VIDÉKTÖRTÉNET 1

Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században

2017

VIDÉKTÖRTÉNET 1.

MTA
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

VIDÉKTÖRTÉNET 1

Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században

VIDÉKTÖRTÉNET

Szerkesztőség:
Csikós Gábor
Hegedűs István
Horváth Gergely Krisztián főszerkesztő
Ö. Kovács József

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest, 2017

VIDÉKTÖRTÉNET 1

Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest, 2017

A kötet megjelenését
a Pallas Athéné Domus Animae Alapítvány támogatása tette lehetővé

PADA
PALLAS ATHÉNÉ
DOMUS ANIMAE
ALAPÍTVÁNY

© MTA BTK, 2017
© Szerzők, 2017

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes tanulmányokat illetően is!

ISBN 978-963-416-048-9
ISSN 2498-8804

A címlapon: Balatonboglári gyermekek havat lapátolnak a temető felé vezető úton,
1941–1943 körül. Dr. Kőgl Lénárd felvétele.

Tartalom

Beköszöntő

Miért éppen Vidéktörténet? 7

Körkérdés

Etnográfusok vallomásai pályájukról és a vidék átalakulásáról 9
Andrásfalvy Bertalan: A vidék helyzete 10
Filep Antal: A vidéktörténet és a néprajz. Történetiség és folyamatszerűség néprajzi megközelítésben 22
Kósa László: A magyar néprajzi kutatások sajátosságai (1945–1990) 28
Paládi-Kovács Attila: Néprajzi helyzetértékelés és személyes vonatkozások 38
Szilágyi Miklós: Önvizsgálat és önértékelés – a vidéki társadalom történeti-néprajzi kutatásának eredményeit, hiányait és feladatait felmérő körkérdéstől inspirálva 51

Tanulmányok

Horváth Zita: Borsod megye parasztsága az úrbérrendezés idején 65
Szilágyi Adrienn: A megtelepedésétől a lokális elitig. Békés vármegye 19. századi nemességének társadalomtörténeti elemzése 107
Kaposi Zoltán: Nemesi birtokforgalom Somogyban a 19. század első felében 127
Balaton Petra: Regionális gazdaságfejlesztés – a felvidéki akció. A Földmívelésügyi Minisztérium zsolnai kirendeltsége (1908–1919) 157
Bartha Ákos: Fajvédelem vidéken. Bajcsy-Zsilinszky Endre derecskei mandátuma (1922–1926) 189
Ritter György: „Fejlapot kaptam, nyemcinek lettem nyilvánítva...” A Dunakanyarból 1945-ben német származásúként szovjet munkatáborokba deportáltak emlékezete az „oral history” források tükrében 229
Rigó Róbert: A „félreérthetetlen terror” időszaka. A politikai rendőrség Kecskeméten 1945-ben 273
Cseh Dániel: Demokratikus önszerveződés vagy presztalinizáció? Az átmenet évei Jászberényben (1944–1949) 303

Novák Csaba Zoltán: A nómenklatúra színre lépése.
Rendszer- és politikai elitváltás Székelyföldön
a második világháború után 339
Oláh Sándor: „...nem tudtuk diadalra vinni, mert nem voltak meg
a kellő feltételek...”
A szovjetizált adminisztráció kudarcai egy székely faluban
a kollektivizáláskor 363

Szerzőink 393

Contents 395

Miért éppen Vidéktörténet?

Induló sorozatunk címe kapcsán az olvasóban okkal merülhet fel az a kérdés, vajon az ezredfordulóra 'morzsákra hullott' diszciplináris érdeklődés közepette valóban szükség van-e még a vidéktörténet önálló aldiszciplínaként történő megalapozására is, ráadásul ennek ürügyén mindjárt egy önálló sorozat elindítására. Elgondolásunk szerint a *Vidéktörténet* fórum, olyan kiadvány, ahol a vidék történetével kapcsolatos kutatások eredményei megjelenhetnek. A vidéktörténetre mint részdiszciplínára olyan komplex, sok-sok eret magában fogadó folyamként tekintünk, ahol ki-ki a saját szakterületére jellemző sajátosságokat érvényesítő módon járulhat hozzá elsősorban a Kárpát-medencei vidéki társadalmak múltjának jobb megismeréséhez. Érdeklődésünk főként a Kárpát-medence alkotta történeti Magyarországra irányul, míg időben alapvetően a 18. század óta eltelt időszakra fókuszálunk. Az elmúlt háromszáz évben teremtődtek meg ugyanis azok a struktúrák, amelyek ökológiai, felekezeti, etnikai, néprajzi, munkamegosztási stb. tekintetben máig meghatározzák e táj és társadalmainak életlehetőségeit. Nehéz közhelyek nélkül annak számbavétele, hogy miért is fontos ez. Valljuk, hogy a jelen bonyodalmaiból kell kiindulnunk, szemléletünkben meghatározó a múlt jelenhez vezető folyamatainak megismerése és megismertetése. Sorozatunkat ezzel együtt nem a teleologikus szemlélet jegyében kívánjuk elindítani, mindössze azt szeretnénk jelezni, hogy a szerteágazó kutatói érdeklődésből számunkra különösen azon kérdésfeltevések értékesek, amelyek a társadalom működésének korszakba ágyazott elemzésén keresztül egyúttal közelmúltunk és jelenünk megértéséhez is hozzájárulnak. Idealisztikusnak hathat e cél, ugyanakkor egy közpénzből megjelenő kiadvánnyal szemben természetes elvárás is a *köz*érdek ily módon történő szem előtt tartása. A múlt jelenben összefutó szálainak feltérképezése nélkül jelenbeli demográfiai, ökológiai, gazdasági, társadalmi és szociális problémáink nem érthetőek meg.

Rápillantva a magyar társadalom által az elmúlt három évszázadban bejárt útra, egyértelműen látszik, hogy az iparosodásban, városiasodásban s általában az államélet és a modernizáció jelenségköréhez kapcsolható 'vívmányok' megteremtésében mindenkor megkerülhetetlen volt a vidéki erőforrások szerepe, legyen szó gazdasági teljesítményről, urbanizációról, adóbevételről, katonai potenciálról s a mindezek hátterében álló demográfiai alapról. Különösen a 20. század második felére igaz mindez. A század közepéig a magyar társadalom fele a mezőgazdaságban kereste meg kenyerét. A század második felének struktúrabontó forgataga következményeként mára úgy csökkent tizedére az agrárkeresők aránya, hogy vidéken ezzel párhuzamosan nem jelentek meg hosszú távon is életképes boldogulási alternatívát jelentő jövedelemforrások. A kommunis-

ta diktatúra időszakának társadalmi homogenizációs és modernizációs törekvései kiüresítették a korábbi létkereteket, az addig 'csupán' sorsot jelentő paraszti életformát zsákutcává változtatva. Ennek következményeképp a vidéki terek mostanra látványossá váló kiürülése a nyári aszályhoz hasonló jelenséget eredményezett, amikor az erek, csermelyek, patakok érzik meg először a szárazságot, míg az itt a nagyvárosi létet jelképező folyamok esetében átmenetileg megtévesztő következtetésekre vezethet az összességében még mindig nagy vízhozam. A *Vidéktörténet*ben megjelenő tanulmányokkal ezért hangsúlyosan kívánjuk megjeleníteni az 1945 és 1989 közötti időszakot, amikor a vidéki társadalom korábbi, a tapasztalat által századokra menően visszaigazolt szerveződési módjait, boldogulási technikáit, magyarán annak alapszövetét a kommunista diktatúra oly mértékben roncsolta, hogy az már szinte helyrehozhatatlannak látszik.

A vidéki társadalom helyzete mind a közvéleményben, mind a társadalom- és történettudományos érdeklődésben marginális pozíciójú. Sorozatunk elindításával a tudomány oldaláról eddig felhalmozott adósságból szeretnénk törleszteni. A *Vidéktörténet* sorozat legalább kétévente megjelenő köteteiben seregszemle jelleggel kapnak helyet a kurrens kutatásokat bemutató tanulmányok. Célunk, hogy a történeti vidékkutatás zászlaja alatt valódi fórumként szolgáljunk, s bemutatkozási lehetőséget kínáljunk minden idevágó kutatásnak. Az interdiszciplináris megközelítés mellett legalább ennyire fontosnak tartjuk a vidéki kutatóműhelyek (levéltárak, múzeumok, egyetemek) megszólítását is, határon innen és túl. Vállalkozásunktól azt reméljük, hogy a vidéki társadalomtörténeti kutatásokat rövid időn belül sikerül visszakormányozni a történeti kutatások fősodrába.

Nagy kísértés, hogy a beköszöntőt egyúttal programadásnak is tekintve, a rögtön műhelyt vizionáló szerkesztők egyúttal az elődöket is számba vegyék. Nem tesszük ezt, elég talán csak azt jeleznünk, hogy Bél Mátyástól Tóth Zoltánig bezárólag felvállaljuk az előttünk járók által a vidéki társadalom kutatásában ránk hagyományozódott örökséget. A *Vidéktörténet* kötetei reményeink szerint idővel sorozattá állnak majd össze, ugyanakkor tisztában vagyunk azzal, hogy a gyenge lábakon álló intézményesülési lehetőségeket mindenkor az eltökélt szerkesztői akaratnak kell majd kipótolnia. Így a vidéki társadalom kutatásának Nyugaton létrejött műhelyei és eredményei – ahol a hosszú távú tudományos építkezés sikere kevésbé az egyéni teherbírás függvénye – kevésbé szolgálnak mintaként, de ez nem jelenti azt, hogy nem tartanánk fontosnak a tájékozódást, kérdésfelvetéseink adaptálhatóságának, eredményeink összehasonlíthatóságának szempontját, az igényes, következetes és kompatibilis fogalomhasználatot.

Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József

Etnográfusok vallomásai pályájukról és a vidék átalakulásáról

A *Vidéktörténet* induló kötete és az általunk komolyan gondolt interdiszciplinaritás kedves feladatunkká tette, hogy megszólítsuk az előttünk járó kutatógeneráció reprezentáns tudósait, hogy négy kérdés erejéig tekintsenek vissza pályájukra és reflektáljanak az elmúlt hetven év változásaira. Tizenegy kutatót szólítottunk meg, közülük öten válaszoltak, valamennyien a néprajztudomány képviseletében. A következőkben a kérdések, majd az azokra adott válaszok olvashatók.

1. A 19. században intézményesülő tudományos érdeklődés máig tartó folyamatában hogyan értékeli az 1945 és 1990 közötti időszakban bekövetkezett változásokat saját szűkebb szakterületére nézve? A marxizmus hegemóniája milyen kérdések vizsgálatát lehetetlenítette el, s mi az, amire – szerencsés módon – nagyobb hangsúly eshetett? Kérjük, személyes élményei felelevenítésével idézze fel ezt a korszakot!

2. A népi kultúrát hordozó társadalmi csoportok eltűnésével a hagyományos néprajzi/társadalomföldrajzi érdeklődés mindinkább történeti érdeklődéssé is lett. Milyen lehetőségeket kínál ez a változás akár meglevő – s időközben történetivé lett – gyűjtések másodelemzésére, illetve a levéltári kutatásra?

3. Pályáján végigtekintve, kérjük, idézze fel azokat a mozzanatokat, amikor más szakterületről érkező kollégákkal nyílt alkalma együttműködésre! Utólag miben látja az ilyen jellegű együttműködés hozadékát és buktatóit?

4. Mennyiben adaptálható a nemzetközi tudományos trendekben megjelenő kérdésfelvetés és fogalomhasználat a hazai viszonyokhoz? Mennyiben és mely pontokon látja szükségesnek az alkalmazkodást, s honnantól tartja ezt a tudományos divatok felszínes és funkciótlan átvételének?

Andrásfalvy Bertalan

A vidék helyzete

Tanult és művelt tudományszakom a néprajz, a néphagyomány és a mindenkori népélet széles körű tanulmányozása, a nemzet többségét alkotó köznép műveltségének, jogi helyzetének és sorsának, sorsunknak az összefüggései, okok és okozatok kapcsolatának feltárása. A magyar történelem eseményeit megpróbáltam a többség, a nép szemszögéből értékelni.

Első nagyobb, új eredményeket hozó munkám *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása*... először 1975-ben jelent meg Szekszárdon, a Tolna Megyei Levéltár évkönyvében, majd azután átdolgozva és kiegészítve 2007-ben és 2014-ben Budapesten. E munka során jutottam arra a felismerésre, hogy a magyar társadalom történeti tudatát meghatározó kézi- és tankönyvek következetesen mindig az uralkodó, az egész nemzet képviseletét kisajátító, hatalmon lévő kisebbség önigazolását tükrözik, s ez együtt jár bizonyos történeti tények elhallgatásával vagy egyoldalú értelmezésével. Az ártéri gazdálkodással kapcsolatban ez röviden azt jelenti, hogy a 18. század közepén megkezdett folyószabályozási és ármentesítési munkákat „Európa legnagyobb vízrendezési vállalkozásaként" és „második magyar honfoglalásként" magasztalják, melynek során az Alföldön egyharmadával megnőtt a felszántható mezőgazdasági terület. Szokás ezt a nagy vállalkozást az egész magyar nemzet példás előrehaladásának és gazdagodásának nevezni, valamint Széchenyi István és Vásárhelyi Pál nevéhez kötni.

A teljes igazságot ez elhallgatja. Először is a folyószabályozások, elsősorban a Magyarországon megtermelt gabonafélék kiszállításának megkönnyítését szolgáló vízi utak létesítésének érdekében, már a 18. század első felében megkezdődtek. Először a Szávát szabályozták, majd nagyszabású terv készült a Szamost a Marossal, azután a Tiszával és azt a Dunával összekötő csatornarendszer kialakítására, a Dunát a Balatonnal is összekötve, a Balaton egész területét kiszárítva és csak egy csatornát hagyva a Zala torkolatáig, melyen keresztül a hajókat a Muráig, és azon egészen föl Grácig húzhatták volna. E rendezés fő munkálata a folyókanyarulatok átvágása, folyásának lerövidítése és a hajózhatóvá tett meder egyik oldalán futó vontatóút megépítése volt. A vízfolyást kísérő természetesen kialakuló sekély övzátonyt akarták vontatóúttá magasítani, és az azon átvezető, természetes és mesterséges átvágásokat, a fokokat pedig betölteni. Az volt a nagyon is naivnak nevezhető elképzelés, hogy ez a megmagasított vontató út egyben megakadályozhatja a víz rendszeres kiáradását a mögötte lévő ártérre, mely így szántóföldé alakítható. Fennmaradt a sárközi jobbágyok Tolna vármegye nemességének címzett, e terv ellen tiltakozó, könyörgőlevele 1774-ből, melyben felsorolják e munkálatok várható, őket sújtó súlyos következmé-

nyeit. A munkálatok felfüggesztését hiába kérték, és amitől féltek, az be is következett a rákövetkező esztendőben.

A gabonaexport nagy jövedelmében bizakodó urak ezzel akarták megnyerni a partbirtokos nemeseket, hogy jobbágyaik közmunkájával segítsék a gát megépítését, mert az így nyert területeket akkor majorsági kezelésbe véve, megnövelhetik szántóterületeiket. Ugyanis a földesurak kevesellték a jobbágyoktól megkapott tizedet, szerették volna kiterjeszteni majorsági földterületeiket, amelyek nem voltak jobbágytelkekre felosztva, és ha azokat nincstelen cselédekkel megműveltették, a teljes termés felett rendelkezhettek. A majorsági területek az összes szántók területének csak alig 5%-át tették ki e század közepén, és mindenhol, a törvény ellenére is történtek kísérletek ennek bővítésére. A majorsági, allodiális birtok kiterjesztése a jobbágytelek törvényes védelme miatt, csak a jobbágyok közösen használt erdeinek és ugyancsak közösen használt árterületi rétjeinek, legelőinek kárára történhetett. Ha az erdő területét alkalmasnak ítélték földművelésre is, a földesúr kiirtatta azt majorsági szántóföldnek, az árvíztől megóvott réten pedig megkísérelhette ugyanezt. A földesurak különösen az erdőket érintő kisajátításai nagy ellenállásba ütköztek országszerte, az ellenállókat a pallosjoggal is rendelkező nagyurak nemegyszer kivégezték. Például a Festeticsek csurgói uradalmában került erre sor 1749-ben, de hasonlóan törte meg jobbágyai elkeseredett tiltakozását Siklóson egy Batthyány, valamivel később. Sajnos ezek és a hasonló esetek kimaradnak a történelmi kézi- és tankönyvekből, csak a helytörténeti kutatások tárták fel ezeket az országosan is gyakori eseteket. Végül a „jobbágyvédő" Mária Terézia 1767-es úrbéri rendelete törvényesítette a földesurak ezen kisajátításait, amikor meghatározta, hogy egy-egy falusi jobbágyközösség mennyi közös erdőt, rétet használhat a földműveléssel hasznosított jobbágytelkek arányában. Ezzel éppen azokat a közösségeket lehetetlenítette el, melyek megélhetését elsősorban nem a jobbágytelkekre felosztott szántóföldi művelés biztosította, hanem az erdők és árterületek sokoldalú, magas szintű haszonvétele. Hogy mennyi értéket teremtettek e közös területeken a jobbágyok és zsellérek, ma már pontosan lemérni nem lehet, hiszen e rendelet után országszerte nagyrészt felszámolódott ez a tevékenység, ez az életforma. Csak megközelítőleg sejthetjük ennek mennyiségét és értékét, abból, hogy az átalakítás milyen ellenállásba ütközött mindenhol, ráadásul épp a kérdéses tájak voltak még a 15. században a magyar nép legműveltebb csoportjainak hazái: Ormánság, Drávaszög, Sárköz, Dél-Somogy, hogy csak az általam jobban megvizsgált dél-dunántúliakat említsem. Mert ez az ártér nem volt nyerstáj, amint azt emlegetni szokták, melyet az ember nem művelt, csak kizsákmányolt, gyűjtögette, vadászta és halászta a természet ingyenajándékait. Mert a 19. század végén dolgozó néprajzkutatók még így jellemezték az ehhez hasonló tájakat. Például Herman Ottó ősfoglalkozásnak nevezte a mocsaras, lápos, vizes környezetben gyűjtögető, csíkászó, halászgató, vadászgató „pákászok" életét. Igaz, hogy addigra az egykori ártéri felületek nagyobb része már „kultúrtájjá" lett, megmentették az áradástól és felszántották – a nagybirtokosok. Már a 18. század végére, az 1790-es évekre a nagybirtokosok allodiális, majorsági földje több megyében elérte az összes szántóföld 30–40%-át, és kizárólagos birtokába és használatába került az erdők 90, a rétek, legelők 50–60%-a is. Napjainkra már nem lehetett élőben megfigyelni az 1767 előtt igen elterjedt, általános gyakorlat-

nak is nevezhető, közös erdei és ártéri haszonvétel módját, de emlékezetét a néphagyományban, országismertető irodalomban és levéltárak okmányaiban bőven kutathattam (de a „hivatalos" történelemtudomány máig hallgat róla).

Az ártéri gazdálkodás legfontosabb ismérvei. Elsősorban hangsúlyoznom kell, hogy azt ugyanúgy kultúrtájnak, és nem nyerstájnak kell tartanunk, mint a szántókat és kerteket. Igen sok és állandó emberi munka tartotta meg használható életgazdagságát, elsősorban azzal, hogy az évenként ugyan eltérő nagyságban, de rendszeresen megérkező árvizet az ember szétvezette az elönthető ártérben, áttörve a természetes lerakodással létrejött övzátonyokat, és ezeket a fokoknak is nevezett mesterséges árkokat – néha a több száz méter hosszúakat is – rendszeresen tisztítani és rendben kellett tartani. Így biztosították azt, hogy a lerohanó árvíz nem duzzadhatott föl, hanem növekedésével párhuzamosan szétterítették minden elárasztható, megöntözhető felületre. Apadáskor ugyanezek az árkok gondoskodtak arról, hogy a víz nem rekedt kint az ártérben, hanem az árvízkor ikrázásra kijött halakkal, és itt, a szaporodásra legalkalmasabb területen létrejött kis halakkal együtt visszajuthatott az élővízbe. A sekély, ártérbe kiáradt víz a napsugártól jól felmelegedve, különösen a ponty szaporodásának kedvezett. A táplálékláncgyorsabb kifejlődését az év nagy részében az árteret legelő állatok ürüléke is elősegítette. (Még a 20. században is általános volt a halastavak halszaporulatát sertés- és juhtrágya belevetésével elősegíteni!) Az apadáskor az élővízbe visszaigyekvő nagyobb halakat kifogták, a kisebb szaporulat átjutott a fokokba helyezett rács résein. Ennek az ártéri vízgazdálkodásnak is volt köszönhető, hogy a középkorban Magyarországot halakban a leggazdagabb országnak tartották. (Egy francia szerzetes 1308-ban azt írta, hogy itt van a legtöbb és legjobb hal a világon, ennél több halat csak Norvégiában látott, de ott kenyér helyett is halat esznek, míg Magyarországon kenyér is bőségesen van. Mátyás idejében egy olasz humanista azt írta, hogy elterjedt mondás Európában: Magyarországon egy folyó két rész vízből és egy rész halból áll.) Itt kell megjegyeznem, hogy nemcsak a folyók melletti ártérben volt sok halastó Magyarországon, hanem az Alföld belsejében és dombvidékeinken is, melyek a török hódoltság idején, végén tűntek el. Mint téli, marhának, lónak, sertésnek, juhnak és libának szolgáló legelőnek, a halászati haszonvételnél is nagyobb gazdasági jelentősége volt az ártérnek. Itt a libák kivételével a téli legelő volt a meghatározó, a régi magyar állatfajták itt szinte minden emberkéz által közvetlen készített takarmány nélkül is átteleltek. Ma már elképzelhetetlennek tűnik, de számos történeti feljegyzés is tanúsítja, hogy a zsenge nád, a dércsípett, fagyott gyékény, makk és gyümölcs, valamint a különféle fák lombja frissen és szárítva is fontos élelmét képezték az állatállománynak. A sertéseknek, ezenkívül még a sulyom és a halak feldolgozása, „hasítása" (sózás és szárítás, a szivatos vagy szivárított halnak való feldolgozás) során keletkezett nyesedék és halbelső is. Sokfelé az országban távolról is hajtottak állatokat telelésre nagyobb folyók árterületeibe. Igen jelentős volt az árterületeken termett gyümölcs, alma, körte, szilva és dió értéke. A Madocsán felmaradt feljegyzések szerint egy-egy jobbágygazdának több tonna gyümölcse is termett, melyet nyersen, főzve, aszalva, csigernek (alacsony alkoholtartalmú almabor) és ecetnek is feldogozva, távolabbi falvakba, városokba is elszállítottak. Ez az erdei és árterületi gyümölcs is oltott fákon termett és a fákat, bokrokat és a köztük lévő füves területeket is állandó gondo-

zással kellett egyensúlyba tartani, nem kis munkával. Ez a népi, paraszti erdőművelés legtovább Skandináviában maradt fenn, az így alakított német *Laubanger* vagy skandináv nyelveken *änge*-nek nevezett formációt a botanikus C. Linné is megcsodálta Gotland szigetén. A ma angolparknak nevezett együttes ezt utánozza, melyben makk- és gyümölcstermő fák, lombszénának nyesett fák, bokrok (Niederwald) és a fák által a gyors harmatfelszáradástól védett dús fűfelületek értékes és szép együttese nagyobb hasznot biztosított az állattartóknak, mint a sűrű erdő vagy fátlan legelő. A gyümölcsfák egészségéhez az is hozzájárult, hogy a kukacos, hullott gyümölcsben a kártevők nem tudtak kifejlődni és szaporodni, mert azt a fák alatt legelő állatok azonnal felfalták. Mindezen kívül jelentős volt még a méhészet méz- és viasztermelése és számos vadon élő növény ehető vagy gyógyító gyümölcse, levele, gyökere is, a gombák ismerete, melyek összegyűjtésére, a népi természetismeret leírására csak a legutolsó időben került sor. A még közelmúltban is fellelhető népi emlékezet szerint igen jelentős táplálkozási értéket jelentett a vizes területeken költő vízi madarak tojása, melyek összegyűjtését nevezték fumonyászásnak. (A tojásokat tarhonyának feldolgozva is tartósították régen.) Összeszedésénél vigyáztak arra, hogy egy-egy fészket ne fosszanak ki teljesen, hagytak benne két-három darabot az utódok biztosítására. A közös erdő- és vizes árterületeken sokféle fa, vessző és különféle növény is termett, melyek nélkülözhetetlenek voltak az akkori emberek életében. A gyékény például, melynek leveleiből szőtt takarók képezték a középkori házbelsők legfontosabb bútorzatát: ezzel takarták le a földházak padkáit, ezen aludtak, ezekből kötöttek különféle tárolóedényeket, méhkasokat, kötöztek szőlőt, gabonakévéket, nádfaluvejszéket, ezekkel takarták le a fagy ellen a ganés melegágyakban éjjelre az ott nevelt káposzta, paprika és más zöldség és fűszernövény palántáit. Pákája a taplógombához hasonlóan a tűzgyújtás elengedhetetlen kelléke volt. Régebben a házi baromfiak mellett igen sok, egyes helyeken egyszerre több száz ludat és más vízi vadmadarakat is tartottak, többek közt értékes tollukért is. A 19. században Magyarország exportálta Kína után a legtöbb ágyneműbe való tollat.

Mindezeket azért soroltam most fel, hogy érzékeltessem, a gabonatermesztés érdekében az árvizektől megmentett ártérben azelőtt az ember számára sokkal több érték termett meg – nem kis emberi munka segítségével –, mint amit az ott termett gabona jelenthet. Oláh János, szarvasi mezőgazdász professzor számításai szerint a megszüntetett ártérhez hasonló vizes élőhelyeken elérhető, számszerűsített haszon ma is többszöröse lenne az ott megtermelt búzának vagy napraforgónak. Történelemszemléletünk szerint azért lehetett ez az ármentesítés az ország javára, mert csak a nagybirtokosok megnövekedett bevételét számolták, s nem azt, hogy ezen az árterületen hány jobbágy, majd szabaddá lett, de elszegényedett ember élhetett meg. Az ármentesítés és az 1767-es úrbéri rendezés tette az országot a 19. század közepére a nagybirtokosok és a 3 millió koldus országává, űzött el csaknem kétmillió embert kivándorlásra, de még nagyobb embervesztességet okozott a magyarságnak az, hogy legműveltebb, életerősen gyarapodó népcsoportjai a rendezés következtében, kétségbeesésükben öngyilkos születéskorlátozásba, „egykézésbe" kezdtek szinte az egész országban. Csak ez az elmúlt két évszázadban nagyobb embervesztességet okozott, mint a szabadságharc és a két világháború, egyben lényegesen hozzájárult legújabb kori társadalmi ellentéteink elmélyüléséhez és vereségeinkhez.

Az ország, a magyar nép sorsa tehát elsősorban lakosai emberi kapcsolataitól függ. Az ember és természeti környezete kapcsolata az emberek, az egyes társadalmi csoportok, osztályok, rétegek egymással való kapcsolatától függ. Ha egy törpe kisebbség kisajátítja a minden ember megélhetését biztosítani hivatott föld hasznát, vagy annak nagyobb részét, ott megromlott az ember és ember közti kapcsolat s ennek következtében pusztul a föld, a természeti környezet és az emberi társadalom is. Nem a vízrendezés és az 1767-es úrbéri rendezés volt a hatalmon lévő és hatalmat gyakorló magyar vezető osztály, ebben az esetben a rendi Magyarország főnemességének első (és utolsó) országrontó bűne, amikor szembekerült két nagy, az emberi magatartást, az életet és a népek sorsát végső soron meghatározó értékrend. Az első, őshagyományt is jellemző szemlélet az emberek egyenlő, élethez való jogának alapján a földet nem tekinti egyesek által mások elől kisajátítható „tőkének". Az embertársakról és a jövő nemzedékéről is felelősen gondolkodó ember azon van, hogy a természeti környezet, a föld gazdagságát lehetőleg mindenki, a jövő nemzedékei is élvezhessék, ezért védi azt, és munkájával is gazdagítani törekszik. Ezzel áll szemben a másik szemlélet, amely haladásnak és elérendő célnak tekinti azt, hogy az egyes ember lehetőség szerint minél kevesebb anyagi és szellemi befektetéssel, minél rövidebb idő alatt az elérhető legnagyobb nyereségre, profitra tegyen szert, nem törődve annak társadalmi árával és a természeti környezet rombolásával, a jövővel. Ez az uralkodó szemlélet hozza létre ma az egész világon a leggazdagabb tőkések önző uralmát, ez teszi tönkre a természeti környezetet is.

A magyarság a honfoglalást követő három évszázad alatt csodálatra méltó lélekszámbeli, gazdasági és művelődési gyarapodással, erősödéssel utolérte Európa régebbi országait, annak egyik meghatározó hatalmává lett. Ezt én a magyar nép többsége szabad állapotának és a természeti környezettel való magas fokú együttműködésén alapuló gazdálkodásának tulajdonítom. Ebben nagy szerepe volt a víz- vagy ártéri gazdálkodásnak, melyről még előző hazánk, a Magna Hungaria földjét leíró arab és perzsa földrajzi munkák is említést tettek. A Volga-menti őshaza (melyet Juliánusz barát közvetlenül a tatárjárás előtt még meglátogatott és találkozott ottani magyarokkal is) földje, az évi csapadékot tekintve, jóval szárazabb, mint a Kárpát-medence közepét elfoglaló Nagy-Alföldé, mégis Ibn Ruszta, Gardizi és Ibn Fadlán azt írja az itteni magyarokról, hogy földjük nedves, fás, tele van tavacskákkal, kiterjedt szántóföldjeik vannak, télen folyók mellé húzódnak, halat esznek. Ibn Fadlán a magyarok földjének jellemzése után írt a mellettük lakó mordatokról is, és megjegyezte róluk, hogy ezeknek nincsenek csatornáik. (A mordatok valószínű a ma is a Volga mentén lakó mordvinok ősei lehettek.) Pesty Frigyes középkori halastavaink számát 3-4 ezerre becsülte, Ortvay Tivadar a 13. századig 1050 halastó nevét gyűjtötte ki oklevelekből. E korai századok már határozottan vizet vezető fokokról, mesterséges csatornákról emlékeznek meg. E virágzó, gyarapodó magyar gazdaságot töri meg a II. András idejére kialakult „feudális anarchia", a nagy hatalmúvá lett földesurak, kiskirályok egymás ellen vívott testvérháborúja, melynek során Szabó István történész szerint több magyar pusztult el, mint a tatárjárás során. Sajnos a legutóbbi időkig ennek a testvérharcnak oka, célja homályban maradt, csak a közelmúltban derült ki, hogy ez a legelőkért folyt elsősorban, melyen az akkor már Európában igen nagyra becsült magyar marhákat hizlalták. Ezek az edzett szürke-

marhák saját lábukon jutottak el egész Nyugat-Európáig, nagy hasznot hozva gazdáiknak. A Hofer Tamás által európai párhuzamokkal is bemutatott „marha-árutermelés"-nek köszönhetően több száz virágzó, sokoldalúan gazdálkodó, halastavas, gyümölcsös-erdős, kertes földművelő falu és földje vált pusztává, fátlan sztyeppévé.

Az Alföld pusztásodásán két folyamatot is értünk. Falvak elpusztulását, lakatlanná levését, határaik összevonását népesebb mezővárosok határába. (Debrecen földje több mint harminc egykori falu határára terjedt ki, de Kecskemét és a Jászkunság mezővárosainak határában is tíznél több pusztává lett falu található.) A falvak nagy részének oklevelekből, dűlőnevekből ismerjük a nevét és régészeti leletekkel is el tudjuk helyezni azokat. A történeti-statisztikai szakirodalomból tudjuk, hogy a pusztásodás során kialakult alföldi mezővárosok népe kihalt volna, ha nem jöttek volna fiatalok távoli jobbágyfalvakból. Például a baranyai Ormányságból betelepülők a későbbi századokból, egészen a 18. század közepéig.

A pusztásodás azt is jelenti, hogy a megművelt táj puszta, fátlan legelővé válik. A magyar Alföld pusztái – Szekfű Gyula állítása, s nyomában a tankönyvek tétele szerint – a tatárok és törökök pusztításaival alakultak ki. Ezt régészeti és talajtani vizsgálatok is cáfolják. Az Alföld kiszáradását és szikesedését a vízrendezések is előmozdították a 19. század elején, főként a nagy folyók medrének elmélyülése, melyet lerövidítésük okozott. (Csak röviden emlékeztetek arra, hogy az Alföld pusztásodása már a 13. század elején megindult. A kiskirályok ellen erélyesen fellépő IV. Béla királyunkat az urak nem támogatták és kötelességüknek sem tettek eleget, amikor az a véres kard körülhordozásával harcba hívta őket. Amint arról több kortárs is beszámolt, egyenesen várták a tatárokat és IV. Béla leghűségesebb szövetségeseit, a kunokat is elűzték, amikor Kötöny fejedelmüket, Frigyes osztrák herceg segítségével, Budán, családjával együtt meggyilkolták.)

A jobbágyok kirekesztése a magyar nemzetből egyre erősödött. A „rendi állam" teljesen kisajátította magának a nemzet fogalmát és a jobbágyság magyarságát is kétségbe vonta. E szűk, főnemesi, nagybirtokos réteg önzésének köszönhető a mohácsi vész is, hiszen a Dózsa György vezette, a török ellen induló hadseregét erőszakkal szétverte, majd Dózsával együtt – a korabeliek becslése szerint – több parasztot végeztek ki, mint ahány magyar a mohácsi síkon elesett...

Az Erdélyi-medence közepén elterülő, egykor igen termékeny Mezőség pusztásodása, erdeinek és falvainak pusztulása a 17. és 18. századra tehető. A magyar és német földesurak elkergették magyar és székely jobbágyaikat, hogy helyükre románokat telepíthessenek, akik a jobban, könnyebben értékesíthető gyapjúval fizettek. (Lásd az angliai „bekerítést", amiről annak idején a gimnáziumban is tanulhattunk.) Ezt több szépíró is megemlítette, de az az 1768-ban keltezett drámai levél, melyet erről a folyamatról írtak, s amit Berlász Jenő talált meg 1942-ben a bécsi levéltárban, máig nem került bele az Erdély történetéről írt könyvekbe vagy iskolai tankönyvekbe, így a magyar történeti tudatba. A magyar nevű és így magyar eredetű településekben már többségében románok laknak és mára az egykor művelt, virágzó táj kopár, suvadásos löszoldalain birkák legelnek. A Mezőségben számos halastó is létezett, ezekről Stripski Hiador írt a 19. század végén. A magyar nép pusztulásával, mint az Alföldön, együtt járt a táj pusztulása is. Csak tetézte ezt a folyamatot a magyar országgyűlés által 1872-ben megszavazott

„arányosítási törvény", melynek alapján a székelyek közös használatban tartott havasi legelőit, amint azt 1767-ben Mária Terézia úrbéri törvénye is tette, felosztották a birtokosok közt, a völgyekben birtokolt föld arányában. Sok nincstelen és kisföldű közszékely, aki jobbára a havasból élt, vált koldussá és nincstelenné, és eladósodott házát a hitelt nyújtó magyar bank elárverezte a feje fölül. Az erről beszámoló újságtudósításokat és az egész arányosítási földrablásról szóló könyvet, amit egy sepsiszentgyörgyi tanárember, Simon Péter írt 1903-ban, elhallgatja a történelem. A földbirtokosok azonnal megkezdték a havasok kíméletlen irtását, s a meggazdagodott „fabárók" tetteit hirdetik a vízmosta kopárságok a Székelyföldön. Ennek az arányosításnak köszönhető legalább újabb százezer székely kivándorlása Moldvába, Bukarestbe és a tengerentúlra. A táj együtt pusztult itt is a magyarsággal. Az elárverezett székely otthonokat a románok vették meg, mert az ugyancsak 1872-ben megalakult Albina Bank minden románnak, aki erdélyi ingatlant vásárolt, kamatmentes kölcsönt adott. A századfordulóra már több mint ötven fiókintézete volt Erdélyben ennek a banknak.

A történelmi példák mutatják, hogy az ország és a nép sorsa mennyire függ a népet alkotó emberek, osztályok, rétegek egymással való kapcsolatától, és a többség, a természet gazdagságát fenntartó, abból a legszükségesebbeket megtermelő földművelő nép földhöz való jogától, viszonyától. Meggyőződésem, hogy mindmáig nem vette vissza a nemzet vezető értelmisége, politikacsinálói a föld népét, a parasztságot, a nemzetbe. Egész nemzetben gondolkodó nagyjaink, a Hunyadiak, Zrínyiek, Rákóczi Ferenc, Széchenyi, Berzsenyi, Arany János, Petőfi és a reformkor írói, költői, a népköltészet lelkes gyűjtői, Táncsics, Prohászka, Apponyi, majd Győrffy István, Németh László, Ady Endre, József Attila, a népi írók, egyházi indítású ifjúsági mozgalmaink, a KALOT, KIE, Soli Deo Gloria, Kodály Zoltán és népzenegyűjtő kortársai mind azt tűzték ki célul, hogy a mélyen megosztott magyarság műveltségét, a magyar parasztság által megőrzött néphagyomány alapján egységesítsék, s mintegy jóvátegyék annak megaláztatását értékeinek és hagyományainak megbecsülésével. Ez az erkölcsi, műveltségbeli megbecsülés azonban nehezen érvényesült gazdasági, társadalmi téren. 1848–1849 ugyan felszabadította a jobbágyságot, de a nép csak egy részének adott szabadságot és lehetőséget, hogy feleleventse a természetet, termőföldet védő, sokoldalú, nagy munkabefektetéssel megteremtett, sokféle és nagy értékű, minőségi élelemtermelést, hiszen csak a jobbágytelekkel rendelkezők jutottak polgári földtulajdonhoz. Az 1767 szellemében életlehetőségeitől megfosztottak zsellérosztálya nincstelen és kiszolgáltatott maradt. Érintetlen maradt az úrbéri rendezésekkel kialakult, a földet egyre jobban a profitért kizsaroló nagyüzem, azt a kiegyezés után elfogadott, hitbizományi nagybirtokot védő törvényekkel is megerősítették. A kiszolgáltatott, nyomorgó és nincstelen parasztok joggal reménykedtek egy békés és igazságos földbirtokrendezésben és XIII. Leo pápa *Rerum Novarum* enciklikájának szellemében szervezkedtek, tömörültek. E kísérleteket egy kereszténytársadalmi párt alakítására a belügyminiszter kegyetlenül leverte és több ezer résztvevő ellen indított eljárást. Végül, amikor a Katolikus Népszövetség kisajátította magának a keresztény szegénység képviseletét, és elhatárolódott a földreform gondolatától is, vörösödtek meg az elégedetlenek templomi zászlajai, és Magyarországon nem jött létre nyugat-európai mintára szerveződő kereszténydemokrata párt sem. Nem kell bi-

zonygatnom, hogy az első világháborút befejező időben ez a megosztottság hozzájárult Trianon létrejöttéhez. Az 1920 után megkísérlett földosztások nem sokat változtattak, nagyon kevesen kaptak kevés földet azok közül, akik sokat vállaltak a háborúban. Bár volt egy-két elszigetelt, csodálatra méltó kísérlet is, például Mindszenty Józsefé, aki a Bukovinából hazatelepített székelyeknek a püspökség földjéből akart kisbirtokokat osztani. Trianon után az országból részesedést kapott államok, Ausztria kivételével, azonnal radikális földreformot hajtottak végre, melynek nem titkolt végső célja a magyar népességgel szemben a volt nemzetiségek vagyonosodását elősegítő földfoglalás volt. Ez súlyosbította a kisebbségben maradt parasztok sorsát. Az 1945-ben végrehajtott földreform néhány év alatt szép eredményű felvirágzással biztatott, de az erőszakolt, a falu népét megosztó osztályharc, beszolgáltatás, majd a téeszszervezés a magyar parasztság függetlenségét, a paraszti faluközösség hagyományos műveltségét és életformáját végleg megsemmisítette, és a kormány is a gépesített, profitorientált nagyüzem létrejöttén fáradozott. Némi enyhülést hozott és egy egészen új kibontakozás reményével kecsegtetett a magyarországi háztáji gazdaságok megerősödése, mely egy időben a magyar agrárkivitel döntő részét is megtermelte, de ezt az utat is lezárták. A rendszerváltás során a hatalmi helyzetben maradt pártos agrárértelmiség kihasználva ezt, megszerezte a közös és állami gazdaságok gépparkját, épületeinek és legjobb termőföldjeinek tulajdonát. A fiatalságtól már ugyancsak megfosztott, elöregedett falu népe nemigen foghatott neki ebben a helyzetben a gazdálkodásnak. A mára kialakult helyzetben a nagyüzem aránya minden eddiginél és Európában is egyedülállóan a legnagyobb, és ez együtt jár a föld kizsákmányolásával, lerontásával, a gépesítetten termelt élelmiszer-alapanyagok beltartalmának elértéktelenedésével. Csatlakozásunkkor az Európai Unió szakértője, Zwi Lehrmann azzal a feltétellel támogatta a Kelet-Európából csatlakozók kérelmét, hogy „azokban kell megtermelni az Európai Unió élelmiszer-alapanyagát, ezért ezekben az országokban nem szabad korlátozni a földbirtoktulajdonolás nagyságát". (Amit az „alapító országokban" szigorúan szabályoznak.) Miközben a nagybirtokok Magyarországból nagy mennyiségben exportálnak repcét, búzát, kukoricát, napraforgót, a „tejgyárakban" összezsúfolt és gépesítve ellátott tehenek és lecsökkent egyéb, hizlalt állatállományunk takarmányigényének kielégítésére több százezer tonna mesterséges takarmányt importálunk valutáért Dél-Amerikából. Magyarország ma tejet, húst, gyümölcsöt, halat, zöldséget és egyéb, feldolgozott terméket importál, miközben egy főre számolva hazánkban fogyasztanak az emberek Európában a legkevesebb gyümölcsöt és halat. A vidék, a falusi ember többségének sem földje, sem munkalehetősége nincsen, nem nyerte vissza megbecsülését sem. Paraszt a legdurvább sértő szó, és kabarékban a nevetség tárgya ma is.

A fentiekben felvázoltam az ártéri gazdálkodás kutatása során kialakult képet a magyar földművelő nép és földje ezeréves történelméről. Közel 300 megjelent írásom a népélet, a népi műveltség más kérdéseiről is szól. Legtöbbet egy-egy falu, táj és népének többoldalú vizsgálatával foglalkoztam: a Baranyai-Hegyháttal, Komló és az egykori szénbányák vonzáskörzetével, Tápé, Nagydobsza falvak néprajzával, vagyis lényegében e települések újkori gazdaság- és társadalomtörténetével. Észak-Baranya és Tolna vegyes, magyar, német, szerb, cigány és a második világháború során, távolról, Bukovinä-

ból és Moldvából, valamint a Felvidékről ide került magyarok életével, sorsával. Vizsgáltam a különböző eredetű, nyelvű és értékrendű, egymás mellett lakó népcsoportok együttélését, egymásra hatását is.[1] Az egymás mellett élő nemzetiségek abban is különbözhetnek egymástól, hogy értékrendjükben mennyire érvényesült még a sokoldalú önellátásra való törekvés, vagy egy jövedelmező áru nyereséges termelésére és forgalmazására összpontosított specializáció, illetve ennek változása. Kutatásaim során e térség néptörténetében is találtam még kellően nem kutatott, az itt élők és az országos történelmi tudatból kimaradt, kihagyott tényeket. Ilyen például a török hódoltság idején felköltözött szerbség sorsa és hatása az itt élő magyar műveltségre, például a szőlőművelésben.

Munkásságom célját és értelmét idősebb néprajzkutató kollégám, barátom, Hofer Tamás így fogalmazta meg: „Andrásfalvy Bertalan vette át és vitte tovább korunkban a népi kultúrának s a néprajztudománynak azt a reformkorig visszavezethető felfogását, mely a nemzeti műveltség mély alaprétegét, egységének lehetőségét, a nemzet identitásának s nemzetként való megmaradásának zálogát a paraszti hagyományban látta, látja." Igen, e tudomány művelése nem önmagáért való, a tudományos anyag gyűjtését, hagyományaink megismerését, megismertetését azért végzem és végezzük, mert nagy szükségét érezzük megmaradásunk érdekében. Kopp Mária *Magyar lelkiállapot*ról írt könyvében rámutatott arra, hogy fogyásunk, nemzetközi, európai összehasonlításban is az átlagnál lényegesen rosszabb egészségi állapotunk oka emberi kapcsolatainknak (minden szinten: a házastársi, családi, rokoni, egy helységben lakók, a kortársak, munkatársak, az egy nemzethez tartozók, társadalmi rétegek, osztályok és politikai pártok egymás közti kapcsolatának), a társadalmi tőkének gyengesége, elégtelensége. Az így elmagányosodott ember szorong, a szorongó ember minden bajnak, testi és lelkinek egyaránt jobban ki van szolgáltatva, könnyebben leteperik a szív-érrendszeri, az emésztőszervi, a daganatos, a mentális betegségek, a depresszió, „a tanult reménytelenségből" eredő öngyilkossági hajlam. Az emberi kapcsolatok hiánya kifejezés helyett mondhatnánk, hogy szeretethiányban szenvedünk. Nem az érzelem hiányzik, hanem a szeretet parancsának teljesítése, ami a szeretet kifejezését, közlését, tettekre váltását jelenti. Ennek eszköztárát, módját megtaláljuk a néphagyományban, a népköltészetben, népművészetben. Mégpedig éppen a magyar népművészetben, melynek gazdagsága kiemelkedik Európában, változatosságával és sokszínűségével egyaránt. A népművészetet „gyakorló", szeretetet kifejező nép egészségesebb, boldogabb, gyarapodik, összetartó, szolidáris minden szinten. Ez egyéni létünk, egészségünk és nemzeti egységünknek és érdekérvényesítésünknek is záloga, biztosítéka. E kérdésről különösen az utóbbi évtizedben több tanulmányt is írtam,[2] összesen mintegy húsz tanulmány, cikk meg is jelent.

1 Nyolcvanadik születésnapomra egy fiatal munkatársam összegyűjtötte, és egy kötetben kiadta ezek egy részét. A 25 tanulmányt tartalmazó kötet címe: *Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai.* Szerkesztette: Máté Gábor. L'Harmattan Kiadó – PTE Néprajz Tanszék, Budapest, 2011, 570 oldal.

2 Például: *A néphagyomány értékrendje és felhasználása egy közös nemzettudat kialakításában.* Nemzetstratégiai Akadémia. Metszetek II.; *A művelődéspolitika fő feladatai*, *Népi kultúra és közművelődés*, *A néphagyomány szerepe a személyiségfejlődésben…*, *A szeretet a néphagyományban* (Magyar Művészet 2014. 3–4.), *A népművészet,*

A Magyar Művészeti Akadémiába való meghívásomra készített székfoglalóm tárgya is ez: „A magyar néphagyomány értéke és jelentősége. Hagyomány és jövendő."

Ezért is vettem részt 1951 óta a magyar néptánckincs, népzene, népi játék, népművészet és mesekincs kutatásában, e témákból is publikáltam néhány tanulmányt, elsősorban a költészet, a művészet szerepére figyelve. Írtam két tankönyvet is népismeretből, a *Magyar Néprajz* összefoglaló kötetében a magyar nép gyümölcsészetét mutattam be, és két kötet lektorálását is elvégeztem.

A Vidéktörténeti Témacsoport hozzám érkezett levelére és az ott feltett kérdésekre a következőket válaszolom: Szűkebb szakterületemen az 1945 és 1990 közti időközi ideológiai kényszer elsősorban azokat a kutatókat, tudósokat érintette, akiket munkájuk és szemléletük alapján a magukat marxistáknak nevezők „reakciósoknak, narodnyikoknak" vagy egyszerűen „polgári, nacionalista beállítottságúaknak" bélyegeztek meg. Szűkebb szakmai ismeretségi köromból így szorították ki, elsősorban a szakma oktatásából, Vargyas Lajost, Fél Editet, Lükő Gábort, Bálint Sándort, hogy csak a legismertebbeket nevezzem meg. Az egyetemi oktatásban a marxista néprajztudományt képviselte például Ortutay Gyula, Dégh Linda, Vajda László, Dömötör Tekla. Nem hoztak új módszert, marxista elkötelezettségük abban nyilvánult meg, hogy figyeltették a hallgatókat, hogy miként beszélnek a Szovjetunióról, járnak-e templomba, nem bírálják-e a pártot és kormányát. Besúgó kollégáink révén így kerültünk négyen még elsőéves korunkban Ortutay elé. (Én azért, mert egy tanulmányi kiránduláson beszéltem a téeszben dolgozó asszonyokkal is, akik mást mondtak, mint az elnökük, és erről is beszámoltam a tőlünk megkövetelt dolgozatban, melyért csaknem eltávolítottak az egyetemről.) A tárgyi néprajz professzorát, Tálasi Istvánt nem nevezhetem marxistának, aki kerülte az összeütközést az ideológiát hangoztatókkal, és történeti néprajzi szemléletéből sokat tanulhattunk. Hasonlóan óvatosan kerülte a konfrontációt Katona Imre is a folklór tanszéken. Végeredményben nem sikerült hazánkban egy marxistának nevezhető néprajzi szemléletet és tudományt kialakítani. A jelen társadalmi-néprajzi problémáinak kutatása helyett – érthető okokból – valóban a történeti néprajz felé tolódott el a terepmunka, mert például a tánc- és népzenekutatásban is az elérhető legöregebb nemzedék tánc- és ének-zene ismeretét szerettük volna minél teljesebben összegyűjteni és a legkorszerűbb eszközökkel (film, magnetofon) rögzíteni. Hozzá kell tegyem azt is, hogy nem titkoltuk azt az igyekezetünket, hogy az így rögzített népköltészeti, népművészeti kincset szerettük volna „visszahozni", a fiataloknak, tánccsoportoknak, zenészeknek és énekeseknek „továbbművelésre" átadni. Ellentmondásosnak tűnik, de az igazság az, hogy bár néhány hangos ideológus elítélte a nacionalistának, narodnyikizmusnak nevezett népművészetet és parasztságtiszteletet, a kormányzat lehetőséget adott, sőt országosan szorgalmazta a népművészetet, néptáncot, népdalt és népzenét „művelő" együttesek létrejöttét, azok országosan megszervezett bemutatkozását az úgynevezett kultúrversenyeken. Az 1948 körül megalapított Népművelődési Intézet megbízásából mi, akkori néprajzos egyetemi hallgatók sorra jártuk a járási, megyei és országos kultúrversenyeket, nemegy-

néphagyomány megbecsülésének jelentősége és szerepe a magyar társadalom és műveltség rég óhajtott egységesülésében stb.

szer részt vettünk a bírálóbizottságokban is, figyeltük és értékeltük az ott szereplő ének-, tánc-, népijáték- és zenészcsoportokat, színjátszókat, hogy azokról, ha arra érdemesnek ítéltük, hang- és filmfelvételeket készítsünk. Többször is előfordult, hogy az ott szereplők segítségével felkereshettük azokat az időseket, akik – mint egykori Gyöngyösbokréta-tagok – segítették a szereplők felkészítését. Így igen értékes néptáncfilm-anyagot sikerült gyűjtenünk. (Martin György, Pesovár Ernő és Ferenc, Borbély Jolán, Erdész Sándor, Maácz László, Jámbor Márta, Olsvai Imre, hogy csak néhány nevet említsek e csoportból.) Sokszor éreztük, hogy az utolsó pillanatban érkeztünk, amikor e kiszállások nyomán 60–70–80 éves adatközlőket tudtunk rábeszélni az énekre és táncra. Az így összegyűjtött anyag és tapasztalatok alapján mertünk az utóbbi évtizedekben a közművelődésnek és a közoktatásnak javaslatokat tenni a néphagyomány felhasználására, oktatására, a vidék gondjainak megoldására, a nemzeti egység és egyéni egészségünk védelmére. Ezek röviden:

Vissza kell állítani a kisiskolákat, még ha az csak összevont osztályokban történhet is meg. (Amikor egy tanító keze alatt, egy osztályteremben több évfolyam, korosztály van együtt a tanítási idő alatt. Ennek kidolgozott módszere volt, és nagyon sok helyen így tanítottak például a tanyavilágban. Ennek több, tudományosan is igazolt előnye volt. Egy tanítóra kevesebb gyermek jutott, jobb volt a tanító–gyermek kapcsolat, előbb kitűnt a tehetség, könnyebb volt az elmaradottak fölzárkózása, de legfőképpen a gyermek helyben volt, nem utazott órákat otthonából az iskolába, és jobban megismerte, megszerette szülőföldjét. A két háború közt számos nagy tudású ember osztatlan iskolában kezdte tanulmányait. Az összevont, nagy létszámú körzeti iskolák osztályaiban sokkal rosszabb a tanár–tanítvány kapcsolat és az elkötelezett hivatástudat. Ezekben a kisiskolákban újra fel kell állítani a tankerteket, hogy azokban immár a tanulók a legújabb tudományos tapasztalatok alapján tanulják meg a környezetbarát és minőségi növénytermesztést, egyben tanítani kéne itt a falu hagyományos gazdálkodásának megőrizhető értékeit is. Be kéne vezetni az énekórákhoz kapcsolódó népművészeti, népismereti oktatást, a szűkebb haza néphagyományának gyakorlatát is. Különösen az egykori népi gyermekjátékok felelevenítése lenne fontos, mert azokban egy egész életre kiható élményt és szemléletet kaphat a gyermek. Mivel a népi gyermekjátékokban nincs versengés, megtanulja az együtt-szépalkotás örömét, élményét, ami elemi szükséglete az embernek mint társas lénynek. (Lásd Kopp Mária magyarázatát a társadalmi tőke hiányosságainak hatásáról.) Meggyőződésünk, hogy a jövőben a Kárpát-medence különleges adottságaira kell felépítenünk gazdálkodásunkat, melyben újra nagy szerepe lenne a hasznosított árvizeknek és a napfénynek, elsősorban a régi árterületeken, melyeken idén is több százezer hektárt a belvíz pusztít. A mára kialakított gátrendszer zsákutcába vezetett, hihetetlenül költséges és pár esztendő múltán teljesen képtelen lesz megvédeni a magyar termőföldet. A magyar termőföldről, – melynek romlása a szerves utánpótlás nélküli, nagyüzemi műveléssel napról napra előrehalad – betakarított élelmiszer beltartalma elsilányodott, nem felel meg már az alapvető egészségi követelményeknek. A nagyüzemek nagy gabona-, repce-, napraforgó- és kukoricaexportja mellett évenként több százezer tonna mesterséges, génmanipulált takarmányt importálunk – Brazíliából. Vissza kell állítanunk a természeti környezetet kímélő, gazdagító családi

gazdaságokat s egy okszerű legeltető állattenyésztést, mert már a hús minőségén is érződik a természetellenes állattartás. (Nagy részét ennek is importáljuk a tejjel, tejtermékekkel, gyümölccsel, hallal, zöldséggel együtt.) A vidéknek óriási jelentősége volt a magyar történelemben, a magyarság gyarapodása össze volt és van kötve a természetközeli, korszerű, családi gazdaság életszeretetével, a biofiliával is, melyről a legkorszerűbb ökológiai munkák is írnak. A magyarság jövője a vidék újraélesztésétől függ.

Pécs, 2016. február 19.

Filep Antal

A vidéktörténet és a néprajz

Történetiség és folyamatszerűség néprajzi megközelítésben

Felvetett kérdéseiteket nagyon fontosnak tartom. Néhány éve állandóan foglalkoztat, hogy már a dualizmus korától érett egy nagy átalakulás, azonban a termelőszövetkezetekbe való hatalmi bekényszerítés majdnem minden történeti, társadalmi fejlődésvonalat elvágott. Ugyan a téeszeink utóbb honi sajátosságúakká váltak, de a kezdet szolgai másolás volt, amit a nép teljességgel elutasított. Fehér Lajos, Erdei Ferenc és munkatársaik harcolták ki, hogy a muzsik/regáti vecin állapotokhoz szokott formációkat kiküszöböljék, s hazai adottságainkat némileg figyelembe vegyék. Biszku vezetésével a Belügyminisztérium ezt roppant keményen opponálta. Számos helyi vezetőt meg is hurcoltak, némelyiket úgy besározták, hogy 1990 után sem rehabilitálták őket. A hazai mezőgazdaság és a vidékpolitika mutatta meg, milyen ostoba és életidegen társadalmi elképzelésekkel akartak új társadalmat, új regionális életteret teremteni. Ugyan 1989–1990-ben politikai fordulat született, de az előző 30–40 év következményeit nem lehetett eliminálni. Mindezt tetézte, hogy a nyugati világ teljes és tragikus tájékozatlansággal, közömbösséggel, olykor cinikussággal közeledett térségünkhöz, emellett a politikai szervezeteink minden oldalon megmutatkozó zavarodottsága, a reális ismeretek alapos hiánya immár negyedszázad óta meghatározóvá vált. A tájékozottabb személyiségek sem ismerték az egyes vidékek meghatározó, kiaknázásra váró különbségeit. A mostanra eltelt 25 év emiatt roppant meddő.

A vidék története mindig foglalkoztatott. Kötelességem hangsúlyoznom, hogy egyetemi képzésem ehhez értékes alapot biztosított. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem néprajzi képzésének szerves része volt, hogy az analitikus, ágazati kutatásokba való bevezetés kollégiumai, szemináriuma után, a harmadik és a negyedik évfolyamon Tálasi István professzor a magyar nyelvterület néprajzának szintézisét a népi kultúra regionális rendszerét mutatta be. Ez a szó igazi értelmében a történeti etnográfia eszközeivel építkező, teljességre törekvő táj- és vidéktörténet volt. Az a korszak sajátosságát jellemezheti, hogy munkásságából töredékeket sem publikálhatott. (Jellemző, hogy kiadói, hivatalos felkérésre, az említett egyetemi kollégiuma anyagából kiemelve, közzétette a Kiskunság monográfiáját. A Jászkunság példáján szokta kurzusán történetileg végigkövetni, miként alakul ki a táji öntudat. A kiadó szerkesztője elfogadta ugyan a népélet leíró bemutatását, ám megtagadta a tárgyalt részleteket összefoglaló és a mód-

szertani tanulságokat levonó elemzés közlését.) Négy szemeszteren át tartó egyetemi kurzusa teljességre törekvően a számos megyét felölelő nagytájaktól/régióktól a sajátos öntudatú, a környezetüktől elkülönülő kisebb falucsoportokig terjedt. Kutatásai bizonyították, hogy az 1526-tól a Bánság 18. századi felszabadításáig tartó közel két évszázad folyamatos pusztításai ellenére a történetileg kialakult anyagi és szellemi kultúra, társadalmi tradíció a reliktumtelepülésekben, településcsoportokban szívósan továbbélt. Bizonyította, hogy a maradványtelepülések örökítették át az újra népesülő vidék kipróbált, bevált, a helyi viszonyhoz alkalmazkodott termelési eljárásait, amit a 18. század telepeshullámai csak színezhettek.

Magam egykori professzorom biztatása nyomán a korábban alig kutatott nagytájunk, a Kisalföld kutatásában mélyedtem el. Egyben alaposan foglalkoztatott, hogy a Kisalföld és a Nagyalföld, a Duna melléke Fejér, Tolna, Baranya megyei szakasza miként kapcsolódhatnak egymáshoz. Meggyőződhettem arról, hogy szerves, genetikus – történeti – kapcsolat áll fenn a Dunakanyartól nyugatra, illetve keletre elterülő két nagytáj térségei között. A Kisalföld kutatásában sajátos megfigyelést tehettem. Ugyan a nagytáj népi kultúrája szerves egységet mutat, a Rába, a Duna és a Vág sajátos elválasztóvonalat alkot. Ettől nyugatra a török hódoltság kora pusztításai csak átmenetiek voltak. A településstruktúra és a falusi birtokviszonyok kontinuitásban maradtak. A táj keleti felében ugyan egy-egy reliktum fennmaradt, de az újranépesülésnél az uradalmak a középkori, kora újkori viszonyoknál mostohább feltételeket szabtak a jobbágyok, zsellérek életviszonyainak, lényegesen szerényebb földterületet bocsátottak a falusi népesség családi üzemei rendelkezésére. Mindez a közelmúltig látványosan kiütközött a helyi közösségek mindennapjaiban.

A Duna és a Tisza tágabb környezetéről a recens és a történeti-néprajzi vizsgálataink egyaránt arra vallanak, hogy a török hódoltság pusztításai-pusztulásai ellenére a tsz-ek szervezéséig már a késő középkorban és a kora újkorban kialakult lokális társadalmak biztosították a hazai árutermelő kultúránk továbbélését. Ha nehézségek árán is, a mezővárosias fejlődés a társadalmi, gazdasági, kulturális törekvés meghatározó módon és folyamatosan a kívánatos cél maradt.

A nemesi rendiség és a császári, birodalmi politika nagy eseményeire alapozott periodizáció nem látszik alkalmasnak a népi kultúra vagy a vidéktörténet értő leírására, jelenségei rendszerezésére, korszakolására. Nukleáris fizikából vett parabolával élve arra utalunk, hogy a földműves társadalom, a vidék kultúrájának, gazdasági/termelési rendszerének „felezési ideje" nagyon hosszú. Az itt érvényes „atomóra" lassabban jár, mint várnánk. Ez nem jelent konzervativizmust, mert a Zsigmondtól Mátyáson át a 16. század végéig terjedő időszakban sokkal európaibb és sokkal „modernebb" volt a vidéki népünk, mint korábban vélték.[1] A hazai történetben talán éppen az a legnagyobb telje-

1 Fel kell hívnunk a figyelmet, hogy Papp László 1928-tól végzett Kecskemét környéki késő középkori feltárásai a földműves nép házait olyannak találta, amilyennek a 18. és 19. századi források és a néprajzi dokumentációk mutatták. Az ásatásokon előkerült eszközanyag is folyamatosságról vall. (Papp 1931.) Papp László kutatásait később a tolnai Etéről Csalogovits József is igazolta. (Csalogovits 1937.) Méri István 1954-ben Túrkeve-Móricról hitelesítette korszerűen az első megfigyeléseket. (Méri 1952–1954.) Pálóczi Horváth Andrásnak az utóbbi évtizedekben végzett, szinte az egész településre kiterjedő feltárása a Kecskemét keleti szomszédságában,

sítmény, hogy a társadalmilag és gazdaságilag mostohábbá váló viszonyok ellenére a magyar földműves polgár akart maradni (a Dunántúl és a Kisalföld java részén sértőnek tartották a paraszt szót). A *gazda* és főként a *polgár/pógár* szavaink váltak a helyi társadalmi öntudatot tükröző önmegnevezéssé. Itt öntudatos vállalkozókként éltek, kitartóan törekvők maradtak, nem voltak muzsikok, nem lettek a regáti, moldvai havasalföldi vecinekké sem. Ezt a vállalkozó réteget verték szét ideológiai vakhittel. Ezt a réteget tekintették ellenségnek, kuláknak, semmisítették meg. Nem tagadom, vannak nagy regionális egységek, amelyekben a struktúra másként alakult, de nem gondolnám, hogy valami antagonisztikus ellentét lenne köztük. Fáziskülönbségek mutatkoznak, nem kevés interferenciával.

Vidékeink sorsa (akár e hazában is, akár a nyelvterületünk szomszédságunkba eső részein – a szomszédnépi közösségekkel együtt) különösen riasztó képet mutat 1948, de leginkább 1960 óta. Az 1989-es politikai fordulat agrárvidékeinken sem hozott igazán megnyugtató fordulatot. Az egyéni gazdaságok restaurációjának számos anyagi, demográfiai, társadalmi akadálya látszott, de a szövetkezetektől is úgy fordult el a politikai indulat, hogy a benne felhalmozott anyagi, szellemi értékek semmivé váltak. A posztszocialisták, akik elődei élen jártak a felhalmozott értékek bontásában, széthordásában, most is élcsapatnak bizonyultak. A vidék eltartó képessége tovább csökkent. A vidéki termelési, gazdálkodási hagyományok éppen a társadalmi erózió miatt továbbra is végveszélybe kerülnek-kerülhetnek, ha éppen nem foszlottak el. Az iparba elűzött, elvándorolt népesség néhány kivételtől eltekintve nem kisebb válságba került, hiszen komplex ipari kultúrák váltak semmivé, ez különösen az egykor ünnepelt, szorgalmazott szocialista ipari központokra érvényes (Ózd, Diósgyőr, Salgótarján stb.). A megszűnt ipari kultúrák romjai igen szembetűnők Romániában, Erdélyben is. Az egykor 600–700 lelkes jeles, virágzó falvak lakosságszáma 120–160 főre apadt. Az egykor gondosan művelt szántók végtelen legelőkké, kaszálókká minősültek át. Ám amint az európai integrációs folyamatok elindultak, hirtelen „szükségtelenné" vált a tej és az élő húsjószág is. Erre mondják nekünk, hogy a piac mindent automatikusan, helyesen és reálisan szabályoz? Ugyanakkor a falvakból

a hódoltság idején elpusztult középkori Szentkirályon végzett ásatásán bebizonyosodott, hogy a falusi társadalom már a 15. században is a közeli múlt alföldi lakóháztípusát lakhatta. (Pálóczi Horváth 1996, 2000.) Ezek a hajlékok közép-európai kapcsolódásúak. Kérdés: honnan lehetett anyagi ereje az Alföld közepén kialakult középkori lakosságnak ilyen újításokra? Tálasi István mutatta ki, hogy az alföldi nép a sarló helyett már a 16. században kaszát használt aratóeszközként. Ez azt jelentette, hogy egy-egy jobbágy a családi gazdasága igaerejével szántáskor négyszer nagyobb területet vehetett művelés alá, vethetett be, hiszen a korlátozott idejű aratást négyszer termelékenyebb eszközzel végezhette el. A munkát termelékenyebbé tehette az is, hogy a kaszával levágott gabonát boglyákba, vontatókba gyűjtötték. Ezzel a kévekötés és a keresztrakás terhes munkáját megtakaríthatták. Ezt a Csongrád és Bács megyéből fennmaradt, a mohácsi vész előtti utolsó dézsmajegyzékek is igazolják. A kaszás aratás az atlanti partok vidékéről, Franciaország, Németalföld és Németország kapcsolódó területeiről, valamint Lengyelországból ismert. (Tálasi 1957, 1971, 1978, 1981.) Az ország központi térségeinek társadalmi képéhez, mezővárosi orientációjához utalhatunk Mályusz korai, szinte elfelejtett dolgozatára is. (Mályusz 1926.) Az újabb szakirodalomból hivatkozunk Szakály Ferenc magisztrális művére. (Szakály 1995.) Erre felbátorít az is, hogy e tárgyba vágó előadásaimhoz kapcsolódó vitákban Szakály Ferenc minden alkalommal álláspontomat támogatva foglalt állást.

eltávozottak városi élete korlátozottá vált, visszatérésre pedig alig mutatkozik lehetőség. Attól kell félni, hogy a volt szocialista tábor egész társadalma, történelmileg kialakult etnikus szerkezete összeomolhat, irreverzibilis folyamatok emésztik-emészthetik el. Egyetemes történeti mértékkel mérve példátlan krízis részesei vagyunk. Mindennek a hátterében a realitásokat félresöprő ideológiai reform vagy revolúció nézetrendszere áll, ami eleve nem lehetett „tudományos", noha annak nevezték a diktatúra vezetői. Utóbb pedig egy erkölcsi válsággal küzdő, talán végül mégis magára találó kontinens szerveződésének hübelebalázskodása okoz zavart folyamatosan. Ami rettentően zavar, hogy erről nincsen eszmecsere. Csak különféle pártok szűk nézeteit gajdolják, pedig ezek legfeljebb részigazságok lehetnek.

Ami a marxizmust illeti, bizonyos diagnózisok tekintetében – készséggel elismerem – lehetséges, hogy vannak maradandó megállapításai, ám a diktatórikus hatalmat gyakorló utódok, Lenin és Sztálin kórboncnokokként kívántak „gyógyítani". Az „eredmény" nem is maradt el. A „boncolás" életbevágó összefüggéseket metszett el, a társadalom élő szöveteibe a bonctermek fertőzését hozta. Úgy tűnik, a társadalomban nincsen helyén, vagy talán nem hatott „Semmelweis és Lister igazsága". A revolúció hevületében mindent ellenségesen ítéltek meg, ami tradicionális volt, vagy annak látszott. A társadalom jelentős részében szégyenné égették a hagyományt. (A ma élő nemzedékeket igyekeztek saját, tisztes múltú őseikkel, elődeikkel, akár szüleikkel is szembeállítani. Ez társadalmi, politikai meghasonláshoz vezetett, és még ma is vezet.) Noha szilárdan le kell szögeznünk, hogy az igazi és az élő hagyomány az adott közösség meghatározott viszonyaira, kihívásaira adott válasz, maga a kihívásokhoz való folyamatos, történetileg meghatározott alkalmazkodás, azaz reális tapasztalat, ami az egyes tájak közösségtudatában rögzül, emlékezetében történelmileg felhalmozódik. Egyben az is hangsúlyozandó, hogy a legkisebb tőkebefektetéssel, ráfordítással járó megoldások válogatódtak ki a történelem folyamatában. (Ne a színpadi népi táncra, a jobbágyfelszabadítás után kialakult furcsa népművészeti, népviseleti kivirágzás jelenségeire gondoljunk! Ezek ugyan ténylegesen tapasztalható jelenségeket tükröznek, de esetükben egyáltalában nem „ősi" jelenségekről van szó, hanem velük mint sajátos modernizációs fejleményekkel, olykor bizonyosan mint kulturális kisiklásokkal kell szembenéznünk.) Másfelől az életre való hagyományok hasznosulását a körülmények gyökeres és erőszakos megváltoztatása is nehezíti, olykor el is lehetetleníti. E probléma mélysége persze tájanként változik.

Nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a kádári kollektivizálás kemény időszakában egyes vidékeken a közellátási és exportálási árualapokat biztosítandó, nagyon tudatosan nem szerveztek igazi termelőszövetkezeteket. A családi gazdaságok ugyan megmaradtak, némi látszatintegrációt hajtottak végre. Ezeket az egységeket eléggé sajátos eufémiával szakszövetkezetnek nevezték. Főleg Szeged és Kecskemét tengelyében voltak, vannak ilyen körzetek. (Némi irodalmuk is keletkezett már. A szegedi Móra Ferenc Múzeumban értékes kutatómunkát folytattak e témában.) Ezekben az esetekben konkrétan elemezhetjük a „mi lett volna, ha..." nagyon is figyelmet érdemlő eseteit. Talán a lengyel és a bizonyos tekintetben a jugoszláviai fejlődés adhat analógiákat. A szőlő- és a bortermelő vidékeink is figyelmet érdemelhetnének, mert

általában kíméletesebbek voltak esetükben. Szintén a szakszövetkezeti szervezési szisztémát igyekeztek alkalmazni. Nemzeti tragédiának tarthatjuk, hogy éppen Tokaj-Hegyalján erőltették be a szőlőket a termelőszövetkezetekbe. A szövetkezeti üzemek tömegesen tették parlaggá a legértékesebb szőlőt termő hegyoldalakat és a hegylábi szántókra telepítették az ültetvényeiket. Az ellehetetlenített családi üzemek kiváló szakmunkásgárdája szétszóródott, utóbb utánpótlás nevelésének lehetősége nélkül el is öregedett. 1990 után ezért alakulhattak Zemplénben, Abaújban hatalmas szőlőgazdaságok, juthattak szerephez külföldi tőkés érdekeltségek.

Külön vizsgálandók volnának azok a tájak, ahol az agrárvidék és az ipari város szervesen együtt fejlődhetett. Ilyen például Győr, amelynek ipari szakmunkásai főként bejárók, akik világszínvonalon termelő gyári munkások, de nem hagyták – nem hagyják el a falvaikat. A családtagok kertészkednek. Például szolgálhat sok annyi más mellett, hogy a hajdan híres és ünnepelt gyárigazgató, Horváth Ede is a sokorói szőlők közt lakott. Felesége, anyósa exportmálnát termelt (a filoxéra után a Győr előterében fekvő szőlőhegyek kiváló áruja a málna lett), amit a győri hűtőházi üzemen keresztül gyorsan külföldön értékesíthettek. A mezőgazdaság visszaszorulására jellemző, hogy az egykor pannonhalmi bencések birtokában volt és 1005 óta ismert településnek, Nyalkának ma 160 körüli munkavállaló lakója van. A legutóbbi évtizedben közülük már csak három család folytat mezőgazdasági tevékenységet főhivatásként, közülük pedig az egyik osztrák betelepülő. A többiek ingáznak. Egy 2004 körüli vizsgálat kimutatta, a helyi lakosok már nem ismerik a határ dűlőit sem. E téren egyedül a község hajdani termelőszövetkezetének traktorosa adhatott számot megbízható ismeretekről. Általában a mai családtagok a szüleik tsz-be vitt földjeit sem tudnák pontosan megnevezni, topográfiai helyüket meghatározni.

Kérdés, hogy vannak-e idevágó nemzetközi tapasztalataink. A hajdani NDK-ból voltak megdöbbentő élményeim. Horvátországból, Szlovákiából, Romániából tudok párhuzamokat vonni, ha az 1945 és 1989 közötti korszakról szólnék. Tereptapasztalataim is adódtak külföldi néprajzi kutatóútjaimon. Egyik pécsi diákom a Drávaszögből származott. Szülei remek tehenészetet tartottak, tizenvalahány borjút hizlaltak évente a tejelő teheneik gondos tartása mellett. Ezt a szomszédos járási székhely húsüzeme rendszeresen felvásárolta, feldolgozta, belföldön és külföldön nyereséggel értékesítette. Amint elkezdődött Horvátország európai integrációja, a húsüzem megszűnt, a tejet sem vásárolják fel. A korábban serényen gazdálkodó család ma már csak évi egy disznót hizlal, szigorúan csak házi szükségletükre, és emellett kevés baromfit tartanak az udvarukban. Közben arról hallunk, hogy az exponenciálisan növekvő emberiség élelmezésére minden talpalatnyi földet meg kellene művelni, és különösen gond az állati fehérje biztosítása... Az európai társadalmak mintha sztrókot kaptak volna?

Ugyan most a tájak szűkebb témáit nem érintettem, de az általánosabb gondjaimat feltártam számotokra. Az a benyomásom, hogy esetünkben megint a „valahol utat tévesztettünk” formula találó.

Hivatkozott irodalom

Csalogovits József 1937, Tolna vármegye Múzeumának második ásatása a török hódoltság alatt elpusztult Ete község helyén. *Néprajzi Értesítő* (XXIX.) 321–323.

Mályusz Elemér 1926, Az 1514. évi jobbágyháború okai. *Társadalomtudomány* (VI.) 5. 373–380.

Méri István 1952–1954, Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és a túrkeve-mórici ásatások eredményeiről I. és II. *Archaeológiai Értesítő* (LXXIX.) 49–65. és (LXXXI.) 138–154.

Papp László 1931, Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét-vidéki falvak helyén. *Néprajzi Értesítő* (XXIII.) 137–152.

Pálóczi Horváth András 1996, *Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása a 900 éves Szentkirályon*. Budapest.

Pálóczi Horváth András 2000, Lakóház és telek rekonstrukciója Szentkirályon, egy alföldi késő középkori faluban. I. In: Bende Lívia – Lőrinczy Gábor (szerk.): *A középkori magyar agrárium*. Ópusztaszer, 121–149.

Szakály Ferenc 1995, *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. (Humanizmus és Reformáció 23.) Balassi Kiadó, Budapest.

Tálasi István 1957, A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben. *Ethnographia* (LXVIII.) 217–251.

Tálasi István 1971, Az eszközváltás első 100 éve a magyarországi aratóműveletekben és későbbi következményei. (Eszköz- és munkatörténeti vázlat.) In: *Népi Kultúra – Népi Társadalom, V–VI.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 297–305.

Tálasi István 1978, Az európai aratóműveletek néprajzi vizsgálatának főbb eredményei. *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi (I.) Osztályának Közleményei*. (XXX.) Budapest, 309–343.

Tálasi István 1981, Die wichtigsten Ergebnisse ethnographischer Forschungen über Erntemethoden in Europa. (Zur Geschichte der Rationalisierung landwirtschaftlicher Produktion und Arbeit.) *Acta Ethnographica* (XXX.) 3–4. 241–294.

Kósa László

A magyar néprajzi kutatások sajátosságai (1945–1990)

A 19. század végére intézményesülő, ismeretanyagában folyamatosan gyarapodó és differenciálódó néprajztudományban 1945–1990 között bekövetkező változások bemutatása terjedelmi korlátok miatt itt nyilvánvalóan nemhogy teljességre törekvően, de részlegesen sem vállalható. Helyette néhány, általam fontosabbnak vélt tényezőt emelek ki, mégpedig az időszak első felére összpontosítva a figyelmet.

A modern kori tudományfejlődés a háborúkat és a gazdasági válságokat, nemkülönben a társadalmi rendszerváltásokat rendszerint megsínyli. Megtörhet vagy megszakadhat működésének folytonossága, a szerves építkezés, kibontakozás. Magyarországon a tudományos életet először 1849-ben rázkódtatták meg külső eredetű (tudományon kívüli) történések. Azt, hogy a szabadságharc bukása mégis viszonylag rövid ideig hatott jelentékenyebben a hazai tudományosságra, intézményeinek és differenciálódásának kezdeti foka magyarázza. A visszaesés és stagnálás hátrányai a politikai enyhüléssel párhuzamosan kiegyenlítődtek, békés, eredményekben gazdagodó évtizedek következtek. Annál komolyabb hanyatlást hozott az első világháború elvesztése, a további politikai és katonai események, az ország gazdaságának összeroppanása, területének megcsonkítása. Mindez részben ismétlődött és ugyancsak súlyos következményekkel járt a második világháború alatt, majd azt követően a diktatúrában, amely durván beleavatkozott a tudományos életbe, s irányultságának, szellemiségének és személyi állományának egyaránt veszteségeket okozott.

Az ismert történeti tényeket azért idéztem föl, hogy rámutassak: a magyar néprajztudományban a szerves belső fejlődés érvényesülését és kibontakozását többször megzavarták külső eredetű erős hatások, sőt kényszerek. Nyilvánvalóan nemcsak a néprajz, az egész tudományos élet megsínylette a tudomány és a politika nemkívánatos keveredését. Sajnálatos, hogy a keletkezett károkat és hátrányokat mindeddig csekély mértékben vette számba a történetírás. A pótlás egyetemlegesen és tudományszakonként elhanyagolhatatlan feladat. Az 1945 utáni politikai eredetű változások fő tendenciáján belül a magyar néprajz helyzetének sajátossága, hogy az általánosan kötelezők mellett speciális ideológiai követelményeknek is fokozottan kellett megfelelnie. Alább nemcsak a veszteségeket, hanem a „túlélés" szakaszait és a megrázkódtatás dacára megvalósuló pozitívumokat is igyekszem röviden számba venni.

Az egész időszak változásait mélyrehatóan befolyásolta a marxizmus, mint egyedül célravezető elmélet és módszer kizárólagos elfogadásának pártállami kényszere. Dekla-

rálására a Magyar Néprajzi Társaság 1949. évi közgyűlésén került sor – ráadásul aktív politikus (miniszter) – Ortutay Gyula társasági elnöki előadásában.[1] A társadalomtudományok területén nem elszigetelt akció zajlott, például szintén pártutasításra, párhuzamosan a történettudományban Andics Erzsébet, az irodalomtudományban Lukács György hirdette meg a kötelező fordulatot. Ortutay túlzó elmarasztalásokkal, valótlanságokkal és nyilvánvalóan téves értelmezésekkel telített beszédében megújulni képtelen, maradi jelenségnek állította be a néprajzot, melynek múltjában alig talált követésre méltó mozzanatokat. Ellentmondást nem tűrő hangon gyökeres szemléletváltást követelt.

A változásprogram alighanem legfontosabb tételét képezte a történeti szemlélet számonkérése és érvényesülésének sürgetése. A korabeli néprajztól nem volt idegen a múlt iránti érdeklődés, de a történetiség általánosan nem jellemezte. Az alapprobléma a tudományszak születésénél termékeny szerepet játszó, utóbb visszájára forduló gondolatban rejlik. Kezdetben a kultúra legkorábbi rétegei iránt érdeklődtek, melynek emlékeit egyéb források híján kortárs jelenségekben vélték megtalálni. S bár történeti adatokat tártak fel, történetietlen szemlélettel kutattak, azaz nem változásában látták tárgyukat, hanem többé-kevésbé változatlannak vélték. A parasztság, általában a falusi lakosság pedig azért került az alakuló néprajz látókörébe, mert a korban még tömeges írástudatlansága miatt joggal gondolhatták róla, hogy a legkorábbi tradíciók hív őrzője.

Másfelől a 20. század elejétől találkozunk a néprajzi szakirodalomban levéltári vagy más történeti forrásra, akár régészeti leletekre is történő hivatkozásokkal. És nem tagadható, hogy esetenként a vizsgált jelenség változásait is megfigyelték az etnográfusok. Tény azonban, hogy a statikus képalkotás sokakat vonzott.

A marxizmus érvényesítésének sürgetése a történeti fejlődés hangsúlyozásával kétségtelenül hozzájárult a magyar néprajzban a történeti aspektus erősödéséhez. Ezzel szemben egyáltalán nem állítom, hogy politikai-ideológiai nyomás nélkül is előbb-utóbb ne hatotta volna át a tudományszakot a történeti látásmód. Nem szólva arról az ellentmondásról, hogy a marxista filozófia – még inkább különböző értelmezései – eleve jelentős mértékben tartalmaz ahistorikus tételeket és megállapításokat.

A magyar néprajz néhány művelőjét kivéve nem vált marxistává, a marxizmus-leninizmus klasszikusnak mondott műveinek idézése nem tették azzá, csupán felszíni vagy inkább formális befogadásról tanúskodnak. Nem föltétlenül kell szellemi ellenállásra gondolnunk. A fő ok bizonyára az erős tudománytörténeti hagyomány és az ahhoz tudatos vagy ösztönös ragaszkodás volt. Mint lentebb többször meg fogjuk tenni, ezúttal is meg kell jegyeznünk, hogy nem mutatkozott követhető minta. Nyugati szakirodalom nem jöhetett szóba, a *Szovjet Néprajztudomány* címmel néhány évig megjelent, fordításokat közreadó folyóirat sem nyújtott alternatívát. Önálló magyar elméletalkotók sem jelentkeztek az elméletalkotástól inkább elhúzódó, mint arra hajlamos szakterületen. Noha az 1980-as évekig nyilatkozni kellett a Tudományos Minősítő Bizottsághoz benyújtott disszertációk marxista szellemiségéről, a kérdés 1960 után a néprajzban már ritkán merült föl.

1 Ortutay 1949.

Mindemellett az 1950-es évek elejétől mintegy két évtizeden át jelentek meg tanulmányok és vitacikkek a történetiség fontosságáról, a néprajz történeti tudomány voltáról, a történelemtudományok között elfoglalt helyéről. Időközben a történeti szemlélet megerősödött és fokozatosan átjárta a kutatásokat. A levéltári források, adatok hivatkozásai egyre ritkábban szolgáltak pusztán illusztrációul, ellenben a jelenségek értelmezését segítették.

A történetiség és a néprajz mint történeti tudomány gondolatának széles körű elfogadása szükségszerűen fölerősítette a jelenkutatás újraértelmezésének igényét és törekvéseit. Láttuk, hogy a néprajz fő iránya a jelen iránt a múlt felderítése reményében érdeklődött, de a tudományszak kezdeteitől jelentkezett a jelen önmagáért, a kortársi állapot megismeréséért történő vizsgálata is. Majd éppen az 1930-as években a funkcionalista etnológia hatására készült falumonográfiák, Fél Edit Hartáról és Kocsról, Vajkai Aurél Szentgálról írott könyve ebbe a vonulatba tartoznak. Az 1950-es években készülő átányi monográfia ugyancsak ezt a sort folytatta (Fél Edit – Hofer Tamás). Sőt, közvetlenül 1945 után két olyan országos szintű kutatás indult, melyekhez éppen magának Ortutaynak is köze volt. Az egyik 1848–1849 centenáriuma alkalmából a forradalom és szabadságharc emlékanyagának összegyűjtése, nem a történelmi események forrásait kívánta bővíteni, hanem azok száz év utáni jelenben élő emlékezetét mérte föl. Sajnos anyagának csak részeit dolgozta föl a kutatás. A másik kezdeményezés az 1941-ben Bukovinából a Bácskába telepített, majd onnan 1944-ben a Dunántúlra menekülő székelyek néprajzával foglalkozott. A kortárs migrációkutatás első hazai kísérlete volt, több értékes publikációt eredményezett.

A többször idézett 1949-i beszéd erőteljesen ösztönözte a jelenkutatást is, elsősorban a Magyarországon addig nem tapasztalt mélységű és gyorsaságú változások tanulmányozását értve rajta. Ennek a szükségességét ma sem vitatjuk. Csakhogy az előadó – bizonyára maga is tudta ezt – a korban teljesíthetetlen feladatokat jelölt meg. A politika szerint a jelenkutatásnak a falusi „osztályharc"-ra, a „szocialista falu"-ra (értsd: a kollektivizált mezőgazdaságra) kellett irányulnia. A hazai agrártársadalom egy évtized alatt érte meg a földosztást, a kuláküldözést, a beszolgáltatást, az erőszakos téeszszervezés hullámait, mindemellett a fokozott iparosítás is befolyásolta életét. Ám a diktatúra nem a valóságra volt kíváncsi, hanem a szocialista falu bemutatásától saját maga igazolását, jobb esetben ideálképeinek tükrözését várta vagy várta volna.

Végül csupán néhány óvatos, a társadalmi problémákat kerülő tanulmány készült az ideológia mocsarain keresztülvezető, „változásvizsgálatnak" elnevezett keskeny pallón egyensúlyozva. A legnagyobb léptékű vállalkozás az 1930-as évek végén a készülő tiszai vízlépcső hatásaira számító, állami kezdeményezésre végzett közép-alföldi komplex társadalmi és kulturális változásvizsgálathoz nyúlt vissza. A túlnyomólag szegényparasztok által lakott Tiszaigar kétszáz esztendejét rajzolta volna meg a jelenére összpontosítva. A budapesti Néprajzi Múzeumban külön munkaközösséget szerveztek megvalósítására, azonban a pártállami ellenőrzés a többszörösen átdolgozott kéziratot sem engedte megjelenni, mert politikailag nem találta megfelelőnek. Pedig a szaktudomány sokat, mintát és módszertani útmutatást várt ettől a munkától. Sosem tudjuk meg, milyen hatást fejtett volna ki, ha a maga idejében nyomdafestéket lát, mert amikor

szövegének végleges megfogalmazója, Kardos László halála után csaknem két évtizeddel mégis kiadták (1997), már elavult, figyelmet nem keltett.

Az 1949-i hiánylistában szereplő városi néprajz történeti és jelenkutató szempontból egyaránt a magyar néprajznak csaknem teljesen elhanyagolt területe volt, föltehetőleg főként a magyar városfogalom és az agrártelepülések sajátos volta miatt, illetőleg mert a kutatások homlokterében a falusi társadalom állt. Nem szólva arról, hogy a városi lakosság jelentékeny hányadát a rendszer által politikai ellenségként kezelt polgárság alkotta. Megfelelő módszer és elmélet nélkül azonban a városnéprajz mint önálló ágazat nemhogy az 1950-es években, de voltaképpen máig a néprajzi kutatás perifériáján maradt. Jellemző az 1950-ben közigazgatásilag „megnagyobbított" főváros kutatására megalakuló „Nagy-budapesti néprajzi munkaközösség" története. Munkatársai előszeretettel vizsgálódtak a néhány éve még agglomerációba tartozó, vidékies, gyakran falusias peremkerületekben. Nem meglepő, hogy a kezdeményezés nem hozott komolyabb eredményt.

Ugyancsak hiányzott a hazai néprajzból az eleve jelenkutatásnak minősülő ipari munkásság vizsgálata. Az erős központi késztetés ellenére hagyományos szemlélet kellő módszertani ismeret híján ezt a feladatot sem tudta megoldani. Az angolszász szakirodalom befogadásáról szó sem lehetett, a szovjet mintában komolyan vehető példa nem is létezett. Az agrárlakosságot ellátó céhek, kisiparosság, kézművesség tanulmányozásából nyert hazai tapasztalat az ipari munkásság kutatásához nem volt alkalmas és elegendő. A témakör nagyobb része hamarosan átkerült a pártpolitikailag motivált munkásmozgalom-történetbe, azaz a történettudományban kapott helyet. A néprajzi vizsgálatban a legtöbb eredménnyel kecsegtető munkásfolklór szintén erősen átpolitizálódott, majd csaknem teljes kudarcba fulladt.

A jelenkutatás más területeken és más viszonylatokban is falakba ütközött. A marxizmus hegemóniájával nem közvetlenül függött össze, de mint uralkodó eszme mégis csak befolyásolta, hogy a tudományos vizsgálatok némely területei ideológiai okokból tabunak számítottak. Az általunk jellemzőül választott, egymástól távol eső két terület a társadalom legszélesebb köreit képviseli. A szexualitás kutatását a polgári társadalomban a kötelező szemérmesség gátolta. A helyzet nem változott a diktatúrában sem, sőt talán szigorodott, évtizedeken át alig publikáltak a témakörből.

Ugyanígy csaknem teljesen kimaradt a kutatás érdeklődéséből a vallásosság, csak az 1980-as években kezdett megtűrt kutatási témává válni. Kivételt először Bálint Sándor egyházi kiadású munkái jelentettek. Meg kell jegyeznünk, hogy megállapításunk a tételes vallások vizsgálatára, azok egyházainak néprajzi jelenségeire vonatkozik, a néphitre nem. Ad absurdum el lehet játszani azzal az ironikus ötlettel, hogy ha valaki előzmények és körülmények ismerete nélkül kíváncsi lenne a magyar népi kultúrára a szóban forgó időszakban, vallási jelenségként csak néphittel találkozna.

Még különösebb ellentmondás, hogy a tételes vallások néprajzát más okból – talán mert az ősvallás maradványai iránti érdeklődés állt előtérben – 1945 előtt is meglehetősen elhanyagolta a kutatás, ezért az 1950 utáni hiányt nem minősíthetjük egyértelműen a kutatás elfojtásának. Amikor az 1980-as évekbeli kezdetek nyomán 1990 után – jó értelemben véve – szinte divat lett a vallási néprajz, óriási hiányok

pótlására kellett sort keríteni, amennyiben egyáltalán lehetséges ilyen helyzetben optimális mértékű pótlás.

Az 1949-i program súlyában és típusában egészen más kérdéseket vetett föl a magyarokkal szomszédos népek és általában Kelet-Európa összehasonlító néprajza kutatásának hangsúlyozásával. Jóllehet a magyarországi néprajztudomány 19. századi előzményeinek, majd létrejöttének egyik meghatározó eszméje volt a korabeli ország nyelvi, kulturális és etnikai összetettségének vizsgálata, 1920 után ez a törekvés egyáltalán nem tűnt el, mégis visszaszorult, ezért ez az ösztönzés nem volt fölösleges. Megjegyzendő azonban, hogy fontos közvetítő terepe, a szomszédos országokban élő magyarság néprajzi vizsgálata a pártállami teljes hatalomátvétel után a hazai néprajzi kutatásokból politikai okokból évtizedekre eltűnt. Kutatóútra legfeljebb magánemberként, nem hivatalosan lehetett vállalkozni. Az érdeklődés a nyilvánosságban az 1970-es évek végétől jelentkezett ismét.

Korjellemzésként szabad legyen személyes, jelenvizsgáló példákkal is élnem. Az 1960-as évek elején a gyulai zöldségtermesztőkről írtam egyik első tanulmányomat.[2] Érthető, hogy nemcsak az „üzleti titok", hanem az általános bizalmatlanság miatt is a korban virágzó, szépen jövedelmező, hajtatásos, melegágyi kertészetek pontosan vezetett értékesítési adatsoraihoz csak korlátozottan férhettem hozzá, pedig régi és közeli ismeretség fűzött feljegyzőikhez. Sajnos később ezek a kimutatások, amikor elvesztették jelentőségüket, az utódok kezén megsemmisültek, nem válhattak értékes archív forrásokká. Gyula városához kötődő másik dolgozatom egy magán (korabeli kifejezéssel „egyéni gazdálkodású") tanya állapotának és működésének leírása volt.[3] Tulajdonosai élete, lakóhelye és gazdálkodása számos olyan részletét, mozzanatát rögzíthettem, amelyhez ugyancsak sokéves ismeretség segítségével juthattam hozzá, de ezek közlését az érintettek, noha indiszkréció nem történt, utóbb rosszallották. Pedig ami bizalmas természetűnek és a korabeli hatósági szemszögből szabálysértésnek számíthatott, azt a publikációmból eleve kihagytam. Például nem írhattam a tanya lakosainak buzgó vallásosságáról, különösen nem, mert szorosan kapcsolódott politikai nézeteikhez, akkor úgy mondták, „rendszerellenességükhöz". 2003-ban ezeket a hiányokat a tanulmány újabb kiadásának végjegyzetében sűrítve – mintegy – pótoltam. Az érintettek már nem éltek. Ez az „appendix" nyilvánvalóan egészen más értékű, mint ha az eredeti szövegben részletesebben kifejthettem volna a tartalmát.

Az 1960-as években, az 1970-es évek derekáig gyakran jártam néprajzi terepmunkán, a magyar nyelvterület egymástól nagy távolságra fekvő településein fordultam meg. Anyaggyűjtés során – módszerem részeként – engedtem, sőt biztattam adatközlőimet, hogy a tárgyhoz egyáltalán nem vagy alig tartozó dolgokról is beszéljenek. A kellő hangulat és bizalom megteremtését igyekeztem így serkenteni, egyébiránt általában is érdekeltek az egyéni életsorsok és a történelmi eseményekhez fűződő elbeszélések. Eleinte még bőven lehetett hallani első világháborús katonai emlékeket. Aztán fokozatosan előtérbe került a második világháború, de a valóságos különbözőségeknek megfelelően

2 Kósa 1967.

3 Kósa 1980.

az elsőtől több lényeges elemében eltérően. Az időbeli közelség, a zsidóság deportálása, a front átvonulása az országon, a szovjet megszállás, a malenkij robot, az előző világháborúban nem tapasztalt történések egészen más dimenziókba helyezték az élményeket. Tapasztalhattam a félelmet és az elfojtást, a hirtelen elhallgatást, különösen, ha a már fentebb részben említett olyan események kerültek szóba, mint a magyarországi németek, illetőleg a felvidéki magyarok kitelepítése, az utóbbiak csehországi kényszermunkája, a kuláküldözés, az erőszakos téeszesítés, vagy akár az 1965-ös nagy csallóközi árvíz. Fölbukkantak a beszélgetések során nem fizikai erőszakról, hanem más természetű kényszerekről szóló történetek is: az 1920-as évektől a mezőgazdasági lakosságot, a falvak népét érintő különféle megszorító gazdasági vonatkozású állami beavatkozások, intézkedések, a nagy világválság vagy a beszolgáltatás körülményei.

Azokban az években még drága volt és kevés hordozható magnetofon állt a néprajzi gyűjtő rendelkezésére. Az idézett történetmondások szalagra vétele ellen az elbeszélők valószínűleg tiltakoztak volna, miként kézírásos jegyzetelésüket is csak ritkán engedték meg. Így az emlékezet gazdag és értékes tárháza ment veszendőbe. Néprajzos szemszögből nem csak arra gondolok, amit a történettudomány oral historynak nevez, hanem a népi emlékezetre és a történeti néphagyományra, a társadalomnéprajzba sorolható számos további kutatási ágazatra.

Ezúttal nincs tér a korabeli bonyolult összefüggések és mellékkörülmények további fölidézésére, de legalább még két fontosat megemlítek a tudománytörténeti sajátosságok közül. Egyedi jellemző, hogy a néprajzi kutatás tárgyához, a népi kultúrához az uralkodó pártideológia ellentmondásosan viszonyult, ami átsugárzott a vele foglalkozó kutatásokra is. Egyfelől a szocializmussal szemben ellenséges, veszélyes eszmeiségnek tartották a néprajztudományt (hol „narodnyik", hol „völkisch" érintettséget vagy éppen azonosságot tulajdonítva neki), amit erősen befolyásolt a két háború közötti időszakból „örökölt" népi-urbánus szembenállás. De egyidejűleg: a népi kultúra mégiscsak a politikai dogma rangján álló „munkás-paraszt szövetség" egyik alkotórészének, a parasztságnak a kultúrája volt, amit nem lehetett egyszerűen retrográdnak címkézni. Sőt, a szovjet művelődéspolitika a népi kultúrát, elsősorban annak művészeti területeit kedvezményezte, ami hatott a szovjet blokk országainak nagyobb hányadában, bár a társadalmi adottságok és a tradíciók függvényében nem egyenlő mértékben.

A korabeli, végletesen átpolitizálódott szellemi élet kedvező talajt biztosított a végső soron a népi-urbánus ellentétre visszanyúló, a néprajz helyzetéről 1953-ban, az MTA égisze alatt tudományos ülés formájában rendezett éles vitának. Nagyobb részben filozófusok és történészek zúdították a néprajzosokra a kor jellegzetes politikai frazeológiájába csomagolva az ideológiai tévelygés kemény vádjait (apolitikusság, a marxizmus és a szovjet tudományosság negligálása, nacionalizmus, parasztromantika stb.). Az elítélő határozattal záruló vitának ugyan nem lettek olyan súlyos következményei, mint az indulásakor félő lehetett (pl. az addiginál szorosabb pártellenőrzés, az intézményhálózat lefokozása, a kutatási támogatások csökkentése), de a vádak, köztük éppenséggel az Ortutay által 1949-ben megfogalmazottak, időről időre – bár gyöngülően – fölbukkantak még az 1980-as években is. A drámai helyzet okozta feszültség oldódását valószínűleg a belpolitikai enyhülés, a fent említett szovjet művelődéspoliti-

kai tényező és talán a néprajztudomány viszonylagosan kisebb ideológiai jelentősége magyarázza.

A másik sajátos körülményt akár „menteni a menthetőt" vagy „huszonnegyedik óra" szindrómának is nevezhetjük. Már a 19. század végén, a tudományági önállósulás idején megjelent az érvelés, hogy az etnográfiának kötelessége szellemi Noé-bárkájába menteni a megnövekedett civilizációs hatásoktól fölerősödő ütemben eltűnő népi kultúrát. Ez a reflex folytonosan erősödött, és amikor 1945 után, nemcsak a mai kifejezéssel globalizációsnak mondható folyamatok hatására, hanem elsősorban ideológiai-politikai beavatkozás nyomán is gyorsult a hagyományos kultúra hordozójának, a parasztságnak a széthullása, fölbomlása, a néprajzosok a „mentsük, ami menthető" jelszavával minél átfogóbb, sürgető, múltmentő gyűjtőmunkába kezdtek. Volt ugyan az 1950-es évek első felében egy rövid „közjáték", amikor a kutatók kisebb csoportja a tudományos és a közművelődési szempontokat vegyítve hitt abban, hogy a kiürülő hagyományok a régi keretek között valamilyen új „szocialista" szellemiséggel föltöltődve életben tarthatók. Ezt a lehetőséget részint a korábbi hazai szellemi hagyomány, részint különös módon az említett szovjet művelődéspolitika is táplálta, a döntő többség azonban az imént említett előzményekhez kapcsolódva eleve látta a kultúravesztés és -átalakulás visszafordíthatatlan fő tendenciáját. Azt nem állítom, hogy a magyar néprajztudomány foglyává vált volna a kultúramentés gondolatának, de olykor más feladatokat félre- vagy háttérbe toltak, és a jelenkutatással szemben előnyt biztosítottak az adott időpontban, még a „huszonnegyedik órában" lehetségesnek tetsző múltrekonstrukciónak. Értékmentő volta miatt mégsem kárhoztatom ezt a reflexet, hiszen alapgondolata erősítette a gazdag múzeumi gyűjtemények és adattárak, szintézisek, a kézikönyv, a lexikon, az atlasz, a monográfiák és szövegkiadások, tanulmányok sora, a majdan, ekkor még jórészt elképzelésekben fekvő, a múlt század végére kiteljesedő hatalmas néprajzi korpusz létrejöttét, amely alkotó része a magyar kultúra világban elfoglalt helye meghatározásának és megértésének.

Eddig jórészt konfliktusokról vagy azok lehetőségéről volt szó. Az 1950-es évek végére vált tapasztalhatóvá, hogy időközben a magyar néprajz a politikai kényszer okozta krízisen „csendben" átmentette korábbi eredményeinek jelentékeny részét és tudománytörténeti hagyományának számos elemét. Ilyen például az összehasonlító történeti kutatás, amelyben érvényesül a morfológiai érdeklődés, a tipológia; kultúrtörténet, amelyben nagy figyelmet kapnak a történeti rétegek és a regionális eltérések. Az 1949. évi programnak nem mondtak ellent, bár Ortutay lényegesebb téziseit a nyilvánosság előtt még egy ízben megismételte, de sosem kérte számon, igaz, vissza sem vonta. Természetesen ellenprogramot nem lehetett megfogalmazni, mégis csaknem párhuzamosan kirajzolódtak – az eltérő szándékot érthető módon nem emlegetve – a „túlélés" körvonalai és szerkezete a „magyar néprajz ötéves tervé"-nek megkonstruálásában és a megvalósítására szervezett munkacsoportokban. Valójában a politikai beavatkozás kívánalmait használták föl, kereteit töltötték meg a tudományterületnek kedvező tartalmakkal. A korábban sokszor tervezetlen, olykor esetleges, egyéni érdeklődésekből és törekvésekből álló néprajzi vizsgálatokat – mai szóhasználattal élve – projektekbe szervezték és központosították. Tálasi István professzor ösztönző-irányító egyénisége játszott fő szerepet ebben a folyamatban.

A tematikák, a kollektív és az egyéni feladatok természetszerűleg a korábbi eredményekre épültek, nagyobb részük közvetve vagy közvetlenül azok továbbgondolásából kerekedett ki. A fentebb említett, ismételten tervezett nagy összegzések, a néprajzi lexikon, a néprajzi atlasz, továbbá az állandó szabadtéri gyűjtemények ötletei is az 1910-es és 1920-as években merültek föl először. A magyar népi kultúra új szintézisének pedig az 1930-as években megjelent, négykötetes *A magyarság néprajza* szolgált mintául, pontosabban annak meghaladását jelölték célnak. Mintegy évtized múltán „beértek" a már központi tervezés következményeként futó újabb kutatások és az azokra épülő újabb publikációk. Nem kevésbé fontosak ebben a folyamatban a néprajzi muzeológia teljesítményei, hiszen a néprajzosok zöme a szaktudomány önállósulásának kezdeteitől múzeumokban dolgozott. Az 1950-es években mind több vidéki múzeumban nyílt önálló vagy helytörténeti tárlatba ágyazott néprajzi kiállítás. Többségük új szempontok érvényesítésével készült. Történelmi-társadalmi háttérbe illesztett enteriőrök és életmód-rekonstrukciók váltották föl a korábban egyoldalú tárgybemutatást, a látványban kiegyenlítve a népművészet túlsúlyát. Nem lebecsülendő jelentőséggel ráirányították a figyelmet a régió és a hely parasztkultúrájának sajátosságaira.

Szerintünk egyáltalán nem kudarc, hogy miután az 1950-es évek második felére világossá vált a kutatási feladatok túlméretezettsége, a politikai környezet pedig megváltozott, megszűnt a szakmai munkaközösségek rendszere. Ugyanis a szakemberek jelentékeny része tovább dolgozott a korábbi témáján, s a szaktudományi fórumok az összegző-szintetizáló nagyobb vállalkozások megvalósítását sem ejtették el.

A jelenkutatáshoz és a vele gyakorta azonosított változásvizsgálathoz még egyszer vissza kell térnünk, kapcsolódást keresve a mai állapotokhoz. Azok a politikai-ideológiai okok és körülmények, amelyek gátolták vagy félreorientálták a vizsgálatokat, egyre erőtlenebbül, de több elemükben az 1990 körüli politikai-társadalmi változásokig léteztek vagy hatottak. A múltmentés erős ösztönzői, melyek erőt vontak el a jelen önmagáért történő vizsgálatától, időközben fokozatosan kiegyenlítődtek. Néhány fontos példát említek annak hangsúlyozására, hogy a jelenkutatás mint feladat sosem tűnt el a néprajzi munkából.

Fél Edit és Hofer Tamás sokat és méltán emlegetett Átány monográfiáját, a magyar népi kultúra és társadalom kutatásának tartósan egyik legnagyobb sikerét, első közleményei megjelenése után bírálták „állókép" jellegéért. Pedig valójában a félmúlt és a jelen változásában, tehát nem statikusan örökíti meg tárgyát. Sajnos a magyar néprajznak sem ereje, sem elszántsága és talán kellő irányultsága sem volt ahhoz, hogy négy-öt hasonló monográfia készüljön el, melyekkel most ismereteink és tudományos pozícióink jobbak, nagyobbak és erősebbek lennének. Ha nagyságrendjében társtalan is maradt ez a mű, több kisebb volumenű jelenkutató néprajzi falumonográfia vagy monografikus jellegű vizsgálat készült. Például az MTA Néprajzi Kutatócsoport munkatársai az 1970-es években két Nógrád megyei településen dolgoztak. Ezek eredménye külön kötetekben látott napvilágot.[4] Az akadémiai intézmény tudományos profiljából később sem hiányzott a jelenkutató program. A jogutód MTA BTK Néprajzkutató Intézet a múlt évben

4 Bodrogi 1978; Szemerkényi 1980.

jelentette meg legfrissebb eredményeit, a Magyarország és a szomszédos államok hármas határaival foglalkozó tanulmánykötetet.[5]

Összegzésként megállapítható, hogy a tudománytörténet mérlegén az átmentés a politikai eredetű külső beavatkozással szemben egyértelműen pozitív eredmény. Ám meg kell jegyeznünk, hogy az oktrojálással nemcsak a szerves folytonosság sérült, hanem az 1949-es programtól függetlenül különben kívánatos megújulás is, aminek kezdeményezéséről az 1930-as években föllépő újabb néprajzos nemzedék munkái tanúskodnak. Fölvethetjük, hogy a tudománytörténeti örökség megvalósult mértékű továbbvitelénél kialakulhatott volna alkalmasabb, korszerűbb fejlemény is, ám a találgatásnak nincs sok értelme, mert hamarosan elvezet a „mi lett volna, ha" történetietlen és megválaszolhatatlan kérdéséhez.

Mindemellett nem hallgatható el, bármennyire igazak és magyarázatul szolgálnak – mint láttuk – a gátló történeti tényezők; kutatói adósságként fölhalmozódott, hogy a korábbi hagyományos kultúrát hordozó társadalmi rétegekről, azok fölbomlásáról vagy átalakulásáról, pontosabban e folyamatok szakaszairól, állomásairól kortársi vizsgálatként, tanúként készült állapotfölmérésként meglehetősen keveset tudunk. Akár néprajztudományban, akár – mint példa akad rá – kulturális antropológiában gondolkozunk, a méltatlanul kevés ismeretet pótolni már nem vagy csak részlegesen lehet, mégpedig – mutatis mutandis – leginkább történeti kutatással. A közelebbi múltban és talán máig kínálkozó lehetőségekkel élő szép, tartalmas példa erre Bíró Friderika és Für Lajos háromkötetes munkájának[6] néprajzi módszerrel készült interjúkat tartalmazó második kötete.

Van olyan fölfogás, hogy a jelenkutatás egyértelműen a kulturális antropológia illetékességébe tartozik, egyúttal a néprajz legnagyobb szakágazati kihívása az antropológia. Különösen 1990 körül merültek föl nálunk és kaptak hangot ilyen nézetek, például a *BUKSZ* és a *Replika* folyóiratok erről a témakörről folytatott vitáiban (1989; 1994). A szerzők egy része eltérő tudományterületekről érkezve számos, olykor egymástól távol eső elméleti és szaktudományi kérdéshez hozzászólt, némelyikük türelmetlenül kérte számon a néprajzon az antropológiát, akadt, aki „lesajnálta" a tudománytörténeti örökséget. Mások produktív észrevételekkel és szempontokkal jelentkeztek. Az 1990 körüli társadalmi-politikai változások légkörében ezekben a hozzáállásokban nem látok semmi rendkívülit. Különben az antropológia honosodása jóval korábban megkezdődött nálunk. A történeti antropológia bevezetésére 1983-ban, az MTA azóta megszűnt Kulturális Antropológiai Munkabizottságának szervezésében kétnapos tudományos ülésen került sor, utóbb újabb antropológiai ágazatok és módszerek találtak követőkre, azonban az antropológia nem váltotta le a néprajzot, mint esetleg várni lehetett az idézett viták után. Kölcsönösen fölhasználtak és befogadtak egymás módszereiből, látásmódjából, szempontjaiból. A két tudományszak inkább összesimult, mint konfrontált. Ma ez a helyzet. Az antropológia hazai intézményesülése az utóbbi három-négy évtizedben véleményem szerint viszonylag lassú ütemben zajlott, eddig – úgy

5 Hármas határok 2015.

6 Bíró–Für 2013–2014.

tetszik – szerény eredményeket mutat (felsőoktatás, kutatóintézeti hálózat, közgyűjtemények, „civil" szerveződések). Egyetemi képviseletére jellemző, hogy több helyen a kulturális antropológia nem hoz létre új oktatási egységet, hanem társul az eredetileg csak néprajzi tanszékhez.

A folyamatnak azonban jelenleg valószínűleg nincs vége. Az antropológia és a néprajz viszonya kölcsönhatásban folytonosan alakul, ez egy külön kérdéskör. A helyzet bizonyosan bonyolultabb és összetettebb az itt vázoltnál, az azonban – szerintem – aligha vitatható, hogy a néprajz ma és föltehetően a továbbiakban is egyidejűleg múlt- és jelenkutató tudományszak.

Hivatkozott irodalom

Bíró Friderika – Für Lajos 2013–2014, *Búcsú a parasztságtól I–III.* Kairosz Könyvkiadó – Skanzen, Budapest–Szentendre.

Bodrogi Tibor (szerk. és bev.) 1978, *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hármas határok 2015, Bednárik János et al. (szerk.) *Hármas határok – néprajzi nézetben.* MTA BTK, Néprajztudományi Intézet, Budapest.

Kósa László 1967, A gyulai zöldségtermelő körzet kialakulása. *Agrártörténeti Szemle* (XI.) 496–512.

Kósa László 1980, Egy tanyai gazdaság 1974-ben (Eszköztár és életmód). In: Pölöskei Ferenc – Szabad György (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 399–424.

Ortutay Gyula 1949, A magyar néprajztudomány elvi kérdései. *Ethnographia* (LX.) 1–24.

Szemerkényi Ágnes (szerk. és bev.) 1980, *Nógrádsipek. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu folklórjáról.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Paládi-Kovács Attila

Néprajzi helyzetértékelés és személyes vonatkozások

1. Magyarországon a néprajzkutatás 1945–1949 között a háborús károk, gyűjteményi és személyi veszteségek felmérésével, a vezető posztokon történő nemzedékváltással, a publikációs lehetőségek megteremtésével volt elfoglalva. A Táj- és Népkutató Központ a háborút a Teleki Pál Tudományos Intézet keretei között vészelte át, 1945-ben Néptudományi Intézet néven önállósult, és a Kelet-európai Tudományos Intézet tagintézeteként működött 1949. novemberi feloszlatásáig. A háborút követő években az intézet, Györffy György igazgatósága alatt, kiadta a *Magyar Népkutatás Kézikönyve* füzeteit, melyek témacsoportonként áttekintették az addigi eredményeket, fontosabb publikációkat és jelezték a hiányokat, az elvégzendő feladatokat. Mindezzel a harmincas években kiadott szintézis, *A magyarság néprajza* négy kötetét felváltó újabb, teljesebb alapművet kívánták megalapozni. (A sors fintora, hogy a Néptudományi Intézet jogutód nélküli megszüntetését kimondó miniszteri rendeletet 1949 novemberében a folklorista Ortutay Gyula, a szak akadémikusa írta alá.)

Az 1949. évi tudománypolitikai fordulat, a tudományos élet gyökeres átszervezése a néprajztudományt hátrányos helyzetbe hozta. Nemcsak a Néptudományi Intézet és a budapesti egyetem Bölcsészettudományi Karán működő Magyarságtudományi Intézet megszüntetése, de a múzeumok államosítása, szoros politikai felügyelete is nehezen felbecsülhető károkat okozott. Említeni kell a jól képzett kutatók szétszórását, vidékre száműzését is (pl. Vargha László, Vajkai Aurél, Manga János, Papp László, Dömötör Sándor, Bakó Ferenc, ifj. Kodolányi János stb.). Félbeszakadtak a Néptudományi Kézikönyv további füzeteinek munkálatai, megszűntek a szervezett táj- és népcsoportkutatások, elakadt az évek óta folyó csoportos terepmunka, a múzeumi tárgy- és dokumentációgyűjtés. Minthogy a néprajztudomány elveszítette kutatóintézeti hátterét, s a politika új feladatokat tűzött a szak elé, annak művelői hosszú ideig nem is gondolhattak a régebben kitűzött feladatok, mint a Magyar Néprajzi Atlasz vagy az Új Magyarság Néprajza megvalósítására.

1949-ben a Tudományos Tanács, majd 1950-ben az átszervezett MTA a néprajzkutatókkal is új kutatási terveket íratott, s újjáalakult az MTA Állandó Néprajzi Bizottsága (később Főbizottság), mint a szakterület legfőbb elvi irányítója. Ellenőrző szerepe kiterjedt a néprajztudomány egész munkájára, minden intézményére, a kutatási feladatok meghatározására, a tudományos minősítésre, a nemzetközi kapcsolatokra, könyv- és folyóiratcserére stb. Ilyenformán az MTA a szak legmeghatározóbb „irányító szerve" lett. Kutatásra, könyv- és folyóirat-kiadásra szolgáló támogatást az MTA bizottságai

osztottak, s így a néprajz „első ötéves tervében" szereplő munkálatokra is a Néprajzi Bizottság ítélt oda bizonyos összegeket.

Az elmondottakhoz hozzá kell még tenni, hogy a Néptudományi Intézet feloszlatását követően Ortutay minisztériuma Néprajzi Tanszéket alapított a debreceni egyetemen a román hatalom által Kolozsvárról elűzött Gunda Béla számára. A Néptudományi Intézet egyes munkatársait a budapesti egyetem Néprajzi Tanszéke fogadta be (K. Kovács László, Tálasi István), másokat a Néprajzi Múzeum (Belényesy Márta, Kovács Ágnes, Diószegi Vilmos). Említeni kell azt is, hogy azokban az években az „épülő szocializmus" hazájában és a „népi demokráciákban" a néprajztudománynak akadémiai intézetei voltak vagy éppen újonnan alakultak. Egyedül Magyarországon nem lehetett néprajzi kutatóintézete a Tudományos Akadémiának. A zsdánovi „kettős kultúra" felfogását követő kultúrpolitika a népi kultúrát, a népművészetet nagyra becsülte, mintegy szembeállította a polgárinak, burzsoának nevezett magas kultúrával. A színpadi népi együtteseket, a népi iparművészetet az 1950-es évek hazai kultúrpolitikája is támogatta. Az Állami Népi Együttes mellett számos folklórt előadó együttes létezett az országban és a Népművészeti, majd az átnevezés után a Népművelési Intézetben, Muharay Elemér vezetésével a néptánckutatás, a terepgyűjtés és néptáncok filmezése is elkezdődött. Csupán a hazai néprajzot mint tudományt kezelte a hazai („népi demokratikus") kultúrpolitika és tudománypolitika a nacionalizmus, a narodnyikizmus stb. ideológiájától fertőzött szaknak.

Tény, hogy a néprajzban a marxizmus hegemóniájának érvényesítése, Ortutay egykét nevezetes beszédétől eltekintve, nem járt akkora személyi változásokkal, mint pl. a történettudományban. Ortutay az ideológiai fordulatot a Magyar Néprajzi Társaság 1949. évi közgyűlésén, elnöki megnyitójában jelentette be. Kritikát is mondott, de fejek nem hullottak. Célul tűzte pályatársai elé a marxista-leninista elmélet elsajátítását, a dialektikus szemlélet elterjedését, a múlt vállalhatatlan örökségeinek számbavételét és felszámolását stb. A Néprajzi Múzeumban orosz nyelvtanfolyam indult, 1950 és 1956 között kiadták a *Szovjet Néprajztudomány* címen sokszorosított időszaki közlönyt, majd a „Népi Demokráciák" újabb néprajzi irodalmából válogatott cikkgyűjtemények sorozatának néhány számát. Mindkét sorozat fordításokat tartalmazott. Ezeknél fontosabb volt a Potehin szerkesztésében orosz nyelven készült kötet magyar fordításának kiadása: *Az angol–amerikai etnográfia az imperializmus szolgálatában* (Bp., 1953). A kötet szerzői a gyarmatosítók bűneiről, a természeti népek, törzsi társadalmak kizsákmányolóiról tájékoztatták az olvasót, sajnálatosan szerény mérvű adatolással, zsurnalista, hatásvadász stílusban. Valódi haszonnal járt viszont a vezető orosz tudósok tollából származó dolgozatok közlése magyarul, az *Ethnographia* hasábjain.[1] Értékes könyveket adtak ki Koszven, M. O. munkái közül is, pl. *Az ősi Khorezm* (Borzsák István fordításában), illetve a *Matriarchátus. Az „anyajog" kérdésének története* (Bp., 1950). A szovjet történeti néprajzi iskola szemléletének, módszereinek ismertetésével egyidejűleg erőfeszítések történtek a nagy hatású nyugati irányzatok kritikájára, meghaladására is. Emlékezetes példa erre Vajda László: *A néprajztudomány kultúrtörténeti iránya és a „bécsi iskola"* címen megjelent tanulmánya (*Ethnographia* 1949: 45–71.). Ugyancsak Vajda

1 Példaként említhető Tosztov 1949; Tokarjev 1950, 1951.

értekezett *A néprajzi anyaggyűjtés módszere és jelentősége* címen. Vitacikkéhez kapcsolódva Bodrogi Tibor és Vargyas Lajos hozzászólását, megjegyzéseit közölte az *Ethnographia* 1954. évi számaiban (vö. 1–19., 240–244., 581–592.).

Mindamellett a hazai néprajztudományt 1953-ban két éles külső támadás érte. Az első Ortutayt, mint az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény szerkesztőjét személyében is közvetlenül érintette. E sorozat aktuális köteteként jelent meg Bakos József: *Mátyusföldi gyermekjátékok* című könyve, melyet először „alacsony eszmei színvonala" és „ideológiai igénytelensége" miatt ért súlyos kritika az egyik „marxista" folklór- és mesekutató részéről (Dégh L.), majd nacionalizmussal vádolták meg és a szomszéd népek érzékenységét sértő szavak, gyermekmondókák közlése miatt ítéltek bezúzásra. A felelősökre pénzbüntetést róttak ki (a szerkesztő Ortutay, a lektor Manga János és Vargyas Lajos volt). A vádakat mindhárman cáfolták és visszautasították!

A mátyusföldi gyűjteményt ért támadás után, 1953. november 7-én, az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályán, ahová akkoriban a néprajztudomány is tartozott, vitát rendeztek a néprajztudomány helyzetéről. A helyzetértékelő jelentést a Néprajzi Állandó Bizottság készítette. Ezt előzetesen megkapták a társtudományok egyes képviselői, akiknek a néprajz hazai és nemzetközi helyzetéről valós ismeretei aligha voltak, előítéleteik annál bőségesebben. Györffy Sándor a „politikai süketség és apoliticizmus", a marxizmustól való elzárkózás, a szovjet néprajz eredményeinek felületes interpretálása miatt marasztalta el a szakot. Spira György a nacionalizmus és a „parasztromantika bizonyos maradványainak továbbélése" régi vádjait ismételte el. Mátrai László a szovjet cikkek közlésének lanyhulását, az ateista brosúrák írásának hiányát vetette a szak szemére, Molnár Erik a feudalizmus idealizálását vélte felfedezni a néprajzi kiadványokban. A szak képviselőinek (Ortutay, Vargyas, Vajda László, Gunda, Barabás Jenő) érvelését és a néprajz mellett megszólaló Szabolcsi Bence és Trencsényi Waldapfel Imre szavait Fogarasi Béla filozófus, a vitát vezető osztályelnök teljesen figyelmen kívül hagyta és elítélő határozattal zárta le a vitát. Noha a vádak kifejtése, bizonyítása elmaradt, a néprajztudomány megbélyegzése nem felejtődött el egyhamar. Maradandó eredménye, hogy Ortutay kezdeményezésére a szakot és bizottságát az MTA áthelyezte a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályára. Ennek a vitának is szerepe volt abban, hogy az Akadémián hosszú időre elnapolódott egy néprajzi kutatóintézet alapításának ügye.

A marxizmus hegemóniája a hazai néprajzi kutatásban még az 1950-es években sem valósult meg. A marxizmus klasszikusait egy-egy lábjegyzetben esetleg idézték, de korántsem olyan lelkesedéssel, amilyennel a tübingeni iskola képviselői idézgették még az 1980–1990-es években is a frankfurti filozófiai iskola nagyjait (Habermas, Horkheimer, Adorno stb.). Bizonyos tematikai átrendeződés megfigyelhető abban, hogy az úgynevezett vallási néprajz témái, pl. a búcsújárás, zarándoklat, szakrális tér, apokrif imádságok vizsgálata háttérbe szorultak. Ideológiai elvárásoknak kívánt megfelelni a szak olyan témák vizsgálatával, amelyek a szocialista átalakulással, az állami gazdaságok működésével és a kollektivizálással kapcsolatos falusi, pusztai változásvizsgálatot célozták. A munkásosztály életmódját, hagyományos kultúráját, különösen a munkásfolklór, a munkásdal tárgykörét a szovjet blokk minden országában kutatták. A Nemzetközi Munkásdal

Bizottság székhelye 1961–1968 között Budapesten volt, munkaközösségük 1968-ban eljutott egy vaskos kötet kiadásáig. A városi néprajz kutatása 1952-ben a „nagybudapesti néprajzi munkaközösség" megalakításával jutott támogatáshoz. Anyaggyűjtésük eredményeit azonban nem publikálták, egyes részletek az utóbbi években jelentek meg belőlük.[2] A „szocialista falu" vizsgálata az úgynevezett jelenkutatás szempontjából nézve tartalmazott pozitívumokat. A Néprajzi Múzeum Tiszaigarról eltervezett monográfiáját célzó kutatása is számos „mellékterméket" eredményezett.[3] K. Kovács Péter igen értékes dokumentációt halmozott fel a Néprajzi Múzeum kézirattárában, fotógyűjteményében az Ohati Állami Gazdaság 1950–1956 közötti életéről. Kardos László monográfiája sajnos igen megkésve jelent meg,[4], de az 1950-es évek magyar falujának így is értékes dokumentuma. A néprajztudományt „jelenkutató" feladataira figyelmezteti. Az 1950-es években halmozódott fel az Átány (Heves m.) község társadalmát, gazdálkodását, tárgykultúráját megörökítő kötetek információ-tömege is. Fél Editnek és Hofer Tamásnak ez a lenyűgöző méretű, módszeres közös kutatása a világ legmélyebben feltárt falujává avatta ezt az alföldi magyar települést. Az 1950-es éveknek a terepmunkában megnyilvánuló, azóta is páratlan néprajzi aktivitását sokan a kiadási lehetőségek akkori szűkösségével magyarázták.

Az ötvenes évek tudománypolitikája, a központi tervezés, az ötéves tervek és a kutatói munkaközösségek támogatása eredményeket hozott az úgynevezett történeti néprajzban is. Ebben meghatározó szerepe volt a Tálasi István vezette *Gazdálkodási munkaközösség*nek, melynek időnként ötvennél is több munkatársa volt, akik az anyagi kultúra tematikus monográfiáinak tekintélyes sorozatát hozták létre. Ugyancsak Tálasi vezette az 1952-ben megalakult *Bél Mátyás munkacsoport*ot, melynek az akadémiai tagságától megfosztott Wellmann Imre volt a főmunkatársa. 1951 végén alakult meg Belényesy Márta vezetésével az *Anyagi kultúránk a XV. században* elnevezésű munkacsoport. E két utóbbi az anyagi kultúra és a társadalom történetének két jeles korszakáról, a középkor végéről, újkor elejéről, illetve a török hódítást követően, a 18. században újjászülető Magyarország műveltségi állapotáról kívánt történeti keresztmetszeteket nyújtani. A levéltári forrásfeltárás zömét végző történészek (közöttük papok, lefokozott és állásukat vesztett akadémikusok) mellett számos etnográfus mélyedt el a néprajzi érdekű archivális és régi könyvészeti forrásokban. Teoretikus igénnyel azonban kevés hazai etnográfus foglalkozott az archív írott források kutatásának és a történeti néprajz mibenlétének kérdésével. 1956 után az etnográfusok közreműködésével jött létre az MTA Agrártörténeti Bizottsága (első titkára Belényesy Márta, utóda Hoffmann Tamás volt), indult útjára az *Agrártörténeti Szemle*.

Az 1960-as évek elején a régebbi kényszerek lazultak, a korábban erőltetett tematika (munkásfolklór, szocialista falu, városnéprajz) elvesztette korábbi fontosságát és új feladatok kerültek előtérbe. A jelenkutatás háttérbe szorult, a néprajzi terepmunka főként a legidősebb adatközlők faggatására irányult, a Néprajzi Atlasz gyűjtőinek is az előző századforduló viszonyairól kellett minél hitelesebb emlékeket kibányászni a tere-

2 Például Szabó 2014.
3 Bakó 1954; és 1992.
4 Kardos 1997.

pen. A vallási néprajz továbbra is tiltott gyümölcs volt. 1962-ben debreceni egyetemistaként a kari KISZ-bizottság engedélyével utazhattam el Máriapócsra néhány társammal (Bellon Tibor, Szilágyi Miklós, Szabó László), hogy megfigyeljük, leírjuk és dokumentáljuk a szeptember 8-án (Kisasszony napján) esedékes búcsú lefolyását. Peták István (barátom és osztálytársam az ózdi gimnáziumban) kari KISZ-titkár a búcsú másnapján személyesen is megjelent Pócson. Már ott hozzájárult, hogy a KISZ égisze alatt fényképekkel illusztrált cikkekben, a KLTE előcsarnokában rendezett önálló kiállításon számoljunk be élményeinkről, megfigyeléseinkről. Gunda professzor először megijedt, majd az általános sikert látva, büszkén fogadta a gratulációkat diákjainak ezen „falukutató" megmozdulásához. A kényszerek és gyanakvások azonban a puha diktatúra éveiben is elkísérték a néprajz munkásait a terepen. 1973-1974 tájékán Gujdi Barna, az MTA személyzeti főosztályának vezetője telefonon keresett meg intézeti szobámban Erdélyi Zsuzsanna ügyében. Egy dunántúli búcsújáró helyen – talán a Somogy megyei Andocson – kolléganőnk magnetofon-felvételt készített néhány idős asszonnyal. Ezt a helyi rendőrök nem nézték jó szemmel. Igazoltatták, majd bekísérték az őrszobára és telefonon ellenőrizték, igazat mond-e, van-e ilyen kutatója az MTA-nak. Miután a főosztályvezető elvtársat megnyugtattam, hogy Zsuzsa akadémiai tervmunkáját végzi, intézeti kiküldetésben van és apokrif imáit már az *Új Írás* is közölte, Juhász Ferenc is nagyra értékelte, kolléganőnket a rendőrök némi fejcsóválás kíséretében elengedték. (Máig sem értik, hogy adhat ilyen ügyekre pénzt a Tudományos Akadémia!) Hasonló történetek garmadáját lehetne sorolni, minden kortárs kollégám mondhatna megtörtént eseteket.

Bálint Sándor ellen 1965-ben még nyugatról behozott szakkönyvek kölcsönzése miatt indított eljárást a szegedi egyetem, ami ürügyül szolgált azonnali nyugdíjazásához. A külföldi utazások minden kutatót sújtó tehertétele volt a Titkos Ügyirat Kezelés (TÜK) hatálya alá tartozó iratok, pl. konferencia-előadások kezeltetése, bemutatása a határon, az utazási beszámolók, úti „jelentések" elkészítése hazaérkezésünk után. Nagyobb horderejű kérdések is felmerültek a külföldi terepmunka idején (pl. a *Néprajzi Atlasz* számára fotózás, kérdőív kitöltése), melyek részletezésére nincs itt mód. Akkori helyzetünk jellemzésére még megemlítem, hogy 1976-ban a *Magyar Néprajz* című szintézis előzetes tématerveit, vázlatait megvitató tanácskozáson vita alakult ki arról a kérdésről, hogy a trianoni Magyarország vagy a történeti Magyarország, a teljes magyar nyelvterület néphagyományait, kulturális örökségét kívánjuk összefoglaló módon bemutatni.

2. A néprajzi érdeklődés már a 18–19. századi előfutárok, Bél Mátyás és Dugonics András gondolkodásában is történeti jellegű volt. Csaplovics János, aki 1822-ben a magyar szakirodalomban elsőként használta szakunk megnevezésére az ethnographia terminust, saját felfogását épp a kortársak történeti néprajzával szembeállítva határozta meg: „...különös, hogy a legtöbben csak a *történeti ethnographiá*t ismerik, és a legnagyobb vonzalommal vájkálnak a rég letűnt századokban. Ezzel szemben én csak a *statisztikai ethnographiá*val, Magyarország különféle lakóinak jelen megnyilatkozásaival törődöm; nem azzal, hogy honnan származnak, hanem hogy ma valamennyi viszonylatban miként élnek és tevékenykednek." Nála az általa művelni kívánt diszciplína rövid megha-

tározása a következő: „Ethnographia azaz az ország lakosainak statisticai leírása." Nem csoda, hogy munkái nem illeszkednek a hazai „leíró statisztika" jeles műveinek sorozatába. Csaplovics „statisztikai etnográfiája" valójában a néprajz „jelenkutató" irányának, a látható, tapintható népélet leírásának, megörökítésének tudománya kívánt lenni. Fényes Elek leíró statisztikája, a reformkor táj- és népleíró irodalma, Kríza János és Erdélyi János gyűjteményei az anyagi műveltségből és a folklórból is az élő hagyományt, koruk műveltségi állapotát örökítették meg.

Hunfalvy Pál munkásságában már 1844–1856 között kiformálódtak az általa kívánatosnak vélt „embertudomány" körvonalai. A „társadalom" és a „nemzet" kapcsolatát vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy külön tudományszakot kell alapítani a társadalom, és külön szakot az etnikum vizsgálatára. Nála a társadalom és nemzet két, egymástól soha el nem választható jelenség. Hiszen a társadalom mindig nemzeti formában realizálódik, a nemzeti nyelv, gondolkodás, tudomány adja meg folytonosságának lehetőségét. Nem fogadta el a német Volkskunde felfogását a rasszok és kultúrák összefüggéséről, a népek önkényes osztályozásáról, a kultúraalkotó és kultúrabefogadó népek kategóriáiról. A néprajztudomány fő céljának az etnikum, az etnosz megállapítását tartotta. Munkásságának nagyobb felét egy új etnikumtörténet és nyelvtörténet megalapozásának szentelte. *Magyarország ethnographiája* című kötetének tárgya (1876) sem a népélet és a néphagyomány, hanem a magyar etnogenezis, a keletről és nyugatról érkezett népelemek integrálódásának kérdésköre. A néptörténet, az etnohistória és a népiségtörténet így vált a néprajz és a történetírás közös stúdiumává. 1889-ben Hunfalvy Pál vezetésével alakult meg a Magyar Néprajzi Társaság, munkatársai szerkesztették az *Ethnographia* első évfolyamait.

Az úgynevezett tárgyi néprajz első atyamestere, a polihisztor Herman Ottó, miként tanítványa és vitapartnere, Jankó János az őstörténeti irányultságú, evolucionista felfogású néprajztudomány Európában is kimagasló, nagy hatású tudósai voltak. Herman az őslénytan, a földtörténet és a régészet „történeti rétegek"-ről kialakított felfogását kívánta az anyagi kultúra őstörténetében „természettudományos módszer"-ként alkalmazni. Az evolucionista felfogás szerint a „néma tárgyak" is „beszélő szerszám"-má válnak, ha a történeti fejlődést követő „sorozatokban" a helyükre kerülnek. Az élő tárgyi kultúrából származó néprajzi tárgyak jelentőségét az ásatásokból származó, ősi tárgyak értelmezésében látták. Herman a halászatot, a pásztorkodást a magyarság ősfoglalkozásának tekintette. *A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok* címen 1909-ben megjelent könyve előszavában leszögezte: „a tárgyi ethnographia történelem nélkül szükségképpen ellaposodáshoz vezet – és megfordítva: a történet, megfelelő vonatkozásaiban, tárgyi ethnographia nélkül sok tekintetben homályos marad." Jankó János 1900-ban, *A magyar halászat eredete* című művében összehasonlító néprajzi kutatásai alapján már öt történeti réteget és korszakot különített el a magyar halászat történetében. Tanítványa, Bátky Zsigmond a néprajzi kultúrakutatás történeti irányban való elmélyítését szorgalmazva felvázolta a néprajzi gyűjtemények jövőjét is: „e ma még néprajzinak nevezett múzeumokból más gyűjtemények bevonásával olyan múzeum fog kialakulni, mely a földglóbust átfogva, az egész emberiség művelődését fogja illusztrálni a maga természetes fejlődésében, egyszóval általános *művelődéstörténeti* múzeummá lesz."

Említett elődeinktől távol állt az etnocentrizmus, gondolkodásukat, horizontjukat az őstörténet evolucionista elméletei, klasszikusai (Comte, Spencer, Lubbock, Morgan, Virchow stb.) mellett a budapesti múzeum messzi népektől származó tárgy-, fotó-, szöveg-, hanggyűjteményei tágították a lappokig és vogulokig, a pápuáktól, dayakoktól a venezuelai őserdőkig, a szibériai és törökségi népektől Fekete-Afrika tárgyi világáig.

A magyar népi társadalom és műveltség történetének kutatása a 20. század első évtizedeiben sokat nyert Tagányi Károlynak a hazai élő jogszokások iránti érdeklődése, az *Ethnographiá*ban megjelenő cikksorozata és a Néprajzi Társaság kiadásában megjelent könyve meg a későbbi jogtörténészek, társadalomkutatók (az idősebb Bibó István, Papp László, Bónis György), valamint tanítványaik munkássága által. (Tagányi 1920–1924 között a Néprajzi Társaság elnöki tisztségét is betöltötte.) Takáts Sándor művelődéstörténeti, Nagy Géza, majd Móra Ferenc, Méri István, László Gyula régészeti, Zoltai Lajos, Szabó Kálmán, Ecsedi István, Kelemen Lajos és mások helytörténeti, tájtörténeti művei erősítették Györffy István, Madarassy László és Viski Károly történeti néprajzi forráskutatásait. Nyomukban Tálasi István, Balogh István, Belényesy erősítette az írott (archivális) forrásból kiinduló önálló történeti-néprajzi elemzés, az úgynevezett „sui generis" módszer terjedését. Vargyas Lajos a *Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz*? címen 1961-ben közölt írásában[5] már igen jelentős eredményekről számolhatott be. (Belényesy és a középkor anyagi műveltségét kutató munkaközösség levéltárakban feltárt anyagát, vizsgálati módszerét akkor még Európában is páratlan történeti-néprajzi kutatásnak minősítette.) Az agrárgazdaság és életmód történelmi változásait több korszakon át követő s a technikatörténet európai eredményeit különösen figyelembe vevő Hoffmann Tamás az *Agrártörténeti Szemle* (és könyvsorozata) szerkesztőjeként is évtizedeken át inspirálta a történeti néprajz hazai építkezését, tágította európai látókörét. Mindezt betetőzte az *Európai parasztok* két nagy kötetével.[6]

A forrásfeltárások és -feldolgozások sokaságát bajos volna itt érzékeltetni. Hiszen az elmúlt évtizedekben a boszorkányperek hatalmas tömege jelent meg, s tucatnyi kötetben publikálták a néprajzosok az ár- és bérszabások (limitációk) csaknem teljes elérhető archív anyagát. Nagy számban jelentek meg etnográfusok gondozásában szőlőhegyi szabályzatok, hegytörvények, egyházlátogatási jegyzőkönyvek, s különféle szerződések, kontraktusok. A paraszti végrendeletek, testamentumok, móringlevelek az 1960-as évek óta szintén fontos forráscsoportot alkotnak, akárcsak az alföldi mezővárosok tanácsjegyzőkönyvei, melyeknek kiaknázását még Györffy István kezdeményezte. A Néprajzi Múzeum főként a 18. századi inventáriumok, a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum a 18. századi építési előírások és egyéb archivális források feltárásával, közreadásával járult hozzá a történeti-néprajzi forrásfeltárás eredményeihez. Ezek (és a most nem sorolható) forrásgyűjtemények is hozzájárultak a tematikus történeti-néprajzi monográfiák hosszú sorozatának megalapozásához és a *Magyar néprajz* új szintézisének elkészítéséhez. Ennek a *Táj, nép, történelem*, I. 2. számozású

5 Vargyas 1961.

6 Hoffmann 1998, 2001.

2009-ben megjelent kötete *A magyar népi műveltség korszakai* címet viseli. A köznépi műveltség korokon átívelő történeti rekonstrukciójának szerzői egy-egy széles tárgykör (pl. lakáskultúra, viselet, népzene, néphit, népköltészet) specialistái, akik jól ismerik tárgyuk hazai és európai kutatási eredményeit. (Ezt a kötetet szívesen ajánlom a történeti néprajz iránt érdeklődő olvasók figyelmébe.)

Ilyenformán a hazai etnográfusok enyhén megmosolyogták azokat az újdonsült szociológusokat és tudománypolitikusokat, akik az 1960-as évektől kezdődően a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása következtében eltűnő parasztság láttán az etnográfia végét vizionálták. A hazai etnográfia régen túl volt már az előző nemzedék felfogásán, a nép = parasztság felfogáson. Ebben megerősítette J. Bromlej más célokat szolgáló etnoszelmélete is, miszerint a néprajz fő feladatai az etnosz és az etnoszociális szervezetek kutatása körül keresendők. Az bizonyos, hogy az agráretnográfia hagyományos tárgyköreinek, köztük a mezőgazdasági munkaeszközöknek a terepen történő kutatása többé-kevésbé ellehetetlenült. Erősen megnehezült a szabadtéri néprajzi múzeumok és a tájházak berendezésének, tárgygyűjteményeinek beszerzése, a hiányzó tárgyak pótlása is. Ennek dacára ma is folytatódik az úgynevezett „erdélyi" tájegység épületeinek, berendezéseinek összegyűjtése, a szentendrei Skanzen kiteljesítése. A múzeumi kiállítások, a „skanzen-házak" berendezése az utóbbi évtizedekben már nem a 19–20. század fordulójának állapotát, állóképét rekonstruálják, hanem különböző korszakok, nemzedékek, évtizedek lakáskultúráját, otthoni életmódját jelenítik meg. Nem kevésbé fontos a szakrális építmények, az ipari műemlékek (malmok, műhelyek), az oktatási célú vagy a különféle gazdasági épületek korhű berendezése. Hiány nem annyira a 20. század eleji vagy az azt megelőző évtizedek, hanem a 20. század második felének tárgykészletében, az életmód átalakulását jellemző tárgyak tekintetében mutatkozik. Attól tartok, hogy a néprajzi muzeológia ebben nem áll egyedül, a mindennapi élet tárgyait a történeti muzeológia is csak nagyon hiányosan tudja bemutatni.

A hazai néprajztudomány mintegy másfél évszázada halmozódó gyűjteményeinek kicsiny töredékét dolgozta fel. Olyan vállalkozások anyaga is csak részben van feldolgozva, mint a Magyar Néprajzi Atlasz 1960–1970 között több mint 400 kutatóponton kitöltött 200 kérdőlapja. Az elkészült munkatérképek száma kétezer körül volt, ezeknek kb. egyharmadát (634-et) sikerült 1988–1992 között nyomtatásban kiadni. Az archívumok, gyűjtemények digitalizálása, miként a folyóiratok, kiadványok digitalizálása, régi kéziratok feltárása és közzététele folyik, de igen távol van az ideális állapottól. Már annak is örülhetünk, hogy Belényesy Mártának a középkori anyagi történetére irányuló dolgozatait kétkötetes sikerült kiadnunk. A történeti néprajz forrásbázisa a levéltárak, könyvtárak és a saját maga által felhalmozott gyűjtemények révén kimeríthetetlen. Igazán felkészült, a latinban, németben és a levéltári kutatásban is jártas kutatókban sajnos hiány mutatkozik. Magam nem a történeti néprajzi, hanem a jelenvizsgálatok fogyatkozását látom problematikusnak. Keveslem az olyan konferenciák és kötetek számát, amelyek folytatnák az MTA Néprajzi Intézetének ilyen irányú rendezvényeit és köteteit.[7]

7 Például Szilágyi 2002; Schwarz–Szarvas–Szilágyi 2005.

3. Pályámat az egri Dobó István Múzeumban kezdtem és a debreceni Déri Múzeumban folytattam. Mindkét helyen régész, történész, művészettörténész, irodalomtörténész (Egerben természetrajzos és munkásmozgalommal foglalkozó) kollégákkal dolgoztam/éltem együtt. Rendkívül inspiráló volt a múzeumi légkör, az idősebb kollégáktól, mint Julow Viktor, Módy Gyurka, Szabó János Győző (Dzsoni), Kovács Béla, Korompai János és a bejáró vendégektől, mint Balogh István, Détsy Mihály, Kozák Károly igen sokat lehetett tanulni. Első munkahelyi főnököm, Bakó Ferenc, elvitt és bemutatott a levéltárban Soós Imrének, az egri főiskolán Szántó Imrének és Bakos Józsefnek. Az egri levéltárban főként az egykori érseki uradalom gazdasági irataiban jegyzetelgettem a 18–19. századi juhászatokra vonatkozó adatokat. Ebben később Sugár István volt segítségemre. Debreceni éveim alatt – a Déri Múzeumban és a KLTE Néprajzi Intézetében – akkori kutatásaimhoz agrártörténeti, agrárnéprajzi témákban főként Balogh Istvánhoz és Orosz Istvánhoz fordulhattam. Balogh Pista bácsi akkoriban a 18. századi szabolcsi pásztorösszeírásokat dolgozta fel, nekem a borsodiak tanulmányozását ajánlotta. Egyetemi főnököm, Gunda Béla a borsodi Mezőség juhászatának monográfiáját várta tőlem, miután a keleti palóc pásztorkodásról szólót már megírtam. A miskolci levéltárban Gyimesi Sándor elsőnek Borovszky Samu cédulaanyagát adta a kezembe, amit a borsodi megyemonográfia folytatásához gyűjtögetett a nagy elől, a Néprajzi Társaság hajdani pénztárosa. Orosz István az abaúji paraszti bortermelés, majd a 18. századi huszárezredek, az állandó hadsereg dolgában adott szakirodalmi útbaigazítást. Utóbbit a barkókról szóló cikkemhez, Barco Vince és a 10. magyar huszárezred történetének, toborzási területének nyomozásához kértem. Az abaúji bortermelésről szóló dolgozatom nem nyerte el a tetszését, mert túlságosan a tárgyakra, a mustnyerés eljárásaira, munkaeszközeire, terminusaira irányult, s alig érintette a birtokviszonyok, a termelési viszonyok lényeges kérdéseit. (Gunda Béla és Szabó István iskolájának nehéz volt egyszerre megfelelni!) Rácz Istvántól is kaptam alapos lektori és baráti véleményeket, pl. a mai Magyarország északkeleti részein élt ruszinok (akkoriban még az ukránok népnevet kellett használnom) történeti demográfiájáról szóló dolgozatomról. Ezt eredetileg Sulán Béla szlavista professzor és rektor pályázati kiírására készítettem. A KLTE Földrajzi Intézetének könyvtárában szerencsére megvoltak a legfontosabb statisztikák, topográfiák, helységnévtárak, földrajzi lexikonok, atlaszok, közöttük a *Lexicon locorum*... kötete is, azokkal ismerkedve mertem belevágni ebbe a munkába. Rácz István azonban még így is tudott hiányolni (és figyelmembe ajánlani) jó néhány történeti munkát, amit a jóval későbbi publikálás idején sikerült pótolnom.

Közös vállalkozásokban, mint a *Művelődéstörténeti Lexikon* vagy a *Korai Magyar Történeti Lexikon* csupán szerzőként vettem részt. Régész barátommal, Kovács Lászlóval, a *Honfoglalás és néprajz* című kötetet kérésemre szerkesztettük együtt. Tóth Zoltánnal és Faragó Tamással a *Magyar néprajz 8. Társadalom* című kötet (Bp., 2000) kapcsán voltunk gyakrabban együtt. Tóth Zolival, aki több éven át az MTA Néprajzi Intézetének munkatársa volt, különösen sokszor cseréltünk eszmét saját kutatásairól és a *Társadalom* című kötetbe írt tanulmányáról. Ő viszonylag nehezen fogalmazó, önmagával is sokat vívódó szerző volt. Faragó Tamás viszont határozott, flott személyiség, akivel minden problémát hamar megoldottunk. Vele olykor még a saját aktuális gondomat is megosztottam.

Amikor a „nemzetiségi néprajz" hazai előfutárairól készülő könyvet szerkesztettem, kevésnek éreztem a ruszinokról a reformkor idején publikált anyagot. Tőle kaptam a tippet, vegyem elő Duliskovitsnak Máramarosról a *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent cikkeit. Úgy is lett, ma is hálás vagyok Tamásnak ezért a tanácsáért. Negyedszázaddal a *Társadalom* kötet megjelenése után is úgy gondolom, hogy mindkettőjük közreműködése javára vált a *Magyar néprajz*nak, s talán ők sem bánták meg a velünk való együttműködést.

Későbbi pályámon is nagyon sok lektori, opponensi véleményt, baráti útbaigazítást említhetnék még, melyeket történész, levéltáros, művészettörténész, geográfus, nyelvész, régész, ókorkutató, irodalomtudós, fizikai antropológus, demográfus, szociológus szakértőtől kaptam. Magam is mindig szívesen vállaltam referátumot, véleményezést, lektorálást, konzultálást, opponensi feladatot más tudományszakok kérésére, az agrártörténet, a társadalom- és gazdaságtörténet, a technikatörténet, a dialektológia, a népességtörténet (demográfia), a régészet, a történeti földrajz, az orientalisztika, a népzenekutatás stb. területén. Számomra ez mindig szellemi felfrissülést jelentett. Az asztalra került probléma, az elém került értekezés, könyvkézirat alkalom volt egy-egy tudományos kérdéskör megértésére, átgondolására, a szerző/előadó érvelésének elfogadására vagy elutasítására, az ellenérvek mérlegelésére, saját ismereteim helyes vagy helytelen voltának ellenőrzésére. Fontosnak érzem annak megállapítását is, hogy az egyik vagy másik diszciplína képviselői milyen színvonalon művelik a szakjukat szóban és írásban. Tudatosan figyelem mások szokásrendjét a kritikában, az ellenérvek kifejtésében, a tudományos igazság keresésében. Sokszor kapom magam azon, hogy hasonlítom a szakok eredményeit, vitáit az elődökéhez, a néprajzban tapasztaltakhoz, egy elképzelt, de nehezen megfogható „akadémiai színvonalhoz". Gyakran mérlegelem azt is, hogy szakjaink, az etnográfia, a folklorisztika, a kulturális antropológia, a szociálantropológia, hol tartanak, miben és mennyiben lehetnek partnerei egy-egy humán- vagy társadalomtudománynak.

4. A néprajzi-antropológiai tudományok története túlságosan szövevényes ahhoz, hogy a „nemzetközi tudományos trendek" kérdésfeltevéséről, fogalomhasználatáról lehessen szólni. Már a 19. században külön utakon járt a Volkskunde és a Völkerkunde, az etnográfia és az etnológia, hogy a folklorisztikáról ne is beszéljünk. A gyarmattartó országokban a hazai népesség anyagi- és folklórműveltségének, falusi, vidéki életviszonyainak kutatása időben igencsak megkésve kapott figyelmet. A „primitív", a „természeti" népek, a törzsi társadalmak tárgyi világa számára előbb létesültek múzeumok, mint az európai parasztok, kézműves iparosok és más közemberek életét reprezentáló tárgyak számára. A Völkerkunde iskolái előbb Bastian és Ratzel, majd a „bécsi kultúrtörténeti irányzat" köré csoportosultak. Különösen Fekete-Afrika néprajzi feltárásában értek el maradandó eredményeket. (Frobenius még az afrikai folklór gyűjtésében, publikálásában is kitűnt.) Az angolszászoknál az evolucionizmust Spencer, Morgan, Tylor képviselte. A kulturális antropológiát az észak-amerikai indián népek nyelvét, életmódját, kulturális alakzatait kutató Boas, Wissler, Kroeber és a Smithsonian Institute (Washington) kutatói alapozták meg. (Ez utóbbinak dolgozott 1860 tájékán a magyar Xantus János is.) Az 1920-as években adta ki klasszikussá vált munkáit Malinowski, az angol szociálantropológiai iskola megalapítója, akihez a funkcionalista szemlélet és

elemzés irányzata kapcsolódik. Az említett német és angolszász iskolák mindegyikének akadtak magyar ismertetői, részint követői is.[8]

A hazai néprajzi kutatásra az evolucionizmust követően, az 1920–1930-as években, a francia emberföldrajzi iskola és a nyelvtudományban erős „Wörter und Sachen", majd a nyelvföldrajzi irányzat gyakorolt nagy hatást. A nyelvészek támogatásával létesült számos néprajzi gyűjtemény, múzeum Svájcban, Itáliában, német és francia városokban, és jelent meg egy-egy nép, nyelvcsalád néprajzi monográfiája (oroszokról, finnugor népekről, a szláv nyelvcsalád népeiről). A magyar néprajz hagyományos német orientációját már az 1920–1930-as években felváltotta a skandináv és a finn, észt kapcsolatépítés. A magyar őstörténeti kutatásokban való részvétel (amit a rokon tudományok és olyan vezetők, mint Hóman Bálint, Zichy István, Czakó Elemér elvártak) indokolta, hogy nyomon követték az orosz nyelven megjelenő szakirodalmat, sőt egy-egy cikket magyar fordításban is közreadtak belőle. Etnográfusaink jó kapcsolatot tartottak fenn a kelet-közép-európai (lengyel, cseh, szlovák, román, szerb, horvát, szlovén, bolgár) kollégáikkal, viszont a nácik uralomra jutását követően a német és osztrák néprajzzal formális kapcsolatot is alig tartottak. Az európai etnológia fogalmát, feladatait és viszonyát az általános etnológiához elsőként Sigurd Erixon svéd professzor körvonalazta egy angol nyelvű cikkében (*Folk-liv,* 1938). A földrészről és annak népeiről átfogóan szóló, az általános etnológiába becsatlakozó „regionális etnológia" eszméjét és lehetséges kutatási módszereit körvonalazta. A stockholmi Nordiska Museets Handlingar sorozatában számos olyan angol nyelvű tárgymonográfiát adott ki, amelyek egy-egy tárgykör európai elterjedtségét, kultúrtörténetét mutatták be, s ezzel meghaladták a kizárólag nemzeti alapon álló és nemzeti nyelveken publikáló, országhatárok által gátolt és behatárolt, európai szempontból nézve már-már provinciálisnak ható leíró néprajzot. Viski Károly, Gunda Béla révén az „európai etnológia" irányzata, az Európa Néprajzi Atlaszának ügyét is előmozdító Magyar Néprajzi Atlasz terve már 1939–1944-ben teret nyert, Erixon programcikke magyarul is megjelent.[9]

Erixon nemzedéke és tanítványaik köre alapította meg *Ethnologia Europaea* néven az irányzat ma is megjelenő nemzetközi folyóiratát (Párizs 1967), melyet hamarosan követett az *Ethnologia Scandinavica,* majd az *Ethnologia Slavica* elindulása. Ezek elsősorban angol, ritkábban német és francia nyelven beküldött tanulmányokat közölnek. Az 1950-es évek derekától az 1990-es évek végéig működött az Európa Néprajzi Atlasza nemzetközi munkabizottsága, amelynek az állami, nemzeti keretekben készülő néprajzi atlaszok tematikájára, módszertani és technikai megalapozására is erős befolyása volt. A keleti blokk országainak néprajzi aktivitását referáló német nyelvű folyóirat volt a *Demos* az 1990-es évek derekáig. Orientáló szerepe volt a Nemzetközi Kárpát-Balkán Bizottságnak, a munkásdalkutatók, az agrárium hagyományos munkaeszközeit, a jelenkor népszokásait stb. vizsgáló etnográfusok nemzetközi csoportosulásainak is. A szocialista akadémiák néprajzi és folklórintézeteinek kétoldalú egyezményei úgynevezett bilaterális

8 Az egyetemes néprajzi tájékozódást nagyon jól szolgálják magyarul is olvasható kötetek: pl. Bohannan–Glazer 1997; Sárkány 2000; Hofer 2009; Biczó é. n.

9 Erixon, 1944.

konferenciák rendezését, közös kiadványok kiadását, a kölcsönös tanulmányutak és az egymás országában végzett terepmunkák lehetőségét is biztosították. Az 1960-as évektől kezdődően a magyar etnográfusok mind a kelet-európai, mind a nyugat-európai és amerikai irányzatokat követni tudták. Lehetőség nyílt magyar kutatók tartós külföldi kutatására (pl. Gunda Béla, Hofer Tamás, Voigt Vilmos amerikai munkálkodására) és amerikai, angol kutatók tartós magyarországi kutatására. A Wenner-Green Alapítvány jóvoltából az 1970-es években sokan folyamatosan, ingyenesen megkaptuk a *Current Anthropology* számait. Gunda Béla az ökológiai antropológia, Hofer Tamás az amerikai kulturális antropológiában divatos falumonográfiák, az angolszász közösségtanulmányok terén szerzett alapos ismereteket. A Magyarországon kutató amerikai kollégák közül többen (pl. Peter Bell, Marta Lampland) eljutottak értékes tanulmányok közreadásáig. Ezek itthon sajnos nem kaptak figyelmet. Maradandóbb eredménynek tekintem M. Sozán monográfiáját[10] és C. M. Hann tázlári terepmunkán alapuló tanulmányait,[11] melyekben a Homokhátságon honos úgynevezett „szakszövetkezet" típusát, működésmódját írta le. Sajnálhatjuk, hogy a hazai kollektív gazdaságok, állami gazdaságok működéséről a magyar néprajzi kutatás nem tud az angolszász kutatókhoz hasonló publikációkat felmutatni.

A skandináv és finn kutatásban, de a német és osztrák szakirodalomban is, az 1960–1970-es évek óta trendi a polgárság és a munkásosztály kulturális emlékeinek, habitusának vizsgálata. Monográfiák, tanulmánykötetek, konferenciák sorozatát lehetne említeni.[12] A hazai néprajzkutatásnak ezekben a tárgykörökben helyrehozhatatlan mulasztásai vannak. Ezen a helyzeten a *Magyar Néprajz VIII. Társadalom* című kötete (Bp., 2000) és alulírott *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században* című műve[13] sem tud változtatni. A Stadtforschung, a telepek és lakosaik kutatása terén az utóbbi tíz évben számos hazai eredmény született, melyben a Néprajzi Társaság Városnéprajzi Szakosztályának is vannak érdemei. A „paraszti önéletrajzok", az egyéni életutak és társadalmi kapcsolathálók vizsgálata ma is „divatos" és támogatott módszere a magyar néprajztudománynak. Az „emlékezet" és emlékkutatás pedig már-már túlhabzik az utóbbi időben. Lévi-Strauss strukturalizmusa és a nemzeti kultúrák dekonstrukciója már elvirágzott, de Assmann él és virul. A „hagyományos néprajz"-ot, kánonját, kategóriáit és paradigmáit évtizedeken át vehemensen támadó „empirikus kultúrakutatók"-nak hovatovább az emlékezete is nyomtalanul eltűnik. Érdemleges eredményeket nem tudtak felmutatni, az általuk elátkozott történeti néprajz és történeti antropológia azonban köszöni szépen, jól van. A néprajz olyan területei, mint a „vallásnéprajz" meg a „nemzetiségek néprajza" az 1970-es évek óta változatlan népszerűségnek örvendenek mind a kutatók, mind a „felhasználók" táborában. A köldöknéző filozofálgatással szemben, amit a tübingeni iskola képviselt legmarkánsabban, a néprajzi kutatások társadalmi hasznosságát is kézzelfoghatóan bizonyítják.

10 Sozán 1979.

11 Hann 1982, 1980.

12 Csupán hármat emelek ki közülük: Fielhauer–Bockhorn 1982; Frykman–Tegner 1989; Frykman–Löfgren1987.

13 Paládi-Kovács 2007.

Fontosabb irodalom

Bakó Ferenc 1954, A tiszaigari cigányok fémművessége. *Néprajzi Értesítő* (36.) 239–258.

Bakó Ferenc 1992, *Kézművesség egy alföldi faluban. Tiszaigar 1949–1950*. Eger.

Biczó Gábor é. n., *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Csokonai Kiadó, Debrecen.

Bohannan, Paul– Glazer, Mark (szerk.) 1997, *Mérföldkövek a kulturális antropológiában.* Panem Kft. Budapest.

Erixon, Sigurd 1944, Európai ethnológia. *Ethnographia* (55.) 1–17.

Fél Edit – Hofer Tamás 1969, *Proper Peasants. Traditional Life in an Hungarian Village.* Chicago.

Fél Edit – Hofer Tamás 1974, *Geräte der Átányer Bauern.* Kopenhagen–Budapest.

Fél Edit – Hofer Tamás 1997, *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Balassi Kiadó, Budapest.

Fielhauer, H. – Bockhorn, O. (Hg.) 1982, *Die andere Kultur. Volkskunde, Sozialwissenschaften und Arbeiterkultur*. Wien–München–Zürich.

Frykman, B. – Tegner, E. (eds.) 1989, *Working Class Culture*. Göteborg.

Frykman, J. – Löfgren, O. 1987, *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle Class Life*. New Brunswick–London.

Hann, C. M. 1980, *Tázlár: A Village in Hungary*. Cambridge.

Hann, C. M. 1982, Kisüzemi gazdálkodás Tázláron a hetvenes években. *Ethnographia* (93.) 33–72.

Hoffmann Tamás 1998, *Európai parasztok – A munka.* Osiris, Budapest.

Hoffmann Tamás 2001, *Európai parasztok – Az étel és az ital*. Osiris, Budapest.

Hofer Tamás 2009, *Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok a két kutatási terület vitatott határvidékéről*. Budapest.

Kardos László 1997, *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza*. Mentor–Szanator Kft. Budapest.

Magyar Néprajz. Társadalom. (főszerk. Paládi-Kovács Attila) Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000.

Paládi-Kovács Attila 2007, *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Sárkány Mihály 2000, *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. Budapest.

Schwarz Györgyi–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós (szerk.) 2005, *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest.

Szabó Mátyás 2014, Budai fuvarozás (1900–1950). *Néprajzi Értesítő. A Néprajzi Múzeum évkönyve 2013* (95) Magyar Néprajzi Múzeum, Budapest, 129–158.

Szilágyi Miklós (szerk.) 2002, *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban, 1990–1999*. Budapest.

Sozán M. 1979, *The History of Hungarian Ethnography.* Washington.

Tokarjev, Sz. A. 1950, Az ethnogenezis problémája. *Ethnographia* (61.) 1–28.

Tokarjev, Sz. A. 1951, A forradalom előtti orosz és a szovjet néprajz fejlődésének fő szakaszai. *Ethnographia* (62.) 257–276.

Tosztov, Sz. P. 1949, A szovjet etnográfiai iskola. *Ethnographia* (60.) 24–45.

Vargyas Lajos 1961, Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz? *Néprajzi Értesítő* (43.) 5–20.

Szilágyi Miklós

Önvizsgálat és önértékelés – a vidéki társadalom történeti-néprajzi kutatásának eredményeit, hiányait és feladatait felmérő körkérdéstől inspirálva

1. A pályakezdésem idején – azaz egyetemista éveimben, az 1950–1960-as évek fordulóján – az előttem járó néprajzos generációk egymással összebékíthetetlen feladatvállalást képviseltek, s fogalmaztak meg a számunkra (inkább kimondatlanul, mint egzakt módon körülírva) szakmai követelményként. Egyrészt a paraszti kultúra (és egyéb kézműves csoportok tradicionális kultúrája) még fellelhető „archaikumainak" (azaz: „szerencsésen megőrződött", vagy még mindig működőképes, vagy csupán szövegemlékként fellelhető „régies" részelemeknek) minél hitelesebb dokumentálását tekintették az igazán fontos etnográfusi feladatnak, ezt várták el tehát tőlünk is. Másrészt – a szakággal kapcsolatos társadalmi (és persze politikai-ideológiai) elvárásoktól befolyásoltan – az emberi emlékezettel bizton elérhető s a mindennapi életviszonyokban is megfigyelhető kulturális és életmódbeli változások hiteles dokumentálását-elemzését (azaz a „változás-vizsgálatot" és a „jelen-vizsgálatot") is el nem hárítható kötelességünkké tették.

Ez a „kettősség" a magyarázata annak, hogy mesterem, Gunda Béla, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének professzora – mint Tisza menti származékot – már elsőéves koromtól a népies halászat „reményteljes" kutatójának tekintett, s a Herman Ottó és Jankó János által kijelölt nyomvonalon való továbbhaladásra ösztökélt. Ha az azóta is folyamatosan gyarapodó halászati tárgyú dolgozataim, könyveim mennyiségére gondolok, korántsem eredménytelenül[1] – bár abban biztos vagyok, hogy felettébb elégedetlen lenne a prof, ha a feudalizmus- és kapitalizmus kori termelési viszonyoknak a halászat terén is jellemző uralomra jutását és az *ehhez* hozzá igazodó (tehát folyamatosan változó) halászhagyományt felmutató tartalmakat minő-

1 Könyvterjedelmű gyűjteményes köteteim és összefoglalásaim a halászatról: *A Hernád halászata.* (Borsodi kismonográfiák, 10.) Miskolc, 1980; *Néphagyomány – népi mentalitás – állami igazgatás az orvhalászat tükrében.* (Életmód és tradíció, 3.) Budapest, 1989; *Halászó vizek – halásztársadalom – halászati technika. A tiszai halászat történeti-néprajzi elemzése.* (Studia Folkloristica et Ethnographica, 29.) Debrecen, 1992; *A tiszai halászat – Az eszközök és fogási módok történeti változásai.* (Néprajzi tanulmányok) Budapest, 1995; *Halászó parasztok – halászati vállalkozók. Történeti források és elemzések.* (Documentatio Ethnographica, 17.) Budapest, 2002; *Bátai halászat.* (Múltunk cserepei – Bátai helytörténeti füzetek, 3.) Báta, 2007; *A népies halászat, vadászat és gyűjtögetés lexikona.* (Magyar Néprajzi Könyvtár) Debrecen, 2008.

sítené. Ám miközben halászatkutatóvá lettem, évről évre elsősorban engem biztatott a mesterem, hogy szerepeljek a „felettébb aktuális" és a tanszék presztízse miatt is fontos témában az egyetem által meghirdetett tudományos diákköri pályázatokon. Így aztán pályáztam, díjat nyertem és szerepeltem az országos diákköri konferencián „Elvek és módszerek a szovjet folklorisztikában", „A munkásfolklór elmélete és magyarországi tanulmányozásának története", valamint „A termelőszövetkezetek néprajzi kutatása" című, persze csak a mások által publikált kutatási eredmények vázlatos összegzésére vállalkozó, személyes „terep-tapasztalataim" megfogalmazásától tartózkodó dolgozataimmal. (Noha lettek volna tapasztalataim a harmadik témában, hiszen bármilyen témájú néprajzi gyűjtést végeztünk, szembesültünk vele, hogy mit jelentett a kollektivizálásnak akkor zajló második nagy hulláma a magyar falvakban.[2])

A magyarországi etnográfia elméletének és módszertanának kialakulásához a 19. század második felében tetemesen hozzájáruló halászat-kutatások folytatása és az inkább politikai-ideológiai meggondolások szerint, mint szakmai okokból „aktuálisnak" tekintett témákkal és kutatási módszerekkel való ismerkedésem *egyidejűsége,* ha máshoz nem, ahhoz mindenképpen jó „iskolának" bizonyult, hogy hosszú távra tudatosítsam a magam számára: minél közelebb kerülök a „jelenhez", mind több lesz az olyan, közkeletű néprajzi eszközökkel-módszerekkel megszerezhető információm az akkori és magyarországi életviszonyokról, amelyek (öncenzurális megfontolások miatt) nem minősültek publikusnak – esetleg, ha csak egy-egy sejtelmes eufemizmusba burkoltan lettek volna belefoglalhatóak a szigorúan szakmai célú leíró ismertetéseimbe és elemzéseimbe.

Azt viszont sokkalta kevésbé érzékeltem a pályakezdésem éveiben, hogy a mi generációnk szakmai nyilvánosság előtti jelentkezésének előfeltétele lenne a marxizmus elsajátítása és „iránytűként" való követése. Hisz az előttünk járó néprajzos generáció tagjai inkább csak a marxizmus klasszikusaitól vett citátumokkal vélték bizonyíthatónak a maguk „marxista" voltát, mi pedig *ennél* valamivel azért többet kezdtünk megismerni – azaz: a világértelmezés akkortájt egyedül lehetséges logikájának a működtetési mechanizmusát is – a filozófiatörténet, a dialektikus és történelmi materializmus tanóráinkon. Tehát magunkban jókat mosolyogtunk a csak citátumokkal bizonyítgatók „cseles" igyekezetén…

Arra egyébként elég könnyű volt rájönnie bárkinek, hogy a terepen megtapasztaltakból mi *nem publikus*. (Sokkalta könnyebb volt, mint azt megítélni, hogy milyennek is kellene lennie az igazán marxista történésznek – vajon olyannak, aki mind több és több klasszikust idéz, vagy olyannak, aki tudja: ki az az „élő klasszikus", akit illendő idéznie?) Nem volt publikus például a kollektivizálás közben elkövetett apróbb-nagyobb túlkapások „folklórként" idézgetett megannyi „igaz története" vagy a téeszgazdálkodás (hiába a tetszetős lózungok…) kevéssé sikeres volta – az az „apróság" például, hogy a *virágzó gazdaság* a gonoszkodó szóbeszédben a vöröslő pipacsmezőkkel és

2 Lásd pl. évtizedekkel később publikált, akkor „nem publikus" naplómba feljegyzett abaúji–zempléni tapasztalataimat: Gyűjtői naplófeljegyzések Zemplén megyei faluközösségekről – 1961–1962. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve,* XLIV. Miskolc, 2005. 545–564.

egyéb tetszetős gyomnövények túlburjánzásával azonosult. És különösen nem voltak publikusak a felszabadító Vörös Hadsereg katonáinak viselt dolgai: a zabrálások és a lányokkal-asszonyokkal szembeni erőszakoskodások, valamint a kényszermunkatáborokban (és a hadifogolytáborokban) adatközlőink által megéltek 1944–1945-ben, sőt utána még évekig. Következésképpen: valamelyik múzeumi archívumban elhelyezett gyűjtési cédulaként is gyanút kelthetett volna egy-egy ilyen információhalmaz. Célszerűbb volt tehát a korlátozott nyilvánosságnak sem kitett személyes naplónkba feljegyezni, vagy csupán az emlékezetünkben őrizgetni az ilyen tartalmú „adatainkat" – vagy ha így fogalmazva szakszerűbb: a szó szerint nem feltétlenül igaz „folklór-értesüléseinket".

Csak az emlékezetem őrzi tehát ezt a gyulai múzeumigazgató koromban (az 1960-as évek közepén) hallott, igen-igen korjellemző, az orosz katonáknak az órák iránti mármár beteges vonzalmát variáló magyarországi *anekdotakör*höz tartozó „igaztörténetet", melyet (nyilván nem véletlenül) a gyulaiak körében a „szegények orvosaként" tisztelt Blanár doktorhoz kapcsoltak. Őt egyébként a helyi közvélemény a két világháború között „bolsinak" tekintette – pedig csupán „baloldali" volt. Történt pedig 1944 októberében, amikor a város határához érkezett a front, hogy a doktor fogadóbizottságot szervezett, s így várta az első szovjet katonai egység feltűnését. Ám mielőtt még üdvözlő beszéde elhangozhatott volna, a „kis Blanár" (így emlegették a gyulaiak!) kivette a zsebóráját, hogy percre pontosan megjegyezhesse városa felszabadításának történelmi pillanatát. Amikor is elhangzott egy orosz oficér ellentmondást nem tűrő és kézmozdulattal is nyomatékosított parancsa: „Davaj csasz!" És amint kézbe vette, bele is süllyesztette a felszabadító a doktor elvtárs zsebóráját a maga zsebébe...[3]

Sok más, hasonlóan korjellemző adalékot őriz (úgy ahogy) gyarló emlékezetem, s most utólag azért kell restelkednem, hogy annak idején miért nem készítettem „hitelesként" elfogadható jegyzeteket a „folklór-értesüléseimről". Például annak az idős ceglédi építésznek az elbeszéléséről, aki kendőzetlen nyíltsággal mondta el nekem (nem „adatgyűjtési" szituációban, hanem baráti beszélgetés közben), miként kellett „roham-munkában" elkészíttetnie neki, mint építésznek (hogy az akkor már biztosnak tekintett „győzelem napjára" készen legyen!), az orosz városparancsnok parancsa szerint, ám a „hálás magyar nép" nevében a város főterén felállított felszabadítási emlékműveket – külön a közlegényeknek, s külön a tiszteknek. Vagy a mezőberényi három nemzetiség (a magyarok, a szlovákok és a németek) együttélését-együttműködését tisztázni akaró (az 1960-1970-es évek fordulóján megesett) társadalomnéprajzi célú adatgyűjtésem közben miért nem igyekeztem tisztázni: mit is jelentett teljes részletességgel valamelyik oroszországi kényszermunkatáborban teljesített „jóvátételi munka", melyet (ezen a néven!) azért idézett fel idősödő német adatközlőm, hogy bizonyítsa: a berényi németek mindig is „magyar érzelműek" voltak – ott a táborban is csak magyarul beszéltek, az eleki svábok viszont tüntetően csak németül. És persze Szekszárdon is tisztázhattam volna, hogy mit jelentett a magyarországi németek (nem hadifoglyok, civilek!) számára

3 Dr. Blanár László valóságos történelmi szerepéről lásd Marik Dénes: Gyula története a felszabadulástól a fordulat évéig (1944–1948). In: Marsi Gyula – Szabó Ferenc (szerk.): *Három szabad évtized Gyulán 1944–1974.* Gyula, 1975, 9–74.

egy-egy oroszországi kényszermunkatábor. Hisz a múzeum mindannyiunk által tisztelt-szeretett és „jó beszédes" hivatalsegédje (a magyart még akkor is erős akcentussal beszélő, egyébként nagyvejkei születésű Éva/„Éfa") 16 éves leányként szintén megtapasztalta a „kollektív büntetésnek" ezt a speciális változatát. No meg annak a „folklór-értesülésnek" is tüzetesen utána kellett volna járnom, hogy valóban „ugyanúgy" bújtatták-e a szekszárdiak szőlőhegyi présházaikban a deportálástól rettegő zsidó jó ismerőseiket, mint néhány év múltán a Németországba kitelepített, de onnan mégiscsak „haza"-szökő, ám hivatalosan több évig hontalan németeket!

Csak az egyéb feladataim halmozódása, ez utóbbiak „fontosabbnak" minősítése lehet az utólagos mentségem, amiért sok-sok hasonló akaratlan értesülésemet annak idején elmulasztottam folklór- vagy társadalomnéprajzi adattá formálva megőrizni.

Mert amúgy az 1970–1980-as évekre kialakítottam a magam számára a néprajzi adatgyűjtésnek az egyéni életsors és a hozzá kapcsolt személyes önreflexiók lehető legrészletezőbb rögzítésére törekvő gyakorlatát – számon tartván azt is, hogy az ilyen szemlélettel magnetofonra vett, majd szó szerint leírt emlékidéző szövegek egynémely részlete esetleg nem lesz publikálható. Annak idején folyóiratokban közöltem is *ilyen* önvallomásokat (közöttük pl. a kulákok '50-es évekbeli vegzálásáról vagy egy cseléd-asszony és egykori urai harmonikus kapcsolatáról),[4] olyan részletekkel, melyekről egy-két évtizeddel korábban (öncenzurális megfontolások miatt) nem is remélhettem, hogy akad folyóirat-szerkesztő, aki vállalná a publikálást. De akkorra változott a légkör...

Az 1989–1990-es rendszerváltozást követően azután lassan-lassan kötetekbe rendeződhettek az évekkel korábban gyűjtött háborús és hadifogoly-történetek[5] és a paraszti (közöttük módos gazdai, azaz kulák és cselédi, részes-munkási)[6] vagy a kisiparosi létforma[7] felszámolódását (pontosabban: kényszer-felszámolását) megidéző élettörténetek elbeszélései. Mindezek – függetlenül attól, hogy elmondójuk a maga sorsa könyörtelen voltát panaszolta vagy utólagos megbékéléséről: megpróbáltatásai szükségszerűségéről, sorsszerűségről akart-e tanúságot tenni – korjellemző társadalomtörténeti dokumentummá lettek. Meggyőződésem, hogy a parasztté, parasztmunkássá születés és nevelődés utáni téesz-gyalogmunkási létállapotról (egy '45-ben földhöz juttatott volt cseléd szarkasztikus megfogalmazása szerint tszcs-taggá, azaz *t*ovább *sz*olgáló *cs*eléddé válásról) nincs beszédesebb, tehát hitelesebb forrásunk, mint ezek az *idejekorán*

4 Egy öreg kovács mondja. *Dunatáj,* Szekszárd, 1978. december, 77–86.; Egy tolnai halász mondja. *Dunatáj,* II. (1979) 3. 61–70; Egy öreg halász mondja. *Jászkunság* (XXV.) Szolnok, 1979. 4. 5–11.; Engem szerettek az urak. *Forrás* (XX.) Kecskemét, 1988. 3. 39–46; Engem nagyon meghurcolt ez a rendszer. *Új Auróra* (XVII.) Békéscsaba, 1989. 3. 15–22.; Tanyárúl tanyára. *Tekintet* (XXIX.) Budapest, 1989. 5. 92–103.

5 *Finesszel köll élni – A háború és a hadifogság a szóbeliségben.* (Folklór Archívum, 22. – Szerk.: Szemerkényi Ágnes) Budapest, 2011.

6 *A személyes paraszti tudás érvényessége – Kisújszállás társadalma és gazdálkodása egy száz évet élt parasztgazda emlékezetében.* (Néprajzi tanulmányok – Szerk.: Szemerkényi Ágnes) Budapest, 2006; *Sors és tapasztalat – Kisújszállási vallomások a paraszti életforma végső szakaszáról.* (Életmód és tradíció, 10. – Szerk.: Paládi-Kovács Attila) Budapest, 2008.

7 *Családtörténet két hangra – Személyes vallomások a tiszafüredi parasztos vonásokkal átszőtt kispolgári életvitel és a 20. századi változó hatalmak sorsszerű találkozásáról.* (Folklór Archívum, 22. – Szerk.: Szemerkényi Ágnes) Budapest, 2014.

rögzített személyes emlékezések. Ezekben ugyanis nemcsak az van benne, hogy mit vesztettek, hanem az is, hogy mit nyertek a volt-parasztok és a volt-parasztmunkások a téeszbe kényszerítéssel. Hisz – ezt is bizonygatták a vallomástevőim – a téesz-időkben épültek át a magyar falvak… Jó, ha a társadalomtörténész ezekre az információkra is figyelmes, és nem csak azt veszi észre az *akkor* gyűjtött forrásaiban, ami a jelenleg kötelező érvényű politikai lózungokban úgyis benne foglaltatik.

2. A népi kultúrát hordozó társadalmi csoportok „eltűnésének" folyamata és a történeti érdeklődés felerősödése között én magam nem érzékeltem a kérdésbe belerejtett közvetlen összefüggést. Egyrészt: a néprajz által vizsgált életmódbeli és kulturális jelenségek történeti érvényességének kiterjesztése – a múltra, sőt az „ősidőkre" vonatkoztatása – a szakág elméleti és módszertani alapjainak megfogalmazódása óta *jelen volt* – függetlenül attól, hogy a „történeti-etnográfiai" célú következtetések (mint pl. Herman Ottó halászattörténeti következtetései) inkább csak másodlagosan felhasznált (tehát már publikált) archivális forrásokra, nem pedig személyesen végzett forrásfeltárásra alapozódtak. Másrészt: ha a magukat „etnográfusként" meghatározó, ám a történeti módszereket is bizton alkalmazó kutatók alkalmilag végeztek is (vagy személyes kapcsolataik révén végeztettek szaktörténészekkel!) történeti-néprajzi forrásfeltárást (mint Györffy István például, vagy az 1950-es években Belényesy Márta), a mi generációnk pályakezdésének idejére inkább az lett a vezérlő elv, hogy „csak a közvetlen megfigyelés és kikérdezés révén megszerzett adatot lehet 'igazi' néprajzi információnak tekinteni – a levéltári forrásfeltárás 'kivezet' a néprajzból". És ehhez az 1950–1960-as években hozzákapcsolt (olykor publikációban is megfogalmazott, inkább azonban tanári intelemként jelen lévő) etnográfusi érvelés cáfolhatatlannak látszott: *most,* amikor a hagyományos paraszti kultúra a végnapjait éli; *most,* amikor már mind nehezebb rátalálni „kiváló adatközlőkre", az úgy-ahogy mégiscsak lehetséges terepgyűjtés a legfontosabb néprajzos kötelesség – az archívumok akkor is rendelkezésünkre fognak állni, amikor parasztokat nem lehet majd szóra bírni!

Ez a néprajz, mint a történettudomány integritásán őrködni akaró „intelem" persze azzal a lassan „manírrá" váló tanulmányíró gyakorlattal *együtt* volt érvényes, hogy szinte minden terepgyűjtésen alapuló néprajzi dolgozatot néhány tetszetős történeti adattal volt illendő bevezetni – így terjesztvén ki „napjainkra" és az emlékezet révén jól belátható „közelmúltra" vonatkozó néprajzi információk történeti érvényességét. Az előttünk járók közvetlen példájából elleshető *ilyen* követelménnyel én magam idő telvén mind elégedetlenebb lettem: az ötletszerű történeti utalások helyett az érdekelt volna, hogy milyen társadalmi szükséglet miatt születtek és milyen szövegkörnyezetet feltételeztek a 17–19. századi írásbeliségben azok a „történeti adatok", amelyek a 20. század közepén egy-egy leíró néprajzi dolgozat történeti érvényessége kedvéért idéztetnek.

Ilyen irányú érdeklődésem indokolt voltát jelentősen felerősítette, hogy olvashattam azért abban az időben is néhány elsődlegesen agrártörténész szerzőnek (pl. Balogh Istvánnak, és a nálam alig idősebb Varga Gyulának, Orosz Istvánnak, Andrásfalvy Bertalannak) olyan tanulmányait, melyek döntően levéltári források alapján a „népi gazdálkodás" és a parasztság életviszonyai néprajzi szemléletű bemutatására vállalkoztak.

A történeti források személyes gyarapítása módszereinek tanulásához viszont nem létezett számomra intézményes forma: nem végeztem történelem szakot. És a debreceni egyetem néprajzi tanszékén még Szabadfalvi József, mentorom és atyai barátom sem biztatott levéltári kutatásra, pedig ebben a „műhelyben" ő képviselte a legmarkánsabban a történeti-néprajzi szemléletet – levéltári forrásfeltárást viszont ő sem végzett. Debrecentől (és a beígért egyetemi karriertől) önkéntesen eltávolodva, végül is muzeológusként Szolnokon kezdtem el, majd múzeumigazgatói állomáshelyeimen (Gyulán, Cegléden, Szekszárdon) a hely és a helyzet által diktált feladatokhoz kötelességszerűen igazodva, mind következetesebben folytattam a levéltári kutatásokat.

A szolnoki lendületes kezdéshez – eredendő történeti érdeklődésem és a felhasználható információk áradó bősége miatt érzett örömöm mellett – az a körülmény is számottevően hozzájárult, hogy csupán félállású muzeológus lehettem, másik félállásomban gimnáziumi tanárként magyar nyelv és irodalmat tanítottam, ami erősen behatárolta a néprajzi terepmunkára fordítható időmet – a délutánok és a tanóramentes délelőttök viszont jól hasznosultak a levéltárban! Az akkori levéltári adatgyűjtéseim eredményes voltáról a 18. századi Nagykunság lakói „természet-kiélésének" több részletét vizsgáló, könyvnyi terjedelmű forrásközlésem-elemzésem és később publikált kisebb dolgozataim tanúskodhatnak.[8]

Későbbi állomáshelyeimen pedig az motivált, hogy a múzeumigazgatói munkaköröm „kötelezően" együtt járt kiállítás-rendezői feladatokkal. Márpedig a muzeológia fogalomhasználata szerinti „állandó" kiállításnak (ilyet Gyulán is,[9] Szekszárdon[10] is rendeznem kellett), ha elsősorban „néprajzi" (vagy némi fenntartással „néprajzinak" is minősíthető) tárgyakat mutatott is be, „történeti" szemléletűnek kellett lennie. Ahhoz pedig, hogy valóban társadalom- és életmód-történeti legyen a legalább egy évtizednyi időtartamra szánt kiállítás, a korábbi kutatási eredmények kívánatos korrekciója szándékával történeti igényű „alapkutatásokat" volt illendő végeznem – természetesen a levéltárban.

A kiállítások gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti koncepciója szerinti történeti alapkutatásaim „mellékes" hozadékaként szinte-szinte automatikusan módosult a helyi/lokális társadalmakkal kapcsolatos néprajzi felfogásom. Hiszen erős hangsúlyt kapott ezekben a kiállításokban a bemutatandó mezővárosok etnikai sokszínűsége is, a nem paraszt, hanem céhes iparos/kisiparos társadalmi tömbnek a parasztokétól különböző, mégis azokéval lényegileg azonos etnikus kultúrája is, társadalomnéprajzi szemléletű kutatásaimban mind nagyobb hangsúlyt kapott az együtt élő,

8 *Adatok a Nagykunság XVIII. századi néprajzához.* (Szolnok Megyei Múzeumi Adattár, 5. – Szerk.: Kaposvári Gyula) Szolnok, 1966, valamint *Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség (Történeti-néprajzi adatok és elemzési kísérletek)* (Folklór és Etnográfia, 87. – Szerk.: Ujváry Zoltán) Debrecen, 1995. 10–82.; *Mezőváros és paraszti kultúra – Történeti-néprajzi dolgozatok az alföldi mezővárosokról.* (Szerk.: Bartha Júlia) Kisújszállás, 2012, 23–89.; 138–150.

9 Az 1968-ban megnyílt kiállítás tetemes késéssel megjelent vezetője: *Gyula gazdaság- és társadalomtörténete a XVIII–XX. században. – Vezető a gyulai Erkel Ferenc Múzeum állandó kiállításához.* Gyula, 1976.

10 Az 1978-ban megnyílt kiállítás vezetője: *Szekszárd, Béri Balogh Ádám Múzeum IV. Életmódváltozások Tolnában (XVIII–XX. század)* (Tájak – korok – múzeumok kiskönyvtára, 153.) Budapest–Veszprém, 1984.

egymáshoz hasonuló etnikus és/vagy kulturális csoportoknak megfeleltethető „rétegzett hagyomány" vizsgálata.

Az ilyen szándékú, s döntően az alföldi mezővárosokat vizsgáló történeti-néprajzi, a 18–19. századi levéltári forrásokra alapozó publikációimmal[11] mind egyértelműbben el tudtam fogadtatni magamat a „szakmában". Mindehhez persze az a körülmény is hozzájárult, hogy az archiválís források etnográfiai célú és módszerű értelmezésének – elsődleges forrásként való felhasználásának – megítélésével kapcsolatos közfelfogás alapvetően megváltozott. Azaz: a néprajzkutatók döntően 18–19. századi (és magyar nyelvű) forrásokra irányuló feltáró és értelmező munkája elismertetett evidens néprajzi feladatnak. Mivel mind több etnográfus és folklorista végzett levéltári kutatásokat, a napi gyakorlat közben egyértelműen kiderült, hogy a források olykor nyilvánvaló, olykor rejtett utalásainak megértésében a paraszti, a kisiparosi munkavégzés és életviszonyok *alapos ismeretének* van – kell hogy legyen – elsődleges szerepe: olyan összefüggésekre is rávilágíthat az ilyen „elő-ismeret", melyek azok számára, akik csak magát a szöveget értelmezik, bizonyosan rejtve maradnak.

Eléggé megalapozottan lehet tehát ma már általánosítani: a néprajzi tapasztalati anyag (azaz: a személyesen gyűjtött néprajzi információk) történeti érvényességének kiterjesztése érdekében végzett, a 18–19. századra vonatkozó s döntően magyar nyelvű forrásokra irányuló etnográfusi forrásfeltárás szerves részévé lett a történeti néprajznak. Elbizonytalanodik azonban minden néprajzos az általánosításban, ha a 19–20. század folyamán „recens adatként" rögzített információk „történeti adattá" való átlényegüléséről, s mint ilyeneknek, forráskritikai szemléletű felhasználásával kapcsolatban kell állást foglalnia. Az egyértelmű állásfoglalást még nehezebbé teszi, hogy ez az „átlényegülés" nemcsak a néprajzosok archívumokban megőrződött „terep-tapasztalataira" vonatkoztatható, hanem a paraszti és minden egyéb kézműves létformájú „hagyomány-követő" társadalmi tömbről szóló, eredetileg „recens" információra is. Azt persze lehet tudni, hogy a parasztság felszámolódásának / politikai szándékú felszámolásának évtizedeiből való szépirodalmi, szociográfiai, újságírói parasztságábrázolások és az igencsak megszaporodott (pályázatokkal is ösztönzött) paraszti emlékiratok lényegileg ugyanarról a történeti folyamatról szólnak, mint a korszak levéltári forrásai. Akik viszont egyetmást tudnak (vagy tudni vélnek) a 20. század második feléről, mert megadatott nekik, hogy „egyszerű állampolgárként" akkortájt éljenek, arra gyanakszanak, hogy a „fortélyos félelem" minden hivatalviselőt ránevelt a nyilvánvaló hazugságra *vagy* a ravaszkodó eufemizmusokra. Tehát az 1945 és 1990 között keletkezett levéltári források nem kezelhetőek *ugyanúgy,* mint más korszakok történeti forrásai!

Következésképpen: az eljövendő történeti néprajzi és társadalomtörténeti kutatásaink feladata lesz, hogy a szocialista korszakra vonatkozó és azóta történetivé átlényegült recens információk történeti néprajzi felhasználhatósága érdekében helyesen értsük és értelmezzük a hivatalosan megtűrt / tudomásul vett / megkövetelt „hazugságokat" és „ravaszkodó eufemizmusokat"! Mert csak ha értjük és értelmezzük, akkor lesz egy-

11 Kötetbe gyűjtve lásd ilyen szemléletű dolgozataimat: *Mezővárosi társadalom...* (i. m. 1995.) és *Mezőváros és paraszti kultúra ...* (i. m. Kisújszállás, 2012.)

másra vonatkoztatható a látszólag „nagyon mást" mondó sokféle, immáron történetivé lett recens forrásunk.

3. Az eddigiekből kiderülhetett, hogy a társadalomtörténeti felkészültséget *is* feltételező társadalomnéprajzi munkálkodásom hátterében csupán egy *autodidakta* történészt kereshet az olvasó. Márpedig minden autodidaktának, ha felméri felkészültségének és tudásának korlátait, elemi kötelessége, hogy folyamatosan tanuljon – bárkitől, aki valamilyen szakmai „titoknak" a birtokában van. Tanuljon elsősorban a publikációkból, ám az alkalmi vagy tudatosan keresett szakmai kapcsolatokat felhasználva is sokat tanulhat, mert egy-egy parttalan beszélgetés közben megfogalmazódhatnak olyan orientáló hatású mondatok, melyek az adott személy publikációiban alkalmasint fel nem lelhetőek. Mert én magam mindig is *így* igyekeztem értelmezni az autodidakta tudásbővítés lehetőségét, mint önként és öntudatosan vállalt létezési formát. Szinte megoldhatatlan feladat lenne most számomra, ha teljesség igényűen számba venném a „más szakterületről érkező kollégákkal" (azaz: nem etnográfusokkal) való együttműködésem „hozadékát és buktatóit". Hadd reméljem: itteni, csak néhány, különösen fontos személyre korlátozódó összegzésem hatásosabban kifejezi lényegi mondandómat!

Amit korábban a levéltári munkálkodásomról szólva elmondtam, hiányos és pontatlan volt, mert nem hangsúlyoztam a gyulai levéltár-igazgatónak, *Szabó Ferenc*nek az inspirálásnál sokkalta jelentősebb: a helytörténeti kutatások mederbe terelését, szakmai rangjának megemelését szolgáló, mégis egy autodidakta történész számára pótolhatatlanul fontos, hisz a témaadásban is, a forráshasználat műhelytitkainak elsajátításában is megnyilvánuló baráti segítségét.

Gyulai múzeumigazgató koromban lett (szegedi levéltárosi előélet után) a Békés Megyei Levéltár vezetője Szabó Feri, s mi sem természetesebb egy kisvárosban: „azonnal" egymásra találtunk. Azaz: érdemi eligazításokat kaphattam tőle mind a folyamatban lévő (elsősorban a „természet-hasznosítás" módozataival kapcsolatos) témakutatásaim,[12] mind a múzeumi állandó kiállítást előkészítő helytörténeti igényű „alapkutatások" archiválisforrásainak felkutatásában. És viszont: ő is számított rám (elsősorban rám számított a megyében élő muzeológusok közül) a „helyzete" diktálta legfontosabb feladatoknak: a helytörténeti-helyismereti kutatások újraszervezésének és egy megyei ismeretterjesztő-tudományos folyóirat, a *Békési Élet* szerkesztésének néprajzos tanácsadójaként és munkatársaként.

Szakmai igényességét: a közvetlen források mindenek felettiségét és a forráskritikai készséget legfőbb vezérlő elvnek tekintő felfogása-munkamódszere leglényegét a Tanácsköztársaság megyei történetét feldolgozó kötet[13] készülésének folyamata közben figyelhettem meg alaposabban. A számításba vett munkatársak között többen voltak történészként „amatőrök" (azaz: történelemtanár helytörténészek), és olyanok is, akikben erősebb volt a téma iránti politikai elkötelezettség, mint a történészi felkészültség. Az igényes szer-

12 Lásd pl. *Halászó parasztok…* (i. m. 2002.) 49–63., 88–114., 208–219.

13 *A Tanácsköztársaság Békés megyében 1919.* (Szerk.: Szabó Ferenc) Békéscsaba, 1969 – Az általam írt folklorisztikai összegzés: A Tanácsköztársaság a résztvevők emlékezetében. A visszaemlékezések néprajzi elemzése. (261–281.)

kesztő viszont ragaszkodott a közös szemléleti alapnak a kollektív kutató és feldolgozó munka közben történő kialakításához: *minden* elkészült fejezetet a szerzői munkaközösség tagjai gondosan megvitattak, s a kemény kritikát a legtekintélyesebb, politikailag a legelkötelezettebb szerzőnek is illett elviselnie. Ezeknek a nyílt bírálatra kihegyezett eszmecseréknek pedig a még figyelembe veendő forrásokra, illetve a források sugallta tartalom „kötelező" korrigálására való figyelmeztetés volt a mondandója. Szerkesztőnknek ugyanis sikerült elfogadtatnia nemcsak a szerzőkkel, de a pártbizottsággal is, hogy történészszakmai szempontból nem kifogásolható összefoglalást, nem csupán évfordulós „tisztelgő" kötetet kell készítenünk, ennek pedig az a feltétele, hogy a tényközlések és az elemzések szigorúan a forrásokon, nem pedig politikai előfeltevéseken alapuljanak.

Fontosabb és maradandóbb terméke volt a Szabó Ferenccel közös munkálkodásunknak ennél, a mára már – meggyőződésem, hogy jórészt indokolatlanul! – a feledés homályába burkolt kötetnél a Mezőberényről[14] és Gyomáról[15] szintén kollektív vállalkozásként készült „városmonográfiák"!

E kötetek koncepciójának Szabó Ferivel közös kimunkálásakor én már hasznosítani tudtam gyulai tapasztalataimat,[16] mivel ezekre a mezőváros nagyságú és szervezeti formájú településekre is, hasonlóan Gyulához, jellemző volt (az Alföld 18. századi újranépesedése óta) az etnikus kultúrájú és/vagy vallásfelekezeti alapú „kisközösségekre" tagolódás, ezzel együtt a karakteresen különböző egységek „mezővárosi érdekközösséggé" szerveződése és helyi hagyomány szerinti együttműködése. Ám éppen csak elkezdtem a levéltári adatgyűjtést, amikor a gyulai múzeumigazgatást a ceglédire cseréltem. Csak Szabó Feri kollegiális segítsége révén fejezhettem be a 18–19. századra vonatkozó levéltári kutatást: a kutatóhelyek közötti kölcsönzés lehetőségét kihasználva egy levéltári „segéderő" hozta el részletekben Gyuláról a ceglédi múzeumba azokat az iratkötegeket, melyeket – a szerkesztő megítélése szerint – feltétlenül ki kellett aknáznom.

A mezőberényi, majd a gyomai mezővárosi „érdekközösség" és a „falusias kisközösségek" megismerése szempontjából igen „beszédes" és speciális megközelítésem értelmében „szinte teljes" helyi levéltári anyag tanulságai, melyek jól egyeztethetőek voltak a 20. századra érvényes és ugyanezeken a helyeken (és „benne élő megfigyelőként" Gyulán) szerzett tereptapasztalataimmal, fundamentális jelentőségűek voltak mezővárosfelfogásom kiformálódásában.[17] Amihez – a mondottak értelmében – egy Békés megyei mezőváros (Orosháza) szülötte, Szabó Ferenc barátom számottevően hozzájárult. Hiszen csak az ő segítségével ismerhettem meg a gondosan kiaknázott archiválisforrások nagyobbik hányadát.

*

14 *Mezőberény története I–II.* (Szerk.: Szabó Ferenc) Mezőberény, 1973. – Ebben a kötetben közölt összefoglaló igényű társadalomnéprajzi elemzésem: Mezővárosi közösség és néphagyomány (II. 179–225.).

15 *Gyomai tanulmányok.* (Szerk.: Szabó Ferenc) Gyoma, 1977. – Összegző tanulmányom: Mezővárosi társadalom és műveltség (575–652.).

16 Lásd Gondolatok Gyula néprajzi vizsgálatához. In: *Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség.* i. m. 1995. 83–99.

17 Mezőváros-felfogásom összefoglalása: A mezővárosok fejlődése. In: Rakonczai János – Szabó Ferenc (szerk.): *A mi Alföldünk.* Békéscsaba, 1996. 77–86. (Újraközölve: *Mezőváros…* [i. m. Kisújszállás 2012.] 7–22.)

Ha valaki, akit a messzi múlt egyik tanulmányozandó történeti témájaként foglalkoztat a paraszti létezésforma és annak a 20. század második felében történt felszámolódása, ahhoz kérne tanácsot tőlem, hogy az egyszer volt állapot és a véglegesnek-megmásíthatatlannak tekinthető felszámolódási folyamat megismerése érdekében kinek a műveit kell elsősorban elolvasnia, én habozás nélkül a *Márkus István* (1920–1997) szociografikus „helyzet-jelentéseinek" és történeti igényű szociológiai elemzéseinek a tanulmányozását javasolnám. Azért elsősorban, mert *tudom* (hisz volt szerencsém személyesen ismerni Márkus Pistát), hogy igen-igen otthonosan mozgott és előismeretekkel felvértezetten szemlélődött a két világháború közötti késleltetett polgárosodás körülményei közepette is, és a szocialista eszmerendszer kívánalmai szerint kollektivizált, a kényszermodernizáció elátkozott voltának és áldásainak kitett magyarországi falvakban és mezővárosokban is. Ám azt is számon tartom vele kapcsolatban, hogy az 1989–1990-es rendszerváltozás után megfogalmazta azt a tereptapasztalataival is hitelesített „prognózisát", miszerint hiába a napi politika vágyképe, „a parasztság, mint tömeges életforma és mint öntörvényű műveltségi állapot" már nem állhat vissza. Két évtized elmúltával már megadatott látnunk, hogy bizony-bizony igaza volt! Ám azért is őt javasolnám, mert kíváncsi lennék: a történeti forráskritikára alaposan felkészült, Márkus iránt viszont nem elfogult, a jövő történész gárdájához tartozó „valaki" vajon fel tudna-e fedezni nála nem paraszti származásával és a személyes sorsával (pl. az '56 utáni börtönbüntetésével) megmagyarázható elfogultságokat-félreértéseket az elemzéseiben, illetve utólag megalkuvónak, netán gyávának minősíthető következtetéseket a „kollektivizáltnak" prognosztizált magyar jövőt illetően.

Mert én magam nem érzékeltem ilyesmit! Amikor 1963–1964 fordulóján tájt Szolnokon találkoztunk, Márkus éppen kitörőben volt abból a „szellemi karanténból", melybe a börtönből amnesztiával való kiszabadulását követően került: afféle „ínségmunkaként" (akkortájt így értelmeztük!) könyve is megjelenhetett. Igaz, hogy oroszul jól tudó felesége, Jászai Ilona társszerzőjeként Lomonoszov életrajzát írta meg, tehát eléggé messze kellett távolodnia „tanult mesterségétől". A történeti és a szociológiai munkálkodás folytatásának lehetőségét ígérte viszont, hogy (a nyilván célzottan felelevenített!) NÉKOSZ-os kapcsolatai révén egy vízügyes ösztöndíjhoz jutott. Azzal a megbízatással, hogy a tervezés (talán már az építés?) stádiumában lévő „Tisza II." vízlépcső és a kapcsolódó öntözőrendszer vidékének „víztelen" előtörténetét és az „éltető víz" várható hatását mérje fel egy általa megszervezendő „munkaközösség" vezetőjeként, valamilyen (akkor sem volt egyértelmű, hogy milyen műfajú, ám történeti és szociológiai módszerű), néhány év alatt megírandó műben.

A laza munkaközösségünk szerveződött ugyan, ám a tervezett mű soha nem készült el. (Utólag azt gyanítom: Márkus nem is nagyon akarta, hogy elkészüljön…) Annyi viszont történt, hogy amikor 1964 nyarán gyulai múzeumigazgató lettem, a megszerveződés állapotában lévő „kutatócsoportunk" helyi bázisa – szinte automatikusan: anélkül, hogy ebben a kérdésben egyezkedtünk volna – a szolnoki múzeumból Gyulára helyeződött át. Azaz hozzánk: a múzeummal egyet jelentő szolgálati lakásunkba! Ami annyit jelentett, hogy olykor-olykor (rendszerint váratlanul: előzetes bejelentés nélkül) megjelent nálunk Márkus – csak úgy beszélgetni. Bár ilyenkor jórészt engem faggatott:

mivel foglalkozom, mire jutottam a kutatási témáimban, mégis nagyon-nagyon sokat tanultam tőle. Alighanem elsősorban neki köszönhetem, hogy mind az archiválisforrásokat tanulmányozva, mind a jelenkori észleleteimet (az elhatározott „adatgyűjtést" és a „benne élő megfigyeléssel" azonos jelentőségű egyszerű állampolgári jelenlétemet) értelmezve-tudatosítva egyre jobban ráéreztem a *mezővárosi* létezés, de nemcsak *paraszti,* hanem céhes iparosi/kisiparosi, sőt kisnemesi/hivatalnoki *hagyományok* – azaz: a hagyományrétegek, az erősen rétegzett, a rendies tagolódást mintegy leképező „mezővárosi hagyomány" – meghatározó voltára. Akkor szinte észre sem vettem, csak utólag tudatosodik bennem „parttalannak" érzett eszmecseréink termékenyítő hatása: az egykori paraszti, parasztmunkási, illetve úri (alkalmasint csak urizáló) létezésformáktól való messze távolodás ellenére a mezővárosi életminőség és életeszmények látens jelenlétének apró (olykor nem is olyan apró!), ám árulkodó jeleire – a közvetlen források mellett – Márkus segített rátalálnom. És persze ő mutatta az egyik lehetséges utat számomra a „társadalomnéprajz" felé is – azt a meggyőződésemet erősítgette újra meg újra, hogy nem az „archaikus" vagy az „innovatív" kulturális jelenségek egyszerű regisztrálása, hanem ezek *együttes* jelenléte-hatása jelentőségének, hosszú távú hasznosulásának társadalmias szemléletű vizsgálata az igazán vonzó etnográfusi feladat – a társadalomnéprajz igazi feladata.

*

Úgy tűnhet annak az olvasónak, aki csak a publikációinkat ismeri, hogy a késő középkor–kora újkor akadémikus rangú történésze, *Szakály Ferenc* (1942–1999) annyira más történeti korszaknak volt a specialistája, hogy a magam mezőváros-kutatásai kapcsán *lehetetlen* közvetlen és érdemi „hatásra" következtetni. Hadd igazoljam azonban a magam példáján: olykor az ilyen értelemben „bizonyíthatatlan" hatásnak is jelentősége lehet! Történt pedig, hogy a (fentebb már emlegetett) gyulai állandó kiállítás forgatókönyvének és az elkészült kiállításnak egyik lektorául a Nemzeti Múzeum (akkor valószínűleg a legfiatalabb) történész-muzeológusát, Szakályt jelölte ki a Minisztérium illetékes főosztálya. Eleinte nem értettem e döntés okát, majd – a személyes megismerkedés után – mindinkább hálát éreztem a döntés miatt. A hódoltság korának kutatásában otthonos kolléga ugyanis azonnal késznek látszott ráhangolódni egy alföldi megyeszékhely mezőváros, 18–20. századi céhes ipara/kisipara és vásárai révén gyors ütemben „régió-központtá" váló település szerepének-jelentőségének felmutatására vállalkozó kiállításunk sok szempontból „újszerű" koncepciójára. A „ráhangolódást" elsősorban azon mérhettem le, hogy igen sok apróbb-nagyobb ötlettel – azaz a „jó" lektortól elvárható és figyelembe venni kívánatos módosító javaslattal – járult hozzá eredeti elképzeléseim még hatásosabb-látványosabb megvalósulásához.

Szakály ilyen értelmű lektori működése folytatódott azután a szekszárdi állandó kiállítás forgatókönyvének szintén „hivatalos" bírálatakor, amikor még több hasznát vehettem javaslatainak. És nemcsak azért, mert Szakály Feri ebben a városban nevelődött, s ide járt haza a szüleihez-barátaihoz, így aztán igazán otthon volt a város és a megye történetében. Azért inkább, mert „szakmabeli" bírálóim csak értetlenkedtek, jórészt nem segíteni akartak az életmód-történeti (ennek alárendelten nemcsak néprajzi, de meghatározóan történeti jellegű tárgyi és dokumentumanyagra épülő) alapkon-

cepcióm miatt. Következésképpen: felettébb hálás lehettem a Minisztérium illetékesének, amikor a nyilvános szópárbajok befejeződése után Szakály Ferencet jelölte ki „szuper-lektornak" – azaz: szinte csak az ő valóban jobbító véleményét kellett figyelembe vennem a forgatókönyv véglegesítésekor.

Úgy tűnhet ezekből a mondatokból, mintha az lett volna kapcsolatunk lényegi tartalma, hogy a szűken vett szakmán kívül „legfőbb támaszomnak" Szakály Ferencet tekinthettem. Pontosabb azonban, ha nem a konkrét segítségét hangsúlyozom, hanem így fogalmazok: későbbi és mind rendszeresebb találkozásaink arról győztek meg, hogy ő volt a „történészek céhének" azon kivételes tagja, aki elvi megfontolásból (ahogy ezt meg is fogalmazta) nem akart „kor-specialista" és „téma-specialista" lenni. Ezért *bárkinek* volt és van mit tanulnia tőle. Ha mást nem, azt mindenképpen, hogy a történettudomány részterületei között meredező falak igenis átjárhatóak!

*

Akkor ismertem meg Szekszárdon a társadalomtörténész Tóth Zoltánt (1943–2015), amikor szociológiai módszerrel azt kutatta, hogy a „kockaházak" (vagy sátortetős házak) miért és hogyan lettek szinte egyeduralkodóvá, és váltották le végérvényesen a kisvárosi-falusi hagyományos parasztházakat a 19. század végén – a 20. század folyamán.[18] A látszólag „perifériku", ám a magyar vidék legfőbb, a polgári korszakra jellemző társadalmi mozgásfolyamatát szimbolikusan mintegy leképező vizsgálati témája a megyeszékhely-kisváros társadalmának történeti-szociológiai igényű vizsgálatát is – szinte „azonnal" – kikényszerítette. Hamarosan rátalált ugyanis a szekszárdi levéltárban egy olyan, addig alig-alig hasznosított, és (szerencséjére) nem szelektált, nem selejtezett forráscsoportra – az árvaszéki iratanyagra –, mely lényegileg olyan arányokat tükrözött Szekszárdnak a 19–20. század fordulóján népessége rendies vonásokat őrző polgári társadalmáról, a népesség vallásfelekezeti és etnikai megoszlásáról, mint amilyet az 1900. évi népszámlálás. Ez a forráscsoport szinte felkínálkozott a számára a feudális rendi szerkezet kiváltságokkal és vagyoni különbségekkel jellemezhető társadalmi rétegei – a volt jobbágyparasztság, az iparos és kereskedő kispolgárság, az államapparátussal összeforrott nemesi birtokosok – polgári átalakuláshoz való viszonyának könyvnyi terjedelmű elemzésére.[19]

Mire a szekszárdi kutatások kiteljesedtek, kettőnk kollegiális viszonya barátsággá nemesedett, és a gyakori eszmecseréink is jelentősen hozzájárultak, hogy mind jobban erősödött a meggyőződésem: Tóth Zoltán mint nem szakmabeli, ám a néprajzi ismeretanyagot is fölényes biztonsággal integrálni képes társadalomtörténész, elsősorban az etnográfusok számára kínál fel új megközelítési módot és az ehhez elengedhetetlenül fontos forráshasználati lehetőségeket.

18 Lásd Tóth Zoltán: Egy életforma felbomlása. A szekszárdi kockaházak társadalma 1972-ben. *Valóság,* (XIX.) 1976. 4. 74–84.

19 Lásd Tóth Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón – Történeti rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban.* Budapest, 1989.

És erre a felismerésre most már minden néprajzosnak megteremtődött a lehetősége, hiszen a *Magyar Néprajz* című nagy szintézisünk *Társadalom*-kötete számára újragondolta és megírta a feudalizmus mindennapjait átható rendies normák polgári kori látens továbblétezéséről a forrásokból kibontott hatalmas tudásanyagát.[20] Ezek után minden etnográfusnak és folkloristának illendő lesz újra meg újra elolvasnia és továbbgondolnia ezt a parasztság (és minden más, hagyományos élet- és kultúraszerveződéssel jellemezhető társadalmi csoport) társadalomtörténeti helyét és helyzetét „újszerűen" kijelölő nagy tanulmányt! Ha így lesz, mindannyian rá fogunk eszmélni, hogy mi mindent lehet – s ha lehet, akkor kell is – lényegileg vagy részleteiben *másképpen* látnia és ábrázolnia a néprajznak, mint eddig!

Hadd kérjem: higgyék el nekem – akkor is, ha baráti elfogultság mondatja velem –, hogy egy „nem-szakmabeli" maradandó érvénnyel figyelmeztetett a parasztságnak csak a rendies vonások polgári kori látens továbbélésének tudomásulvételével együtt érvényes társadalomtörténeti helyzetére és szerepére.

4. Arról nincs érdemi mondanivalóm, hogy vajon adaptálható-e a magyar viszonyokra a nemzetközi tudományosságnak az 1945–1990 közötti történelmi korszakkal kapcsolatos kérdésfeltevése és fogalomhasználata. És nem is lenne értelme a valószínűsítő állásfoglalásomnak, mert nincs a valószínűsítés hátterében érdemi ismeret-fedezet. A nem magyar néprajzi szakirodalmat ugyanis csupán egyes halászati eszközök és módszerek földrajzi elterjedtségének történeti igényű összehasonlító vizsgálatakor hasznosítottam, építvén természetesen a Jankó János ilyen igényű következtetései korrekciójaként megfogalmazott újabb eredményekre is. Az ilyen fokú tájékozottságom azonban még annak a felettébb óvatos kijelentéséhez is kevésnek tűnik, hogy megfogalmazzam: elvi megfontolásból idegenkedem szaktudományunkban a „felszínes divat-követéstől" – azt tekintem célravezetőbbnek, ha a rendelkezésünkre álló források és az alkalmazott módszereink adekvátak.

20 Lásd Tóth Zoltán: Távlati kép a történelmi parasztságról. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.) – Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz, VIII. Társadalom.* Budapest, 2000. 67–116.

Horváth Zita

Borsod megye parasztsága az úrbérrendezés idején[1]

Hosszú évek óta foglalkozom a 18. századi parasztság történetével,[2] mindenekelőtt az úrbérrendezés forrásai alapján vizsgálom a földesúr–jobbágy viszonyt. Kutatásom középpontjában az örökös jobbágyság rendszere mint modell vizsgálata áll. Az érdekel, hogy ebben a korszakban beszélhetünk-e egyáltalán örökös jobbágyságról, melynek – a szakirodalom szerint[3] – utolsó évszázada a 18. század volt. Akkor kezdett a kérdés mélyebben foglalkoztatni, amikor az elolvasott művek és az elém kerülő források között ellentmondásokat véltem felfedezni, majd a kutatás előrehaladtával kérdéseim egyre sokasodtak. Részletesen elemeztem a Zala megyei parasztság viszonyait az úrbérrendezés forrásainak tükrében, majd vizsgálódásomat kiterjesztettem más megyékre is. Tehettem mindezt azért, mert az úrbérrendezés idején keletkezett források egy időben, egységes elvek szerint készültek, alkalmat adva a jól körülhatárolt szempontok alapján elvégezhető összehasonlító elemzésre. A kutatás a választott elemzési szinten terjedhet ki minden részletre: ha valóban teljességre törekvő módon szeretném megismerni egy-egy paraszti közösség életét, úgy szükség van egy-egy uradalom vagy egy-egy település viszonyainak mélyfúrásszerű feltárására.[4] Figyelembe kell vennünk ugyanakkor azt is, hogy más, az úrbérrendezés idején keletkezett forrásokhoz hasonló, a paraszti élet szinte minden vetületére kiterjedő források a 18. századra vonatkozóan nincsenek,[5] és annak ellenére, hogy néhány kutató már publikált e forrásokból vagy elemezte azokat, az általuk közvetített információk még korántsem kerültek kiaknázásra.[6]

1 A tanulmány az OTKA K 100955. számú pályázatának támogatásával készült. A tanulmány megírásához nyújtott segítségéért itt mondok köszönetet Tóth Péternek, aki nemcsak a paraszti vallomások kutatásának fontosságára irányította rá a figyelmemet, de Borsod megyére vonatkozó kutatási eredményeit is rendelkezésemre bocsátotta.

2 Horváth 1997.

3 A szakirodalom bemutatásától itt most eltekintek, más tanulmányban ezt már megtettem, illetve dolgozom egy részletes parasztságtörténeti historiográfiai tanulmányon. Horváth 2003; 2008; 2009.

4 A többfókuszú forráshasználatra egy uradalom, egy falu és egy mezőváros esetében már kísérletet tettem, lásd Horváth 2007; 2010a; 2010b.

5 Az úrbérrendezés forrásainak részletes bemutatására lásd Horváth 2001.

6 Eddig megjelent kilenc kérdőpontos forráskiadványok: Wellmann 1967; Takács 1987; 1991; Takács–Udvari 1992; 1995–1998; Udvari 1991; 1994; 2003; Tóth 1991; 1998; 2010; Tirnitz 1999; Lichtneckert 2007; Bársony–Papp–Takács 2001–2004; Horváth 2001; 2006; Cseh 1989; Rémiás 2002.

Jelen tanulmányban Borsod megye parasztságának viszonyait elemzem az úrbérrendezés forrásainak felhasználásával, főként a paraszti vallomások, másként: a kilenc kérdőpont és az úrbéri tabellák alapján.[7] Borsod megyében az úrbérrendezés lefolyása két lépcsőben történt, 1767-ben csak a diósgyőri koronauradalom településeiben végezték el a felmérést – Diósgyőr, Miskolc, Mezőkeresztes, Mezőkövesd, Hejőcsaba, Kisgyőr, Ládháza, Óhuta,[8] Parasznya, Radostyán, Sajóbábony, Sajókápolna, Sajópetri, Varbó –, majd a megye többi részében 1770-ben. Az úrbérrendezés előtti állapotok felmérését, vagyis az úgynevezett *investigatió*t 1767-ben is elvégezték, de a parasztok ekkor nem kilenc, hanem csak nyolc kérdőpontra válaszoltak. (A 4., a haszonvételeket és károkat tartalmazó kérdés nem szerepelt a nyolc kérdés között.) A paraszti vallomásokat kiadó Tóth Péter az 1770-ben készült kilenc kérdőpontos felvételeket tette közzé,[9] tíz település esetében pedig közölt két változatot is. Volt olyan eset, amikor nem maradt fent az 1770-es felvétel anyaga, ilyen például Bükkszentlászló, ahol mindkét felvétel 1767-ben készült, sőt a kettő között mindössze négy nap telt el. Ezenkívül akkor közölte mindkét változatot, ha közöttük jelentősebb eltérések adódtak. Van olyan helység, ahol a második változat – hasonlóan ahhoz, amit Zalában tapasztaltam –, részletesebb, de nem mindig.[10]

Összesen 164 település kilenc kérdőpontos vizsgálata maradt fenn (a megyének 196 helysége volt a 18. század második felében), illetve 158 település esetében állnak rendelkezésünkre az úrbéri tabellák. Módszerem ezúttal is az, mint Zala megye, valamint a korábban összevetett megyék (Zala, Pest, Borsod) esetében: vizsgálom a megye jobbágyainak jogi helyzetét (örökös vagy szabadmenetelű jobbágyok voltak-e), szolgáltatásuk módját (volt-e urbáriumuk, *contractus*uk vagy szokás – *usus* – alapján adóztak), szolgáltatásuk fajtáját (természetbeni vagy pénzbeli adózás), a települések birtokosait, illetve azt, hogy mindezek miként függnek össze. Foglalkozom továbbá a megye jobbágyságának rétegződésével, s amennyire a források lehetővé teszik, a földesurak személyével.[11]

---

7 Borsod megye parasztságával ezt megelőzően egy tanulmány erejéig foglalkoztam már (Horváth 2012; illetve két tanulmányban más megyékkel összehasonlítva elemeztem a borsodi parasztság helyzetét: Horváth 2008; 2009.) Ezen írásaim azonban még a megye parasztságára vonatkozó kutatásom lezárulta előtt készültek.

8 Bükkszentlászló néven szerepel, a tabellában nincs, de kilenc kérdőpontja van.

9 Tóth 1991.

10 Az alábbi településeknél készült két változat: Bükkszentlászló (1767. május 25.; 1767. május 29.); Kisgyőr (1767. május 25.; 1770. május 27.); Ládháza (1767. május 26.; 1770. július 5.); Mezőkeresztes (1767. május 25.; 1770. június 16.); Mezőkövesd (1767. május 24.; 1770. június 9.); Miskolc (1767. április 10.; 1770. július 7.); Radostyán (1767. május 25.; 1770. július 12.); Sajókápolna (1767. május 25.; 1770. július 11.); Sajópetri (1767. május 25.; 1770. július 4.); Varbó (1767. május 25.; 1770. július 13.).

11 A kutatáshoz felhasználtam a Tóth Péter által kiadott kilenc kérdőpontokat (Tóth 1991), a megyei levéltárban fellelhető úrbérrendezési iratokat, mindenekelőtt az úrbéri tabellákat (MNL B-A-Z m. L. Acta politica, IV. 501/b, XXII. sz. iratsorozat); illetve Borsod megye helységnévtárát a birtokosokra vonatkozó adatok pontosítása miatt, lásd Barsi (szerk.) 1991.

Borsod megye birtokszerkezete és jobbágyságának rétegződése a 18. század második felében

Jobbágyok és zsellérek

Borsod megye[12] a 18. század végén, az első népszámlálás adatai alapján 196 településből állt, szabad királyi városa nem volt a megyének. A településhálózatot 10 mezőváros, 19 praedium és 167 község alkotta. A 196 település tényleges népessége a II. József-féle népszámlálás idején 134 223 fő volt, a férfiak és nők aránya nagyjából fele-fele volt, viszonylag nagy számú nemességgel (10 207 fő).[13] A 10 mezőváros a következő: Miskolc, Diósgyőr, Ónod, Mezőcsát (Miskolci járás), Mezőkövesd, Mezőkeresztes (Egri járás), Sajószentpéter (Szentpéteri járás), Szendrő, Edelény, Aszaló (Szendrői járás). A megyét a 18. század második felében négy járás, a Miskolci, az Egri, a Szentpéteri és a Szendrői alkotta.

Az úrbérrendezés előkészítése során a megye helységeit a föld minőségére, a haszonvételekre és károkra tekintettel négy osztályba sorolták, az egyes osztályokba tartozó teleknagyságokat pedig a következőképpen határozták meg. I. osztály: 26 hold, II. osztály: 28 hold, III. osztály: 30 hold, IV. osztály: 32 hold. A telkek nagyságát az *úrbéri tabellá*k az egész telekhez viszonyított törtszámban adják meg és itt meglehetősen nagy a változatosság: $^1/_8$; $^1/_4$; $^3/_8$; $^1/_2$; $^5/_8$; $^3/_4$; $^7/_8$; 1, $1^1/_8$; $1\ ^1/_4$; $1^1/_2$ és 2 telkes gazdák egyaránt voltak a megyében. Mindez azt jelzi, hogy a legkisebb telek 3,25 hold, a legnagyobb pedig – elvileg – 64 hold nagyságú volt, s a két szélső érték között szinte minden szám előfordul.

1. táblázat

A telkes jobbágyság rétegződése a telek mérete alapján[14]

Járás	3–5 hold	5–10 hold	10–16 hold	16–26 hold	26–50 hold	40–60	Jobbágyok száma összesen
Miskolci	199	403	637	16	83	–	1338
Egri	116	677	1159	24	439	50	2465
Szentpéteri	22	497	555	102	180	2	1358
Szendrői	54	357	774	235	94	–	1514
Összesen db	391	1934	3125	377	796	52	6675

Forrás: Összeállítva az úrbéri tabellák alapján: MNL BAZ-M-Lt. Acta politica, IV. 501/b, XXII. sz. iratsorozat.

12 1950-től a jelenlegi Borsod-Abaúj-Zemplén megye része, 1923-ig önálló.

13 Danyi–Dávid 1960, 42–48.

14 A telkek nagyságát az átláthatóság kedvéért holdban (1 hold egyenlő 1200 négyszögöl) adtam meg, tekintet nélkül a helység minőségére. Az $^1/_8$ telkeket 3–5 holdig vettem, az $^1/_4$ telkeket 5–10 holdig, a $^3/_8$–1/2 telkeket 10–16 holdig, az $^5/_8$–$^3/_4$–$^7/_8$ telkeket 16–26 holdig, az 1–1 $^1/_8$–1 $^1/_4$ telkeket 26–40 holdig, az 1 $^1/_2$–2 telkeket pedig 40–60 holdig.

2. táblázat
A zsellérek száma járásonként

Járás	Házas zsellér	Házatlan	Összesen
Miskolci	2158	251	2409
Egri	862	146	1008
Szentpéteri	472	101	573
Szendrői	597	86	683
Összesen	4089	584	4673

Forrás: Összeállítva az úrbéri tabellák alapján: MNL BAZ-M-Lt. Acta politica, IV. 501/b, XXII. sz. iratsorozat.

A megyében az úrbéri tabellákban 6675 jobbágyot, 4089 házas és 584 házatlan zsellért írtak össze, tehát a jobbágyok száma meghaladta a zsellérekét.

Az *1–2. táblázat*ból azonnal kitűnik, hogy a telkes jobbágyság túlnyomó többsége – csaknem a fele – a 10–16 hold, vagyis a $^{3}/_{8}$ és fél telek közötti nagyságú földekkel rendelkezők közé tartozik. Nagyon kevesen vannak az ennél nagyobb telekkel bírók, 10 holdnál kevesebb földje pedig a jobbágyok egyharmadának van. Az országos átlag is féltelek körül volt. Feltűnő, hogy az Egri járásban a telkes jobbágyok száma sokkal nagyobb, mint a másik háromban. Ennek valószínűleg az lehet az oka, hogy ez a járás szenvedett a legtöbbet a török hódoltság idején. A nemesség annyira menekült erről a területről, hogy a 17. században a járást fel kellett számolni. A Rákóczi-szabadságharc után, az újratelepítés során azután bőven volt föld a gazdálkodni akaró jobbágyok, azaz a jobbágytelkek számára. Az *1–2. táblázat*ok adatait összegezve, a Miskolci járásban 1338 telkes jobbágy és 2409 zsellér élt (a paraszti népesség 35,71%-a telkes jobbágy, 65,29% a zsellér), az Egri járásban 2465 jobbágy és 1008 zsellér (70,98% a telkes jobbágyok aránya, 30,02% zsellér), a Szentpéteri járásban 1358 jobbágy és 573 zsellér (a paraszti népesség 70,33%-a telkes jobbágy, 29,67%-a zsellér), a Szendrői járásban pedig 1514 jobbágy, 683 zsellér (68,91% telkes jobbágy, 31,09% zsellér). Egyetlenegy járásban haladta meg a zsellérek száma a telkes jobbágyokét: a miskolciban, ami elsősorban a megye és így a járás legnagyobb településének, Miskolcnak köszönhető, ahol csak zsellérek éltek, számuk pedig meghaladta az 1000 főt. Mint fentebb már jeleztem, a megyének 10 mezővárosa volt a korszakban. A mezővárosokban lakó paraszti népességből 1192-nek volt telke, míg a zsellérek száma 1887 főt tett ki, arányuk tehát épp fordított, mint a megyei arány. Az 1887 zsellérből 1666 fő házas (88,29%), s mindössze 221 fő házatlan zsellér. Az 1192 telkes jobbágy 42,28%-a, 504 fő 10–16 hold közötti birtokon él, ami megfelel a megyei átlagnak. A zsellérek száma a jobbágyokét a mezővárosok közül Miskolcon, Diósgyőrben, Ónodon, Sajószentpéteren és Szendrőn haladta meg. Ha ezek okát keressük, nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy ezek voltak a megye régi mezővárosai, amelyek viszonylag keveset szenvedtek a török pusztítástól. Jellemző rájuk – különösen Miskolcra –, hogy a 16. század folyamán nagyon sok nemes telepedett le bennük jobbágyhelyekre, taxát fizetvén utánuk, adományként vagy zálogban megszerezvén azokat, s emiatt nagyon lecsökkent a jobbágytelkek száma. Ráadásul e mezővá-

rosok közül négy – Miskolc, Sajószentpéter, Diósgyőr, Szendrő – mezőgazdaságára különösen a szőlőtermelés volt a jellemző, nem annyira a gabonatermelés, mint a dél-borsodi mezővárosok esetében, a szőlőtermelés pedig zselléreket kívánt. Másként fogalmazva: mivel a szőlő nem tartozott bele a telki állományba, a szőlőt művelő jobbágyokat zsellérként írták össze. Ezzel is magyarázható, hogy míg a megyei jobbágyság 17,86%-a, addig a zsellérek 40,29%-a élt a mezővárosokban.

Birtokosok[15]

A megyére a nemesi kisbirtok volt jellemző. 1770-ben körülbelül 400 birtokossal számolhatunk, túlnyomó többségük nem rendelkezett egy-két jobbágynál többel, sőt még többen voltak, akiknek csak zselléreik voltak. Mivel az általam vizsgált úrbéri tabellából nem derül ki, nem tudjuk, hogy a megye birtokosai közül más megyében ki és mennyi birtokkal bírt. Ennek kutatásától e helyütt el kell tekintenem.[16] A települések többségén több birtokos osztozott, 71 helységnek volt egy földesura, közülük 41 világi, 30 egyházi birtokos kezén. (A jelentősebb birtokosokat lásd a *3. táblázat*ban.) Az egyházi birtokosok (egri káptalan, egri szeminárium, egri püspökség, diósgyőri pálosok, egri jezsuita kollégium, egri prépostság, tapolcai apátság) kezén 883,5 jobbágytelket, összesen 36 964 holdat írtak össze, 1591 jobbággyal, 403 házas és 49 házatlan zsellérrel. Az egri jezsuita kollégium (Bükkaranyos), az egri káptalan (Négyes) és a diósgyőri pálosok (Sajópetri, Hejőcsaba) rendelkeztek még olyan településen birtokkal, jobbággyal és/vagy zsellérrel, ahol rajtuk kívül más birtokos is volt. Egyházi birtokosok voltak még a megyében a miskolci református egyház (Miskolc) és a jászói premontrei prépostság (Sikátor), a kazinci református egyház (Sajókazinc), de a jelzett három helységben nem ők voltak az egyedüli birtokosok. A legnagyobb egyházi birtokos az egri káptalan volt 11 településsel, 456,25 jobbágytelekkel, 19 517 holddal, 704 jobbággyal, 160 házas és 23 házatlan zsellérrel. Ezenkívül a Négyes nevű helységen osztozott még az egri káptalan Szepessy Lászlóval és Szepessy Péterrel. A káptalannak 6 telke, 250 holdja és 5 jobbágya volt, Szepessy László 9 telek, 385 hold és 16 jobbágy felett gyakorolt földesúri jogokat, Szepessy Péter pedig 2,5 teleknek, 116 holdnak és 3 jobbágynak volt a birtokosa.

41 olyan települést találunk a megyében, ahol egy világi birtokos volt a földesúr, ez 14 családot jelent és a királyi koronát, azaz 15 birtokost. A 14 közül 11 család más településen is rendelkezett birtokkal, miként a királyi korona is. A 15 világi birtokos a 40 településen 1017,625 jobbágytelket bírt, ha ehhez hozzávesszük azokat a jobbágytelkeket, ahol másokkal közösen birtokoltak, ez összesen 1322,253 jobbágytelket jelent. Ugyanez holdban a 40 helységben 42 170, a részbirtokokkal együtt 54 102 hold. A jobbágyok száma 2125, a részbirtokokkal együtt 2775; 832 házas zsellér, részbirtokokkal együtt 1805; 150 házatlan zsellér, a részbirtokokkal együtt 292.

15 Az alább közölt számokban némi pontatlanság előfordulhat, részben azért, mert van olyan település, ahol nem maradt fenn az úrbéri tabella, csak a kilenc kérdőpont (például Bükkszentlászló), vagy fordítva, csak tabellával rendelkezünk.

16 Ehhez jó kiindulópont: Fónagy 2013. I–II. kötet (különösen a II. kötet).

Ehhez jön még 41. településként Diósgyőr, a diósgyőri kamarai uradalom központja, itt a jobbágyok és zsellérek számát ismerjük: 119 jobbágy, 165 házas és 15 házatlan zsellér. 101 jobbágy $^{1}/_{8}$ és 18 jobbágy $^{1}/_{4}$ telken gazdálkodott, ami körülbelül 1300 holddal egyenlő.

A legnagyobb világi birtokos egyértelműen a királyi korona volt, ez a teljes diósgyőri uradalmat jelenti. A korona 9 települést egyedüliként, 4 települést másokkal közösen birtokolt, továbbá Szalonna helység is említendő, ahol mások mellett a királyi korona volt a birtokos, de a település nem tartozott az uradalomhoz. A korona birtoka összesen 377,375 jobbágytelket, 16 532 holdat, 882 jobbágyot, 809 házas és 140 házatlan zsellért tett ki. Diósgyőrben, az uradalom központjában 119 jobbágy élt, akik körülbelül 1300 holdon gazdálkodtak, valamint 165 házas és 15 házatlan zsellér. Az uradalomhoz tartozó települések között találjuk Mezőkövesdet, Mezőkeresztest és Miskolcot, a megye tíz mezővárosa közül hármat.

A világi birtokosok összesen több jobbágytelekkel, jobbággyal és zsellérrel rendelkeztek, mint az egyháziak, de a legnagyobb egyházi birtokosnak, az egri káptalannak nagyobb birtoka volt, mint a legnagyobb világi, a diósgyőri koronauradalomnak. A jelentősebb világi birtokosok összesen 2775 jobbágy, 1805 házas és 292 házatlan zsellér felett gyakoroltak földesúri joghatóságot, míg az egyházi birtokosok 1678 jobbágy, 510 házas és 75 házatlan zsellérnek voltak a földesurai. A megye 6675 jobbágyából 4453, a 4089 házas zselléréből 2315, az 584 házatlan zselléréből 367 a 15 világi és 7 egyházi birtokos joghatósága alatt állt. Miként fentebb már írtam, 41 településnek egy jelentős világi, 30 településnek pedig egy jelentős egyházi birtokosa volt. A jelentősebb egyházi birtokosok még további 5 településen, a jelentősebb világi birtokosok még további 45 településen rendelkeztek részbirtokokkal. Ez azt jelenti, hogy a megye 162 úrbérrendezés alá került települése közül 91-nek több birtokosa is volt, közülük 50-ben a kisebb birtokos mellett ott találjuk a fent említett jelentős birtokosokat is. A több birtokossal rendelkező települések között olyan is előfordul, ahol 5 (Alacska), ahol 8 (Balajt) vagy ahol 10 (Barcika), sőt 12 (Boldva) birtokos is földesúri jogokat gyakorolt. Barcikán a 10 birtokos közül öten csak zsellérrel rendelkeztek (kettő csak házas, három csak házatlan zsellérrel). A további 5 birtokos közül kettőnek egy-egy jobbágya, egynek 2, egynek 3 és egynek 4 jobbágya volt. A több birtokossal bíró települések zömében hasonló számokat találunk: 1, 2, 3, 4 jobbágy és 1, 2, 3, 4 és/vagy házatlan zsellér. Néhány helységben előfordulnak ennél nagyobb számok is (10–20 jobbágy), főként ott, ahol a több földesúr között ott találjuk a *3. táblázat*ban felsorolt, jelentősebb birtokosokat is. Ilyen például Geszt, amelynek hét birtokosa között van Szepessy László, aki 24 jobbágy és 27 házas zsellér ura volt, 474 holddal és 12 jobbágytelekkel, míg a többi hat birtokosnak 1, 2, 3, 4, 5 jobbágya és házas zsellére volt. A példák hosszasan sorolhatóak.

Összességében elmondható, hogy a megye településeinek, paraszti népességének (jobbágyok és zsellérek) több mint a fele jelentősebb birtokosok kezén volt (15 világi és 7 egyházi), míg a több száz kisnemes a „maradékon" osztozott, sokuknak jobbágya nem is volt, csak egy-két házas vagy házatlan zsellére.

3. táblázat

Jelentősebb világi és egyházi birtokosok

Helység	Birtokos	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
Irota	id. br. Meskó Jakab	6,75	295	27	8	2
Hegymeg	id. br. Meskó Jakab részbirtok	0,75	40	4	8	0
Szakácsi	id. br. Meskó Jakab részbirtok	4	175	16	5	0
		4,75	**215**	**20**	**13**	**0**
Összesen:		**11,5**	**510**	**47**	**21**	**2**
Szemere	Fáy László	22,5	997	51	15	3
Emőd	Fáy László részbirtok	7	277	17	8	2
Kondó	Fáy László részbirtok	3,25	129	13	4	1
Nagycsécs	Fáy László részbirtok	0,25	11	1	0	0
Borsodnádasd	Fáy László részbirtok	1,5	62	3	0	0
Sajószöged	Fáy László részbirtok	16,5	708	22	5	0
Tiszaszederkény	Fáy László részbirtok	3	104	6	8	0
		31,5	**1 291**	**62**	**25**	**3**
Összesen:		**54**	**2 288**	**113**	**40**	**6**
Abod	özv. gr. Csáky Antalné	26	1 016	48	13	0
Felsőtelekes	özv. gr. Csáky Antalné	6,75	306	13	1	1
Galvács	özv. gr. Csáky Antalné	14,25	591	27	4	1
		47	**1 913**	**88**	**18**	**2**
Ládbesenyő	özv. gr. Csáky Antalné részbirtok	4,5	178	9	0	0
Meszes	özv. gr. Csáky Antalné részbirtok	2,5	104	4	2	0
Szalonna	özv. gr. Csáky Antalné részbirtok	3,125	142	7	1	0
Szendrő	özv. gr. Csáky Antalné részbirtok	11,875	455	41	102	3
		22	**879**	**61**	**105**	**3**
Összesen:		**69**	**2 792**	**149**	**123**	**5**

Helység	Birtokos	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
Cserépfalu	gr. Esterházy Istvánné	28	1 173	44	105	8
Cserépváralja	gr. Esterházy Istvánné	8,25	342	19	10	2
Edelény	gr. Esterházy Istvánné	37,75	1 462	64	6	7
Tard	gr. Esterházy Istvánné	61	2 541	99	22	11
Összesen:		**135**	**5 518**	**226**	**143**	**28**
Debréte	gr. Keglevich család	10	413	16	0	0
Tornaszentjakab	gr. Keglevich család	22,25	963	29	5	4
Szilvásvárad	gr. Keglevich család	17,25	731	45	2	0
Viszló	gr. Keglevich család	13,75	566	31	4	0
		63,25	**2 673**	**121**	**11**	**4**
Sajópálfala	gr. Keglevich család részbirtok	29	1 090	40	34	3
Sajóvámos	gr. Keglevich család részbirtok	37	1 310	71	50	13
		66	**2 400**	**111**	**84**	**16**
Összesen:		**129,25**	**5 073**	**232**	**95**	**20**
Dédes	gr. Serényi Erzsébet	21	781	41	1	15
Összesen:		**21**	**781**	**41**	**1**	**15**
Arnót	gr. Szirmay József Tamás	46,875	1 946	89	14	4
Sajóbesenyő	gr. Szirmay József Tamás	20	81	64	4	0
Sajókeresztúr	gr. Szirmay József Tamás	23,75	978	37	35	11
Szirma	gr. Szirmay József Tamás	12	516	42	5	4
Szirmabesenyő	gr. Szirmay József Tamás	19	785	41	27	2
		121,625	**4 306**	**273**	**85**	**21**
Múcsony	gr. Szirmay József Tamás részbirtok	0,5	19	1	0	0
Sajókazinc	gr. Szirmay József Tamás részbirtok	0	0	0	1	0
Sajószentpéter	gr. Szirmay József Tamás részbirtok	25,25	1 005	68	102	20
		25,75	**1 024**	**69**	**103**	**20**
Összesen:		**147,375**	**5 330**	**342**	**188**	**41**

Helység	Birtokos	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
Tiszatarján	Tokaji Kamara	29	1 337	64	36	0
Összesen:		**29**	**1 337**	**64**	**36**	**0**
Sajóbábony	Királyi Korona	12	469	33	30	1
Bükkszent-kereszt	Királyi Korona (nem maradt fenn úrbéri tabellája)					
Sajókápolna	Királyi Korona	16,625	670	44	16	2
Kisgyőr	Királyi Korona	25,75	1 099	92	18	11
Ládháza	Királyi Korona	4	185	8	50	0
Mezőkövesd	Királyi Korona	178,75	8 154	339	60	9
Radostyán	Királyi Korona	3,25	122	12	10	1
Varbó	Királyi Korona	12,5	497	44	12	6
Mezőkeresztes	Királyi Korona	111,5	4 684	256	43	17
Parasznya	Királyi korona	6	253	22	29	1
		370,375	**16 133**	**850**	**268**	**48**
Hejőcsaba	Királyi Korona részbirtok	0.5	20	1	9	0
Miskolc	Királyi Korona részbirtok	0	65	0	529	90
Sajópetri	Királyi Korona részbirtok	5,375	240	27	3	2
Szalonna (nem a diósgyőri uradalom része)	Királyi Korona részbirtok	1,625	74	4	0	0
		7,000	**399**	**32**	**541**	**92**
Összesen:		**377,375**	**16 532**	**882**	**809**	**140**
Bükkmogyorósd	Plathy László özvegye	2,5	107	5	0	0
Omány	Plathy László özvegye	2	92	4	0	1
Sáta	Plathy László özvegye	32	1 312	41	5	0
		36,5	**1 511**	**50**	**5**	**1**
Balaton	Plathy László özvegye részbirtok	1,125	46	3	0	0
Borsodnádasd	Plathy László özvegye részbirtok	7,125	295	11	0	0
Nekézseny	Plathy László özvegye részbirtok	0,75	30	1	0	0

Helység	Birtokos	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
Oszlár	Plathy László özvegye részbirtok	3	29	10	0	1
		12	**400**	**25**	**0**	**1**
Összesen:		**48,5**	**1 911**	**75**	**5**	**2**
Mezőcsát	Potturnyay család	80	3 360	162	54	5
Összesen:		**80**	**3 360**	**162**	**54**	**5**
Alsóvadna	Radvánszky Ferenc	6,375	239	14	3	3
Sajóivánka	Radvánszky Ferenc	4,75	180	12	6	1
Összesen		**11,125**	**419**	**26**	**9**	**4**
Barcika	Radvánszky Ferenc részbirtok	0	0	0	2	0
Múcsony	Radvánszky Ferenc részbirtok	9	337	12	8	2
Sajókaza	Radvánszky Ferenc részbirtok	14,75	508	30	4	1
Sajókazinc	Radvánszky Ferenc részbirtok	11,375	398	24	6	0
Sajóvelezd	Radvánszky Ferenc részbirtok	7,75	287	13	0	0
		42,875	**1 530**	**79**	**20**	**3**
Összesen:		**54**	**1 949**	**105**	**29**	7
Sály	Szepessy László	40	1 510	66	34	5
Borsodgeszt	Szepessy László részbirtok	12	474	24	27	0
Lak	Szepessy László részbirtok	0.5	23	1	7	0
Martonyi	Szepessy László részbirtok	1	41	2	0	0
Meszes	Szepessy László részbirtok	1,125	47	3	0	0
Négyes	Szepessy László részbirtok	9	385	16	0	0
Rakacaszend	Szepessy László részbirtok	5,625	257	8	0	0
Szalonna	Szepessy László részbirtok	2,25	102	4	0	0
Felsővatta	Szepessy László részbirtok	2	41	4	5	1

Helység	Birtokos	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
Sajóvelezd	Szepessy László részbirtok	4	148	7	1	0
		37	**1 518**	**69**	**40**	**1**
Összesen:		77	**3 028**	**135**	**74**	**6**
Rudabánya	Tiszta Pál	15,5	626	31	4	0
Szalonna	Tiszta Pál részbirtok	0,875	40	2	0	0
Szendrő	Tiszta Pál részbirtok	1	38	4	0	0
		1,875	**78**	**6**	**0**	**0**
Összesen:		**17,375**	**704**	**37**	**4**	**0**
Ónod	Török József	7	315	17	131	6
Bükkaranyos	Török József részbirtok	2,25	96	4	0	0
Emőd	Török József részbirtok	41,75	1 651	76	19	0
Tiszaszederkény	Török József részbirtok	13	451	36	21	3
Felsővatta	Török József részbirtok	0	0	0	2	0
		57	**2 198**	**116**	**42**	**3**
Összesen:		**64**	**2 513**	**133**	**173**	**9**
Alsózsolca	Vay Ábrahám	11	476	32	9	6
Sajókazinc	Vay Ábrahám	0	0	0	1	0
Összesen:		**11**	**476**	**32**	**10**	**6**
Egyházi birtokok						
Felsőgyőr	Diósgyőri Pálosok	0	0	0	33	0
Hejőkeresztúr	Diósgyőri Pálosok	19,5	878	33	20	5
Sajólád	Diósgyőri Pálosok	13	582	28	7	0
		32,5	**1 460**	**61**	**60**	**5**
Novaj	Egri (V. Kistályai) Prépostság	33,25	1 268	53	2	2
Mezőnyárád	Egri Jezsuita Kollégium	35	1 489	53	0	0

Helység	Birtokos	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
Alsóábrány	Egri Káptalan	25	1 064	37	8	1
Ároktő	Egri Káptalan	30,75	1 362	90	39	15
Bogács	Egri Káptalan	37,5	1 578	55	31	0
Csokva	Egri Káptalan	9	408	22	8	1
Sajógalgóc	Egri Káptalan	10,5	428	32	0	0
Szentistván	Egri Káptalan	99,5	4 361	120	27	0
Szihalom	Egri Káptalan	102	4 262	108	6	0
Szomolya	Egri Káptalan	44,75	1 875	84	16	0
Tiszabábolna	Egri Káptalan	15	719	23	12	0
Tiszapalkonya	Egri Káptalan	36,5	1 731	76	9	0
Sajóvárkony	Egri Káptalan	45,75	1 729	57	4	6
		456,25	**19 517**	**704**	**160**	**23**
Harsány	Egri Püspökség	70	2 659	157	6	3
Borsodszirák	Egri Püspökség	16	655	35	0	1
Bükkzsérc	Egri Püspökség	9,5	390	47	6	2
Keresztespüspöki	Egri Püspökség	47	2 084	61	1	3
		142,5	**5 788**	**300**	**13**	**9**
Bélapátfalva	Egri Szeminárium	33	1 308	94	36	0
Bánhorvát	Egri Szeminárium	16,5	698	66	25	2
Borsodbóta	Egri Szeminárium	21	882	28	6	1
Királd	Egri Szeminárium	4	174	10	0	0
Sajómercse	Egri Szeminárium	14	506	31	0	0
Ostoros	Egri Szeminárium	39,25	1 569	62	4	0
Uppony	Egri Szeminárium	17	682	32	3	3
		144,75	**5 819**	**323**	**74**	**6**
Görömböly	Tapolcai Apátság	30	1 189	60	38	0
Mindszent	Tapolcai Apátság	0	0	0	30	0
Tiszavalk	Tapolcai Apátság	9,25	434	37	26	4
		39,25	**1 623**	**97**	**94**	**4**
Összesen:		**883,5**	**36 964**	**1 591**	**403**	**49**

Helység	Birtokos	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Házatlan
Egyházi részbirtokok						
Hejőcsaba	Diósgyőri Pálosok részbirtok	0	0	0	14	0
Sajópetri	Diósgyőri Pálosok részbirtok	4,75	202	26	20	0
		4,75	**202**	**26**	**34**	**0**
Bükkaranyos	Egri Jezsuita Kollégium részbirtok	24,75	1 000	50	38	17
Négyes	Egri Káptalan részbirtok	6	250	5	0	0
Kissikátor	Jászói Premontrei Prépostság részbirtok	3	129	6	1	0
Sajókazinc	Kazinci Református Egyház részbirtok	0	0	0	1	0
Miskolc	Miskolci Református Egyház részbirtok	0	0	0	57	9
Összesen:		38,5	1 581	87	131	26

Forrás: Összeállítva az úrbéri tabellák alapján: MNL BAZ-M-Lt. Acta politica, IV. 501/b, XXII. sz. iratsorozat

A parasztság jogi helyzete[17]

Borsod vármegyében épp úgy, mint az országban bárhol a 18. században, a parasztság jogilag két csoportból állt, az örökös és szabadmenetelű jobbágyokból. A szakirodalom szerint a különbség közöttük a költözés szabadságában és a század elején a szolgáltatások tekintetében is megnyilvánult. Eszerint a szabadmenetelűek többnyire pénzjáradékot (taksát vagy árendát) fizettek, amelynek összege a 18. század elején évi 1 forinttól 10–12 forintig terjedt,[18] az örökös jobbágyok viszont a hagyományos földesúri járadékokkal tartoztak (kilenced, ajándék, robot, füstpénz, egyházi tized stb.). Kérdés, így

17 A *Függelék*ben közölt táblázat ábécérendben közli a települések nevét, a jobbágyok jogállását, szolgáltatásuk módját (urbárium, contractus vagy szokás alapján adóztak-e), készpénzben váltották-e meg terheiket vagy robotoltak is, adtak-e kilencedet.

18 Ifj. Barta 1996, 71.

volt-e ez Borsod megyében is, vagy nem ilyen egyértelmű az elhatárolás, csakúgy, mint azt Zala megyében tapasztaltam.[19]

A kilenc kérdőpont utolsó pontjában kérdezték a parasztokat arról, hogy örökös vagy szabadmenetelű jobbágyok-e. A vizsgálatból az derül ki, hogy Borsod megye 162 települése között mindössze 13 helységben éltek örökös jobbágyok, 64 helységben szabadmenetelűek és 83 helyen vegyesen fordult elő a két jobbágyi kategória, de ezek között csak 16 esetben haladta meg az örökös jobbágyok száma a szabadmenetelűekét. Önmagában is beszédes adat, hogy egy megye területén milyen arányban éltek örökös és szabadmenetelű jobbágyok. Informatív az is, hogy a megye parasztjai mit értettek az örökös- és szabadmenetelű jobbágyi kategória alatt. Minden egyes helységnél nem magyarázzák meg a bevallásban, hogy ők miért sorolták magukat egyik vagy másik kategóriához, de szerencsére bőven akadnak olyan válaszok, amelyekből megtudhatjuk, hogy maguk a jobbágyok mit gondoltak (tudtak?) erről a két jogi kategóriáról. Vegyünk néhány véletlenszerűen kiválasztott példát azon települések közül, ahol a jobbágyok megmagyarázták, mit jelent számukra az örökös és a szabadmenetelű státusz: „Tizen két jobbágyokon kívül minnyájan szabad el menetelűek vagyunk" (Abod). „Minthogy helységünk lakossai többnyire jobbágyok lévén, másuva lakásunk ez ideig meg nem engedtetett. De vadnak szabad el menetű taxások is közöttünk" (Alsóvadna). „A kik jobbágysággal nem kötelesek, ha egyszer adóját le is teszi, szabad ki menetele vagyon, hanem akik jobbágyoknak neveztetnek, azoknak el menni nem szabad" (Alsózsolca). „Mindnyájjan taxások és szabad el menetelűek vagyunk" (Ároktő). „Az selléreken kívül az lakosok mind örökös jobbágyok vagyunk" (Bánfalva). „Ezen hellységben mind taxások, mind jobbágyok vannak, a taxások szabad elmenetelűek" (Boldva). „Mink ugyan örökös jobbágyok nem vagyunk, ha nem a méltóságos uraság által szabad el menésünk meg gátoltatik" (Cserépváralja). „Mindnyájan a lakosok szabad elmenetelűek, s nem jobbágyok" (Mezőcsát).[20] Az itt felsorolt néhány példából kitűnik, hogy a borsodi úrbéresek a zselléreket, a taxásokat tartották szabadmenetelűeknek, akik szabadon költözhettek, míg a jobbágy név alatt egyértelműen örökös jobbágyot értettek. Sőt, amint azt a cserépváralji példa mutatja, voltak olyan, magukat szabadmenetelűnek tartó jobbágyok, akik jogi státuszuk ellenére sem költözhettek. Ugyanezen települések példájánál maradva, érdemes megnézni, hogy a településen tisztán örökös vagy szabadmenetelű jobbágyok éltek-e, vagy mindkét jogi státusz – ezt „vegyes" státusznak hívom – megtalálható. Azt is érdemes megvizsgálni, hogy az előbbi példákban szereplő településeket milyen arányban lakták telkes jobbágyok és/vagy zsellérek: Abod (vegyes; 48 jobbágy és 13 zsellér), Alsóvadna (vegyes; 14 jobbágy, 3 házas és 3 házatlan zsellér), Alsózsolca (vegyes; 32 jobbágy, 9 házas és 6 házatlan zsellér), Ároktő (szabadmenetelű; 90 jobbágy, 39 házas és 15 házatlan zsellér), Bánfalva (vegyes; 28 jobbágy, 15 házas zsellér), Boldva (vegyes; 64 jobbágy, 46 házas és 2 házatlan zsellér), Cserépváralja (szabadmenetelű; 19 jobbágy, 10 házas és 2 házatlan zsellér), Mezőcsát (szabadmenetelű; 162 jobbágy, 54 házas és 5 házatlan zsellér). A vegyes kötöttségű települések mindegyikén éltek

19 Horváth 2005.

20 Tóth 1991, 2., 8., 11., 17., 21., 33., 57.

telkes jobbágyok és zsellérek is, eszerint valóban a jobbágyok voltak az örökös jobbágyok és a zsellérek a szabadmenetelűek. Ez logikusnak is tűnne, ha nem lenne két szabadmenetelű helység, ahol nemcsak zsellérek éltek, amit az előzőek alapján gondolhatnánk, hanem jobbágyok is. Ezek után meg kell nézni, hogy a tisztán örökös jobbágyok lakta településen mit vallottak jogi státuszukról a lakosok, és tényleg csak telkes jobbágyok éltek-e ezeken a helyeken.

A 13 tisztán örökös jobbágyok lakta település – Borsodnádasd, Borsodszentgyörgy, Borsodszentmárton, Bükkmogyorósd, Csernely, Csokva, Dubicsány, Felsővadna, Hodoscsépány, Királd, Ózd, Sajómercse, Sajóvárkony – közül mindössze kettőben fejtették ki a lakosok, hogy magukat miért tekintik örökös jobbágynak. Felsővadna: „Minthogy mindnyájan jobbágyok vagyunk, más hová való lakásra szabad menetelünk nem engedtetett."[21] Királd: „A lakosok örökös jobbágyok lévén, másüvé lakásunkat nem vehetjük."[22] E két magyarázatból is úgy tűnik, hogy a szabad költözés hiánya és a jobbágy mivolt miatt Borsodnádasdon, Borsodszentmártonban, Bükkmogyorósdon, Csernelyen, Dubicsányban, Királdon, Sajómercsén valóban csak jobbágyok éltek. Ez alapján vélelmezhetnénk, hogy tényleg a telkes jobbágyok lehettek az örökös jobbágyok, hiszen ezeken a településeken csak ilyenek éltek. Ugyanakkor a tisztán örökös jobbágyok lakta települések közül ötben zselléreket is találunk: Borsodszentgyörgyön a 22 összeírt jobbágy mellett 2 házas zsellért; Csokván a 22 jobbágyon kívül 8 házas és 1 házatlan zsellért; Felsővadnán 18 jobbágyot, 1 házas és 1 házatlan zsellért; Hodoscsépánynál az összeírók a 6 jobbágy mellett 5 házatlan zsellért is feljegyeztek, Ózdon 13 jobbágyot és 1 házatlan zsellért, Sajóvárkonyban 57 jobbágyot, 4 házas és 6 házatlan zsellért. Nem tudok teljes biztonsággal válaszolni arra a kérdésre, hogy kiket értünk a 18. század második felében örökös jobbágynak, annyi bizonyos, hogy az úrbérrendezéskor a 32 éve ugyanott élőket tekintették annak. Persze a fenti megfogalmazások maguktól a parasztoktól származnak, akiktől nyilván nem lehet elvárni biztos – ez esetben jogi – ismereteket. Ráadásul, amint majd azt a következő fejezetben látni fogjuk, még ebben az időben is az évtizedes szokások a mérvadóak inkább, mint az írásban rögzített, a földesúr–jobbágy viszonyt jogilag leíró *contractus*ok vagy urbáriumok. Így a jobbágyok tudása saját helyzetükről, jogállásukról gyakran generációról generációra öröklődő ismereteket, megrögzött szokásokat tartalmaz.

21 Tóth 1991, 87.
22 Tóth 1991, 116.

A borsodi jobbágyok helyzete jogállás és a szolgáltatások tekintetében

A jobbágyok szolgáltatásaikat urbárium, kontraktus és usus (szokás) alapján teljesítették. A jobbágyságtörténeti szakirodalom alapján a kontraktus elsősorban a szabadmenetelű, újonnan telepített, árendás vagy taxás jobbágyok adózási formája volt, míg urbárium vagy szokás alapján inkább az örökös jobbágyok adóztak. Azt is olvashatjuk, hogy az örökös jobbágyok magasabb adókkal tartoztak, főként természetben adóztak uraiknak, míg a szabadmenetelűek elsősorban árendálták, azaz készpénzben váltották meg terheiket. Éppen ezért lehet érdekes megvizsgálni, hogy Borsod megyében a jobbágyi terhek miként alakultak az örökös jobbágyok és a szabadmenetelűek között, és ez tényleg attól függött-e, hogy urbárium, szokás vagy kontraktus írta elő adózásuk mértékét és mennyiségét. Vizsgálni kell még azt is, hogy a jogi státusz befolyásolta-e az utóbbit.

Borsod megyében a 162 közölt település közül 13 helységben kizárólag örökös jobbágyok éltek, 65 helyen szabadmenetelűek. A legtöbb településen, 83 helyen, vegyesen éltek örökös és szabadmenetelű jobbágyok, de ezek közül mindössze 16 helyen haladta meg az örökös jobbágyok száma a szabadmenetelűekét. 1 településen, Sajóládon a parasztok magukat szabadmenetelűeknek vallották, de földesuruk örökös jobbágynak tartotta őket: „Mi ugyan midnyájan szabad el menetelűeknek tartanánk magunkat, kik ládi lakosok vagyunk, eddig meg is mutattuk volna, ha el bocsájtattunk volna, de az convent jobbágyoknak tartván, kénteleníttetünk lakni."[23]

Az *örökös* jobbágyok lakta települések (Borsodnádasd, Borsodszentgyörgy, Borsodszentmárton, Bükkmogyorósd, Csernely, Csokva, Dubicsány, Felsővadna, Hodoscsépány, Királd, Ózd, Sajómercse, Sajóvárkony) adózása az alábbi képet mutatja: 2 helyen adóztak urbárium, 11 helyen bevett szokás alapján. A két urbárium alapján adózó helység (Királd, Sajómercse) az egri szeminárium birtoka volt, jobbágyai ugyanazt vallották: „Ez előtt mint egy 17 esztendővel publicáltatott ugyan bizonyos urbarium helységünknek minden lakossai előtt, de az ólta kezünkben nem adatott."[24] Sajómercsén a falu 40 rajnai forintot fizetett földesurának, s robotoltak: „...a kik ottan kaszálnak és gyűjtönek két vagy három nap, magunk határában lévő majorság őszi és tavaszi termésnek le aratására minden gazda ad 4 aratót, öll fát télben, nyárban, a midőn parancsoltatik, Egerben hordunk, ezen kívül a Hegy alá szüretre gyalogul, szekérrel is, úgy másüvé is, a hová az uraság parancsolja, megyünk." Emellett ajándékot, kilencedet és tizedet adtak. A 11 bevett szokás szerint adózó örökös jobbágyok lakta falu adói között hasonlóságok és eltérések is vannak. 8 helyen adtak kilencedet, 6 helyen a kilenced mellett tizedet, 2 helyen nyolcadot, 3 helyen hetedet és 1 helyen a termés ötödét. Mind a 11 településen teljesítettek robotot, 3 helyen előfordult, hogy a lakosok egy része pénzben megváltotta azt. Készpénzt 6 településen adtak, az összegek között azonban jelentős különbségek voltak: 51 krajcártól egészen 40 forintig terjed a skála, attól függően, hogy

23 Tóth 1991, 205.

24 Tóth 1991, 115., 207.

csak házbért adtak egyenként vagy közösen fizetett a falu, vagy bizonyos természetbeni adókat váltottak meg. Csokva és Sajóvárkony az egri káptalan birtoka volt, mindkét településen robotoltak, természetben és készpénzben is adóztak, de az adózásuk mégsem egyezik teljesen, annak ellenére, hogy ugyanaz a földesuruk.

A *szabadmenetelű* jobbágyok adózása hasonlóan tarka képet mutat: a 66 település közül 10 helyen urbárium, 34 helyen bevett szokás, 17 helyen kontraktus, 2 helyen urbárium és szokás, 1 helyen kontraktus és szokás alapján adóztak. Miskolcot nem soroltam be egyik kategóriába sem, itt a következőképpen vallottak a lakosok: „Jóllehet a nagyságos és méltóságos kamarai elnök úr az adófizető jószágoknak az 1755. esztendőben történt visszaváltása alkalmával az e tárgyban kiadott szerződés szerint évi 1500 rénes forint megfizetésére kötelezte kegyelmesen a szegény lakosságot, eleddig még semmi jobbágyi szolgáltatást nem követeltek a parasztoktól. Ez előtt a szerződés előtt pedig nem volt semmilyen urbárium, mivel az adófizetők közül mindenki zálog címén birtokolja jószágait."[25]

Emellett az uradalomnak borból és gabonából kilencedet adtak, a püspökségnek pedig tizedet.

Szakácsi faluban a lakosság kétféle módon adózott, egy részük *kontraktus*, másik részük *bevett szokás* alapján. Mind a kontraktus, mind a bevett szokás alapján adózók robotoltak, ami szántást, vetést, betakarítást, trágyahordást, szőlőkaró-vágást, szállítást jelentett, nagyjából 30 napot évente; a „gyalogok" 14 napot robotoltak. Az egészhelyes gazdák évente 3 forintot fizettek, a féltelkesek felényit, a zsellérek készpénzben nem adóztak. Kilenceddel tartoztak földesuruknak, ajándékkal nem. A jobbágyok a teher növekedéséről vallottak: „Előbbeni kontraktussuk is ugyan ezeket tartotta, hanem az taxa pénz és az szántás, vetés kevessebb volt."[26] Tehát nem volt különbség a falu bevett szokás és kontraktus alapján adózó jobbágyai között. Felsőzsolcán és Tiszaszederkényben a lakosok egy része *urbárium*, másik része *szokás* szerint adózott. Felsőzsolcán függetlenül attól, hogy urbárium vagy szokás alapján adóztak, „minden »marhás« gazda 2 forint taxát fizetett, robotolt, a »gyalogok« pedig – mivel taxát nem fizettek – három nappal többet robotoltak, a zsellérek pedig 20 napot". Később, amint az a VI. kérdőpontból kiderül, „most minden meg határozás nélkül a mi némü szüksége adta magát a földes uraknak, szekérrel az marhás, két kezi munkával az gyalog minden felé hajtogattatott". A különbség összesen annyi, hogy a jobbágyok egyik része tizedet adott, másik része nyolcadot és egy csirkét, de nem derül ki, hogy melyiket adják szokás, és melyiket urbárium szerint.[27] Tiszaszederkényben ellenben volt különbség az urbárium és a szokás alapján adózó jobbágyok terhei között. Az urbárium szerint 18 napi gyalog és igás robottal tartoztak, a zsellérek 9 napot robotoltak, ezenkívül a marhával bírók két nap búzát hordtak. A szokás alapján adózók, amikor kellett, dolgozni mentek – a napok számát pontosan nem tudják. A pénzbeli adózás tekintetében viszont nem volt különbség köztük, az egésztelkes 4 forintot, a féltelkes 2 forintot, a zsellér pedig 30

25 Tóth 1991, 154.
26 Tóth 1991, 225–226.
27 Tóth 1991, 90–91.

krajcárt fizetett. Az urbárium szerint adózók tizedet, a bevett szokás szerint adózók kilencedet adtak.[28]

Tíz helyen *urbárium* alapján adóztak a szabadmenetelű jobbágyok, terheik hasonlóságot mutatnak, de vannak különbségek is. Nyolc helyen készpénzt is fizettek, volt, ahol az egész település egy összegben rótta le terheit, de az összegek között jelentős különbséget találunk, 36 forinttól egészen 280 forintig terjedhetett a mértékük. Más esetben a telekmérettől vagy az állatok számától függött, hogy mennyit fizettek. Az egészhelyesek 2-3 forint taxát, a félhelyesek ennek a felét, a házas zsellérek 51 krajcárt vagy 1 forintot, a házatlan zsellérek 24 krajcár körüli összeget fizettek. A legtöbb helyen adtak kilencedet és/vagy tizedet, de volt ahol nyolcadot, s a helységek felében ajándékot is adtak. Jellemző a munkajáradék, több helyen vallottak „terhes robotról", de a robotnapok számát ritkán adták meg. Ahol megadták, abból az tűnik ki, hogy alatta maradt általában annak, amit az egységes 1767. évi urbárium megszabott, vagyis nem érte el az évi 104 kézi vagy 52 nap igás robotot. Volt olyan település, ahol arról tudósítanak a parasztok, hogy az urbárium óta teljesítik az 52 napos robotot. Tardon vallották azt a parasztok, hogy „E mellett 1767 és 1768-dik esztendőben az urbariumi regulatio el mellőzésével a méltóságos földes uraság bennünket hajtott, úgy hogy az urbariumon felül némellyek 10, némellyek 20, 25 napokkal is fellyebb szolgáltunk".[29]

17 településen *kontraktus* szerint adóztak a szabadmenetelű jobbágyok. E csoporton belül a legtöbb helységben a terhek zömét – miként az a kontraktualista, szabadmenetelű jobbágyoknál várható is – készpénzben váltották meg, ami például Zala és Pest megyében egyáltalán nem volt általános. Mezőcsáton évi 2000 forint, Mezőkeresztesen 1500 forint, Mezőkövesden 900 forint *census*t fizettek a mezővárosi lakosok, továbbá 2500 forintot a kilenced és a tized, valamint a robot megváltásáért, egyéb adót semmiből sem adtak. A falvak egy részében 200–500 forint készpénzt fizettek, de mellette kilenceddel, nyolcaddal vagy tizeddel is tartoztak, néhány helyen kevés robotot is teljesítettek (fát vágtak, szénát hordtak). Volt olyan település, ahol nem egy összegben fizették a lakosok a taxát, hanem egyenként, telekarányosan. Például Borsodszirákon egy egész házhelyes gazda évente 13 forintot fizetett, volt, ahol egy négy marhával rendelkező gazda évi 3 forint 30 krajcárt, egy két marhával bíró pedig 1 forint 45 krajcárt. A négymarhás gazdának 52 napot kellett volna robotolni, de azt 12 forint 36 krajcárral megváltották, miként az ajándékot is pénzben váltották meg. Néhány helyen az ajándékot természetben adták.

A legtöbb településen a szabadmenetelűek bevett *szokás* szerint adóztak (33 település). A jobbágyok adózása ezekben a helységekben a legváltozatosabb. Néhány helyen fordul csak elő, hogy a jobbágyok egyáltalán nem adtak készpénzt, csak kilencedet vagy tizedet, és robotoltak, esetleg ajándékot adtak. A robot szinte mindenütt jellemző volt, általában azt vallották a jobbágyok, hogy amikor szükség volt rájuk, mentek, de a robotnapok számát pontosan nem tudják megmondani. Két-három helyen vagy nem kellett robotolni, vagy megváltották e terhet: „…nem tractáltatnak különös adózással". (Center),

28 Tóth 1991, 257–259.
29 Tóth 1991, 246.

másutt a dézsmát és a robotot is megváltották, „a két zsellér pedig valamely munkával segíti maga gazdáját a szállás adásért".[30] A természetbeni adók – ajándék, kilenced, tized, robot – mellett az egész házhelyes gazdák 1-2 forint censust fizettek, a zsellérek 40–50 krajcárt. Több helyen úgy nyilatkoztak a parasztok, hogy korábban csak tizedet adtak, csak az urbárium hozta be a kilencedadást. (Ez Zalában is általános volt.)

A *vegyes kötöttségű* jobbágyok adózása hasonló változatosságot mutat. Borsod megye legtöbb településén *vegyesen* éltek örökös és szabadmenetelű jobbágyok (83). Mindössze 5 helyen adóztak urbárium, 12 helyen kontraktus, 8 helyen kontraktus és szokás, a legtöbb helyen (60 település) bevett szokás alapján. *Urbárium* szerint Diósgyőr, Kisgyőr, Ónod, Radostyán és Sajóbábony helységekben adóztak. Robotot nem egyforma mértékben ugyan, de mind az 5 helységben teljesítettek, főként fát vágtak és hordtak. Diósgyőrben, Kisgyőrben nyolcadot adtak, Sajóbábonyban nyolcadot, de később tizedet, Ónodon és Radostyánban tizedet, itt később nyolcadot. Ónodon a lakosok egyenként fizették a taxát, a többi helységben „summásan", azaz közösen. Radostyánban 220 forintot, Sajóbábonyban 350 forintot, Kisgyőrban 500 forintot, Diósgyőrben 1100 forintot.

12 helyen *kontraktus* szerint adóztak a vegyes kötöttségű jobbágyok lakta helységekben. Minden helységben adóztak kilenceddel vagy tizeddel. Egy helység kivételével – Kistokajban, ahol a tizeden kívül csak készpénzt (évi 100 forint) fizettek – mindenütt volt munkajáradék. Volt, ahol csak évi 13–16 napot dolgoztak, volt, ahol a számát sem tudták megmondani, volt, ahol az örökös jobbágyok nem fizettek semmit, viszont heti 2 nap igás vagy 3 nap gyalogrobotot teljesítettek. A taxások, akik félhelyesek voltak, heti 1 nap igás vagy 2 nap gyalog robotot szolgáltak, a zsellérek évi 12 napot robotoltak (Abod). A legtöbb helyen azonban nem derül ki, hogy mi a különbség az örökös és szabadmenetelű jobbágyok adói között. Szerencsére Tornaszentjakabon erről is nyilatkoztak a jobbágyok:

„Hat örökös jobbágy lévén közöttünk, ez előtt két esztendővel, két gazda össze fogva szám nélkül négy marhával szolgálatot tettek. Hanem két esztendőtül fogvást minden héten ki, ki maga erejével két napi szolgálatot teszen vonó marhával. A szabad el menetelűek a fent írt fizetéssen kívül, ez előtt össze fogva két gazda nyolcz nap, ez után tizen két nap, három esztendőtül fogva pedig ki, ki maga erejével s marhájával tizen két nap, gyalogul is tizen két nap szolgálunk. Az zsellyérek esztendő által négy napi munkát tésznek."[31] Emellett az ebben a helységben lakó taxások 3 forintot fizettek évente és adtak tizedet. Az örökös jobbágyok a tized mellett ajándékkal is kedveskedtek földesuruknak, igaz, a vallomás idején már három éve nem élt e kötelezettségük. Kevés helyen adtak a kontraktualista jobbágyok ajándékot, viszont mindenütt volt census. Sajószentpéteren, ahol a város összesen 1000 forint árendával tartozott, ezt az összeget a lakosoktól oly módon szedték be, hogy az egész házhelyesek 6 forint 20 dénárt, a félhelyesek ennek a felét, a házatlan zsellérek 2 máriást fizettek. Emellett minden taxás heti 1 napot robotolt, a szőlők után pedig tizedet adtak. A városban csak kevés örökös job-

30 Tóth 1991, 53.
31 Tóth 1991, 264.

bágy élt. Általában 1–3 forint taxát fizettek az egész házhelyesek és mellette természetben adóztak (ez viszonylag gyakori volt), vagy emellett az egyéb terheket egy összegben megváltották. Szirmán például a négy és két ökörrel bíró gazdák egyaránt 1 forint 30 krajcárt fizettek, a zsellérek 45 krajcárt. 160 forintot fizettek közösen a robotváltságért, de ennek ellenére kevés munkát is végeztek. Gabonából és hagymából tizedet adtak, a többi termés tizedét 30 forinttal megváltották.

A legtöbb településen *bevett szokás* alapján adóztak a jobbágyok. Kevés kivétellel mindenütt robotoltak, ugyanakkor sok helyen csak a munka típusait sorolták fel, de nem adták meg a robotnapok számát. Gyakoriak a hasonló megfogalmazások: „Se egyik, sem más tekintetes földes urak részekről meg nem lehet határozni, hány napi robotára ment légyen szolgálatunk, hanem valamire hajtattunk, marhával és gyalog szüntelen szolgáltunk."[32] Jellemző a kilenced-, a tized- vagy a nyolcadadás, leggyakoribb a tized. Ez utóbbi nem az egyházi tizedekre utal, hanem a földesúri adóra, aminek lehet az is az oka, hogy az egyházi tizedet váltotta meg a földesúr. Érdemes egy birtokos településeit megvizsgálni a fenti szempontok alapján. A diósgyőri koronauradalmat választottam, amelyhez 13 település tartozott (3 mezőváros és 10 falu). Az 1750-es évek második felében került a diósgyőri uradalom a Kamara fennhatósága alá, ekkor kaptak a helységek urbáriumot vagy kontraktust. Nyolc helységben (Miskolc, Mezőkövesd, Hejőcsaba, Ládháza, Parasznya, Sajókápolna, Sajópetri, Varbó) szabadmenetelű jobbágyok éltek, öt helyen vegyesen örökös és szabadmenetelű jobbágyok (Diósgyőr, Kisgyőr, Radostyán, Sajóbábony). A szabadmenetelűek közül három helységben *kontraktus* szerint adóztak (Mezőkövesd, Parasznya, Sajópetri), szintén három helységben *urbárium* alapján (Ládháza, Sajókápolna, Sajópetri), egy helyen, Miskolcon *zálog*ot fizettek, egy helyen pedig *bevett szokás* szerint adóztak (Hejőcsaba). Függetlenül attól, hogy szabadmenetelűek vagy örökös jobbágyok voltak-e (láttuk, a vegyes kötöttségű helységekben mind a két kategória előfordult), illetve, hogy kontraktus, urbárium vagy bevett szokás alapján adóztak, a földesúr azonossága miatt alig volt eltérés adóikban. Mindenütt viszonylag nagy összegű készpénzt fizettek, 170 forinttól kezdve egészen 2500 forintig. Mezőkövesden kontraktusuk értelmében 2500 forintot fizettek a kilenced, a tized és a robot megváltásáért. Emellett fuvaroztak és „[k]ézi munkásokat is adunk azonban, de nem kötelezettségből, hanem csak az uradalom iránti jószándékból".[33] Miskolcon minden terhet 1500 forintért megváltottak, de adtak kilencedet és a püspökségnek tizedet zálogszerződésük értelmében. Diósgyőrben urbárium szerint 1100 forintért váltották meg terheiket, a szőlő után nyolcadot adtak. A többi településen, falvak lévén alacsonyabb lakosságszámmal, szintén pénzben, de kevesebb összeggel váltották meg a terhek egy részét, de mellette némi munkát is végeztek: általában favágást- és hordást s egyéb, az uradalom számára végzett munkát. Szépen visszaadja ezt a ládháziak vallomása: „Az marhás gazda ki, ki hány napot szolgált, száma nem levén, kinek hány marhája vagyon, annyival szolgált; követ hordani, trágyát hordani, szénát hordani, jeget hordani, zsindelyt hordani, egy szóval a hova szükséges, mindenfelé haj-

32 Tóth 1991, 15., 211., 250.
33 Tóth 1991, 145.

tatott. Az gyalogok hasonlóképpen száma nélkül szolgálnak: kaszálni, ortani, kazalt rakni, tapasztani, épületet náddal kötni szorgalmaztattak, hajtattak."[34]

Hejőcsabán bevett szokás alapján adózó szabadmenetelűek éltek, 48 forint készpénzt fizettek, 3 öl fát vágtak, ezenkívül mást nem adtak. Hat helyen – szintén függetlenül a jogi státusztól és attól, hogy miszerint adóztak – nyolcadot adtak, Miskolcon kilencedet és tizedet, a többi helységben pénzben váltották meg a dézsmát. Parasznyán, Radostyánban, Sajóbábonyban, Sajókápolnán, Sajópetriben, Kisgyőrben, Ládházán és Varbón még a favágás mennyisége is majdnem megegyezett (108–128 öl között mozgott). Kisebb birtokosok esetén, illetve akkor, ha egy településnek több földesura is volt, sokkal változatosabb a kép az adók tekintetében.

Összegzés

Borsod megye 162 helységéből mindössze 13 helyen éltek csak örökös jobbágyok, 66 helyen szabadmenetelűek, míg 83 helyen egymás mellett élt a két jobbágyi kategória, de a szabadmenetelűek száma ezekben is meghaladta az örökös jobbágyokét. 17 helyen fordult csak elő urbárium után való adózás, megtalálható a kontraktus is, de a meghatározó a szokás szerint való adózás volt. Azaz a 18. század második felében továbbra is az írásban nem rögzített szokás(jog) dominált a paraszti közösségekben. Az örökös jobbágyok által lakott 13 helység közül 11 helyen szokás, 2 helyen urbárium szabta meg a jobbágyok terheit. A 66 szabadmenetelű helységből 10 helyen urbárium, 34 helyen szokás, 17 helyen kontraktus, 2 helyen egyidejűleg urbárium és szokás, 1 helyen kontraktus és szokás által terheltettek a parasztok. A szabadmenetelű jobbágyok tehát nemcsak kontraktus szerint rótták le terheiket.

Az adózásra általában a készpénzfizetés és a természetbeni adózás, főként a robot együttélése a jellemző. Vagyis kevés helyen adóztak csak készpénzben, általában a készpénz mellett kilencedet vagy tizedet is adtak, és sok helyen robotoltak is, még ha kontraktus szerint adózó, szabadmenetelű jobbágyokról is volt szó. Általában a természetbeni adók széles palettája jellemző a megyére, amelynek nemei felsorolhatatlanul sokfélék. A legtöbb helyen az árenda mellett természetben a szabadmenetelű kontraktualisták is adóztak, mint ahogy az örökös jobbágyoknak is volt pénzjáradéka. Ha összevetjük a megye úrbérrendezés előtti adóinak mennyiségét azzal, amit az egységes urbárium előírt, azt láthatjuk, hogy a legtöbb helyen kevesebbet adóztak korábban, vagy lényegesen nem haladta meg az adó mértéke az 1767-es urbáriumban foglaltakat. Egyébként kevés helyen olvashatjuk a paraszti vallomásokban, hogy a jobbágyok emelkedő jobbágyterhekről panaszkodnak. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a jogi helyzetben, az adózás módjában és mértékében mutatkozó sokszínűség áttekinthetetlen volt, így az úrbérrendezés valóban egységesítést jelentett.

34 Tóth 1991, 130.

Összefoglalva a Borsod megyében tapasztaltakat elmondható, hogy a szabadmenetelű jobbágyok száma lényegesen meghaladta az örökös jobbágyok számát, leggyakrabban pedig bevett szokás alapján adóztak a jobbágyok. Feltűnő, hogy a jobbágyok száma meghaladta a zsellérek számát, ugyanakkor az örökös jobbágyi státuszúak száma – előzetes várakozásainkkal ellentétben – alatta maradt a szabadmenetelűekének.

Források

MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára.

BAZ-M-Lt. IV. 501/b. Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Acta politica, XXII. számú iratsorozat.

Hivatkozott irodalom

Barsi János (szerk.) 1991, *Magyarország történeti helységnévtára. Borsod megye (1773–1808)*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Budapest–Miskolc.

Bársony István – Papp Klára – Takács Péter 2001–2004, *Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében. I–III.* Erdély-történeti Alapítvány és a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen.

Cseh Edit 1989, A Békés megyei parasztok válaszai a kérdőpontokra. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Békés megye és környéke XVIII. századi történetéből.* (Közlemények Békés megye és környéke történetéből, 3.) Békés Megyei Levéltár, Gyula, 279–394.

Danyi Dezső – Dávid Zoltán 1960, *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787).* KSH, Budapest.

Felhő Ibolya 1970, *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. Dunántúl.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Fónagy Zoltán 1999, Nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. *Századok* (133.) 6. 1141–1191.

Fónagy Zoltán 2013, *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I–II*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete, Budapest.

Horváth Zita 1997, A tapolcai járás úrbéres viszonyai a Mária Terézia-féle úrbérrendezést megelőző évtizedekben. In: *Zalai Történeti Tanulmányok.* (Zalai Gyűjtemény 42.) ZML, Zalaegerszeg, 121–159.

Horváth Zita 2001, *Paraszti vallomások I. A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata Zala megye három járásában.* (Zalai Gyűjtemény 51.) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg.

Horváth Zita 2003, A Mária Terézia-féle úrbérrendezés historiográfiája és forrásai. In: *Források és történetírás.* (Studia Miskolcinensia 4.) Miskolc, 137–157.

Horváth Zita 2005, A Zala megyei parasztság helyzete a 18. században az úrbérrendezés forrásainak tükrében. *Korall* 19–20. 132–160.

Horváth Zita 2006a, *Paraszti vallomások Zalában II. A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata Zala megye egerszegi, lövői és muraközi járásában*. (Zalai Gyűjtemény 60.) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg.

Horváth Zita 2006b, Úrbérrendezés a Muraközi uradalomban. In: Czövek István (szerk.): *Tanulmányok az egyetemes és magyar történelem köréből V.* Nyíregyháza, 45–63.

Horváth Zita 2008, A földesúr-jobbágy viszony a Mária Terézia kori úrbérrendezés paraszti vallomásai alapján Borsod, Pest és Zala vármegyékben. In: Horváth Gergely Krisztián – Czoch Gábor – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tőth Zoltán 65. születésnapjára.* Korall, Budapest, 228–250.

Horváth Zita 2009, Örökös és szabadmenetelű jobbágyok a 18. századi Magyarországon. *Századok* (143.) 5. 1063–1104.

Horváth Zita 2012, A parasztság helyzete Borsod megyében az úrbérrendezés idején. In: Szirácsik Éva (szerk.): *Birtokosok és birtokok.* (Discussiones Neogradienses 12.) Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 161–174.

Horváth Zita 2014, Piacközpontok Borsod megyében az úrbérrendezés idején – forráselemzés. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica, Tomus XVIII. – Fasciculus 1.* Miskolci Egyetem, Miskolc, 123–130.

ifj. Barta János 1996, Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása 1711–1790. In: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Mezőgazda Kiadó, Budapest, 33–79.

ifj. Barta János 1999, Zemplén megye parasztsága és a Mária Terézia-féle úrbérrendezés. In: Kovács Ágnes (szerk.): *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*. Kossuth Lajos Tudományegyetem Történeti Intézet, Debrecen, 47–56.

Ifj. Barta János – Papp Klára (szerk.) 2005, *Bihar vármegye az úrbérrendezés idején.* Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen.

Lichtneckert András 2007, *Veszprém vármegye községeinek feleletei az úrbéri kilenc kérdőpontra 1768–1782.* (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 19.) VEML, Veszprém.

Rémiás Tibor 2002, Mária Terézia-kori úrbérrendezés. In: uő (szerk.) *Torna vármegye és társadalma 18–19. századi források tükrében.* Herman Ottó Múzeum, Bódvaszilas–Miskolc, 113–195.

Takács Péter 1987, *A dadai járás parasztjainak vallomásai. 1772.* Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár, Nyíregyháza.

Takács Péter 1991, *Úrbéresek vallomása Szabolcsban. 1772*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Takács Péter – Udvari István 1992, *Szlovák nyelvű paraszti vallomások Mária Terézia korából. Adalékok zempléni ruszin és szlovák községek történetéhez*. Vasvári Pál Társaság, Nyíregyháza.

Takács Péter – Udvari István 1995–1998, *Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából I–III*. Nyíregyháza Periférián Alapítvány, Nyíregyháza.

Tirnitz József 1999, *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Sopron vármegyében. II. Német nyelvű vallomások.* Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron.

Tóth Péter 1991, *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai. Borsod vármegye (1770).* Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc.

Tóth Péter 1998, *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Sopron vármegyében. I. Magyar és latin nyelvű vallomások (1767).* Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron.

Tóth Péter 2010, *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai. Gömör vármegye – 1771. (magyar nyelvű vallomások).* (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 48. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc.

Tóth Péter – Horváth Zita 2010, *Sajószentpéter története.* Sajószentpéter Város Önkormányzata, Sajószentpéter.

Udvari István 1991, *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés szlovák nyelvű dokumentumai*. Vasvári Pál Társaság, Nyíregyháza.

Udvari István 1994, *Lengyelországi szepességi falvak népélete Mária Terézia korában*. Vasvári Pál Társaság, Nyíregyháza.

Udvari István 1996, *A Mária Terézia korabeli úrbérrendezés szlovák nyelvű kéziratos forrásai. Szepes és Zemplén vármegyék.* Vasvári Pál Társaság, Nyíregyháza.

Udvari István 2003, *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés forrásai magyarországi délszláv népek nyelvén II. Bács vármegyei szerb és bunyevác jobbágyok úrbéri bevallásai.* Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza.

Wellmann Imre 1967, *A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében.* (Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 3.) Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest.

Függelék

Szolgáltatások és jobbágyi kötöttségek Borsod megyében az úrbérrendezés idején

Földesúr	Járás	Helység neve	Szokás/ urbárium/ contractus	Robot és/vagy készpénz	Kilenced	Jobbágy jogi státusza
özv. gr. Csáky Antalné	Szendrői	Abod	szokás (korábban volt contractus)	mindkettő	kilenced	vegyes (több a szabadmenetelű)
Kubinyi Gáspár özv. Ragályi Ferencné Szemere László Szentpétery Sámuel özv. Szeremley Károlyné	Sajószentpéteri	Alacska	szokás	mindkettő	heted	vegyes
Egri káptalan	Egri	Alsóábrány	szokás	mindkettő	kilenced	szabadmenetelű
Okolicsányi Antal özv. Okolicsányi Lászlóné	Szendrői	Alsótelekes	szokás (30 éve volt contractus)	mindkettő	nyolcad	szabadmenetelű
Radvánszky Ferenc	Sajószentpéteri	Alsóvadna	szokás	mindkettő	kilenced és heted	vegyes (több az örökös)
Vay Ábrahám	Miskolci	Alsózsolca	contractus	mindkettő	kilenced	vegyes
Mocsáry család (ht)	Egri	Andornak	szokás	2 készpénz, a többi robot	tized	szabadmenetelű
Almásy család br. Vécsey József örökösei Csák család Dombiné Hamvay Mária Holló Péter Losonczy József Mártony Márton özv. Plathy Ábrahámné Vass Dánielné	Sajószentpéteri	Arló	szokás	mindkettő	kilenced és tized	vegyes (több az örökös)
gr. Szirmay József Tamás	Szendrői	Arnót	szokás	mindkettő	tized	vegyes (több a szabadmenetelű)
Egri káptalan	Miskolci	Ároktő	szokás	mindkettő	kilenced (2 éve)	szabadmenetelű

Földesúr	Járás	Helység neve	Szokás/ urbárium/ contractus	Robot és/vagy készpénz	Kilenced	Jobbágy jogi státusza
Aszalay Istvánné Csabai András Horváth Sámuel Mokcsay Jánosné özv. Plathy Sándorné Ragályi Ábrahám Ragályi Gedeon Ragályi József	Szendrői	Balajt	szokás	mindkettő	nyolcad	vegyes
Cseh Gábor Fáy József Plathy László özvegye özv. Ragályi Ferencné Szentpétery Sámuel Tőrös Zsigmondné	Sajószentpéteri	Balaton	szokás	mindkettő	nyolcad	vegyes
Balásházy András Dácsi József Palatrics József özv. Plathy Imréné	Sajószentpéteri	Bánfalva	szokás	robot	nyolcad és tized	vegyes
Egri Szeminárium	Sajószentpéteri	Bánhorvát	1751. urbárium	robot	kilenced és tized	szabadmenetelű
Szentmiklósy Ferenc Szentmiklósy Károly Szentmiklósy Sándor	Sajószentpéteri	Bántapolcsány	szokás	robot	heted, kilenced és tized	vegyes (több az örökös)
Barczikay Antal Barczikay István Dancs Pál gr. Bethlen Elek Marton Péter Matulay István Mátyus István Radvánszky Ferenc Szücs Márton Vattay család	Sajószentpéteri	Barcika	szokás	mindkettő	heted	vegyes
Egri Szeminárium Királyi Kamara	Sajószentpéteri	Bélapátfalva	1791. urbárium	mindkettő	kilenced (1769 óta) és tized	szabadmenetelű
Bárczay József Sipos Mihály Szepessy Pál Szepessy Zsigmond	Sajószentpéteri	Berente	szokás	robot	heted és nyolcad	vegyes (több az örökös)
Egri káptalan	Egri	Bogács	szokás	mindkettő	tized és kilenced (1768 óta)	szabadmenetelű

Földesúr	Járás	Helység neve	Szokás/ urbárium/ contractus	Robot és/vagy készpénz	Kilenced	Jobbágy jogi státusza
Bekény József Benyó István Darvas Ádám Darvas Sándor Oroszlányi István Papszász István Pápay örökösök Ragályi István Szathmáry Ádámné Szathmáry Király György Szathmáry Király Miklós Szathmáry Zsigmond	Szendrői	Boldva	contractus	mindkettő	heted és kilenced	vegyes
Beretky Zsigmond Bolyky Pál Császár József Fodor Pál Kovács György Rácz István	Sajószentpéteri	Bolyok	szokás	robot	heted	vegyes
Ragályi Ábrahám Ragályi Gedeon Ragályi József Vincze Sámuel	Szendrői	Borsod	szokás	mindkettő	nyolcad	vegyes (6 örökös)
Egri Szeminárium	Sajószentpéteri	Borsodbóta	1751. urbárium	mindkettő	tized	szabadmenetelű
Almásy család Blaskovics Józsefné Fáy Lászlóné Majthényi Péter Péchy Gábor Szepessy László	Egri	Borsodgeszt	szokás	mindkettő	tized	vegyes
Almásy Pál Balogh István Csörgő Elek Fáy László Plathy László özvegye Szentmiklósy Ferenc	Sajószentpéteri	Borsodnádasd	szokás	mindkettő	kilenced és tized	örökös

Földesúr	Járás	Helység neve	Szokás/ urbárium/ contractus	Robot és/vagy készpénz	Kilenced	Jobbágy jogi státusza
Beretky Zsigmond Bolyky János Bolyky Pál Bolyky Pálné br. Kemény Miklós Császár János Csépányi Tamás gr. Vécsey Sándor Kovács Márton Marusi Józsefné Németh Ignác és Gábor	Sajószentpéteri	Borsodszentgyörgy (Disznósd)	szokás	mindkettő	heted és kilenced	örökös
Bárczy Pálné Becskeházy László Becskeházy Zsigmondné Ónody András Vattay Sámuel	Sajószentpéteri	Borsodszentmárton	szokás	mindkettő	tized	örökös
Egri Püspökség	Szendrői	Borsodszirák	1765. contractus	mindkettő	kilenced	szabadmenetelű
Egri Jezsuita Kollégium Fáy Kristóf Török József	Egri	Bükkaranyos	contractus	mindkettő	kilenced	vegyes
Plathy László özvegye	Sajószentpéteri	Bükkmogyorósd	szokás	robot	heted	örökös
Királyi Kamara	Miskolci	Bükkszentlászló (Óhuta)	szokás	mindkettő	nincs	szabadmenetelű
Egri Püspökség	Egri	Bükkzsérc	1763. contractus	készpénz és robot	kilenced és tized	szabadmenetelű
Balogfy Mihály Bán Márton Dombiné Hamvay Mária Gecse Mihály	Sajószentpéteri	Center	szokás	mindkettő	nincs	szabadmenetelű
gr. Esterházy Istvánné	Egri	Cserépfalu	1764-től urbárium	mindkettő	nyolcad és kilenced	szabadmenetelű
gr. Esterházy Istvánné	Egri	Cserépváralja	szokás	robot	nyolcad	szabadmenetelű

Földesúr	Járás	Helység neve	Szokás/ urbárium/ contractus	Robot és/vagy készpénz	Kilenced	Jobbágy jogi státusza
Drasóczky Ádám Fáy József Koós Istvánné Ottlik György Sturman Mátyás Széky Gáspár özv. Széky Györgyné Széky Pál Széky Zsigmond Vinczey Zsigmondné	Sajószent-péteri	Csernely	szokás	sok robot	nyolcad és tized	örökös
Egri káptalan	Sajószent-péteri	Csokva	szokás	mindkettő	ötöd és tized	örökös
Abody Csoma Zsigmond Draskóczy Ádám Fekete János Hamvay Erzsébet Körtvélyesy család Ragályi József Szathmáry Ádámné Szathmáry Király György Szathmáry Zsigmond	Szendrői	Damak	szokás	robot	nyolcad (korábban tized)	szabadmenetelű és 1 örökös
gr. Keglevich család	Szendrői	Debréte	szokás	mindkettő	tized	szabadmenetelű és 5 örökös
gr. Serényi Erzsébet	Sajószent-péteri	Dédes	szokás	mindkettő	kilenced	vegyes, több az örökös
Királyi Kamara	Miskolci	Diósgyőr	1756. urbárium	mindkettő	nyolcad	vegyes
Kis Benedek Kis Mátyás	Sajószent-péteri	Domaháza	szokás	robot	heted	vegyes
Dapsy József Ragályi Ábrahám Ragályi Gedeon Ragályi István Ragályi József	Szendrői	Dövény	szokás	mindkettő	heted	vegyes
Aiszdorfer Sámuel Keczer Ádám	Szendrői	Dubicsány	szokás	robot	nincs	örökös
gr. Esterházy Istvánné	Szendrői	Edelény	szokás	mindkettő	kilenced	vegyes
özv. Kandó Jánosné Németh András Subics György özv. Szalay Józsefné		Egerfarmos (csak az úrbéri tabellában szerepel)				
Mocsáry Sámuel özv. Plathy Sándorné	Egri	Egerlövő	1762. contractus	mindkettő	tized	szabadmenetelű és 3 örökös

Földesúr	Járás	Helység neve	Szokás/ urbárium/ contractus	Robot és/vagy készpénz	Kilenced	Jobbágy jogi státusza
Fáy Antal Fáy János Fáy Kristóf Fáy László Török József	Egri	Emőd	contractus és szokás	mindkettő	nyolcad, kilenced és tized	vegyes (több a szabadmenetelű)
Ablonczy László Csorba Péter Hosszúfalusi Sámuel Körey László Ormos László Ragályi Sámuel	Egri	Felső-ábrány	szokás	mindkettő	tized	szabadmenetelű
Diósgyőri pálosok	Miskolci	Felsőgyőr	szokás	mindkettő	nincs	szabadmenetelű
Aiszdorfer Sámuel Jabroczky Norbert Keczer Ádám Paulikovics László Pintér Antal	Szendrői	Felsőkele-csény	szokás és contractus	mindkettő	kilenced	vegyes
Váczy János Görgey család Beretky Zsigmond	Szendrői	Felsőnyá-rád	szokás	mindkettő	heted és nyolcad	vegyes (több a szabadmenetelű)
Egri Püspökség, Sebe család	Egri	Felsőtár-kány	szokás	mindkettő	tized	szabadmenetelű
özv. gr. Csáky Antalné	Szendrői	Felsőtele-kes	szokás	mindkettő	kilenced	szabadmenetelű
Fráter István Marton Péter özv. Plathy Imréné	Sajószent-péteri	Felsővadna	szokás	robot	nyolcad és kilenced	örökös
Balogh Mihály Batta Bálint Bárczay József Bükk Katalin Bükk Zsigmond Orosz Pál Szepessy Ferenc Szepessy László Szepessy Pál Szontágh László Török József	Egri	Felsővatta	contractus és szokás	mindkettő	tized	vegyes (több a szabadmenetelű)
br. Dőry András örökösei br. Dőry László	Miskolci	Felsőzsolca	1752. 1763. contractus	mindkettő	nyolcad és kilenced	szabadmenetelű
	Szendrői	Finke	szokás	mindkettő	nyolcad	vegyes
özv. gr. Csáky Antalné	Szendrői	Galvács	szokás	mindkettő	kilenced	szabadmenetelű
Tapolcai Apátság	Miskolci	Görömböly	szokás	mindkettő	kilenced	szabadmenetelű

Földesúr	Járás	Helység neve	Szokás/ urbárium/ contractus	Robot és/vagy készpénz	Kilenced	Jobbágy jogi státusza
Dombi család Fekete György Hamvay Erzsébet Körtvélyesy család Szathmáry Ádámné Szathmáry Király György Szathmáry Zsigmond Szemere Györgyné	Szendrői	Hangács	szokás	mindkettő	tized	vegyes
Egri Püspökség	Egri	Harsány	1764. contractus	mindkettő	kilenced és tized	szabadmenetelű
Bazsó család id. br. Meskó Jakab Gotthárd család Halász Mihály Hegymegi József Jakabházy család özv. Katona Lászlóné Molnár István Móré család Trótsányi Mihály Vincze Sámuel	Szendrői	Hegymeg	szokás	mindkettő	tized	szabadmenetelű
Bay Ferenc Bay István Bay László Bükk Zsigmond Lőcsey Zsigmond Orosz János Orosz József özv. Plathy Imréné	Miskolci	Hejőbába	szokás	mindkettő	kilenced	szabadmenetelű
Aszalay Istvánné Bárczay család Diósgyőri pálosok Királyi Korona id. Óváry István Szepessy Ferenc Szilvásiné	Miskolci	Hejőcsaba	szokás	készpénz	nincs	szabadmenetelű
Diósgyőri pálosok	Miskolci	Hejőke-resztúr	1751. urbárium	mindkettő	1030. tized	szabadmenetelű
Nyilas Szücs János Tomka László Veress László Vizsolyi István Vizsolyi János	Miskolci	Hejőpapi	szokás (zsellérek)	készpénz	nincs	szabadmenetelű

Földesúr	Járás	Helység neve	Szokás/ urbárium/ contractus	Robot és/vagy készpénz	Kilenced	Jobbágy jogi státusza
Koncsik Kőrössy Nagy Ádám özvegye Sebők István Tomka György Tomka László	Szendrői	Hejőszalonta	contractus (Nagy Ádám özvegye) szokás (a többi földesúr esetében)	mindkettő	tized	szabadmenetelű és 1 örökös
Beretky Zsigmond Csépányi Lukács Csépányi Tamás Losonczy Lászlóné	Sajószentpéteri	Hodoscsépány	szokás	robot	kilenced	örökös
Lökös István Mezőcsát mv. Papp György Szentimreyné Tolvaj István	Miskolci	Igrici	szokás	készpénz	nincs	szabadmenetelű
id. br. Meskó Jakab	Szendrői	Irota	1764. contractus	mindkettő	kilenced	szabadmenetelű és 1 örökös
Czékus Sámuel Dancs István Fodor Pál Gellén István Giczey Zsófia Hubay István Kubinyi László Lőkey Pál örökösei id. Óváry István ifj. Óváry István Sóry István Sóry Zsigmond Szerencsy József	Szendrői	Izsófalva	szokás	mindkettő	heted és kilenced	vegyes (több az örökös)
Almásy János özvegye Blaskovics Józsefné Fáy Lászlóné Majthényi Imre Majthényi Károly Majthényi Péter	Egri	Kács	szokás	robot	tized	szabadmenetelű és 1 örökös
Egri Püspökség	Egri	Keresztespüspöki	szokás	mindkettő	kilenced és tized	szabadmenetelű
Egri Szeminárium	Sajószentpéteri	Királd	urbárium	mindkettő	kilenced és tized	örökös
Királyi Korona	Egri	Kisgyőr	urbárium/ a kérdőpont 2. változata szerint contractus	mindkettő	nyolcad	vegyes

Földesúr	Járás	Helység neve	Szokás/ urbárium/ contractus	Robot és/vagy készpénz	Kilenced	Jobbágy jogi státusza
Böllér Mihály Jászói Premontrei Prépostság	Sajószent-péteri	Kissikátor	szokás	mindkettő	heted és tized	vegyes
	Egri	Kistálya	urbárium, korábban contractus	mindkettő	kilenced és tized	szabadmenetelű
többen	Miskolci	Kistokaj	1756. contractus	készpénz	tized	szabadmenetelű és 4 örökös
Almásy János özvegye Fáy László	Sajószent-péteri	Kondó (csak az úrbéri tabellában szerepel)				
Czékus Imre Czékus Lajos	Szendrői	Kurityán	szokás	robot	tized	vegyes (több az örökös)
Bazsó család Detrik özv. gr. Csáky Antalné Horváth Zsigmond Juhász Ragályi József Szathmáry Király György özv. Szeremley Károlyné Ternyei István	Szendrői	Ládbe-senyő	szokás	mindkettő	heted, nyolcad és kilenced	szabadmenetelű és 4 örökös
Királyi Korona	Miskolci	Ládháza	1756. urbárium	mindkettő	„summa szerint dézsma 35 köböl gabona”	szabadmenetelű
Bazsó család Halászy Sámuel özv. Szalay Józsefné Szathmáry Király József Szepessy László	Szendrői	Lak	szokás	mindkettő	tized	vegyes
Aszalay Istvánné Bárczay család Beretky Zsigmond Fáy Antal Négyessy többen	Miskolci	Mályi	szokás	mindkettő	tized	szabadmenetelű és 20 örökös
Szathmáry Király György özv. Turánszky Lászlóné	Sajószent-péteri	Mályinka	szokás	mindkettő	kilenced és tized	vegyes

Földesúr	Járás	Helység neve	Szokás/ urbárium/ contractus	Robot és/vagy készpénz	Kilenced	Jobbágy jogi státusza
Farkas Mihály Fáy Zsigmond Gedeon János Horváth Zsigmond Lövey Szepessy László Vattay család Végh	Szendrői	Martonyi	szokás	mindkettő	kilenced	vegyes
Aszalay Istvánné Dobozy család Gedeon János özv. gr. Csáky Antalné Hodossy József Horváth család Paulikovics László Ruprecht Miksáné Szepessy László Vattay György Vattay László	Szendrői	Meszes	szokás	mindkettő	kilenced és tized	vegyes
Potturnyay család	Miskolci	Mezőcsát	contractus	készpénz	nincs	szabadmenetelű
Királyi Korona	Egri	Mezőkeresztes	1755. contractus	mindkettő	nincs (készpénzben megváltják)	szabadmenetelű
Királyi Korona	Egri	Mezőkövesd	1756. contractus	mindkettő	nincs (készpénzben megváltják)	szabadmenetelű
Almásy János özvegye Blaskovics Józsefné Fáy Lászlóné Majthényi Imre Majthényi Károly Majthényi Péter Semsey	Egri	Mezőnagymihály	szokás	mindkettő	tized	szabadmenetelű
Egri Jezsuita Kollégium	Egri	Mezőnyárád	1752. contractus	mindkettő	kilenced	vegyes
Tapolcai Apátság	Miskolci	Mindszent	1758. „instruccio”	mindkettő	kilenced	szabadmenetelű
Királyi Korona Miskolci Református Egyház többen	Miskolci	Miskolc	1755. contractus	készpénz	kilenced és tized	szabadmenetelű

Földesúr	Járás	Helység neve	Szokás/ urbárium/ contractus	Robot és/vagy készpénz	Kilenced	Jobbágy jogi státusza
Becskeházy László Czövek István gr. Szirmay József Tamás Jékelfalussy Mihály Kassai István Kecskeméti Miklós Ónody András Radvánszky Ferenc Szentpétery Éva Szentpétery Judit Szentpétery Sámuel	Szerndrői	Múcsony	szokás	robot	kilenced és tized	vegyes
Barczikay Antal Szentpétery Sámuel	Sajószentpéteri	Nagybarca	szokás	mindkettő	heted, nyolcad és kilenced	vegyes (több az örökös)
Almásy János özvegye Dapsy József özv. Fáy Ádámné Fáy György Fáy Imre Fáy László Fáy Pál Kubinyi Gáspár Nyárády László Patay Sámuel özv. Ragályi Lászlóné Szeghy Szerdahelyi György	Miskolci	Nagycsécs	1752. contractus	mindkettő	tized	szabadmenetelű és 1 örökös
Fáy Imre Máriássy László Szepessy Ferenc Szepessy Péter	Sajószentpéteri	Nagyvisnyó	szokás	robot	tized	vegyes (több az örökös)
Egri káptalan Szepessy László Szepessy Péter	Egri	Négyes	szokás	készpénz	kilenced és tized	szabadmenetelű
Cseh Gábor özv. Plathy Ábrahámné Plathy László özvegye Szabó János	Sajószentpéteri	Nekézseny	szokás	robot	heted, kilenced és tized	örökös és 1 szabadmenetelű

Földesúr	Járás	Helység neve	Szokás/ urbárium/ contractus	Robot és/vagy készpénz	Kilenced	Jobbágy jogi státusza
Balogh Mihály Bay Ferenc Bay István Bay László Horváth Mihály Kasza János Körey László Kulcsár János Lánczy Zsigmond Szepessy Zsigmond Tar János	Miskolci	Nemesbikk	szokás	mindkettő	tized	szabadmenetelű
Fáy család Nikházy Sándorné Ottlik család Patay Sámuel Szemere László Szentpétery Sámuel	Egri	Noszvaj	szokás	mindkettő	tized	szabadmenetelű
Egri (V. Kistályai) Prépostság	Egri	Novaj	urbárium	mindkettő	kilenced és tized	szabadmenetelű
Bodó Ádám Dombiné Hamvay Mária Fekete János özv. Plathy Sándorné Ragályi István Szathmáry Király György Szathmáry Zsigmond	Szendrői	Nyomár	szokás	mindkettő	nyolcad	szabadmenetelű
Plathy László özvegye	Sajószentpéteri	Omány	szokás	mindkettő	heted	szabadmenetelű és 1 örökös
Török József	Miskolci	Ónod	1762. urbárium	mindkettő	tized	szabadmenetelű és 2 örökös
Egri Szeminárium	Egri	Ostoros	szokás	mindkettő	kilenced és tized	szabadmenetelű
Bárczay család Plathy László özvegye Semsey	Miskolci	Oszlár	urbárium	robot	tized	szabadmenetelű és 2 örökös
Kovács György Sturman Mátyás	Sajószentpéteri	Ózd	szokás	robot	nyolcad	örökös
Királyi Korona	Sajószentpéteri	Parasznya	1756. contractus	mindkettő	nyolcad és tized	szabadmenetelű
Királyi Korona	Sajószentpéteri	Radostyán	1756. contractus	mindkettő	nyolcad és tized	szabadmenetelű és 1 örökös

Földesúr	Járás	Helység neve	Szokás/ urbárium/ contractus	Robot és/vagy készpénz	Kilenced	Jobbágy jogi státusza
Dessewffy Tamás Fáy Ferenc Ruprecht Miksáné Szemere Miklósné	Szendrői	Rakaca	1768. contractus	mindkettő	kilenced és tized	szabadmenetelű és 4 örökös
Csiszár Pál Gedeon János Kertész Putnoky család Püspöky István Szentimrey József Szepessy László Vattay György Zóry család	Szendrői	Rakaca-szend	szokás és contractus	mindkettő	heted és tized	vegyes (több a szabadmenetelű)
Tiszta Pál	Szendrői	Rudabánya	szokás	mindkettő	ötöd	vegyes
Királyi Korona	Miskolci	Sajóbábony	1755. urbárium	mindkettő	nyolcad és tized	vegyes (több a szabadmenetelű)
gr. Szirmay József Tamás	Miskolci	Sajóbe-senyő	szokás	mindkettő	tized	vegyes
özv. br. Bossányi Miklósné Csabai András Csontó János Fekete János Kenyeres Mihály Konyha István Molnár Jánosné Papp György Pap Mihály Szegő Mihály Tamási Péter többen	Miskolci	Sajóecseg	szokás	mindkettő	nincs	vegyes
Egri káptalan	Szendrői	Sajógalgóc	szokás	mindkettő	kilenced és tized	szabadmenetelű
br. Orczy Lőrinc	Sajószent-péteri	Sajóivánka	szokás	mindkettő	heted és kilenced	vegyes (több az örökös)
Királyi Korona	Sajószent-péteri	Sajókápol-na	1755. urbárium	mindkettő	nyolcad és tized	vegyes
Bakó Mihály Czékus Imre Dobozy Pál Horváth család özv. Kubinyi Mihályné Nyárády László Radvánszky Ferenc Szakáll Pál Tomka György Vági	Szendrői	Sajókaza	szokás	mindkettő	heted és kilenced	vegyes

Földesúr	Járás	Helység neve	Szokás/ urbárium/ contractus	Robot és/vagy készpénz	Kilenced	Jobbágy jogi státusza
br. Kemény Miklós Czövek István gr. Bethlen Elek gr. Szirmay József Tamás gr. Toldalaghy László gr. Vass Ádám Kassay család Kazinci Református Egyház Kiss Pálné Kubinyi Gáspár Radvánszky Ferenc özv. Ragályi Ferencné özv. Szeremley Károlyné Vay Ábrahám Visnyai Molnár	Sajószentpéteri	Sajókazinc	szokás	mindkettő	heted és kilenced	vegyes
gr. Szirmay József Tamás	Miskolci	Sajókeresztúr	szokás (1741-től)	mindkettő	kilenced és tized	vegyes (több a szabadmenetelű)
Diósgyőri pálosok	Miskolci	Sajólád	szokás	robot	nincs	szabadmenetelű
Fáy Imre	Sajószentpéteri	Sajólászlófalva	szokás	mindkettő	heted, nyolcad és tized	vegyes
Egri Szeminárium	Sajószentpéteri	Sajómercse	urbárium (de nincs náluk)	mindkettő	kilenced és tized	örökös
Anga Márton Balogfy Mihály Bekény Istvánné Ivács Pál Tuza János	Sajószentpéteri	Sajónémeti	szokás	mindkettő	nincs (megváltják)	vegyes és 3 örökös
Bay István Bay László Csörgő Elek Fejérváry József Melczer Ferencné Pethő Rottenstein Ignác Szőlősy Ferenc	Miskolci	Sajóörös	szokás	robot	tized	szabadmenetelű
Csuka Ferenc gr. Keglevich család	Szendrői	Sajópálfala	szokás	mindkettő	kilenced és tized	szabadmenetelű
Diósgyőri pálosok Királyi Korona	Miskolci	Sajópetri	contractus	mindkettő	megváltják	szabadmenetelű

Földesúr	Járás	Helység neve	Szokás/ urbárium/ contractus	Robot és/vagy készpénz	Kilenced	Jobbágy jogi státusza
gr. Szirmay József Tamás özv. Ragályi Ferencné Szentpétery Sámuel özv. Szeremley Károlyné	Sajószentpéteri	Sajószentpéter	contractus és szokás	mindkettő	tized (szőlő után)	szabadmenetelű (kevés az örökös)
Almásy János özvegye Fáy László	Miskolci	Sajószöged	contractus	robot	tized	vegyes
Aszalay Istvánné Csík Csuka Ferenc Czikó Mihály gr. Keglevich család Sisáry István Váczy	Szendrői	Sajóvámos	szokás	mindkettő	tized	szabadmenetelű
Egri káptalan	Sajószentpéteri	Sajóvárkony	szokás	mindkettő	kilenced és tized	örökös
Csoma Zsigmond Czékus Sámuel Radvánszky Ferenc Ragályi József Szepessy László Új András	Sajószentpéteri	Sajóvelezd	szokás	mindkettő	heted	vegyes (több az örökös)
Szepessy László	Egri	Sály	1748. contractus vagy szokás	robot	tized	vegyes (több az örökös)
Plathy László özvegye	Sajószentpéteri	Sáta	szokás	robot	heted és kilenced	vegyes (több az örökös)
id. br. Meskó Jakab Hangácsy Ferenc Komáromy Lajos	Szendrői	Szakácsi	contractus vagy szokás	mindkettő	kilenced	szabadmenetelű

Földesúr	Járás	Helység neve	Szokás/ urbárium/ contractus	Robot és/vagy készpénz	Kilenced	Jobbágy jogi státusza
Fáy Pál gr. Andrássy István özv. gr. Csáky Antalné Gyöngyössy Királyi Korona Kormos Ferencné Losonczy Lászlóné Papp György Paulikovics László Szathmáry Király József Szepessy László özv. Szeremley Károlyné Szerencsy József Széky Ferenc Tiszta Pál Tornallyay János Vattay György	Szendrői	Szalonna	szokás	mindkettő	kilenced	vegyes
Fáy László	Egri	Szemere (csak az úrbéri tabellában szerepel)				
Fáy Pál Götze özv. gr. Csáky Antalné Tiszta Pál többen	Szendrői	Szendrő (csak az úrbéri tabellában szerepel)				
Berzeviczy Sámuel Gombosné Aszalay Klára Korotnoky Krassayné Nyárády László Szegedy	Szendrői	Szendrőlád	„egyezés" (írásban nem rögzített contractus)	mindkettő	nyolcad	vegyes (több a szabadmenetelű)
Egri káptalan	Egri	Szentistván	szokás	mindkettő	tized	szabadmenetelű
Egri káptalan	Egri	Szihalom	szokás	mindkettő	tized	szabadmenetelű
gr. Keglevich család	Sajószentpéteri	Szilvásvárad	szokás	mindkettő	heted és kilenced	vegyes (4 örökös)
gr. Szirmay József Tamás	Miskolci	Szirma	contractus	mindkettő	tized	szabadmenetelű (3 örökös)
gr. Szirmay József Tamás	Miskolci	Szirmabesenyő	szokás	mindkettő	tized	vegyes
Egri káptalan	Egri	Szomolya	szokás	mindkettő	tized, kilenced (1767 után)	szabadmenetelű

Földesúr	Járás	Helység neve	Szokás/ urbárium/ contractus	Robot és/vagy készpénz	Kilenced	Jobbágy jogi státusza
Bakó Ferenc Bedéts Czékus Imre Czékus Lajos Czékus Sámuel Sóry István Szerencsy József Vattay Sámuel	Szendrői	Szuhakálló	szokás	robot	nyolcad	vegyes
Okolicsányi Antal Okolicsányi György	Szendrői	Szuhogy	szokás	mindkettő	kilenced	vegyes
gr. Esterházy Istvánné	Egri	Tard	1764. urbárium	mindkettő	nyolcad és kilenced	szabadmenetelű
Barczikay Antal Böllér Mihály Dancs Pál Marusi Pálné Pál István özv. Ragályi Ferencné Sisáry István Szilvásiné	Sajószent-péteri	Tardona	szokás	mindkettő	heted és kilenced	vegyes (több az örökös)
Almásy János özvegye Blaskovics Józsefné Fáy Lászlóné Majthényi Imre Majthényi Károly Majthényi Péter	Egri	Tibold-daróc	szokás	robot	kilenced és tized	vegyes
Egri káptalan	Egri	Tisza-bábolna	szokás	robot	kilenced és tized	szabadmenetelű
Almásy János özvegye Blaskovics Józsefné Fáy Lászlóné Majthényi Imre Majthényi Károly Majthényi Péter	Egri	Tisza-dorogma	szokás	mindkettő	tized	szabadmenetelű és 1 örökös
Ács Nagy Bodó Ádám Dobozy Pál Karácsondi Tornallyay János	Miskolci	Tiszakeszi	szokás	készpénz	nincs	vegyes
Egri káptalan	Miskolci	Tisza-palkonya	1694. „szálló levelünk” alapján	mindkettő	tized	szabadmenetelű

Földesúr	Járás	Helység neve	Szokás/ urbárium/ contractus	Robot és/vagy készpénz	Kilenced	Jobbágy jogi státusza
Fáy Antal Fáy János Fáy Kristóf Fáy László Török József	Miskolci	Tisza-szederkény	urbárium (Török József) szokás (a többi földesúr esetében)	mindkettő	kilenced és tized	szabadmenetelű
Királyi Kamara	Miskolci	Tiszatarján	1751. contractus	készpénz	kilenced (korábban tized)	szabadmenetelű
Tapolcai Apátság	Egri	Tiszavalk	contractus	mindkettő	tized	szabadmenetelű
gr. Keglevich család	Szendrői	Torna-szentjakab	1735. contractus	mindkettő	tized	vegyes
Egri Szeminárium	Sajószent-péteri	Uppony	szokás	mindkettő	tized	szabadmenetelű
Királyi Korona	Sajószent-péteri	Varbó	1755. urbárium (korábban contractus)	mindkettő	nyolcad és tized	szabadmenetelű
gr. Keglevich család	Szendrői	Viszló	contractus (1702, 1721.)	mindkettő	tized	szabadmenetelű
Kormos Ferencné Losonczy Lászlóné Téglásy Tőrös Tamás Tőrös Zsigmondné	Szendrői	Ziliz	szokás	mindkettő	kilenced	vegyes

Forrás: Összeállítva az úrbéri tabellák és a paraszti vallomások alapján: MNL BAZ-M-Lt. Acta politica, IV. 501/b, XXII. sz. iratsorozat, Tóth 1991.

Szilágyi Adrienn

A megtelepedésétől a lokális elitig

Békés vármegye 19. századi nemességének társadalomtörténeti elemzése

A korábbi megyei keretek között elvégzett vizsgálatok sokat megmutattak már a nemesi társadalom történetéből, de azok főként a Dunántúl, valamint az Alföld északi részét szegélyező megyék nemességével foglalkoztak. Ezek a mélyebb nemességkutatási vállalkozások – a 19. század végi, illetve a második világháború előtti országos szintű és uradalomtörténeti előzményeket követően – az 1980-as évek elején indultak meg. Az ekkor elkészített regionális vizsgálatok a vármegyék kereteit megtartva, a nemesség vagyoni és társadalmi tagozódásának elemzését tűzték ki célul. A magyarországi nemesség társadalmi tagolódását, a birtokok – birtoknagyság és jövedelem – viszonyait feltáró kutatások nagyrészt a Hajnal István Körhöz, illetve a Pálmány Béla által vezetett kutatócsoporthoz kapcsolódóan születtek meg.[1]

Az Alföld déli része, illetve Békés megye azonban mélységében kevésbé vonzotta a kutatókat, miközben a megye több szempontból is sajátos viszonyokat mutat. Békés területe ugyanis a török hódoltság alatt tulajdonképpen „elnéptelenedett", így a megye működésének feltétele és egyben következménye volt a helyi nemesség újraformálódása. Épp ezért a kutatás egyik tárgya Békés megye nemességének újjáéledése, rétegződése a 18. század végén–19. század elején. A megye másik figyelemre méltó jellegzetessége pedig a birtokviszonyaiban mutatkozik meg, hiszen területének nagy részét – nagyjából öthatodát – jelentő gyulai uradalom egyetlen família, a Harruckern család kezében összpontosult. A család jelenléte pedig nagyban befolyásolta a megye nemességének további formálódását, rétegződését, sőt birtokokhoz való jutását.

1 A Hajnal István Kör konferenciája a témában: *Mágnások, birtokosok, címerlevelesek*. Pécsvárad, 1995. szeptember 12–13.; tanulmányait lásd Ódor–Pálmány–Takács 1997. Pálmány Béla vezetésével, az OTKA támogatásával 1991–1994 között jött létre az a kutatócsoport, amely egységes szempontok alapján értékelő tanulmányok, statisztikai táblázatok elkészítésére vállalkozott. A kutatás során megszületett tanulmányokat lásd Pálmány 1990, 171–299.; Ódor 1992, 61–92.; Erdmann 1991, 521–723.; Papp 1998; Hudi 1994, 287–323.; Láczay 1994, 269–281.

Békés megye nemességének társadalomtörténeti vizsgálata következésképp a korábbi nemességtörténeti munkák sorába illeszthető, illetve annak hagyományait követi, de a különleges helyi körülmények folytán azokétól több vonatkozásban is eltér. Jelen tanulmány ennek az elemzésnek eddigi eredményeit kívánja összefoglalni: a megye nemességének megtelepedésétől kezdve a helyi nagybirtokosokon át a lokális elit körülhatárolásáig.[2]

Békés megye „csonka" nemesi társadalma

Az eltérő szemléletű és célú országos, illetve megyei összeírások hamar világossá tették, hogy a nemesség számának változását, a megye népességszámához viszonyított arányának alakulását nehéz nyomon követni, hiszen még a legteljesebbnek tekinthető tisztújítási névjegyzékek alapján sem következtethetünk Békés nemességének teljes létszámára.[3] Ennek ellenére ezen adatokból is világosan látszik, hogy egyrészt a volt hódoltsági területeken elhelyezkedő megyékkel – Csanáddal, Csongráddal vagy Temessel – megegyezően Békés megyében is csekély nemes lakott, azaz a megye társadalmában való részesedésük az 1%-ot sem közelítette meg.[4] Másrészt a nemesség bizonyos értelemben „csonkának" tekinthető, hiszen a középbirtokosok vékony és a kisbirtokosok hiányzó rétege mellett leginkább csak a két szélső rétegből: a nagybirtokosok és a kisnemesek csoportjából rekrutálódott a megye nemessége.[5] A formálódó nemesség gyengeségét az is jelezheti, hogy milyen hosszú időn át nem tartottak tisztújítást a megyében, hiszen 1790 után – 38 évnyi szünetet követően – csak 1828-ban volt újra restauráció.[6]

---

2 A tanulmányban közölt megállapítások a *Békés vármegye nemességének társadalomtörténeti vizsgálata a 18–19. században. Nemesi társadalom és nemesi birtoklás* c. disszertációnak képezik a részét. Budapest, ELTE BTK, 2015 – lásd Szilágyi 2015b.

3 A levéltári források nemcsak statisztikai szempontból hasznosíthatóak korlátozottan, hanem azt sem mutatják meg számunkra, hogy a nemesek valójában mennyire különültek el a megye társadalmától, vagy az adott település lakosságától. A választóvonalak megközelítő leírásához szükséges túllépnünk az összeírások kategóriáin, illetve adatain. Erre a későbbiekben tárgyalt házassági szokások vizsgálatánál térünk ki bővebben. Implom 1971, 215. A nemesség számának megállapításakor fontos tudni azt is, hogy a 18. század elején a megyébe beköltözött armalista nemesek nagy része, ahhoz, hogy földhöz juthasson, eltitkolta nemességét vagy nem igazolta azt, mert a földesurak nem szívesen adtak nemeseknek úrbéri földet. Ez egyben a nemesi jogokról való lemondást, illetve a jobbágyterhek vállalását is jelentette a nemesek részéről.

4 Dobszay–Fónagy 2015, 57–124., 85.

5 Ódor 1995, 26. Baranya megyében Békéshez hasonlóan hiátus mutatkozott a nagybirtokos és az armalista réteg között. A megye vékony középbirtokos rétege gyenge kondícióval bírt, ezért – mint ahogyan a későbbiekben Békés megye példája is mutatja – a nemesek hivatali szolgálatot, papi vagy katonai pályát vállaltak.

6 Héjja 2002, 19–21. A megye újjáalakításakor Löwenburg János Jakab lett a főispán (1699–1732), aki nem volt közvetlen kapcsolatban a megyével. A tisztviselőket többnyire évről évre megerősítette posztjukon vagy önkényesen elmozdította őket tisztségükből. Löwenburgot főispáni székében Harruckern János György követte (1729/32–1742), aki szintén élni kívánt a tisztviselők kinevezésével. A tisztviselői kar megújítása esetlegessé vált, illetve majd csak 1790-ben kerülhetett sor választásra. 1828-ban a felsőbb

A nemesség számának meghatározásában elsősorban a megyében összeállított tisztújítási névsorok lehetnek irányadóak, amelyek közül mindösszesen három választói névjegyzék maradt fenn Békésben: az 1837-es tisztázott formában, az 1843-as és 1846-os pedig fogalmazványban.[7] Az 1832-ben készült megyei bizottsági jelentés szerint a fő- és alszolgabírók segítségével külön kategóriákban, járásonként írták össze a vármegyében lakó „kétségtelen" birtokos és birtoktalan nemes urakat, a megyén kívül lakó, de itt értékkel bíró „publikált" nemeseket, a nemes urak özvegyeit – a nem nemes férfival házasságot kötött nemes asszonyokat kizárva –, illetve a törvényes korú nemes fiúkat.[8] Ezenfelül a kétséges nemesek, az állandóan a megyében lakó haszonbérlők és az egyházi vezetők kerültek be az összeírásokba. Ez utóbbiakat levonva 1837-ben 852, 1843-ban 1025 és 1846-ban 1175 választásra jogosult (!) nemes személyt vettek fel a névjegyzékekbe. Az adatsorok alapján az is látszik, hogy a nemesség lélekszáma – vagy legalábbis a választásra jogosultak köre bizonyosan – emelkedett. A tisztújítási névjegyzékek kategóriái szerint a megye nemességének körülbelül 60%-át a birtoktalanok tették ki. A nemesi birtokkal bírók – összeírásoktól függően – a megye nemességének nagyjából 4, a nemes férfiak özvegyei 10, a törvényes korú fiúk 15–17, a kétséges nemesek pedig 7–10%-át jelentették a megye nemesi társadalmának.[9]

A kutatás lényeges részkérdése volt az is, hogy a megyébe bevándorló nemesek mely megyéből érkeztek, mi lehetett vándorlásuk és megtelepedésük oka. Adatbázisunkban 283 család nevét, illetve 355 olyan nemest regisztráltunk, akik bizonyossággelevelüket Békés megye előtt felmutatva igazolták nemesi származásukat. A vizsgálat során a bevándorolt nemesek számát tekintve az érintett 44 vármegye közül Bihar megye (49 igazolt nemes), Pest-Pilis-Solt (25), Turóc (23), Szabolcs (19), Heves és Külső-Szolnok (17), majd Liptó vármegye (16) szerepelt az elsők között.[10] A nemességigazolások alapján tehát kiderült, hogy a beköltöző – illetve a szomszédos megyékből bevándorló – nemesek nagyrészt az észak-magyarországi megyékből érkeztek. A közeli megyék va-

helyről jött rendelkezés és a belső igény együttes hatásaként tartottak újra restaurációt, ami burkoltan elismerte a vármegyei ellenállás sikerét. Ezt követően 1832-ben, 1837-ben, 1843-ban és 1846-ban került sor tisztújításra Békésben.

7 A tisztújítási névjegyzékek levéltári jelzetei: MNL BéML IV. A. 1. b. Ö80., IV. A. 1. b. 1158/1843., IV. A. 1. b. 1684–1736/1846.

8 MNL BéML IV. A. 1. a. 1333/1832.

9 Erdmann 1990, 348–362. Zemplén megyében a nemesség 70%-a jobbágy- és zsellérszinten élt, egynegyede a kisbirtokos, illetve majdnem 5%-uk a közép- és nagybirtokos réteghez sorolódott. Ezek az arányok minimálisan változtak és leginkább csak a nemesség polarizációját mutatta ki Erdmann. A zempléni nemesség képe hasonló a Bihar megyeihez, hiszen ott a nemesség 80%-a birtoktalan volt, illetve 100 hold alatti földön, esetleg úrbéres telken gazdálkodott. Barta 1997, 181–203. Ifj. Barta megerősítette Erdmann megállapításait, miszerint a Zemplén megyei nemesség zöme szegény volt, és paraszti helyzetük miatt a megyegyűléseken is alig jelentek meg. Hudi 1997, 219–229. Hudi az 1812-es jövedelemvizsgálat alapján megállapította, hogy a jövedelmek háromnegyedén a nagybirtokosok, míg a köznemesség – a nemesség 90 százaléka – azok egynegyedén osztozkodtak. A középbirtokos réteg gyengébb és erőtlenebb volt, mint a szomszédos Fejér, Zala, Somogy és Tolna megyében (az 1770-es úrbéri felmérés alapján). Veszprém megyében a nemesség folyamatos jelenléte miatt a középbirtok felbomlási–differenciálódási folyamata meglehetősen előrehaladt a 18–19. század fordulóján.

10 A nemesség migrációjának részletes elemzését lásd Szilágyi 2011a, 66–87.

lamelyik települése így valószínűleg csak az egyik megállóhelye lehetett a Békés megyébe megtelepedő nemeseknek.[11] Következésképp a korábbi vizsgálatok migrációs irányait igazolják az elemzés vonatkozó eredményei, jóllehet finomabb megkülönböztetés is lehetséges: míg a paraszti beköltözők elsősorban Hont, Gömör, Zólyom, addig a nemesség egy része távolabbi, még északabbra fekvő megyékből is toborzódott. A beköltöző nemesek között azonban találunk dunántúliakat is, egy család révén például nagy súllyal szerepel Vas megye is.

A költözések indítékai között említhető demográfiai tényezők, gazdasági és birtokszerzési lehetőségek mellett fontos elemként játszhatott közre ebben – a beköltözésekkel, illetve az igazolásokkal párhuzamosan – a vármegyei apparátus bővülése és annak „feltöltése" is. Azaz a megyei szervek bürokratizálódása által gyakorolt szívóhatás találkozott a köznemesi réteg szükségleteivel. A költözés tulajdonképp megélhetést, megyei és uradalmi hivatali karriert biztosíthatott az észak-magyarországi nemeseknek, miközben egy kisebb létszámú nemességbe bekerülve felértékelődtek nemesi jogaik és lehetőségeik. A köznemesség, vállalva a vándorlást, biztosította a nemesi kiváltságainak megőrzését, az életszínvonalának fenntartását. A megtelepedésüket követően viszont a közigazgatási pálya választása amennyire alternatíva, annyira gazdasági szükségszerűség is volt számukra, hiszen a nagyszámú armalista nemes az egyre terebélyesedő megyei apparátus és az uradalom nyújtotta hivatali szolgálatra egyszerűen mint jövedelemforrásra tekintett.[12]

A nemesség vándorlási okainak a megnevezésekor lényegében hasonló érvekkel élhetünk, mint a jobbágyság beköltözésénél. Végső soron ugyanis a migrációnak – mint társadalmi-gazdasági jelenségnek – társadalmi rangtól függetlenül majd ugyanazok a mozgatórugói, azaz a demográfiai, gazdasági és társadalmi erők együttesen hatottak, amelyek színeződhettek természeti és vallási tényezőkkel. Az előbbinél a termékeny földekre, az utóbbinál a szabad vallásgyakorlásra gondolhatunk, de ezeket akár az előző három nagyobb kategóriába is besorolhatjuk.

11 Azaz az a feltevés is kevésbé nyert bizonyosságot, miszerint a szomszédos megyékben élő békésiek tértek volna vissza a megyébe. Ezzel kapcsolatban lásd bővebben: Molnár 1999, 59., 133–136.; Kósa 1994, 53–54.

12 Szilágyi 2015b, 54–57. A bevándorló nemesek közül 185 esetben volt tisztázott a foglalkozásuk. Ezek közül a legnagyobb számban közigazgatási tisztséget viseltek (~ 33%), majd őket követték az uradalmi szolgálatot vállalók (~ 21%), az egyházi hivatalt viselő és kézműves nemesek (~ 18–18%). A megyei szervezet változása, a hivatalállomány szaporodása lehetővé tette a köznemesség előretörését a hivatali pályákon. Békés megye tisztikari összetételének feldolgozása Héjja Julianna Erika nevéhez köthető. Héjja 2009, 22–23. Héjja kutatásai szerint a megyében 123 család 158 tagja viselt közigazgatási hivatalt. Az összes családból 98 család egy tisztviselőt, 20 család két, 7 család három tisztviselőt adott a vármegyének. Eszerint nagyságrendileg a bevándorolt nemes családoknak 40%-a érintett lehetett a megye közigazgatásában hivatali pozíciók által.

Magánigazgatás a közigazgatásban – a Harruckern-uradalom

Bár a Harruckern família Békés megyében betöltött szerepére más kutatások már számtalanszor rámutattak, az uradalom átfogó társadalom- és gazdaságtörténeti vizsgálata mindeddig elmaradt. A megye öthatodát jelentő Harruckern-uradalom és annak örökös családjai ugyanis meghatározó jelentőséggel bírtak a megye életében, szemben a megye egyhatodát kitevő gr. Almásy család kezén lévő kétegyházi, illetve a Paksy-örökösök között szétforgácsolódó szentandrási uradalommal.

A gyulai uradalmat ugyanis teljes egészében – az 1722–1723. évi honfiúsítása után – Harruckern János György osztrák élelmezési alezredes kapta meg a császári udvarnak és hadikincstárnak tett szolgálataiért, aki ezt követően jó gyakorlati érzékkel fogott hozzá birtokai értékének növeléséhez. Harruckern János György 1742-ben bekövetkezett halála sem a vármegye életében, sem a családi örökség sorsában nem hozott lényeges változást. Az uradalom birtoklástörténetében sokkal nagyobb fordulatot jelentett Harruckern Ferenc halála († 1775), mert ez egyúttal a Harruckern család férfiágon való kihalását is eredményezte. A Harruckern-örökösök ezért 1776-ban Bécsben nagygyűlést hívtak össze, hogy egyeztetéseket kezdjenek az örökségről. A családi értekezlet döntésének értelmében a gyulai uradalmat öt részre (gyulai, békési, szarvasi, csabai, szentesi) osztották fel. A saját örökségüket már az ezt követő évben birtokba vehették, de megállapodtak, hogy a birtokok jövedelme három évig közös marad. Ebből a három évből huszonkét év lett, mert a végső döntés meghozását, az uradalom tényleges felosztását egészen 1798-ig halogatták. A birtokegyüttest ekkor a következőképp osztották fel: a gyulai és békési „ráta" a Wenckheim, a szarvasi a Stockhammer, a csabai a Siskovics, a szentesi pedig a Károlyi család tulajdonába került. A Harruckern-uradalom története ilyen formán a családon belüli örökösödések, illetve birtokosztódások iskolapéldája is lehetne.[13]

A Harruckern-örökösök áttekintése felhívta a figyelmünket a korszak nemességtörténetének egyik vitatott problémájára is, az indigenák szerepének értékelésére, így a nagyobb birtokos családtagok kötődését, szerepvállalását külön elemeztük. A Harruckern famílián belüli házasságok és rokoni szálak vizsgálata ugyanis rávilágított arra, hogy az esetek többségében ezek a nagybirtokos családok Békés megyéhez való kötődése kimerült a megörökölt Harruckern-birtokrészek tulajdonlásában, azaz nem járt tényleges megyei tartózkodással, netán a megyébe való költözéssel. Az indigena családok közös pontja tehát a Harruckern-örökségből való részesedésük, de a megörökölt birtokrésszel kapcsolatos magatartásuk famíliánként, sőt egyes családokon belül áganként

13 A Harruckern-uradalom birtokaiba házasság révén elsőként a Wenckheim, a Károlyi és a Stockhammer főnemesi családok iktatódtak be. Ezen főnemesi családok rokonsági szálait tovább bontva a Wenckheim családon keresztül a Blanckenstein, Festetics, Kárász, Fejérvári, Dessewffy família, a Károlyi családba való beházasodás révén a Sztáray, a Trauttmansdorff és az Apponyi család birtokolt részt. A Stockhammer család rátájából viseltek részt házasság útján a Bolza, Batthyány, Schröffl, Mittrovszky, Esterházy, Auersperg, Bedekovich, Drechsel főnemesi famíliák tagjai. A gyulai uradalom birtoklástörténetét lásd bővebben: Szilágyi 2011b.

vagy generációnként is eltérő volt, ami természetesen az örökölt birtokrész nagyságával is összefüggést mutat. A családok aktivizálódását a vármegyébe való költözésükön, a birtokrészeik tényleges igazgatásán, továbbá az országgyűlésen, illetve a Harruckern-örökösök közös családgyűlésein való részvételükön keresztül igyekeztünk feltérképezni. Ennek megfelelően a családokat, illetve – minthogy több esetben egy-egy családon belül is eltérő magatartással találkozhattunk – a családon belüli generációkat két csoportba soroltuk.

Az egyik csoportot az abszentista indigena nagybirtokosok alkotják, akik mindenekelőtt a birodalmi központhoz köthetőek, illetve akik sem vármegyei, sem országos szinten nem aktivizálódtak. A másik csoportba azok az integrálódott nagybirtokos indigena családok tartoznak, akik a vármegyébe költöztek, továbbá az itt megörökölt birtokaikon túl hajlandóak voltak a megye gazdasági és politikai életének szervezőjévé válni. Így az előbbi csoportba kerültek a Trauttmansdorff családtagok, akiket leginkább a birodalmi diplomáciai szolgálatuk kötött le. Az úgyszintén ebbe a csoportba sorolt Stockhammer család hasonlóan nem vállalt nagyobb szerepet, birtokrészeik igazgatása csupán az adósság rendezése, illetve a hitelezők kielégítése miatt lett fontos. Az utóbbi család egyes tagjai azonban néhány esetben személyesen vagy képviselők útján, de részt vettek az országgyűlésen, tehát némi érdeklődést mutattak a fogadó társadalom ügyeit illetően. A fentebbi családtagok közül senki nem költözött a vármegyébe, szemben a Bolza vagy Wenckheim család tagjaival. Míg a Bolza család csak a szarvasi birtokrészek, illetve a Harruckern család közös részeinek igazgatásában jeleskedett, addig a gyulai és békési részt megöröklő, azaz a legnagyobb örökséget megszerző Wenckheim család volt az egyedüli, amely minden tekintetben: a helyi közélet, a gazdaság, a politika megyei, illetve – a hatalom csúcsáig jutva – országos szintjén is aktivitást mutatott. A Bolza család magatartását illetően pedig azt is érdemes megjegyezni, hogy generációs közeledést is láthatunk, hiszen míg az első örökös távol maradt a megyétől, addig Bolza József és utódai beilleszkedtek a helyi társadalomba. Végeredményben a Harruckern famíliát követően a Wenckheim család lett a vármegye életének legfőbb nagybirtokos és indigena családja.

Az örökösök közötti felosztások, illetve a távol élő indigena családok ellenére, a megyét uraló Harruckern famíliát erős családi összetartás jellemezte, amely késleltetni tudta az uradalom szétforgácsolódásának a folyamatát és a megye vékony középbirtokos rétegének a kialakulását. Az uradalom közelebbi vizsgálatát többek között a közös birtokrészek irányítása által életre hívott közös családgyűléseken, illetve a közös számadásokon keresztül végeztük el.[14] A csabai ráta ugyanis – a Stockhammer, Károlyi és

14 Ennek tükrében az is világos, hogy a Harruckern-örökösök közös családi jegyzőkönyveinek anyaga főként a csabai rátáról nyújt információt, hiszen a gyulai, békési uradalomról a Wenckheim, a szentesiről a Károlyi, a szarvasiról pedig a Stockhammer család iratanyagán belül kereshető hasonló forrás. A jegyzőkönyvek a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a Károlyi család nemzetségi iratanyagán belül kutathatóak az MNL OL P 418 Harruckern család A. I. Fasc. P. és A. I. Fasc. MM. jelzet alatt. MNL OL P 418 A. I. Fasc. P. f. 459–472. 1853. július 12./4., f. 821–867. 1853. szeptember 13./9., 1853. szeptember 15./9. Az 1853. évi utolsó családgyűlés alkalmával határoztak úgy az örökösök, hogy az eddig gondosan őrzött családi iratok a Károlyi család pesti levéltárába kerüljenek.

Wenckheim családok közötti megoszlásának köszönhetően – továbbra is fenntartotta az örökösök közös tanácskozásának rendszerét.[15] A családgyűlés a családtagok közötti kapcsolattartás, illetve a további felosztások felügyelete mellett a csabai uradalom irányítását, ügyvitelét, a közös perek vitelét, a befutó keresetek megválaszolását, az úriszék megtartását, a haszonvételek, az árendák kiszabását és behajtását is intézte. A tanácskozás szükséges elemeként pedig kialakult a családgyűlések rendszabása, adminisztrációja is, sőt közös tisztségeket hívott életre az évtizedek során.[16]

A Harruckern családtagok közös adminisztrációja kapcsán mindenképp kiemelendő a família közös vagyona,[17] amelyből többek között törvényes kamatokat kérve kölcsönöket nyújtottak a családtagok számára. A számadások kimutatása szerint ezek éves kamatjait még csak-csak befizették az örökösök, de a teljes hitelösszeg visszafizetése igen ritka volt, ami egyértelműen jelezheti az említett főnemes családtagok fizetésképtelenségét és eladósodását. Az uradalom hitelezési tevékenysége és annak tapasztalatai megegyeznek a korszak rendi hitelezésének gyakorlatával és tanulságaival.[18] Továbbá külön hangsúlyozandó az uradalom nagybirtokosai és a megyei tisztikar között meglévő familiáris kapcsolat is, amely megmutatkozott többek között az uradalom által a megye tisztviselői és alkalmazottai számára kiosztott illetményföldekben, a megkötött haszonbérleti szerződésekben,[19] vagy a megye alkalmazásában is álló földmérő és orvos fizetéséhez való hozzájárulásában. Ennek a korban már szokatlan középkorias gyakorlatnak a gyökerei vélhetően Harruckern János György uradalomalapítónak a megye támogatását és az uradalom megszervezését illető 18. századi tevékenységében keresendőek.

15 Éble 1911, 77. A csabai örökség hamar kikerült Harruckern Borbála (özv. Siskovics Józsefné) kezéből adósságai miatt, ő már az osztás évében, 1798-ban zálogba adta birtokrészeit, majd a grófnő halála után, 1816-ban a birtokot egyenlő részre osztották fel maguk között a Harruckern családtagok.

16 A családgyűlés felépítését és működését lásd bővebben: Szilágyi 2013.

17 MNL OL P 418. Fasc. P. f. 33–37. 1806. október 1./4., f. 50–58. 1808. március 18./1., 3. Fasc. MM. f. 127–139. 1830. június 7./5. A Harruckern-örökösök közötti végső felosztást követően közös jószágként tartották meg a gyulai és a székudvari malmot, illetve a csorvási, a kis-apácai és a bélmegyeri pusztarészt. A malmokat később lebontották, így az örökösök közös vagyona az említett pusztarészekre szűkült, amit leginkább a közös költségek fedezésére tartottak fenn.

18 Somorjai 2014. Somorjai Szabolcs disszertációjában több megyei eseten keresztül is bizonyítja azt, hogy nemcsak a főrendek, hanem a nemesek és a közrendűek körében is aktív hitelélet folyt, azaz a hitel vagy hitellehetőség a korszakban rendelkezésre állt. A visszafizetések viszont nagyrészt nem, vagy igen hullámzóan teljesültek. A tartozások rendezésének esetlegessége, illetve a kitáblázások egyértelműen a nemesség eladósodását jelzik. Ez a hagyományos kölcsönzési struktúra az 1840-es évekre roppant meg, azaz a magánhitelezés lényegében nem a hitelhiány, hanem a kitáblázások csökkenése miatt dőlhetett be.

19 A közös birtokrészek haszonbérlői egyrészt köthetőek a Harruckern-örökösökhöz, másrészt olyan megyei és uradalmi pozíciókba kerültek, amelyek után fizetésükön felül, illetve annak kiegészítéseként az adott földesúr illetményföldekhez juttathatta őket. Az uradalom alkalmazottainak, a megye tisztviselőinek és a pusztarészek haszonbérlőinek személyazonossága egyfelől jelzi a köz- és magánszféra sajátos 19. századi összefonódását, másfelől a földekhez való juttatásukat helyesebb nem haszonbérletként, hanem illetményföldként, fizetéseiken felüli jövedelemkiegészítésként értelmezni. A kiutalt haszonbérlet által a földesúr megnyerhette magának a megyei és uradalmi alkalmazottakat, illetve a bérletből befolyó összegekből jövedelmét gyarapíthatta, gazdaságának tőkeigényeit biztosíthatta. Erről bővebben lásd Szilágyi 2015a.

Az örökösök családgyűlése számára a legnagyobb kihívást azonban a Stockhammer-birtokrészek bírói zár alá vétele és elidegenítése jelentette, hiszen a família birtokainak „családon belüli" tartása több családgyűlés összehívását is megkívánta. A Harruckern-örökösök, miként 1798-ban a Siskovics-birtokrészek családon belüli megtartásáért küzdöttek, úgy 1828-ban újra azon fáradoztak, hogy ha már közülük az egyik családtag a vagyoni bukás szélére jutott, akkor legalább a többi örökös kezére szálljon annak birtoka. Stockhammer Ignác fia, Ferdinánd ugyanis olyan nagy adósságba keveredett, hogy vagyonának egy részét el kellett adnia. A Harruckern-örökösök természetesen ellene voltak az eladásnak, így vagyoni zárlatot kértek Békés megye közgyűlésének az egyetértésével. A megye és az uradalom intézkedései ellenben kevésnek bizonyultak Stockhammer vagyonának megmentésére, hiszen az eladást gátló rendelkezéseik csak rövid időre tudták elodázni a későbbi kiárusítást, így 1834-ben Stockhammer kénytelen volt eladni öcsödi, kondorosi és csabai birtokrészeit. A vevők között ekkor értelemszerűen a Harruckern-örökösök is jelentkeztek, de elegendő pénzük nem volt a birtokrészek megvételére, nagyobb összegű kölcsönhöz pedig nem jutottak, így a Stockhammer-birtokrészek megvásárlására tett kísérletük eredménytelen maradt. Később a Harruckern család, ahogyan 1834-ben, úgy 1839-ben Stockhammer Ferdinánd következő eladásánál, Gyoma kiárusításánál is sikertelenül próbálta megakadályozni az aktust.[20]

A Harruckern-örökösök tiltakozása ellenére eladott Stockhammer-birtokrészek elidegenítése egyrészt érzékelteti a hitelezés problematikus voltát, másrészt pedig megmutatja azt, hogy a birodalom másik felében lévő birtokos família a családtagokat és a hazai törvényeket „kijátszva" hogyan tudta magyarországi birtokait megterhelni, majd végül értékesíteni. A kiárusítás folyamatában az sem elhanyagolható, hogy a birtokok megvásárlói részben az uradalom alkalmazásában álló tisztviselők, képviselők voltak, azaz a vásárlásuk mögött feltételezhetjük bennfentességüket, vagy a velük szemben is fennálló uradalmi tartozások kiegyenlítését, esetleg saját hitelezői tevékenységüket.[21]

Összességében Békés megyében tulajdonképpen ugyanaz történt, mint a többi volt hódoltsági megyében, azaz 1. az idegen arisztokrata birtokosok jórészt magyar köznemeseknek adták el birtokaikat, 2. a nagybirtokok kezelői maguk is komoly birtoktestek tulajdonosai lettek, illetve 3. a nagybirtokok tipikusan elaprózódásnak indultak.

20 Stockhammer felhalmozott adósságairól és birtokrészeinek kiárusításáról lásd Szilágyi 2016a.

21 Miután az eladásra kínált birtokrészeket Stockhammer nem tudta egyben eladni, több vevőhöz kerültek: Öcsöd felét báró Podmaniczky Jánosnak, Csaba egynyolcadát és a kondorosi pusztát Stockhammer korábbi teljhatalmú megbízottjának, az ekkor a megye országgyűlési követeként szereplő Csepcsányi Tamásnak, az ekkor szintén országgyűlési követnek választott, későbbi alispáni posztot elnyerő Szombathelyi Antalnak, a főadószedői poszton lévő Beliczay Józsefnek, illetve a megyei poszttal nem bíró Bodroghy Papp Józsefnek adta el. A gyomai birtokrészét Szitányi Ullmann Franciska, Wodianer Móric neje vásárolta meg. Szijártó 1998, 121–122. Egy-egy nagybirtok képviseletéhez kapcsolódó családok felemelkedése – főként a 18. századra vonatkozóan – nem ismeretlen. Az uradalmak képviselői könnyen találtak módot saját érdekeik érvényesítésére, aminek eredményeképp a megyei elitbe is felemelkedhettek. Baranyában Ódor, Tolnában pedig Glósz kutatásai hívták fel a figyelmet az uradalmi tisztviselők birtokszerzésére, illetve hivatali pozícióik elnyerésére. Vö. Ódor 1995; Glósz 1991. Lásd még: a 24. lábjegyzetnél.

A Harruckern-uradalom viszont annyira hatalmas volt, hogy a megyében ezek a folyamatok csak fél–egy százados késéssel mentek végbe. Ez pedig összefüggésben áll a középbirtokos réteg kialakulásával, majd a megye politikai életében érvényesülő emancipációjával is. A nemesség a megyével, illetve a nagybirtokosokkal szembeni ereje tehát megkésve mutatkozhatott meg, ami adódhatott egyrészt a bevándorolt nemesek időt igénylő közösséggé formálódásának folyamatából, másrészt a Harruckern-uradalom erőteljes befolyásából, ami együttesen is okozhatta a megye nemességének gyengeségét, illetve emancipálódásának megkésettségét.[22]

A megye lokális elitje

Több vizsgálat bizonyította már azt, hogy a klasszikus „egy és ugyanazon nemesség" elve a 19. századra már semmiféle egységet nem takart, hiszen a pusztán jogi fikció mögött számos magatartásforma meghúzódhatott. Példának okáért a Békés megyében is nagy számban élő, nemesi birtokkal nem rendelkező armalisták jórészt az uradalom, illetve a megye szolgálatában álltak, és ezzel az elemzés fókuszává tett megyei elithez közelíthettek, míg ha épp jobbágytelken ültek, akkor inkább a jobbágyság felé gravitálhattak. Ilyen értelemben pedig nemcsak a nemesek, hanem a nemesek és nem nemesek közötti határvonalak is rugalmasan értelmezendőek. Következésképp jelen vizsgálatot a történeti-jogi értelemben vett rendiség leépülése szempontjából is érdemes lenne átgondolni, most azonban legfőképp csak a nemesek közötti választóvonal meghúzására törekszünk.

A vizsgálat egyik keretét a viselkedésszociológiai elemzés adja,[23] a másikat – a korábban már hangsúlyozott – helyi adottságok és viszonyrendszerek jelentik, miszerint az uradalommal kapcsolatba kerülők, illetve abból birtokot szerzők, uradalmi vagy megyei tisztséget viselők olyan kört alkottak, amely felhívja a figyelmet a helyi nemességen belüli kiemelt szerepükre. Sőt, ezen nemesi csoport házassági kapcsolatainak áttekinté-

22 Szijártó 2010a, 374. A 17. században a nemesi társadalom a főurak dominanciája alatt élt, illetve hatalmuk összefonódott egyes közhatalmi funkciók ellátásával. A 17–18. század fordulójától a főúri hatalom hadászati jelentősége megszűnt, eltűntek a főnemesség helyi-regionális közhatalmi funkciói, illetve megszakadt a familiaritás láncolata. Ennek következtében átalakult a nagybirtokos arisztokrácia és a birtokos köznemesség viszonya, így a 18. század második felére a bene possessionati csoport vette ellenőrzése alá a vármegye intézményeit, majd ezt követően az országos politikában is hallatták a hangjukat. Békés megyében a sajátos birtoklástörténeti előzményeket ismerve, ez az emancipáció a 19. század első felében ment végbe.

23 Kövér 2004, 99–100. A viselkedésszociológiai megközelítés olyan finomabb mutatókat kínál, amelyek többet elárulhatnak a megye nemességéről, minthogy van-e valakinek valamilyen privilégiuma, törvényben szentesített kiváltsága. Max Weber szerint a rendiség ugyanis egyrészt a connubiumban ragadható meg, azaz abban, hogy az illető kivel köt házasságot, másrészt a kommenzalitáson alapul, vagyis ki kivel ül le egy asztalhoz (tágabb értelemben: kivel mutatkozik egy társaságban). A harmadik tényező pedig, hogy van-e olyan foglalkozás, hivatás, amelyet egy adott társadalmi csoport kiváltságokhoz kötött, illetve maga számára monopolizált, vagy épp elutasított. Weber 1987, 307–308.

se tovább formálta azt a gondolatot, hogy a közbirtokosok, illetve a tisztségviselők között meglévő „hivatalos" uradalmi, közhatalmi, illetve rokoni kötelékek kölcsönösen erősítették egymást. Úgy tűnik ugyanis, hogy a csoport tagjai – szemben a csoporthoz nem tartozó nemesekkel – sokkal inkább törekedtek a rendi endogámiára, azaz olyan nemes családokból választottak párt, akik a megszerzett pozíciójuk révén hasonlóan fontos szerepet játszottak a megye, illetve az uradalom életében. Ennek a vizsgálatnak tehát azzal a feltételezéssel vágtunk neki, hogy ez a megyei nemesi réteg nemcsak birtokában, vagyonában, pozíciójában, hanem alkalomadtán házasságaik és rokoni szálaik révén is Békés nemessége felé emelkedett.[24]

Ezt a nemesi réteget – Lengyel György más szintre és közegre kifejlesztett fogalmát kölcsönözve – multipozicionális lokális elitnek neveztük el, hiszen az elitbe tartozásuk több pozícióban, birtokban és vagyonban mutatkozott meg.[25] A megyei elit fogalma alatt – itt és most – a helyi társadalmi hierarchia élén állók olyan együttesét értjük, akik a társadalom hozzájuk képest alsóbb pozíciókban lévő csoportjaival szembeni erőfölényüket anyagi javak és más erőforrások monopolizálásával szerezték meg, továbbá a helyzetükből fakadó befolyásuk mértékét a felhalmozódó pozíciók biztosították, illetve azok összeadódása és kombinálódása adta. Ezenfelül pedig valamelyest képesek lehettek a társadalmi újratermelési folyamatokra is hatást gyakorolni, ami egyben az elitbe tartozás biztosítékát is jelentette.[26] Ezen személyi-családi kör meghatározására tehát külön eljárás kidolgozására volt szükségünk, így segédfogalomként és a mintavétel kialakításának analógiájaként Lengyel György „multipozicionális elit" fogalmát és elemzését használtuk, majd ehhez kapcsoltuk – Bácskai Vera és Nagy Lajos által a városhálózat értékelésére már alkalmazott – pontozásos módszer saját kérdéseinkhez szabott változatát.[27]

A megye lokális elitjét következésképp saját kritériumrendszer és pontszámítási eljárás kialakítását követően határoltuk körül, amelyen belül további csoportokat alakítottunk ki a megyei és uradalmi posztok, a birtokok nagysága és az abból származó jövedelmek súlyozása révén.[28] Ennek eredményeképpen 64 családot és 72 nemest érintően folytattuk le vizsgálatunkat. Az uradalommal kapcsolatban álló, abból birtokhoz

24 A hivatalviselő elit, illetve egy szűkebb csoport által irányított 18–19. századi vármegyék példái ismeretesek a szakirodalomból. Lásd Szijártó 2010b; Ódor 1995; Benda 1984; Glósz 1991.

25 Lengyel 2007, 33–34. Lengyel György e fogalmat a két világháború közötti magyar gazdasági elitre használta, többek között intézményi és vagyoni mintákat kialakítva. A halmozott pozícióik számával összefüggésben a vizsgált személyek döntési kompetenciáját valószínűsítette. Az eljárás során magunk is több tisztséget – értsd uradalmi és megyei –, illetve a birtokok nagyságát és az abból származó jövedelmet vettük alapul. Fontos hangsúlyozni, hogy mindez kísérletnek tekinthető részünkről. A fogalom és a módszer kapcsán lásd még: Lengyel 1989; Lengyel 1993.

26 Gyáni 2004, 222–223. Az elit kifejezése tehát társadalomszerkezeti fogalomként a funkcionális rétegek tagjaira és köreikre érthető. Ebbe a csoportba való tartozás szilárdságát nemcsak a pozíciók mennyiségének felhalmozása jelenti, hanem e pozíciók kombinálódása és összeadódása is.

27 Bácskai–Nagy 1984.

28 A módszer kidolgozásáról, illetve az elit tagjairól bővebben lásd Szilágyi 2016b. A megye nemességének „erőtlenségéről" árulkodhat az is, hogy a multipozicionális elithez való tartozáshoz 100 holdas birtokhatár is elegendő volt, szemben a más megyékben jellemző, jóval magasabb minimummal.

jutó, illetve emellett megyei tisztséget viselő nemesi csoporton belül – a kidolgozott eljárás segítségével – 24 nemes lett a megyei szintű elit tagja. Az elemzés világosan kimutatta, hogy a lokális elit tagjainak több pozícióval, nagyobb vagyonnal és magasabb jövedelemmel kellett rendelkezniük a megye többi nemeséhez képest, azaz ezek együttes megléte volt szükséges a megye elitjébe való tartozáshoz. Az elitcsoport kialakulásában, fenntartásában a hivatalos és a személyes kapcsolati hálók együttes működése feltételezhető, amely pozíciókban, birtokokban, illetve házassági és rokoni kapcsolatokban egyaránt realizálódhatott. A pozíciók és a birtokok megszerzéséhez viszont valószínűsíthetően érvényesülnie kellett a személyes, illetve az informális kapcsolatoknak is. Ez alatt egyrészt érthetjük az adott nemes nagybirtokosokkal – a Harruckern família és annak örökös családjaival – való kapcsolatát, vagy az eliten belül kialakuló személyes viszonyokat, a később bemutatásra kerülő házassági és rokonsági szálakat. Míg az előbbi az uradalmi tisztségek elnyerésének vagy épp birtokrészek megvásárlásának, addig az utóbbi a megyei apparátuson belüli posztok megszerzésének a lehetőségét erősíthette, amely végül a megye nemessége felett elhelyezkedő lokális nemesi elitcsoport kialakulását eredményezhette. Mindennek megerősítéseként, illetve kifejeződéseként e családokat átszőtte a hivatalos kapcsolatokon túl a személyes kötelékek hálója is. Végeredményben Vári Andrásnak az apparátus működésére tett végkövetkeztetései megerősítést nyertek. Vári ugyanis Weber bürokráciafogalmát – miszerint az apparátus ideáltipikusan teljesen személyes szempontok nélkül, kizárólag a működési szabályok alapján kezeli feladatait, az igazgatás tárgyait – szembesítette a Károlyi-birtokok gyakorlatával. Vári szerint téves az uralom személytelen jellegéből kiindulni és semmilyen szerepet nem tulajdonítani a személyes kapcsolatoknak a bürokratikus hatalomgyakorlásban, azaz a bürokratikus szervezeteken – megyén vagy uradalmon – belüli személyes koalíciókat és hálózatokat nem értelmezhetjük egyszerűen „feudális maradványoknak". Vári érvei alátámasztásaként Breton és Wintrobe művét is idézi, akik a bürokrácia normális és időtálló tulajdonságának tartották, hogy a különböző posztokon álló személyek között nemcsak a működési szabályok által előírt érintkezés folyik, hanem kölcsönös személyes bizalmon alapuló együttműködési csoportok és informális hálózatok jönnek létre. Ezek a hálózatok pedig kapcsolatrendszerükre támaszkodva, a formális működési szabályokat figyelmen kívül hagyva, a formális szabályok által biztosítottnál jobb vagy rosszabb teljesítményt produkálnak, amit a bürokratikus szervezet urai vagy gazdái által biztosított előnyök, illetve az általuk alkalmazható büntető rendszabályok valószínűsége és nagysága határoz meg.[29]

29 Vári 2004, 596–597.; Breton–Wintrobe 1982.

A nemesek informális kapcsolatai – a házassági szokások feltérképezése

A nemesség további belső kapcsolatrendszerének vizsgálatához a megye köznemességének házasodási szokásait, azok társadalmi és térbeli viszonyrendszerét térképeztük fel. Az 1790 és 1848 közötti időszakra – a korlátozott forrásadottságok mellett – összesen 588 olyan házasságot regisztrálhattunk, ahol az egyik házasfél nemesi származásáról tudomásunk volt.[30] A kutatás elsődleges kérdéséhez igazodva az anyakönyvekbe bejegyzett házasságokat rendiségük és térbeliségük szerint rendszereztük. A nemesek, illetve a nemesek és nem nemesek közötti házasságokat évtizedekhez rendelve, azokat három kategóriába soroltuk be aszerint, hogy a településen belül, a megyén belül vagy a megyén kívül köttetett meg a frigy. A házasság évei szerint a felkutatott házasságok kétharmada 1830 és 1848 közé esik. Ez magyarázható akár az anyakönyvek precízebb vezetésével, a nemesi jogállás pontosabb feltüntetésével, de még inkább összefüggésben állhat a nemesek megyében való megtelepedésével, családalapításával, nemességük elismertetésének folyamatával, illetve a megyei tisztújítások rendszeressé válásával.

A házasságok további három kategóriába történő elhelyezése azonban már komolyabb módszertani átgondolást kívánt, hiszen a kategorizálás alapját képező, a mobilitásról leginkább árulkodó adatot, a házasfelek származáshelyét ritkán jegyezték fel az anyakönyvi bejegyzést végző lelkészek. A házasságkötés idején megadott – már rögzült állapotot tükröző – lakhelyeket szintén nem minden esetben, de gyakrabban tüntették fel az anyakönyvek. A hiányosabb adatforrásnak tekinthető származáshelyekkel szemben tehát a gyakrabban jelölt lakhelyek szerinti besorolásra esett a választás azon köztes megoldással, hogy amennyiben a lakhely mellett a származáshelyet is jelölték, akkor ott igyekeztünk azt is figyelembe venni, hogy minél teljesebb kép alakulhasson ki a házasságok térbeli kiterjedtségéről. Természetesen miután csak egy megye anyakönyveit tekintettük át, illetve a lakhely szerinti kategorizálást választottuk a besorolás alapjául, ezért mindenképp számolnunk kell a házasságok térbeli koncentráltságával.

A statisztikának ezenfelül azon házasságokat is sorra kellett vennie, ahol egyáltalán nem jelölték sem a származáshelyet, sem a lakhelyet. Az itt kapott igen nagy szám (200 házasság, az összes 34%-a) jelentős adatvesztésnek minősül, azaz mindösszesen csak 388 házasságnál volt ismeretes mindkét házasfél lakhelye. Az ismert lakhelyű házasságok alapján elmondható, hogy a házasságkötések többségében (254 házasság = 65,2%) nem lépték túl a település határait, azaz a frigy bejegyzésének az időpontjában a házasságkötés helye egybeesett a házasfelek lakhelyével. A származáshelyet tekintve is csak 26 esetben – ami csupán 10,2%-át teszi ki a településen belüli házasságoknak – regiszt-

30 A vizsgálathoz 42 mikrofilmen lévő anyakönyvet néztünk át Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában. Az elemzés így sem teljes, hiszen a megye egy-egy településének azon anyakönyveit dolgoztuk fel, amelyek az adott település többségét adó felekezetére vonatkoztak. Továbbá a házasságok rögzítésekor leginkább az anyakönyvet vezető papi személyre hagyatkoztunk, nem mérlegelve a nemesi származások feltüntetésének esetleges pontatlanságait, vagy annak regisztrálásának elmaradását.

rálhatunk megyén kívüli települést. A településen belüli házasságokat közel azonos arányban követi a megyén belül (61 házasság = 15,6%) és a megyén kívül (73 házasság = 18,9%) megkötött házasságok száma. A megyén belül kötött házasságoknál a származáshelye szerint 12, a nem jelölt kategóriában pedig úgyszintén további 11 olyan házasságot jegyezhetünk fel, ahol az egyik házasfél származáshelye, születési helye a megye területén kívülre esett. Amennyiben minden kategóriában sorra vesszük a megyén kívüli származáshelyeket, akkor 122 olyan házasság számolható össze, ahol legalább az egyik házasfél megyén kívülről érkezett, ami az összes házasságnak 20,5%-a, a lakhely/származáshely szerint ismert házasságoknak pedig 31,2%-a. Következésképp a házassági kapcsolatok körülbelül egynegyede nyúlt a megye határain túlra, a házasságok nagy többsége azonban a településen belül köttetett. Jelen esetben természetesen nehezen jelenthető ki egyértelműen, hogy ez mennyire a valós állapotokat, illetve mennyire az adatfelvétel sajátosságát és módszerét tükrözi.[31]

A házasságok rendi beágyazottságát tekintve viszont kijelenthető, hogy a szakirodalomban rögzült rendi endogámia a vizsgált anyakönyvek alapján egyáltalán nem érvényesül. A feljegyzett házasságokból csupán 47 házasság (= 8%) – 20 a településen belül, 5 a megyén belül, 11 a megyén kívül, 11 pedig a nem jelölt kategóriában – jött létre nemes és nemes között, azaz a házasságok 92%-ában nemes és nem nemes jogállású házasfelek léptek egymással frigyre.[32] Ezen belül érdekes kérdés lehet, hogy a nemes és nem nemes férfiak, illetve nők aránya hogyan alakul: inkább a nemes férfiak választottak nem nemes nőket, vagy a nem nemes férfiak vettek feleségül nemes nőket? Az adatok alapján egyöntetűen a nemes férfiak házasodtak nem nemes nőkkel. A regisztrált házasságkötők között 443 nemes és 145 nem nemes vőlegényről, illetve 190 nemes és 398 nem nemes menyasszonyról beszélhetünk.

A fentebbiek alapján tehát úgy tűnik, hogy nem a nemesi jogállás lehetett lényeges a házastárs kiválasztásánál, sőt valószínűsíthetően a rendi státussal szemben más tényezők játszhattak közre. Ehhez talán a nemes és nemes közötti házasságokat érdemes közelebbről szemügyre vennünk. Az itt regisztrált 47 házasság közül – az ismert foglalkozások alapján – három csoportot lehet megkülönböztetni. Az egyik: a megyei tisztséget viselő, uradalmi szolgálatot vállaló nemes férfiak maguk mellé nemes származású menyasszonyt választottak. A másik elkülöníthető csoport tagjai az értelmiségi foglalkozáso-

31 A vizsgálatunkat a megyehatár keretei között folytattuk le. Természetesen ennek nem szabad különleges jelentőséget tulajdonítani, főként a szomszédos megyéket illetően, ezért a 100 kilométeres körzetbe eső települések távolságait is összegyűjtöttük. A házasfelek átlagban 50 kilométer távolságot vállaltak. Így például – a házasságkötés helyétől függően – Dévaványa 15–70, Sarkad 15–25, Mezőtúr 30–50, Berettyóújfalu 65–80, Debrecen viszont már 80–110 kilométer megtételét feltételezte.

32 Benda 2008, 71–73. Párhuzamként Benda Gyula Keszthelyen elvégzett kutatását említhetjük, ahol is a rendi endogámia vonatkozó értékét 19–21%-ban jelölte meg, azaz tendenciájában a békésivel egyező értéket mutatott ki. Benda azt állította, hogy ha a házasságkötések zártságát a foglalkozás, a vagyoni helyzet szempontjából nézzük, akkor magasabb értékeket kapunk, mintha a nemesi jogállás szemszögéből vizsgáljuk azt. Ez a „gyenge hatás és összefüggés" pedig arra lehet bizonyíték, hogy a nemesi jogállás önmagában nem jelentős, illetve a társadalom nem rendi határvonalak mentén vált ketté. Ebben pedig a nemesség megtelepedésének elemzett körülményei, illetve a nemesek kis száma is szerepet játszhatott.

kat űző nemesek, akik a megyei tisztségeket viselő családokkal kerültek rokonságba. A harmadik a nemesi jogállású földművesek, iparosok, kereskedők, haszonbérlők csoportja, akik bár nemes feleséggel bírtak, de azok nem a megyei és uradalmi poszton megforduló családok közül kerültek ki. Természetesen érdemes a feltételezésünk ellenpróbáját is elvégezni, hogy vajon találhatunk-e megyei hivatalt viselő vagy értelmiségi pályán lévő nemes férfit, aki nem nemes nővel kötött házasságot? Ezek szerint ugyanúgy vannak olyan nemesi jogállású esküdtek, tiszttartók, szolgabírók, jegyzők, fiskálisok is, akik megyei vagy uradalmi tisztségük ellenére nem nemes jogállású nővel házasodtak.

A rendi endogámia és exogámia között tehát láthatóan nehezen lehet egyértelmű határvonalat meghúzni, hiszen nem a rendi jogállás, de még nem is a házasfél foglalkozása jelenti a döntő faktort a rendi endogámia megtartására. Ezért a vagyonnal rendelkező, a megye politikai életét formáló, a megyei és uradalmi pozíciókat bíró nemes családok közötti házassági kapcsolatokat külön is megvizsgáltuk azon elméletünk igazolására, hogy nem a rendi jogállás, hanem a megyei elitet képező családok összetartása döntötte el, hogy nemessel vagy nem nemessel kötöttek házasságot. (Más esetekben ugyanis kevésbé látszódik a rendi endogámia fontossága, hiszen a nemesek a szomszédos településekről is választhattak volna nemes arát, vagy vőlegényt, azonban a megye települései közötti, illetve a megyébe bevándorolt nemesek – vagy épp nem nemesek – közötti házasságok töredékét képezték az itt vizsgált házasságoknak.) A házasságkötések – ahogy ezt fentebb bemutattuk – többségében helyben, illetve nemes és nem nemes között jöttek létre.

Kétségtelen, hogy a további következtetések levonásához mindenképpen szükséges a statisztika mögött rejlő életutak, illetve további kapcsolatok, összefüggések megrajzolása. Jelen elemzés bejegyzett és vizsgált házasságai alapján viszont az látszik, hogy a megye nemességét nagyrészt rendi exogámia és lokális endogámia jellemezte, azaz a szakirodalomban rögzült társadalmi elzárkózás a nemesség részéről nem tapasztalható, illetve ez csak a megye nemességének szűk rétegére alkalmazható. Mi több, akár a foglalkozásokra, akár a tanúk révén kirajzolódó kapcsolatokra gondolunk, a házasság intézménye a nemesi és nem nemesi jogállásúak között valóban egy átléphető „határ" húzódott. A házasságokat tekintve következésképp két szint is megállapítható: az egyik az elitet átszövő sűrű háló, amelynek szálai az ország centrumába értek, a másik pedig a szűkebb megyei kapcsolatok szövedéke. Az előbbit az elit élén elhelyezkedők házasságai és rokoni kapcsolatai alkotják, amelyek nem egy esetben egy megyék feletti, országos elit kapcsolatrendszerébe is beilleszthetőek. Az utóbbiak pedig az elit többi tagjánál feljegyzett házasságok, amelyek egyrészt arra jelentenek példát, hogy az illető saját köréből választott párt, vagy ügyes házassági stratégiát alkalmazva a családok leánytagjait az elitbe tartozó nemes férfiakkal házasították ki.[33]

33 Szijártó 1992, 29–46. Szijártó hasonló vizsgálatot végzett el Somogy megyében, ahol a köznemesi családokat három kategóriába: a középbirtokos nemesség felső és alsó szintjéhez rendelte, illetve a kisnemesek csoportjához rendelt három-három családot. Ezeken a kategóriákon és családokon keresztül, illetve a házasságok alapján vizsgálta a társadalmi kapcsolatok térbeli kiterjedtségét. Szijártó meglátása

A megye politikai arculata – a helyi nagybirtokosok és köznemesek „feladatmegosztása”

Az így kialakult és tagolódott helyi nemesi réteg politikai magatartását sem hagyhattuk figyelmen kívül, miután a reformkori Békés vármegye javaslataiban, országgyűlési szerepléseiben végig a legliberálisabb nézeteket képviselte. Ennek okát Gergely András abban látta, hogy a birtokos nemesek, de maguk a kiváltságosok is viszonylag csekély számban éltek a megyében. A „kicsiny” nemesi társadalmat, illetve a megye közgyűlését ráadásul orvosok, papok, gazdatisztek, ügyvédek és kereskedők alkották, akiknek az új eszmék iránti fogékonyságuk Gergely szerint nem igényel különösebb magyarázatot. Kecskeméti Károly Gergely András állításait két szempontból próbálta árnyalni: egyrészt egy megye politikai profiljának a megrajzolásához szükséges a helytörténet, másrészt pedig egyetlen országgyűlés szavazatainak alapján aligha lehet megállapítani egy-egy megye politikai színezetét. Kecskeméti szerint, ha az 1832 és 1848 közötti négy országgyűlés szavazatait vesszük alapul, akkor kevésbé bizonytalan következtetésre jutunk. Az ő vizsgálatából az derült ki, hogy csak hat megye tartozott a baloldali ellenzékhez az egész korszakban, méghozzá Békés, Borsod, Nógrád, Pest, Szabolcs és Zala megye. Kecskeméti ehhez kapcsolta az 1790. évi országgyűlés adatait a megyék politikai folytonossága kimutatásának céljával, ahol viszont kiderült, hogy Békés megye tábort „cserélt”, hiszen 1790-ben jobboldali, 1832–1848 között viszont Békés, Borsod, Nógrád, Pest, Szabolcs és Zala megye mellett végig baloldaliként szerepelt mind a négy reformországgyűlésen. Kecskeméti szerint Békés táborának kicserélődése – a Mária Terézia uralkodásától induló – az értelmiségieknek, hivatalnokoknak, nagybirtokosok jószágigazgatóinak és tehetős kereskedőknek történő nemességadományozásra vezethető vissza. Továbbá azt is valószínűsíti, hogy az új nemesek a megyében a domináló párthoz csatlakoztak – amennyiben volt ilyen –, így például Békés megyében a balhoz.[34]

A megye követküldési rendszerét feltárva az is kiderült, hogy az 1805. évi országgyűléstől kezdve az egyik követ mindig a helyi főurak, illetve nagybirtokosok közül került ki, a másik követi poszton pedig általában a már korábbi országgyűlésen feltűnt nemesre, vagy a kiküldött követ megyei posztján helyettesítőként szereplő személyre esett a választás. A nemesek közül kikerülő jelöltek általában – egy-két kivételtől eltekintve – jegyzői, főjegyzői posztot követően váltak országgyűlési követté, majd az országgyűlési szereplés után alispáni, másodalispáni posztig jutottak. A követválasztásban tehát az uradalom és a megye szoros viszonya ugyancsak megmutatkozott. Eddigi ismereteink szerint más megyében hasonló megosztás nem alakult ki. Ahogyan a követek kiválasztásának folyamata, úgy a megye egész korszakban képviselt liberális ellenzéki

szerint a rendszeres társadalmi kapcsolatok által kialakított élettér a kisnemeseknél a falujuk szűkebb környezete, a viszonylag jómódú birtokos köznemesség számára körülbelül a megye lehetett, a gazdag és befolyásos vezető családok esetében pedig egy ennél tágabb földrajzi keret.

34 Gergely 1974, 37–41.; Kecskeméti 2008, 312–315.

nézetei összefüggésben állhattak a megye nemességének kialakulásával, a nemesek számával és összetételével, továbbá a birtokosok és birtoktalanok arányával.

Mindezek után jogosan vetődhet fel a kérdés: mivel magyarázható a megye – következetesen és radikálisan – reformpárti magatartása? A birtoktalan, mezővárosi kisnemesek igen magas arányával? A liberális érzelmű nagybirtokosok megyén belüli befolyásával? A felemelkedő megyei elit magatartásával? Miután ennek vizsgálatát nem tűztük kutatásunk céljává, így az okok megválaszolása során egyelőre csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. A megye politikai állásfoglalását egyrészt – Gergely Andrásnak a tízkötetes összefoglalásában tett megállapítására hagyatkozva, illetve mint számos más megyében – valamely reformer főnemes irányadása – jelen esetben a Wenckheim család – befolyásolta, másrészt a liberális nézetek kialakulása összefüggésben állhatott a megye nemességének szerveződésével, a nem túl nagy csoportot jelentő lokális elitjével, amelynek egy-egy hangadója úgyszintén meghatározhatta a megye egészének politikai véleménynyilvánítását.[35] Valószínűleg ezek együttes hatása eredményezte a megye politikai nézeteinek liberális irányba történő áthangolódását, de erre megnyugtató választ csak a reformkori megyei kampányok részletes politikatörténeti elemzése adhat.

Összegzés – a nemesi jogállás szerepe Békés megyében

Végeredményben mit is jelentett nemesnek lenni Békés megyében? A 18. században még a megyébe beköltözött nemesek nagy része eltitkolta nemességét vagy nem is igazolta azt. A nemesség igazolása főként a tisztújítások 1828 utáni rendszeressé válásával hozható összefüggésbe, azaz a nemesi jogok érvényesítése a megye politikai életében való aktivizálódással állt összefüggésben, illetve emiatt vált fontossá. A nemesi jogállás ténye majdnem hogy csak ezen a ponton volt lényeges, hiszen a házasságkötésekben és a családi kapcsolatokban – úgy tűnik – ez már kevésbé vagy csak bizonyos körökben számított, azaz a házasságkötések zártsága sokkal jellemzőbb, ha foglalkozás vagy vagyoni helyzet szempontjából vizsgáljuk. Következésképp a nemesi jogállás jelentősége másodlagos lehetett. Ezek alapján pedig a megyei társadalom nem (csak) rendi határvonalak mentén választható szét, illetve csak a nemesség felső szintjén rajzolható meg egy társadalmilag zártabb, területileg pedig exogámiát mutató házasodási kör, ahogy ezt láthattuk a megye elitjénél. A kisnemesek körében a nemesség fontossága úgyszintén nem egyértelmű, hiszen a nemesi jogállás legfőképpen a jogképességet fejezhette ki, a rokoni és baráti kapcsolatokban a nemesség nem kapott kizárólagos szerepet, azaz a nemesi származásnak szintén nem lehetett különösebb súlya. Eszerint a nemesi jogállás leginkább a személyes érdekérvényesítés, illetve pozicionálás tekintetében bírt jelentőséggel, hiszen csak ezekben az esetekben igazolta magát, illetve hivatkozott jogállására egy Békés megyei nemes.

35 Gergely 1980, 690–696., 740–744.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNL OL P 418 Károlyi nemzetség – Harruckern család iratai

A. sorozat I. alsorozat Fasc. P. Családi ülések jegyzőkönyvei, családi egyezségek, levéltári ügyek 1801–1853.

A. sorozat I. alsorozat Fasc. MM. A birtokok elidegenítése elleni tiltakozásokkal kapcsolatos iratok 1831–1841.

A sorozat I. alsorozat Fasc. Q. Harruckern család közös számadásai 1798–1853.

MNL OL Mikrofilmtár, Egyházi anyakönyvek

Békés A 2141, A 2148, A 3225.; Békéscsaba A 1981, A 1986, A 3229.; Doboz A 2223, A 2224, A 2225.; Endrőd A 3262, A 3263.; Füzesgyarmat A 2230.; Gyoma A 2017, A 2236, A 2239.; Gyula A 2241, A 2243, A 3279.; Körösladány A 2330, A 2331, A 3303, A 3304.; Köröstarcsa A 2334, A 2336.; Mezőberény A 2358.; Orosháza A 2065, A 2070, A 3330.; Öcsöd A 2392, A 2394.; Szarvas A 2104, A 3333.; Szeghalom A 2409, A 2410.; Szentandrás A 2162, A 3234.; Tótkomlós A 2116, A 2118.; Vári A 2246.; Vésztő A 2462.

Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára

IV. A. 1. Békés Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai 1715–1849. (1860)

IV. A. 1. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1715–1849.

IV. A. 1. b. Közgyűlési iratok 1792–1847.

Hivatkozott irodalom

Albert Breton – Ronald Wintrobe 1982, *The Logic of Bureaucratic Conduct. An Economic Analysis of Competition, Exchange and Inefficiency in Private and Public Organizations.* Cambridge University Press, Cambridge.

Ifj. Barta János 1997, Nemesi birtokok és jövedelmek Zemplén megyében a XVIII. században. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter (szerk.): *Polgári társadalom – rendi társadalom 9. Mágnások, birtokosok, címerlevelesek.* KLTE, Debrecen, 181–203.

Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984, *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Benda Gyula 1984, Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén (Parraghy László hagyatéka). *Agártörténeti Szemle* (26.) 1–2. 1–84.

Benda Gyula 2008, *Zsellérből polgár. Keszthely társadalma, 1740–1849.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán 2015, A rendi társadalom utolsó évtizedei. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században.* Osiris Kiadó, Budapest, 57–124.

Erdmann Gyula 1990, Zemplén megye társadalma a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. In: Szabad György (szerk.): *A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorból.* Tankönyvkiadó, Budapest, 348–362.

Erdmann Gyula 1991, Békéscsaba társadalma, gazdasága és önkormányzata 1722–1848. In: Jankovich B. Dénes – Erdmann Gyula (szerk.): *Békéscsaba története I.* Békéscsaba Megyei Jogú Város, Békéscsaba, 521–723.

Éble Gábor 1911, *A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. II.* Franklin Társulat, Budapest.

Gergely András 1974, A „rendszeres bizottsági munkálatok" szerepe a magyar reformmozgalom kibontakozásában. *Tiszatáj* (28.) 6. 37–41.

Gergely András 1980, A magyar reformellenzék kialakulása és megszilárdulása (1830–1840). In: Mérei Gyula – Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története. 1790–1848.* V/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 669–787.

Glósz József 1991, Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XVI.* Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd.

Gyáni Gábor 2004, Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 189–389.

Héjja Julianna Erika 2002, *Békés vármegye archontológiája. (1699) 1715–1950. Főispánok és alispánok.* (Közlemények Békés megye és környéke történetéből, 8.) Békés Megyei Levéltár, Gyula.

Héjja Julianna Erika 2009, *Békés megye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848.* (Közlemények Békés megye és környéke történetéből, 11.) Békés Megyei Levéltár, Gyula.

Hudi József 1994, Pápa város önkormányzata a késő feudalizmus korában 1730–1847. In: Kubinyi András (szerk.): *Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. I.* Pápa Város Önkormányzata, Pápa, 287–323.

Hudi József 1997, Veszprém megye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter (szerk.): *Polgári társadalom–rendi társadalom 9. Mágnások, birtokosok, címerlevelesek.* KLTE, Debrecen, 219–229.

Implom József 1971, *Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. 1694–1848.* (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 4.) Békés Megyei Levéltár, Békéscsaba.

Kecskeméti Károly 2008, *Magyar liberalizmus 1790–1818*. Argumentum Kiadó, Budapest.

Kósa László 1994, *A gyulai református egyház története.* (Gyulai Füzetek 7.) Békés Megyei Levéltár, Gyula.

Kövér György 2004, Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 11–186.

Láczay Magdolna 1994, A szabolcsi nemesség társadalmi tagozódása a XIX. század első felében. In: Kujbusné Mecsei Éva (szerk.): *Levéltári Évkönyv XVIII.* Szabolcs-Szatmár-Beregi Megyei Önkormányzat Levéltára, Nyíregyháza, 269–281.

Lengyel György 1989, *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében.* Magvető Kiadó, Budapest.

Lengyel György 1993, *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között.(Fejezetek egy történeti szociológiai kutatásból.)* ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest.

Lengyel György 2007, *A magyar gazdasági elit társadalmi összetétele a huszadik század végén*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Molnár Ambrus 1999, *Békés pusztulása és újjászületése: egy református mezőváros a 15–18. században*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.

Ódor Imre 1992, Nemesi társadalom a török hódoltság utáni Baranyában. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Történetírás 1990/1991.* Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 61–92.

Ódor Imre 1995, A „hivatali elit" Baranya vármegyében, 1711–1813. *Levéltári Szemle* (45.) 2. 21–34.

Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter (szerk.) 1997, *Polgári társadalom – rendi társadalom 9. Mágnások, birtokosok, címerlevelesek.* KLTE, Debrecen.

Papp Klára 1998, *Biharország jobbágynépe. A magánbirtok és jobbágysága a XVIII. században.* Csokonai Kiadó, Debrecen.

Pálmány Béla 1990, A nógrádi mezővárosok társadalma (1820–70). In: Szabad György (szerk.): *A polgárosodás útján*. *Tanulmányok a magyar reformkorból.* Tankönyvkiadó, Budapest, 171–299.

Somorjai Szabolcs 2014, *Hiteltörténet a be- és kitáblázási jegyzőkönyvek alapján a 18. század második és a 19. század első felében. A megyei hitelezés Csongrád, Fejér és Pest-Pilis-Solt példáján keresztül.* ELTE BTK, Budapest. (Kézirat.)

Szijártó M. István 1998, A vármegye és a jómódú köznemesség a 18. században. *Aetas* (13.) 2–3. 107–142.

Szijártó M. István 2010a, *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792*. Balaton Akadémia Kiadó, Keszthely.

Szijártó M. István 2010b, Hivatalviselő elit a 18. századi Somogy vármegyében. In: Hermann István – Karlinszky Balázs (szerk.): *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22. – A veszprémi egyházmegye múltjából 22.) Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár – Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém, 445–466.

Szijártó M. István 1992, Rokonok és mérföldek. A Somogy megyei köznemesség társadalmi kapcsolatainak térbelisége a 18. században. In: *Somogy megye múltjából*. (Levéltári Évkönyv 23.) Somogy Megye Levéltára, Kaposvár, 29–46.

Szilágyi Adrienn 2011a, A Békés vármegyébe betelepülő nemesség a 18–19. században. *Korall – Társadalomtörténeti folyóirat* (12.) 46. 66–87.

Szilágyi Adrienn 2011b, A Békés vármegyei Harruckern-uradalom birtoklástörténete – az uradalom közös birtoklásától a felosztásáig. In: Cúthné Gyóni Eszter – Wirthné Diera Bernadett: *Visszatekintés a 19–20. századra.* ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program, Budapest, 11–30.

Szilágyi Adrienn 2013, Egy maradványuradalom birtokigazgatása a családgyűlési jegyzőkönyvek tükrében. *Levéltári Szemle* (63.) 3. 55–67.

Szilágyi Adrienn 2015a, Harruckern-örökösök közös vagyona mint az uradalmi és a megyei alkalmazottak illetményföldjei. *Agrártörténeti Szemle* (56.) 1–4. 149–168.

Szilágyi Adrienn 2015b, Békés vármegye nemességének társadalomtörténeti vizsgálata a 18–19. században. Nemesi társadalom és nemesi birtoklás. ELTE BTK, Budapest. (Kézirat.)

Szilágyi Adrienn 2016a, Egy 19. század eleji birtokelidegenítés esete. A Stockhammer család Békés megyei jószágainak kiárusítása. *Századok* (150.) 3. 771–794.

Szilágyi Adrienn 2016b, Egy 19. század eleji megye multipozicionális nemesi elitje. Módszertani kísérlet egy lokális nemesi elitcsoport körülhatárolására Békés megyében. In: Pap József – Tóth Árpád (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. Rendi társadalom – polgári társadalom 28.* Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 335–356.

Vári András 2004, Az uralom az uradalomban. Nagybirtokos, gazdatisztek és parasztok közötti hatalmi viszonyok egy per tükrében az 1810-es években. *Századok* (138.) 3. 539–600.

Weber, Max 1987, *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1.* KJK, Budapest.

Kaposi Zoltán

Nemesi birtokforgalom Somogyban a 19. század első felében

Tanulmányunk Somogy megye nemesi birtokforgalmával foglalkozik. Érdekességét az adhatja, hogy történeti tények alapján próbálja meg (újra)értelmezni a nemesség földbirtokforgalmáról meggyökeresedett nézeteket. Több évtizeden át gyűjtögettük azokat a sokszor véletlenül előkerülő adatokat, amelyeket most felhasználunk néhány sajátos gazdaság- és társadalomtörténeti tendencia felvázolására. Éppen ezért dolgozatunknak nincs egységes forrásbázisa, ezt a munkát nem is lehetett volna úgy megírni (vagy nagyon sokáig tartott volna az adatgyűjtés), hogy efféle szándékkal közelítjük meg a forrásokat. Inkább úgy alakult, hogy amikor gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásaink során elénk került egy-egy birtokeladásra vonatkozó adat, akkor azt elraktároztuk. Tanulmányunkban egy régi axiómát vizsgálunk meg: a feudalizmus korszakában a nemesi birtokforgalom az ősiségi jog érvényesülése miatt nem volt lehetséges. Ezzel ellentétben, a témában kicsit is járatosaknak pillanat alatt beugrik, hogy néha-néha hatalmas méretű uradalmak is gazdát cseréltek az 1848 előtti korszakban.[1] Joggal vetődhet fel a kérdés, hogyan is lehetséges ez? A lehetséges választ az általunk jobban ismert Somogy megye mintáján próbáljuk megfogalmazni.[2]

Somogy a történeti Magyarországon az átlagnál jóval nagyobb kiterjedésű vármegye volt. A 19. század első felében a maihoz képest még a megyéhez tartozott az 1950-ben három falu híján az egész elcsatolt Szigetvári járás, valamint a Nagykanizsa melletti falvak (Surd, Liszó és Belezna), illetve délen Felsőszentmárton. Somogy birtokváltozásait vizsgálva természetesen nem gondoljuk azt, hogy egy vármegye tulajdonváltozásaiból az egész országra kiterjedő általánosítások vonhatók le, azonban mégis ott marad a kutatóban a felvetés, miszerint ha Somogyban volt nemesi birtokforgalom, akkor más, akár jóval nagyobb méretű megyékben miért ne lehetett volna? Írásunk során Somogyon kívül persze figyelemmel voltunk az általunk több évtizede kutatott egyéb dél-dunántúli megyékre is. Korábbi írásainkban foglalkoztunk Zala,

1 Nyilván sokak által ismert Széchenyi István 62 ezer holdas Csokonya központú (ma Csokonyavisonta) uradalmának eladása testvéreinek. Erre a tanulmányban még visszatérünk.

2 Tanulmányuk a birtokosváltozásokra próbál fényt deríteni. Szándékosan nem foglalkozunk a birtokeladások gazdasági vonatkozásaival, az eladások pénzügyi folyamataival, a vagyon és a jövedelem kérdéseivel, hiszen az egy másik téma, s másfajta módszertant is kívánna. Terveink között azonban szerepel, hogy egy következő munka keretében azt is megpróbáljuk értelmezni, hogy a nemesi birtokforgalom milyen pénzügyi sajátosságokkal rendelkezik.

Vas, Tolna és Baranya megyék uradalmi változásaival, vagyis egy megyére vonatkozó kutatási eredményeink más megyék folyamatainak ismeretében megerősítést nyerhetnek, avagy elvetésre kerülhetnek.

Somogy vármegye birtokrendszerének változásai a 18. században

A 16–17. században Somogy vármegye sem kerülhette el a török megszállás társadalmi és gazdasági következményeit. A korábbi földbirtokosok egy része a török elől elmenekült, vagy egyszerűen csak rokonságához, északra húzódott.[3] Rontotta a megye helyzetét, hogy rajta keresztül vezetett a hadiút Bécs irányába. Nem véletlen, hogy a török utáni első összeírások meglehetősen siralmas képet mutattak a vármegyéről. A megye korábbi településeinek jó része elnéptelenedett, a falvak legalább fele elpusztult. A népsűrűség igen alacsony volt, a nagyobb településeken is alig haladta meg a lakosság száma az 1000 főt.[4] Az élet a 18. század elején lassan kezdett visszaköltözni a megyébe. 1715-től kezdve a vármegye ismét önállóvá vált. Mivel állandó megyeszékhelye (sokáig) nem volt, a megyegyűléseket egy-egy nagyobb uradalmi központban tartották (például Igalon, Nagybajomban, Tapsonyban, Marcaliban).[5] Maradtak még vitás területi kérdések is, ilyen volt például a Katonai Határőrvidékhez (Szentgyörgyi Regimenthez) került Dráván túli úgynevezett Répás-kerület; a Baranya megyével örökké vitatott Sellye település; északkeleten a Veszprém megyétől elválasztó vonal. A hol Baranyához, hol Somogyhoz tartozó Szigetvár helyzete viszont stabilizálódott: 1699–1950 között Somogy megye részeként a térség egyik legnagyobb települése volt, bár kétségtelen, hogy a megye délkeleti csücskében lévő mezőváros földrajzi elhelyezkedése miatt eleve nem válhatott „megyeközponttá".[6]

A hódoltsági idők meglehetősen felforgatták a hagyományos nemesi tulajdoni rendszert. A földbirtokokkal rendelkező családok a harcok következtében férfiágon könnyen kihalhattak, s ilyenkor birtokaik leányágon vagy terebélyes oldalágakon öröklődhettek tovább. A 17–18. század fordulóján gyakran előfordult, hogy egy-egy birtoknak egyszerre több tulajdonosa is volt már, ami végeláthatatlan perek folyamát indította meg a jogok érvényesítéséért. Fokozta a földrendszer átláthatatlanságát, hogy a király a felszabadító háborúk alatt a visszaszerzett földeket olyan, a fegyver jogán szerzett területnek minősítette, amelyekkel szabadon bánhatott. E problémák megoldására rendelték el, hogy a visszafoglalt területeken a volt birtokosoknak oklevéllel kellett igazolniuk birtokjogukat, s csak a birtok becsült értéke 10%-ának lefizetését követően kaphatták

3 A pusztításokra való részleteket lásd T. Mérey Klára (1966) tanulmányában.
4 Erre vonatkozóan lásd Kováts 1969 (Táblázatok).
5 Reiszig 1914, 481.
6 Mint ahogyan Nagykanizsa sem lett megyeszékhely Zalában, amely mezőváros Somogy és Zala határán feküdt.

azt vissza. Ez sokszor persze nehézségekbe ütközött, hiszen az elmenekült nemesség nagy része jövedelmeit is elveszítette, így a vagyonadót nem tudta előteremteni. Könnyebb volt a helyzet az igazolások kapcsán, hiszen a vármegye előtt tett tanúvallomásokkal lehetőség nyílt az elkallódott papírok helyettesítésére.[7]

A 18. század elején Bécs igen bőkezűen bánt korábbi hadvezéreivel, udvari szállítóival és hitelezőivel, kiszolgálóival, támogatóival. A század elején az óriási területekre kiterjedő, főleg a külföldi hadvezérekhez juttatott földek az 1730–1740-es években nagyrészt gazdát cseréltek. Ennek során a már korábban is egyre erősebbé vált az Esterházy, a Batthyány, a Zichy, a Széchényi és a Károlyi família mellé emelkedtek a Festeticsek, a Grassalkovichok, az Erdődyek, a Szapáryak, valamint a Hunyadyak.[8] Most már olyan nagybirtokosok kezére kerültek a nagyobb uradalmak, akik tartósan Magyarországon vagy Bécsben éltek, jövedelmeiket innen nyerték, s akikkel hosszabb távra konzerválódtak a helyi földtulajdon-viszonyok is. Az új nagybirtokos réteg megszervezte birtokát, gazdálkodását, jelentős népességet telepített földjeire, ami nagyban elősegítette a mezőgazdaság fejlődését.[9] A középbirtokosi réteg is jelentős mértékben kicserélődött, új, lendületesen növekedő, s később gyakran az arisztokrácia soraiba emelkedő famíliák kezdték itt pályafutásukat.[10] Hatalmas birtokokhoz jutottak hozzá az egyházi intézmények is. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg a köznemesek rétegéről sem, akik egyes vármegyékben több százas nagyságrendben fordultak elő, s akiknek megélhetése sokkal nehezebb volt, mint a fent említett nagybirtokosoké. S a sor végén említsük meg a Somogyban, de a szomszédos megyékben is gyakran előforduló kisnemesi közbirtokosságokat, amelyek sokáig együttesen birtokoltak területet egy-egy falu határában, ám e rendszer szétesése a 19. század első felében már egyértelműen látható.[11]

Az uradalmas Somogy

A továbbiakban nézzük meg, hogy Somogy vármegyének milyen birtokrendszere volt a 19. század elején. Ehhez két, 1806-ban készült birtokösszeírás áll rendelkezésünkre. Az egyik tartalmazza az adott település méretét, s az ottani világi vagy egyházi birtokosok földjének terjedelmét.[12] A másik összeírás az egyes birtokosok felsorolása, amely összesítve tartalmazza földjeiket.[13] Számítógépre vitt adataink egybevethetők a korabeli szöveges áttekintésekkel, főleg a Széchényi Ferenc főispán

7 Marczali 1982, 118.; lásd még: Ágoston 1913.
8 Marczali 1982, 121.
9 Kállay 1980, 18.
10 Kaposi 2001, 242.
11 Somogyban öt ilyen falu volt: Pátró, Nemesdéd, Nemesvid, Nagyszakácsi és Nemeskisfalud.
12 Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL SML) IV. 1. h. 39. doboz, Ö 282.
13 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 283.

megbízásából Rumy Károly György által 1812-ben készített leírással,[14] valamint az 1814. évi megyei birtoklajstromokkal is.[15] (Ezek már szépen megvilágítják a pár év alatt bekövetkezett változásokat.) Úgy gondoljuk, hogy egészen pontos képet kaphatunk a század eleji megyei birtokviszonyokról *(1. táblázat).*

1. táblázat

Somogy megye földbirtokos csoportjai és birtokméretük 1806-ban[16]

A tulajdonosok birtokméretük alapján	A terület nagysága (magyar holdban)	Az összterület százalékában
Országos jellegű arisztokraták birtokai	696 024	51,18
Egyházi birtokok	201 640	14,82
Helyi nagybirtokosok földjei	327 767	24,10
2000–7000 hold közötti birtokosok	70 492	5,18
1000–2000 hold közötti birtokosok	32 288	2,37
500–1000 hold közötti birtokosok	18 407	1,35
100–500 hold közötti birtokosok	11 736	0,86
100 hold alatti birtokosok	1 551	0,11
Összesen	*1 359 905*	*100*

Látható, hogy Somogy vármegye, mint ahogyan később is gyakran említették, a „nagybirtokok hazája" volt, ahol hatalmas méretű földek halmozódtak föl néhány família kezében. A megye területének nagyjából 70%-a arisztokraták vagy egyházi intézmények kezében volt, amihez még hozzávehetjük a jómódú középbirtokosok sokszor több tízezer holdas birtokait is. A *2. táblázat* a legnagyobb birtokos famíliákat mutatja be.

Somogyban a II. József-féle, 1787. évi összeírás szerint 2130 tizennyolc éven felüli nemes férfi élt.[17] Az ekkor összeírt 313 faluból 159-ben éltek nemesek, közülük viszonylag sokan laktak a nagyobb uradalmi központokban. Ez arra utal, hogy a nagyobb uradalmak birtokkormányzási funkciókra előszeretettel alkalmaztak köz- és kisnemesi származásúakat. Jól látszik ez az 1807. évi vármegyei gazdatiszti összeírásból is, ahol különösebb vizsgálat nélkül is sok ismert nemesi családnév tűnik elő.[18] A népszámlálásban feltüntetett nemesek száma a települések döntő részében azonban a helyi földbirtokost és családját jelentette.

14 Lásd Tóth P.1988.

15 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 198 és 39. doboz, Ö 281.

16 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 282. Itt jegyezzük meg, hogy a dolgozatban szereplő területi adatokat magyar holdban adjuk meg. Ez többnyire 1200 négyszögöl földet, egyes falvakban azonban csak 1100 négyszögölt jelentett. Ha a magyar holdtól eltérünk, akkor azt a szövegben jelezzük.

17 Pótlás 1975. adatai alapján.

18 MNL Országos Levéltára. Filmtár. B. 1329. Somogy, 1807.

2. táblázat

A 20 ezer holdnál nagyobb birtokosok Somogyban 1806-ban[17]

A birtokos família vagy intézmény neve	A birtok területe (magyar hold)	Az uradalom központja Somogyban
gróf és nemes Festetics família	181 860	Csurgó, Balatonkeresztúr, Böhönye, Toponár, Szigetvár
gróf Széchényi Ferenc	175 723	Somogyvár, Marcali, Segesd, Csokonya, Barcs, Balatonszentgyörgy
herceg Esterházy Miklós	86 031	Kaposvár
gróf Hunyady József	82 030	Kéthely, Szemes, Szil, Henész
herceg és gróf Batthyány família	79 610	Somodor, Mozsgó + Enyingi uradalom és a Sellyei uradalom somogyi falvai
Veszprémi Püspökség	64 883	Karád
Jankovics família	58 452	Szöllősgyörök, Öreglak,Hetes, Vámos
Inkey família	45 429	Iharosberény
Custodiátus (Piarista rend)	38 069	Mernye
Somssich família	33 949	Sárd, Csertő
gróf Niczky György	29 270	Berzence
Boronkay família	27 541	Alsóbogát, Vrászló, Kutas
Esztergomi káptalan	26 464	Tapsony
Veszprémi káptalan	24 079	Kiliti
Tihanyi apátság	21 958	Endréd
Összesen	975 348	

Fontos arra rámutatni, hogy a vármegye közigazgatási területe gyakran nem esett egybe az uradalmak határaival. A dél-dunántúli térségben, főleg az arisztokraták kezében lévő latifundiumok miatt, sokszor előfordult, hogy az uradalmak alig igazodtak a megyehatárokhoz, ami azért fontos számunkra, mert az ilyen uradalmakban a nagybirtok egészét érintő kérdések (gazdálkodási döntések, munkaerő-átcsoportosítások, telepítések, eladások, vásárlások) sokszor a megye határain kívül lévő igazgatási központokban jöttek létre. Egyes nagybirtokok esetében a központ Bécsben, vagy legalábbis Somogytól messze helyezkedett el, s a somogyi uradalmak működése sokszor csak a birtokkomplexum részeként értelmezhető.[20] A vármegye határain átnyúló uradalmakra jó néhány példát hozhatunk. A Tolna megyei határon túl fekvő, gróf Viczay-kézben lévő iregi uradalomhoz tartozott a Somogyba átlógó, de vele határos Som település

19 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 283. A 2. táblázatban famíliaként jelöltük a több ágon jelen lévő családi birtokokat, családként pedig azt, amikor csak egy ágon birtokoltak.

20 Ilyen volt például a herceg Esterházy-, a herceg Batthyány-, a gróf Hunyady- és a gróf Széchényi-uradalom helyzete.

(2767 hold).[21] Ettől északra a herceg Batthyányak kezében lévő, Fejér megyei enyingi uradalom a Sió körül több somogyi települést is birtokolt (Németegres, Város- és Faluhídvég, együtt 11 694 hold).[22] A Tolna megyében lévő, mintegy 45 ezer holdas herceg Esterházy család dombóvári uradalmának Pula (ma Kapospula) nevű települése 1767-től Somogyra esett. Délkeleten a pécsi káptalannak Somogyba áthúzódó települése volt Drávakeresztúr (1458 hold).[23] A Dráván túli vaskai apátság faluja volt a Dráván inneni Drávaszentmárton (4345 hold).[24] A gróf Batthyány kézben lévő sellyei uradalomnak körülbelül negyede (Endesse, Hatvan, Sellye, Sztára, együtt 10 786 hold) esett Somogyra, a többi Baranya vármegyéhez tartozott.[25] Tegyük még hozzá, hogy több olyan uradalom is feküdt Somogyban, amelyek esetében viszont egyes birtoktestek már más megyékben, az előzőekhez képest a megyehatártól jóval távolabb helyezkedtek el, azonban irányításuk a somogyi uradalmi központból történt.

Fel kell hívnunk a figyelmet egy módszertani nehézségre. Munkánk alapvetően egy vármegyéhez kapcsolódik, amihez felhasználjuk más megyékre kiterjedő szerény ismereteinket is. Mivel azonban nem ismerhetünk mindent, s a tradicionális forrásadottságok sem egyformák, könnyen előfordulhat, hogy mondjuk a Somogyban látványos birtokvesztést produkáló személyek, családok az ország más végeiben jelentős birtokokat szereznek. Erre igazából – a később többször előkerülő – pribéri Jankovich család esete jó példa, akik Somogyban több birtokot is kénytelenek voltak eladni, s földjeik 50 év alatt körülbelül 10 ezer holddal csökkentek, ugyanakkor Szlavóniában a Kamarától megszerezték a hatalmas vuchini uradalmat (71 ezer hold, 30 falu).[26]Az eset azért is lényeges, mert rávilágít a családok következő generációinak lehetőségeire is: a vuchini uradalom a későbbiekben három leszármazott kezében három önálló uradalomra szétosztva működött.[27]

A birtokos-változások sajátosságai és vásárlások száma

Somogy megyében, mint máshol is, nagyon sok birtokosváltás történt a vizsgált korszakban, ami elsődlegesen a rokonsági kapcsolatokból következik. Tanulmányunk azonban csak a konkrét vásárlásokra és eladásokra fókuszál. Ezekből a 19. század első felére vonatkozóan 67 olyan esetet tudtunk regisztrálni, ahol konkrétan ismerjük az

21 A gróf Viczay család iregi uradalmára lásd Aradi 2013, 252.
22 Az enyingi uradalom falvaihoz lásd Demeter 1998, 26–30.
23 Tóth P. 1988, 48.
24 Uo.
25 Kardhordó 1973, 93.
26 Lásd Obad–Obad (1998) igen részletes adatait.
27 Tegyük ugyanakkor hozzá, hogy az Arcanum- és a Hungaricana-féle digitális gyűjtemények horizontálisan hihetetlenül kitágították a kutatás lehetőségét, számos új, jól használható adat és tény vált ezekkel ismertté. Szintén javítja az átláthatóságot a leíró jellegű történeti statisztikák elektronikus közzététele.

eladót és a vásárlót, az időpontot, sok esetben az aktus körülményeit, esetleg a megmaradt szerződést is elemezhetjük. Az említett 67 esetnél azonban több birtok tulajdonosa cserélődött. A birtokosok változása a vásárlások mellett más okokra is visszavezethető.

Az egyik a fiági leszármazás alapján történő birtokoscsere, amikor a földek férfiágon öröklődtek és osztódhattak. A vizsgált 50 év alatt két-három generáció kezében osztódhatott a birtok, a szokásoknak és a középkorból származó törvényeknek megfelelően. A helyi szokás általában a fiúknak juttatott földbirtok és a lányoknak adandó negyedrész volt (ha kell, osztva), leginkább pénzben kifizetve. Ennek kivitelezése azonban sokszor nehéznek bizonyult, hiszen olyan fiúörökösöket feltételezett, akiknek jelentős felhalmozott tőkéje vagy tartaléka volt. Ha ez nem állt rendelkezésre, akkor vagy egy vagyonelemet (birtokrészt) kellett értékesíteni, vagy pedig a lányoknak egy, a vármegyénél intabulált adóslevelet kellett átadni. Nem véletlenül van több példánk olyan esetekre, amikor a fiúörökösök megpróbálták lealkudni a lánytestvérek felé való adósság egy részét; avagy amikor leányörökösök, férjeik vagy már leszármazottaik pert indítottak az örökség megszerzésére.

A birtokosok cserélődésében tipikus volt a beházasodás révén való birtokszerzés, és ezzel együtt a tulajdonosváltás, hiszen fiúk nélküli családokban a lányok földje a második generáció alatt már más nemesi néven jelenhetett meg. Ezt kivédendő terjedt el a kiházasításnak az a modellje, amikor a famíliák egy-egy fiút és lányt egy generáción belül cseréltek. Találunk példákat arra is, amikor a kölcsönös csere két generáció alatt ment végbe. Arra is volt lehetőség, hogy famílián belüli házassággal maradjon meg a birtok. Nagyon sok példánk van a jelzett folyamatokra, akár nagy-, akár kisebb birtokosok esetében is. A fenti modelltől eltérően működött a hitbizományok rendszere, ahol leggyakrabban az elsőszülött fiú vitt mindent, azonban a vizsgált időszakban még kevés hitbizomány volt Magyarországon, Somogyban pedig mindössze egy,[28] mégpedig a herceg Esterházy család mintegy 86 ezer holdas kaposvári uradalma.[29] Hasonlóan kötött birtok volt az egyházi föld. (A *2. táblázat*ból is látható, hogy a megyének hetede egyházi intézmények kezében volt.) Közülük méreténél fogva kiemelkedett a veszprémi püspökség 65 ezer holdas, az 1806-ban a piarista rend kezébe került 38 ezer holdas mernyei, a 26 ezer holdas esztergomi káptalani és a 21 ezer holdas veszprémi káptalani uradalom.[30]

Speciális somogyi birtoklási jellegzetesség az úgynevezett „középbirtokosi hagyatékok" léte. Eredete a török korba nyúlik vissza. Közismert, hogy a hódoltság alatt a nemesi jog nem évült el, s a földek tulajdonlására vonatkozó jogok továbbéltek. Tény, hogy a katonáskodó famíliák közül több, korábban jelentős birtokos család a 17–18. század fordulójára férfiágon kihalt. A nemesi öröklési jog révén földjeik leány-

28 Hirsch 1893, 30–36. A hitbizományok a 19. század második felében szaporodtak meg a megyében.

29 A Festeticsek kezében lévő, Keszthely központú hatalmas földbirtok hitbizomány jellegéről már abban a korban is, s a mai időkben is, viták vannak, ennek megítélésébe azonban most nem bocsátkozunk bele.

30 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 282.

ágon, majd pedig oldalágakon öröklődhettek tovább. Mivel az oldalágak közül többen meg tudták váltani földjeiket, így távoli famíliák is teljes joggal rendelkezhettek részbirtokokkal. Somogy megyében három ilyen birtokkomplexum jött létre, ezeknek együttes területe számításaink szerint mintegy 360 ezer hold volt, a megye területének egynegyede. A korábban Nagybajom környéki földeket birtokló Koroknyay famíliához köthetően érkezett a vármegyébe a Kovács, a Vörös, a Farádi, az Ebergényi és a Sárközy család.[31] A Tab, Kadarkút, Viszló környéki területekhez kötődő Somlyay–Faiszy-hagyaték révén került Somogyba a tarródházi Kiss, a Baranyay, a Wrancsics és a Nedeczky család néhány tagja,[32] míg a Perneszy-hagyaték hozta a Tallián, a Csapody, a szentgyörgyi Horváth és a Vukovics családot, és azok különböző ágait Somogyba.[33] A 18. században lezajlott változások a későbbiekben is éreztették hatásukat: a fenti famíliák további osztódása, a beházasodások, a leányágak szaporodása még tovább aprózták ezeket a földeket. E három hagyaték révén a 19. század közepéig mintegy 50 olyan nemesi família jelent meg Somogyban, amelyek korábban döntően Vas, Sopron, Veszprém vagy Zala vármegyében éltek, de jöttek birtokosok az észak-magyarországi vidékekről is.

Nézzük meg a továbbiakban, hogyan alakult a birtokeladások száma Somogyban 1801 és 1850 között! Az *1. ábrán* az évtizedenkénti változásokat adjuk meg.

A változásokat illetően gazdaság- és társadalomtörténeti ismereteinkből származó várakozásaink csak részben igazolódtak. Korábban arra gondoltunk, hogy a francia háborúk alatti mezőgazdasági áremelkedések miatt megélénkülnek a földvásárlások, továbbá a dekonjunktúra alatt a sok csőd és egyéb gazdasági nehézség miatt ugranak meg az eladások. A reformkorra, s főleg az 1840 utáni időszakra újra azt várhattuk, hogy a

1. ábra

Birtokeladások száma évtizedenként (1801–1850)

31 Baranyai 1914, 598–599.

32 A Somlyay–Faiszy-hagyaték kérdéséhez lásd részletesen: Kaposi 1994.

33 Baranyai 1914, 598.

földhöz jutás törvényi könnyítése újfent nagy változásokat eredményez.[34] Ehhez képest azonban azt tapasztaljuk, hogy a koalíciós háborúk alatti birtokeladások száma – az itt nem látható –megelőző időszakhoz képest lényegében nem változott. Az 1810-es években alig történt birtokvásárlás, majd az 1820-as években erősödött a forgalom, az előző évtizedhez képest megkétszereződött; az 1830-as évek forgalma pedig megegyezett az 1840-es évekével.

Fontos azonban hozzátenni, hogy az évtizedenkénti bontás némileg megtévesztő, inkább csak számolási sajátosság, a történeti folyamatok nem ahhoz igazodnak. A vásárlási adatok ugyanakkor kirajzolnak néhány érdekes tendenciát. A koalíciós háborúk előtt és alatt Somogyban a birtokvásárlások főleg nagybirtokosok által történtek. Ebben az időben a legaktívabb vásárlók a Festetics, a Széchényi és a Zichy család tagjai voltak, de láthatunk északról érkezett, s Baranya és Somogy megyében erős politikai és társadalmi bázist kiépítő családokat is (Országh, Kacskovics). Az eladók között főleg teljesen eladósodott középbirtokosi családokat találunk (Lengyel, Melczer, Inkey). E korszak eladásai a legtöbb esetben nem nagy uradalmakat érintettek, hanem csak meglévő nagybirtokok kiegészítését, kikerekítését többnyire szomszédos földekkel. Az 1816-tól beköszöntő évtizedes dekonjunktúra alatt hasonló a helyzet: nagy uradalomvásárlás csak egy történt (Festetics László vette meg a berzencei uradalmat). E korszakban főleg helyi középbirtokosok vásárolgatták fel elszegényedett sorstársaiktól a földeket. Ez az időszak a Somssich fivérek (Miklós és Pongrácz) látványos gazdagodásáról szól.[35] Az eladók között lecsúszóban lévő arisztokratákat és középbirtokosokat (Festetics Miklós, Pongráczok, Pászthoryak, Putheanyak) ugyanúgy találunk, mint köznemeseket (Noszlopy, Berzsenyi, Thulmon).[36]

A nagy vásárlási láz 1830-tól köszöntött be. A legnagyobb területet érintő változás kétségtelenül Széchenyi István gróf somogyi uradalmainak eladása volt. Kiemelkedett a nagy vásárlók sorából gróf Zichy Károly, aki 1832 és 1842 között vásárolgatta össze birtokait.[37] Nagy területek kerültek Czindery Lászlóhoz,[38] a Somssichokhoz és a Kund családhoz. Újdonság volt 1840 után a Pestről, Ausztriából érkezett vásárlók megjelenése. Wodianer Rudolf és gróf Waltersleben a lengyeltóti uradalomból szerzett földeket,[39] Sina György egy Hunyady-uradalmat vett meg,[40] míg a bécsi Biedermann fivérek gróf Batthyány-földeket szereztek.[41] Mindezt az eladók oldaláról szemlélve, igen vegyes képet találunk: elszegényedett arisztokraták mellett ekkor már szép számmal vannak köztük helyi középbirtokosok is.

34 Így például az 1840. évi 22. tc., vagyis a csődtörvény jelentősen könnyítette a hitelezők helyzetét.
35 Kaposi 2002.
36 Lásd például Kaposi 2000, 61–72.
37 Uo. 73–81.
38 Kaposi 2012, 56–60.
39 Bácskai 1989, 168.
40 Lásd Kerényi 2003.
41 Tilcsik 2000, 88–89.

A földet eladók csoportja

A folyamatok egzakt értékeléséhez némileg önkényesen, de egybehangzóan korábbi kutatási eredményeinkkel,[42] a korabeli nemesi társadalom három csoportját különítettük el. Az arisztokraták elhatárolása egyszerűbb, mivel viszonylag kevesen voltak, s főrangú címeiken túl általában nagy területek felett uralkodtak. Idesoroltuk azokat a somogyi középbirtokosokat is, akik a vásárlás időpontjában még nem, de nem sokkal később már arisztokraták lettek (például Somssich János: 1813; Pongrácz: 1845). A középbirtokosokhoz soroltuk azokat a nem főrangúakat, akik a korabeli összeírások szerint legalább 3000 magyar holddal bírtak a megyében, s rendszerint magas megyei hivatalokat töltöttek be. A többiek, vagyis a 3000 hold alatti földdel rendelkezők a középnemesek csoportjába kerültek. (Eljárásunk önkényesnek tűnhet, de kutatási tapasztalatokon alapul.) Korábbi ismereteink alapján azt gondoltuk, hogy az eladók csoportjában az elszegényedő középbirtokosok, főrangúak és középnemesek nagyjából egyenlő arányban oszlanak meg.

Nos, adataink egyáltalán nem ezt mutatják. A vizsgált 67 birtokeladás fele, jelesül 33 eset egyértelműen a bene possessionati rétegének változásairól, földeladásairól szól. Arra már korábban rámutattunk, hogy e társadalmi csoport több tagja a 19. század elején hatékony gazdálkodásáról volt híres.[43] Az is tény ugyanakkor, hogy a reformkor idején a jómódú középbirtokos famíliák több tagja is bekerült a nagy birtokvesztők csoportjába. Nem kívánjuk a 33 esetet felsorolni, csupán néhány fontosabb típusra utalunk. A birtokeladások egyrészt a földek elaprózódására vezethetők vissza. A Perneszy-jogon Somogyban földet szerző Talliánok előbb négy ágon, majd pedig az egyes ágakon tovább osztották földjeiket, s bár házasságokkal szereztek is egy keveset hozzá, mégis csak fogytak az ősi földek. Míg a 19. század elején 3000–5000 holdas földekkel rendelkeztek a család tagjai, addig az 1840-es években több családtagnál már 2000 holdon aluli birtokok jelennek meg.[44] Csak egy példa: Tallián József örökösei a Kaszó település melletti Bolhás faluban lévő egyharmad birtokukat 1834-ben adták el gróf Zichy Károlynak, míg a Talliánoktól már korábban a Kovách és a Jeszenszky családhoz került kétharmadnyi birtokrészt szintén ekkor vette meg a gróf.[45] A Szily család birtokvesztése már régen elkezdődött: a századfordulón dezséri Országh István vette meg Szily Ádám drávafoki birtokát,[46] míg 1839-ben a Kaposvár és Kadarkút között félúton lévő, nem túl nagy kiterjedésű szerászlói birtok került Somssich Pongráczhoz.[47] A volt lengyeltóti

42 Kaposi 2000, 54–61.
43 Lásd Kaposi 2000, 60.
44 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 273.
45 MNL SML IV.1. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1834. május 22. A. C. 2197.; MNL Baranya Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL BML) XIII. 2. Jeszenszky családi levéltár. Bolhási birtokjogi iratok.
46 Kaposi 2011, 43.
47 T. Mérey 1962, 95.; illetve MNL SML. XIII. 30. Szarkavári Somssich család iratai. Uradalmi ügyészségi iratok, 1821–1830. 1839. évi kimutatás.

uradalomból a Putheany-részek tarródházi Kiss-jogon az Inkeyekhez kerültek,[48] Babod és Túr pedig gróf Walterslebené lett.[49] Fogytak a pribéri Jankovichok somogyi földjei is. A 18. század közepén a több tízezer holdas, Észak-Somogy számos pontján elhelyezkedő pribéri Jankovich-birtokok három ágon öröklődtek tovább, amelyek közül kettő leányág volt, s a megosztást követően a földek hozzávetőleg kétharmada a báró Pongrácz és a gróf Niczky famíliához került.[50] Az 1820-as években aztán e családok kezében lévő földek fogyásnak indultak. A Jankovichoktól 1831-ben Fajsz és Vámos került Kund Vince és Gusztáv kezére.[51] Özvegy Jankovich Istvánné 1844-ben Somssich Pongrácznak adta el a 2514 holdas Felső-Hetest.[52] Csak névazonosság, de egy másik középbirtokos família volt a jeszeniczei Jankovich, akik közül Xavér Ferenc 1835-ben Siskovics Józsefnek adta el a megye közepén fekvő alsó-bűi, bodrogi és sörnyei részbirtokát,[53] majd 1840-ben gróf Széchényi Pálé lett a felsőzsitfai és a szőcsénypusztai uradalma is. Az eladósodott iharosberényi Inkey família helyzete előrevetítette, hogy földjeik előbb-utóbb másokhoz kerülnek. Már az 1810-es években eladták Surdot és Gyékényes náluk lévő részét, majd a csőd bekövetkezte után Inkey Antal szabadult meg a 6200 holdas Miháldi falutól és tartozékaitól Zichy Károly javára.[54] S végül emeljük ki a birtokvesztők közül a Vas megyei illetékességű, de az ország több pontján is földekkel rendelkező Gludovácz családot. A családnak 1840-ben Polány, Gamás és Osztopán faluban még csaknem 7000 holdja volt, de az örökösök 1845-ben e földeket a Győr megyében birtokos Mille Ferencnek, a már említett gróf Zichy Károlynak, s (valószínűleg) egy Talliánnak adták el.[55] Az említett esetek alapján arra következtethetünk, hogy a megye bene possessionati rétege a reformkorra részben kicserélődött, s több, máshonnan érkezett család is részévé vált e társadalmi csoportnak.

Az arisztokraták csoportjában is sok esetben láthatunk birtokvesztést, bár ez kétségtelenül kevesebb famíliát érintett. Néhány példával szemléltetjük ennek folyamatát. Niczky György gróf 1806-ban még több mint 29 600 holddal rendelkezett Somogyban. Fia, Niczky János gróf 1820-ban adta el az amúgy hatalmas adósságokat öröklő, s azt jelentősen meg is fejelő gróf Festetics Lászlónak a csaknem 13 500 holdas berzencei uradalmat.[56] A reformkorra a Niczky család elveszítette a korábban a Jankovichoktól szerzett földek több darabját is, a későbbiekben már csak a Baranya megyei határon lévő kercseligeti és az Észak-Somogyban levő tótgyugyi terület kétharmada maradt meg.[57] Itt említjük meg az óvári báró Pongrácz család esetét is, hiszen rokonságban álltak a

48 http://lengyeltotikepekben.mindenkilapja.hu/html/25092028/render/zichy-kastely-korhaz.
49 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 273.
50 Baranyai 1914, 620.
51 Uo. 622.
52 Hetes megvásárlására: Hetes, 1981; MNL SML. XIII. 30. Szarkavári Somssich család levéltára. Vegyes összeírások 1795–1935; XIII. 29. Sárdi Somssich család iratai. Vegyes iratok, 1786–1849.
53 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 274.
54 Kaposi 2000, 79.
55 Uo.
56 Lásd *Keszthelyi életrajzi lexikon;* illetve Szabó 1928.
57 MNL SML IV. 1. h. 60. cs. Czindery-féle birtokösszeírás. 1848–49.

Niczkyekkel. A 18. század vége felé a Pongrácz család a pribéri Jankovichoktól házasság útján megszerzett csaknem 10 ezer holddal bírt Somogyban.[58] A 19. század első évtizedeiben e földek két örökös között osztódtak szét, akik aztán megszabadultak birtokaiktól. Először a megyeszékhely szomszédságában lévő Kaposújlak kelt el: 1824-ben Pongrácz Gusztáv Somssich Miklósnak és Pongrácznak adta el,[59] míg Pongrácz Emília Alsó-Hetest 1844-ben Somssich Pongrácznak értékesítette.[60]

Festetics Antal esete is sajátos. Ő ugyan csak 1853-ban kapott grófi rangot, de ettől még szervesen a hazai elithez tartozott. Festetics Antalt országszerte a leggazdagabb köznemesnek nevezték, még Pesten is jókora telkekkel rendelkezett (például a mai Üllői út környékén). Az ő földbirtoklása különleges történet. A dégi ágat képviselő Festetics Antalnak 1806-ban 34 738 holdja volt Somogyban, míg fivérei, János és Lajos ennél kevesebb földdel rendelkeztek (18 779, illetve 17 914 hold).[61] Az 1814. évi összeírásban van egy ceruzás utalás arra, hogy Festetics Antal 10 649 holdat több vevőnek együtt (Gludovácz, Kovács, Bolla, Kund, Csépán) adott el. E földek területileg Nagybajomban, Kisbajomban, illetve a mellettük lévő vizenyős, posványos, de hatalmas kiterjedésű pusztákon voltak (Lók és Koroknya, Kak és Lencsen), ahol ugyanakkor sok más birtokossal kellett osztozni. Valószínűleg ez is motiválhatta Festetics Antalt, hogy feladja a területet, de azt is elképzelhetőnek tartjuk, hogy más beruházásai miatt (dégi kastélyépítése, pesti épületek létrehozása stb.) szüksége volt tőkére. Tény, hogy 1814-ben már csak 24 163 holdja volt Somogyban, a területileg egységes böhönyei uradalom.[62] Egy 20 évvel későbbi összeírás szerint viszont az eladott földek árából mind a négy településen vásárolt összesen 934 holdat[63] (legnagyobb részét Nagybajomban, valószínűleg az egyik részbirtokostól), utódai pedig folytatták a nagybajomi földek felvásárlását.

A nagy arisztokrata birtokvesztők egyike gróf Festetics Miklós. Esetében a problémák több okra nyúltak vissza. Egyrészt nagyapja, Boronkay József végrendeletében a francia háború alatti konjunktúra idején olyan végkielégítést rendelt a két lánytestvérének (Borbála, gróf Hadik Andrásné, illetve Erzsébet, gróf Almássy Lászlóné), amely az árdepressziós években kifizethetetlen volt.[64] Másrészt az az életmód, amit Miklós gróf folytatott, nem állt arányban az alsóbogáti és vrászlói uradalmi bevételekkel. Ráadásul magára vállalta öccse adósságát is, s ez így együtt hatalmas terheket rótt rá. Végül is a kancelláriától 1828-ban megkapta az engedélyt birtokainak értékesítésére. 1828 és 1832 között több, kisebb-nagyobb birtokot adtak el, majd 1832-ben a 10 938 holdas vrászlói uradalom (Vrászló, Path, Gardos, Simonyi Nyugat-Somogyban, továbbá Visz-

58 Hetes, Hidas, Alsó-Bű és Kaposújlak falvak.

59 MNL SML. XIII. 30. Szarkavári Somssich család iratai. Vegyes összeírások 1795–1935. Kaposújlak, 1824. A korabeli birtokvásárláshoz lásd még: T. Mérey 1962, 94–97. adatait.

60 MNL SML. XIII. 30. Szarkavári Somssich család levéltára. Vegyes összeírások 1795–1935. Lásd még: Hetes 1981 adatait.

61 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 283.

62 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 198.

63 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 280.

64 MNL SML Varászlói uradalom levéltára (a továbbiakban MNL SML VUL). Fasc. 13. Boronkay József végrendelete, 1809.

ló a Zselicben) értékesítésére is sor került, a vásárló gróf Zichy Károly volt.[65] Festetics gróf ugyanakkor mint felvilágosult, liberális szellemű személy, sokat tett Széchenyi István eszméinek terjesztéséért, s nevéhez fűződik a Jankovichoktól bérelt Kaposvár melletti hetesi birtokon a somogyi lófuttatások megszervezése is.[66] Maradék földjeit a későbbiekben elcserélte: ennek során az alsóbogáti birtok és kastély az Inkeyekhez, azok lengyeltóti birtokrésze pedig Festetics Miklóshoz került. Tény, hogy az 1840-es évek közepére a másfél évtizeddel korábbi 25 ezer holdas birtokából alig 1759 holdja maradt.[67]

Széchenyi István gróf korábban már említett esete jobban ismert. 1834-ben a 62 038 holdas csokonyai birtokát eladta testvéreinek, akik az egyszeri summa kifizetése mellett évjáradék fizetését is vállalták.[68] (Ettől persze a Széchényiek Somogyban található 175 ezer holdas birtoka nem csökkent.) Érdekes gróf Batthyány Gusztáv esete is. Batthyány Gusztáv és Kázmér sokáig együtt kezelték örökölt birtokaikat, de 1838-ban mégis szétválasztották azokat.[69] Somogyban Gusztáv grófnak Mosgó központtal 40 996 holdja, Kázmér grófnak Somodor központtal 15 192 holdja maradt.[70] Gusztáv gróf Londonban élt, ahol versenylóistállót tartott fenn. Költséges életmódja miatt már fiatalon hatalmas adósságokat halmozott föl, majd 1842-ben óriási kölcsönt vett fel a bécsi illetékességű Biedermann Lázár Mihálytól. Az adósság törlesztése érdekében meg kellett válnia földjei egy részétől: az 1849. november 27-én Bécsben kelt szerződésben 1,88 millió forintért eladta a hajdani hitelező örököseinek a mosgói, s azzal együtt a Baranya megyében lévő üszögi uradalmat.[71] Gusztáv ugyanakkor így is a kikövezett úton maradt, hiszen lehetett tudni, hogy az öreg Fülöp herceg után ő a csaknem 38 ezer holdas hercegi hitbizomány várományosa, amit 1871-ben át is vehetett.[72]

A somogyi földforgalom vizsgálatakor a kisebb birtokokkal rendelkező köznemesség esetében is több esetet láthatunk a földek eladására. A 12 eset közül jó néhány azt a folyamatot sejteti, hogy a túlnépesedett famíliákon belül mindig voltak olyan részbirtokok, amelyekre már nem tartottak igényt. A Vásonyi család hajdani mocsoládi birtoka a 18. század végén már négy leszármazotti ág kezében volt, akik közül az egyik a saját negyedrészét Kacskovics Mihálynak adta el.[73] Folyamatosan fogytak a Berzsenyi-, a Noszlopy-, a Thulmon-, a Répás- és a Hertelendy-földek is. Ezek a sokszor csak pár száz holdas birtokok a legtöbb esetben szomszédos, tőkeerősebb középbirtokosokhoz kerül-

65 MNL SML Közgyűlési jegyzőkönyvek 1832. augusztus 16. A. C. 2394.

66 Később ő lett az 1835-ben megalakult Somogy vármegyei lótenyésztő társaság elnöke is, sokat tett azért, hogy a telivérek elterjedjenek a megyében. Lásd Kaposi 2000, 71.

67 MNL SML XIII. 30. Szarkavári Somssich család iratai. Vegyes összeírások. 1844. évi megyei birtokösszeírás másolata. A dokumentum ugyanolyan formátumban készült, mint a többi (1806., 1814., 1834. évi) birtoklajstrom. Mivel Somssich fontos pozíciókat töltött be, ezért maradhatott meg családi anyagában az irat.

68 Gergely 1987, 174.

69 Tilcsik 2000, 87.

70 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 273.

71 Tilcsik 2000, 89.

72 Kaposi 2013, 124–125.

73 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 282.

tek. A vrácsiki (ma Újvárfalva) közbirtokosok (Berzsenyi, Noszlopy, Bárány és Takáts família) Sörnye faluban lévő földjeire a szomszédos sárdi Somssich Miklós vetett szemet, s egymás után vette meg a részbirtokokat.[74] A Koroknyai utódok kezében lévő pusztakovácsi földek egy részét 1847 körül a somogyfajszi központtal uradalmat kiépítő Kundok vették meg. De kerültek arisztokratákhoz is köznemesi részbirtokok, így például a teljesen elszegényedő Mérey família lellei részbirtokát Széchényi Pál vette meg, a Marcali mellett lévő gombai kisebb birtokokból több darabot szintén Pál gróf vásárolt fel.[75] A Répás család Apátiban lévő birtokrésze gróf Zichy Károlyé lett.[76] A Hermann- és a Hertelendy-féle szerászlói birtokok 1839 után már Somssich Pongrácz mikei uradalmát bővítették.[77] A Trencsén megyei eredetű Domaniczky Péter felesége révén jutott hozzá 1932 holdas somogybükkösdi birtokához, s 1807-ben ki is hirdette nemességét.[78] Domaniczky Ferenc 1842-ben a Dráván túl megszerezte Slanjet, s átköltözött, de a testvérei kezén (János, Krisztina, Boldizsár) maradt földek is nagyrészt a Péryekhez és a Hochreiterekhez kerültek, s 1840-ben már csak Domaniczky Boldizsárnak volt 345 holdja a bükkösdi birtokból.[79]

Az eladási adatok és a birtoklajstromok összevetéséből világosan látszik, hogy a fentieknél jóval több birtokosváltás történt, azonban adatbázisunkba a vélelmezett vagy sejtett birtokcseréket nem vehettük fel.

A birtokvásárlók csoportja

A tanulmány előző fejezeteiben már többször érintettük a vásárlók személyét, ezért úgy gondoljuk, érdemes egy kicsit közelebbről is megismerkedni ezzel a csoporttal.

A főrangúak jelentős aktivitást mutattak a birtokvásárlások terén. Mindenkitől vettek földet, akitől csak lehetett: köznemestől, középbirtokostól, arisztokratától. A Festetics család keszthelyi és dégi ága egyaránt a földvásárlók csoportjába tartozik. Festetics László gróf berzencei vásárlását már említettük, a grófi ág ezt követően már nem vett földeket. Vizsgált korszakunkon túl, 1853-ban László gróf örököse el is adta a csurgói uradalomhoz tartozó szentmiklósi kerületet gróf Zichy Károlynak, utóbbi esetében a vásárlás célja lánya, Zichy Antónia, özvegy Batthyány Lajosné jövőjének biztosítása volt.[80] (Egy korabeli mondás szerint a Festeticsek Keszthelyről kiindulva úgy tudtak csaknem 100 kilométert délre megtenni Berzencéig, a Dráváig, hogy nem kellett más földesúr birtokára lépniük.) Festetics Antal helyzete is megváltozott. Testvére,

74 Lásd Andrássy Antal tanulmányának adatait: Andrássy 1987, 14–15.
75 Móricz 2012, 427–430.; Széchenyi 1933, 119.
76 MNL SML VUL Fasc. 35. „Az eladási iratok massája".
77 T. Mérey 1962, 95.; illetve MNL SML. XIII. 30. Szarkavári Somssich család iratai. Uradalmi ügyészségi iratok, 1821–1830. 1839. évi kimutatás.
78 Baranyai 1914, 614.
79 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 273. alapján.
80 Levéltári források alapján lásd Kardos–Czupi 2014, 717.

János 1809-ben Győrnél meghalt, míg II. Lajosnak nem voltak gyermekei, így e két ág földjei visszaszálltak Antalra, ami együtt már óriási földbirtokot jelentett.[81] Az 1830-as évek elején Festetics Antal megosztozott fiaival, s kialakította a böhönyei, a toponári és a hárságyi uradalmat.[82] Festetics Antal ugyanakkor nemcsak eladott, hanem vett is földet: 1834-ben vette meg a Kaposvártól északkeletre lévő Kisgyalánt (Gázlópusztát) gróf Hugonnai Gusztávtól, de vásárolt Hedrehelyből,[83] vett földet unokaöccsétől, gróf Festetics Miklóstól is, s említettük már korábban a Nagybajom és környékén visszavásárolt földjeit. Testvére, Festetics II. Lajos élete vége felé a szigetvári birtok eladásával párhuzamosan vette meg a Csehországban élő gróf Somssich János csertői uradalmát, ahol aztán 1836-ban kastélyt is épített (az eset ilyeténképpen felfogható birtokcsereként is).[84]

Széchényi Ferenc gróf a 18–19. század fordulóján számos, kisebb-nagyobb földet vásárolt Somogyban. A somogyi főispán 1806-ban Lellén, és az attól délre lévő Bozótosban (ma Nagyberek keleti része) megvette Majthényi báró földjét (3381 hold), amit össze tudott kapcsolni a birtokában lévő szomszédos Látránnyal. Lelle (vagy régiesen Lölle) birtoklása sokat változott az idők során. Hajdan a Lengyel család birtoka volt, majd 1725-ben egy családi osztozkodás Lengyel Krisztinának juttatta, akinek Pongrácz Istvántól öt lánya született. A földek négyötöde a beházasodott Majthényi-ághoz került, és a 19. század elejéig náluk is maradt. Egyötöde viszont Mérey-ágon öröklődött, amit aztán a résztulajdonosok szétapróztak (jutott belőle a Spissich, a Somogyi, az Oliver, a Szalay s más családoknak is).[85] Nem tartott azonban sokáig Széchényi gróf lellei birtoklása sem, mert a halála után egy évvel fia, Pál eladta Lellét és Látrányt jeszeniczei Jankovich Xavér Ferencnek, majd annak 1843. évi halálát követően pribéri Jankovich László lett a birtokos. Széchényi gróf 1810-ben a tarródházi Kiss Teréz kezére jutott lengyeltóti uradalomból is vásárolt,[86] majd pedig Lengyel-Buzsák egy részéhez is hozzájutott. Széchenyi István gróf már említett esetéhez most csak annyit tennénk hozzá, hogy Pál és Lajos megosztozott István birtokán, így Lajosnak 95 ezer, míg Pálnak 80 ezer holdas birtoka lett Somogyban.[87] Pál gróf somogyi birtokirányítási központja Marcaliba, míg Lajos grófé Felsősegesdre került, bár a tulajdonosok élete a birodalmi arisztokrácia modelljéhez igazodott, s nem a dél-dunántúli szokásokhoz.

A gróf Zichy-család több ágán is nagy „birtokgyűjtögetők" jelentek meg. Zichy József kamarásnak 1806-ban két uradalma volt Somogyban a 2900 holdas zákányi, illetve a 6000 holdas nagocsi központú. A zákányi uradalom az idők során jelentősen bővült: a gróf megvette a szomszédos Surdot, amivel 7000 holdassá vált birtoka. Halála után az uradalom Zichy Domokos gróf, Veszprém megyei főispáné lett, aki tovább bővítette azt: 1844-ben megvette az uradalom melletti Ortilost és Porrogszentpál egy ré-

81 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 281.
82 Festetics Antal halála után ezek már külön élő és működő uradalmakká váltak.
83 Bánkiné Molnár 1997, 330.
84 Vasdényey 1922, 13.
85 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 282 és Ö 283.
86 Széchenyi 1933, 119.
87 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 273.

szét a Szalay családtól, majd pedig gróf Széchényi Páltól annak zákányi és gyékényesi birtokrészét. (A szerződést 1845. december 20-án írták alá.)[88] Ezzel már egy tekintélyes méretű, egy tagban lévő, mintegy 11 ezer holdas uradalmat sikerült létrehoznia. Tapasztalt birtokvásárló volt a família czifferi ágán gróf Zichy Károly is, aki 1832–1844 között apósa (gróf Batthyány Nepomuk János, Torontál megye volt főispánja) pénzén fiainak (vagyis Batthyány gróf unokáinak) hatalmas birtokokat szerzett. 1832-ben megvette Festetics Miklóstól a vrászlói uradalmat, 1841-ig azt számos birtoktesttel megnövelte (Kovách-, Tallián- és Jeszenyszky-földek Bolháson, Inkey-földek Miháldiban, Répás- és Tanyi-földek Apátiban), majd pedig a Gludováczoktól megszerezte Felsőbogátot és a szomszédos birtokokat (Edde, illetve Buzsák egy része).[89] A reformkor végén már 35 ezer holddal[90] rendelkezett a megyében, majd 1848 után szétosztotta birtokait gyermekei között. A Somogyban lévő földek négy ágon öröklődtek tovább, de közülük csak két férfiág volt, a többi leányágon külföldi főnemesek (Walterskirchen, Odescalchi) kezébe került.

A vásárlók között nagy számban találunk feltörekvő középbirtokosokat is. Különösen a Somssich família tagjai aktivizálták magukat a 19. század első felében. A családtagok könnyű helyzetben voltak az információk megszerzése terén: Somssich Miklós és Pongrácz hosszú időn át alispáni, országgyűlési követi vagy más magas posztokat töltöttek be, s mindig az elsők között voltak, akiknek tudomására jutott egy-egy eladó birtok híre.[91] Somssich Miklós a család ősi sárdi házában élt, így nem véletlen, hogy a 9000 holdat kitevő atyai örökségéhez a környéken keresett új földeket. Földjeit a már más összefüggésben említett vrácsiki, sörnyei és szövécsi részbirtokokkal növelte meg, amivel egy egységes uradalmat hozott létre Kaposvártól északnyugatra, mintegy 14 500 holdnyi terjedelemben.[92] Somssich kiváló gazdálkodó volt, mintagazdaságának, főleg minőségi állattartásának híre messze terjedt. Az idő előrehaladtával azonban gondolnia kellett fiaira is, így aztán ő maga egyre inkább a saját maga szerezte sörnyei birtokra húzódott, ahol egy jókora kúriát építtetett, s a forradalom idején Sárdot már átengedte fiainak: Pálnak, Lőrincnek és Jánosnak. (Halála után Sörnyén, az ott épített kápolnában temették el.)[93]

Öccse, Somssich Pongrácz az 1808., illetve az azt módosító 1812. évi testvéri diviso után[94] Mikén alakította ki központját, ahol kastélyt is építtett.[95] Ám mivel egyre több megyei és országos hivatalt szerzett, új stratégiája a vármegyeközponthoz közeli birtokok megszerzése lett, amelyek egyben növekvő piaci lehetőséget is biztosítottak. 1824-

88 MNL OL A 57. Kancelláriai Levéltár. Libri regii. 67. kötet, 614–615.
89 Kaposi 2000, 76–81.
90 MNL SML IV. 1. h. 60. cs. Czindery-féle birtokösszeírás. 1848–49.
91 Andrássy 1987, 14.
92 MNL SML IV. 1. h. 60. cs. Czindery-féle összeírás, 1848–49.
93 Egy nekrológban azt írták helyi forrásra hivatkozva, hogy „Egyszerű helységben […] népesebb temetést alig lehete látni". Lásd *Vasárnapi Újság*, 1871. január 1. 2. Lásd még: Véssey 1944, 39.
94 MNL SML Somssich család levéltára (szarkavári). Vegyes összeírások. 1795–1935. 1808. Divisio.
95 Kaposi 2002, 80.

ben megszerezte Kaposújlakot, ahol 1831-ben felépítette a ma is álló kastélyát.[96] 1842–1844 között Alsó- és Felső-Hetest vette meg a báró Pongrácz és a Jankovics családtól, a két birtok együtt 5500 holdat tett ki.[97] Emellett Pest megyében, Domonyban is vett földet és egy kúriát, összes földje körülbelül 15 ezer hold lehetett. 1848-ban mikei birtokára húzódott vissza, többi földjét fiainak, Imrének és Józsefnek engedte át. Személyével kapcsolatban érdekes momentum, hogy bár a volt baranyai főispán, somogyi alispán, alnádor, személynök a forradalomnak nem volt nagy barátja, 1849 augusztusában Mikén ő és több családtagja is egy menekülő és bújtatott szabadságharcos katonától elkapott kolerában halt meg.[98]

A Somssichok kapcsán meg kell említenünk az idősebb grófi ág két nagyobb birtokvásárlását is. Somssich János a koalíciós háborúban eredményes katonai pályát futott be, 1812-ben bárói, 1813-ban grófi címet szerzett, majd felesége, a cseh arisztokrata, Hirsch von Sternberg Aloysia csehországi birtokára (ma Cesky Sternberk) költözött.[99] 1836-ban eladta a Szigetvár melletti csertői uradalmát Festetics II. Lajosnak. Felesége halála után viszont hazatért, s 1844-ben megvette a bodviczai–páczodi birtokot pribéri Jankovich János örököseitől. E birtok hozzávetőleg 6500 holdnyi egybefüggő területet tett ki, több forgalmas mezőváros közelében, így jó piaci helyzetben helyezkedett el.[100] (Központja később Kivadárra került, s a 19. század második felében már csak kivadári uradalomnak nevezték.)[101] Somssich János gróf elsőszülött fia, Adolf is hazatért Csehországból, s 1842-ben megvette verebi Végh Johannától, a birtok egyedüli tulajdonosától a 13 ezer holdas babócsai uradalmat (Babócsa, Rinyaújnép, Bakháza és Patosfa).[102] Hogy az eladásnak ne legyen jogi akadálya, egy évvel korábban férfiúsították a tulajdonosnőt.[103] Az 1945. évi földosztásig a két uradalom a família kezén maradt, mindössze a babócsai birtokból került el egy kisebb rész.

Somssich-adatainkat összegezve két dologra hívjuk fel a figyelmet. Egyrészt, hogy a família kezében fénykorában, a 19. század közepén már mintegy 55 ezer hold halmozódott fel a megyében.[104] Másrészt az eladók sorát vizsgálva azt látjuk, hogy a 67 eset közül 14-ben a Somssich família valamelyik tagja volt vásárló, míg az eladók között mindössze egyszer találkozunk nevükkel. Sikeres birtokpolitikájuk mutatja, miért hívták a reformkorban Somogyországot a „Somssichok megyéjének".[105]

Voltak persze más sikertörténetek is a *bene possessionati* nemesek csoportjában. A Sopron megyéből érkezett, előbb bérleti gazdálkodással foglalkozó Kund család is tekin-

96 Az eladási iratot közli Nemes 2014, 23.
97 Hetes 1981; MNL SML. XIII. 30. Szarkavári Somssich család levéltára. Vegyes összeírások 1795–1935.
98 Véssey 1944, 46.
99 Pokluda 1975, 271.
100 Vasdényey 1922, 11., illetve Kaposi 2002, 75.
101 Kaposi 2015, 201.
102 MNL OL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii 67. kötet. 791–793.
103 Uo. 114–116.
104 Kaposi 2002, 84.
105 Az elnevezésre utal: Kaposi 2002, 59.

télyes földeket szerzett. Egyik célpontjuk Fajsz és környéke volt, amit 1831-ben vásároltak meg pribéri Jankovich Annától (ekkor Draskovics Ferenc felesége). Kund Vincze hozzákapcsolta a mellette lévő Pusztakovácsi és Kölked területén megszerzett földeket, így együtt már 5700 holdas uradalommal rendelkezett.[106] Öt évvel később öccse, Kund Gusztáv a Marcali melletti Boronkán és Csömenden vette meg gyulai Gaál Ferdinándtól birtokának harmadát (1279 hold), s a hozzá tartozó kúriát.[107] Országh István 1799–1802 között szerezte meg a teljesen eladósodott Melczer Ignácztól annak Szigetvár környéki, drávafoki, zsibóti és visnyei földjeit, amit kisebb-nagyobb birtokokkal megnövelve végül is egy 11 ezer holdas uradalomhoz jutott hozzá. A birtokszerző végrendeletében később a hat gyermeke (3-3 lány és fiú) között egyenlően osztotta szét földjeit: „Rendelem és általjában akarom, hogy mind ingó mind ingatlan jószágomban hat élő gyermekem egyaránt osztozzon, mivel nekem egyik gyermekem ollyan mind a másik, valamint pedig hogy jószágban egyaránt succedáltak úgy a terhekben is tudniillik az adósságoknak kifizetésében egyenlőképpen succedálni."[108] A birtok fele ebből következően a következő két évtizedben leányágakon más családok kezére került (lidértejedi Nagy, Vermes, Tallián, Bittó, Fodor, Perczel, Scitovszky családokhoz).[109] Vásárlásai révén a déli területekről származó, de a dél-dunántúli megyékben is erős pozíciókat szerző almási és gödrei Siskovics József (Baranya alispánja, Verőcze főispánja) is jelentős földekhez jutott.[110] A Baranya és Somogy határán lévő, de már Baranyához tartozó Gödre falu melletti Kiskeresztúr (később Gödrekeresztúr, ma Gödre része) volt az első szerzeménye, amit „gróf Niczkyné szül Schmidegg asszonytól" vett meg.[111] 1835-ben a vármegye közepén, Alsó-Bű településen vásárolta meg jeszeniczai Jankovich Xavér Ferenc birtokát, amit kisebb földekkel kiegészített, s így Baranya megyei földjei mellett Somogyban 1848-ban már 2540 holddal rendelkezett.[112] Nehéz lenne nem észrevenni a gyulai Gaál família terjeszkedését, akik ugyan adtak is el földeket, de szerzeményeik mégis jóval nagyobbnak bizonyultak. A 18. században a Kaposvártól keletre lévő Baté és Büssü falvakban szereztek birtokot, amit az idők során jelentős mértékben növeltek. Így például 1824-ben gyulai Gaál István megvette gróf Hugonnai Zsigmond[113] örököseitől az 5190 holdas Kaposkeresztúrt.[114] De vettek földeket a Gaál família tagjai egymástól is, nem is beszélve a Boronka és Kisgomba határában szóló vásárlásaikról.[115]

106 Kund családra lásd Baranyai 1914, 622.; birtokaik méretére: MNL SML IV. 1. h. 60. cs. Czindery-féle birtokösszeírás, 1848–49.

107 Móricz 2012, 427.

108 MNL BML IV. 270. d. Országh-Sequestrum. 1804. évi testamentum; illetve Országh-Sequestrum, 1806. Vagyonösszeírás. A végrendelet szerint nemcsak a jövedelmek, hanem az adósságok is egyenlően oszlottak meg a testvérek között.

109 Kaposi 2011, 42.

110 Lelbach 2011, 128–161.

111 Csorba 1857, 172.

112 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö. 273.; MNL SML 28. doboz, Ö 228.

113 Szentgyörgyi Horváth Zsigmond 1810-ben grófi címet szerzett, majd 1811-ben királyi engedéllyel nevét gróf Hugonnai Zsigmondra változtatta. Lásd Gudenus 1990, 580.

114 A forrást említi: Zentai 1989, 214. a 60. sz. lábjegyzetben.

115 Lásd Móricz 2012, 426–430.

Végül a középbirtokosok közül említsük meg Czindery Lászlót, aki – a Somssichokhoz hasonlóan – komoly közéleti karriert futott be: volt főispán, alispán, később pedig kormánybiztos; ugyanakkor nagyon sokat tett a reformkori Somogy megye gazdasági fejlődéséért. Czindery úgy vette át ősi birtokát anyjától, hogy azt óriási adósságok terhelték, ezért Nagyatádot fiatal korában el is kellett adnia. Ezt követően azonban, szívósan dolgozva, számos új birtokot szerzett, amivel jócskán megnövelte földjeit. Vásárolt földet Apátiban a Tanyiaktól, Bessenyőn (ma Rinyabesenyő) a Somogyiaktól és Salbergektől. 1836-ban megvette Szigetvárt és uradalmát Festetics Lajostól,[116] míg Országh Imrétől a Szigetvár melletti tüskevári pusztát vásárolta meg.[117] Baranya megyei földjeivel (kisteleki és pellérdi uradalom) együtt mintegy 30 ezer holdas birtokot épített ki Dél-Dunántúlon, de volt egy nagy, reprezentatív háza Pécs főterén is. Czindery kiváló gazda és haladó szemléletű, vállalkozó földesúr volt: épített két cukorgyárat Szigetváron, híres volt lótenyésztéséről, óriási mocsarakat csapolt le, modern mezőgazdasági eszközöket szerzett be, szeszgyárat építtetett, sőt élete vége felé még szénbányát is nyitott Pécs határában.[118]

Érdekes jellegzetességeket mutat a birtokot vásárló köznemesek csoportja. Bár a számosságot tekintve a köznemesi vásárlásokról nem maradt ránk túl sok egzakt forrás, mégis azt sejtjük a birtoklajstromok alapján, hogy e csoportban történhettek a legnagyobb változások. Itt látszik a legjobban, hogy a birtokosztódás után egyes részbirtokok egy-két generáció alatt teljesen idegen személyekhez kerültek. De az is érdekes, hogy a köznemesek közül sokan jogvégzett emberek voltak, ami pedig lehetőséget adott arra, hogy valamilyen járási vagy megyei hivatalhoz, megbízatáshoz juthassanak, ami érdemben javíthatta amúgy szerény jövedelmi pozíciójukat. Ismert, hogy Somogy megyei köznemesek vagy középbirtokosok gyermekei 1800–1848 közötti időszakban tucatjával végezték el a Győri Királyi Jogakadémiát, ami belépőt jelenthetett az alacsonyabb szintű hivatali pályákra.[119] Több olyan karriert is láthatunk, ahol a jogvégzett személyek nagyobb uradalmak szolgálatában álltak, vagy régi familiárisok voltak, s az ezzel járó ügyvédi, jogtanácsosi munka komoly jövedelmeket is eredményezhetett, amiket a familiáris később akár birtokvásárlásba is fektethetett. Jó példa erre a Trencsén megyéből származó Kacskovics família több tagjának esete. Kacskovics József a 18. század utolsó harmadában a gróf Hunyadyak kéthelyi uradalmának volt számvevője. Fia, Mihály a kaposvári Esterházy-uradalomnak (majd később több más uradalomnak) lett az ügyésze.[120] A jogi karrier vagyonosodást hozott: a 19. század elején Kacskovics Mihály megvette Mocsolád (ma Felsőmocsolád) negyedét, 898 holdat. De ez csak a kezdet volt. 1808-ban feleségül vette a szomszédos Szentgáloskéren birtokos Svastics család egyik lányát, Máriát, így felesége révén szerzett Ecsenyben 455 holdat, majd pedig Szentgáloskéren is 787 holdat. A továbblépés már fiára, Kacskovics II. Mihályra várt,

116 MNL A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii 66. kötet, No. 70–72. Korábban mások ezt a vásárlást 1832-re tették. Ez azonban tévedés: a birtokátruházás 1834. január 1-jén történt.

117 Németh 1903, 370.

118 Czindery működésére lásd Kaposi 2012.

119 Lásd Polgár 2001 táblázatait.

120 Baranyai 1914, 620.

aki az 1830-as évek végén a báró Pongrácz családtól megvette a Balatontól nem messze lévő Tótgyugy (ma Gyugy) település egyharmadát. Ezzel a Kacskovics család egyszerű kisnemesi státusból 60–70 év alatt egy csaknem 5000 holdas középbirtokossá vált.[121]

Közismert a számos megyei hivatali állást betöltő Igmándy Antal neve, aki volt főbíró, főjegyző, majd 1830-ban a kőszegi kerületi táblánál ülnök. Rá hárult, hogy az öt ágon (két fiú és három lány) öröklődő boldogasszonyfai birtok (Szigetvártól északra) leányági részeit visszavásárolja és újraegyesítse. Az 1830-as években a Tanyi családhoz került részbirtokot, az 1840-es években pedig a Skerlecz családhoz került területet szerezte vissza, így a saját és felesége jogán szerzett földekkel együtt már 2600 holdas birtokossá emelkedett.[122] A Zalából származó, de több dunántúli megyében is felbukkanó györgyfalvai Csépán család felemelkedése is a jogi-hivatali pályához kapcsolódik. Az alig két jobbágyteleknyi nagybajomi birtok (52 hold) nyilván nem volt alkalmas a gazdasági előrelépésre. Csépán István a 19. század elején Somogy megye tiszti ügyészeként működött, eközben Szigetváron és a mellette lévő pusztán szerzett kisebb birtokot. Elsőszülött fia, Antal előbb alszolgabíró, később főszolgabíró volt, 1830 körül a Thulmon família egyik tagjától a Nagybajom melletti Jákó faluban szerzett kisebb birtokot, ahol később kúriát is épített.[123]

Az 1840-es évek változó törvényi és gazdasági közegét mutatja az is, hogy Somogyban jelentős ipari, kereskedelmi vagy pénzügyi forrásokkal rendelkező, sokszor birodalmi keretek között működő nagyvállalkozók is megjelentek vásárlóként. Kiemelkedett közülük Sina György, aki 29 magyarországi uradalmat vásárolt össze, hozzávetőlegesen 240 ezer kat. hold terjedelemben. Sina báró Somogy vármegye területén 1844-ben vette meg gróf Hunyady Ferencnek a Nagyatádtól nem messze lévő, 48 244 magyar hold terjedelmű Hosszúfalu (később Simongát) központú uradalmát. Három évvel később gróf Zichy Emmanuel Kaposvár melletti, 4346 holdas magyaratádi birtokát vásárolta fel Sina.[124] Tegyük hozzá, hogy nem ez volt a báró első birtokvétele a Dél-Dunántúlon, hiszen korábban már megszerezte Simontornyát a gróf Esterházy családtól, 1842-ben pedig a Festeticsek tolnai uradalma,[125] s ezzel együtt Bombelles gróf kajmádi birtoka került a kezébe.[126]

A pesti nagyiparos és nagykereskedő Wodianer Rudolf is szerzett birtokot Somogyban. Wodianer alapvetően gyapjú- és gabonakereskedelemmel foglalkozott, s olyan területet keresett, amely lehetőséget kínált szántóföldi növénytermesztésre és juhtenyésztésre. Mivel a hajdan 38 ezer holdat kitevő lengyeltóti uradalom[127] területén a reformkorban számos megszerezhető részbirtok volt, ráadásul a szállítási lehe-

121 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 273; MNL SML IV. 1. h. 60. cs. Czindery-féle birtokösszeírás. 1848–49.

122 A már sokat idézett birtokösszeírásokon túl Igmándyra lásd még: Habich 1989, 88–99.

123 A Csépán családra lásd Baranyai 1914, 612. adatait.

124 Kerényi 2003, 17. Magyaratádnak egyébként gyakran változtak tulajdonosai. Az 1830-as évek közepéig még Jankovich-birtok volt, utána került a Zichykhez, majd pedig Sinához.

125 *Tolnai Népújság,* 1996. április 7.

126 *Tolnai Népújság,* 1967. június. 146. szám. Lásd még: Aradi 2013, 258.

127 Lengyeltóti, Fonyód, Pusztaberény, Tur és számos puszta.

tőségek a Lengyeltótin keresztül haladó postaút miatt viszonylag jónak bizonyultak, így kihasználta a lehetőséget. Eleinte zálogjogon (32 éves használatra, vagyis az elbirtoklás lehetőségét megteremtve) jutott hozzá földekhez. 1832-ben a Lengyeltóti mellett fekvő Pusztaberény több száz holdját szerezte meg, s ott rendezte be gazdasági központját is.[128] Ezt követően, 1843-ban Putheany Józseftől vette meg a birtokrészét, majd pedig Pászthory Menyhért báró földjét vásárolta fel úgy, hogy az özvegy kezében csak a Lengyeltótiban lévő kisebb kastély maradt.[129] Wodianer más részbirtokosnak is adott kölcsönt, amely révén aztán további földekhez is hozzájutott. 1848-ig az uradalom területéből mintegy 5500 holdat szedett össze.[130] Az új tulajdonos 1856-ban meghalt, kívánságára a fonyódi erdejében temették el, a továbbiakban kilenc gyermeke kezelte a birtokot.[131]

A birtokeladások és vásárlások okai

Nézzük meg ezek után, milyen fontosabb okai lehettek a nemesi birtokforgalomnak a vizsgált időszakban. Sajnos, nem ismerjük minden egyes eladás pontos okát, sokszor csak későbbi forrásokból történő utalások révén tudjuk azonosítani azokat, vagy pedig a tulajdonos, illetve a vásárló helyzetéből sejthetjük a vásárlás okait. Több esetben az eladási szerződés legalább egy-két mondatot szól a vásárlást kiváltó tényezőkről.

Az egyik gyakori ok kétségtelenül az adósság következtében történő birtokeladás. A 20. század során a hazai történettudományi szakirodalomban sokan foglalkoztak már a nemesség eladósodásával, sőt történtek kísérletek ennek statisztikai jellegű megragadására is.[132] Néhány fontosabb esetet megemlítünk adataink alapján. Czindery László nagykorúsága elején szembesült azzal, hogy olyan méretű adósságokat örökölt, amelyek nem gazdálkodhatók ki (ráadásul testvérével is rendezni kellett a leánynegyed kérdését), így aztán az egyik legszebb birtokát, a nemesi előnevet is adó Nagyatádot visszaváltotta testvérétől, Etelkától, majd pedig rögtön elzálogosította 32 évre a Zala megyei illetékességű, gazdag középbirtokos Csuzy Pálnak, a Zala megyei becsehelyi uradalom tulajdonosának. Nagyatád zálogba adása, majd eladása révén megszabadult adósságai nagy részétől, s később lehetősége nyílt birtokainak fejlesztésére, gazdálkodásának racionalizálására. Családtörténeti kutatásaink alapján mondhatjuk, hogy Czindery később is nagy adósságokat szedett össze, ám ezek az 1850-es években minden további nélkül kezelhetők voltak.[133] Festetics Miklós gróf esetében az ő és testvére (István gróf) életvitele, valamint a leánynegyed hatalmas összege okozta azt, hogy a hitelezőket már nem

128 Bácskai 1989, 168.

129 Amely persze egyáltalán nem volt kicsi, az 1690-es években épült, U alakú, emeletes barokk épületet 1950-ben bontották le.

130 Varga 2005, 27–28.

131 Uo. 28.

132 Lásd például Ungár 1935; Tóth T. 1979.

133 Kaposi 2012, 57.

sikerült kielégíteni, s végül alig több mint egy évtized alatt elveszítette 23 ezer holdját. Intabulált adósságainak listáját, valamint a periratokat olvasva elmondható, az még hagyján, hogy arisztokratáktól, szomszéd birtokosoktól, katonatársaitól, városi polgároktól, kanizsai görög és zsidó kereskedőktől vett fel jelentős hiteleket, de eközben tíz évig nem fizetett vissza kisebb hiteleket sem, mint például a viszlói lakos Ambrus Mihálynak sem.[134] Adósság fejében foglalta le 1844-ben Kutason Hertelendy Ferencné birtokát a veszprémi káptalan. 1845-ben a köznemesi Zichy Ferenc zicsi gazdasága csődbe jutott. A földesúr még 1813–1816-ban keveredett adósságba, és azóta viselte ennek terheit.[135] Emeljük ki a sorból az Inkeyek adósságát, amely „megyei beszédtéma" volt az 1830–1840-es években. Inkey Antal és tarródházi Kiss Teréz birtokaira az 1830-as években a megye bírói zárgondnokot rendelt ki, annyira eladósodtak a tulajdonosok. A házaspár együttesen csaknem 60 ezer holdat birtokolt.[136] A vármegye által készített kimutatás szerint 1839 februárjában az Inkeyek adósságállománya az iharosberényi uradalmat nézve 796 217 váltóforintra (= 318 486 pFt), a lengyeltóti birtokokat vizsgálva pedig 192 918 váltóforintra (= 77 167 pFt) rúgott. Ehhez jöttek még a ki nem fizetett kamatok, amivel együtt az Inkeyek adóssága 459 099 pFt-ra emelkedett.[137] Az adósság törlesztéshez a kancellária engedélyezte egyes birtokrészek, így például Miháldi 6200 holdjának eladását.[138]

A babócsai uradalom eladási szerződéséből kiderül, hogy az addigi tulajdonos, verebi Végh Johanna egyrészt az apja (Végh István, Baranya megye főispánja) által felhalmozott, másrészt általa gyarapított adóssága elérte a 480 ezer pengőforintot, így nem maradt más, mint a 13 ezer holdas birtok eladása gróf Somssich Adolfnak.[139] Az adóslista végén említsük meg még gróf Batthyány Gusztáv uradalmainak eladását, amelyek éppen akkora értéket képviseltek, mint amekkorát a tulajdonos Biedermannok felé való adóssága képezett.[140] A fenti esetekből látható, hogy a nemesség eladósodása egyik jelentős oka volt a korabeli birtokforgalomnak.

Voltak persze más okai is a birtokok cserélődésének. Különösen a részbirtokok esetében merült fel a gazdaságok alacsony jövedelmezősége. A Somogy megyei nemesség a török kor alatt és után szétszóródott, ugyanakkor számos helyről települtek vissza a megyébe nemesek, vagy a távolból érvényesítették jogaikat. Még arra is van példánk, hogy Erdélybe és a felső-magyarországi vidékekre szakadt résztulajdonosok is próbáltak hasznot kicsikarni somogyi földjeikből, sokszor persze eleve reménytelenül. A három korábban említett (Perneszy, Koroknyay, Somlyay-Faiszy) hagyatéknak szintén többtucatnyi jogtulajdonosa volt. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a részbirtokokat megpróbálták együtt kezelni (ezért is nevezték a tulajdonosokat közbirtokosnak). A megol-

134 MNL SML VUL Fasc. 13. Boronkay család. Az 1822-ig intabulált adósságok listája. Lásd még: MNL SML IV. 10. 1. Fasc. 2. Processusconcursuales. Festetics család, 1822–1828.
135 E két esetet említi: T. Mérey 1962, 94.
136 MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö 280.
137 MNL SML IV. 1. a. Közgyűlési jegyzőkönyv. 1839. február 1. A. C. 281.
138 Kaposi 2000, 79.
139 MNL OL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii 67. kötet, 791–792.
140 Tilcsik 2000, 89.

dás a legtöbb esetben az volt, hogy az egész birtokot árendába adták, s a befolyt pénzeket az egyik résztulajdonos gazdasági vagy jogi képviselője a tulajdonrészek arányában szétosztotta a többiek között. A modell elvileg működhetett, de a legkisebb nehézségnél akár fel is borulhatott. A nehézségek leginkább abból fakadtak, ha a bérlő nem fizette az árendát (akár több éven keresztül sem), s a távolból ennek behajtása nem volt lehetséges, vagy sok további befektetést igényelt volna. Éppen ezért a távol élő részbirtokosok sokszor inkább az eladás mellett döntöttek.[141] Viszonylag szerencsés helyzetnek számított, ha a közbirtokosok között volt egy vagy több tőkeerősebb, nagyobb földdel rendelkező személy, aki hajlandó volt legalább alapáron megvásárolni a birtokrészt. Így szedett össze Boronkay József, a Somlyay-Faiszy- s a Lengyel-hagyatékból mintegy 25 ezer holdat (némi furfanggal, jogi trükkökkel, rábeszéléssel, zsarolással).[142] Hasonló módszerekkel dolgozott Somssich Miklós a sörnyei és vrácsiki földek megszerzésénél.[143] Több olyan esetünk van, amikor rosszul működtetett gazdaságokkal bíró köznemesi, kisnemesi birtokrészek kerültek a határban élő szomszéd középbirtokosok (Gaál, Somssich, Czindery, Kund családok) kezébe.

A racionális gazdálkodás iránti igény is fontos vonása e vásárlásoknak. Ennek típuseseteit láthatjuk azon példákban, amikor a meglévő ősi jusst képező földek körüli birtokokat vásárolták fel. A korabeli gazdálkodási technológia a nagyjából 5000–7000 hold körüli üzemegységeket favorizálta, ez volt az az üzemméret (a nagyobb uradalmak esetében kerületekbe szervezve), amely után a legnagyobb egységnyi földre jutó bevételt lehetett elérni.[144] Így nem véletlen, hogy a szomszédos földek megszerzése állandóan visszatérő elem adataink között. A Kund család tagjai a megszerzett Fajsz melletti Boronka, Csömend és Pusztakovácsi földjeiből vásároltak.[145] Somssich Pongrácz Hetes falutól délre, egészen Kaposújlakig tartó egységes földben gondolkodott. Somssich Miklós Sárd körül vásárolt, kialakítva két gazdasági egységet. Festetics Antal a toponári uradalmát bővítette Kisgyalánnal. A gyulai Gaálok a Baté és Büssühöz közeli kaposkeresztúri Hugonnai-földekből szereztek. Siskovics József a gödrei birtokát egészítette ki a kiskeresztúri birtokkal. Zichy Károly gróf négy, nagyjából 6000 hold körüli kerületet hozott létre a vrászlói uradalom kiépítése során, majd egy ötödiket az alsóbogáti uradalom megvásárlásával.[146] Az optimális gazdaságméret fontos alapelv volt a korabeli gyakorlatban. Erre jó példa, hogy 1846-ban felmerült a lehetősége, miszerint Zichy Károly gróf megvásárolhatná az Apáti mellett levő Pata és Basal nevű falvakat, s ezzel Apáti

141 Ilyen volt például a Vrancsics-hagyaték ügye, amely több mint 7000 holdas birtok volt. Lásd Bánkiné Molnár 1997.

142 Boronkay földszerzéséről lásd részletesebben: Kaposy 2014, 24–25.

143 Andrássy 1987, 14–16.

144 A kerületek mérete sok tényezőtől függött, de elsődlegesen az üzemi technológia okozhatta az 5000–7000 holdas kiterjedést. Minden bizonnyal ez volt az a terület, amelynek megszervezése és működtetése alacsony létszámú irányító személyzettel, illetve helyben élő fizikai munkaerő mozgatásával megoldható volt. Szakirodalmi példák is igazolják mindezt, lásd például a mernyei (Tóth 1979), a vrászlói (Kaposi 2000), avagy a Hunyady- (T. Mérey 2012) uradalom működését. Az idők során a technika és a szállítás javulásával az optimális határok megváltoztak.

145 MNL SML IV. 1. h. 60. cs. Czindery-féle birtokösszeírás, 1848–49.

146 Kaposi 2000, 79.

központtal önálló uradalom létesülhetne, ahogy azt Kapotsfy ügyvéd írta: „pompás kis uradalom lenne", de végül a gróf nem egyezett bele.[147] Szintén ebbe a sorba illeszkedik Zichy Domokos veszprémi megyéspüspök zákányi és gyékényesi birtokvásárlása Széchényi Páltól, amivel egy öt falura kiterjedő, Surd központtal rendelkező uradalmat hozott létre.[148]

A vásárlások révén jelentős külső tőke jelenhetett meg a gazdaságban, ami komoly fejlesztéseket hozhatott. Jó példa erre a Sina György által megvásárolt simongáti uradalom esete, ahol a birtokvétel után váltógazdaságot vezettek be, s az 1850-es évek közepére már 20 ezer darabos merinói állományt alakítottak ki.[149]

A mezőgazdasági jövedelmek lehetséges növelése sokakat fordított a földvásárlás felé a 19. század első felében. A társadalom jelentős része a földtulajdonra úgy tekintett, amelynek szaporítása mindenképpen növelheti a bevételeket, a jövedelmeket, s hosszú távon számos problémát (birtokosztódás, adósság biztosítéka) megoldhat, ugyanakkor a hivatalok és az ezzel együtt járó források megszerzésében, a társadalmi és politikai ranglétrán való előrejutásban, s a család presztízsében is nagy jelentősége volt. Nem csodálkozhatunk azon, hogy Somogyban is nagy kiterjedésű uradalmak cseréltek gazdát a 19. század első felében. A 13 ezer holdas berzencei, a 25 ezer holdas egybeszedett vrászlói, a 62 ezer holdas csokonyai, a 48 ezer holdas simongáti, a 41 ezer holdas mosgói uradalom eladása világosan példázza ezt. A reformkorban az országgyűlési politikai törekvések és az elfogadott törvények, valamint a nyugati minták révén mindenki sejthette, hogy előbb-utóbb valamilyen úrbéri átalakítás biztosan lesz, ezért tudatosan törekedtek arra, hogy olyan birtokokat vásároljanak, amelyeknek nagy allodiális, de kis úrbéres területe van, ugyanakkor ahonnan a piacok könnyen elérhetők. Már a felsorolt, de más esetekből is láthatjuk, hogy az újonnan kialakított uradalmi központok már nem a faluba, hanem a pusztába épültek. A Hunyady-, majd Sina-tulajdonba kerülő Simongát, a Somssich-tulajdonban lévő Sörnye, a Czindery-tulajdonban lévő Szentmihályfa-puszta, a Boronkay-, Festetics- majd Zichy-kézbe kerülő Alsóbogát jobbágyok nélküli terület volt, de Vrászlón is csak 10 telkes gazda élt, s a sort még folytathatnánk. Az úrbéresek (robot) nélküli gazdaságokban már fejlettebbnek számító, fizetett alkalmazottakkal történő gazdálkodás zajlott.[150]

Adataink alapján az is látható, hogy egyre fontosabbakká váltak a birtokvásárlásokban azok a vonások, amelyek egyfajta családi stratégia létezésére utalnak. Több vásárlással kapcsolatban is bizonyítható, hogy azzal a tulajdonos saját, szabad rendelkezésű területét akarta megnövelni. Emögött azt a gondolatot sejthetjük, hogy a felnövekvő generáció nagykorúvá válásakor kiadandó örökséget igyekezett a szülő megnövelni. Amennyiben ez elmaradt, akkor szélsőséges esetben akár három generáció is egymásra „torlódhatott", ugyanakkor mindenkinek járt valami juss. (A késői, 35–40 éves korra kitolt férfiházasság e veszélyt némileg tompította.) Mivel a korabeli középnemeseket,

147 MNL SML VUL Fasc. 35. Kapotsfy Mátyás uradalmi ügyvéd levele a grófnak.
148 MNL OL A 57. Kancelláriai Levéltár. Libri regii. 67. kötet, 614–615.
149 Csorba 1857, 192.
150 Somogy megye reformkori gazdasági átalakulásra lásd T. Mérey 1962, 91–112.

középbirtokosokat a politikai karrier, a társadalmi előrelépés sokszor egyáltalán nem motiválta, ezért inkább a helyi lehetőségeiket próbálták minél inkább kiaknázni. Somssich Miklós Sörnye darabonkénti megszerzését követően áttette működését az ősi Sárd falutól 7 kilométerrel északra fekvő új birtokközpontba. Ott felépített kúriája hasonlította sárdi kastélyhoz, a gazdasági udvar mellett cselédházak épültek, s postaállomás is létesült, mivel a település rajta volt a Kaposvár – Somogyfajsz – Marcali útvonalon. A sörnyei gazdaság a sárdival egyenrangúvá vált, ugyanakkor világos volt, hogy Sárdon és tartozékain három fia osztozni fog, neki viszont megmaradhat az általa szerzett terület. (Két évtizeddel később az akkor már 85 éves földesúr, halála előtt fél évvel, Sörnyéből hitbizományt alapított.)[151] Czindery László sem Magyar- és Németújfalu (ma Kétújfalu) településen rendezte be egyik központját, hanem attól északra, Szentmihályfa-pusztán épített egy 10 szobás kúriát (ám ehhez hozzá kell tennünk, hogy a földesúr legkedveltebb települése mégis Németlad volt).[152] Hasonló törekvések vezethettek más földesurakat is, így például a Hunyady Ferenc uradalmában is az uradalmi központ szerepét Hosszúfalutól egyre inkább Simongát vette át.[153]

Összegzés

Tanulmányunk végén általánosítások helyett néhány tényt szeretnénk rögzíteni a Somogy megyei birtokforgalomról. Olyan elemekre gondolunk, amelyek vizsgálatra érdemesek lehetnek a további kutatások számára is.

1. A vizsgált öt évtizedben Somogy megyében erős birtokforgalmat tapasztaltunk, az általunk fellelt és megvizsgált 67 esetnél jóval több is történhetett. Az említett esetek alapján fél évszázad alatt a megye területének legalább 20%-a cserélt gazdát.
2. A jogi háttér különösebben nem befolyásolta a birtokeladásokat- és vásárlásokat, az illetékes hatóságok (megye, kancellária, király) belátóak voltak, s ha szükség volt rá, engedélyezték a földek eladását, viszont sok esetben nagy szerepük volt a vitás helyzetek tisztázásában is, valamint abban, hogy az eladások alkalmával a potenciális örökösök érdekei se sérüljenek.
3. A vásárlások terén különösen nagy szerepe volt a *bene possessionati* csoportjának, de a társadalom minden kiváltságos csoportjában megvolt az igény földek megszerzésére.
4. Somogy megyei specialitásként is felfogható az említett, sok tulajdonost megmozgató „hagyatékok" ügye, amelyek erős földforgalmat indukáltak.

151 MNL SML VII. 12. d. Hitbizományi iratok. IX. 1. doboz. No. 1. 1869–1870.

152 MNL SML XIII. Czindery család levéltára. 8. doboz. 1849: Németlad inventáriuma; illetve 1850. május 3. Szentmihályfa-pusztai uradalom épület-összeírása.

153 A reformkori összeírásokban már egyértelműen Simongát kerül központként megnevezésre.

5. A birtokeladásoknak változatos okai lehettek:
   a) adósságtól való megszabadulás,
   b) a leánynegyed kifizetésének szükségessége,
   c) a gazdasági szabadság, a racionális birtokkezelés megteremtése, s ezzel a gazdálkodás minőségének javítása,
   d) önálló és szabad rendelkezés tárgyát biztosító birtok kialakítása,
   e) optimális üzemméret létrehozása,
   f) vertikális termékláncok megteremtése,
   g) az utódok felé az örökítés megoldása,
   h) mobil tőkék állótőkeként való biztosítása.
6. A helyi gazdaság szereplői a 19. század első felében, valószínűleg az emelkedő agrárárak miatt is, rendelkeztek akkora tőkeerővel, hogy birtokvásárlásokat folytathassanak.
7. Egyben lévő, több tízezer holdas uradalmakat csak nagy bevételekkel, jövedelmekkel vagy nagyon komoly pénzügyi háttérrel rendelkező arisztokraták, nagykereskedők és bankárok vásároltak, de pár ezer holdas birtokok vagy birtokrészek már a lokálisan jómódúnak számító középbirtokosok számára is elérhetőek voltak. A szakirodalomban sokat emlegetett tőkeszegénység fogalmának ezekben az esetekben sincs sok alapja.[154]
8. Külön érdekesség, hogy jelentős földvásárlási aktivitást figyelhető meg az iskolázott, jogvégzett, megyei vagy járási hivatalokhoz jutó kis- és középnemesség esetében is.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (MNL SML)
IV. 1. Somogy Vármegye Nemesi Közgyűlése és Albizottsága iratai
a. Közgyűlési jegyzőkönyvek
h. Összeírások
IV 10. Somogy Vármegye Törvényszékének iratai
VII. 12. d. Hitbizományi iratok
XIII. Családok
29. Saárdi Somssich család iratai
30. Szarkavári Somssich család iratai
61. Varászlói uradalom iratai

MNL Baranya Megyei Levéltára (MNL BML)
IV. 270. Baranya Vármegye Központi Törvényszékének iratai
XIII. 2. Jeszenszky család iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
A 57. Kancelláriai Levéltár. Libri regii

154 Ez már pénz- és banktörténeti kutatások területén is kiderült. Tomka 1996, 14.

Hivatkozott irodalom

Ágoston Péter 1913, *A magyar világi nagybirtok története*. Grill, Budapest.

Andrássy Antal 1987, Noszlopy Gáspár (1820–1853). *Somogyi Almanach* 43–44. Kaposvár.

Aradi Gábor 2013, Tolna megyei uradalmak a 18. században és a 19. század első felében. In: Borsy Judit Borbála (szerk.): *Uradalmak térben és időben. Baranyai Történelmi Közlemények 5*. MNL BML, Pécs, 247–266.

Bácskai Vera 1989, *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Ballabás Dániel 2013, A főrendiházi cenzus a gyakorlatban – a Széchényiek példáján keresztül megvilágítva. *Acta Academiae Agriensis.* Nova Series Tom. XLI. Sectio Historiae. Eger, 239–259.

Baranyai Béla 1914, Somogy vármegye nemes családai. In: Csánki Dezső (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városi. IV. Somogy.* Országos Monográfia Társaság Budapest, 591–634.

Czupi Gyula – Kardos Ferenc 2014, Miklósfa története 1850–1945 között. In: Kaposi Zoltán (szerk.): *Nagykanizsa. Városi monográfia III. 1850–1945*. Nagykanizsa Város Önkormányzata. Nagykanizsa, 705–733.

Csorba József 1857, *Somogy vármegye ismertetése.* Emich Gusztáv Könyvnyomdája, Pest.

Demeter Zsófia 1998, Lajoskomárom, a „legelső rendes falu". *Honismeret* 1998 (26.) 1. 26–30.

Gudenus János József 1990, *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája.* 1. kötet. Natura, Budapest.

Habich József 1989, *Boldogasszonyfa.* Magánkiadás, Steyr.

Hetes 1981, *Hetes község története.* (Szerk.: Horváth Imre). Hetes Községi Tanács, Pécs.

Kaposi Zoltán 1994, A Somlyay-Faiszy-uradalom a 16–18. században. In: Fülöp Miklós – Vonyó József (szerk.): *Történeti tanulmányok Dél-Pannóniából.* MTT Dél-Dunántúli Csoportja és Pannon História Alapítvány, Pécs, II. 65–78.

Kaposi Zoltán 2000, *Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

Kaposi Zoltán 2001, A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században. *Agrártörténeti Szemle* (43.) 1–2. 239–260.

Kaposi Zoltán 2002, Egy középbirtokosi família 100 éve Somogy vármegyében. A Somssich-család felemelkedése. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 33.* (Szerk.: Szántó László.) SML, Kaposvár, 59–87.

Kaposi Zoltán 2009, *Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743–1848.* Czupi Kiadó, Nagykanizsa.

Kaposi Zoltán 2011, A Felvidék és a Dél-Dunántúl gazdasági és társadalmi kapcsolatai a 18–19. században. *Közép-Európai Közlemények* (4.) 1. 41–51.

Kaposi Zoltán 2012, A nagybirtok modernizációjának lehetőségei a 19. századi Dél-Dunántúlon. In: Kaposi Zoltán – Lendvai Tamás – Oroszi Sándor (szerk.): *A tudomány és az oktatás vonzásában. Tanulmánykötet Tóth Tibor professzor emlékére.* PTE FEEFI – PTE KTK, Pécs, 52–85.

Kaposi Zoltán 2013, A herceg Batthyány-Strattmann hitbizományi uradalmak területi és gazdasági változásai (1746–1945). In: Borsy Judit Borbála (szerk.): *Uradalmak térben és időben. Baranyai Történelmi Közlemények 5*. MNL BML, Pécs, 109–146.

Kaposi Zoltán 2014, A föld és a család kapcsolata a dél-dunántúli középbirtokosok körében a 18–19. században. In: Kult László – Ódor Imre (szerk.): *Rangos famíliák – jeles személyek a 18–20. századi Dél-Dunántúlon.* Baranyai Történelmi Közlemények 6. MNL BML, Pécs, 13–40.

Kaposi Zoltán 2015, A Somssich família uradalmai a 19–20. század fordulóján Somogy vármegyében. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Szorosadtól Rijekáig. Tanulmányok Bősze Sándor emlékére*. A Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai 14. Budapest, 199–205.

Keszthelyi életrajzi lexikon. Elérhetősége: http://193.225.122.118/eletrajzilexikon/?dir=F.

Kardhordó Kálmán 1973, A bólyi és sellyei uradalom 1848–49-ben. In: *Baranyai helytörténetírás 1973.* (Szerk.: Szita László.) Pécs, 91–113.

Kerényi B. Eszter 2003, *Az arany ember. A gödöllői kastély ura: Sina György és fia, Simon.* Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő.

Kováts Zoltán 1969, Somogy megye népessége a 17–18. század fordulóján. *Somogyi Almanach 12.* Kaposvár.

Lelbach Gyula 2011, *Bácskai katonacsaládok története.* Lelbach Gyula magánkiadása, Budapest.

Marczali Henrik 1982, Magyar birtokviszonyok (1711–1740). In: Marczali, Henrik: *Világtörténelem – magyar történelem.* Gondolat, Budapest, 118–141.

T. Mérey Klára 1962, *Somogy megye mezőgazdasága (1790–1848).* MTA Dunántúli Tudományos Intézet, Kaposvár.

T. Mérey Klára 1966, Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után. In: *Értekezések.* Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézet. 70. kötet. Budapest, 157–187.

T. Mérey Klára 2012, *A gróf Hunyady család Somogy megyei birtokainak leltára (1822).* Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár.

Móricz Béla – Gál József 1990, *Gomba. Fejezetek a városrész történetéből.* Marcali Helytörténeti Füzetek, Marcali.

Móricz Béla 2012, *Marcali múltja az első világháborúig. Helytörténet és adattár.* Múzeum Alapítvány, Marcali.

Nemes Gabriella 2014, *A szarkavári Somssich család története.* Magánkiadás, Kaposújlak.

Németh Béla 1903, *Szigetvár története.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Rt., Pécs.

Obad, Mladen – Obad, Bojana 1998, *Kastélyok és történeti kertek Szlavóniában Zágrábtól Újlakig.* Magánkiadás, Zágráb.

Pokluda, Zdenek 1975, Magyarországi nemesek földbirtoklása Cseh- és Morvaországban a XV–XX. században. *Levéltári Közlemények* (46.) 2. 235–277.

Polgár Tamás 2001, Somogyi diákok a Győri Királyi Jogakadémián. 1800–1848. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 32.* (Szerk.: Récsei Balázs.) SML, Kaposvár, 121–136.

Pótlás 1975, *Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz (1786–87). Történeti Statisztikai Tanulmányok 2.* KSH, Budapest.

Pozsonyi József 2014, *A jeszeniczei Jankovich család története.*(Régi magyar családok 10.) Tiszántúli Történész Társaság, Debrecen.

Reiszig Ede 1914, Somogy vármegye története. In: Csánki Dezső (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Somogy.* Országos Monográfia Társaság, Budapest, 355–522.

Szabó Dezső 1928, *A herceg Festetics-család története.* Franklin, Budapest.

Széchényi Viktor 1933, *Töredékek a sárvár-felsővidéki gróf Széchényi nemzetség történelméből.* Pannónia Nyomdavállalat, Székesfehérvár.

Tilcsik György 2000, Egy parciális obligáció tanulságai – Batthyány Gusztáv kölcsönügylete 1842-ben. In: Tilcsik György (szerk.): *Előadások Vas megye történetéről III.* MNL Vas Megyei Levéltára, Szombathely, 79–92.

Tomka Béla 1996, *A magyarországi pénzintézetek rövid története (1836–1947).* Gondolat, Budapest.

Tóth Péter 1988, Somogy vármegye leírása 1812-ből. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 18.* (Szerk.: Kanyar József.) Kaposvár, 41–91.

Tóth Tibor 1979, *Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756–1812.* KSH, Budapest.

Ungár László 1935, A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt. *Századok* (69.) 1–3. 39–60.

Varga István 2005, *Adalékok a fonyódi zsidóság történetéhez.* Agenda Natura, Veszprém.

Vasdényey Imre 1922, *Ősi birtokosok és birtokok Somogyvármegyében.* Somogyi Újság Nyomdai Rt., Kaposvár.

Véssey Lajosné Somssich Agath 1944, *Somssich Pál élete és működése.* Dr. Vajna és Bokor, Budapest.

Zentai Tünde 1987, A dél-dunántúli parasztházak tetőszerkezete. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 34. Pécs, 209–225.

Balaton Petra

Regionális gazdaságfejlesztés – a felvidéki akció

A Földmívelésügyi Minisztérium zsolnai kirendeltsége (1908–1919)

A kirendeltségi rendszer megszervezése

Az 1867. évi kiegyezést követően az általános gazdasági fellendülés nem egyformán volt érezhető az ország egész területén és lakosság minden rétegénél. A mostoha természeti és archaikusabb társadalmi, gazdasági viszonyokkal jellemezhető peremterületek lemaradása pár évtized alatt olyan mértékűvé vált, hogy a problémák kezelése az állam elkerülhetetlen beavatkozását igényelte. A leszakadó régiók fokozatos felzárkózása a Kereskedelemügyi Minisztérium állami iparfejlesztésének köszönhetően az 1880-as évektől megindult, amelyet az 1890-es évek közepétől a mezőgazdaság támogatása követett. A közép-európai térségben nem volt új keletű a leszakadó régiók állami fejlesztése, hiszen Ausztriában is kormányzati beavatkozás, tervszerű gazdaságpolitika segítette elő a magas hegyvidéki területeken a tájhoz illő mezőgazdasági kultúra, az alpesi tejgazdálkodás megteremtését.[1]

Magyarországon a lemaradó régiók fejlesztéséhez nyújtott állami szerepvállalás a korábbi eseti, szórványos és kampányszerű támogatások után a századforduló körül kezdett intézményesülni. Ezek között a Földmívelésügyi Minisztérium 'segélyakciói' bizonyultak a leghatékonyabbnak, és a legtöbb maradandó eredményt itt érte el az állami beavatkozás. A tárca liberális szellemiségű, de az agrárius-konzervatív felfogás egyes elemeitől sem elzárkózó vezetője, Darányi Ignác (1895–1903 és 1906–1910), majd méltó utódai (Tallián Béla, Serényi Béla) személyesen is odafigyeltek arra, hogy az agrártárca ügykörébe tartozó kérdésekben, a lehetőségek figyelembevételével megkülönböztetett támogatást kapjanak az arra rászoruló keleti, északkeleti és északi régiók.

Az állami szerepvállalás szükségességét a termelési-értékesítési stagnálás, a hagyományos életmód beszűkülése, nagy hangsúllyal a liberális gazdaságpolitika intézkedéseinek (birtokrendezési törvények, különösen az erdőtörvény, tagosítás és arányosítás) hatásai alapozták meg. A peremvidékeken a fejletlen gazdasági viszonyokért a hátrányos földrajzi adottságok (kedvezőtlen domborzati, éghajlati és talajviszonyok) mellett a rosszul megválasztott gazdálkodási mód is felelős volt. A hatalmas tőkeberuházást igénylő vasúthálózat késve és hiányosan épült ki, amely a piacokra jutásban, a modern gazdaság fejlődésében, az ipari üzemek megtelepedésében játszott fontos szerepet.

1 Nagy 2003, 262.

Az agrártárca először 1897-ben Kárpátalján, „a Kárpát hegyvidék egész láncolatára kiterjesztendő későbbi ténykedés kiindulópontját képező Bereg vármegyében" indította be a 'rutén' (később hegyvidéki) akciót, amit 1902-től a Székelyföldön, 1908-tól a Felvidéken és Erdélyben, 1913-tól a Bánátban és a Partiumban is 'segélyakciók' (miniszteri kirendeltségek) megszervezése követett.[2] A hivatalok a földművelésügyi kormányprogram végrehajtását szolgálták a helyi viszonyok alapján: az egyszerű anyagi segítségnyújtáson túl javaslatokkal, indítványokkal járultak hozzá a gazdasági elmaradottság felszámolásához és a szemléletváltozáshoz.[3] Problémát jelentett, hogy rendezetlen volt a hivatalok viszonya az egyéb külső szakigazgatási szervekkel, idővel – az 1913. április 28-án valamennyi kirendeltségre vonatkozó szervezeti és működési szabályzat kiadásával – koordináló szerepet töltöttek be a minisztérium és annak hivatalai között, támogatták azok munkáját és az egyszerűbb, speciális szaktudást nem igénylő feladatokat átvállalták.[4]

A kormányakciók az 1910-es évekig Erdély kivételével nagyrészt hegyvidéki nemzetiségi (rutén, szlovák) területeken folytak. A hivatalok az 1912–1913. évi rendkívüli időjárás kapcsán kibontakozó országos segélyakcióval összefüggésben elvesztették ínségakció jellegüket, és rendszeres munkakörrel bíró középfokú szakhatóságokká váltak, amelyek a helyi regionális gazdaságfejlesztést koordinálták.[5]

Serényi Béla miniszter (1910–1913) a földművelésügyi igazgatás ellátására külön hivatali szervezetet kívánt létesíteni, ennek első lépéseként Nagyvárad (Arad, Bihar és Szilágy vármegyei illetékességű) és Temesvár székhellyel (Krassó-Szörény és Temes vármegyei illetékességű) újabb miniszteri kirendeltségeket állított fel 1913. szeptember 1-jétől. Serényi azt tervezte, hogy a kirendeltségi szervezetet fokozatosan az ország egyéb részeire is kiépíti, majd kerületi földművelésügyi igazgatóságokká alakítja át.

A júniusban megalakult Tisza-kormány (1913–1917) a kirendeltségi szervezet továbbépítését nem tartotta keresztülvihetőnek. Ghillány Imre földművelésügyi miniszter a temesvári hivatalt 1914. május 1-jével megszüntette, és a felszabaduló költségvetési pénzkeretből Eperjesen újabb miniszteri központot szervezett. Tisza István 1913 nyarától a felvidéki nemzetiségi viszonyok feltérképezésébe kezdett, amely egy átfogó, kormány által támogatott gazdasági-társadalmi akció előzményének tekinthető.[6] A miniszterelnök a cseh előrenyomulás ellensúlyozására egy párt alapítását indította el 1915 júliusában; a gazdasági-kulturális akció megkezdése érdekében pedig még 1914 áprilisában egy bizalmas, úgynevezett 'tót konferenciát' hívott össze a felvidéki főispánok részvételével Budapesten.[7] Az átfogó program elmaradt, de annyit sikerült elérni, hogy az erdélyi kirendeltség mintájára a hegyvidéki rutén miniszteri kirendeltséget kettéosz-

2 A kirendeltségek illetékessége és fokozatos kiterjesztését lásd Balaton 2004, 39–45.

3 Takács 1989, 81–83.

4 *A magyar kir. földmívelésügyi minisztérium kirendeltségeinek szervezeti szabályzata.* Kiadta a magyar kir. földmívelésügyi miniszter 1913. évi április 28-án 4670/eln. számú rendeletével. MNL OL, K 184, 1913–128–87548.

5 *Indoklás 1912*, 119.

6 Kemény 1985, 98–99.

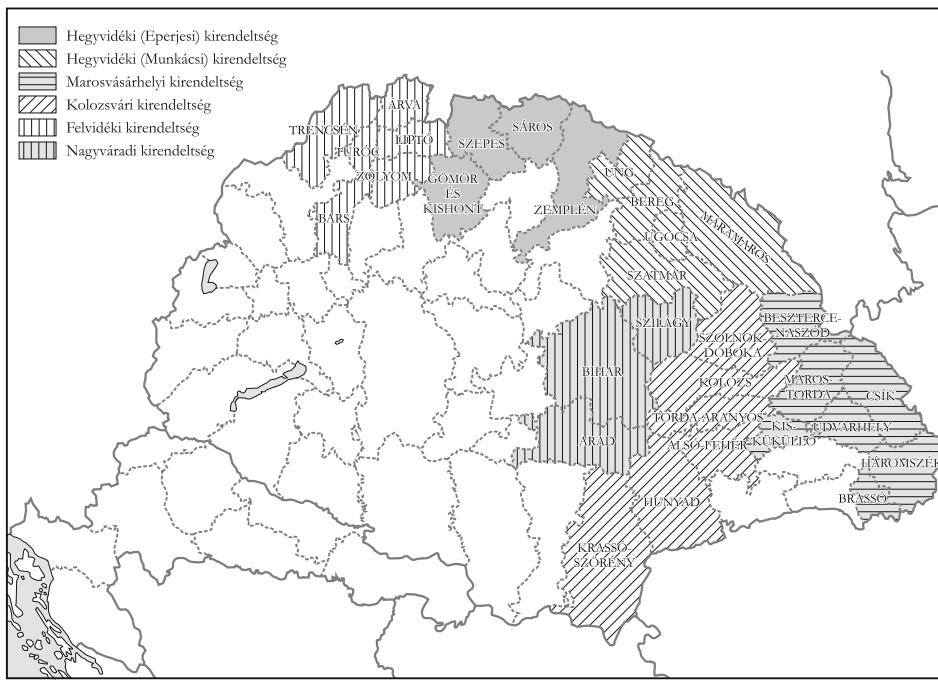
7 Vörös 2004; Szarka 1999.

szák és Eperjesen újabb miniszteri központot szervezzenek.[8] A hivatal illetékessége Gömör-Kishont és a munkácsi hegyvidéki kirendeltségtől odacsatolt Sáros, Szepes és Zemplén vármegyék területére terjedt ki.

1914 tavaszára a Magyarország csaknem felére kiépült – hegyvidéki (munkácsi és eperjesi), erdélyi (kolozsvári és marosvásárhelyi), felvidéki (zsolnai), nagyváradi – kirendeltségi rendszer *(1. ábra)* az agrártárca költségvetésében növekvő, majd 3% körül stabilizálódó (összegszerűen 3 millió korona) hitelkerettel rendelkezett. További kirendeltségi központ létesítése az 1914–1918. évi világháborús viszonyok között elmaradt. A történeti Magyarország összeomlását követően valamennyi miniszteri kirendeltség tevékenysége megszűnt.

1. ábra

A Földmívelésügyi Minisztérium miniszteri kirendeltségeinek illetékessége (1914-től)

Az állami segélyakciók gazdaságfejlesztő politikája sokat változott fennállásuk alatt, ahogy elnevezésük, illetékességük, személyi állományuk és költségvetésük is. A gyakorlati tapasztalatok, a többi tárca tevékenysége lényegesen módosították a programokat, amelyekhez kétségkívül hozzájárultak a falvak, a vármegyék, a megyei gazdasági egyesületek, az iparkamarák részéről benyújtott felterjesztések és javaslatok. Az előre nem látható gazdasági és politikai események, mint például az 1912–1913. évi

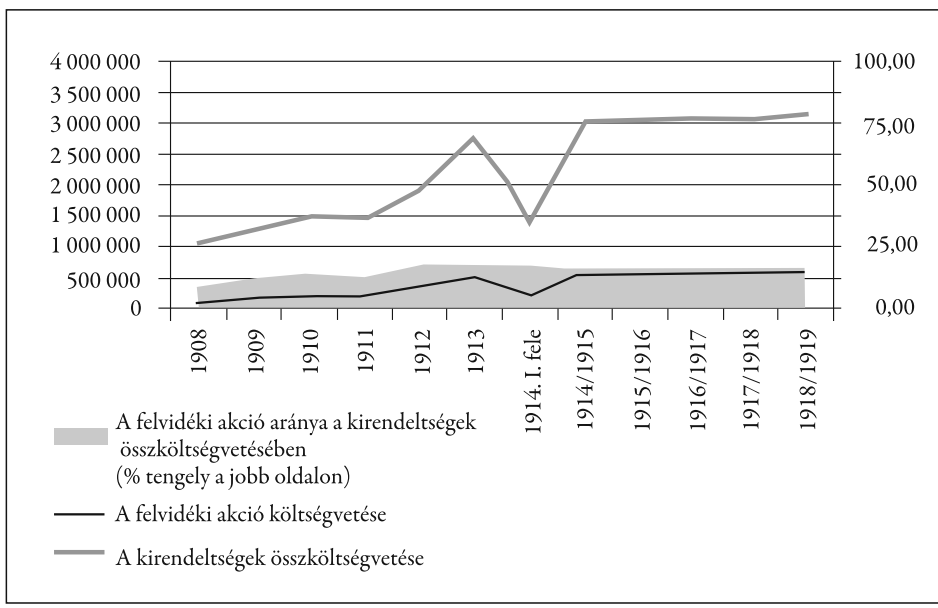
8 Az 1913. október 23-ai minisztertanácsi ülés. MNL OL, K 27.

esős időjárás okozta országos segélyakciók lebonyolítása, illetve az első világháború, majd a katonai megszállások gyökeres változásokat eredményeztek.

Jelen tanulmány a történelmi Magyarország közel felére kiterjedő kirendeltségi rendszer egyik hivatali központjának, a felvidéki (zsolnai) miniszteri kirendeltségnek a tevékenységét mutatja be. A felvidéki akció fontosságát jól mutatja hitelkeretének alakulása a kirendeltségek összköltségvetésében *(2. ábra)*. A kezdeti 9,3%-ról költségvetési kerete 1913-ra megkétszereződött, a világháború éveiben 16,5% körüli arányban stabilizálódott. Az akció részleteinek feldolgozását a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában fellelhető dokumentumok, valamint a dualizmus kori adminisztráció statisztikai összefoglalói és különféle hivatalos jelentései segítik. Jelentős forrásértékkel bírnak az állami akciókról készített (több)éves összefoglalók is. A feldolgozás célkitűzése annak a bemutatása, hogy a kormányzatnak mi a felelőssége a hátrányosabb helyzetű, lemaradó, általában a periférián található térségek támogatásában, és milyen módon és eszközökkel nyújthat állami segítséget a régiók felemeléséhez.

2. ábra

A felvidéki kirendeltség költségvetésének alakulása 1908–1919 között (korona)[9]

Forrás: *Indoklás 1908,* 126.; *Indoklás 1913,* 119–121.

9 A pénzügyi évet 1913-ban módosították, ez volt érvényben 1938-ig (1913:XXVI. tc., illetve 1914:I. tc.). A háborús viszonyok miatt nem volt részletes költségvetés sem 1915/1916-ban, sem 1916/1917-ben, hanem az 1914/1915. évi költségvetésben megállapított kiadások és bevételek alapján – kisebb módosításokkal – állapították azt meg (1915:XV. tc.; 1915:XXI. tc.; 1916:XXII. tc.; 1916:XL. tc.).

Agrárviszonyok a Felvidéken a 20. század elején

A felvidéki akció nevet viselő állami program elsősorban a nagyrégió északi-északnyugati vármegyéinek gazdaságfejlesztését célozta. Míg a 19. század előtti szóhasználatban a Felvidék kifejezés csak a Felföld szlováklakta területeit jelölte, addig a század közepétől – mint irodalmi tájfogalom – földrajzi értelemben a Felföld, az Észak- vagy Felső-Magyarország területével lett azonos. A néprajz mai napig is a Felföld nagytáji elnevezést használja, arra hivatkozva, hogy a geográfiai, domborzati, növényföldrajzi határok egybeesnek az etnikai és kulturális határokkal.[10] Katus László vezette be az etnikai szempontok alapján kialakított felső-magyarországi szlovák régió fogalmát a történetírásba.[11] Szarka László kutatásaiban a szlovák régiót a magyar–szlovák nyelvhatár fölötti, szlovák többségű (Trencsén, Árva, Turóc, Zólyom, Liptó, Szepes és Sáros), valamint a nyelvhatár által metszett, jelentős magyar lakossággal is rendelkező vármegyékre (Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Gömör, Abaúj-Torna, Zemplén és Ung) osztva vizsgálta.[12]

A régió gazdaságával többen is foglalkoztak,[13] a közigazgatási határoktól eltérő gazdasági régiók megállapítása azonban komoly nehézséget jelent. Újabban Nagy Mariann cluster-elemzése a szlovák régión belül három agrárrégiót különböztet meg: a mezőgazdasági szempontból legfejlettebb gazdálkodást űző Kisalföld térségét (Pozsony, Nyitra, Bars), valamint az egy nagytájat alkotó Északi-Felföld (Turóc, Liptó, Zólyom, Szepes, Sáros), illetve a leggyengébb mutatókkal rendelkező Északnyugati-Felföld (Árva, Trencsén) vármegyéit.[14] Ugyanakkor a felvidéki szlovák régió nyugati és keleti része között – a nyugati és keleti szlovák nyelvjárások választóvonala mentén – agrártechnológiai határ is húzódott.[15]

A századfordulót követően a szlovák nemzeti fejlődés legsúlyosabb problémája az erőteljes elmagyarosodás, az amerikai kivándorlás és a belső migráció következményeképpen jelentkező kedvezőtlen demográfiai fejlődés volt. Az elmagyarosodást az ipari migráció mellett a magyar kormányok művelődés- és iskolapolitikája, a közigazgatási gyakorlat és a nyelvhasználati jogok megnyirbálása okozta. A magyarság növekedése 1880–1910 között az iparosodó nemzetiségi vármegyékben volt a leggyorsabb, például Zólyom és Trencsén vármegyékben négy-ötszörösére nőtt arányuk a magyar munkásbevándorlás és a zsidóság gyors asszimilációja révén.[16]

Felvidéken az egyenetlen iparosodás, a század végi agrárválság, a földelaprózódás, a földhiány és az eladósodás folyamata indította el az el- és kivándorlást. A kivándorlási arány 1899–1913 között évi 10,1‰ volt, a több mint 200 ezer kivándorlóból

10 Paládi-Kovács 1994, 1–35.
11 Katus 1966, 149–216.
12 Szarka 1999, 271.
13 Polányi 1987; Vadkertyova 1978.
14 Nagy 2008, 86–99.
15 Fodor 1928, 745–755.
16 Szarka 1999, 115–124.

minden harmadik tért haza. A kivándorlás mértéke az országos átlag három-négyszeresét is elérte az északi vármegyékben (Szepes, Turóc), de a migráció nem kímélte Sáros és Liptó vármegyéket, valamint Árvát sem. A kivándorlók háromnegyede a mezőgazdasági népességből, főként a szegényparasztság soraiból került ki. Általános volt a mezőgazdasági idénymunka vállalása, 3–4 hétre részes aratásra mentek a délebben fekvő megyékbe, vagy kora tavasztól késő őszig szervezett munkáscsoportok vándoroltak Morva- és Csehországba. A felvidéki régió kötődött legközvetlenebbül a dinamikusan iparosodó központi magyar régióhoz, a fővároshoz és környékéhez. Az ottani gyáripar és építkezések szívóhatása Sáros, Árva, Zemplén, Szepes és Ung vármegye lakosai körében érvényesült a legjobban. A főváros domináns szerepe még jobban kidomborította a Felvidék periféria jellegét. 1910-ben körülbelül 300 ezer felvidéki illetőségű személy élt a felső-magyarországi régión kívül. A külföldi munkavállalás és kivándorlás gazdasági, demográfiai és demoralizáló hatása a korabeli szakirodalomban visszatérő téma volt.[17]

A szlovák nemzeti mozgalom, amelynek potenciális bázisa a birtokos parasztság volt, korán felkarolta a szövetkezeti mozgalmat, a földhitelügyi és agrárpárti szerveződéseket. Ezek terjedése a politikai pártszerveződéseknél is gyorsabb ütemű volt, különösen Turóc vármegyében és Liptó vármegye Rózsahegyi járásában. A kortársak véleménye szerint a nemzetiségi eszmék, a cseh–szlovák kölcsönösséget hirdető egységmozgalom terjedése átgondolt kormányzati cselekvést igényelt.[18]

Az 1896-ban megalakult Csehszláv Egység (Česko-slovanska Jednota) Egyesület a magyarországi szlovákság kulturális és gazdasági megsegítését is felvállalta. A pánszlávizmus megfékezése érdekében 1895-ben a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület Bánffy Dezső miniszterelnökhöz (1895–1899) eljuttatott memoranduma először helyezte a hangsúlyt a felvidéki közgazdasági állapotok javítására. Az emlékirat a kormányzat hathatósabb beavatkozását és erélyesebb sajtórendészeti politikát szorgalmazott. Bánffy felvidéki politikájának legnagyobb hiányossága azonban éppen a közgazdasági eszközök elhanyagolása volt. Ugyanakkor több kormánypárti képviselő, szakíró és publicista (Esterházy János, Steier Lajos, Gerő János, Pechány Adolf, Czambel Sámuel, Dugovich Titusz) a szociális és közgazdasági viszonyok radikális megjavítását és a magyar állam iránt lojális szlovák népréteg felkarolását sürgette.[19]

A lakosság főfoglalkozása a földművelés, juh- és szarvasmarha-tenyésztés volt. Ehhez sokoldalú háziipari tevékenység társult, amelyet házalás útján értékesítettek („drótostót"). A közlekedés és a kereskedelem fejlődése a házalás válságát, az erdőterületek eladását, a felállított cellulózgyárak pedig a tutajosság visszaszorulását okozták. A térség iparosodottsága miatt az agrárhányados alacsonynak számított (60%), az agrár-túlnépesedés Trencsén és Árva vármegyékben volt magas (72%), jóval alacsonyabb északnyugaton (Turóc, Liptó, Zólyom, Szepes, Sáros) és a Kisalföldön *(1. táblázat)*.

17 Pechány 1913, 81–191.
18 Dugovich 1903, 101.
19 Smialovszky 1882.

1. táblázat
A felvidéki régiók fejlettségi szintjének mutatói

Régiók	Ipari népesség,%, 1910	Gyáripari tőke, korona/lakos, 1914	Hitelintézeti vagyon, korona/lakos, 1909	Egy mezőgazdasági lakosra jutó nettó termelési érték, korona, 1910		
				növénytermelés	állattenyésztés	mezőgazdaság
Szlovák	18,9	193,5	215,3	133	103	236
Kisalföld	18,4	178,4	238,8	159	102	261
Északnyugati Felföld	14,3	122,7	101,5	102	77	179
Északi Felföld	22,5	262,4	247,8	108	133	241
Országos átlag	16,2	134,8	420,8	126	110	236

Forrás: Nagy 2008, 88., 92.

A szélsőséges természeti adottságú északi és északnyugati régiókban a szántó aránya 31%-ot, míg az erdő 41%-ot tett ki. A legelő aránya valamivel magasabb volt (10,8%) az országos átlagnál.[20] A könnyelmű erdőgazdálkodás, a korszerű rét- és legelőgazdálkodás hiánya az amúgy kedvező adottságokkal rendelkező erdőgazdálkodás és állattenyésztés fejlődésének emelt gátat. A kisparaszti, családi gazdaságok túlsúlya mellett viszonylag magas volt az 1–5 holdas törpegazdaságok részesedése is. A művelt terület legfeljebb 20%-át tette ki a 100 hold feletti gazdaságok aránya, ötödét a 20–50, negyedét a 10–20 holdas gazdaságok foglalták el. A jövedelmi viszonyokat tekintve hiába volt önálló gazdálkodó az őstermelő férfiak egyharmada, jövedelemszintjük nagyon alacsony volt: a 24 éven felüli birtokosok 70%-a legfeljebb 10 korona földadót fizetett. Az északi vármegyékben az 50 korona feletti adófizetők aránya 1,9% volt, Árva és Sáros vármegyékben pedig még az 1%-ot sem érte el. További problémát jelentett, hogy a tagosítás a Felvidéken haladt a leglassabban, itt állt legtöbb tagból egy birtok (átlag 18 részből), ami viszont a legkisebb területű volt az országban. A legsúlyosabb helyzet Trencsén és Árva vármegyékben alakult ki, ahol egy birtok átlagosan 29 tagból állt.[21]

A Felvidék a hagyományos nyomásos földművelés mellett az egyik legfontosabb árpatermelő vidék, a zab termésérték-hányada itt volt a legkiemelkedőbb az országban, de a rozs is meghatározó gabonafajta volt. A régió – az éghajlati adottságoknak és a táplálkozási szokásoknak megfelelően – a burgonya hazája. Az ipari növények közül a kender és a cukorrépa, illetve a szálastakarmány-növények termesztése volt kimagasló, összhangban a régió belterjes szarvasmarha-tenyésztésével.

20 Nagy 2009, 24., 26.
21 Nagy 2003, 161–162.

A zordabb és kedvezőtlenebb természetföldrajzi feltételek ellenére a mezőgazdaság teljesítményének és hatékonyságának mutatói – a gépesítettség mellett a munkaerő termelékenységének köszönhetően – kedvezően alakultak. Az északi vármegyék lakosságának sikerült a növénytermelésből származó alacsonyabb jövedelmet az intenzív állattenyésztésből pótolnia.[22] Az agrártárca gazdaságfejlesztő programja, amely az agrárviszonyok modernizálása mellett a természeti környezethez illő termelési viszonyok kialakítását célozta, hozzájárult a kedvezőbb mutatók kialakulásához.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy Budapest és környéke után a szlovák régióban épült ki Magyarország második legjelentősebb iparvidéke. A vasipari körzet a felső magyarországi vármegyék (Gömör, Zólyom, Szepes, Nógrád, Borsod) területén alakult ki, ahol a nagyrészt földesúri tulajdonban és kezelésben levő kisüzemek (például Betlér, Dobsina, Csetnek, Korompa, Murány, Oláhpatak, Pelsőc, Rozsnyó, Sztacena, Zólyombreznó) az érclelőhelyek közelébe települtek. A megfelelő tüzelőanyag és a modern közlekedési hálózat hiánya nehezítette a vaskohászat fejlődését. A gyáralapítások és fejlesztések a régió déli peremövezetében történtek (Borsodnádasd, Diósgyőr, Ózd, Rozsnyó, Salgótarján). 1881-ben a Rimamurányi Vasmű Egylet és a Salgótarjáni Vasfinomító fúziója révén megalakult Rimamurányi–Salgótarjáni Vasmű Rt. az ország vezető nagyvállalata lett. A korszerűsödő vasipar sok kisebb hagyományos kohó és hámor pusztulásával járt.[23]

A régióban az iparforgalmi népesség aránya – a bányászat prioritása és a túlsúlyban lévő textilipar mellett a fa-, a cellulóz- és papírgyártásnak, valamint a vegyiparnak köszönhetően – magasnak számított, amit az egy lakosra jutó biztosított gyáripari tőke nagysága is alátámaszt. Az iparforgalmi népesség 41,5%-a volt szlovák, a kereskedelem és a hitelügy terén jóval kevesebb (19,1%). Az alacsony keresetek miatt a munkaerő jelentős része a magasabb bérért a tengerentúlra vándorolt.

A felvidéki (zsolnai) miniszteri kirendeltség története

Darányi Ignác, a Széll-komány (1899–1903) földművelésügyi minisztere már 1900-ban felvetette a felvidéki akció megindítását, amelyre azonban anyagi eszközök hiányában ekkor még nem került sor. A kormányzat ugyanakkor támogatta a szlovákoknak mondott pénzintézetekkel szemben a magyar szellemiségű, úgynevezett hazafias bankokat, hogy azok kedvezőbb hitelfeltételeket biztosítva versenyképesek legyenek a régióban. A kereskedelmi miniszter országos intézmény kiépítését szorgalmazta, amely képes nyomást gyakorolni a nemzetiségi pénzintézetekre, egyúttal pedig komoly támogatást nyújt a növekvő földhitelek biztosításához.[24] Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök

22 Nagy 2008, 92. A táblázat a régiók elnevezésében a Nagy Mariann-féle fogalomhasználatot tartalmazza.
23 Katus 1979, 1026–1027.
24 Szabó 2006, 164–165.

1903-tól azonban a pénzintézeti akció átmeneti felfüggesztése mellett állt ki, így megfeneklett a felvidéki magyar középbirtokos osztály megmentését célzó földhitelügyi elképzelés.[25] Az 1904. évi költségvetési vitában Vietoris Miklós felvidéki képviselő a szlovák nemzetiségi kérdésről tartott előadásában javasolta, hogy „kormányzatunk minden ágazatában egy céltudatos akció induljon meg".[26]

Darányi második földművelésügyi minisztersége alatt – az 1907. évi költségvetés tárgyalásakor – újra felvetette a felvidéki akció elindítását és 1906 decemberében kijelentette, hogy a hegyvidéki gazdasági segélyakciót a „hazafias tót" nemzetiségre is ki kívánja terjeszteni.[27] A miniszter azonban leszögezte, hogy „állami kedvezményekben csak azokat a nemzetiségeket és csak azokat részeltethetjük, akik a magyar állameszme ellen nem izgatnak". A miniszter 1907 márciusában Szmrecsányi György képviselő interpellációjára adott válaszában ígéretet tett az akció előmunkálatainak elindítására Trencsén vármegye egyes részeiben. A felszólaló képviselő a hiteluzsora és a földüzelmek következtében a hegyvidéki rutén (Máramaros, Bereg és Ung) vármegyékhez hasonló állapotokat mutatott be a trencséni Pruzsina és Mojthin községekben, és felvázolta az északi vármegyék szlovák szegényparasztságának és vándor kisiparosainak anyagi helyzetét, nyomorát.[28] A hegyvidéki akció tervezett kiterjesztése helyett azonban Darányi pozitív gyakorlatként az 1907. évi amerikai gazdasági depresszió hatására az 1908-ban tömegesen hazatérő kivándorlók foglalkoztatásának biztosítására a határszéleken munkásközvetítő kirendeltségeket létesített. A hatóságilag szervezett gazdasági munkásközvetítésnek köszönhetően a zsolnai hivatal összesen 71 204 főt látott el munkáskeresleti értesítővel.[29]

Az 1908. évi állami költségvetési törvényben a hegyvidéki akció keretében létrejövő felvidéki akció „az Árva, Trencsén és Liptó vármegyei nép gazdasági helyzetének fokozatos javítására" 100 ezer korona hitelkeretet kapott.[30] A következő évben – a költségvetésben már önálló alrovaton szerepelve – a zsolnai kirendeltség az állami segélyakció közvetítőjévé, illetve fontos helyi beruházásokat megszervező irodává alakult át.[31] Lavotta József földművelésügyi miniszteri titkár, a zsolnai kirendeltség megbízott vezetője még 1908 júliusában Kazy József miniszteri tanácsossal, a hegyvidéki és székelyföldi akciók miniszteri megbízottjával a Felvidéken járt, és Árva vármegyében Alsókubinban Bulla György főispánnal a meginduló felvidéki akció részleteiről tárgyaltak.[32] Októberben Lavotta újabb Trencsén vármegyei helyszíni körúton a vármegyei gazdasági egyesülettel és a vármegyei közigazgatással együtt tett javaslatot a földművelésügyi miniszternek a teendőkről és az akcióba bevont területekről.[33]

25 Szarka 1999, 157–158.
26 Kemény G. 1966, 251–260.
27 Kemény G. 1971, 85–87.
28 Kemény G. 1971, 104–105.
29 *Magyarország földmívelésügye* 1908, 157.
30 *Indoklás 1908*, 126.
31 Szarka 1999, 117–120.
32 A felvidéki akció, 1908. *Pesti Hírlap* (30.) 180. 10.
33 A felvidéki akció, 1908. *Budapesti Hírlap* (28.) 259. 20.

A zsolnai kirendeltség hivatalos működését 1908 októberében kezdte meg. Kiadó lakás hiányában nagy gondot jelentett a hivatali központ kialakítása Zsolnán, ezért az agrártárca külhivatala 1909-ig városi hotelekben működött. Tárgyalások folytak ugyan egy saját bérház felépítésére, de a magas telekárak és a drága építkezési költségek miatt végül a bérlemény (Kossuth utca 497.) mellett maradtak. A zsolnai irodaközpontot folyamatosan fejlesztették, 1912-ben egy emeleti szinttel bővítették az épületet. 1913-tól a központi meleg vizes és fűtéses, villamos világítással rendelkező épületben még múzeum (vegykísérleti állomás) és könyvtár is helyet kapott.[34]

A minisztérium a zsolnai központi irodába 3, idővel 15–18 minisztériumi tapasztalattal és gazdasági szakismerettel rendelkező tisztviselőt osztott be, a hivatali apparátus létszáma a kirendeltség alkalmazásában levő személyzettel tovább nőtt (1915-ben már 25-re). A vezetői feladatokat izsépfalvi Lavotta József (1913-tól osztálytanácsos), a helyettesi feladatokat Grabovszky Miklós segédfogalmazó látta el. A vármegyékben úgynevezett helyi megbízotti állásokat (1911-től gazdasági felügyelőket) szerveztek, akik a felvidéki akció minden részletére kiterjedő feladatkörrel rendelkeztek.

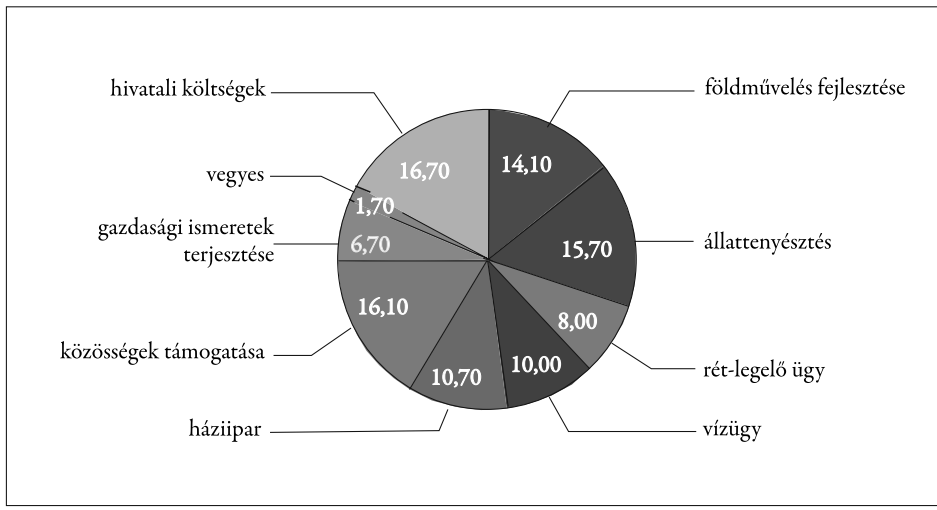
A gazdaságfejlesztő program illetékessége a vármegyék többszöri kérvényezésének eredményeképpen folyamatosan nőtt: 1911-től Zólyom vármegye, 1912-től Gömör és Kis-Hont, valamint Turóc vármegyék kerültek be az állami programba. A kibővített illetékességgel rendelkező felvidéki akció átalányképp 300 ezer korona hitelkerettel rendelkezett. 1913-ban a Bars vármegyére történő kiterjesztés költségeire 50 ezer korona jutott, azonban az eperjesi hivatal megszervezésével a zsolnai hivatal illetékessége Árva, Liptó, Trencsén, Bars, Turóc és Zemplén vármegyékre szorult vissza, és a hivatal 450 ezer korona költségvetéssel gazdálkodhatott.[35] A zsolnai hivatal a pontos feladatok megállapításának lehetetlensége miatt végig átalány-költségvetéssel bírt, így a gyakorlati tevékenységekre tervezett költségekhez nem kellett mereven ragaszkodni. A meghatározott – növekvő – költségvetési kerettel rendelkező hivatal az agrártárca kirendeltségi ügyekkel foglalkozó főosztályának (élén Balogh Vilmos, majd Kazy József) szigorú elszámolási kötelezettséggel tartozott.

A gazdasági program a gazdasági mutatók javítása mellett nagy fontosságot tulajdonított az általános gazdasági jólét előmozdításának. Idővel az állattenyésztésen alapuló gazdálkodási rendszer meghonosítása, a belterjes mezőgazdaság, a technológiai színvonal és ezen keresztül a terméshozamok növelése kapott nagy hangsúlyt a megélhetési lehetőségek bővítése (gyümölcs- és zöldségtermesztés, háziipar, tejgazdálkodás, baromfitenyésztés, méhészet) mellett. Fontos cél volt a falusi közösségek szerveződésének (gazdaköri és szövetkezeti hálózat) elősegítése, ahogy a gazdálkodással kapcsolatos tudás és információ, illetve a civilizációs vívmányok (községi ivóvízellátás) terjesztése is *(3. ábra)*.

34 A felvidéki kirendeltség felterjesztése hivatalos helyiség szaporítása tárgyában. MNL OL, K 184, 1912–110–88017/1912.

35 *Indoklás 1913*, 121.

3. ábra
Kimutatás a felvidéki kirendeltség hitelének felhasználásáról 1912 (%)

Forrás: A felvidéki kirendeltség 1912. évi hitelének felhasználási kimutatása. MNL OL, K 184, 1917–110–138833/1917.

A gazdasági program támogatási és segélyezési politikája mindig a közösségeket vagy a közösség javára szolgáló intézményeket részesítette előnyben: egyrészt olcsó kamatú (2,5–4%), 1,5–3 év alatti visszafizetési kötelezettségű kölcsön formájában, másrészt készpénzfizetés ellenében 10–30%-os árkedvezménnyel. Az állami támogatás feltétele volt a hozzájárulási kötelezettség (pénz, kézi- és igáserő, telek, épület) teljesítése. A hivatal egyéni alkalmi segélyezéssel csak kivételes esetben foglalkozott, elsősorban a rossz gazdasági években, illetve rendkívüli esetekben (tűz-, árvíz-, jégkár). Az állami akciók egységes szemléletű kezelését mutatja, hogy egyes esetekben feladat szerint (mederrendezési, partbiztosítási, talajjavítási – öntözés, alagcsövezés – és vízmosás-megkötési munkálatra; községek vízellátási és csatornázási költségeire; gazdakörök és szövetkezetek ügyeire; parcellázási költségekre) elkülönítve állapították meg a költségeket.

A kirendeltség feladatköre a gyakorlati tapasztalatok hiánya és az állandóan felmerülő újabb feladatok miatt folyamatosan fejlődő, alakuló kormányprogramnak tekinthető. A földművelésügyi tárca is elismerte, hogy az egyoldalú, kizárólag mezőgazdasági fejlesztéssel áttörő és látványos változás nem érhető el, így visszatérő téma volt a miniszteri tárcák összehangolt és egységes fejlesztési programjának szükségessége.

A kultusztárca a felvidéki akció megindítása után 1909-ben 96, 1910-ben már 123 új állami népiskola szervezését indította meg.[36] A minisztérium a Trencsén vármegyei népoktatás rendezésére és az analfabetizmus csökkentésére összesen 1 millió 400 ezer koronát fordított 1912-ig. 1912-ben Trencsén és Nyitra vármegyékben összesen 59 új

36 *A m. kir. kormány 1910. évi működéséről,* 157.; *A m. kir. kormány 1909. évi működéséről,* 157.

állami népiskolát szerveztek.[37] A törvényhozás a cseh–szlovák nemzeti egység pánszláv eszméi ellen is irányuló akció iskolaépítési költségeire újabb 500 ezer koronát bocsátott rendelkezésre 1913-ban.[38] A népiskolai akció keretében a Felvidéken és Erdélyben 139 népiskolát építettek.[39]

A Kereskedelemügyi Minisztérium állami ipartámogatási programja nagy fontosságot tulajdonított a háziipar felkarolásának. Ahogy országosan, úgy a Felvidéken is hiányzott a kereskedelmi és agrártárca közötti szoros együttműködés, így a háziipar fejlesztése párhuzamosan, két síkon zajlott. A tárca államsegéllyel támogatta a vállalati alapon működő, tömegtermelő háziipari vállalatok megszervezését, ahol a tőkeerős, értékesítésről is gondoskodó vállalkozó feladata volt a nyersanyagok biztosítása, a munkavezetés, a készítmények átvétele, majd értékesítése.[40] A felvidéki kisipar fejlesztése, elsősorban a gép- és eszközállomány beszerzése szintén állami támogatással folyt.

A kirendeltség működése békeidőben

Az agrártárca kirendeltségi hivatalának munkáját a felülről irányított modernizáció és a tapasztalati tudás, hagyomány konfliktusa kísérte. Az állami közegekkel szembeni bizalmatlanság főként az első években volt nagy. A hivatal Trencsén vármegyét tekintette fő működési területének, ezért a legtöbb eredmény is itt született.

A magyar kormányzati modernizációs támogatás alapegységei a falusi gazdatársadalmi egységek, a gazdakörök és a szövetkezetek voltak. Ezek nemcsak előkészítették és szervezték a további gazdatársadalmi kapcsolatokat, lebonyolították az állami támogatásokat a községben, hanem általános társadalomszervező és alakító tényezővé is váltak. A gazdatársadalmi szervezetek fontossága miatt a kirendeltség külön költségvetési kerettel rendelkezett, ennek összege 20 ezerről 50 ezer koronára nőtt a felvidéki akció fennállása alatt.

A tudományos mezőgazdaság elveit és módszereit közvetítő falusi gazdakörök száma az 1910-es években a miniszteri kirendeltség működésének köszönhetően gyarapodott. A gazdakörök alapszabályszerű célja volt a gazdasági élet fejlesztése, a kirendeltség gyakorlati tevékenységének támogatása. Az első gazdakör a Trencsén vármegyei Vágtapolca községben alakult meg.[41] A gazdakörök száma évről évre nőtt: 1909-ben 14, 1911-ben 48 gazdakör jött létre. A legtöbb Trencsénben (25), ennek töredéke (7-8) működött a többi vármegyében. A felvidéki kirendeltség különös gondot fordított a gazdakörökkel való állandó és szerves érintkezésre, ennek érdekében vármegyénként, illetve járásonként egy-egy központi tisztviselő feladata volt a gazdakörök létrehozása, a működés irányítása és összehangolása, valamint az elnökséggel együtt az évi működési program elkészítése és betartásának ellenőrzése. A kirendeltség meghonosította a járási gazdaköri értekezleteket, ahol a gazdakörök kívánságaikat, valamint véleményüket

37 *A m. kir. kormány 1912. évi működéséről,* 163–165.
38 *A m. kir. kormány 1913. évi működéséről,* 150., 152.
39 Keserü 2003, 71–76.
40 *A m. kir. kormány 1910. évi működéséről,* 67.
41 A legelső felvidéki gazdakör megalakulása, 1909. *Budapesti Hírlap* (29.) 75. 32.

közvetlenül közölhették. Az értekezleteken a járási hatóságok, továbbá a gazdaköri vezetők is részt vettek. A segélyakció költségvetésének hitelkeretét mindig a gazdakörök munkaprogramjának ismeretében állították össze. A kirendeltség anyagilag is támogatta a vele munkatársi kapcsolatban álló vármegyei gazdasági egyesületeket.

A gazdakörök és az abból kinövő szövetkezetek közös otthonául úgynevezett népházak vagy szövetkezeti házak szolgáltak. Bár a két fogalmat gyakran szinonimaként használták, a szövetkezeti házban kizárólag a település szövetkezetei kaptak helyet, míg a népházban a község összes népjóléti intézménye, vagyis a gazdakör, a népkönyvtár, a gépszín, de itt tartották a gazdasági előadásokat, összejöveteleket, megbeszéléseket is. A népházak tehát központi szerepet és összetett funkciót kaptak egy-egy falu és kisrégió életében, így szolgálva a falumodernizációt. Az épületek többsége szövetkezeti háznak készült, mert a kezdeményezők és fő finanszírozók a helyi jól működő – általában fogyasztási és hitel- – szövetkezetek voltak. Az állami támogatás ellenében a kibővített vagy újonnan felépített házakban díjtalanul vagy ritkábban csekély bér ellenében biztosítottak helyet a társadalmi intézményeknek és szolgáltatásaiknak. A községek ingyen adták a telket, az építőanyagot, valamint az igás- és kézimunkát, illetve némi anyagi hozzájárulást. Az államsegély kisebb részét a népházakra szánt hitelkeret jelentette, a többi anyagi fedezetet a minisztérium juttatta, ami az épület elidegenítési tilalom alá helyezésével is járt.[42] Az első népházak Dombelvén és Frivaldnádason (Trencsén vármegye) 1911-ben létesültek államsegélyből. Szövetkezeti házak épültek Nagydivényen és Bánluzsányban, utóbbi az ottani fogyasztási, hitel-, állatbiztosító, tejszövetkezetek és a gazdakör kezdeményezésére. 1911 folyamán újabb népházak építését határozták el Ribény, Cserne, Kosárfalva, Tornyos és Poroszka Trencsén vármegyei, valamint Gombás Liptó vármegyei községek is. A Cserne és vidéke gazdakör 1150 négyzetméterre tervezett épülete 20 500 korona összköltségből épült fel 1914-re.[43]

A kormányzat még az 1873. évi gazdasági válság következtében elmélyülő tőke- és eszközhiány enyhítésére támogatta a hitelszövetkezetek alapítását. Az állam anyagi részvételével megalakult Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH, 1898:XXIII. tc.) kötelékébe tartozó hitelszövetkezetek különböző állami kedvezményekben részesültek a központ ellenőrzése, a kincstár támogatása és a közigazgatási befolyás (jegyző, szolgabíró, lelkész, tanító) jelenléte ellenében. A hitelszövetkezetek az egyenes kölcsönnyújtás mellett – mintegy 2%-kal olcsóbb hitelekhez juttatták a tagokat, mint a bankok – más gazdasági ágazatokat és tranzakciókat is felvállaltak (parcellázások, tenyészállat-beszerzés finanszírozása). A szövetkezeti intézményrendszer elsődlegesen gazdasági-pénzügyi funkciót töltött be, de nem elhanyagolható a társadalmi-szociális, kulturális szerep sem. A szövetkezetek – üzemkiegészítési jellegükből adódóan – a tagság részéről feltételeztek bizonyos gazdasági erőt.

A kirendeltség közreműködésével alakult, az OKH kebelében működő hitelszövetkezetek száma 1910 végére 22, 1911 végére 25, 1912 végére 58 lett, többségük Tren-

42 Balaton 2004, 440., 486.

43 Cserne és vidéke gazdakör kérelme. MNL OL, K 184, 1914–110–263212.; *A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1912,* 182.

csén vármegyében működött. A takarékbetétek folyamatos emelkedése az anyagi erősödés jele volt.[44] A fogyasztási szövetkezetek az infrastruktúra hiányosságából adódó kereskedelmi verseny miatt születtek meg, elsősorban a falvak kezdeményezésére, de a kirendeltség közreműködött és gondoskodott arról, hogy ezek valamely központhoz csatlakozzanak. A fogyasztási és értékesítési szövetkezetek száma 1909-ben 34, 1911 végére 53 lett; az alakítási mozgalom Trencsén vármegyében volt a legerősebb. 1912 végére már 99 működött a térségben 14 643 taggal, a forgalmuk 4 631 738 koronára rúgott. A kirendeltség 1914-ben a Hangya fogyasztási szövetkezetek ellenőrzésére egy állandó ellenőr kiküldését kérelmezte.

A takarmányozás elégtelensége miatt a hivatal anyagi erejét meghaladta a tejszövetkezetek alakítása, ezért csak Trencsén vármegyében vállalta az első berendezési költségek fedezését. A kirendeltség egyrészt átszervezte a korábban alakult tejszövetkezeteket, illetve ahol erre szükség volt, azokat megfelelő gépekkel felszerelte; a megszűnés előtt álló szövetkezetek részére pedig értékesítési lehetőséget igyekezett biztosítani.[45] 1910 folyamán 11 működött Trencsénben, 1911 végén 26 (Trencsénben 12, Zólyomban 14). A hivatal revízió alá vette a tejszövetkezetek eddigi vajszállítási szerződéseit, és az egy időpontban lejáró szerződések esetében a hazai értékesítés megszervezésére törekedett.[46] Annak ellenére, hogy a tejszövetkezeti mozgalom nem volt erős a térségben, a tehenekre jutó tejmennyiség és a szövetkezeti tagokra jutó tejtermék értéke jóval magasabb volt az országos átlagnál.

A kirendeltség – a szarvasmarha-állományban történt elhullás miatt – fontosnak tartotta az állatbiztosító szövetkezetek alapítását.[47] 1909 végéig 7, 1911-ben már 20, többségében a Magyar Kölcsönös Állatbiztosító Társaság felügyelete alatt működő állatbiztosító szövetkezet alakult Trencsén és Liptó vármegyékben.[48] Az 1914-ben Bars vármegyében megkezdett szervezési akció a háború kitörése miatt eredménytelen maradt.

A lakosság szemléletváltásában nagy szerepet kapott a gazdasági ismeretterjesztés. Az agrártárca felvidéki kirendeltsége 1909-től rendszeresen szervezett téli gazdasági előadásokat, ahol a gazdaság körében előforduló hibák kiküszöbölésére fordították a hangsúlyt, továbbá korszerű gazdálkodási módokkal és hatékony határhasználattal ismertették meg a földműveseket. Az előadásokhoz a falusi népet közvetlenül érintő általános jogi, közigazgatási ismeretek mellett szociális (közegészségügyi és alkoholizmusellenes) vonatkozású kérdések, a nők számára háztartási és gyermeknevelési témák is hozzátartoztak. A szervezők az előadások népszerűsítése érdekében a hallgatóság között kisebb gazdasági és háztartási eszközöket sorsoltak ki. A felvidéki vármegyékben arányosan szervezték meg a gazdasági előadásokat, de Trencsén vármegyére – a fogékonyság és érdeklődés miatt – több jutott. A felvidéki kirendeltség 1912-től rendezett

44 *A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1912*, 173.

45 A tejszövetkezetek segélyezése tárgyában. MNL OL, K 184, 1914–110–125472., 125354., 86715.

46 *A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1912,* 178–179.

47 Az állattenyésztő szövetkezetek segélyezése tárgyában. MNL OL, K 184, 1911–110–54680/1911. 86549/1911.

48 Állatbiztosító szövetkezet, 1910. *Budapesti Hírlap* (30.) 50. 32.

saját területén gyógynövénygyűjtő tanfolyamot lelkészek és tanítók számára a jövedelemszerzési lehetőségek kiszélesítése érdekében.

A hivatal gondoskodott arról, hogy a gazdakörök megfelelő napi- és szaklapokhoz, illetve hasznos és szórakoztató olvasmányokhoz jussanak. Biztosította a szlovák nyelvű ismeretterjesztő füzetek kiosztását, 1914-ben a *Néplap (Vlast a Svet)* előfizetését. A kirendeltség – a gazdák kezében forgó szlovák nyelvű naptárak, cseh eredetű vásári portékák és ponyvairodalom kiszorítása érdekében – egy színvonalas naptár kiadása és terjesztése érdekében még 1914 tavaszán tárgyalásokba kezdett a *Néplap*, a *Köztelek* szerkesztőivel, a Magyarországi Tót Közművelődési Társaság és a Magyar Gazdaszövetség vezetőségével, valamint a Franklin Kiadó és Nyomdavállalattal. Az eredmény a 30 ezer példányszámban megjelenő *Slovensky Gazda* című szlovák nyelvű naptár lett, amiből a kirendeltség 2000 példányt előfizetett és 1914 karácsonyára ajándékképpen megküldött a községek hangadó és befolyással bíró gazdáinak. A zsolnai hivatal részt vett a gazdasági ismeretek terjesztéséről szóló szövegrészek összeállításában, majd a háborúval kapcsolatos tanácsadásnyújtásban, de a vásári információk mellett útbaigazításokkal szolgált közegészségügyi, gazdasági, gazdatársadalmi, szövetkezeti és állategészségügyi kérdésekről is. 1915-ben 2000, 1916-ban 1000 példányt osztottak szét díjmentesen, 1917-ben az újság címe *Gazdovsky Kalendar*ra *(Gazdanaptár)* változott.

A szemléltető oktatást szolgálta az öt népies mintagazdaság (az Árva vármegyei Medvedzen, a Liptó vármegyei Csemizben és Szentmárián, illetve a Trencsén vármegyei Láz és Marikó községekben).[49] A hivatal több mintagazdaságot nem alakított ki a térségben, mert a felvidéki kisgazdák között nehéz volt egy tagban levő, ezért célszerűen berendezhető, 15–20 holdas birtokot találni.

Kiemelt fontosságot kapott a térségben egy szakoktatási intézmény alapítása. 1912-ben indult el az árvaváraljai–sirokai bérgazdaság területén egy alsóbb gazdasági iskola megszervezése. 1911 decemberében – a földművelésügyi tárca 1912. évi költségvetésének tárgyalásakor – Juriga Nándor szlovák nemzetiségi képviselő üdvözölte az iskola alapítását, ugyanakkor felhívta a kormány figyelmét a cseh agráriskolák tanulmányozására.[50] Az intézmény 1914. október 31-től „Gazdaképző iskola Árvaváralja" hivatalos elnevezést kapta, az építkezési munkálatok 1916-ra fejeződtek be.[51] A bérgazdaság és gazdaképző iskola vezetője Westsik Vilmos gazdasági tanár lett. Az évi 50 ezer korona hitelkeretből működő iskolában a növendékek száma az első évben 30, 1914-től 70-re nőtt. Az iskola a kisgazdák képzése mellett időszaki tanfolyamokat szervezett lelkészek és tanítók részére.[52]

A gazdaságfejlesztő program az állattenyésztést kívánta kulcságazattá fejleszteni, ezért segítő közegként közreműködött a tenyészcélok megállapításában, valamint a

49 *A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1912,* 61.

50 Kemény G. 1971, 465–466.

51 Hummel Gyula építési ellenőr katonai szolgálat alóli felmentése. MNL OL, K 184, 1916–110–64254/1916.

52 Az 1914/1915. évi költségvetési előirányzatok. MNL OL, K 184, 1913–110–113398/1913., 1916–110–68246/1916.

megfelelő mennyiségű és minőségű tenyészállatok (tenyészbika, tehén, üsző, sertés, juh) beszerzésében, fajtaváltással, illetve frissítéssel összekötve.

A kirendeltség megalakulásakor a községek anyagi terhén enyhített, elengedte az előző évek állami közvetítéssel szerzett apaállat-vételárhátralék felét. Az alacsony igaerő-ellátottság mellett a marhauzsora ellen volt sok panasz.[53] 1908-tól először Trencsén vármegyében került sor tenyészállat-kiosztásokra; a következő években a vármegyei gazdasági egyesületek és gazdasági felügyelőségek közreműködésével történtek a kiosztások teljes áron vagy 20% árkedvezmény mellett. A kirendeltség az elhullott importált tenyészállatok tulajdonosait mindig kártalanította.

A gazdasági program az állattartás feltételeit a házi kezelés és a községi bikaistállók építésének népszerűsítésével javította. 1908-tól vármegyénként 4–8 községi bikaistálló építése indult meg állami segélyből. A községek biztosították az építési területet és vállalták közmunkából az építkezést, az államsegélyt (átlagosan 8000 koronát) az építőanyag beszerzésére és mesterek bérezésére fordították.[54] Az építkezések azonban nehezen haladtak, különösen Trencsén vármegyében, ahol a községi képviselő-testületek az építkezések ellen foglaltak állást. 1910-ben épültek fel az első bikaistállók. Az építkezések gyorsítása érdekében 1912-ben a minisztérium a közigazgatási hatóságok és a gazdasági felügyelőségek előzetes szemléje alapján jelölte ki a községeket. Államsegélyt csak azok a községek kaptak, amelyek vállalták az egynél több bika házi kezelését, és a telket a község nevére telekkönyvezték. A téglából és cserépből épített istállókhoz legfeljebb 1500 korona (az összköltség $^1/_8$-a), a cserépből fedett épületekre 1000 korona, a fából épített istállókhoz 500 korona segély volt adható. A kirendeltség és a gazdasági felügyelőségek ellenőrzése mellett folyó építkezések között kisebb-nagyobb istállók is elkészültek, mint például a Trencsén vármegyei Karásznó irtványtelepülésen 4 kisebb, két-két bika elhelyezésére szolgáló, vagy a Gömör vármegyei Rimakokovánban egy 14 bikát befogadó istálló.[55]

A tartásmódban szükséges szemléletváltozást szolgálták az állatdíjazások és -kiállítások is. Az 1909-től rendezett állatdíjazások legfőbb célja a kiállított állatok mérlegelése, hátrányainak és előnyeinek ismertetése volt, ez egyben alkalmat jelentett a kiosztott tenyészanyag gondozásának és táplálásának ellenőrzésére is. A kirendeltség támogatta az egyesületi állatdíjazásokat is. Az 1910–1911 folyamán fellépő fertőző betegségek (ragadós száj- és körömfájás, hüvelyhurut) miatt az állatdíjazásokat csak Trencsén vármegye északi járásaiban, illetve a fejlettebb vidékeken a helyi gazdasági egylettel együtt, gazdaköri keretben rendezték meg. Az állami közegek kezdettől fogva figyelemmel kísérték a fertőző betegségek fellépését és a védekezést gazdaköri előadások útján ismertették.

A kirendeltség legtöbbet a juhtenyésztés fejlesztésével foglalkozott 1909 és 1914 között. A térségben a háziipar alapanyagát adó rackajuh mellett húsjuh és kismértékben merinói juh tenyésztése is folyt. A rackaállomány felfrissítése érdekében a kirendeltség

53 Pechány 1913, 145–146.

54 A községi bikaistállók tárgyában. MNL OL, K 184, 1916–110–116247/1908.

55 A községi bikaistálló építése tárgyában. MNL OL, K 184, 1915–128–46548/1913., 26414/1914.

a Liptó Megyei Gazdasági Egyesület és az Árva Megyei Mezőgazdasági Bizottság közreműködésével 1908-tól osztott ki rackajuh-tenyészállatokat Árva és Liptó vármegyékben helyszíni szemle alapján, 30%-os árkedvezménnyel. A juhok vételárát egy összegben kellett kifizetni, de lehetőség volt egyéves fizetési haladék választására is. A felvidéki kirendeltség 1909–1910 őszén – az erdélyi miniszteri kirendeltség udvarhelyi megbízottjának közvetítésével – vásárolta meg a rackaállományt kedvezményes áron egy-két ezres nagyságrendben az erdélyi juhvásárokon; államsegély fedezte a szállítási, takarmányozási, gondozási és állatorvosi költségeket.[56] 1911-től már a felvidéki kisgazdák megbízottjai végezték az erdélyi vásárlásokat. A kirendeltség az 1911. évi száj- és körömfájás következtében elpusztult juhállományt Erdély és Máramaros területéről pótolta.[57]

A felvidéki akció az illetékes gazdasági felügyelőségek útján yorkshire-ivel keresztezett lengyel import tenyészkocákat osztott ki 1911-től.[58] A szlovák régióban a sertések 61%-a már hússertés volt.

A baromfi- és nyúltenyésztés állami propagálása a húsfogyasztás növelését, valamint a keresetkiegészítést szolgálta. A népies gazdasági előadások mellett 1909-től állatkiosztásokra is sor került. A nép bizalmatlansága miatt az ezüstszőrmés nyúltörzsek egy részét a vasúti pályaszemélyzetnek, a lelkészeknek és a tanítóknak adták ki díjtalanul.[59] 1910-ben kísérletképpen bécsi kék nyúltörzseket is kiosztottak a továbbszaporításra kötelezettséget vállaló kisgazdák és vasúti személyzet között. A törzsek jó akklimatizálódása és kedvező értékesíthetősége miatt a következő években már tömegesen érkeztek az ingyenes kiosztásra vonatkozó kérelmek, különösen az ezüstnyulak iránt volt nagy a kereslet.[60]

A kirendeltség a baromfitenyésztés megerősítését fajfrissítéssel kötötte össze: tisztavérű orpington-tenyésztörzseket helyezett el a gazdakörök által kijelölt, megbízható kisgazdák és vasúti pályaőri személyzet között 1910-től. A kisgazdák vállalták, hogy az ivadékokat, illetve tojásokat csere vagy meghatározott mérsékelt áron a kisgazdatenyésztőknek továbbadják. A kakasokat csere útján helyezték el az egyes községekben. A Liptó és Trencsén vármegyékben létesített minta-baromfitelepek a nemes baromfitörzsek és tojások elsődleges beszerzési forrásaivá váltak; a hivatal a szükséges keltető- és nevelőgépeket is biztosította. 1911-re beigazolódott, hogy a vasúti őrházak mentén élő kisgazdák örömmel foglalkoznak baromfitenyésztéssel és a gazdakörök tömegesen fordultak a kirendeltséghez további törzsek adományozásáért.[61] A zsolnai központ 1910-től útbaigazítást nyújtott a ragályos baromfibetegségek elleni védekezés érdekében.

A kirendeltség a méhészet fejlesztésével is bővítette a megélhetési lehetőségeket: a kedvező természeti feltételekkel rendelkező vidékeken a méhészet meghonosítására, az

56 Az 1909. őszi juhimport elszámolása. MNL OL, K 184, 1914–110–70174/1909, 37198.

57 *A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1912,* 96–97.; Az 1911. évi juhkiosztás. MNL OL, K 184, 1914–110–14479/1912., Az 1912. évi juhkiosztás. 109435/1912., Az 1913. évi juhkiosztás. 26413/1914.

58 *A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1912,* 97–98.

59 Jelentés az 1910. évi házinyúl-tenyésztésről. MNL OL, K 184, 1915–110–37805/1910.

60 A házinyúl-tenyésztés meghonosítása tárgyában. MNL OL, K 184, 1915–110–122065., 125087/1911.

61 *A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1912,* 98–100.

elavult berendezésű méhesek esetében az okszerű kaptáras méhészet megteremtésére, méhcsaládok és méhészeti eszközök kiosztására helyezte a hangsúlyt. 1909-ben még ingyen, majd a következő években a méhcsaládokat 25–30%-os árkedvezmény mellett, illetve teljes áron, a méhészeti eszközöket (kaptárak, mézpergetők, műlép) ingyen osztották ki a tanítók és a jegyzők között. A kisgazdák vállalták az eszközök kölcsönözhetőségét és a méhészkedés propagálását községeikben. A kirendeltség díjtalan szakértői útmutatás mellett méhészeti tanfolyamokat szervezett, illetve a kisgazdákat mézelő növények, elsősorban akác ültetésére buzdította. Az Országos Gyermekvédő Liga szaloncai fiúnevelő intézetében egy mintaméhes nyílt meg 1910-ben.[62] A hivatal 1918 nyarán Znióváralján méhészeti felszereléseket készítő üzem berendezését készítette elő.

A hegyi patakok pisztrángállományának növelése érdekében a zsolnai kirendeltség a csorbai hegyi patakokba 50 ezer pisztrángikrát és 10 ezer rákivadékot osztott ki, 1912-ben pedig egy haltenyésztő telep berendezését támogatta. A hegyi patakok benépesítése érdekében több halászati jogosulttal indultak tárgyalások ikraköltő telep létesítésére. 1910-ben van adatunk arra, hogy a kirendeltség Felsőosztorányban halastó kialakítását kezdeményezte.

Az agrártárca az állattartás takarmányellátásának megnyugtató megoldása érdekében nagy hangsúlyt fektetett a rét- és legelőgazdálkodás minőségének javítására is. A legtöbb felvidéki község megtartotta közös legelőjét, ugyanakkor a legelők elhanyagolt állapota a nemtörődömségnek és a gazdasági haladás iránti érzéketlenségnek volt betudható. Az agrártárca kirendeltsége nagy hangsúlyt helyezett a legelőjavításra (talajjavítás, füvesítés, kövek összeszedése, fásítás, utak, átjárók, itatók létesítése, vad patakok, vízmosások megkötése, felbokrosodás, futófenyő kiirtása). A legelők 99%-a azonban az egykori úrbéresek kezén volt, akik csekély jövedelmük miatt nem tudtak költeni ilyesfajta munkálatokra. A kirendeltség elsősorban a forgalmas útvonalak mentén kialakított mintalegelők szemléltető példáján keresztül igyekezett meggyőzni az idegenkedő legelőbirtokosságokat és községeket a munkálatok fontosságáról. 1909-ben még csak három Trencsén vármegyei községben végezték el a legelőjavításokat.[63] 1911 után tovább nőtt az érdeklődés, a hivatal pénzbeli támogatást csak a legszükségesebb esetben adott műtrágya és fűmag adományozása mellett. A javításra kiszemelt területek nagysága általában 2–50 hold között mozgott, túlnyomóan 10–15 holdas részletekben. A kirendeltség támogatta a községi úrbéri közlegelők gyümölcsfákkal (alma és cseresznye) való beültetését is, ezért oltványokat adott, gyakran az ültetést és a karózást is segélyezte. A Földmívelésügyi Minisztérium 1912 folyamán nagyszabású rétjavítási akciót indított, a legelőjavításokra pedig összesen 30 ezer koronát fordított. Több helyen megkezdték a legelők vízmentesítését, például Árva vármegyében Felsőzubricán egy 500 méteres, Bobrón 300 méteres vízlevezető árok létesült a közlegelőkön.[64] A tulajdonoso-

62 *A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1912,* 102.

63 A felvidéki kirendeltség jelentése és elszámolása a 1911. évi legelőjavításokról. MNL OL, K 184, 1914–110–86546/1911.; A felvidéki kirendeltség 1876/1910. sz. felterjesztése a miniszternek. 1914–110–106702/1910.

64 A felvidéki kirendeltség jelentése az 1912. évi legelő- és rétjavításról. MNL OL, K 184, 1914–110–108272/1912.

kat sikerült rábírni, hogy a feljavított legelőket érdemes lekaszálni, a szénát az apaállatok takarmányozására fordítani. 1913 őszén Turóc és Bars vármegyék hegyes és magasan fekvő területeit (Körmöcbánya vidékét) is bevonták a legelőjavítási munkálatokba, közben – a kirendeltség tanácsai mentén – egyre több magánszemély is hozzálátott a rétjavításhoz.[65]

A kirendeltség a hosszú és száraz felvidéki őszi időjárás miatt az őszi legelőjavítási munkákat tartotta hatásosnak, ekkor a munkabér is olcsó volt (a márciustól nyári munkára kivándorló lakosság október végén hazatért). A hivatal tapasztalata szerint az erősebb műtrágyázás, némi felülvetés, valamint az egyévi pihentetés a legelőket jól feljavította. A felvidéki kirendeltség kísérleteket tett egyes növényfajták (csicsóka és korcshere) legelőn való meghonosítására.[66] A legelők gyümölcsfákkal való befásítása jól haladt, de a kosarazással történő trágyázás – az egyéni legeltetés gyakorlata és a pásztorok kényelemszeretete miatt – nehezen ment át a gyakorlatba.

A felvidéki akció a földművelés fejlesztése érdekében az okszerű talajművelés, a trágyázás, a jobb minőségű gépek és eszközök, valamint az ellenőrzött vetőmagvak meghonosítását tűzte ki célul.

A zsolnai hivatal – 1908 kedvezőtlen terméseredménye és a degenerálódás miatt előállt – vetőmaghiány miatt lehetővé tette a hazai, jó minőségű vetőmagok – cserével összekötött – vásárlását 18–30%-os, 1910 tavaszától 5–10%-os árkedvezmény mellett (árpa, zab, lóheremag, len, nyúlszapuka).[67] A táplálkozásban és a gazdálkodásban betöltött egyedülálló szerepe miatt a burgonya-vetőgumó kiosztása 1909 nyarától 30%-os árkedvezmény mellett és a szállítási költségek elengedésével folyt, ami a felvidéki vármegyékben is fellépő gyűrűbetegség következtében különösen fontossá vált. A kirendeltség 1910-től burgonyaszaporító (Árva és Liptó vármegyékben 3-3), valamint kísérleti (Trencsén vármegyében 12, Árva vármegyében 1, Liptó vármegyében 2) telepek létrehozásával igyekezett megállapítani a betegségnek ellenálló és a helyi adottságoknak leginkább megfelelő burgonyafajtákat.[68]

A kedvezőtlen növénytermelési viszonyok miatt gyakran előforduló alomhiány a kisgazdákat műtrágya-használatra sarkallta. A hivatal nagyarányú visszaéléseket tapasztalt Árva vármegye Galíciával határos területein a külföldi műtrágya-kereskedők részéről. Trencsén vármegye Báni járásában pedig a nemzetiségi pénzintézetek külön díj ellenében végezték a közvetítést. A kirendeltség – a visszaélések megakadályozására – díjtalanul végezte a műtrágya minőségére vonatkozó kémiai vizsgálatokat. Az értéktelen és hamisított műtrágyák kiszorítására műtrágya-közvetítési akcióba kezdtek: 1909-ben először kísérletképpen Árva vármegyében, majd évről évre egyre nagyobb mennyiségben közvetített kifogástalan minőségű műtrágyát díjtalanul, kedvező fizetési feltételek mellett a Vágvölgyi Agrár Bank és az Alsókubini Takarék és Hitelintézet köz-

65 A felvidéki kirendeltség 317/1914. sz. felterjesztése a miniszternek. MNL OL, K 184, 1914–110–25852/1914.

66 A felvidéki kirendeltség jelentése az 1913. évi rét- és legelőjavításokról. MNL OL, K 184, 1914–110–25442.

67 *A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1912,* 62.

68 *A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1912,* 63–64.

reműködésével.[69] A gazdasági akció 10% árkedvezményt adott a hamisított műtrágyával fertőzött területek kisgazdáinak, illetve vállalta évi 150–200 vagon műtrágya vasúti szállítási és raktározási költségeit, a teljes kocsirakományt ki nem tevő szállítmányok esetében pedig a fuvarköltség-különbözetet. A kirendeltség ingyen nyújtott hatósági támogatást a hamisított műtrágya körüli perekben, illetve gondoskodott a bírósági úton történő megtorlásról is.[70] A hivatal 1911-től széleskörűen végzett trágyázási kísérleteket. 1913-ban kísérletképpen kilenc műtrágyaraktárat állítottak fel, ezeket 1914-ben újabb hét raktár létesítése követte.[71]

A kirendeltség 1911-től az istállótrágya helyes kezelésének gyakorlati bemutatására tíz mintatrágyatelepet létesített, emellett alom- és takarmányszalma beszerzését közvetítette az istállótrágya terjedésének előmozdítására. 1910-ben került sor először zöldtrágyázási kísérletekre az alomhiányban szenvedő és silány talajú Árva vármegyében (Ljeszek és Kisbiszterec községekben). 1911-től mindig más településen mutatták be a kísérleteket Trencsén, Árva, Liptó, Bars és Zólyom vármegyék mostohább éghajlatú területein. A szemléltető előadások és kísérletek a háború kitörésével szűntek meg.[72]

A kirendeltség az okszerű gazdálkodás érdekében jobb fajta talajmegmunkáló és terményfeldolgozó gépeket (elsősorban könnyű hegyi ekéket, váltóekéket, vasboronákat, triőröket, rostákat) osztott ki kedvezményesen. Az elemi kárral sújtott települések nagyobb (25–30%) árkedvezményt kaptak. A kirendeltség a gépek kedvezményes szállítását 1908-tól biztosította. Az állami tulajdonú, az egyes községekben közös használatra és kipróbálásra ideiglenesen elhelyezett mintagépek sorozatával a kisgazda személyesen ismerkedett meg. A gépeket megbízható gazda őrizte, aki díj ellenében a jelentkezés sorrendjében adta ki használatra azokat. A gazdaköri gépek esetében a tagok közös használati joggal rendelkeztek, a használati díjakat az egyes gépek időszaki javítására fordították.[73] A gépvásárlásoknál előforduló visszaélések megakadályozására mintagépraktárak (Árva és Liptó vármegyében 3-3, Trencsén vármegyében 5 településen) jöttek létre, ahol a felvidéki viszonyoknak megfelelő, gyakorlatban kipróbált és bevált hazai gépek álltak rendelkezésre.[74] A kirendeltség állandó összeköttetést létesített a gazdakörök és a hazai gépgyárak között, illetve a gazdaköröknél gépbizományi raktárak szervezését kezdte meg 1911-ben. 1912-től megkezdődött a jobb minőségű és kevésbé ismert szemes és kapás növények műveléséhez szükséges gazdasági gépek és eszközök kiosztása 25% árkedvezmény mellett, illetve a kirendeltségi tulajdonban levő gépek köl-

69 Műtrágya a Felvidéken, 1909. *Budapesti Hírlap* (29.) 139. 38–39.

70 *A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1912,* 65–66.; A felvidéki kirendeltség felterjesztése a műtrágyaközvetítés körül felmerült kiadások fedezésére. MNL OL, K 184, 1913–110–46706/1913.

71 A felvidéki kirendeltség 1913. március 14-i, 757. sz. felterjesztése a miniszternek. MNL OL, K 184, 1913–110–33916/1913, 15811/1912.

72 A zöldtrágyázási és növénytermesztési kísérletek eredményeiről. MNL OL, K 184, 1915–110–4008/1915.

73 A felvidéki kirendeltség jelentése a gépek és eszközök beszerzésére. MNL OL, K 184, 1914–110–33658/1913.

74 *A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1912,* 61.

csönzése. A hivatal közreműködésével alakult meg például az illavai gazdák gépszövetkezete (1914), amely a 6 lóerejű, benzinmotor hajtású cséplőgarnitúra mellett körfűrésszel, talajművelő és gabonatisztító gépekkel is rendelkezett. Az 1915-ben felépült gépszínben a szövetkezet a gépeken kívül a cséplést, a gabonatisztítást és a műtrágya raktározását végezte.[75]

A felvidéki kirendeltség a házi és piacra is termelő gyümölcstermelés előmozdítása érdekében tanulmányokat végzett az éghajlati és a talajviszonyoknak megfelelő gyümölcsfajták megállapítására. Emellett ismertetőfüzetek terjesztésével és előadásokkal népszerűsítette a gyümölcstermesztést, a kárt okozó növényi és állati élősdiek elleni védekezést. A szervezetlen gyümölcstermesztésben, a szakszerűtlen gyümölcsfagondozásban némi javulás történt a nagyobb, körzeti, illetve járási faiskolák hatására, ahonnan a községek kedvezményes vagy teljes áron vehették meg a facsemetéket, oltványokat (alma-, körte-, szilva-, cseresznye- és meggyfa).[76] A gazdasági akció 1911-től az őszi kiosztásokra helyezte a hangsúlyt.[77] A hivatal a termények értékesítését díjtalanul végezte, akárcsak a gyümölcsfeldolgozó gépek közvetítését.

A kirendeltség 1910-től kísérletképpen szövetkezeti alapon működő bolgár rendszerű zöldségtelepet kezdeményezett a Trencsén vármegyei Poroszka és Vágbánya községekben. 1916 decemberében a sirokai bérgazdaságban létesítettek konyhakertészetet, illetve a kirendeltség felügyelete alá került a besztercebányai állami zöldségtermelő telep. A gyümölcsfakiosztással, átoltással kapcsolatos szaküguek ellátása, illetve a zöldségtermelés fejlesztése 1917-ben már egy – szlovákul is beszélő – szakértő alkalmazását igényelte.

A gazdasági program nagy gondot fordított a birtokügyekre: 1909-től közbenjárt a nagyobb birtoktestek vásárlásainál, ahol elsősorban a díjtalan kölcsönfolyósítást, illetve a régi kölcsönök konvertálását támogatta. A kirendeltség fedezte a birtokeladási közvetítésekkel járó kezelési és eljárási költségeket, mérnököt, becslőt alkalmazott, parcellázás esetében saját közegeivel végeztette a birtokbecslést. Két példa a szórványosan fennmaradt esetek közül: 1909–1910 folyamán lehetővé tette Rezsőfalva község földhiányban szenvedő 40 kisgazdája részére 135 katasztrális hold ingatlan megszerzését, továbbá 2500 korona segélyt nyújtott a mérnöki, ügyvédi és telekkönyvi átalakítási munkálatok költségeinek fedezésére. 1914 tavaszán a hivatal adott tanácsot Csernoch János hercegprímás rihényi birtokainak haszonbérbe adásánál – Tisza István miniszterelnök tanácsára.[78]

A zsolnai hivatal a birtokszerzéseknél és rendezéseknél nagy súlyt helyezett a megfelelő legelőterületek biztosítására. Így például 1909-ben közbenjárt a Liptó vármegyei Kokava és Kelemenfalva községek úrbéres kisgazdái részére a kincstártól elcserélendő legelőterület ügyében, továbbá Bogyós Trencsén vármegyei, Malatina és Csimhova Árva vármegyei községek részére alkalmas legelőterületek bérbevételénél 100–250 ko-

75 A gazdasági gépek és eszközök beszerzése tárgyában. MNL OL, K 184, 1916–110–26434/1914.
76 Nagykolosi gyümölcsfaiskola létesítése tárgyában. MNL OL, K 184, 1914–110–26031/1914.
77 *A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1912,* 77.
78 Hegedűs 1998.

rona legeltetési segéllyel. A kirendeltség a községi legelőrendtartások megalkotásával az állattenyésztés fejlesztését szolgálta. Segítette a legeltetésre alkalmas erdőrészek legelőerdővé való átminősítését: öt esetben járt közben az úrbéres községek erdei üzemtervének megváltoztatása ügyében és összesen 962 katasztrális hold legelőterületet biztosított az erdősítés alóli mentesítéssel.

A hivatal nagy gondot fordított a tagosítási eljárás népszerűsítésére és támogatására, ennek érdekében ismertető előadásokat tartott, valamint népies ismertető füzeteket osztott ki. Kezdeményezésére indult meg 1909-ben két trencséni, két árvai és három liptói községben a tagosítási eljárás. 1910-ben már 30, 1911-ben 24 település tagosítását támogatta.[79]

Közegészségügyi, állattenyésztési és tűzrendészeti szempontból is elsőrendű fontosságú volt a községek elegendő és egészséges ivóvízzel való ellátása. A községi ivóvízellátás helyzete az agrártárca kultúr- és közegészségügyi mérnöki karával szoros kapcsolatban álló felvidéki kirendeltség tevékenysége nyomán javult. 1909-ben elsők között kapott államsegélyt Nagysziklás (Trencsén vármegye) község vízvezeték létesítésére, a vízhiányban szenvedő Bán község pedig artézi kút fúrására. Utóbbi község azonban nem volt hajlandó a vízművet megépíteni, ezért a segélyt 1914-ben azoknak a Zsolnai és Báni járásbeli községeknek (Tacskó, Báncsipkés, Bánnyíresd) adták át, ahol az ivóvízhiány miatt fennállt a járványos megbetegedések veszélye.[80] A kirendeltség 1910-ben az állandó vízhiányban szenvedő Árva és Liptó vármegyei községekben forráskutatásokat végzett és az érdekelt községek határainak bejárását követően, a sürgősség elve alapján megállapította a kivitelezés sorrendjét. 1912 tavaszán – a főszolgabírák és a helyi megbízottak véleményes jelentése alapján – összeállította 35–40, vízhiányban szenvedő, vagy egészségtelen vízhasználatra kényszerült község jegyzékét. A hegyvidéki kirendeltség eljárásának mintájára ajánlati felhívást tettek közzé a környékbeli és budapesti kútfúró vállalatok számára, majd az alkuegyezményben foglaltaknak megfelelően a szerződést megkötötték. A betongyűrűkből süllyesztéssel készített, zuhatagszerkezettel ellátott községi közkutak építésekor a községeket csak az anyaghordási és napszámos munka teljesítése terhelte, az összes készkiadást a hivatal vállalta magára (40 ezer korona hitelkeretből). A kirendeltség Árva és Liptó vármegyékben nem végzett helyszíni bejárást, mert ott a kultúrmérnöki hivatalnak nem volt egységes álláspontja.[81] 1914-re a felvidéki kirendeltség területén összesen 14 községi közkút létesült Trencsén és Zólyom vármegyékben.

A felvidéki akció vízszabályozási munkálatai a patakmedrek szabályozására, a községekben partvédmű létesítésére, valamint rétek és szántók lecsapolására terjedtek ki. A kirendeltség a Fekete-Árva folyó usztyei és jablonkai szakaszának szabályozási költségeire, valamint Trencsén vármegyében a puhói Vág-partvédmű kivitelezéséhez eszközölt ki államsegélyt. A hivatal kezdeményezésére vették tervbe Szentjánosháza, Cselkószа-

79 *A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1912,* 17–18.

80 Bán község vízellátása tárgyában. MNL OL, K 184, 1916–110–28297/1914.

81 A felvidéki kirendeltség 964/1912. sz. felterjesztése a miniszternek. MNL OL, K 184, 1914–110–58474/1912.

badja, Demény, Szádecsne községek belterületén és határában elterülő posványos vizek levezetését és a Bebrava-patak szabályozására vonatkozó tervek előkészítését. A kirendeltség 1911-ben segélyt nyújtott a szemeskutasi Vág partvédelmi munkáihoz, valamint a trencséni Milahó községben jégzajlás miatt elsodort és összetört komp helyreállítási, illetve partvédelmi munkálataihoz. A kirendeltség kezdeményezésére indultak meg a Liptó vármegyei Béla-patak, az Árva vármegyei Oravica-patak és a Fekete-Árva-patak jablonkai szakaszának, valamint a Bebrava- és Jaslesznica-patak szabályozási munkálatai. Az 1913. évi esőzések miatt szükség volt a megrongálódott partvédművek helyreállítására. 1914-ben az Oravica- és Vrica-patakok szabályozási tervei készültek el.

Magyarországon, csakúgy, mint Európa többi agrárországában, a háziipart olyan kiegészítő munkalehetőségnek tekintették, amellyel csökkenthető az agrártársadalom növekvő kivándorlása. A zsolnai kirendeltség 1909-től külön hitelkeretben támogatta a háziipart az infrastrukturálisan zárt és mostoha természeti adottságokkal rendelkező felvidéki falvakban a megélhetési lehetőségek javítása érdekében, főként a tél folyamán beálló nagyobb munka- és keresethiány enyhítésére. Az agrártárca rendszeresen a kisebb Trencsén, Liptó és Árva vármegyei községekben rendezett háziipari tanfolyamokat, gondoskodott a szakértő tanítók kihelyezéséről, a piacképes formák és díszítések oktatásáról. A háziipar program keretében az értékesíthető és a kézügyességen alapuló ágazatokat (kosárfonás, szövés, fafaragás) fejlesztették a felnőttek és a gyermekek körében. A segélyakció 1910-ben a kosárfonó tanfolyamoknak helyet adó településeken szövetkezetek alakítására tett előkészületeket, majd gondoskodott azok nyersanyagellátásáról, részben fűzvesszők kiosztásával, részben pedig nemes fűztelepek (Barátszabadi, Felsőtölgyes, Bérces, Milohó, Kosárfalva) berendezésével. Barátszabadin, Felsőtölgyesen, Milohón, Marikon és Kosárfalván kosárfonó háziipari és hitelszövetkezetek alakultak.

A kirendeltség több szövetkezeti műhely megalakításában vett részt, így például Rajecen, ahol 30 taggal egy fafaragászati műhely, vagy Máriatölgyesen, ahol egy 102 tagú katonai ruhavarró háziipari szövetkezet alakult 1909-ben. A zsolnai kirendeltség 1910-ben előkészítette Cserne, Fenyvesszoros és Sziklaszoros községekben a szövőipari szövetkezetek, Háromudvaron egy szövetkezeti alapon működő takácsműhely, Felsősosztorányban pedig egy malomipari szövetkezet alakítását. 1911-ben Belluson jött létre abroncskészítő telep, de a kirendeltség támogatta az Árva vármegyei gyolcsos háziiparosok szövetkezetét is. A gazdasági akció 1910-ben előtanulmányokat végzett Fehérhalomban a halina- és papucskészítő, Barátszabadi és Nagyróna községekben a gombkötő-háziipar meghonosításáról. A következő évben Marikó és Ribény hímzőtelepei mellett újak létesítése kezdődött meg a Trencsén vármegyei Csicsmány és a Zólyom vármegyei Nagyócsa községekben.

A gazdasági akció 1913-tól a már meglevő háziipari ágazatok (gombhorgolás, hímzés, kosárfonás, abroncskészítés) fejlesztésére, termékeinek értékesítésére törekedett: a gombhorgoló és hímzőtelepeket állandó megrendelésekkel látta el és a készítmények értékesítését külföldre szállító kereskedelmi cégek révén támogatta. A faabroncskészítő telepek termékeit a hazai dohánygyárak vették át, a kosárfonó szövetkezeteket pedig kapcsolatba hozta az Országos Központi Hitelszövetkezet fiókszövetkezeteivel.

A telepek anyagsegélyeket kaptak. A hivatal a háziipari referens mellett egy kisegítő személyt is alkalmazott 1914-től.

A zsolnai kirendeltség 1911-től végzett szervezetten munkásközvetítési akciót kizárólag Trencsén vármegye területén, adatgyűjtése szerint ugyanis a külföldre (Cseh-, Morva- és Oroszország lengyelek lakta vidékeire) irányuló szezonális mezőgazdasági munkavállalók száma csak ebben a vármegyében több mint évi 25 ezer főre volt tehető. A gazdasági akció keretében 1911 őszén 325, 1912-ben már 2000 munkást közvetítettek a munkaerőhiányban szenvedő belföldi (alföldi) uradalmakba.[82]

A gazdasági program ingyenes jogsegély intézményének megszervezése előtt is nyújtottak útbaigazítást, jogtanácsadást szegény kisgazdák számára (uzsoraesetekben, munkaközvetítéseknél tapasztalt visszaélések és hamis műtrágya-eladási esetekben). 1912-től Trencsén (Csacán és Zsolnán), Árva (Alsókubinban és Trsztenán) és Liptó vármegyékben (Rózsahegyen) a kirendeltség által fizetett ügyvédek adtak ingyen jogi tanácsot minden hetivásári napon az azt igénylő kisgazdáknak. A zsolnai központ számos esetben közbenjárt községek, testületek, valamint magánfelek ügyeiben, nevezetesen kölcsönszerzési, telekkönyvi, adó-, közigazgatási és gyámügyekben. 1914-re az ingyenes jogsegély intézménye már jól bevált gyakorlattá vált.

A szórványos adatok szerint a kormány a zsolnai hivatalnak ritkán ugyan, de egyfajta adatgyűjtő, felvilágosító szerepet is szánt nemzetiségi kérdésekben. Az igazságügy-miniszter például 1915 szeptemberében a cseh–szlovák nyelvkérdés ügyében kérte fel a kirendeltséget, hogy a *Szlovenszky Demnik*ben megjelent, a cseh–szlovák egységtörekvésekről és a szlovák irodalmi nyelvről szóló cikkeket beszerezze és lefordítsa. A hivatal azonban nem tudott a kívánt feladatnak eleget tenni.[83]

A felvidéki akció kialakult gyakorlatává vált, hogy nagyobb elemi csapás esetén élelmiszert és mezőgazdasági termékeket (vetőmag, takarmány) kedvezményes áron (max. 30%-os árkedvezmény és a szállítási költségek fedezése mellett), kivételes esetben ingyen közvetített. A kirendeltségnek községenként 600 korona, évente összesen 6000 korona állt rendelkezésére alkalmi segélyezés címén. A hivatal 1916-tól főispáni hozzájárulással a nagyobb községek számára elemi károk esetében 1000 korona rendkívüli segélyt is folyósíthatott. Bár a vármegyék ínségalappal rendelkeztek az élelmiszer-szükséglet biztosítására, problémát jelentett a gazdasági felszerelés pótlása, amely a művelés folytonosságát biztosította.[84] A kisgazdák évente a tavaszi vetőmagkiosztással megegyező mennyiségű terményt kaphattak kedvezményes áron. A kirendeltség teljes felelősséggel tartozott a segélyezéseknél, többször azonban a segélyeket behajthatatlanság címén törölni kellett.

A felvidéki kirendeltség nagyarányú segélyakciót végzett a felvidéki ínség enyhítésére 1911-ben Liptó vármegyében, Trencsén vármegye északi részében, valamint Árva két felső járásában. 1910 nyarán és őszén az állandó esőzések, az árvíz, a nagyszámú egérkár

82 *A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1912,* 147–148.

83 Kemény G. 1999, 328–329.

84 Az 1910. június 24-i 47547. sz. és az 1914. október 19-i 120134. sz. rendelet alapján. MNL OL, K 184, 1917–110–55573/1911.; 1917–110–138833 47547/1910.

mellett a burgonya, a zab és az árpatermés is tönkrement. Az 1911. évi tavaszi fagyok, a takarmányhiány, valamint a száj- és körömfájás tovább rontottak a helyzeten. A hivatalnak gondoskodnia kellett a kedvezőtlen terméseredmények és az esőzések miatt előállott burgonyarothadás következtében fellépő ínség megakadályozásáról. A községek helyszíni szemlén állapították meg a várható szükségletet. A Minisztertanács 1911. február 12-én felhatalmazást adott a földművelésügyi miniszternek, hogy a kirendeltség működési területén, de szükség esetén a Felvidék egyéb területén is 150 ezer korona póthitel keretében élelmiszereket és gazdasági terményeket kedvező áron beszerezhet, és beszerzési áron kioszthat – szükség szerint maximum 33% árkedvezmény mellett. A kiosztást a kirendeltség élelmiszer-, illetve terményszükséglet-összeírása előzte meg.[85] A segélyakció során a burgonya és széna vásárlása, kiosztása és elraktározása nagy veszteségekkel járt. A felvidéki ínségakció költségeit számtalan település nem tudta visszafizetni, a kirendeltség a hátralékokat per útján próbálta visszakapni 1912 és 1914 között.

Az 1912–1913. évi esőzések és az ennek következtében beállott árvízkárok nagy pusztításai után Serényi Béla miniszter 1912. október 18-án a felvidéki területek segélyezésének ügyét a kirendeltség hatáskörébe utalta.[86] Az esőzések miatt egyrészt hiány mutatkozott elsősorban burgonyából és káposztából, de kevés volt az alom, a takarmányszalma és a széna is, másrészt a kisgazdák az időjárás miatt nem tudtak piacképes és emberi fogyasztásra alkalmas gabonaféléket termelni. A kirendeltség és a hitelszövetkezetek élelmiszereket, vetőmagot, takarmányféléket közvetítettek (vetési célra árpa, zab, burgonya, bükköny, lóhere, lucerna, len- és kendermag, nyúlszapuka, baltacím, tavaszi búza, csillagfürt, takarmányrépamag, fehér here, bab és borsó) és osztottak ki. Az árkedvezmény mértékét a főispánok és a vármegyei közigazgatási hatóságok állapították meg (30%-ig). A vetőmag kiosztása a főispánok felügyelete és azonnali jelentéskötelezettsége mellett zajlott, de a gyors lebonyolítás érdekében a gazdasági felügyelőségek szolgálatát is igénybe vették.[87] Az 1914-ben is folytatódó segélyakció során az elemi csapást szenvedett szegény sorsú kisgazdák ingyen, illetve 50%-os árkedvezmény mellett juthattak vetőmaghoz.

Tevékenység a világháború idején

Az 1914. augusztus 1-jén kitört háború a gazdasági fejlesztés munkálatait legtöbb esetben megakasztotta. A kirendeltség a forgalmi akadályok ellenére a hatóságokkal, a gazdasági egyesületekkel és a gazdaközönséggel fenntartotta az érintkezést. A zsolnai hivatal a falusi gazdatársadalom felvilágosításában, a háborúval szorosan összefüggő ügyekben (miniszteri rendeletek végrehajtásának ellenőrzése, emberbaráti és jótékony

85 Kivonat a Minisztertanács 1911. évi február 12-i hitelesített jegyzőkönyvéből. MNL OL, K 184, 1917–110–88216/1917. A felvidéki kirendeltség az 1911/1912. évben kiosztott ínséges termények elszámolása tárgyában. 1917–110–89966/1912.

86 A minisztertanács 1913. szeptember 2-i határozata. MNL OL, K 184, 1913–128–86418. 112628/1913.

87 A földművelésügyi miniszter 45865/X/2/1913. sz. rendelete. (1913. június 17.) MNL OL, K 184, 1913–128–87156/87841. A földművelésügyi miniszter 45865/X/2/1913. sz. rendelete. (1913. június 17.).

célú közadakozásban, valamint hadikölcsönjegyzésben való részvétel) hathatósan közreműködött. A hivatal támogatta a gazdatársadalom megélhetési lehetőségeit, ügyelt a gazdasági rend fenntartására, a szövetkezetek és a gazdakörök működésére, elősegítette a felesleges termények értékesítését, a kisgazdák és a hadsereg-élelmezők között közvetítette a hadsereg élelmezési céljaira szolgáló vágóállatok és termények eladását. A gazdasági program fő tevékenysége a nagyarányú vetőmagszükséglet fedezésére, a gazdasági munkálatok biztosítására, az ínséges lakosság élelmezésének (kukorica, kukoricadara, bab, rizstörmelék, káposzta, burgonya, étkezési só, marhasó), valamint az állatállomány takarmánnyal való ellátására (szalma, széna) koncentrálódott. A hivatal a korábbi évekhez hasonlóan még alacsonyabb vételáron, egyes esetekben ingyen osztott ki vetőmagot és élelmiszereket; a szállítási nehézségekből adódóan a piacoktól távolabb fekvő településeken az árcsökkentés mellett szállt síkra és fellépett az uzsora ellen. A községek igényeit a gabonafelvásárlás monopolizálására létrehozott állami Haditermény Rt. szállította le.[88] A felvidéki hivatal a kiosztások elszámolását – a nagy munkaelmaradás következtében – csak 1918 márciusára készítette el.

A földművelésügyi tárca a hadiállapotból kifolyólag csökkentette a mezőgazdaság támogatására irányuló intézkedéseket és elhalasztotta a beruházásokat. Így szüneteltek az állatdíjazások, kiállítások, vásárok, valamint a parcellázások, birtokvásárlások és a legelőjavítási munkálatok is. A gazdatársadalmi szervezetek működése a férfiak hadba vonulása miatt akadozott. A fogyasztási szövetkezetek az élelmiszer-beszerzési nehézségek, a hitelszövetkezetek a háborús állapotok és a pénzbőség miatt tevékenykedtek korlátozottan. A kosárfonó és faabroncs készítő háziipari telepek tovább működtek a nyersanyaghiány és az értékesítés szállítási nehézségei ellenére. Előbbiek a belföldi cukor- és vegyigyárak, utóbbiak a dohánygyárak szükségleteire termeltek.

Az árvaváralja–sirokai gazdaképző iskolában a tanszemélyzet hadba vonulása miatt az oktatás szünetelt. A sirokai bérgazdaságot azonban 1914–1915 folyamán még átépítették és fejlesztették. A gazdaság bevétele 1917-re megháromszorozódott (8000 koronáról 30 ezer koronára). A felvidéki városok zöldségellátásának pótlására a bérgazdaságban kísérleti jelleggel konyhakertészetet rendeztek be, a terményeket Árva, Trencsén és Liptó vármegyék piacain értékesítették.

A háború alatt sem szünetelt a műtrágya-közvetítési állami akció: a műtrágyaraktárak (Bán, Puhó, Oroszka, Rajec, Liptótepla, Alsókubin, Trsztena) körzetében lakó kisgazdák a kirendeltség ellenőrzése mellett vehették át a műtrágyát, a teljes vagonrakományokat kérelmező községek és gazdakörök részére pedig kiközvetítették azt.[89]

A zsolnai hivatal munkásközvetítő akciója keretében 1915-ben az Alföldre és a Dunántúlra 17 187 munkást közvetített (6007 férfit és 11 180 női és fiú munkást).

88 A felvidéki kirendeltség felterjesztése Zólyom vármegye vetőmagellátása tárgyában. MNL OL, K 184, 1915–128–130680/1915.

89 A felvidéki kirendeltség 1915. szeptember 1-ei, 2114. sz. felterjesztése a miniszternek. MNL OL, K 184, 1916–110–128772/1916., 132482/1915.

1916 őszén viszont a gazdasági munkák biztosítása érdekében már Orosz-Lengyelország megszállt területeiről kellett munkásokat közvetíteni.[90]

Kismértékben a háború alatt is folytatódott a gazdasági gépek és eszközök kedvezményes áron történő kiosztása. A hivatal a gépszántás előnyeit gyakorlati bemutatókon népszerűsítette, illetve lehetőség volt a kirendeltség tulajdonában levő motorikus szántógép (Big Four traktor) bérbevételére is. A gyümölcstermesztés fejlesztésére folytatódott a csemetefák (alma, körte, szilva, cseresznye, meggy, dió) kiosztása, a gyümölcsfeldolgozó gépek díjtalan kölcsönnyújtása, illetve a gyümölcsök díjmentes közvetítése.

Az állattenyésztés terén jelentős eredmény volt, hogy a minisztérium a lóállományban okozott háborús károk pótlására, valamint a Felvidék tenyésztési irányának egységes rendezése céljából Árva, Liptó, Trencsén, Zólyom vármegyék, Bars Aranyosmaróti, Garamszentkereszti, Oszlányi, Nyitra megye Miavai, Privigyei, Szakolcai, Szenicei, Vágújhelyi járásaira, valamint a Nyitrai járás Ghymesi és Pogrányi körjegyzőségeire kiterjedő vidékek bevonásával egy felvidéki lipicai lótenyésztő-kerületet alakított ki. A tenyészkörzet alapszabálya 1916. január 2-án lépett életbe, tavasszal államsegélyből a törzskönyvezések és párosítások zajlottak Westsik Vilmos méneskari őrmester vezetésével.[91]

1917 őszén az ország 32 határszéli megyéjében a Wekerle-kormány megszüntette a szabad birtokadásvételt és a 10 évnél hosszabb időre szóló bérbeadást, továbbá kimondta az állam elővásárlási jogát.[92] Az ingatlanforgalmi korlátozás (4000/1917. ME rendelet) alapján a miniszteri kirendeltség számottevő működést fejtett ki az ingatlanforgalmi ügyek lebonyolításában. Kisebb ügyekben hatósági hozzájárulás nélkül döntött, nagyobb ügyletekben adatszolgáltatás és javaslattétel volt a feladata.

A zsolnai kirendeltség a cseh megszállásig, 1918 decemberéig működött. Az eddigi források alapján december 18-án a kirendeltségi hivatal tisztviselőit megmotozták, a gyanús egyéneket letartóztatták. Lavotta József kirendeltségi vezetőt és Budaházy László miniszteri számgyakornokot – akinél elrejtették a kirendeltség pénzvagyonát (10 818 koronát) – a csehek őrizetbe vették. Az elkobzott pénzt a későbbiekben eredménytelenül követelte vissza a magyar állam. Lavotta a cseh megszállás alatt Zsolnán maradt, ahol „szenvedve számtalan internálást, házkutatást, személyi motozást és más válogatott injuriákat a megszálló csehek részéről. Végre is repatriálták."[93] Lavotta kiutasítása után Rameschberger Gusztáv főszámtanácsos vette át a kirendeltség ügyeit, ügyviteli kiadásai fedezésére azonban már csak 10 ezer korona jutott. A csehek a zsolnai hivatal bútorait és felszereléseit 1919. február közepén lefoglalták és Prágába szállították, a tisztviselők még a magántulajdonban levő könyveket sem vihették magukkal. A hivatal iratait a csehek máig ismeretlen helyre vitték. Lavotta kirendeltségi vezető rövid ideig

90 Lavotta József miniszteri tanácsosnak rendkívüli munkadíj adományozása tárgyában. MNL OL, K 184, 1916–110–142054/1916

91 A felvidéki lipicai tájfajta tenyésztési kerület felállítása. MNL OL, K 184, 1916–110–66299/1914.

92 Romsics 2000, 438.

93 Izsépfalvi Lavotta József, 1920. *Köztelek* (30) 48. 891.

még Miskolcról vezette a felvidéki akció ügyeit.[94] A többi kirendeltségi alkalmazott – miután a csehszlovák hatalom kiutasította őket az országból – Magyarországra települt át és a minisztériumban vagy vidéken valamelyik gazdasági felügyelőségnél, illetve gazdasági tanintézetnél vállalt szolgálatot. A minisztérium 1920 első felében végleg felszámolta kirendeltségi rendszerét.

A kormányzati akció eredményessége

Mi volt a kormányzati szándék a kirendeltségek létrehozásával? A következetes nyelvi-kulturális magyarosítás – ahogy korabeli nemzetiségi politikusok vallották –, vagy a magyar kis-, közép- és gazdagparasztság gazdasági megerősítése és a nemzetiségi birtokosság körében végzett pozitív gazdasági társadalmi és gazdasági akció?

A kiegyezés kori magyar kormányok gazdaság- és nemzetiségpolitikájában a regionális gazdasági akciók bizonyultak a leghatásosabb pozitív intézkedéseknek, amelyek az ellátási, foglalkoztatási gondokon kívántak enyhíteni. Szarka László szerint a felvidéki szlovák többségű területeken megvalósuló gazdasági akció az állami pozíciókat veszélyeztető nemzetiségi mozgalom ellensúlyozására szolgált.[95] Nem szabad elfelejteni, hogy ezek az állami programok elsősorban gazdasági akciók voltak, amelyek a mezőgazdaság belterjesebbé tételére, a természetföldrajzi viszonyok miatt az állattenyésztésen alapuló gazdálkodási rendszer meghonosítására, valamint a falusi társadalom megszervezésére fordítottak nagyobb hangsúlyt. Az agrárszocialista követelések az 1890-as évek derekán az Alföld után már a peremterületeken is terjedtek, a gazdasági akciók révén azok megfékezését is remélték.

A felvidéki hivatal tevékenysége nehezen értékelhető és számszerűsíthető. A fennmaradt források alapján azonban kijelenthető, hogy szép eredményeket ért el a szakismeretek terjesztésében, a gazdálkodás szemléletváltásában, a vetőmagkiosztásban, a gyümölcskereskedelem megszervezésében, a műtrágya közvetítésében, az állattartás egyes ágazataiban (juhtenyésztés) és a szlovák háziipar életképes ágazatainak fenntartásában. A szarvasmarha-tenyésztésben is minőségi és mennyiségi változások történtek, a tarkamarhák elterjedése fokozódott (pinzgaui mellett bonyhádi és szimentháli fajtakeverékek), arányuk meghaladta a 90%-ot. A legelőgazdálkodás, a gazdasági ismeretek gyarapodása, a természeti viszonyoknak megfelelő növényfajták termesztése terén is születtek eredmények. A felvidéki kirendeltség tevékenységének köszönhetően a baromfitenyésztés, a zöldség- és gyümölcstermesztés is jövedelemforrássá vált.[96] A gyakori árvizek okozta élelmiszerhiányon a kirendeltség ínségakciókkal segített.

94 Rameschberger Gusztáv főszámtanácsos jelentése a minisztériumnak 1920. december 3-án. MNL OL, K 184, 1921–128–30331.

95 Szarka 1999, 117–120.

96 Pechány 1913, 143–144., 148–150.

Fennállásuk alatt az állami segélyakciók gazdaságfejlesztő politikája sokat változott. A hivatal munkájának eredményessége társadalmi és földrajzi tekintetben eltérő volt: a fejlettebb, síkvidéki régiókban több eredményt tudott elérni, mint az archaikusabb, elzártabb vidékeken. A felvidéki akció emiatt a vármegyei apparátus nagyobb felkészültségét igényelte volna: „A vármegyei apparátus azonban a módosított nemzetiségpolitikai koncepció megvalósítására szinte teljességgel alkalmatlannak bizonyult. Mint ahogy azt pl. Crauss István Nyitra megyei főispán, a FEMKE elnökének jelentései vagy akár a liptói, szepesi hivatalos vármegyei lapok nemzetiségpolitikai jellegű közleményei is jelzik, az apparátus a következetes nyelvi-kulturális magyarosítás támasza volt a szlovák régió vármegyéiben."[97]

A kirendeltségi rendszer működése így nagymértékben függött a tisztviselők hozzáállásától: „túlnyomólag nemzetiségek által lakott, legelmaradottabb vidékein kirendeltségeket létesített, mely kirendeltségek habár az eszményi célt nem érhették el, nagyon sok és jó eredményű munkát végeztek. [...] pozitív eredményeket csak ott és oly irányban érhettek el, ahol a kirendeltségek személyzete fáradtságot nem ismerő, ügybuzgó, valamint rátermett egyénekből lett összeállítva."[98]

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 27 – Miniszterelnöki Levéltár, Miniszterelnökség, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek.

K 184 – Földmívelésügyi Minisztériumi Levéltár, Földmívelésügyi Minisztérium, Általános iratok.

110. tétel: Földművelésügyi Minisztérium Felvidéki Kirendeltsége

128. tétel: Földművelésügyi Minisztérium kirendeltségeinek általános ügyei

A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1910. és 1911. évi működésének ismertetése. (A m. kir. földmivelésügyi ministerium kiadványai, 1912. 11. szám) Pallas, Budapest, 1912.

A m. kir. kormány 1900. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Athenaeum, Budapest, 1901.

A m. kir. kormány 1909. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Athenaeum, Budapest, 1910.

A m. kir. kormány 1910. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Athenaeum, Budapest, 1911.

A m. kir. kormány 1912. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Athenaeum, Budapest, 1913.

97 Szarka 1999, 118.

98 A Földmívelésügyi Minisztérium Külhivatalainak szervezéséről. MNL OL, K 184, 1919–128–2233.

A m. kir. kormány 1913. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Athenaeum, Budapest, 1915.
Indoklás a Földmívelésügyi magy. kir. Ministerium 1908. évi költségvetéséhez. Budapest, 1907.
Indoklás a Földmívelésügyi magy. kir. Ministerium 1913. évi költségvetéséhez. Budapest, 1912.
Indoklás a Földmívelésügyi magy. kir. Ministerium 1913. évi költségvetéséhez. Budapest, 1912.
Magyarország földmívelésügye az 1908. évben. Athenaeum, Budapest, 1910. 67–69.

Hivatkozott irodalom

Balaton Petra 2004, *A székely akció története*. *I/1. Munkaterv és kirendeltségi jelentések.* Cartofil, Budapest.
Dugovich Titusz 1903, *A tót nemzetiségi mozgalom története*. Moskóczi, Turócszentmárton.
Fodor Ferenc 1928, A mezőgazdasági termelés színvonala Magyarországon a néprajzi és a népsűrűségi mutatók alapján. *Statisztikai Szemle* 7. 745–755.
Hegedűs András 1998, gr. Tisza István min. elnök levelei Chernoch János hercegprímás magánlevéltárában. *Fons* (5.) 3. 389.
Katus László 1966, Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg. In: Hanák Péter (Hg.): *Die nationale Frage in der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1900–1918.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 149–216.
Katus László 1979, A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In: Kovács Endre (főszerk.): *Magyarország története, 1848–1890*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 913–1039.
Kemény G. Gábor 1966, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában.* IV. kötet. 1903–1906. Tankönyvkiadó, Budapest.
Kemény G. Gábor 1971, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában.* V. kötet. 1906–1913. Tankönyvkiadó, Budapest.
Kemény G. Gábor 1985, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában.* VI. kötet. 1913–1914. Tankönyvkiadó, Budapest.
Kemény G. Gábor 1999, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában.* VII. kötet. 1914–1916. Tankönyvkiadó, Budapest.
Keserü Katalin 2007, *Toroczkai Wigand Ede*. Holnap Kiadó, Budapest.
Nagy Mariann 2003, *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején.* Gondolat Kiadó, Budapest.
Nagy Mariann 2008, Nemzetiségi régiók, agrárrégiók a 19/20. század fordulóján. *Közép-Európai Közlemények* (1.) 1. 86–99.
Nagy Mariann 2009, A felvidéki akció: állami gazdaságpolitika a peremvidékek felzárkóztatása érdekében. *Közép-Európai Közlemények* (2.) 2–3. 22–30.
Paládi-Kovács Attila 1994, A Felföld mint kulturális régió. *Ethnographia* (105.) 1. 1–35.
Pechány Adolf 1913, *A tótokról*. Franklin, Budapest.
Polányi Imre 1987, *A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón (1895–1905)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Romsics Ignác 2000, (szerk.) *Bethlen István válogatott politikai írások és beszédek.* Osiris Kiadó, Budapest.

Smialovszky Valér 1882, *Felvidékünk kérdése.* S. n., Budapest.

Szabó Viktor 2006, A szlovákkérdés a dualizmus kori magyarországi kormányok politikájában. *Sic Itur ad Astra* 3–4. 155–172.

Szarka László 1999, *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918.* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony–Bratislava.

Takács Imre 1989, *Magyarország földművelésügyi közigazgatása az Osztrák–Magyar Monarchia korában, 1867–1918.* Mezőgazdasági Könyvkiadó Vállalat, Budapest.

Vadkertyova Katarína 1978, Majetková rozvrstvenie pôdz a štruktúra obyvateľstva v oľnohospodárstve na Slovensku v rokoch 1890–1910. *Historický časopis* (26.) 4.

Vermes Gábor 1994, *Tisza István.* Századvég, Budapest.

Viga Gyula 2010, *A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza.* (A Felföld népeinek gazdasági kapcsolatai a 18–20. században) Akadémiai doktori értekezés, Miskolc, 2010.

Vörös László 2004, Tisza István nemzetiségi politikája és a szlovákok (1913–1915). *Társadalomtudományi Szemle* (6.) 1. 155–164.

Bartha Ákos

Fajvédelem vidéken

Bajcsy-Zsilinszky Endre derecskei mandátuma (1922–1926)*

Ifj. Zsilinszky Endre[1] 1886-ban született Szarvason, apai ágon Békés vármegyébe telepített szlovák jobbágyok, anyai ágon középosztálybeli magyarok leszármazottjaként.[2] Békéscsabai, kolozsvári, lipcsei és heidelbergi diákéveket követően pályájának első mérföldköve a komoly visszhangot kiváltó és máig sem tisztázott 1911-es Áchim-ügy, amikor a huszonöt éves fiatalember Gábor testvérével együtt Békéscsabán halálosan megsebesítette a közismert parasztpolitikust, Áchim L. András. A tett hatással volt Zsilinszky későbbi pályájára, és támadási felületet jelentett mindenkori ellenfelei számára.[3] Az Árva vármegyei Alsókubinban – a csabai tűzfészektől kellő távolságban – hivatali karriert indító, Rákosi Jenő lapjában *(Budapesti Hírlap)* cikkező ifjú[4] később az úri középosztály azon részéhez tartozott, akik végigharcolva az első világháborút nem tudták elfogadni a történelmi Magyarország összeomlását, és kérdéseikre a hátország-

* A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Posztdoktori Kutatói Programja támogatta. Befogadó intézmény: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

1 1925-ben, vitézzé avatása alkalmával vette fel édesanyja családi nevét. 1935-ben – tiltakozásul a választási visszaélések miatt – „letette" vitézi címét, hivatalos neve ettől fogva haláláig: Bajcsy-Zsilinszky Endre. Vigh 1992, 81., 163.

2 Ez a kettősség – a felszínen – nem okozott problémát identitásában: „Az én öntudatomban, akármennyire szigorúan vizsgáljam is magam, nem él árnyéka sem annak, hogy őseim egyik ágon szlávok voltak s csak a másik ágon voltak magyarok." Zsilinszky Endre: A faji kérdéshez. *Szózat* 1923. január 9. 1. Vagyis: „anyai ágon honfoglaló őseim révén beleszülettem, apai ágon szláv elődeim vérével beleolvadtam" a magyarságba. Bajcsy-Zsilinszky 1937, 4.

3 Például 1923-ban Rupert Rezső liberális és Farkas István szociáldemokrata honatyák, 1942-ben pedig Paczolay György, valamint Rajniss Ferenc szélsőjobboldali képviselők támadták Áchim megölését emlegetve. Nemzetgyűlési Napló (a továbbiakban: NN) 1922. XI. köt. 136–137. (1923. március 22.) és Képviselőházi Napló1939. XVI. köt. 492. (1942. december 2.). 1926-ben a *Világ* cikkíróját állíttatja bíróság elé Bajcsy-Zsilinszky az Áchim-ügy felemlegetése miatt. Vö. *Szózat* 1926. február 19. 3.

4 Zsilinszky Endre: Destruktivizmus és konzervativizmus. *Budapesti Hírlap* 1912. július 27. 1–3.; Uő: Egy közigazgatási gyakornok. *Budapesti Hírlap* 1914. január 25. 1–2.; Uő: A sors órája. *Budapesti Hírlap* 1918. április 27. 1–2.; Egy szürke katona: Egy katona levele. *Budapesti Hírlap* 1918. október 20. 1–2. A húszas évek elején ugyanakkor több cikkben is összetűzésbe került egykori mentorával, aki nem vallotta a fajvédelem ideológiáját. Vö. Zsilinszky Endre: Az a bizonyos jogfolytonosság. *Szózat* 1920. december 2. 1–2.; Uő: Pro domo. *Szózat* 1920. augusztus 7. 2–3.; Uő: Fajvédelem. *Szózat* 1922. október 8. 1–2.; Uő: A faji kérdéshez. *Szózat* 1923. január 9. 1.

ban találtak nacionalista szemléletükhöz illő válaszokat. Ez vezette el Zsilinszkyt már 1918-ban az ellenforradalom táborába, a Magyar Országos Véderő Egylet alapítói közé, és ezért vált a fajvédők meghatározó publicistájává és propagandistájává a húszas évek első felében.[5]

Zsilinszky Endre a külügyminisztérium sajtóosztályának segédfogalmazójaként dolgozott 1919 nyarán Szegeden,[6] majd a *Szózat* című szélsőjobboldali lap[7] főmunkatársaként, 1922 őszétől „lovasított"[8] főszerkesztőjeként Budapesten szerzett szélesebb körben nevet magának. 1919 és 1926 közt itt írt cikkeivel militarista, antiszemita propagandát folytatott, és szociális reformokat hirdetett.[9] Céljai elérése érdekében nem válogatott (volna) az eszközökben: „nem szabadságjogok kellenek ennek a veszendő magyar társadalomnak, hanem egy Drakón" –fogalmazott.[10] A 19. századi liberális felfogás helyett „sokkal szűkebb és szorosabb" kritériumokat szabott a magyarságba való tartozás feltételeként, ugyanakkor a korabeli „tudományos" antropológiai-biológiai fajkutatásoknál – aligha függetlenül saját származásától – tágabbra hagyta a kapukat: „csak azok az egészben, vagy részben idegen vérűek vehetők fel a magyarság erkölcsi és faji közösségébe, akik gondolkodásukkal, érzületükkel, faji öntudatukkal, testi-lelki mivoltukkal,

5 A Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület 1919. november 1-jén állította ki tagsági igazolványát. Az Ébredő Magyarok Egyesülete mellett a Magyar Országos Véderő Egyletnek is tagja volt, utóbbinak 1918 végétől. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. (a továbbiakban: OSZKK) 28. fond. (Bajcsy-Zsilinszky-hagyaték) lásd Zinner 1989, 183.; Vigh 1992, 55. Emellett számos más egyesület vezetőségében helyet foglalt. Szerepelt a Magyar Nyomdaipari Munkáspolgárokat Védő Egyesület vezetőségében (*Pesti Hírlap* 1922. október 17. 3.), a Magyar Írók és Hírlapírók Köre (*Pesti Hírlap* 1922. december 10. 7.) és a Pátria Klub (*Pesti Hírlap* 1927. május 11. 13.) alelnöke volt, illetve a Magyar Kötvénytulajdonosok Országos Szövetsége elnöki tanácsának tagjaként (*Pesti Hírlap* 1925. július 21. 15.) ténykedett.

6 Vigh 1992, 56–57.

7 A lap a jobboldali orgánumokra szakosodott Stádium Lapkiadó Vállalatnál jelent meg, melynek elnöke Zsilinszky Gábor volt. Vigh 1992, 69. Egy 1921-es, vidéki értékesítésre vonatkozó kimutatás szerint a *Szózat* a hatalom által „megbízhatónak" minősített 7 lap között a 6. helyet foglalta el 7260 darabos példányszámával. Összehasonlítás gyanánt: a legnagyobb példányszámú „megbízható" lap, az *Új Nemzedék,* 24 250 példányban jelent meg vidéken, míg a vezető „destruktív" periodika, *Az Est* példányszáma 45 746 volt ugyanott. Sipos 2004, 99. Fontos hozzátenni, hogy a *Szózat* inkább a fővárosban volt erős, a vidéki terjesztés nehézségeit a későbbiekben többször említendő Kozma-levelezés több helyütt megerősíti. Vigh Károly állítása szerint a *Szózat* „kezdetben olyan népszerűségre tett szert, hogy csakhamar elérte a százezres példányszámot". Vigh 1992, 59. Ugyanezt vallja – Vighhez hasonlóan forrásmegjelölés nélkül – Ungváry Krisztián is. Ungváry 2014, 169.

8 Ezt a kifejezést használták a korban arra a gyakorlatra, amikor katonai múlttal rendelkező személyek kerülnek be a szerkesztőségek vezető pozícióiba. Vö. Sipos 2004, 21. Ugyanakkor, bár Zsilinszky valóban huszártisztként harcolta végig a világháborút, tanulmányai során külföldi zsurnalisztikai stúdiumokat is végzett, és már 1919 előtt figyelemre méltó újságírói tevékenységet folytatott. Vö. Ifj. Zsilinszky Endre – szüleihez, 1900–1918. OSZKK 28. fond. 178. 32. levél. Heidelberg. 1907. július 12. Sipos más példákon keresztül szintén a kép összetettségére figyelmeztet. Sipos 2004, 197–198.

9 Lásd Bajcsy-Zsilinszky Endre bibliográfiája. Szerk. Bartha Ákos. (Kézirat.) Zsilinszky – például Bangha Bélával egyetemben – kitüntetett szerepet szánt a szakszerű és hatékony „keresztény" sajtónak, mely sikerrel veheti fel a küzdelmet a „destruktív", „zsidó" újságokkal szemben a „nemzeti újjászületés"-ért. Vö. Zsilinszky 1920. Szélesebb kontextusban: Sipos 2011, 86–107.

10 Zsilinszky Endre: Fegyverfogás a drágaság ellen. *Szózat* 1922. október 1. 2.

ösztöneikkel egyek és elválaszthatatlanok tudnak lenni a magyarsággal" – írta, e beolvadásra képtelennek tartva a zsidóság tömegeit.[11] Fajvédelmi elképzelései az idők során sokat finomodtak, jóllehet turanista identitása élete végéig elkísérte.[12] Az eleinte kifejezetten germanofil politikus viszonya a németséghez 1927 végén változott meg gyökeresen, Mussolini fasizmusából 1938-ban ábrándult ki, a földreform terén kifejtett álláspontja pedig fokozatosan radikalizálódott.[13] Bajcsy-Zsilinszky „pálfordulása" a második világháború alatti vehemens náciellenességével, szabadságjogokat és függetlenséget hangsúlyozó beszédeivel, írásaival egyre látványosabb lett, és nyilasok általi kivégzésével pecsételődött meg 1944 decemberében.

Pályájának máig meghatározó értelmezési kerete tehát olyan olvasatot kínál, melyben a rendkívül gazdag életmű az 1944-es év látószögéből értelmeződik. Illyés Gyula szavaival: „az olyan pályavég, mint az övé, sugarat vet a pályakezdésre is. Egy tisztaságra szánt jellem küzdi a tökély felé magát, még a rossz súrolásaival is, egy szennyező társadalomban."[14] E „Saulusból Paulus" mesternarratíva azonban könnyen eltakarja előlünk a kortárs kontextusokat, és hátráltat a korabeli motivációk és döntések megértésében. Ebben a tanulmányban az életút egy rövid szakaszára, az 1922 és 1926 közti évekre fókuszálok, amikor Zsilinszky a derecskei választási körzet képviselőjeként – életében először – a magyar törvényhozás tagja lett. Ennek a négy évnek sajátos fénytörést ad, hogy míg a szegedi ellenforradalmárok táborából induló politikus kormánypárti képviselőként jutott mandátumához 1922-ben (a kormánypárt fajvédő csoportjának meghatározó tagjaként), addig két évvel később már az ellenzéki Fajvédő Párt politikusaként mutatkozhatott be (újra) bihari választóinak, majd indulhatott neki – újabb két évet követően – az 1926-os választásoknak.

A derecskei képviselő

A derecskei választási kerület kormánypárti képviselője 1920-tól a Zsilinszkyvel közel egykorú (1887-es születésű) és szintén világháborús tapasztalatokkal, valamint jelentékeny ellenforradalmi múlttal rendelkező Dinich Vidor volt. Dinich Guthy Tódort legyőzve és Friedrich-párti programmal lett képviselővé,[15] ám az 1922-es megmérettetté-

11 Zsilinszky Endre: Fajvédelem a gyakorlati politikában. *A Cél*. 1923, 310–313. Idézetek: Uo. 312. E két faj „annyira más, hogy a magyar-zsidó keverődés egészben sem nem kívánatos, sem meg nem valósítható". Uő: Szavak és erők. *Hazánk* 1921. október 16. 1.

12 A Magyarországi Turán Szövetség által 1921-ben alapított Sajtófőiskolán Zsilinszky Endre tanította a külpolitikát. Sipos 2004, 203. 1944-es turáni hitvallásához: Barcs 1984, 402. Vö. Bajcsy-Zsilinszky Endre: Megjegyzések a magyar nép jellemrajzához (1944). OSZKK 28. fond. 15. Bajcsy-Zsilinszky Endrének a német börtönben írt dolgozatai. (Bodor György fordításában.)

13 Vö. Gyurgyák 2012, 150–152.

14 Illyés 1984, 488. A történész szavaival mindez úgy értelmeződik, hogy Bajcsy-Zsilinszky „hatalmas ívű fejlődést tett meg a tragikus Áchim-gyilkosságtól önmaga elszántan vállalt mártírhaláláig". Tilkovszky Loránt bevezetőjét közli: Tilkovszky (szerk.) 1986, 7.

15 Nemzetgyűlési almanach (a továbbiakban: NA) 1920–1922. 35–36.

sen már nem indult.[16] A kerületet először Kovács J. István református teológiai professzornak szánta az Egységes Párt, aki azonban inkább az enyingi kerületben indult, ahol már 1920-ban is győzött.[17] A teljesen más karakterű Zsilinszkyt 1922 tavaszán Bethlen és Nagyatádi megegyezése alapján, a miniszterelnök politikáját követve választották ki Derecskére.[18] A döntés nagypolitikai háttere, hogy noha 1921 nyarán Bethlen távolodni kezdett a fajvédőktől, IV. Károly 1921-es két visszatérési kísérlete nyomán megnőtt a szabad királyválasztó kisgazdák és fajvédők politikai súlya.[19] Mivel Zsilinszky már ősszel támogatta az – általa egyébként diákkora óta vágyott[20] – egységes nemzeti párt létrejöttét,[21] ez a váratlan hang feltűnhetett Bethlennek, főképp azért, mert a fajvédő politikus több ízben kapacitálta a kisgazdákat is az együttműködésre.[22] A fajvédő csoport 1922 tavaszán követte a Kisgazdapártot a kormányba,[23] Zsilinszky csillaga pedig ebben az időszakban kezdett látványosan felfelé ívelni.[24]

A kormány választási gépezetét államtitkári minőségben a fajvédők vezére, Gömbös Gyula irányította, ám a Derecske melletti döntésben szerepet játszhatott az is, hogy Bihar vármegye északnyugati részéből nagyon sok ifjú szolgált a 3. (debreceni) honvéd huszárezredben, melynek századparancsnokaként szolgált Zsilinszky a világháború alatt.[25] Tudjuk, hogy a fiatal politikus első számú derecskei kortese, Csizmadia Lajos,

16 A fajvédő lap szerint ennek Dinich legitimizmusa volt az oka. *Szózat* 1922. május 9. 3. A *Szózat*ot rendszerint fricskázó *Bihari Újság* még Dinich Vidor újrajelöléséről tudósított április 13-án, de Guthy Tódor, Kovács J. István és Balogh Kálmán nevét is megemlíti. *Bihari Újság* 1922. április 13. 1.

17 *Szózat* 1922. május 10. 5. Kovács J. Istvánhoz: NA 1920–1922. 80–82.

18 Ruszoly 1986, 22. Egy stilizált történet szerint Zsilinszky a miniszterelnök bemutatkozó beszédéről írt publicisztikájával keltette fel Bethlen érdeklődését. Sávoly 1986, 82–83.

19 Romsics 1999, 205–207.

20 Vö. Ifj. Zsilinszky Endre: Egy szerény ötlet III. *Békésmegyei Közlöny* 1905. december 7. 1–2.

21 Zsilinszky Endre: *Egységes párt vagy pártszövetség*. Szózat 1921. október 20. 1–2.; Uő: Egységes Párt felé. *Szózat* 1921. november 18. 1–2.; Uő: Kell az Egységes Párt. *Szózat* 1921. november 23. 1–2.

22 „A kisgazdapártnak az agrár gondolatban magához kell ölelnie elvben az egész nemzetet". Zsilinszky Endre: Középosztály és kisgazdapárt. *Szózat* 1921. június 19. 1. Vö. továbbá: Uő: Agrárérdek – pártpolitika. *Szózat* 1921. július 3. 1–2.; Uő: A Kisgazdapárt határozata. *Szózat* 1921. szeptember 16. 1.; Uő: Agrár tájékozódás és Egységes Párt. *Szózat* 1921. december 4. 1–2.

23 Formálisan a kormányzó KNEP olvadt be a Kisgazdapártba létrehozva a Keresztény-Keresztyén Földmíves-, Kisgazda- és Polgári Pártot („Egységes Párt"), ám az új párt gyakorlati politikája ennek épp ellenkezőjét mutatta.

24 Szakmai pozícióját és hatalmi kapcsolatait jelzi, hogy 1922 januárjában részt vehetett a Thomas Mann tiszteletére adott estélyen, „amelyre hivatalos volt a magyar író művésztársaság számos tagja" (többek között későbbi ellenlábasa, Pekár Gyula is). *Magyar Távirati Iroda* (a továbbiakban: MTI) *Hírkiadás (belpolitika, külpolitika)* 1922. január 16. 13. Egy hónappal később miniszterek, főispánok és főtanácsosok társaságát élvezhette egy pártvacsorán (Uo. 1922. február 16. 15.), majd – többek között Kosztolányi Dezső és Kodály Zoltán társaságában – a kormányzónál és feleségénél vehetett részt ötórai teán, „a budapesti író- és művészvilág kitűnőségeinek" tagjaként. *Budapesti Hírlap* 1922. február 28. 6. Zsilinszky március közepén „a keresztény újságírók díszvacsorájáról" sem hiányzott. *MTI Hírkiadás (belpolitika, külpolitika)* 1922. március 15. 18.

25 Ruszoly: 1986, 22. „Monostorpályiban Pongor László és Nagy Sándor állt helyt Zsilinszky Endre mellett, akikkel a képviselőjelölt egy században szolgált a fronton." Csóré 1984, 84.

„ha Bajcsy-Zsilinszkyvel beszélt, mindig vigyázzban állt".[26] Zsilinszky politikai környezete és ő maga is tudatosan épített a katonaimázsra. Mint Bethlen István hangoztatta Derecskén: „a parlamentbe közkatonának" szerették volna megnyerni jelöltjüket.[27] Zsilinszky saját szavai is megerősítik ezt a szerepet: „Bethlen Istvánnak, Nagyatádinak vagyok a katonája, őket követem a magyar nép önzetlen szolgálatában és boldoggátevésében."[28] De a későbbi riválisPekár Gyula 1922-es győzelmi ünnepségén általánosságban is kifejtette: „mint katonáknak kell mindnyájunknak azok mögé sorakoznunk, akik a mi vezéreink."[29] Zsilinszky 1926-ban már nem Bethlent, hanem Gömbös Gyulát kérte, „adjon ki egy új kommandót. Huszáréletemből veszem a példát. Mi most harcban vagyunk. Kérem, adja ki a jelszót, hogy comb-vas-szár: tempo *verstärken!*"[30]

A fent említett Csizmadia Lajosról szükséges néhány mondatban megemlékezni, mivel évtizedeken keresztül tevékenykedett Zsilinszky fontos háttéremberekéntként.[31] A főkortes 1888-ban született Derecskén, hat elemit és egy hároméves alsófokú gazdasági iskolát végzett, majd katonai éveit kitöltve tiszthelyettesként szolgált Horthy Miklós Nemzeti Hadseregében. 1921 és 1924 közt rendőrbiztosként tényked Derecskén, emellett sikeresen gazdálkodott (17 holdas örökölt birtokát duplájára növelve néhány év alatt), és faiskolája is volt. Nem meglepő tehát, hogy a helyi községi, egyházi és egyesületi élet meghatározó alakjaként Derecske virilistái közé tartozott, noha a régebbi községmonográfia szerint „a Polgári Olvasókör élén állva a paraszti társadalom ellenzéki rétegének adott hangot" módos gazdák ellenében benyújtott panaszaival, felszólalásaival.[32] Zsilinszky mindenesetre nagy hasznát vette, és támogatását nem csupán az elemzett két választás idején bírta, hanem egész élete folyamán. Csizmadia rendőrbiztosi tényked és a Nemzeti Hadseregben történő szerepvállalása[33] aligha volt elhanyagolható tényező 1922-ben. Később a Független Kisgazdapárt alapító tagjai közé tartozott, majd 1930. december végén átlépett Bajcsy-Zsilinszky Nemzeti Radikális Pártjába,

26 „Zsilinszky a nála rangban-rendben alacsonyabban állóktól, olykor saját választóitól, nem utasította vissza a »nagyságos-uramozást«." Ruszoly 1986, 22. A levelek tanúsága szerint is „elvárta, hogy szolgálják és kiszolgálják" és hogy vezérnek tekintsék. Vida 1987, 20. Kozma is panaszkodott Gömbösnek „Bandi cezaromániája" miatt. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. (A továbbiakban: MNL OL) Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 1. d. Budapesti lapok. Zsilinszky (1921–1926).

27 *Bihar Népe* 1922. május 14. 1. Az Egységes Párt helyi nagyméretű választási plakátja Zsilinszky „oszlopos régi" tagságára, „nagy tudására, fáradhatatlanságára és akaraterejére" helyezte a hangsúlyt. OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár. (a továbbiakban: OSZK PKnyt.) 1922 1. Választás.

28 *Szózat* 1922. május 30. 5.

29 *Szózat* 1922. június 27. 8.

30 *Szózat* 1926. március 13. Vö. „mindnyájan katonák vagyunk". Zsilinszky Endre: Hadúr. *Szózat* 1920. január 1. 2. Zsilinszky gyakorta a különítményeseket is a katonai szolidaritás alapján védte: „Katonák vagyunk minden idegrostunkkal és minden akaratunkkal." Uő: A nemzeti hadsereg helyzete. *Szózat* 1920. június 16. 1.

31 „Viszonyuk nem volt baráti, hiányzott belőle a közvetlenség és az emberi melegség." Vida 1986, 295. A köztük lévő kimért viszony (vö. „Kedves Csizmadia Úr!") csak a harmincas évek közepére oldódik (vö. „Kedves Lajoskám"). Vida 1987; Vigh (szerk.) 1986, 51–52.

32 Szendrey–Nyakas 1980, 290. Zsilinszky néhány további derecskei híve: Cseh Sándor (kisgazda), Porkoláb Sándor (kisgazda), Karalyos József (szobafestő), Lehóczky József (kiskereskedő). Vida 1987.

33 Ezeket a pozíciókat Bajcsy-Zsilinszky monográfusa nem említi Csizmadia kapcsán. Vigh 1992, 70.

melynek 1931–1936-ig pártigazgatója volt. 1931-ben Derecskén, 1932-ben a megyaszói kerületben próbálkozott – sikertelenül – képviselőjelöltként az NRP színeiben. 1936-ban Bajcsy-Zsilinszkyvel együtt belépett a Független Kisgazdapártba, melynek aztán helyi szervezetét vezette. A német megszállás alatt a Békepárt és a Magyar Front kiadványait terjesztette; 1944-ben az Ideiglenes Nemzetgyűlés, majd a nemzetgyűlés tagja lett.[34]

A derecskeiek 1922 májusának elején 18 fős küldöttséget menesztettek a fővárosba, hogy Zsilinszkyt formálisan felkérjék. A delegáció Gömbösnél vacsorázott, ahol a házigazda mellett Kozma Miklós és természetesen a jelölt is beszédet mondott.[35] Fiatalkori emlékeit[36] felidézve hangsúlyozta: „Bihar megyébe származott birtokos embernek vagyok a fia, ahová ifjúságom legszebb emlékei fűződnek. [...] Édesapámtól örököltem a magyar föld s a magyar nép iránti rajongó szeretetemet."[37]

Ruszoly József kutatásaiból tudjuk, Zsilinszky 1922-es választási költségeit az egységes párt nagy összegekkel támogatta. Balásházy István bihari főispán Bethlennel történő egyeztetése alapján a 2,5 millió koronás [körülbelül 18 120 pengő] megyei pártkasszából több mint egymillió korona állt a hat kormánypárti jelölt rendelkezésére. Ebből Zsilinszky 380 ezer koronát [körülbelül 2750 P] kapott, szükség esetén további 300 ezerrel [körülbelül 2170 P] megtoldva.[38]

---

34 1945 után mint a Kisgazdapárt Bihar vármegyei vezetője tevékenykedett. 1947 márciusától az FKGP Politikai Bizottságának tagja, 1948 áprilisától a párt alelnöke. 1947 augusztusától az Országos Szövetkezeti Hitelintézet igazgatósági tagja. 1949 májusa után visszavonult a politikától és megmaradt 15 kat. hold földjén gazdálkodott. Vö. Történelmi Tár. http://www.tortenelmitar.hu/, letöltés dátuma: 2015. november 30.;Vida 1986, 295–309.

35 *Bihar Népe* 1922. május 7. 2–3. Zsilinszky és Kozma Gömbösnél műveltebb, szélesebb látókörű, figyelemre méltó gazdasági, társadalmi és jogi ismeretekkel rendelkező politikusok voltak. Mindhármuk szemléletében közös a frontélmény tapasztalata, a szociális feszültségek felismerése és a főként a forradalmakkal, de a békebeli liberális világgal is szembeforduló, nemzeti alapú radikális változtatni akarás. Vonyó 2014, 62–64. Hamarosan azonban az is kiderült, hogy politikai érzék dolgában – és persze karrierépítésben – Gömbös és Kozma magasan Zsilinszky fölé nőtt.

36 Idősebb Zsilinszky Endre a százegynéhány holdas apai örökséget gyarapítandó, részt vett az Arad vármegyei jószágigazgatóság kincstári birtokain folyó parcellázásban, melynek révén az 1890-es években – rövid időre – az „ezerholdasok" közé emelkedett. A vállalkozás azonban túlmutatott a család anyagi kondícióján és az első világháború előtt nagymérvű eladósodáshoz vezetett. Tilkovszky (szerk.) 1986, 21–22. A századelőn itt bojtárkodó gyermek Sinka István érezhetően stilizált emlékei szerint „a kastély a falu szélén állt, nagy kerttel és hatalmas fákkal. [...] „Bajcsi-Zsilinszky Endrére [sic!] abból az időből úgy emlékszek, mint fiatal veresképű úrfira, aki mindig vágtatva lovagolt. Olyan hatalmasnak éreztem őt akkor, hogy: tán ha megszólítana, előtte földbe süllyednék. Hát hogyne! Egy hatalmas földbirtoknak, kastélynak és egy kis félfalunyi cselédségnek az ura, parancsolója, szép csizmában, lovagló ostorral és olyan lovon, ami alig fér a bőriben – és egy szegény kommenciós cselédnek a harmadik elemista fia [...] Ő volt a lovagló úri Magyarország, én meg a népi Magyarország – s a népi oly kicsi volt még akkor, mint amilyen kicsi én voltam. Amíg Endre hajkászta vad lovait a búzaföldeken, nem is sejtette, hogy majorjukban egy cselédlakásban, egy kis cseléd gyerekiben az új népi Magyarország gondolata készül." Sinka 1942, 35–43.

37 Idézi Vigh 1992, 70.

38 Ruszoly 1986, 22.

Ám nemcsak az anyagiak, de a személyi állomány is adott volt a sikerhez, hiszen a párt első vonalát mozgósították a kampány során. Május 7-én Derecskére érkezett Nagyatádi Szabó István, Gömbös Gyula és Bethlen István, akik a kormánypárti *Bihar Népe* tudósítása szerint főképp a földreformról és az egységről beszéltek a nagyszámú egybegyűlt előtt. A fajvédő *Szózat* a belpolitika egyik fő pontjaként hangsúlyozta a fentiek mellett, hogy Bethlen Derecskén a nemzeti királyság mellett kötelezte el magát.[39] Gömbös ellátogatott az Iparoskörbe is, majd a Lisztes-féle vendéglőben szónokolt,[40] illetve „a Guthy-párt meghívására" a Katolikus Körbe is elment, ahol „a jelölt híveinek beszélt a pártfegyelem szükségességéről."[41] Ekképp május 8-án a Magyar Országos Tudósító már arról számolhatott be, hogy az Egységes Párt a derecskei választókerületbe Zsilinszky Endrét ajánlja.[42]

A *Szózat* másnapi, idézett cikkében felvázolta a derecskei helyzetet, miszerint Zsilinszky ellenfele a „zsidó" Mezőfi Vilmos és a liberális múltúnak bélyegzett, „egységes párt programjával kísérletező önjelölt" Guthy Tódor. A lap megemlíti, hogy az egységes párti szónokok beszédét – a pártközpont által nem támogatott – Guthy híveinek 10–12 fős csoportja próbálta megzavarni, akik azonban népszerűtlenségüket felismerve idővel „elhallgattak".[43] Másképp emlékezett meg a derecskei eseményekről a liberális *Az Est*, mely már címével is nyomatékosította, hogy „Derecskének nem kell Zsilinszky Endre". A cikk szerint a jelenlévő „sok ezer főnyi tömeg teljes csendben" hallgatta végig Bethlent, ám Nagyatádinál már egyre többen kérték számon a titkos és általános szavazati jogot és a kisgazdapárt „elárulását". Az igazi botrány azonban Gömbös fellépésekor robbant ki, aki a híradás szerint nem is tudta megtartani beszédét. A Polgári Kör udvarán 4–500 gazda demonstrált, akik Guthy-pártiként tüntettek a pártközpont döntése és Zsilinszky indítása ellen.[44] A botránynarratívához csatlakozott a *Népszava* is, megismételve a fenti jeleneteket. A szociáldemokrata lap szerint „Zsilinszkyről lent a kerületben is tudják, hogy a kurzus legreakciósabb publicistája, akinek cikkeit szélsőséges militarista szellem és felekezeti gyűlölködés hatja át.

39 *Szózat* 1922. május 9. 1. (A tudósítás szerint Bethlent nemcsak Zsilinszky Endre, de testvére, Gábor is elkísérte hajdúsági és bihari kampányútjára. Uo., 3.) A *Pesti Hírlap* is kiemelte Bethlen beszédében, hogy „mi nemzeti királyságot akarunk, független Magyarországot". *Pesti Hírlap* 1922. május 9. 1.

40 *Bihar Népe* 1922. május 14. 2. Az Iparos-kör megnyerése fontos lehetett, mert egy másik képviselőjelölt, Mezőfi Vilmos is hangsúlyt helyezett rá. Vö. „Nyílt levél – Önhöz". 1922, május, Derecske. A politikus ebben a röpiratban századelős iparos-barát parlamenti beszédeire és nyomdász-iparos múltjára hivatkozva kérte a helyiek támogatását. OSZK PKnyt. Választások 1922, 48-as Szocialista Párt. A derecskei Iparos-körhöz: Vö. Berényi [et al.] 1998, 123–124.

41 *Pesti Hírlap* 1922. május 9. 4.

42 MTI „Kőnyomatos". Napi hírek, napi tudósítások (1920–1944). 1922. május 8. 1.

43 *Szózat* 1922. május 9, 6.

44 *Az Est*. 1922. május 9. 5. A lap szerint a választás a Derecske, Sáránd és Tépe gazdatársadalma körében népszerű Guthy és a Hajdúbagos, Hosszúpályi, Monostorpályi és Vértes földmunkásságát maga mögött tudó Mezőfi között fog eldőlni. *Az Est* tudósítója megjegyzi, hogy a hatóságokra „alig hallani panaszt". A testvérlap is jelezte a tüntetést, bár jóval lakonikusabban: eszerint Gömbös Gyula „beszéde alatt a gyűlés résztvevői közül sokan Guthy Tódort, a nem hivatalos egységes párti jelöltet éljenezték és tüntettek a hivatalos jelölt Zsilinszky ellen". *Pesti Napló* 1922. május 9. 4.

A derecskei kisgazdák körében emiatt népszerűtlen volt attól kezdve, hogy Gömbösék rá akarták tukmálni a kerületre."[45] A vádakra a *Szózat* már másnap egy – antiszemita zsurnalisztikai klisékkel teletűzdelt – közleménnyel reagált. A fajvédők szerint „a zsidó sajtó felszisszent arra a hírre, hogy az egységes párt vezetősége Zsilinszky Endrének mandátumot ajánlott fel", és mindössze annyi történt Derecskén, hogy a hangoskodóknak Nagyatádi elmagyarázta a pártközpont döntését, míg Gömbös „néhány tréfás szóval intézte el" őket.[46] A Derecskével nem túl szerencsés Guthyt mindenesetre felszólították, hogy vesse alá magát a pártközpont határozatának,[47] aminek ő eleget is tett. A párt nem maradt hálátlan a visszalépéséért, így az egykori államtitkár igazgatótanácsi tisztséggel vigasztalódhatott.[48]

Nem meglepő módon, a *Szózat* újságírógárdája kitüntetett figyelemben részesítette a főszerkesztő jelöltségét. Zsirkay János *Választási mozgalom Csonka-Biharban* című riportjában „az utca embere" mellett a Guthy-párt helyi fővezérét és Marjay Barna főszolgabírót is megszólította, természetesen „Zsilinszky súlyos egyéniségére" helyezve a hangsúlyt és országos érdeklődést emlegetve (okkal, mint láthattuk).[49] A fajvédő lap a kormánypárti jelölt május 15-i „nyílt és őszinte" programbeszédéről is közölt tudósítást. Zsilinszky itt kiemelte, hogy „nem ígérni jött", mert ehhez túl szegény az ország. Véleménye szerint „keresztény agrárpolitikát" és nem „osztálypolitikát" kell folytatni, majd külpolitikai kérdéseket is érintve és az egység fontosságát hangsúlyozva részletezte a földreform, valamint az adópolitika ügyét.[50] Az egyhetes kampánykörút május 21-én fejeződött be Monostorpályi, Hajdúbagos és Sáránd beiktatásával. Zsilinszkyt lapja szerint mindenhol „egyhangú és egyetemes lelkesedés", valamint nagy tömegek várták, Monostorpályiban például magyar ruhás lányok virágesővel fogadták árvalányhajas csikósok kísérte menetét. A *Szózat* arról is beszámolt, hogy az „egész bizonyosra vehető" választási sikert immáron a legitimista Farkas Áron sem veszélyezteti (kellő számú ajánló híján), Mezőfi Vilmos pedig „a győzelem minden reménye nélkül" száll harcba.[51]

Alispáni iratokból tudható, hogy a Keresztyén Nemzeti Földmíves és Polgári Párt színeiben indulni próbáló Farkas Áron helyzetét nagyban nehezítette az a körülmény, hogy május 12-én tartott „izgató beszéde" miatt – Hágen Ignácz derecskei kéménysep-

45 *Népszava* 1922. máj 9. 2.

46 *Szózat* 1922. május 10. 5. („Hazug hírek a derecskei tüntetésről. Miklós-Klein Ármin korteskedése Guthy Tódor mellett – a derecskei választók Zsilinszky Endre mellé sorakoznak.") A feszültségeket jelzi, hogy a kormánypárti kortes, Csóré Áron Zsilinszky egy korábbi választási beszédét is említi a településen, amely után „Derecskén az olvasókör tagjai két pártra szakadtak. Folytak a viták szerte a községben". Csóré 1984, 83.

47 *Szózat* 1922. május 9. 4., 8. Gömbös a derecskei választókerület polgáraihoz címzett levelében is felszólította Guthyt, hogy „vesse magát alá a pártközpont elhatározásának, mely elhatározás lelkiismeretes megfontolásokból fakad". Budapest, 1922. május 8. OSZK PKnyt. Választások 1922, Keresztény Kisgazda-, Földmíves és Polgári Párt, 97.

48 Szinai–Szűcs (szerk.) 1972, 96.

49 *Szózat* 1922. május 12. 1–3.

50 *Szózat* 1922. május 16. 9. („Zsilinszky Endre programmbeszéde a derecskei kerületben").

51 *Szózat* 1922. május 23. 5. („Zsilinszky Endre körútja a derecskei kerületben").

rőmester feljelentése nyomán – Marjay Barna főszolgabíró kitiltotta őt a kerületből.[52] Farkas Klebelsberg Kunó belügyminiszternek írt a méltánytalannak ítélt beavatkozás miatt, arra hivatkozva, hogy ő csupán a kormány gazdaságpolitikáját, illetve az Egységes Párt gyanús kampányköltekezéseit[53] emlegette, és beszédét tendenciózus módon idézték. Kiemelte továbbá, hogy a jelenlévő hatóságok nem jeleztek semmilyen problémát és a hallgatóság is nyugodt volt.[54] Helyzete azonban nem változott, így a választásokon végül nem indulhatott.[55]

Zsilinszky egyhetes körútja alatt főként Tisza István erkölcsi nagyságát méltatta, és a kormány földreformjának fontosságát hangsúlyozta, mely szerinte lassan, de biztosan földhöz juttatja a hadirokkantakat, valamint a nincstelenek tömegét.[56] Hogy a terep láthatóan alapos előkészítése mellett maga is komolyan vette feladatát, azt a Kozma Miklósnak címzett 1922. május 18-i levél is mutatja, melyben arra kérte derecskei kampánygyűlésére meghívott barátját, hogy miniszteri nexusain keresztül hasson oda, „hogy a derecskei járási ellátatlanok számára az itteni főszolgabíróság által kért vagon lisztet a közélelmezési minisztertől sürgősen megkaphassuk. Ez nem kortesfogás akar lenni, hanem a konzekvenciák levonása abból a tényből, hogy nagyon szűken írták a

52 Alispáni jelentés a belügyminiszternek. Berettyóújfalu, 1922. június 27. Közli: MNL OL, K 429 14. XXII. 5/42/2. Az 1922. május 13-án felvett jegyzőkönyv ugyanitt. A főszolgabíró (szintén itt található) véghatározata jóváhagyta Farkas Áron „budapesti lakos", „bankigazgató" kitiltását, aki eszerint a kormányt lopással, panamával és fényűzéssel gyanúsította, bírálta a köztisztviselők állami segélyezését, osztály ellen izgatott, a csendőrséget burkoltan kötelességszegésre buzdította, kiforgatta a kormány általános munkakényszer-javaslatát, és azt állította, hogy a kormány megakadályozta nyomorenyhítő akcióját. A *Pesti Hírlap* verziója szerint „Marjay Barna derecskei főszolgabíró 1067/1922. sz. határozatával május 12-én, Farkas Áron keresztény ellenzéki jelöltet, állítólagos izgató beszédeiért a kerületből kitiltotta. A választási kerület 8 községében levő megbízottait csendőrökkel a községek határáig kivezettette azzal, hogy ők is ki vannak tiltva. Mikor erre határozatot kértek, a csendőrök szóbeli megbízásra hivatkoztak. Derecskén május hó 17-én éjjel fél egykor felvett jegyzőkönyv tanúsága szerint Szabolcsy Gyulát, Farkas Áron titkárát, dr. Zsilinszky Endre egységes-párti jelölt Pajor nevű titkára, valamint a községi jegyző egy községi alkalmazottal a jegyző magánlakására hívatta, és ott 40 ezer koronát kínáltak fel neki azért, hogy szolgáltassa át Farkas Áron ajánlási íveit. Nevezett ezt megtagadta. A választók el vannak szánva, hogy Farkas Áron akadályoztatása esetén Mezőfi Vilmos szocialista jelöltet fogják támogatni." *Pesti Hírlap* 1922. május 21. 7.

53 Bethlenék gáláns derecskei fogadtatásáról és a helyi közigazgatási-karhatalmi elit pártcélokra történő mozgósításáról a *Szózat* is beszámolt: „A pályaudvaron virágözön, éljenzés, szíves szavak, lelkes üdvözlés fogadja a miniszterelnököt és kíséretét. Ertsey Péter közjegyző, a pártelnök, dr. Marjay Barna főszolgabíró tisztelegnek először, azután kemény tartással jelentkezik gróf Bethlen Istvánnál a fiatal csendőrparancsnok. A hosszú kocsisor előtt bandérium vágtat, a városka elején diadalkapu." *Szózat* 1922. május 9. 4.

54 Az 1922. május 15-i levelet közli: MNL OL, K 429 14. XXII. 5/42/2.

55 Farkas Áron jelölését nem fogadták el, mivel nem volt kellő számú ajánlója. Bihar vm. központi választmányának iratai. Bihar Vármegye T. H. Bizottsága központi választmányának iratai. Szavazási jegyzőkönyvek. 1922 A–V. Választási jegyzőkönyv. (Derecske.) Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL HBML) IV. B. 403. 10.

56 Bihari híveinek kiemelte, hogy ha Tisza István maradt volna kormányon, nincsen se forradalom, se Trianon, se szegénység. A múlt sarkalatos hibái közt említette, hogy a liberális politika „mindent a nemzetiségnek adott és elhanyagolta az országfenntartó törzsnek, a magyarságnak a védelmét". *Szózat* 1922. május 16. 9. („Zsilinszky Endre programmbeszéde a derecskei kerületben").

múltban elő az ellátatlanok lajstromát, ragaszkodván a rendelet betűihez úgy, hogy később az ellátásra jogosultnak bizonyult emberek egész sora, így a rokkantak, hadiözvegyek és árvák, egyszóval a legszegényebbek maradtak ki ebből a jótéteményből. Miután pedig Mezőfi a világon mindent elkövetett, hogy a néppel elhitesse, mennyire nem törődik a szegényekkel, sőt a rokkantakkal a mi kormányunk, szükséges volna, hogy ezt mi tényekkel tudjuk megcáfolni."[57] Nem tudni, mi lett a kérés sorsa, ám a levél jól érzékelteti Zsilinszky és Kozma ekkor már többéves, Szegedig, sőt valószínűleg az 1918. végi budapesti tiszti ellenforradalmi szervezkedésekig[58] visszanyúló kapcsolatát. Ehhez további adalék, hogy 1920-ban a *Szózat* publicistája az MTI-t vezető barátja felkérésére igyekezett megszervezni a távirati iroda berlini kirendeltségét,[59] illetve próbált fellépni a magyar kormány megtépázott nyugati reputációjának helyreállításáért.[60] Kozma az adatszolgáltatáson túl konkrét instrukciókkal is folyamatosan ellátta a fajvédő lap szerkesztőjét,[61] jóllehet kapcsolatuk soha nem volt súrlódásmentes, amint azt Zsilinszky magyarázkodó levele is mutatja 1922 decemberéből.[62]

Az egyetlen talpon maradt ellenfél tehát a század eleji szegényparaszti megmozdulások során nevet szerzett Mezőfi Vilmos (1870–1947) volt. A rutinos politikusnak nem kedvezett ugyan a politikai széljárás, mégis komoly riválisnak számított. Ráadásul rossz emlékeket hívhatott elő Zsilinszkyben, hiszen Mezőfi egykori pártjának képviselőjeként jutott be először a parlamentbe Áchim L. András. S bár Áchim és Mezőfi kapcsolata később elmérgesedett,[63] a parasztvezér halála azonban feledtette a régi sérelmeket, olyannyira, hogy Áchim özvegye, egyik lánya és fia is támogatta Mezőfi derecskei kampányát. Előbb Áchim fia terjesztett röplapokat a kerületben, majd az özvegy jelent meg lányával a nincstelenek közt.[64] Kiutasíttatásukat az alispán azzal magyarázta, hogy „Dr. Zsilinszky Endre jelölt ellen izgattak. Nyíltan hirdették, hogy Áchim L. András halálát megbosszulni jöttek."[65]

---

57 MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 1. d. Budapesti lapok. Zsilinszky (1921–1926).

58 Vonyó József információja, amit ezúton köszönök meg.

59 Vigh 1992, 64–66.

60 Vö. *Szózat* 1920. november 25.

61 MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 1. d. Budapesti lapok. Zsilinszky (1921–1926). Vö. például „ezt nagyon kidomborítsd!", „ennek kapcsán légy szíves a legélesebben állást foglaltatni az ellenünk folyó hajsza ellen", „szeretném, ha a Szózat folytatásokban lehozná", „jó lenne a kormányhoz egy nyomatékos felhívást intézni" stb. Az instrukciók hatása gyakorta tetten érhető a megjelent cikkekben is. Uo.

62 Zsilinszky 1922 végén kijelenti, hogy „ami pedig az én úgynevezett lapvezéri suverain jogaimat illeti, igen jól tudod kedves Miklós, hogy ez nálam csak elv". A fajvédő politikus két nappal később névnapi köszöntővel nyomatékosította hűségét. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 1. d. Budapesti lapok. Zsilinszky (1921–1926). Zsilinszky egyik cikkében a „bankokrácia" elleni küzdelem sikeres zászlóshajójaként ünnepelte az MTI-t. Zsilinszky Endre: Biztos tájékozódás. *Hazánk* 1921. december 15. 1–3.

63 Vö. Domokos 1971, 73–74.

64 Ruszoly 1986, 22. *Szabad Szó* 1922. május 1. 1. Elég valószerűtlen ugyanakkor Mezőfi állítása, miszerint ő erről semmit sem tudott. Vö. *Szabad Szó* 1922. április 30. 1

65 Alispáni jelentés a belügyminiszternek. Berettyóújfalu, 1922. június 27. MNL OL, K 429 14. XXII.5/42/2. Az MTI szerint csak Áchim fiát utasították ki. *Magyar Országos Tudósító* (MOT)

A fennmaradt két röpirat szövege a bosszút nem, csupán a Zsilinszky-ellenes agitációt erősíti meg: 1. „Magyar testvéreim! Derecskei kisgazdák, munkások és polgárok! [...] Hiszem, hogy tudni fogja minden derecskei választó polgár kötelességét s nem fogja leadni szavazatát Atyám, a meggyilkolt parasztvezér gyilkosára! Békéscsabán, 1922. május 22. Hazafias üdvözlettel Ifjú Áchim L. András." 2. „Derecskei nép! Tizenegy éve annak, hogy a reakció sötét lovagjai saját házában megölték az alföldi földmíves nép vezérét [...] Áchim L. András. Aki ezt a műveletet végrehajtotta, az nem más, mint Zsilinszky Endre képviselőjelölt. Vigyázzatok, be ne mocskoljátok az alföldi magyar földmíves nép jó hírnevét azzal, hogy Zsilinszky Endrét bizalmatokkal megtiszteljétek. Földmíves magyarok! Áchim L. András sírjából üzen e válságos napokban! Tekintsetek a csabai sír felé, amit Zsilinszky Endre ásott meg. Ne feledjétek el a halottan is harcos Áchim L. András. Az Alföld földmíves népe lélegzetvisszafojtva figyel rátok! A békéscsabai Paraszt-párt nevében: Ifjú Áchim L. András".[66]

A *Pesti Napló* (egységes párti forrásokra hivatkozva) május végén egy vélt másik (?) utód, „Áchim L. László"[67] jelöléséről is tudósít, megemlítve, hogy „apjának régi szervezete dolgozik az érdekében, úgyhogy Zsilinszky Endrének – dacára a megfeszített munkával összeszedett ajánlóinak – még sincs semmi talaja".[68] Bár ez a megállapítás alighanem túlzó, Mezőfi mélyebb helyi gyökereit mutatja, hogy az Újjászervezett Szociáldemokrata Párt „1903 és 1906 között több mint száz fős szervezetet hozott létre" Derecskén, az agrárszegénység körében toborozva híveket, jóllehet „csak átmeneti sikerrel".[69]

Ha Mezőfi és Zsilinszky programját összevetjük, alapvető különbségek mellett számos közös pontot is találunk. Az Egységes Párt választási brosúrája a független nemzeti

Hírkiadás (belpolitika, külpolitika) 1922. május 29. 5. Más forrásból arról is tudni, hogy a kedélyek lecsillapítása végett kidoboltatták az 1911-es ítéletet. Ruszoly 1986, 22. A *Népszava* szerint „amikor a derecskei főszolgabíró tudomást szerzett Áchimné megérkezéséről, csendőrökkel maga elé citálta az özvegyet és leányát és a két nőt, tiltakozásuk ellenére, szuronyos csendőrökkel a vasúthoz kísértette, kitiltván őket a községből, csak azért, mert ott időzésük kellemetlen lehetett az egységes párti jelöltnek." *Népszava* 1922. május 27. 2.

66 A főszolgabíró 1922. június 1-jei jelentése a belügyminiszternek. MNL OL, K 429 14. XXII.5/42/2. Kiemelések a mellékelt röpiratban.] A belügyminiszter 1922. május 25-én kelt körlevelében kérte a közigazgatás vezetőit „a választási mozgalmak alatt az ellenzéket ért állítólagos sérelmekre és visszaélésekre vonatkozó felvilágosító jelentések" megtételére az ellenzéki sajtótámadások és várható parlamenti felszólalások miatt. Kérte „a szertelenségek jelentését még abban az esetben is, ha az illető cselekmény nem büntetendő, csak a köznyugalom feldúlása szempontjából veszedelmes". MNL OL, K 429 14. XXII.5/42/7.

67 Áchim L. Andrásnak nem volt ilyen nevű fia. Vö. Domokos 1971, 73–74.

68 *Pesti Napló* 1922. május 25. 1. *Az Est*-konszernbe tartozó lap – melynek főszerkesztőjét Zsilinszky hazaárulással vádolta (1918-as cikkekre hivatkozva) – később is visszatért az Áchim–Zsilinszky konfliktusra, és tudósítót küldött Békéscsabára az Áchim családhoz, valamint – alighanem a kormánypártivá lett fajvédők és kisgazdák közti politikai zavarkeltés céljából – közölte Nagyatádi Szabó István és id. Zsilinszky Endre egykori meleg hangvételű levelét a csabai parasztpolitikushoz. *Pesti Napló* 1924. október 26. 5–6. Vö. Zsilinszky Endre: Hazaárulással vádolom... I–II. *Szózat* 1921. március 12. 1–2. és március 13. 1–2.

69 Berényi [et al.] 1998, 121.

királyság mellett tört lándzsát, és integrista revizionista elveket vallott (utóbbi célt békés, ám nem részletezett eszközökkel kívánta elérni). Hangsúlyozta a rend, a nyugalom, a keresztény-keresztyén erkölcsök, a hazafias nevelés, a gazdasági oktatás és a biztos megélhetés fontosságát. Utóbbit lett volna hivatott szolgálni az igazságos adórendszer, a háborús vagyonra kivetendő vagyonváltság, az uzsoraellenesség és az „ipartörvény végrehajtása". Az Egységes Párt brosúrája természetesen az 1920-as földreform pártján állt, annak minél gyorsabb kivitelezését emlegette, és – a szegénytámogatás más formái mellett – birtokpolitikai alap létrehozását is körvonalazta hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvák számára. A programpontok között szerepelt még kereskedelmi szerződés a környező államokkal, közigazgatási reform, a kisüsti szeszfőzés szabadsága, közmunkaprogram a munkanélküliség megszüntetésére, „nemzeti egység" a „lelketlen agitátorok" ellen, a pénz értékének takarékossággal és a termelés növelésével történő emelése.[70]

Mezőfi – jóval kevésbé ismert – pártja szintén nemzeti és nem osztályalapon szerveződött, integrista revizionista nézeteket hirdetett, és közös pont volt a hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvák megélhetésének biztosítása, az uzsoraellenesség, az igazságos (itt: progresszív) adózás, valamint a kisüsti szeszfőzés szabadsága melletti kiállás is. Az újjászervezett szocialisták ugyanakkor általános, egyenlő és titkos választójogot követeltek, valamint a sajtó-, a vallás- és a gyülekezési szabadság kiteljesítése és a kiváltságok eltörlése mellett tettek hitet. A párt a „munkálkodó nép" többségbe kerülését tűzte ki célul a törvényhozásban és a képviselő-testületekben. Követelték, hogy csak „a nép"[71] dönthessen háború és béke kérdésében, „magyar néphadsereget" szerveztek volna, népszavazást sürgettek az államformáról, és szorgalmazták a közegészségügy államosítását, valamint az igazságszolgáltatás és az állami iskolák ingyenessé tételét. Radikális földreformtervük nem 1920-as alapokon állt, mivel szükségesnek ítélték az 500 hold feletti birtokok kisajátítását és a hitbizományok megszüntetését. A mezőgazdasági munka terén cselédvédelmet és cselédbiztosítást, valamint „emberies" feltételrendszert, s valamennyi fizikai munkás számára „emberséges" napi munkaidőt követelt a párt. Terveik között szerepelt az Amerikába kivándoroltak visszatelepítése, a folyószabályozás és az állami állatorvosi hálózat kiépítése is. Mezőfi visszatérően hivatkozott negyedszázados politikai, sőt parlamenti múltjára és 1904 óta képviselt jelszavára: „Jogot, földet a népnek!"[72] Egyik röplapján Zsilinszkyhez hasonlóan az összefogás fontosságát hangsúlyozta, mégis jól érzékelhetően a fajvédőkkel szemben foglalta össze politikai krédóját: „Én annak a régi iskolának vagyok a híve és harcosa, amely az embereket nem születés, nem felekezet, nem vallás szerint osztályozza, hanem csak azt nézi, hogy ki a jó magyar hazafi és ki a gonosz ember."[73]

70 „Mit akar a Keresztény Kisgazda-, Földmíves és Polgári Párt?" OSZK PKnyt. Választások 1922, Keresztény Kisgazda-, Földmíves és Polgári Párt. Részletesen: Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.) 1991, 64–67.

71 „A nép" sohasem definiált politikai fogalmához: Bartha 2014, 58–105.

72 „Mit akar, miért küzd az Országos 48-as Szocialista Párt?" OSZK PKnyt. Választások 1922. 48-as Szocialista Párt.

73 „Levél Önhöz. Tisztelt Polgártárs!" OSZK PKnyt. Választások 1922, 48-as Szocialista Párt.

Kiélezett küzdelemről tanúskodnak a kortesdalok is. Érdemes ezeket a gyakorta meglehetősen vitriolos klapanciákat idézni, mivel jól megragadható bennük a politikai retorika. Mezőfitől sajnos csupán egyetlen dal maradt fenn Derecskéről: „Muzsikálnak, verbuválnak, / Csapj fel magyar katonának, / De hiába hitegetnek, / Haspárti nem kell követnek. / Éljen a magyar szabadság! / Éljen Mezőfi! / Nem kell, aki adót srófol, / Nagyuraknak kezet csókol, / A mi szavunk csak azé lesz, / Ki velünk tart, velünk érez. / Éljen a magyar szabadság! / Éljen Mezőfi! // Mi vetünk és mi kaszálunk, / Másnál a csűr, nem minálunk, / Másé a pénz, másé a jog, / Polgárok most válasszatok. / Éljen a magyar szabadság! / Éljen Mezőfi!”[74] Az újjászervezett szocialisták tehát érdekes módon radikális szociális programjukat a „polgároknak” ajánlották, vagyis valóban nem osztálypártként identifikálták magukat. Az ellenpárt mint a hatalom birtokosa („Haspárt”) jelent meg olvasatukban, amihez jól illeszkedett az evokált Kossuth-nóta szabadságeszménye is.

Az ellenfél fenti megjelenítése kapcsán két motívumot érdemes kiemelni: a már említett katonaságot és a feltételezett szervilizmust. Előbbiről már esett szó, utóbbihoz pedig éppen Zsilinszky egyik kortesnótája kapcsolható: „Zsilinszkynek Pesten sok a barátja, / Bethlen István nagyot köszön, ha látja. / Jó szivarral meg is szokta kínálni, /S úgy kérdi, mit is kéne csinálni? / Megbillenti erre ő a kalapját, / Válaszképpen teleírja a lapját, / Benne vagyon, hogy mi itt az orvosság, / Másnap délben Derecskén is olvassák. // Bajainkkal tele az ő leltárja, / S a hol lehet, becsülettel feltárja, / A szegénynek odaadja az ingit: / Éltesse hát a jó Isten Zsilinszkyt!”[75] Vagyis a fajvédő politikus – saját kampányában – Bethlen István politikai tanácsadójaként tűnik fel, aki lapjával, a *Szózat*tal a kormánypolitikára is hatással van, vagyis elsőrangú érdekképviseletnek számít. Azonban egyáltalán nem ez a fajta túlzó, ám pozitív kampány volt jellemző a fajvédő politikus „kampánystábjára”: „Magyar ember kell a gátra, / Ki nyereség az országra. [...] / Nem kell zsidó, liberális, / Elbukott, mint jött máris! [...]”[76] Zsilinszky kortesnótáiban az antiszemita hangvétel dominált: „Az országház sohsem lehet zsidó bolt, / Mezőfinek öregapja vigéc volt, / Ő maga is Morgenstern volt eleve, / Nem igazi sem ő maga, sem neve. / Ámítgat és hazudozik özönet, / De Derecskén nem lesz abból köszönet, / Holdbéli föld az, amit ő osztogat... / Zsilinszkyre adjuk le a voksokat.”[77] A személyeskedő elemeken túl fontos az utolsó kitétel, vagyis a radikális földreform elvetése, méghozzá tradicionális konzervatív magyarázattal, tudniillik hogy nincsen elég föld a művelethez.[78] Zsilinszky kampánygépezete

74 „Minden magyar ifjú, magyar leány ezt a nótát énekli mostanában Derecskén, Konyáron, Hosszúpályin, Sárándon, Monostorpályin, Tépén, Hajdu-Bagoson és Vértesen.” OSZK PKnyt. Kortesdalok, J–Zs, (M).

75 OSZK PKnyt. Kortesdalok, J–Zs, (Z, Zs, 88). Zsilinszky röpiratai az öccse (Zsilinszky Gábor) által elnökölt Stádium Lapkiadóvállalatnál készültek.

76 OSZK PKnyt. Kortesdalok, J–Zs, (Z, Zs, 87).

77 Uo. (Z, Zs, 89).

78 Vö. Bartha 2013, 48–59.

megemlékezett a végül kellő számú ajánláshoz sem jutó Farkas Áronról is,[79] míg Mezőfi saját lapján keresztül is igyekezett híveket szerezni.[80]

A május végén, június elején lebonyolított szavazás kereteit az 1922-es választójogi rendelet szabályozta, amely az 1920-as viszonyokhoz képest 40%-ról 30%-ra szűkítette a választásra jogosultak körét, és – Európában példátlan módon – a törvényhatósági jogú városokat kivéve mindenütt nyílt szavazást írt elő.[81] Egy résztvevő emlékei szerint Derecskén május 28-án, „a választás napján a mezőfisták a piacon gyülekeztek, a Zsilinszky-pártiak az olvasókörben. A választókörzetekben és az utcákon mindkét párt emberei megkapták a beosztásukat, elfoglalták helyeiket."[82] Zsilinszky beszámolója sem árulkodik különösebb izgalmakról. Mint fogalmazott, „nagy lelkinyugalommal néztük a választások lefolyását".[83] Pedig saját kortese visszaemlékezése szerint „Derecskén még mindig nagy tömeggel rendelkezett a Mezőfi-párt, de a déli órákban már sokan átálltak Zsilinszky szavazói közé. Ekkor is és később is nagy támasza volt Zsilinszkynek a derecskei születésű Csizmadia Lajos."[84]

A Kozma Miklós vezette MTI ellenben arról adott hírt, hogy a választáson a „Mezőfi Vilmos-párt erős terrort fejtett ki, sőt óriási pénzösszegeket is latba vetett, hogy Zsilinszky Endre győzelmét megakadályozzák. Főleg liberális oldalról korlátlan mennyiségű pénzt bocsátottak Mezőfiék rendelkezésére."[85] Az állítólagos szocialista terror ellenére a *Szózat* helyett Mezőfi politikai hetilapja, a *Szabad Szó* tartotta napirenden a visszaélések témáját hónapokon át.[86] Az országos választási eredmények ugyanis Bethlen számításait igazolták. A derecskei kerületben e tendenciáknak megfelelően, ám szoros küzdelemben (3234 szavazattal 2582 ellenében) győzött a kormánypárti jelölt.[87] A hivatalos értékelés szerint „az azonossági tanuk, bizalmi férfiak a választás lefolyása ellen észrevételt nem tettek".[88]

---

79 „Andrássy, a gerőf, / meg a sok zsidója, / azt akarják, hogy a magyar járjon / osztrák kommandóra. / Nem úgy lesz, nem úgy lesz, / megtanítja a rendre, / derecskei híres képviselő: / jó Zsilinszky Endre." OSZK PKnyt. Kortesdalok, J–Zs, (Z, Zs, 90).

80 „Közelednek az új képviselőválasztások! Ilyenkor valóban nem ér semmit az olyan ember, aki az ország dolgaiban járatlan. Jártasságot pedig csak annak és úgy lehet szerezni, aki egy jó újságot olvas. Ilyen újság a »Szabad Szó«." OSZK PKnyt. D 8.350 (1922).

81 Hubai 1999, 14.

82 Csóré 1984, 84.

83 Zsilinszky Endre: Győzelem. *Szózat* 1922. június 7.

84 Csóré 1984, 84.

85 *MTI. MOT Hírkiadás (belpolitika, külpolitika)* 1922. május 29. 5. old.

86 A Bajcsy-Zsilinszky személyével foglalkozó szakirodalom nem részletezi az 1922-es választást, szemben az 1926-os, 1929-es és 1935-ös vereségekkel. Ezen a helyzeten változtatott Sipos Józsefnek a releváns szakirodalom mellett a korabeli újságokra és a belügyminisztériumi iratanyagra épülő (kéziratom leadása után megjelent) tanulmánya. Vö.: Sipos 2016.

87 Bihar Vármegye T. H. Bizottsága központi választmányának iratai. Szavazási jegyzőkönyvek. 1922 A–V. Választási jegyzőkönyv. (Derecske.) MNL HBML IV. B. 403. 10. Vö. Hubai 2001, III. köt. 41. Az újságírás és a politika világának összefonódását, a „propagandista újságírás" térhódítását jelzi, hogy az 1922-es parlamentbe nyolc olyan képviselőjelölt került be, aki újságírással (is) foglalkozott. Sipos 2004, 179–180.

88 Bihar Vármegye T. H. Bizottsága központi választmányának iratai. Szavazási jegyzőkönyvek. 1922 A–V. Szavazási jegyzőkönyv. (Derecske.) MNL HBML IV. B. 403. 10. Ugyanakkor Hosszúpályiban a Mezőfi-párt egyik bizalmiját kiutasították, mert „a választóknak sugdosott a szavazó helyiségben". Uo.

A lapjukban optimistának tűnő[89] újjászervezett szocialisták már a szavazás előtt visszásságokról értekeztek, és felhívták a lakosság figyelmét, hogy aki elfogadta a „potyát", még nyugodtan szavazhat Mezőfire.[90] A pártelnök – hasonlóan Farkas Áronhoz – Klebelsberg Kuno belügyminiszter segítségét kérte a méltánytalanságok miatt. 1922. május 10-én kelt levelében hangsúlyozta, hogy „az én pártom és az én elveim, miként a mellékelt programm röpívből is kitűnik, hazafias irányú és semmivel sem indokolható a hatóságok gyűlöletes hajszája ellenem". Nem sok sikerrel járhatott, mert tíz nappal később táviratot küldött Koszó István államtitkárnak a bizalmi emberek letartóztatása, az összejövetelek csendőrökkel történő szétzavarása és a programgyűlés betiltása miatt. Sőt, újabb levelet írt Klebelsbergnek: „nem tudok mást tenni, mint újra tisztelettel eme panaszomat eléd terjeszteni és kérni Téged, kegyeskedj végre erélyesen oly irányba intézkedni", hogy megszűnjenek a jogtiprások. A főszolgabíró május 21-i levelében alaptalannak minősítette Mezőfi vádjait, tapintatosnak és méltányosnak írva le az eljárást, mivel a „megtett intézkedések az állami és társadalmi rend követelményei". Beszédes érve szerint Mezőfi tevékenységének „nem Nagy-Magyarország a végcélja", és kétes, kommün alatt kompromittálódott egyénekkel érintkezik. Már a választások után, június 1-jén kelt levelében megerősítette, hogy „nevezettel szemben a legkisebb igazságtalanság sem történt, vádjai alaptalanok". Az alispán is jogtalannak ítélte Mezőfi panaszát, mivel „bizalmas jelentések folytán igaz, hogy több ember ellen eljárást kellett indítani, ezek azonban mind kihágást követtek el". Kiemelte Mezőfiék röpcéduláinak és a *Szabad Szó* cikkeinek „tendenciózus" tartalmát, az éjjeli gyűlések megakadályozását pedig azzal magyarázta, hogy a hatósági ellenőrzés éjjel nem biztosítható, ráadásul „megállapíttatott, hogy szűk körű megbeszélés örve alatt nagyszabású gyűléseket tartott és izgató röpiratokat terjesztett. Vizsgálat eredményeként ellene bűnvádi eljárás is tétetett."[91]

Mezőfiék a választások után kijelentették: „az erőszakoskodás és a jogfosztás attól a perctől vette kezdetét a [...] derecskei kerületben, amely percben Zsilinszkyt mint jelöltet odahozták." A *Szabad Szó*ban közölt cikkek a visszaélések szinte összes korabeli válfaját megemlítik: házkutatások, csendőrzaklatások, iratelkobzások, beszédek megtiltása, kerületből történő kiutasítások, etetés-itatás, vesztegetés, fenyegetés. Főkorteseiket (Pető Sándor, Szuromi Ignác, Erdey Imre) állításuk szerint letartóztatták és tiltott röpiratterjesztés ürügyén napokig börtönben tartották őket. Ismételten panaszkodtak a *Szózat* által a „világ legalkotmányosabb" emberének mi-

89 *Szabad Szó* 1922. április 2. 2. („Zászlóbontás Derecskén"). A lap szerint a párt Derecskén „sokezer ember" előtt tartott kampánygyűlést. Itt kell megjegyezni, hogy a *Szabad Szó* dátumozása teljességgel megbízhatatlan.

90 „Testvérek! Választópolgárok! [...] Aki a szavazókat etette, itatta, pénzelte, az súlyos törvényszegést követett el. De a szavazó azért oda szavazhat, ahová akar. Ha valaki etetésért, itatásért, pénzelésért vagy bármi egyébért a szavazótól voksot mer követelni: azt a törvény lecsukatja." A röpirat a továbbiakban részletezi, hogy ez az ipar- és italmérési jog bevonásával fenyegetett iparosokra és a közalkalmazottakra is vonatkozik. OSZK PKnyt. Választások 1922, 48-as Szocialista Párt.

91 Alispáni jelentés a belügyminiszternek. Berettyóújfalu, 1922. június 27. MNL OL, K 429 14. XXII.5/42/2. Levelek: ui.

nősített Ertsey Péter közjegyzőre,[92] aki kitiltotta az idegen embereket a kerületből. Mindemellett „kidoboltatták Derecskén, hogy akinek ügyes-bajos dolga van, siessen Zsilinszkyhez".[93] A lap szerint az ajánlások alapján több mint háromszor több szavazójuk volt, mint a kormánypártiaknak. (Ezt a hivatalos iratok egyértelműen megcáfolják, noha Mezőfi csakugyan több ajánlást gyűjtött: 1547-et 1410 ellenében.)[94] Egy másik cikkben arról írtak, hogy a Zsilinszky-párt főkortesei „hatósági közeg" feliratú karszalaggal közlekedtek.[95] Mezőfi szerint a kampány során rá is lőttek,[96] ami könnyen lehet túlzás, ám a közismert budapesti pokolgépes merénylet[97] és az alábbi, Zsilinszky-párti kortesdal óvatosságra int e tekintetben: „Uccu, Pajtás, itt a zsineg, / Kinek adjuk oda, kinek?! / Ne kérdezd, hogy kinek, minek? / Adjuk oda Mezőfinek... / Békebeli erős zsineg. / Mezőfinek zsineg minek? / Ha nem tudná, súgjuk mi meg: / Melyik részét illeti meg."[98]

A legkomolyabb inzultust, a „hajdúbagosi lovasrohamot" nem a pártlapból, hanem egy vármegyei hivatalos iratból ismerjük részletesen. Eszerint Sápi Péter Mezőfi-párti főkortes – „a falu elöljárósága szerint volt vörös katona és megbízhatatlan ember" – izgatott lázító röpirattal. 11:30 és 13:45 között „a katonaság és a huszárlovak ellátásban részesültek", ezért állt a szavazás. 14:10-kor a Zsilinszky-párt „központi kiküldöttje" jelentette, hogy a Mezőfi-párti szavazók között „zavargás és rendbontás tört ki, ami a szavazás zavartalan lefolyását meggátolta", ezért a szavazást 14:30-kor végleg leállították. Horváth Sándor százados a honvéd karhatalmi parancsnokságnak címzett jelentésében ekképp fogalmazott: „Cérna őrmestert 8 lovassal a megjelölt utcában verekedő tömeg ellen küldtem azzal, hogy a tömeget a szűk utcából a falu széle felé szorítsa ki és oszlassa szét. Magam a fennmaradó lovasokkal és eszközökkel a különböző helyeken gyülekező izgatott csoportokat oszlattam szét." A rend helyreállítása körül két csendőr „oly dicséretes, körültekintő és imponálóan szigorú fellépést tanúsított, hogy ezen kiváló szolgálatai elismeréseként dicséretre hozom őket javaslatra".[99] A szocialista

92 *Szózat* 1922. május 30. 4–5. („Derecske választott..."). A cikk szerint a választási biztosként is működő Ertsey plakátok segítségével magyarázta el a falu népének a választási jogokat és kötelességeket.

93 *Szabad Szó* 1922. április 23. 1. („A derecskei erőszak"). A lap szerint több mint egymillió koronát [körülbelül 7250 P] költöttek a kormánypártiak. A házkutatásról és választási anyagok lefoglalásáról viszont Szilágyi Lajos lapja is tudósított. *Bihari Újság* 1922. május 18. 2. A sérelem mértékét jelzi, hogy a *Szabad Szó* még hónapokkal később is visszatért az ügyre. *Szabad Szó* 1922. június 11. 1.

94 Bihar Vármegye T. H. Bizottsága központi választmányának iratai. Szavazási jegyzőkönyvek. 1922 A–V. Választási jegyzőkönyv. (Derecske.) MNL HBML IV. B. 403. 10.

95 *Szabad Szó* 1922. április 23. 3. („Hogy zajlott le a választás napja Derecskén").

96 *Szabad Szó* 1922. április 30. 1. (Mezőfi Vilmos, „Nem jutottam be a parlamentbe").

97 Szabó 1999, 96. A kampány során bevetett kormányzati visszaélésekhez: Uo., 95–101.

98 OSZK PKnyt. Kortesdalok, J–Zs, (M). A szöveg nem tartalmazott aláírást, így lehetséges, hogy erre célzott ifj. Áchim L. András egyik röplapjában, melyet aláírással vállalt „mint becsületes, igaz magyar emberhez illik, nyíltan, férfiasan! *Nem névtelenül*, gyáva kutya módjára!" [Kiemelés az eredetiben.] MNL OL, K 429 14. XXII.5/42/2. Ezt a feltételezést megerősíteni látszik a konfliktust napirenden tartó újság is. *Pesti Napló* 1924. november 1. 12. („Amikor még éhesek és rongyosak voltak a kisgazdák. Érdekes írások Áchim L. András fiókjából").

99 Bihar Vármegye T. H. Bizottsága központi választmányának iratai. Szavazási jegyzőkönyvek. 1922 A–V. Szavazási jegyzőkönyv. (Hajdúbagos) MNL HBML IV. B. 403. 10.

vezér a hangoztatott törvénytelenségek miatt a semmisségi kérvény beadását tervezte,[100] ám ehhez szükség lett volna az ajánlók felének hatóságilag igazolt aláírására. Beszámolójuk szerint a kérvényt azért nem tudták benyújtani, mert kivitelezhetetlen időpontokat és körülményeket követeltek meg tőlük, illetve a költségek megfizettetésével fenyegették meg az aláírókat.[101]

A választásokról teljesen más képet festett az említett egységes párti kortes, aki ekképp emlékezett meg a Bajcsy-Zsilinszky-emlékkötetben: „a kivezényelt huszárszázad az utcán és a piactéren vigyázta a választó tömeg mozdulatait. Egy huszárszakasz pedig az iskolaudvaron tartalékban helyezkedett el. Két másik szakasz pedig a kerülethez tartozó községekbe volt kihelyezve". Szintén Csóré Áron tudósít róla, hogy „petíció nem volt. Mezőfi Vilmos azzal nyugtatta meg híveit, hogy Zsilinszky Endrében olyan képviselőt kapott a derecskei kerület, akikben megbízhatnak, mert ő a kisemberek szószólója lesz."[102] Mezőfi közvetlenül az események után teljesen másképp emlékezett a szerinte egyáltalán nem békés végkifejletre: „május 28-án időlegesen diadalmaskodott az ármány és az erőszak. […] Sajnos személyesen elbúcsúzni nem tudtam tőletek testvéreim a derecskei választókerületben, mert nem engedték volna meg, hogy a községben tartózkodjam és a néppel érintkezhessem" – fogalmazott egyik röpiratában,[103] másutt pedig a harc folytatására buzdított.[104]

Mivel a „beavatkozások" mértékét és jellegét mindenhol a kilátások függvényében alakította a kormánypárt, figyelemre méltó a szoros küzdelemben megválasztott Zsilinszky által 1926-ban idézett azon, a *Pesti Napló* 1922-es megállapítására rímelő főispáni megjegyzés,[105] mely szerint Zsilinszkynek talaja „itt egyáltalán nincsen és az ő [ti. a főispán] fellépése nélkül engem könnyűszerrel leterített volna Mezőfi vagy más

100 *Szabad Szó* 1922. június 18.

101 *Szabad Szó* 1922. július 9. 1. Az ügyhöz továbbá: *Szabad Szó* 1922. június 11.; június 18.; július 9. Levéltári és sajtóforrások mellett egy kései – és több tekintetben megbízhatatlan – visszaemlékezés is tudósít az atrocitásokról. Féja Géza állítólag Fömötör Józseftől szerezte értesüléseit, aki a kivezényelt „gépfegyveres osztaggal megerősített huszárszázadot" vezette Derecskén. A visszaemlékezés szerint az előléptetése érdekében bizonyítani igyekvő Ertsey Péter erőszakolta ki a konfliktust, méghozzá igen nevetséges körülmények közt. Féja szerint bár minderről Zsilinszky nem tudott semmit, „ellenségei szüntelen számlájára írták ezt az erőszakot, nem is választották meg többé Derecskén". Féja 1982, 79–81.

102 Csóré 1984, 84–85. Csóré – Zsilinszkyhez hasonlóan – vitéz volt. Berényi [et al.] 1998, 152.

103 „Búcsúszó…" OSZK PKnyt. Választások 1922, 48-as Szocialista Párt.

104 „Kedves Vezérharcosunk! Bizalmi Testvérünk! Megköszönjük Önnek tisztelettel az 1922-ik esztendőben teljesitett fáradozást a »Szabad Szó« körül. […] Hisszük, hogy ezekben a nehéz napokban nem hagy el bennünket. Könnyű derült időben kitartani. De tessék a zivataros napokban is az elvért, az igazságért harcba szállni. Ön tudja, hogy sok a mi ellenségünk. A hatalom gyűlöl bennünket. Nem szeretik, hogy a népet tanítjuk, felvilágosítjuk. Minden szavunkra vigyáznak, hogy megfojthassanak." OSZK PKnyt. D 8.349 (1922).

105 1923–1927 közt Almásy Sándor töltötte be ezt a tisztséget Biharban. Vö. Bihar vármegye főispánjai. MNL HBML. http://hbml.archivportal.hu/data/files/144620980.pdf, letöltés dátuma: 2016. február 29.

destruktív".[106] A megválasztott képviselőt mindenesetre a kormánypárti *Bihar Népe* novemberben „népszerű és hírneves" képviselőként ünnepelte, aki már három helyen tartott beszámolót a kerületben, „óriási tömegek előtt".[107] A *Szózat* hasonló szellemben emlékezett meg a derecskei beszámolóról, kiemelve, hogy a kerület képviselője Miskolczy Lajos újonnan kinevezett főispán jelenlétében nagy sikerű beszédet tartott, bevonva hallgatóságát az ínségeseket segítő Horthy-akcióba is.[108] Emellett Zsilinszky – Kozma személyes támogatásával – Hosszúpályiban és Monostorpályiban megalakította a helyi hitelszövetkezetet.[109]

A parlamentben is jól helyezkedő[110] Zsilinszky nemcsak írásban és tettben, de szóban, a parlamentben sem tartozott a visszafogott politikusok közé; gyakori közbeszólásai, éles hangú felszólalásai mellett többször volt alanya a mentelmi bizottság eljárásainak és napirendben voltak párbajai is.[111] Az országházban[112] és saját lapjában[113] is előszeretettel ostorozta a „bankokráciát", az állam érdekérvényesítő erejének növelését követelve.[114] Kormánypártból kifelé tartó fajvédelmi kritikáját hűen tükrözi a földreform, ráadásul ez az egyetlen konkrétan derecskei ügyként felvezetett témája a parlamentben. Saját szavaival: „A helyzet a derecskei kerület legtöbb községében az, hogy ma egy igen kiváló, országosan ismert földbirtokrendező bírónak kezében van az ügy, aki igen gyorsan, igen kitűnően tárgyalja le az egyes községekben a birtokreform ügyét.

106 Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Sztranyavszky Sándornak. 1926. november 28. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 2 d. Választások, 1926.

107 *Bihar Népe* 1922, november 9. 2.

108 *Szózat* 1922. november 7. 3.

109 Uo. és Zsilinszky Endre levele Kozma Miklósnak. 1922. október 25. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 1. d. Budapesti lapok. Zsilinszky (1921–1926).

110 Ahogyan a liberális napilap megjegyzi: „gyors karriert csinált kormánypárti népszerűség dolgában Zsilinszky Endre, akit nyomban elhelyeztek a külügyi, a mentelmi és a véderő bizottságba." *Pesti Napló* 1922. június 24. 2.

111 1924. október 8-án tett állítólagos – Nemzetgyűlési Naplóban nem található –, ébredőkre vonatkozó megjegyzése („miénk a bíróság") például nagy vihart kavart az országházban (NN 1922. XXVI. köt. 1924. október 9. [115.] október 22. [332.] és a baloldali sajtóban egyaránt. *Népszava* 1924. október 10. 1. és 1927. január 9. 13. *Pesti Napló* 1924. október 23. 5. és 1926. január 6. 16. 1925 februárjában Zsilinszky két ügyében is a mentelmi jogának felfüggesztését javasolta a bizottság. *MTI Hírkiadás (belpolitika, külpolitika)* 1925. február 5. 11.

112 Például NN 1922. XVIII. köt. 24. (1923. december 13.)

113 Például Zsilinszky Endre: Van-e bankokrácia hagyományosan? *Szózat* 1923. március 27. 1 Uő: A bankokrácia Achiles-sarka. *Szózat* 1923. április 29. 1. Uő: Rendszerváltozást!. *Szózat* 1923. augusztus 11. 1. Uő: A Nemzeti Hitelszövetkezet válsága. *Szózat* 1924. december 7. 2. Itt érdemes megjegyezni, hogy a korszak nyilvánosságában a parlamenti szónoklatok gyakorta visszaköszöntek a folyóiratok hasábjain, vagyis nemcsak a rivális képviselőknek, de az újságíróknak is szóltak. Vö. Sipos 2004, 120.

114 Nagyra értékelte például az erős koronát megteremtő, 1923-ban meggyilkolt csehszlovák pénzügyminiszter, Alois Rašín munkásságát arra vonatkozóan, „hogyan lehet nemzeti gazdaságpolitikát csinálni". Rašín könyvéből felolvasva a parlamentben kifejtette: „Tudom, hogy Rasin nagy ellenségünk volt, hogy bennünket gyűlölt és a mi testvéreinket üldözte, de azért mégsem tudom megtagadni a tiszteletemet irányában és az emléke iránt azért, (*Zaj jobb felől.*) mert a gazdasági nacionalizmusnak egy olyan hatalmas példányát láttam benne, aminőt nem láttam idehaza sehol senkiben. (*Zaj jobb felől.*)" NN 1922. XVI. köt. 126. (1923. augusztus 22.)

[...] A járásban van egy nagyon kitűnően bevált járási gazdasági felügyelő is, aki szintén megteszi a maga kötelességét. A főszolgabíró szintén nyíltan és erőteljesen azon van, hogy megakadályozza azokat a gáncsvetéseket, amelyekkel a birtokreformot meg akarják akadályozni. [...] A derecskei járásban az egyik községben több mint 1300 kataszt rális holdnyi nagybirtok áll a birtokreform rendelkezésére, amely föld egy Lichtschein nevű zsidó[115] tulajdona. [...] Ez a nagybirtok nem háborús birtok, de nem sokkal a háború előtt szereztetett. [...] Annál könnyebb a megoldás magában Derecskén, mert ugyanezeknek a Lichtschein testvéreknek a szomszédos községben, Hosszúpályiban 6500 katasztrális holdnál nagyobb birtokuk van, ezenkívül más járások területén még egy csomó birtokuk, tudomásom szerint ezer holdon felül és egy óriási nagy bérletük. Egy másik községben az egyedüli birtok, amely a birtokreform céljára rendelkezésre áll, egy 300 katasztrális holdnál nagyobb háborús birtok, egy többszörösen büntetett előéletű galiciai zsidó család tulajdonában. [...] Ugyancsak ebben a községben van egy szintén zsidó háborús birtok, amely ennél kisebb, és még két birtok. Ezek a nagybirtokok, középbirtokok és még egy csomó háborús középbirtok áll rendelkezésre a derecskei járás területének legnagyobb részén, úgyhogy a birtokreformot minden nehézség nélkül végre lehet hajtani, anélkül hogy fontos nemzeti érdekeket sértenénk itt ezeknek a középbirtokoknak elvételével, illetve ezeknek a nagybirtokoknak megnyirbálásával."[116] Egyrészt tehát Zsilinszky vehemens antiszemita érveléssel értekezik a „többszörösen büntetett galíciai zsidók" érdemtelennek vélt földbirtoklásáról, másrészt helyi szinten tetten érhető szabotázsokat és túlkapásokat említ, harmadrészt – ezzel összefüggésben – a közigazgatást és a kormányt védi, akiket csupán a körülmények hátráltatnak. Zsilinszky a kis- és nagybirtokos rétegről következetesen együtt beszélt, vagyis egy megszervezendő egységes érdekközösségként láttatta ekkor még az agráriumot,[117] noha a kis- és középbirtokok megerősítését – elsősorban szociális okokból kifolyólag – határozottan pártolta.

115 A Lichtscheineket a régió zsidóságát családonként, aprólékosan bemutató kiadványban nem tárgyalják. Vö. Moskovits 1984. Ezzel szemben az 1998-as községmonográfia – az 1895-ös gazdacímtárra hivatkozva – „izraelita"-ként tartja számon a Derecskei Takarékpénztár irányításában is szerepet vállaló Lichtschein Mózest, aki az első világháborúban komoly összeggel támogatta a hadiözvegyek, hadiárvák, rokkantak „és az ellenség betörésének áldozata számára" létrehozott alapot. Zsilinszky földterületre vonatkozó adatai egyébként helytállóak, mivel Lichtscheinék „jól felszerelt mezőgazdasági üzeme"-e 1912-ben 1380 kat. holdat tett ki. Berényi [et al.] 1998, 107. és 117. Idézet: 136. Moskovits kötete megemlékezik a képviselőről, akinek „német-ellenes, hazafias szónoklatait sokszor hallottuk a lakásunkhoz közel lévő Polgári Körben". Moskovits 1984, 69. Tegyük hozzá: németellenes beszédeket aligha tartott Derecskén (vagy máshol) 1922 és 1926 között Zsilinszky Endre.

116 NN 1922. XIII. köt. 154–160. (1923. június 27.) Vö. Zsilinszky Endre: A birtokreform kátyúban. *Szózat* 1924. november 12. 1–2. Már a földreform vitája idején elhangzott olyan felvetés a parlamentben, miszerint elsősorban a zsidó birtokokat kellene „elvenni" az intézkedéshez. NN 1920. I. köt. 122. (1920. március 17. Fangler Béla közbeszólása.) Az információért Zeidler Miklósnak mondok köszönetet.

117 Vö. Zsilinszky Endre: Meg kell teremteni a magyar agrárius front egységét. *Szózat* 1923. december 14. 3–5.

Derecskén a földreform során végül valóban főként a Lichtschein-uradalmat vették igénybe. Ennek következtében valamivel több mint félezer ember kapott 1–2 hold közti parcellát. Jobban jártak a „vitézek", akik a fenti uradalom mellett Derecske község birtokállományából is részesültek, átlag 9 hold mértékben. A bérbe adott községi földek eléggé átláthatatlan helyzetét 1926-ban igyekezett rendezni a község.[118] Ezek az intézkedések a helyi mezőgazdaságból élők mintegy 30%-át kitevő földnélkülieket és törpebirtokosokat pozitívan érintették, helyzetükön számottevő változást mégsem okozott a földbirtokrendezés.[119]

A bihari településen élénk egyesületi élet volt, benne komoly múltra visszatekintő Polgári Olvasókörrel és a módosabb gazdák gyűjtőhelyével, a Gazdakörrel. A szegényügyet egyházi és társadalmi szervezetek karolták fel, míg a korszak jellegadó egyesületei (például MANSZ, Levente, MOVE) a húszas évek első felében jelentek meg Derecskén, vélhetően nem függetlenül Zsilinszky személyétől, aki 1925-től országos ügyvezető elnöke volt a MOVE-nak.[120] Hasonlóképpen szerepe lehetett a földreform kivitelezésében és a segélyekben, de egykori híve szerint mandátuma lejárta után is igyekezett segíteni a helyieknek: „Ma is mondják Derecskén az öregek, hogy ha az 1920-as években nem Zsilinszky Endre Derecske országgyűlési képviselője, akkor azt a kis földet sem kapták volna meg a helybéli parasztok. [...] Még élnek Derecskén első világháborús hadiözvegyek is, akinek [...] gyermekei ugyancsak Zsilinszkynek köszönhetik a nyugdíjak és segélyek folyósítását. [...] Az ő közbenjárására építették Derecskén a 12 tantermes iskolát, amelynek építéséhez Zsilinszky 40 ezer pengő segélyt szerzett az akkori népjóléti minisztériumtól", pedig már nem is volt a kerület képviselője.[121] Inkább az elöljáróság és a képviselő-testület, mintsem Zsilinszky személyes érdeme, de 1922-ben vezették be a villanyt a községbe, 1926-ban napközis otthon épült, a húszas évek második felében bővítették a községházát, „szegényházat létesítettek, megkezdte munkáját a tüdőbeteg-gondozó intézet, jelentősen támogatták a polgári és református iskola építését, artézi kutakat fúrattak, megkezdték a főutca kikövezését" és lakótelep is létesült."[122]

118 Szendrey–Nyakas 1980, 287–289.

119 Berényi [et al.] 1998, 146.

120 A Polgári Olvasókör kulturális célokat szolgált, de egyre inkább a közép- és kisparaszti rétegek gyűjtőhelyévé vált. „Különösen szoros szálak fűzték Bajcsy-Zsilinszky Endréhez. Paradox módon e kapcsolat akkor alakult ki, amikor Bajcsy-Zsilinszky Endre az 1922-es választásokon Derecskén a kormánypárt színeiben, szélsőjobboldali nézetekkel lépett fel." Szendrey–Nyakas 1980, 293. Vigh Károly szerint a Polgári Olvasókörbe Zsilinszky mandátuma előtt is járt a *Szózat*, sőt innen „ismerték meg Zsilinszky nevét". Vigh 1992, 70.

121 Csóré 1984, 83–85. Zsilinszky derecskei ügyekben történő lobbizásaihoz: Sávoly 1986, 87., 93–95.

122 Berényi [et al.] 1998, 144–145. Idézet: 144.

Zsilinszky kormánypárti képviselőként is ragaszkodott – az egyetemi fiatalságra támaszkodó, körükben népszerű[123] – nacionalista, antiszemita,[124] militarista,[125] fajvédő nézeteihez és az ehhez kapcsolódó radikális politikához és társadalomátalakításhoz. 1922-ben éppen a parlamentben beszélt arról, hogy „megvallom őszintén, nem irtózom a diktatúrától, sőt éppen történelmi tanulmányaim alapján azon a meggyőződésen vagyok, hogy a forradalmakból egy új, szilárd állami és nemzeti konstrukcióra való átmenet szinte elképzelhetetlen diktatúra nélkül. […] Én még Bethlen Istvánnak is megadnám ezt a diktatúrát, ha a három esztendő előtti Bethlen Istvánnal állanánk szemben. […] Én megadnám neki ezt a diktatúrát, ha ez az ő diktatúrája volna és ha nemzeti diktatúra volna, hasonlatos Mussoliniéhoz."[126]

Ugyanakkor publicisztikája azt is megerősíti, hogy komolyan gondolta: „mi igenis ezekről a nacionalista padokról a legerősebb szociális szellemet, szociális gondolkozást, szociális törvényhozást és intézkedést követeljük. (*Ugy van! bal felől és a balközépen. Zaj jobb felől és a szélsőbaloldalon.*)"[127] Bár Zsilinszky cikkeiben visszatérő jelleggel ostorozta a szociáldemokrácia nemzetietlenségét és követelte tőlük az osztályharc feladá-

123 Az ÉME-t és a Turult védi az egyetemi és főiskolai ifjúság kulturális és szociális helyzetével összefüggésben: NN 1922. XIX. köt. 279. (1924. január 18.) Mint fogalmazott, az egyetemi és főiskolai diákság „csodálatos […] kibontakozása" üdvös és támogatandó. Zsilinszky 1924, 17. Vö. Uő: Vámossy Tibor. *Szózat* 1921. október 9. 1. Uő: A főiskolai ifjúság. *Szózat* 1921. október 27. 1–2. Uő: Elég volt!. *Szózat* 1923. március 17. 1. Utóbbi írásának apropója, hogy Zsilinszky beszédet intézett az előzőleg *Az Est* kiadóhivatala előtt zavargó – ott kardlappal szétszórt – fiataloknak, akik *A Nép* és a *Szózat* kiadóhivatala elé siettek tüntetni „a keresztény sajtó mellett". A fajvédő politikust egy rendőr felelősségre vonta be nem jelentett beszéd miatt, Zsilinszky mentelmi jogára hivatkozott. *Budapesti Hírlap* 1923. március 16. 4. *Pesti Napló* 1923. március 16. 3. További adatok Zsilinszky és az ifjúság viszonyához: Zsilinszky Endre: Ludovikások. *Szózat* 1925. június 25. és Kerepeszki 2012, 159–160, 194.

124 Vass József munkaügyi és népjóléti miniszterhez intézett közbeszólása: „Zsilinszky Endre: Méltóztassanak 30 000 galíciait kiküldeni az országból, mindjárt lesz lakás!" NN 1922. XXII. köt. 26. (1924. március 26.) A *Szózat*ban a húszas évek elején védi a különítményeseket a felelősségre vonással szemben. Zsilinszky Endre: Antimilitarista mellékzöngék. *Szózat* 1920. június 10. 1. Uő: A nemzeti hadsereg helyzete. *Szózat* 1920. június 16. 1. Uő: Viharfelhők. *Szózat* 1921. augusztus 3. 1–2. Uő: Pro domo. *Szózat* 1921. augusztus 7. 2. Uő: Nyilatkozat a Héjjas-afférról. *Szózat* 1922. július 9. 5–6. Uő: Jobbra is, balra is. *Szózat* 1992. július 27. 1. Héjjas rövid letartóztatása után Zsitvay Tibor és Zsilinszky Endre társaságában hagyta el a fogházat. *Pesti Napló* 1922. július 28. 7.

125 Ennek egy korábbi, összefoglaló jellegű kifejtése: Zsilinszky, 1920b.

126 NN 1922. XXIII. köt. 397. (1924. április 16.) Néhány cikke, melyekben elismerően nyilatkozik az olasz fasizmusról: Zsilinszky Endre: A diadalmas Itália. *Szózat* 1922. november 5. 1. Uő: Az olasz diktatúra. *Szózat* 1923. március 11. 1–2. Uő: Olaszország és a közép-európai szláv előretörés. *Szózat* 1923. október 21. 1–2. Uő: Olasz rinascimento – magyar megújhodás. *Szózat* 1924. június 8. 1–2. Uő: Sacro egoismo. *Szózat* 1924. június 15. 1–2. Uő: A nemzetközi szabadkőművesek Olaszország ellen. *Szózat* 1925. január 25. 1–2. Zsilinszky lelkesedésére jellemző, hogy Kozma 1922. november 16-án olasz kapcsolataira hivatkozva kéri, hogy „az olasz-magyar barátságról mérsékeltebb hangnemben írjanak, mert a jelenlegi túlzott hang" kontraproduktív. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 1. d. Budapesti lapok. Zsilinszky (1921–1926).

127 NN 1922. XVI. köt. 127. (1923. augusztus 22.) Zsilinszky a kormány lakásépítésre vonatkozó tervei kapcsán is közös nevezőre helyezkedett a szociáldemokratákkal, mivel a törvénytervezet szerintük „kizáróan a nagytőkének kedvez". *Budapesti Hírlap* 1923. augusztus 23. 2.

sát,[128] a *Szózat* és a *Népszava* közösen lépett fel az 1924-es, tisztázatlan hátterű, ám komoly következményekkel járó nyomdászbérharc idején, jóllehet a fajvédő főszerkesztőt nem szociális érzékenysége vezette döntésében.[129] Zsilinszky a munkásmozgalmat természetes jelenségnek vélte, melyet csupán a kívülről jött (zsidó) vezetők rontanak meg. Saját szavaival: „A *Népszava* a szociáldemokrata magyar munkásság lapja, arra pedig egyenesen társadalomélettani szempontból van szükség."[130] Vagyis: „Békét akarunk az egész magyar munkássággal. De porrá akarjuk taposni a destruktív radikalizmusnak, a Galilei-körnek, segédcsapatainak és segédegyesületeinek összes földfölötti és földalatti műhelyeit [...]. Ezekkel nincs béke tökéletes megsemmisülésükig."[131] E fő támpontok mellett az ellenségkép a fajvédelem aktuális hatalmi pozíciója szerint módosult,[132] és a szociáldemokraták is vehemensen támadták őt, többször felemlegetve Áchim halálát,[133] illetve a származása és politikája közt feszülő ellentétet.[134] Összefoglaló jelleggel azt mondhatjuk, Zsilinszky munkáspolitikájának fő viszonyítási pontja ebben az időszakban a bismarcki Németországban diákkorában megismert – határozottan nemzeti

128 Mint fogalmazott: „vér, idegrendszer, világnézet" bennük a nemzetköziség. Zsilinszky Endre: A magyar szociáldemokrácia válsága. *Szózat* 1919. október 28. 1. Vö. például Uő: Az osztályharc felfüggesztése. *Szózat* 1919. november 28. 1. Uő: A kijózanodás útján. *Szózat* 1919. december 19. 1. Uő: Új szociálpolitika. *Szózat* 1922. július 6. 1. Uő: A tőke ellen? I. *Szózat* 1920. február 11. 1–2. Uő: A tőke ellen? II. *Szózat* 1920. február 12. 1–2. Uő: Új szociálpolitika. *Szózat* 1921. július 6. 1. Uő: A munka becsülete. *Szózat* 1923. július 8. 1–2. Uő: Rendszerváltozást!. *Szózat* 1923. augusztus 11.1.

129 Zsilinszky az ez idő tájt tárgyalt szanálási javaslat miatt tartotta létfontosságúnak, hogy megjelenjen a lap, mivel szerinte „ez oly végzetes és sorsdöntő ügy", mely „eldönti félszázadra az ország sorsát, és amely végzetesen befolyásolja Magyarország fejlődését." Idézi: *Pesti Hírlap* 1924. május 6. 4. Ezen felül érdemes megfontolni az anyagi szempontok szerepét is, hiszen a kritikus napokban a hivatalos pótújság (*Magyar Sajtó*) mellett – szociáldemokrata-fajvédő megállapodás alapján – egyedül a *Népszava*, a *Szózat* és *A Nép* jelent meg. Bódy 2003, 36–53.

130 Zsilinszky Endre: „Hírlapok szolidaritása". *Szózat* 1920. május 22. 1.

131 Zsilinszky Endre: Békét az egész munkássággal!. *Szózat* 1920. március 7. 1. A cikk a *Népszava* szerint „eltekintve egyes téves következtetésektől [...] a polgári osztály komoly lépését jelenti felénk". *Népszava* 1920. március 9. 1.

132 A fajvédelem kormánypárti korszakában Zsilinszky arra sarkallta a munkásvezéreket, hogy méltányolják a keresztény nemzeti szociálpolitikát. Zsilinszky Endre: Feszült várakozás. *Szózat* 1922. június 27. 1–2. Ellenzéken ugyanakkor már a kormányt vádolta „a szocialistákkal kötött szerencsétlen paktum balsikeréért, szomorú következményeiért, a forradalmi szociáldemokrácia megerősödéséért" és a komoly szociálpolitika elmaradásáért. Zsilinszky Endre: Hatalmi politikát!. *Szózat* 1925. január 31. 1. Olyan eset is előfordult a parlamentben, hogy Zsilinszky beszédekor a szociáldemokraták felálltak és kivonultak a folyosóra. *Budapesti Hírlap* 1926. január 22. 2.

133 *Népszava* 1925. január 27. 10. 1925. június 19. 4. és 1926. április 10. 5.

134 Egy ízben rá hivatkozva nevetségesnek nevezték, hogy „tótok fokossal hadonásszanak" (*Népszava* 1921. november 17. 6.), máskor „csupa tót Zsilinszky Endre nemzetgyűlési képviselő"-nek titulálták (*Népszava* 1921. március 11. 10.), de az is előfordult, hogy „jeles Szvatopluk-ivadék"ként emlékeztek meg róla. (*Népszava* 1926. március 12. 11.) Emellett a *Népszava Az Est*re hivatkozva állította, hogy Zsilinszky Matthias Erzberger (1875–1921) német politikus gyilkosait saját szerkesztőségi szobájában bújtatta. (*Népszava* 1925. január 1. 13.) Többek között ezért is „a gyilkosok újságjának lapvezére"-ként aposztrofálták. (*Népszava* 1925. szeptember 1. 1.)

alapú – munkásjóléti rendszer volt.[135] Ebből fakadóan a tőkés fejlődést nem vetette el, csupán annak magyarországi „elfajult" változatát, benne a „nemzetietlen" szociáldemokráciával.[136]

A fiatal politikus által ostorozott bethleni konszolidáció[137] nem engedett teret semmiféle radikális politikának, ami folyamatos konfliktusokhoz, majd a Gömbös-csoport kormánypártból történő 1923. augusztusi kilépéséhez és a Fajvédő Párt 1924. októberi zászlóbontásához vezetett.[138] A hivatalosan Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt nevet viselő alakulat a szabad királyválasztás mellett tett hitet, Magyarország „agrárszellemben való újjászervezését" tervezte, a „gazdasági liberalizmus" elleni küzdelmükben pedig támaszkodtak volna a „népies erők"-re is. Ennek ellenére – ahogyan Bajcsy-Zsilinszky is kiemelte utólag[139] – társadalmi bázisuk miatt hangsúlyosabbak voltak a középosztályra, mindenekelőtt a közalkalmazottakra vonatkozó pontok.[140] Mint fogalmaztak: „Meg kell mentenünk a magyar művelt középosztályt: ez ma a fajvédelem abc-je."[141] A gazdasági életben a zsidóság radikális, társadalmi részarányának megfelelő visszaszorítását tervezték, valamint vám- és adóreformot, illetve a földreform „gyors, részrehajlatlan és lelkiismeretes" végrehajtását követelték. Utóbbi tekintetben az összes „idegen kézen lévő nagybirtok" megváltása, az 1000 hold feletti hitbizományok megszüntetése és a 15 ezer holdas földbirtokmaximum mellett szálltak síkra. A magyarság „nagyszerű világtörténelmi küldetés"-ét vizionálták, „politikailag független, területileg és gazdaságilag életképes" Magyarországot akartak és „keresztény" (tehát nem zsidó) szellemben szervezték volna újjá az országot. A magántulajon alapján állva hirdettek munkásvédelmet, korporációs alapon képzelve el az osztályellentétek felszámolását. Céljaik között szerepelt a független közigazgatás, a decentralizált államigazgatás és a keresztény, faji alapú népnevelés.[142]

Érdekes kérdésnek ígérkezik a kormánypárt színeiben mandátumot szerzett Zsilinszky bihari ellenzékének reakciója a riválisa „színeváltozására". A regionális ellenzéki

135 Mély nyomokat hagyott benne a német szellemiség, a technikai vívmányok, a munka- és lakáskörülmények. 1927 végéig kifejezetten elragadtatottan írt tapasztalatairól, publicisztikájában is rendre összehasonlítva a német és a magyar viszonyokat. Vö. Barta 2016b.

136 Vö. Vonyó 2012, 56–71.

137 „Az én meggyőződésem az, hogy egyesegyedül az ország mai belső és külső nyomorúságát konszolidálta a kormány és konszolidálta vele a maga uralmát." NN 1922. XIX. köt. 274. (1924. január 18.)

138 1924. október 19-én, Kecskeméten, Héjjas Iván pátriájában és pártfogásával bontott zászlót a Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt (közkeletű nevén: Fajvédő Párt). Vonyó 2014, 118.

139 Idézi: Vigh 1992, 89–90.

140 „A munkáskérdés mellé, mint annál még súlyosabb szociális probléma, a tisztviselőkérdés és az egész középosztály problémája sorakozott." Zsilinszky Endre: Második tatárjárás. *Szózat* 1924. június 1. 1. Jellemző, hogy a középosztály kapcsán Zsilinszky jóformán csak a tisztviselőkről szól. Vö. Uő: Mentsétek meg a középosztályt. *Szózat* 1923. május 13. 1–2.

141 Zsilinszky Endre: Az érem másik oldala. *Szózat* 1923. július 27. 2.

142 Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc. (szerk.) 1991,101–109. Lásd továbbá: *Fajvédőkiáltvány: a Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt programmja: 1924. október*. Bp., 1924. E kiáltvány jelentős részét Zsilinszky írta. Vonyó 2012, 61. A politikai váltást négyrészes sorozatban részletezi: Zsilinszky Endre: Táborba! (I–IV.). *Szózat* 1924. január 1. 1–2., jan 3. 1–3., január 4. 1–3., január 5. 1–2.

periodika, a Szilágyi Lajost támogató *Bihari Újság* 1923-ban egyrészt felhívta a figyelmet a kormánypárt vélt ármánykodásaira, másrészt viszont Zsilinszkyvel szemben meglehetősen visszafogott hangot ütött meg. Mint politikust elítélte pálfordulásáért, de becsületességét, őszinteségét nem kérdőjelezte meg, bírálta ugyanakkor Zsilinszky bihari szavazóit, akik kormánypártiak maradtak, vagyis elhagyták azt, akihez egykoron protekcióért fordultak „egy »méltóságos« cím kieszközléséért avagy egy állásért".[143] Mindez azért is figyelemre méltó, mert az írást személyesen jegyző Szilágyi, valamint Zsilinszky hosszan húzódó verbális ütközetek[144] után 1921 májusában maradandó fizikai sérüléseket okoztak egymásnak. A legitimista berettyóújfalui képviselő MOVE-t bíráló megjegyzéseit a heves vérmérsékletű, nagy kedvvel párbajozó[145] – és szabad királyválasztó – Zsilinszky nem tűrte. Az 1921. május 27-i híradás szerint „Szilágyi Lajos dr. és Zsilinszky Endre dr. lovagias ügye ma délelőtt a Fodor-féle vívóteremben fegyveres elintézést nyert, amelynek folyamán az első összecsapásnál Szilágyi a homlokán egy hét centiméteres, Zsilinszky pedig a bal arcán egy tizenkét centiméteres sebet kapott. A párbaj után a felek kibékültek." [146] A fajvédő politikus tette Horthy melletti hitvallás is volt egyben, aki iránti hűségét – és annak arcán viselt jelét – élete végéig megőrizte.[147]

Az ellenzékbe vonulást természetesen meg kellett magyarázni a választóknak is, amit személyes vizit mellett egy röpirat formájában oldott meg Zsilinszky. Az *Újévi nyílt levél a derecskei választókerület polgáraihoz* című kiadvány Budapesten, a Zsilinszky Gábor által irányított Stádium kiadónál jelent meg. A szerző „sivár és meddő négy esztendőről" értekezett, ahol nem a program volt rossz, hanem a „kormányzati rendszer".

143 Szilágyi Lajos: „Együtt a mélység felé". *Bihari Újság* 1923. szeptember 27. 1.

144 Zsilinszky Endre: Gömbös – Szilágyi. *Szózat* 1920. augusztus 18. 1. Uő: Napfényre a titkos mozgató erőkkel. *Szózat* 1920. november 30. 1. Uő: Hérosztratoszi munka. *Szózat* 1921. március 8. 1–2. Utóbbi cikkében a katonai önkényeskedést felemlegető Szilágyi kompetenciáját is megkérdőjelezi, mivel szerinte a legitimista politikus „a háború igen tekintélyes részét mint a József-utcai frontszakasz vezérkari főnöke hadakozta végig". Uo. 1.

145 Zsilinszkynek már a Monarchia hadseregében komoly fegyelmi ügye volt, melyből csak Fejérváry Géza és Tisza István közbenjárása segítette ki. Fejérváry Géza levele (címzett ismeretlen). Budapest, 25 Juni 1910. Österreichisches Staatsarchiv. Kriegsarchiv. Militärkanzlei Seiner Majestät. 1910 1-3/87. A forrásért Számvéber Norbertnek mondok köszönetet. Bajcsy-Zsilinszky utolsó, fegyveres elégtételről tudósító levele 1944. március 3-ról származik. OSZKK 28. fond. 2. Bajcsy-Zsilinszky Endre lovagias ügyeire vonatkozó iratok.

146 MTI „Kőnyomatos". Napi hírek / Napi tudósítások (1920–1944). 1921. május 27. péntek, 3. és *Körösvidék* 1921. május 24. 1.

147 Horthy iránt Zsilinszky eleinte rajongó, majd támogató, utolsó éveiben pedig megértő volt. Hűségét már a budapesti bevonulás idején írt patetikus cikkeivel bizonyította, de más kritikus pillanatokban (például kormányzóválasztás, királypuccsok, Beniczky-ügy stb.) sem vonakodott a nyílt hitvallástól. Vö. Zsilinszky Endre: Szabadság. *Szózat*, 1919. november 15. 1. Uő: Hadsereg és nemzeti politika. *Szózat* 1919. november 18. 1–2. Uő: Legyen vége a bálnak. *Szózat* 1919. december 10. 1. Uő: Erős kezet!. *Szózat* 1919. december 14. 1–2. Uő: Horthy és senki más. *Szózat* 1920. február 14. 1. Uő: Reflexziók. *Szózat* 1921. április 7. 1. Uő: Elég volt. *Szózat* 1921. október 23. 1. Uő: Éjfél tizenkettő!. *Szózat* 1925. június 3. 1–2. Zsilinszky a Beniczky-ügy idején a Várban megtartott, kormányzópárti szimpátiatüntetés egyik vezetője volt. *Budapesti Hírlap* 1925. június 13. 4. Húszas évekbeli szerepéhez a Horthy-kultusz építésében: Turbucz 2015, 79–161.

Az ellenzékbe vonulás okaként a koncepciótlanságot, valamint a gazdasági és szociális érzéketlenséget jelölte meg. Ismételten hitet tett a keresztény, faji alapú kultúrpolitika, a magyarosított (értsd: zsidótlanított) agrár- és hitelpolitika, az etatista szociálpolitika és az olaszbarát külpolitika mellett.[148] Az 1924 májusában személyesen is tanulmányozott fasiszta Olaszország tehát kül- és belpolitikai téren is példakép volt a számára, jóllehet, mint fogalmazott: „engem ebben a pillanatban főleg a szociális intézkedései és intézményei érdekelnek a fascizmusnak."[149]

Zsilinszky 1925. április 19-én Kádár Lehellel Derecskére utazott, hogy személyesen is megmagyarázza az ellenzékbe vonulást,[150] októberben pedig beszámolót tartott kerületében.[151] Áprilisi látogatása alkalmával Börcsök Sándor községi főbíró a kormányzóra mondott köszöntőt a Polgári Körben tartott szombati közvacsorán, míg a képviselőt „Szőke János gazda, községi törvénybíró köszöntötte". Zsilinszky másnap a *Szózat* beszámolója szerint kétezer fő előtt tartotta meg beszámolóját Derecske főterén Uray Gyula tanító üdvözlése után. Az „egészben véve elhibázott" földreform kapcsán immáron a kormány felelősségét emlegette, és annak pénzügypolitikáját ostorozta, mivel „csak az államháztartás rendbehozatala lebeg a kormány szeme előtt, nem pedig a gazdasági életnek és a keresztény magyar gazdasági egzisztenciáknak megerősítése és fellendítése. [...] Foglalkozott a kormány helytelen, zsidó- és bankbarát vám- és adópolitikájával s e kettőt jelölte meg a tűrhetetlen drágaság legfőbb okául." Szintén a fajvédő lap beszámolója szerint Zsilinszky „beszélt még a kormány külpolitikájáról, a magyar kisebbségek védtelenségéről a megszállt területeken és a zsidókérdésről, sürgetvén ez utóbbiban az intézményes megoldást". Délután a földigénylőknek tartott népes gyűlést a Polgári Kör udvarán (itt Áros János köszöntötte a „nincstelenek" nevében), majd Konyárra kocsizott, ahol „igen nagyszámú hallgatóság előtt" tartotta meg beszámolóját.[152]

Bár már a fentiekből is érzékelhető a támogatás gyengülése, a helyi potentátok (alispán, főszolgabíró stb.) távolmaradásánál jóval keményebb jelzéseket is kapott az immáron vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre nevet viselő politikus. Az 1924-es nyomdászsztrájk kapcsán indított perekben egyrészt a *Szózat* betiltása miatt írt fajvédő kiáltvány aláíró társszerzőjeként került bíróság elé, másrészt – mivel a kiáltványt közölte a lap – „sajtó útján elkövetett rágalmazás" miatt is felelnie kellett tetteiért Töreky Géza tanácsa előtt, ahol végül egyhavi fogházra és ötmillió korona [körülbelül 400 P] pénzbüntetésre ítélték.[153] Bajcsy-Zsilinszky mint „becsületes magyar hazafi" és „önzetlen

148 Zsilinszky 1924.

149 Zsilinszky Endre levele Kozma Miklósnak. 1924. május 3. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 1. d. Budapesti lapok. Zsilinszky (1921–1926).

150 Vigh 1992, 81.

151 MTI. Heti kiadás. 1925. 85. kiad. (október 29.) 2. old.

152 *Szózat* 1925. április 21. 3. („A fajvédelem fő feladata az elhanyagolt kisemberekről való gondoskodás. Zsilinszky Endre beszámolója") A lap Kádár Lehel „zsidóveszedelemmel" kapcsolatos szónoklatait is részletezi, kiemelve, hogy vasárnapi „beszédét minduntalan félbeszakította a kitörő derültség és lelkes taps s Derecske magyarjai a szónokot alig akarták leengedni a pódiumról". Uo.

153 *Szózat* 1925. december 5. 12. és december 6. 3. *Békésmegyei Közlöny*. 1925. december 6. 2. *Budapesti Hírlap* 1925. december 5. 11. Féja Géza emlékei szerint Zsilinszky és Töreky ismerték egymást (ellen-

nacionalista harcos" értetlenül állt az ítélet előtt, és nyílt levéllel fordult az igazságügy-miniszterhez, noha nem fellebbezett.[154] 1926-ban a MOVE körüli folyamatos teendők mellett a tavasz a *Szózat* végső agóniájáról szólt,[155] nagyszabásúnak szánt „nemzeti demonstrációja" meghiúsult,[156] majd nyáron a *Magyarság*ban megjelent, a klebelsbergi kultúrpolitikát fajvédelmi látószögből kritizáló cikke[157] miatt keletkezett kisebb vihar körülötte. Az MTI szükségét érezte ennek kapcsán három oldalon keresztül idézni a minisztert ért támadással szembeni élénk tiltakozást, melynek keretében „a nagy koncepciókat meg nem értő törpék" és „az alkotásra tehetetlen irigyek gyűlölködései" ellen ragadtak tollat kisgazdák és polgári iskolai tanárok.[158]

Ha a fentiekből még nem, Mezőfi sorsából Bajcsy-Zsilinszkynek tudnia kellett (volna), mit jelent az ellenzéki startpozíció a korabeli választásoknál. 1926-ban ellenfele ráadásul nem szocialista politikus, hanem a nála majdnem húsz évvel idősebb, széles körű kapcsolatokkal bíró újságíró, író és politikus, Pekár Gyula lett.[159] Az eleinte bíróként ténykedő (jogban tehát jártas), sok nyelven beszélő, világlátott kormánypárti jelölt mint a Fehérház Bajtársi Egyesület elnöke vett részt az ellenforradalomban, hogy aztán a KNEP egyik alapítójaként 1919 augusztusától 1921 júniusáig vallás- és közokta-

forradalmi titkos társaságokból), sőt Zsilinszky többször el is járt érdekében a bírónál (például a *Viharsarok*-per kapcsán). Féja Géza: *Lapszélre*. Bp., 1982. 158.

154 Közli: *Szózat* 1925. december 11. 1–2. Idézetek: Uo. 2.

155 Zsilinszky Gábor kikerült a *Szózat* igazgatóságából, mely lépés mögött a sajtó a két fivér „elvi és anyagi természetű" konfliktusát sejtette, ami abból fakadt szerintük, hogy Gábor részvényeladásával a lap feletti kormánybefolyást kockáztatta (vagy valósította meg). *Békésmegyei Közlöny* 1925. január 6. 3. és január 29. 1. *Budapesti Hírlap* 1925. június 14. 4–5. *Népszava* 1925. május 9. 12. A szociáldemokrata és a liberális sajtó Klebelsberget feltételezte a – később egyébként csak ideiglenesnek bizonyuló – pénzügyi szanálás mögött. *Népszava* 1925. június 7. 10. és június 13. 9. *Pesti Napló* 1925. június 19. 6. Zsilinszky Endre 1925. március 13-án Gömbös Gyulának címzett levele szerint „a mai napon végre annyi erőt tudtam erőt venni magamon, hogy elszakítottam az összes szálakat e lappal [...] minden lelki és testi erőmet ennek a bitang lapnak adtam öt éven keresztül". MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 1 d. Zsilinszky Endre. Budapesti lapok. 1926. 1925 októberében Gömbös végül átvette a *Szózat* irányítását, Bajcsy-Zsilinszky MOVE miatti leterheltségére hivatkozva. Szózat 1925. október 18. A volt főszerkesztő cikkei ettől fogva ritkulnak, de nem tűnnek el a *Szózat* hasábjairól; még 1926. március 23-án is közli a lap parlamenti interpellációját (2.).

156 Vigh 1992, 79.

157 Zsilinszky Endre: Potemkin kultúrpolitika felé. *Magyarság* 1926. július 8. 1–2. A népoktatás, a szociális szellem és a testnevelés fontosságáról értekezve kifejti: „az erős és diadalmas emberfajok és nemzetek ösztönösen lenézik a tudományos racionalizmust". Elismerve Klebelsberg érdemeit a kultusztárca magas állami dotációjában hangsúlyozza: „én azonban, ki a háborúban géppuskás-századot vezettem – mi tagadás – másképpen képzeltem el az új magyar kultúrpolitikát". Uo., 1. A *Magyarság* a *Szózat* utáni években (1926–1928) biztosított publikációs lehetőséget Bajcsy-Zsilinszky Endrének.

158 *MTI Hírkiadás (belpolitika, külpolitika)* 1926. július 15. 10–12. old. Idézet: 10. 11.

159 Politikai pályájához (jobbára hozzá intézett leveleken keresztül): Pekár Gyula politikai tevékenységével kapcsolatban készült iratok (1919–1922, 1933). OSZKK Fol. Hung. 2785. Zsilinszky egyik levelében arról értekezik, hogy Pekár mellett eredetileg Mezőfi is újra fellépett volna, ám végül lemondott ötletéről, mert belátta, hogy az ő pártján van a szegénység. Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Sztranyavszky Sándornak. 1926. november 28. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 2 d. Választások, 1926.

tásügyi államtitkárként, 1919 szeptemberétől november végéig pedig a tárca nélküli miniszterként ténykedjen. A közepes írói tehetségű, ám magasan pozicionált író-politikus számtalan egyesület – többek között az MTA, a Petőfi Társaság, a Kisfaludy Társaság, a Külügyi Társaság, a Turáni Társaság stb. – meghatározó tagjaként vagy éppen elnökeként jelentős közéleti szereplője volt a kornak.[160]

Bajcsy-Zsilinszky még ebben a feszült helyzetben[161] is megőrizte barátinak mondható kapcsolatát Kozmával (vitézi kérvényéhez szükséges ellenforradalmi érdemeit is ő igazolta[162]), ami azért figyelemre méltó tény, mivel a médiavezér ekkorra már rajta kívül senkivel sem ápolt szoros kapcsolatot a „szegediek" közül,[163] ráadásul a *Szózat* adóssága egyre kellemetlenebb helyzetet teremtett köztük.[164] Kozma kormánypárti kötődései miatt nem exponálhatta magát nyilvánosan egy ellenzéki jelölt mellett, ám Zsilinszky érdekében Gömböst és Sztranyavszkyt is bevonva igyekezett „elmenni a legfelsőbb helyre",[165] vagyis Horthyhoz.

Hogy miért kellett ilyen magas szinten interveniálni? Zsilinszky hosszasan részletezte panaszait november 28-án Sztranyavszky Sándornak címzett levelében. Szerepel itt az ajánlási ívek visszatartása, az adóelengedéssel való vesztegetés, különböző fejlesztések ígérete (kultúrpalota, iparos székház, tanító otthon, szeszgyár) „olyan modorban, ami idáig legfeljebb a szociáldemokraták részéről volt szokás", valamint vitézek és leventék kortesszolgálatra történő berendelése Zsilinszky ellen, ami nagyon fájhatott a rend újdonsült tagjának. Emellett Bajcsy-Zsilinszky állítása szerint a fajvédőkkel szimpatizáló katolikus kört bezárathatták, beszédeiket megzavarták (egy „oláh tanító", egy „oláh pap" és egy „zsidó" által), a választói névjegyzékben előforduló kihagyások és pontatlansá-

160 Országgyűlési Almanach: 1927–1932. 222–223. és Magyar Életrajzi Lexikon. (online), valamint Schöpflin 1937. Míg Schöpflin – Zsilinszky munkatársa a *Szózat*nál – írói hibáinak, pózainak megpendítése mellett is megértő Pekárral szemben (nekrológjában), Kozmának nem volt túl jó véleménye róla (legalábbis Zsilinszkynek írt levelében). Ebben szerepet játszhatott, hogy Pekár az MTI-vezér elvált feleségének mostohaapja volt. Kozma szerint „nincsen ember ma Magyarországon, aki annyi egyletnek lenne elnöke, alelnöke és nem tudom micsodája, mint ő, nem is beszélve azokról a kétségbeejtően blamírozó elcsúszásokról, amiket elkövetett dacára annak, hogy a külügyi társaságnak és mindenféle egyéb ilyesminek tagja". Kozma Miklós Bajcsy-Zsilinszky Endrének. 1926. december 1. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 2 d. Választások, 1926.

161 1924 végén a Miniszterelnökség sajtóosztálya kezdeményezett eljárást az ügyészségnél a *Szózat* egyik cikke miatt. Sipos 2004, 40. Az ellenzékiség azonban nem minden téren volt markáns. Külpolitikailag a fajvédők továbbra is szinte ugyanazt hirdették, mint a kormány, ám innentől fogva mindez erős kormánykritikával párosult. E retorikai tornamutatványban Zsilinszky oroszlánrészt vállalt. Vö. Pritz 1990, 653–659.

162 MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 1. d. Budapesti lapok. Zsilinszky (1921–1926).

163 Ormos 2000, I. köt. 133.

164 Mint Gömbösnek fogalmaz egy magánlevélben (Bajcsy-Zsilinszkyre utalva): „egy üzleti vállalkozás sem épülhet azon, hogy a jóbarátnak adós marad". MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 1. d. Budapesti lapok. Zsilinszky (1921–1926). Kozma időről időre emlékezteti barátját fizetési kötelezettségére.

165 Kozma Miklós levele Bajcsy-Zsilinszky Endrének. 1926. november 24. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 1 d. Zsilinszky Endre. Budapesti lapok. 1926. Kozma mindezt megismétli december 1-jei levelében is. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 2 d. Választások, 1926. (o. n.)

gok (házszám, név) pedig rendre őket sújtották. A legnagyobb érvágás azonban alighanem Kádár Lehel kiutasítása volt,[166] mivel – mint Bajcsy-Zsilinszky fogalmazott – „nekem ma rajta kívül itt senkim sincs". Levele szerint Ertsey közjegyző és választási elnök ezúttal ellene kampányolt, őt „népbolondítónak", híveit „söpredéknek" nevezve. A viszonyokra jellemző, hogy Bajcsy-Zsilinszky szerint Marjay Barna főszolgabíró – aki „mostanáig barátomnak mondta magát" – erőszakmentességet ígért, „de azt nem várhatjuk, hogy trükkök se legyenek" – idézte Marjayt. Bajcsy-Zsilinszky érdemeire hivatkozva elvárta volna a védelmet és a tiszta választást.[167] A nehézségek ellenére Kozmának arról számolt be a fenti levél napján, hogy Pekárt csak feleannyi – kivezényelt – ember hallgatta, míg ő akkora hallgatóság előtt beszélt, „milyent még Derecskén nem láttam egy tömegben és óriási a lelkesedés a táborunkban".[168]

Mint látható, a kormánypárthoz hű helyi közigazgatási elit most sem tétlenkedett, és hasonlókat mondhatunk el a sajtóról is. A *Bihar Népe* már a választások előtt egy hónappal megkezdte a kampányt, *A derecskei szózat* című írással fricskázva négy évvel korábbi támogatottját (utalva Bajcsy-Zsilinszky időközben megszűnt lapjára).[169] December elején pedig „olvasói levelet" közöltek, melynek szerzője teljesen esélytelennek tartja a fajvédő politikust és hangsúlyozza, hogy Pekárnak nincs szüksége tisztességtelen eszközökre. Pekár „mint nemes ellenfél"-ről szól riválisáról, aki ellenben – a kerületben tartózkodó kortesével, Kádár Lehellel egyetemben – egészen más hangnemet üt meg vele szemben. A névtelen olvasói levél emlékeztet rá, hogy a *Szózat* áprilisi és májusi számai folyamatosan szidták Ertseyt, aki 1922-ben még makulátlannak tűnt a fajvédők előtt, minthogy ekkor éppen Zsilinszkyt – pontosabban akkor is a kormányt – támogatta.[170] Az állítás jelenlegi tudásunk szerint nem állja meg a helyét, mivel a fenti két hónapban a halódó lapnak mindösszesen két (pár oldalas) száma jelent meg, Ertsey említése nélkül.[171] A *Szózat* utódlapjaként indított *Magyar Újság*ban ellenben december elején már valóban megemlítik Ertsey Péter kormányfőtanácsost, aki a „világ legalkotmányosabb embere" helyett immáron a „Tisza-féle választások idejéből ismeretes, mint a terror egyik megszemélyesítője".[172] A fajvédő kortes emlékei szerint Ertsey ekkor

166 *Magyar Újság* 1926. december 2. 3. Kádárt még a Zsilinszky iránt igen megértő Vigh is „szélsőségesen nacionalista és antiszemita" (újság)íróként említi. Vigh 1992, 58.

167 Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Sztranyavszky Sándornak. 1926. november 28. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 2 d. Választások, 1926. Csóré szerint a főszolgabíró meg is vesztegette. „Egy köteg pénzt tett az asztalra, és arra kért, ne szavazzak Zsilinszkyre. A pénzt visszautasítottam, mire Bajcsy-Zsilinszky abban a kitüntetésben részesített, hogy miközben a programbeszédét mondta, a jobbján állhattam." Csóré 1984, 86.

168 MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 2 d. Választások, 1926.

169 *Bihar Népe* 1926. november 25. 1–2. („A derecskei szózat") A lap idézi Pekárt, aki szerint választási részvétele „nem politika, ez nemzetmentő munka". Uo. 1.

170 *Bihar Népe* 1926. december 9. 2.

171 *Szózat* 1926. április 22. és május 21.

172 *Magyar Újság* 1926. december 1. 2. („Fajvédő jelöltek sikerei a vidéki kerületekben") A tiszavirág-életű *Magyar Újság* a Szózat Lapkiadó Rt. gondozásában jelent meg 1926/27-ben. A cég igazgatótanácsának elnöke Gömbös Gyula volt. A lapot Lévai Jenő vásárolta meg 1930-ban. Sipos 2004, 33., 101.

már azzal kérkedett, hogy ha akarja, „a görbe botjára ráakasztja a kalapját, és azt is megválasztatja országgyűlési képviselőnek”.[173]

A választmányi iratok szerint Pekár Gyulának 3644, Bajcsy-Zsilinszky Endrének 2141 ajánlást sikerült összegyűjtenie.[174] Körülbelül ezt az arányt tükrözte az 1926. december 10-i választás végkimenetele is: Pekár 3935, Bajcsy-Zsilinszky pedig 2377 szavazatot kapott[175] a korszak legérdekelenebb választásán.[176] A szavazási jegyzőkönyvek most is csak kisebb rendellenességeket regisztráltak (Konyáron[177]), a vesztes fél azonban ismét másképp látta a helyzetet, nyomban a közigazgatási bírósághoz fordult, petíció benyújtása mellett döntött, sőt büntetőjogi feljelentést is készült tenni.[178] A bajt tetézte, hogy Bajcsy-Zsilinszky lekéste saját, budapesti kerületében tartandó beszédét, a küzdelmet ott is elveszítette, ráadásul meg is betegedett.[179] Mindezeken és a *Szózat* megszűnésén túl rendkívül komoly anyagi nehézségek is sújtották. Kozma Miklós egyik levele szerint „idealista” barátjának teljes vagyona rámént a közéletre, olyannyira, hogy már télikabátja sincsen.[180]

A hangoztatott okok igen-igen emlékeztetnek Mezőfi 1922-es panaszaira. A fent említetteken túl: etetés-itatás, választók megfélemlítése, hatósági személyek jogellenes magatartása, a szavazás tempójával való visszaélés és különböző ígéretek (szövetkezeti hitel például). A közigazgatási bíróságnál tett panasz szerint november 22-én 220 fős

173 Ertsey Hosszúpályiban tett állítólagos kijelentését idézi: Csóré: 1984, 87.

174 Bihar Vármegye T. H. Bizottsága központi választmányának iratai. 1926 D–Zs. Jegyzőkönyv. 1926. 12. 02. MNL HBML IV. B. 403. 10. Kozma adatai szerint Pekár 3000, Bajcsy-Zsilinszky 1000 szavazóval bírt. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 2 d. Választások, 1926.

175 Községi bontásban (a második szám vonatkozik Bajcsy-Zsilinszkyre): Derecske: 1149 – 1281, Sáránd: 405 – 153, Vértes: 412 – 21, Tépe: 301 – 112, Monostorpályi: 256 – 126, Hajdúbagos: 334 – 176, Hosszúpályi: 356 – 337, Konyár: 722 – 169. Közli: Ruszoly 1986, 23. A választókerület végleges adatai szerint Pekár 3940, míg Bajcsy-Zsilinszky 2380 szavazatot kapott. Hubai 2001, III. köt. 64.

176 A bethleni politika következményeként ekkor volt a legtöbb egyhangúlag elnyert mandátum és a legkevesebb képviselőjelölt a korszakban. Püski 2006, 114.

177 Itt Bajcsy-Zsilinszky bizalmi emberei el is hagyták a szavazási körzetet. Bihar Vármegye T. H. Bizottsága központi választmányának iratai. 1926 D–Zs. Szavazási jegyzőkönyv. Konyár I. és II. vál. ker. MNL HBML IV. B. 403. 10.

178 Ruszoly 1986, 23.

179 Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Sztranyavszky Sándornak. 1926. november 28. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 2 d. Választások, 1926. A fajvédők Budapest déli és északi kerületében külön listán indultak, miután a „keresztény tábor” létrejöttéért indított tárgyalások nem vezettek eredményre. Az északi listát vezető Bajcsy-Zsilinszkyt a neves fajbiológus, Méhelÿ Lajos követte. Közös fellépésükhöz („Fajvédő zászlóbontás a pesti északi kerületben”): *Magyar Újság* 1926. november 23. 2. Továbbá: *Budapesti Hírlap* 1926. november 23. 7. Méhelÿ szerepéhez a fajvédő táboron belül: Gyurgyák 2012, 87–103, 137–138.

180 „Ezt az embert majdnem 7 évi közérdekű munkája után egyik sorscsapás a másik után éri, amellett, hogy olyan naiv, mint egy gyerek és annyira nem tud magával törődni se egészségileg, se egyébként, mint ahogy csak az igazi idealisták nem tudnak.” Kozma Miklós levele Ritoók Zsigmondnak. 1927. január 17. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 5 d. Zsilinszky. Budapesti lapok. Vagy ahogyan Hóry András diplomatának fogalmazott Kozma 1927 decemberében: „Bandi nem erre a világra való, zord puritán.” Idézi: Ormos 2000, I. köt. 151.

ingyenes „vadászvacsorát" rendeztek a derecskei kaszinóban, ahol „főispántól lefelé a községi törvénybíróig minden szónok a jelen lévő Pekár Gyula kormánypárti jelöltségével foglalkozott, maga Pekár is beszélt [...] a vacsora árát Csócsits Lajos vendéglőssel dr. Ertsey Péter választási elnök alkudta ki személyenként 22 000 koronában [körülbelül 1,8 P], s fizette is meg a rendelt vacsorát.[181] Ugyanaz az Ertsey Péter, aki az egész választási idő alatt személyesen intézte a kormánypárt választási ügyeit" – mint írták. A beadványban szerepelt egy másik, a választás után tartott 300 fős vacsora is, melyre Salamon terménykereskedő és Csillag Májer vendéglős osztott vacsorajegyet a Pekárhoz hű lakosok körében a választás napján. A petícionálók visszatérő panasza volt, hogy a szavazás tempóját a gyorsan leszavaztatott kormánypártiak után következő ellenzékieknél lassították, sőt esetenként idő előtt be is záratták a körzeteket, hogy a várakozó „több száz" fajvédőpárti ne adhassa le voksát. Derecskén még a felsoroltak ellenére is győzött Bajcsy-Zsilinszky, ellenben a távolabb fekvő helyeken gyászosan szerepelt. Ennek okaként említik a beadvány szerzői, hogy a névjegyzéket nem frissítették az 1922-es választás óta, így állítólag ezer – jobbára szegény – embert zártak ki és sok regisztrált sem tudott élni jogával. Hajdúbagos ismét reflektorfénybe került, mivel a fajvédők szerint a másodjegyző harmincévnyi hitelmentességet ígért a földreform során kiosztott házhelyek tulajdonosainak, amennyiben Pekárra szavaznak (ami eredetileg az összes ilyen házra vonatkozott volna). Ugyanitt – Bajcsy-Zsilinszkyék szerint – a községi jegyző 5 000 000 koronát [körülbelül 400 P] kapott Pekártól, amit a különböző helyi egyesületek közt osztottak ki, illetve hízott disznót vettek belőle, és finanszírozták az etetést, itatást. Konyáron 22 birkát vágtak le, és 8 hektoliter bor fogyott, Vértesen pedig, „ahol a lakosság a legszegényebb, a legelhanyagoltabb és a leginkább zsidókézben lévő, a fajvédő párt csak 21 szavazatot kapott" – fogalmaztak. Ám a legsúlyosabb visszaélések a panasz szerint Konyáron fordultak elő, ahol a választás előtti este a fajvédő pártnak még „500 biztos, utólagos aláírással megpecsételt szavazata volt", végül mégis csupán 169 voksot sikerült begyűjteniük. Hosszúpályiban a visszafogott községi jegyző és a „tiszteletreméltó" református lelkész miatt „aránylag" korrekt módon bonyolódott le a szavazás, ám a petícionálók által várt 90%-os (!) fajvédő többség nem valósulhatott meg a helybeli nagybirtokosnak, Lichtschein Sámuelnek[182] „és tiszttartóinak összes cselédeivel, munkásaival és cselédeivel szemben alkalmazott presszió" miatt. Mint írták, „nevezettek egyszerűen maguk elé rendelték gazdasági cselédeiket és aratóikat és kiadták nekik a rendelkezést, ha fajvédő jelöltre mernek szavazni, az uradalom a cselédeket azonnal elbocsátja, a munkások, aratók pedig többet nem kapnak munkát."[183] Pádár Antal ura-

181 A fajvédő lap a közigazgatási bíróság tárgyalásakor részletesen írt a vacsoráról, kiemelve, hogy azon „ortodox zsidók" is részt vettek és hogy Pekár nem is vadászott Derecskén. *Magyar Újság* 1927. április 24. 3–4. Pekár védője, Lányi Márton szerint ugyanakkor „Zsilinszky Endre és Kádár Lehel lépten-nyomon szidták a zsidókat, két ízben megsértették a csendőröket, elrontották a telefonhuzalokat és terrorisztikusan léptek fel a választások előtt, sőt, a választások alatt is". Uo., 4.

182 Lichtschein Sámuel [Samu], aki társaival közösen bírt 824 kat. hold földterületével a község harmadik legnagyobb birtokosa volt 1935-ben. Vö. Berényi [et. al.] 1998, 172.

183 A petíciót közli: Ruszoly 1986, 23–25. Idézetek innen. Lásd továbbá: *Magyar Újság* 1927. május 22. 7. Országos viszonylatban Kende János egyrészt számos drasztikusabb esetet is említ, másrészt véle-

sági kocsis külön levéllel kereste meg Bajcsy-Zsilinszkyt, mert panasza szerint télvíz idején eresztette szélnek Lichtschein.[184] Mindezen felül ifjabb Áchim L. András ismét hallatott magáról; ezúttal orgyilkosnak nevezve röpiratán a család régi ellenségét.[185]

Bajcsy-Zsilinszky a választások után elkeseredett levelet írt Kozmának, melyben nemcsak őt, de – a ritka alkalmak egyikeként – finoman Horthyt is kérdőre vonta: „az egész választási kampány alatt csak két férfiútól kértem valamit, éspedig Kormányzó Úr Őfőméltóságától és Tőled. A Kormányzó Úrtól azt, hogy engem mint a vitézek főkapitánya védjen meg a kormánypárti kortes pribékek gazságaitól. Téged pedig arra kértelek, mint a választás tényleges vezetőjét, ne engedd, hogy a választási törvényt az én rovásomra lábbal tiporják. Nem mint koldus kértem ezeket, nem is szívességként, hanem mint független magyar úr, vitéz és hazafi kértem azt, ami nekem dukál. Nem kaptam meg azt, ami nekem dukál. Hiába vagyok vitéz, úgy bántak velem a választásokon, mintha kommunista csirkefogó volnék". Szerinte a „gyalázatos" választás „törvénytiprásai és aljasságai mellett eltörpül mindaz, amit ugyanez az Ertsey Péter az én érdekemben négy és fél évvel ezelőtt elkövetett a később tényleg megkapott kormányfőtanácsosság érdekében". Vagyis a fontos identifikációs csoportokat is megnevező (vö. „úr, vitéz és hazafi") levél tanúsága szerint Bajcsy-Zsilinszky 1926-ban a kommunisták – és a zsidók[186] – ellen érthetőnek, sőt feltehetően elfogadhatónak tartotta a választási visszaéléseket (mint láthattuk, hasonló érvrendszerrel próbálkozott Mezőfi is Klebelsbergnél).[187]

mény megerősíti, hogy Bajcsy-Zsilinszky „meglehetősen botrányos körülmények között maradt alul". Kende 1999, 114–123. Idézet: 124.

184 Közli: Ruszoly 1986, 25. Megjegyzendő, Bajcsy-Zsilinszky édesapja ugyanezt a vádat kapta meg Sinka Istvántól, aki id. Zsilinszky Endrét vádolta beteg apjának haláláért, minthogy – állítása szerint – a munkaképtelen ember helyett hiába dolgozott a család, télen szélnek eresztették őket. Ezekhez a Bajcsy-Zsilinszky-szakirodalom által figyelmen kívül hagyott emlékekhez Áchim egyik monográfusa hozzáteszi, hogy a pásztorköltő „élete végéig keserűen panaszolta" (többek között neki) id. Zsilinszky földesúri kegyetlenségét. Vö. Sinka 1942, 35–43.; Molnár 2002, 322.

185 Bajcsy-Zsilinszky pert is indított ellene, „enyhe ítéletet" kérve a bíróságtól. „Áchim L. András bűnösnek mondták ki sajtó útján elkövetett rágalmazás vétségében és ezért 250 pengő pénzbüntetésre ítélték. Az ítélet végrehajtását felfüggesztették." *Békésmegyei Közlöny* 1928. január 27. 2. és február 25. 5. (Idézet: utóbbi.) Az inkriminált szórólap (igen döcögős) szövege: „Derecske Népe! Tekintsetek a csabai kép felé, ahonnan a halottan is harcos üzen e válságos napokban. Földműves testvérek! Mutassátok meg, hogy hálásak vagytok és az eszme sírásójának, a minden idők igaz földműves magyarjának orgyilkosát, Zsilinszky Endrét a képviselőválasztáson megbuktatjátok. Testvéri üdvözlettel Áchim András." Közli: *Pesti Napló* 1928. február 23. 7.

186 Mint Sztranyavszky Sándor államtitkárnak címzett, korábban idézett levelében fogalmaz (Bethlen iránti lojalitását hangoztatva): „szüntessék be azokat a korteseszközöket, amelyek talán megfelelőek lehettek a nemzetközi zsidó Mezőfivel szemben, de erkölcsileg és politikailag egyaránt lehetetlenek velem szemben." Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Sztranyavszky Sándornak. 1926. november 28. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 2 d. Választások, 1926. A választások után is azt hánytorgatja fel, hogy (a szintén elbukott) Eckhardttal és vele úgy bántak el „apró vidéki kortespribékek, mintha a nemzet ellenségei volnánk". *Magyar Újság* 1926. december 28. 1.

187 Ugyanez a sajátos érvelés figyelhető meg nála a hadsereg viselt dolgainak megítélése kapcsán is. „Győrffy őrnagyhadbíró esetében pedig egészen függetlenül attól, követett-e el hibát vagy sem e kiváló tiszt, a lényeget én ott látom, hogy ilyen nemzetellenes erők mozdultak meg vele szemben és

Másrészt Bajcsy-Zsilinszky elismerte – jóllehet, kisebbítette – a négy évvel korábbi visszaéléseket, sőt megemlítette Ertsey akkori szolgálatainak jutalmát is („kormányfőtanácsosság"). A vérig sértett politikus öntudatosan utasította vissza Kozma baráti segítségét arra vonatkozóan, hogy kérjenek találkozót Bethlentől – aki már nem Tisza Istvánnal „rokon lélek és rokonegyéniség" véleménye szerint,[188] hanem csak Tisza Kálmán rossz szelleme[189] – egy esetleges megismételt választás érdekében. Ehelyett inkább a fajvédő párt továbbszervezését tervezte Derecskén, mert „éppen elég tisztogatni való van ottan a rothadó közéletben, hiszen azért estem ki az Ertseyék kegyéből, mert ezt észrevettem"[190] – fogalmazott, jóllehet a pártkötődések alighanem fontosabbak voltak a történtek során.

Az ellenzéki politikus 1926 végén kezébe vette a petíció ügyét, többször járt Derecskén, és Budapesten is tájékozódott a jogi lehetőségekről. Az 1927. január 6-án benyújtott panasz ügyintézője Derecskén Csizmadia Lajos, Budapesten pedig Antal István lett.[191] Bajcsy-Zsilinszky a kampányban szerzett tüdőcsúcshurutját 1927 tavaszán Olaszországban kezeltette Kozma Miklós és Vass József népjóléti miniszter anyagi segítségével,[192] de nagyszámú – híveit instruáló vagy épp dorgáló – leveleivel innen is irányította a petíciót. A levélváltásokból értesülünk arról, hogy az ellenpártiak – főként ismét csak Ertsey választási elnök – nemcsak fenyegettek, de ígérték is: elsősorban a panasz visszavonása esetén megtérítik a keletkezett költségeket. Bár a közigazgatási bíróság malmai lassan őröltek, Bajcsy-Zsilinszky eleinte mégis bizakodóan állt hozzá a

azok érvényesültek." Zsilinszky Endre: Válasz a honvédelmi miniszter nyílt levelére. *Szózat* 1924. március 9. 1.

188 Zsilinszky Endre: Sors bona nihil aliud.... *Szózat* 1921. december 13. 1.

189 Zsilinszky Endre: Miniszterelnöki beszédek. *Szózat* 1923. október 16. 1. Noha Gyurgyák János véleménye szerint Bajcsy-Zsilinszky „sosem vonta kétségbe Bethlen szellemi, politikai és vezéri képességeit", ennek ellenkezőjére akár az általa idézett cikkből is hozhatunk példát. Vagyis a koncepciózus Mussolinit „egész világok választanak el a Bethlen István-féle parlamenti taktikusok terméketlen, csupán adminisztrálásra, de nem alkotó, szervező munkára rendelt típusától". Zsilinszky Endre: Táborba! II. *Szózat* január 3. 1. Vö. Gyurgyák 2014, 194.

190 Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Kozma Miklósnak. 1926. december 23. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 1 d. Zsilinszky Endre. Budapesti lapok. 1926. Egy nappal később megerősíti, hogy nem kér Sztranyavszky segítségéből: „érzem és tudom, hogy nem szabad apró megalkuvások, kis kompromisszumok útjára lépnem." Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Kozma Miklósnak. 1926. december 24. Uo. Az ellenzéki politikus alighanem a frankhamisítás idején tanúsított lojális magatartása miatt is számított volna a kormány korrekt viselkedésére.

191 Ruszoly 1986, 23–25. Antal védte Bajcsy-Zsilinszkyt az 1924-es nyomdászsztrájk kapcsán indított perben is. *Szózat* 1925. december 5. 12.

192 Kozma néhány hónappal korábban járt Olaszországban és Bajcsy-Zsilinszkyhez hasonlóan elragadtatott hangon emlékezett meg a magyar irredenta esélyeket illetően a tapasztaltakról („újraszülető nép [...] a Nap nekünk innen fog felkelni"). Kozma Miklós Bajcsy-Zsilinszky Endrének. 1927. április 1. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 5 d. Zsilinszky. Budapesti lapok.

petíció ügyéhez,[193] amiben Kozma[194] és Antal[195] biztatása is megerősíthette. Időnként azonban nehezen javuló egészségi állapotának és az elhúzódó ügynek köszönhetően már-már paranoiás állapotba került. Mint barátjának fogalmazott: „Úgy látszik, mégis megölt ez a kolibriarcú elefánt, ez a Zollstock-Danton,[196] ez a hímnemű tehén, ez a nemzetközi interparlamentáris ökörborjú, ez az egyetlen komoly érve a bolsevistáknak a polgári világrend ellen, ez a Fúj-Pekár."[197] Ezekben a periódusokban meglehetősen esélytelennek látta, hogy eredményesen vegye fel a harcot a „förtelmes Pekár-dög és bandája" (valamint a honi „piszlicsár-diktatúra"[198]) ellen, hiszen – ahogyan Antal Istvánnak fogalmazott – „hol van az a »független« bíróság, amely merne egy kormánypárti mandátumot megsemmisíteni". Lelkesedése is lankadt: „Az egészségem visszaszerzése mégis előbbre való, mint a mandátum visszaszerzése. Úgysem bízom a petícióban."[199]

Az ügyet tovább bonyolította, hogy Pekárt másik – versenytelenül győztes[200] – körzetében, Kecskeméten is peticionálták, vagyis a kormánypárti politikus két tűz közé került.[201] Ez az új helyzet megemelte a derecskei mandátum fontosságát a Bajcsy-Zsilinszky által Plachota néven emlegetett képviselőjelölt számára. A fajvédő politikus jóakaróival történő konzultálás és némi visszakozás után[202] így is vállalta a küzdelmet. Hezitálásának oka, hogy a hatályos jogszabály szerint az időközben tetemesre duzzadt eljárási költség a felperesre hárult, amennyiben az alperes az ügy befejezése előtt lemond a mandátumáról.[203] Ez a kecskeméti petíció sikertelensége esetén reális forgatókönyv-

193 Például: „Vagy visszalép Pekár Gyula vagy pedig a független bíróság fogja megfosztani mandátumától s én ismét fellépek Derecskén." (Vida 1987, 21. Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Cseh Sándornak. 1926. december 19.). „Minden erőmmel azon leszek, ha Pekár nem lépne vissza, hogy mandátuma megsemmisítessék." (Uo., 21. Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Csizmadia Lajoshoz. 1926. december 19.)

194 Például: Kozma Miklós Bajcsy-Zsilinszky Endrének. 1927. január 19-én. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 5 d. Zsilinszky. Budapesti lapok. 1927. április 25. Uo. Utóbbi levélben részletesen beszámol saját maga és Bethlen olaszországi impresszióiról (és Mussolinival folytatott eszmecseréjéről).

195 Antal státuszriportját („nem állunk rosszul") idézi: Bajcsy-Zsilinszky Endre Kozma Miklósnak. 1927. április 27. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 5 d. Zsilinszky. Budapesti lapok.

196 Utalás Pekár atletikus termetére.

197 Bajcsy-Zsilinszky Endre Kozma Miklósnak. 1927. április 20. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 5 d. Zsilinszky. Budapesti lapok. A *Szózat* 1922-ben még ünnepelte Pekár kecskeméti mandátumát. *Szózat* 1922. június 4. 4. Sőt, a kecskeméti ünnepségre Zsilinszky is Pekárral tartott (többek társaságában), sőt pohárköszöntőt is mondott – Bethlen Istvánra. *Szózat* 1922. június 27. 8.

198 Zsilinszky Endre: Diktatúra és piszlicsár-diktatúra. *Szózat* 1923. szeptember 23. 1–2.

199 Bajcsy-Zsilinszky Endre Antal Istvánnak. 1927. április 20. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 5 d. Zsilinszky. Budapesti lapok.

200 Kecskeméten nem indult ellenzéki jelölt 1926-ban. Kende 1999, 121.

201 Ha valaki a korban egy választáson több kerületben indult és győzött – egyéni kerületek esetén –, csak egy mandátumot tarthatott meg, a megüresedett helyekről pedig újabb szavazásnak kellett döntenie. Püski 2006, 101.

202 (Sztranyavszky) „Sándorral való megbeszélésünk szerint nekem vissza kellene vonnom a petíciót." Bajcsy-Zsilinszky Endre Kozma Miklósnak. 1927. április 20. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 5 d. Zsilinszky. Budapesti lapok.

203 Ruszoly 1986, 23.

nek tűnt, ráadásul Pekár ügyvédje meg is szellőztette védence ebbéli szándékát.[204] A tárgyalás első felvonására április 24-én sor került a közigazgatási bíróság Lampel Hugó által vezetett tanácsa előtt, a folytatást május 21-re halasztották.[205] A háttérben komoly taktikázás kezdődött, melynek keretében Kozma egy széttépésre szánt levélben tájékoztatta barátját, hogy „két nagyon illetékes hely" és az új bihari főispán is Zsilinszkyt támogatja majd.[206] Az egyetlen veszélyes forgatókönyv tehát az volt, ha Pekár elveszíti a kecskeméti mandátumot, mert „ez esetben nincsen Isten, ki őt a derecskei lemondásra rá tudná venni".[207]

A baj május elején következett be, amikor Pekár lemondott a Hírös Város képviseletéről.[208] Zsilinszky ekkor hazautazott Olaszországból, mivel úgy gondolta, „nincs más mód, mint belefeküdni a petícióba".[209] Döntésében motiválhatta, hogy „minden oldalról azt hallom, hogy a petíció jól áll. Ez az általános nézet."[210] Júniusban a Lampel-tanács elrendelte a bizonyítást (32 tanú kihallgatásával),[211] vagyis kezdett komolyra fordulni az ügy. Bajcsy-Zsilinszky lelkesedése azonban hamarosan ismét lelohadt, amit jelez, hogy Kozmával májustól csupán a MOVE és az ÉME aktuális dolgairól, illetve különböző protekciós ügyekben leveleztek.[212] A már a petíció előtt is komoly anyagi gondokkal küzdő Bajcsy-Zsilinszky kénytelen volt belátni a kecskeméti fordulat rá leselkedő veszélyét is: „Pekár váratlan lemondása engem anyagilag egészen tönkretesz. Annyira [...], hogy egy új választás költségeit már nem is vállalnám, holott a cél, hogy egy új választáson győzelemre vigyük a zászlót."[213] A megviselt idegrendszerű politikus

204 Vida 1987, 23–24.

205 *Budapesti Hírlap* 1927. április 24. 6.

206 Ez nem alaptalan feltételezés. Báró Feilitzsch Bertold – a Stádium Sajtóvállalat Rt. elnöke – 1927 és 1930 között volt bihari főispán. MNL HBML. http://hbml.archivportal.hu/data/files/144620980.pdf, letöltés dátuma: 2016. február 29. A Zsilinszky-fivérekhez fűződő kapcsolatához: Vigh 1992, 57.

207 Bajcsy-Zsilinszky Endre Kozma Miklósnak. 1927. május 4. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 5 d. Zsilinszky. Budapesti lapok.

208 „A kecskeméti mandátumomról való lemondásomat én már régebben elhatároztam, sőt január 20-a körül, amikor Kecskeméten jártam, már megtettem búcsúlátogatásaimat is és jeleztem, hogy a derecskei mandátumot óhajtom megtartani." Pekár szavait idézi: *Pesti Napló* 1927. május 7. 5. Vö. *Magyar Újság* 1927. május 7. 2. Zsilinszkyt óvatosságra inthette, hogy a kecskeméti peticionálókat a fajvédő lap szerint 27 500 pengő „költségmegtérítésre ítélték". *Magyar Újság*. 1927. május 10. 1.

209 Bajcsy-Zsilinszky Endre Kozma Miklósnak. 1927. május 7. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 5 d. Zsilinszky. Budapesti lapok. A Pesti Napló értesülései szerint „az egységes párt azonban reméli, hogy Zsilinszky Endre fajvédő képviselőjelölt most, hogy Kecskeméten új választás lesz, itt indul harcba külön fajvédő listával és ebben az esetben visszavonják a derecskei petíciót. Ez azonban természetesen csak feltevés, amelyre vonatkozólag Zsilinszkyék még egyáltalában nem nyilatkoztak." *Pesti Napló* 1927. május 8. 6. (E feltételezett „helycserének" nincsen nyoma Bajcsy-Zsilinszkynél.)

210 Vida 1987, 22. Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Csizmadia Lajoshoz. 1927. május 4. [Kiemelés az eredetiben.] Vö. „a mi ügyünk igen-igen jól állhat. Ha nem állna jól, ugyan mi szükség volna akár terrorra, akár ígéretekre?" Uo. 22. (Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Csizmadia Lajoshoz. 1927. május 30.)

211 *Békésmegyei Közlöny* 1927. június 28. 1.

212 Bajcsy-Zsilinszky Endre Kozma Miklósnak. 1927. október 12. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 5 d. Zsilinszky. Budapesti lapok.

213 Vida 1987, 24.

így jobb híján 1927. november 18-án visszavonta panaszát,[214] ám egyben „új fajvédő szervezkedést" ígért, méghozzá Derecske népére építve.[215] Ez az ígéret azonban ebben a formában sohasem valósult meg, noha kapcsolata Derecskével valóban megmaradt.[216]

*

Bajcsy-Zsilinszky Endre 1926 végére politikailag körön kívülre került.[217] Lapja megszűnt, törvényhozásból történő kibukása pedig egzisztenciálisan is rendkívül érzékenyen érintette, éppen abban a ciklusban, melynek végére a képviselők fizetése elérte az európai élvonalat.[218] Helyzetét tovább nehezítette, hogy a húszas évek második felében a jobboldali radikális újságírók számára csupán egyes vidéki lapok, az MTI, a Magyar Országos Tudósító, rövid ideig a *Magyar Újság*, a *Magyarság* és az *Új Nemzedék* nyújtott esetleg megélhetést, vagy pedig „betagozódhattak más irányú lapok újságírói közé".[219] Bajcsy-Zsilinszky azonban más utat választott. 1927-ben lemondott a MOVE-elnökségről,[220] kilépett a Fajvédő Pártból – jóllehet, korántsem valamiféle „baloldali fordulat" miatt[221] –, és 1928-ban önálló lapot *(Előőrs),* 1930-ban pedig saját pártot

214 *Budapesti Hírlap* 1927. november 18. 6.

215 „Kibontjuk a zászlót és azt szeretném, hogy addig is ápolják lelkükben a hazafiság, a magyar fajtestvéri szeretetnek, összetartásnak és a káros idegenekkel szemben való összefogásnak gondolatát és szellemét." Vida 1987, 24. (Bajcsy-Zsilinszky Endre levele a derecskei választókerület népéhez. 1927. december 5.)

216 Bajcsy-Zsilinszky vissza-visszajárt a községbe és derecskei hívei is segítették, például az 1931-es tarpai kampány során. Csóré emlékei szerint, „Csizmadia Lajossal, Arany Lajossal, Major Imrével együtt én is részt vettem a Hetén, Fehércsén, Tivadaron és Tarpán lezajlott választási agitációban". Csóré 1984, 87. Sőt, Bajcsy-Zsilinszky 1935-ben – a tarpai fő „hadszíntér" mellett – ismét próbálkozott Derecskén, ám ezúttal Miskolczy István NEP-jelölt győzedelmeskedett felette (a voksok aránya 6150 vs. 2763 volt). Ruszoly 1986, 23.

217 Reprezentációját illetően jelzésértékű, hogy az egyetlen filmhíradós felvétel az 1944-ben meghalt politikusról egy 1926-os anyag. A Magyar Országos Véderő Egyesület sportversenye Veszprémben. 1926. augusztus. Magyar Híradó 130. http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=8529, letöltés dátuma: 2016. március 31.

218 Ez havi 913 pengő jövedelmet jelentett. Püski 2015, 410–411.

219 Sipos 2004, 203.

220 Ezt három okkal magyarázta: egyrészt „nem sikerült illetékes körökkel" elfogadtatnia, hogy a MOVE hivatott „az erősen nacionalista frontharcosokat a maga kereteiben tömöríteni, egyfelől bajtársi és honvédelmi, másfelől érdekképviseleti célzattal", másrészt azzal, hogy nem sikerült meggyőzni a kormányt a „magyar sport nemzetvédelmi és honvédelmi sorsdöntő jelentőségéről" és nagyvonalúbb támogatásáról. Harmadrészt pedig ellenzékiségével sem kívánt terhe lenni a szervezetnek. Lemondólevelét közli: *Magyarság* 1927. december 4. 10.

221 Ezt az időszakot mint a baloldali fordulat első lépését tárgyalja Vigh Károly. Vö. például Vigh 2007, 91–98. A Kozma-levelezés ezzel szemben arról tudósít, hogy Bajcsy-Zsilinszky kapcsolata Gömbössel a későbbi miniszterelnök alkalmi szerbbarátsága miatt romlott meg, ami a Mussolini iránt rajongó Bajcsy-Zsilinszky számára elfogadhatatlan volt. „A fajvédők részéről, akik annyi erkölcsi tőkét gyűjtöttek az olasz–magyar barátság következetes és szakadatlan hangoztatásával, már ez sokkal több a naivságnál." Bajcsy-Zsilinszky Endre Kozma Miklósnak. 1927. április 27. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 5 d. Zsilinszky. Budapesti lapok. Bajcsy-Zsilinszky tíz nappal később is elővette az ügyet és arra a következtetésre jutott: „már látom, hogy ki kell lépnem abból a pártból". Bajcsy-

(Nemzeti Radikális Párt) alapított.[222] Ezután kormányzati vagy kormányzathoz kötődő közéleti szerepet már nem töltött be, bár ilyen irányú kapcsolatai megmaradtak,[223] és elképzelései időnként találkoztak is a hivatalos politika mellékösvényeivel (főképp a második világháború idején).[224]

A Bajcsy-Zsilinszky által Derecskén kedvezményezettként és kárvallottként egyaránt megtapasztalt, egyenlőtlen feltételeket teremtő választási rendszer, a nem minden esetben alkalmazott, de a kormánypárt érdekében a szükségesnek ítélt körzetekben újra és újra bevetett befolyásolási technikák és „trükkök" általánosnak mondhatóak a két világháború közti Kelet-Közép-Európában,[225] így Magyarországon is. A Bethlen-korszakban vidéken a „vármegyei, városi és községi önkormányzatok többsége kezdettől fogva jó és szoros együttműködést tudott kialakítani a kormánnyal". Ez a jó nexus a dualizmus kori alapokra épített választási rendszerrel, a korlátozott választójoggal, a választókerületi beosztás aránytalanságaival, a képviselő-ajánlási rendszer körüli anomáliákkal és egyes ellenzéki pártok vidéki szervezkedésének korlátozásával lehetetlenné tette, hogy a kormánypárt megbukjon, és parlamenti váltógazdálkodás alakuljon ki.[226] Beszédes, hogy a tárgyalt kisrégióban, Bihar vármegyében a megyeszékhely (Berettyóújfalu) ingadozó pártpreferenciájú képviselőjétől (Szilágyi Lajos) eltekintve az egész korszakban minden választókörzetben kormánypárti jelölt győzött, még a legnehezebb időszakokban is.[227] Ha valahol kiélezett verseny alakult (volna) ki, a közigazgatás és a rendészeti szervek fent ecsetelt praktikákkal, ha nem is mindig könnyen, de el tudták érni a kívánt eredményt.[228] A kormánypárt sikere nem csupán a pártapparátus, de gya-

Zsilinszky Endre Kozma Miklósnak. 1927. május 7. Uo. A fajvédő politikus alighanem rosszul értelmezte a politikai mozgásokat, mivel Gömbös alkalmi szerborientációja egyezett a kormány kettős játékával és egyáltalán nem zárta ki az olasz-vonalat, sőt felkeltette Mussolini érdeklődését Magyarország iránt. Vö. Kerepeszki 2013, 315. Kozma szerint a fajvédő párt megszűnésének mozgatórugói „kevésbé politikaiak, mint személyiek" voltak. A médiavezér Gömbös felelősségét hangsúlyozta, mert rosszul kezelte a párt erős egyéniségeinek (Zsilinszkynek és Eckhardtnak) az ambícióit. Ormos 2000, I., 151. A bukás oka azonban elsősorban a társadalmi konszolidáció és a gazdasági rekonstrukció radikalizmuslohasztó hatásában keresendő, valamint a párt alapvetően értelmiségi, középosztálybeli rétegpárt jellegével magyarázható. Püski 2006, 60.

222 Ehhez kapcsolódóan az életmű korszakolásának problémáit felveti: Kiss József: *Fajvédelemtől a nemzeti demokráciáig: Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai tervei a trianoni Magyarország megújulására (1918–1932).* Doktori (PhD) értekezés. Debrecen, 2007. 35. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/79674/ertekezes_magyar.pdf?sequence=7, letöltés dátuma: 2016. június 10.

223 A harmincas évektől „világképe inkább a népi írók álláspontjához állott közel, némelyikükkel baráti-munkatársi kapcsolatban volt, annak ellenére, hogy társasági élete inkább a hagyományos elithez vagy annak »gutgesinnt« ellenzékéhez kötötte". Ablonczy 2001, 118–119.

224 Bartha 2016a.

225 Janos 2003, 102–106.

226 Püski 2014, 64., 66. Idézet: 64. Vagyis a Bethlen-rendszer „korlátozott, azaz autoriter elemeket is tartalmazó polgári parlamentarizmus"-nak tekinthető. Romsics 2014, 13.

227 A gazdasági világválság idején megtartott 1931-es választásokon „az összes bihari szavazatoknak több mint felét az ellenzék szerezte meg, azonban a választási rendszer sajátosságai miatt a berettyóújfalui kerületen kívül mindenhol kormánypárti jelölt kapott mandátumot". Kerepeszki 2014, 9.

228 Kozma Miklós vaskos dossziéi igen alapos előtanulmányokat és „hangulatjelentéseket" tartalmaznak az 1926-os választások körzeteiről és jelöltjeivel kapcsolatban. Ezeken keresztül a kormánypárt szinte

korta a közigazgatási és az állami intézmények vezetői számára is presztízskérdés volt és az esetleges személyi szimpátiáknál is fontosabb szempontnak bizonyult. Mindez Bajcsy-Zsilinszky számára 1926-ban keserű csalódást jelentett, noha négy évvel korábban ő maga is a rendszer segítségével került be a parlamentbe.[229]

Források

Bajcsy-Zsilinszky Endre bibliográfiája. Szerk. Bartha Ákos. (Kézirat.)

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára
IV. B. 403. 10. (Választási és szavazási jegyzőkönyvek, 1922)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
K 429 14. (Kozma Miklós iratanyaga)

Magyar Távirati Iroda (Magyar Országos Tudósító) hírei (1920–1926)
Napi hírek, napi tudósítások (1920–1944)

Nemzet- és országgyűlési almanachok (1920–1932)

Nemzetgyűlési és képviselőházi naplók (1922–1939)

Országos Széchényi Könyvtár
Kézirattár 28. fond. (Bajcsy-Zsilinszky Endre irathagyatéka) és Fol. Hung.
Plakát- és Kisnyomtatványtár (választások, kortesdalok)

Österreichisches Staatsarchiv. Kriegsarchiv
Militärkanzlei Seiner Majestät. 1910 1-3/87.

naprakész lehetett az esélyeket illetően. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 2 d. Választások, 1926.

229 A *Pesti Napló* fajvédő politikus bukásán élcelődő soraival: „A nap hőse Zsilinszky Endre, aki ellen nagy terrort fejtenek ki a kerületben. Az udvariassághoz szokott fajvédőnek ez igen kellemetlen. Ők csak akkor terrorizáltak, amikor lehetett." *Pesti Napló* 1926. december 4. 11.

Napilapok, folyóiratok

A Cél (1923)
Az Est (1922)
Békésmegyei Közlöny (1905, 1925–1927)
Bihar Népe (1922–1926)
Bihari Újság (1922–1923)
Budapesti Hírlap (1912–1927)
Hazánk (1921)
Körösvidék (1921)
Magyar Újság (1926–1927)
Magyarság (1926–1927)
Népszava (1920–1926)
Pesti Hírlap (1922–1927)
Pesti Napló (1922–1928)
Szabad Szó (1922)
Szabadság (1907)
Szózat (1919–1926)

Internet

Történelmi Tár. http://www.tortenelmitar.hu/, letöltés dátuma: 2015. november 30.
Bihar vármegye főispánjai. MNL HBML. http://hbml.archivportal.hu/data/files/144620980.pdf, letöltés dátuma: 2016. február 29.
Magyar Életrajzi Lexikon. http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/, letöltés dátuma: 2016. június 12.
Magyar Híradó 130. http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=8529, letöltés dátuma: 2016. március 31.

Hivatkozott irodalom

Ablonczy Balázs 2001, „Német világ" vagy „Új Európa": A magyar politikai elit Németország-képe 1933 és 1945 között. In: Ujváry Gábor – Pröhle Gergely (szerk.): *Újrakezdések krónikája: Magyar–német diplomáciai kapcsolatok 1867–2001*. Corvina, Budapest.
Bajcsy-Zsilinszky Endre 1937, *Német világ Magyarországon*. Korunk Szava.
Barcs Sándor 1984, A dráma sodrában. In: Vigh Károly (szerk.): *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről*. Magvető, Budapest, 399–412.
Bartha Ákos 2013, A földkérdés mentén: Népiek és konzervatívok a két világháború közti Magyarországon. *Kommentár* 3. 48–59.
Bartha Ákos 2014, Tojástánc a populizmusok körül: A magyar népi mozgalom fogalmi keretei és regionális dimenziói. *Múltunk* (59.) 4. 58–105.

Bartha Ákos 2016a, „Organikus rend" az „önvédelmi övezet"-ben: Bajcsy-Zsilinszky Endre birodalmi regionalizmusa. *Kommentár* 3. 68–85.

Bartha Ákos 2016b Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai szocializációja és 1919 előtti ideológiai portréja. *Történelmi Szemle* (58.) 2. 203–245.

Berényi Zsolt [et al.] 1998, *Derecske története és néprajza*. Derecske Város Önkormányzata, Derecske.

Bódy Zsombor 2003, Egy bérharc dramaturgiája. Esettanulmány. In: Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – Munkásantropológia*. Napvilág, Budapest, 36–52.

Csóré Áron 1984, Zsilinszky és Derecske. In: Vigh Károly (szerk.): *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről*. Magvető, Budapest, 82–89.

Domokos József 1971, *Áchim L. András*. Kossuth, Budapest.

Féja Géza 1982, *Lapszélre*. Szépirodalmi, Budapest.

Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc. (szerk.) 1991, *Magyarországi pártprogramok 1919–1944.* Kossuth, Budapest.

Gyurgyák János 2012, *Magyar fajvédők*. Osiris, Budapest.

Gyurgyák János 2014, Bethlen István a viták kereszttüzében. In: *Bethlen István és kora*. Osiris, Budapest, 185–206.

Hubai László 1999, Előszó. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti képviselőválasztások 1920–1998.* Napvilág, Budapest, 7–17.

Hubai László 2001, *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000.* Napvilág, Budapest.

Illyés Gyula 1984, Zsilinszky. In: Vigh Károly (szerk.): *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről*. Magvető, Budapest, 483–489.

Janos, Andrew C. 2003, *Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában*. Helikon, Budapest.

Kende János 1999, Egy túlnyert választás – 1926. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti képviselőválasztások 1920–1998.* Napvilág, Budapest, 114–123.

Kerepeszki Róbert 2012, *A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Attraktor, Máriabesnyő.

Kerepeszki Róbert 2013, Horthy Miklós mohácsi beszéde, 1926: Emlékezethely a politikai gondolkodásban és a nemzetközi kapcsolatok történetében. In: S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós (szerk.): *A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Prospero, Debrecen, 309–320.

Kerepeszki Róbert 2014, Berettyóújfalui és Bihar vármegyei választások a két világháború között. *Új Nézőpont* (1.) 6–19.

Kiss József 2007, *Fajvédelemtől a nemzeti demokráciáig: Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai tervei a trianoni Magyarország megújulására (1918–1932).* Doktori (PhD) értekezés. Debrecen. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/79674/ertekezes_magyar.pdf?sequence=7, letöltés dátuma: 2016. június 10.

Molnár József 2002, *Achim L. András élete és halála: 1871–1911*. Püski, Budapest.

Moskovits Árje 1984, *Emlékkönyv: Derecske és vidéke zsidósága*, héberből fordította: Dr. Berg József. A Derecskei Gyülekezet Maradéka, Tel-Aviv.

Ormos Mária 2000, *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*. PolgArt, Budapest.

Pritz Pál 1990, A fajvédők külpolitikai nézetei, 1918–1936. *Századok* (124.) 5–6. 617–669.
Püski Levente 2006, *A Horthy-rendszer*. Pannonica, Budapest.
Püski Levente 2014, A bethleni politikai berendezkedés az 1920-as években. In: *Bethlen István és kora*. Osiris, Budapest, 57–74.
Püski Levente 2015, *A Horthy-korszak parlamentje*. Országgyűlés Hivatala, Budapest.
Romsics Ignác 1999, *Bethlen István*. Osiris, Budapest.
Romsics Ignác 2014, Bethlen István életpályája. In: *Bethlen István és kora*. Osiris, Budapest, 7–19.
Ruszoly József 1986, Derecske és Tarpa: Bajcsy-Zsilinszky Endre választási küzdelmeinek történetéhez 1. *Napjaink* (25.) 7, 22–25.
Sávoly Mária 1986, *Így élt Bajcsy-Zsilinszky Endre*. Móra, Budapest.
Schöpflin Aladár 1937, Pekár Gyula. *Nyugat*. 9. (online).
Sinka István 1942, *Fekete bojtár vallomásai*. Magyar Élet, Budapest.
Sipos Balázs 2004, *A politikai újságírás mint hivatás*. Napvilág, Budapest.
Sipos Balázs 2011, *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban: Politika- és társadalomtörténeti vázlat*. Argumentum, Budapest.
Sípos József 2016, Bajcsy-Zsilinszky Endre képviselővé választása 1922-ben. *Századok* (150.) 1. 117–132.
Szabó Ágnes 1999, A konszolidáció kezdete – 1922: In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti képviselőválasztások 1920–1998.* Napvilág, Budapest, 85–104.
Szendrey István – Nyakas Miklós 1980, *Derecske története*. Derecskei Nagyközség Tanácsa, Derecske.
Szinai Miklós – Szűcs László (szerk.) 1972, *Bethlen István titkos iratai*. Kossuth, Budapest.
Tilkovszky Loránt (szerk.) 1986, *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Írások tőle és róla*. Budapest, Kossuth.
Turbucz Dávid 2015, *A Horthy-kultusz 1919–1944*. MTA BTK TTI, Budapest.
Ungváry Krisztián 2014, A szociálpolitika etnicizálása. In: *Bethlen István és kora*. Osiris, Budapest, 167–184.
Vida István 1986, Bajcsy-Zsilinszky Endre és a Bihar megyei Független Kisgazdapárt megalakulása (1930). Dokumentumok. *Békési Élet* 3. 295–309.
Vida István 1987, „Engem elgáncsolhattak"; Bajcsy-Zsilinszky Endre levelei Pekár Gyula elleni választási panasza ügyében (1927). *Napjaink* (26.) 1. 20–24.
Vigh Károly (szerk.) 1986, Bajcsy-Zsilinszky Endre levelei Hajdú és Bihar megyei híveihez. *Alföld* (37.) 6. 47–59.
Vigh Károly 1992, *Bajcsy-Zsilinszky Endre. 1886–1944: A küldetéses ember*. Szépirodalmi, Budapest.
Vigh Károly 2007, Bajcsy-Zsilinszky Endre pályaívének baloldali fordulata. *Hitel*. (20.) 11. 91–98.
Vonyó József 2012, Zsilinszky és a zsidókérdés. In: Uő: *Jobboldali radikálisok Magyarországon, 1919–1944: tanulmányok, dokumentumok*. Kronosz, Pécs.
Vonyó József 2014, *Gömbös Gyula*. Napvilág, Budapest.
Zinner Tibor 1989, *Az ébredők fénykora: 1919–1923*. Akadémiai, Budapest.
Zsilinszky Endre 1920, *Militarizmus – pacifizmus*. Stephaneum, Budapest.
Zsilinszky Endre 1920, *Nemzeti újjászületés és a sajtó*. Táltos, Budapest.
Zsilinszky Endre 1924, *Újévi nyílt levél a derecskei választókerület polgáraihoz*. Stádium, Budapest.

Ritter György

„Fejlapot kaptam, nyemcinek lettem nyilvánítva…”

A Dunakanyarból 1945-ben német származásúként szovjet munkatáborokba deportáltak emlékezete az „oral history” források tükrében[1]

„A frissen hullott havat nem lehet utánozni,
nem lehet úgy elrendezni, hogy érintetlennek látsszon.
A földet el lehet rendezni […]. A víz pedig önmagát rendezi el, mert
elnyel bármit, és azonnal össze is záródik fölötte, miután elnyelte.
A levegő eleve el van rendezve, mivel nem is lehet látni. […]
És a vastag hó az első számú bűnös. És hiába esett úgy a városra,
mintha tudná, hol van, mintha otthon lenne.
Mégis azonnal az oroszok szolgálatába állt…
A hó árulása miatt vagyok itt…”
(Herta Müller: *Lélegzethinta*, ford. Nádori Lídia, 18–19.)

„Malenkij robot” – események, tematikák, értelmezések

Alighogy elültek a fegyverek és a második világháború frontjai elvonultak, újra „életre” keltek az országutak, és azokat menekültek, elüldözöttek lepték el. 1945 és 1950 között hozzávetőleg 13 millió embert fosztottak meg otthonától. Mi állt ennek hátterében?

A szovjetek világháborús embervesztesége 20 millió fő körül mozgott, ám ha ehhez hozzávesszük az általuk elhurcolt népeket is (volgai németek, csecsenek, tatárok, kalmükök s a többi), a szám 25 millióra növekszik. 1700 város és 70 ezer falu pusztult el 65 ezer kilométer vasúttal együtt.[2] A szovjet hadsereg éppen ezért az elfoglalt területeken – elégtétel gyanánt – „jóvátételi munkára” hurcolta el a civil lakosságot. Mint másutt is, úgy az elhurcolás Magyarországon is kollektív jellegű volt. Három fajtája külön-

1 A kutatás alatt a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány „Dunatáji népek kutatása” ösztöndíjában (PRO-RENO-B12-E-0048) és az NKA Szépirodalom és Ismeretterjesztés Kollégiumának (3802/05115 sz.) támogatásában részesültem. A dolgozat elkészüléséhez felmérhetetlen segítséget nyújtott Dr. Vitári Zsolt egyetemi adjunktus (PTE BTK) és Márkus Beáta (AUB) doktorandusz.

2 Harrison 1996, 155–169.

böztethető meg: a *hadifogoly létszám-kiegészítés*, az *etnikai tisztogatás* és a *németek internálása*.[3] Az első főleg Budapest bekerítésekor volt jellemző, míg a második és harmadik kategória *malenkij robot*[4] néven vonult be a történeti köztudatba. A 2. Ukrán Front vezetőjének, Rogyion Jakovlevics Malinovszkij marsallnak az előzetes hadifogolyszámot 100 ezer fővel ki kellett egészítenie, így a „felszabadított" fővárosi háztömbökből vagy falusi utcákról hurcoltatott el embereket. Emellett etnikai tisztogatás is zajlott. Itt már nőket és férfiakat egyaránt elszállítottak. A *malenkij robot* fogalom használata azonban zavaros, nemcsak a tudományos, de az ismeretterjesztő munkákban is. Az elhurcolástól világosan el kell különíteni, hogy a szovjet hadsereg *malenkij robot,* vagyis *kis munka* néven „háttérmunkálatokra" igénybe vette a civil lakosságot és a hadifoglyok erejét. Ettől lényegesen eltér azon civilek sorsa, akiket rabszolgamunkára deportáltak a Szovjetunióba. De azon férfiak sorsától is eltér, akiket hadifogolyként hurcoltak el. A marxista történelemírásban is felbukkant az elnevezés a *jóvátételi közmunkák* értelmében.[5] Később Gulyás Gyula és Gulyás János 1987-es dokumentumfilmje használta e kifejezést a dudari leventék elhurcolására. Az elnevezés itt már „elítélt", 18-19 éves fiatalokra vonatkozik, akik közül sokan GULAG-táborokba (pl. Kolima) kerültek.[6] A rendszerváltás „szabad" közbeszédében a fogalom lassan egybemosódott a különböző sorsokkal. Értelmezésemben azt tartom *malenkij robot*nak, ha egy adott településről vagy régióból férfiakat és nőket egyaránt elhurcoltak szovjet munkatáborokba, függetlenül attól, hogy az illető németnek tekintette-e magát. A Dunakanyar északi partjának falvaiban pont ez történt.

1944 augusztusában Románia kiugrása miatt a Vörös Hadsereg akadálytalanul jutott el a magyar határig. Októberben a szovjetek elfoglalták Ung, Ugocsa, Bereg, Máramaros megyéket. 1944 novemberében a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa a 0036-os parancsban kiadta, hogy a 18 és 50 év közötti németeket és magyarokat munkára kell fogni. Oka a büntetés volt. Világháborús szerepük miatt mind Edvard Beneš, az emigráns csehszlovák elnök, mind pedig Sztálin a németek és a magyarok megbüntetését akarta. Kezdetben 3 napos munkáknak hirdették ezeket. November 18. és december 16. között összesen 22 951 személyt különítettek el, ebből 14 202 fő volt katona, 185 csendőr, 8564 német és magyar civil. Az etnikai tisztogatás átnyúlt a Bereg teljes, mai

3 Bognár 2015, 10–11.

4 E dolgozatban használni fogom a *„malenkij robot"* kifejezést, annak ellenére, hogy véleményem szerint a történeti és az ismeretterjesztői irodalom hagyományai alapján tévesen idézik. Mivel a köztudatba és az emlékezetkultúrába ennyire beleivódott e definíció, ezért reflexíven kezelem és a német származásúként (akár név, akár nyelvtudás stb. alapján) szovjet kényszermunkára elhurcolt civilek (tehát nők és férfiak együtt) sorsára értem.

5 „A közmunka – kicsit bosszús, kicsit tréfás korabeli elnevezéssel, a szovjet katonákat idézve: a »málinki robot« – révén a magyar nép részese lett a fasizmus elleni harcnak. [...] A magyar nép megértette, hogy jogos – mind munkában, mind anyagi javakban a tőle követelt részvétel. [...] A szovjet hadsereg közmunkaigényének kielégítése a magyar közigazgatáson keresztül történt." Somlyai 1975, 55–62.

6 A film első változata: Gulyás Gyula – Gulyás János: *Malenkij robot I–II.* (az első rész *Dudari Filmszociográfia* I. bevezetővel) 166 perc. Dialóg Filmstúdió 1985–1989. Később elkészült a film rövidített változata: Gulyás Gyula – Gulyás János: *Málenkaja rabatyonka*..., amely könyv formátumban is megjelent: Gulyás 1990.

magyarországi területére (Tarpa, Barabás) is. Innen és a Tiszahát területéről Uzsokon keresztül Szolyvára szállították a többségében férfiakból álló tömeget.[7]

A front azonban előrehaladt és a debreceni páncélos csata (október 9–26.) után a 2. Ukrán Front vezetője, Malinovszkij marsall október 28-án este Sztálintól azonnali támadásra kapott parancsot a főváros elfoglalására.[8] Jóllehet veszélyesen megközelítették Budapestet, ez az előretörés nem járt sikerrel. A bekerítés elhúzódott. A baranyai és tolnai területeket megszálló 3. Ukrán Front vezetőjét, Fjodor Tolbuhin marsallt november 24. után éppúgy bevonták az ostromgyűrű megsegítésébe, mint a 4. Ukrán Front egyes erőit, akiket november 18-án Malinovszkij rendelkezésére átvezényeltek.[9] Egyes csapatok már december 19-én Balassagyarmat felől kiértek a váci Duna-partra, de a tényleges ostromgyűrű csak karácsonykor záródott be,[10] ráadásul az Ipolynál kemény ellenállásba ütköztek a szovjetek. Malinovszkijnak tehát sürgős eredményeket kellett felmutatnia sorozatos késedelme miatt.

Sztálin már a teheráni konferencián (1943. november) is hangot adott annak, hogy fontosnak tartja a német munkaerő bevonását a Szovjetunió újjáépítésébe. Négymillió német munkájával számolt. A szovjet vezetés már 1943-ban tervezett – elsősorban – a népi németek és állampolgárok „jóvátételi munkájával."[11] A népi németek alatt általában azokat a német anyanyelvű népcsoportokat értették, akik a kelet-közép-európai nemzetállamokban éltek. Nagyrészük a 18. században telepedett le, de léteztek több mint félévezrede e területen élő csoportok is (pl. erdélyi szászok). Közösségeik saját államuk társadalmába illeszkedtek be, 1945 után mégis Németország háborús szerepe és bűntettei alapján ítélték meg őket.

Az 1944 nyarára elkészült jelentés szerint, ötmillió fogoly tízéves munkája 34–45 milliárd dolláros nyereséget jelentene a Szovjetuniónak. Miközben 1944 végén Tyimosenko marsall jelentést tett az Ukrán Frontok késlekedésének okairól és emiatt Tolbuhin szerepet kapott Budapest ostromában, Berija garantálta, hogy a 2., 3. és 4. Ukrán Fronton az NKVD (Belügyi Népbiztosság) 10 napon belül elvégzi a német nemzetiségűek számbavételét. A jelentés szerint 551 049 német élt a területeken, ebből 240 436 férfi/fiú és 310 613 nő/leány. Magyarországon 50 292 főt jelölt meg a jelentés.[12] Az adatok pontossága azonban kétséges, hiszen ekkor a szovjet hadsereg még nem szállta meg teljesen a németek által (is) lakott területeket. Az 1944. december 5-én elkészült jelentésből december 16-án született az Állami Védelmi Bizottság (GKO) 7161-es határozata, amely engedélyezte a németek munkaszolgálatra való elhurcolását Bulgáriában, Jugoszláviában, Magyarországon, Romániában és a csehszlovákiai területeken. A szálak a Szovjet Belügyi Népbiztosság vezetője, Berija kezében futottak össze, akinek feladatát képezte a gyűjtőhelyek felállítása. Malinovszkijt, Vinogradovot Románia és Magyarország, Tolbuhint, Birjurovot Bulgária és Jugoszlá-

7 Dupka 2013, 348–361.
8 Ungváry 2009, 13–14.
9 Ungváry 2009, 22.
10 Ungváry 2009, 23–24.
11 Bognár 2009, 34–35.
12 Konaszov–Terescsuk 2004, 394–395.; Poljan 2004, 260–261.

via esetében kötelezték a németek mozgósítására.[13] A végrehajtást a Szovjet Belügyi Népbiztosság keretében Arkagyij Nyikolajevics Apollonov (többek között az NKVD Karhatalmi Főparancsnokságának parancsnoka) és Iván Markovics Gorbatyjuk (altábornagy, a szovjet hadsereg hátországát biztosító belügyi csapatok parancsnoka) megbízottak dolgozták ki, akik a végrehajtásban a hadsereg mellett a városparancsnokságokra és helyi közigazgatásra is számítottak. Gorbatyjuk tábornok és Mojszej Szladkjevics altábornagy (az NKVD karhatalmi csoportjának helyettes parancsnoka) egyeztetése után, a 7161. számú határozat alapján, 1944. december 22-én a szovjet csapatok kihirdették a 0060-as végrehajtási parancsot a megszállt területeken (amely helyi szinten sokszor más jelzetet is kapott). Ezek értelmében minden 17 és 45 év közötti német férfit és 18–30 év közötti nőt a *Szovjetunióban történő munkára irányítás céljából mozgósítani és internálni kell.* Az előírás szerint a német származású személyek 2 pár lábbelit, 3 darab fehérneműt, ágyneműt és takarót, evőedényt és 15 napi élelmet vihettek magukkal, amely fejenként nem haladhatta meg a 200 kg súlyt. A szállítást a Vörös Hadsereg hadtápfőnöke, Andrej Vasziljevics Hruljov biztosította, míg a szénbányászati és vaskohászati népbiztosság a munkáért és az élelemért felelt. A kutatói tapasztalatok alapján leszögezhető, hogy a parancs kihirdetése előtt már több helyen elkészültek az elhurcoltak listái. Jogos az a feltételezés, hogy nem a végrehajtási parancs, hanem a december 16-i 7161. számú határozat alapján már korábban elkezdték a civil lakosság „összegyűjtését". Baranyai példák alapján ismert, hogy a községek magyar hatóságai már 1944 karácsonyának másnapjára elkészültek a szovjet hadsereg által kért lajstromokkal, amelyek főleg a német nemzetiség tagjait érintették. Az 1944 előtti, helyi szinteken is elmérgesedett kisebbségpolitika és a személyes bosszú motivációja sokszor meghatározta, hogy kik kerülnek rá a deportáltak listájára.[14]

Karácsonykor, a parancs kiadása után két nappal, a Börzsöny hegység a szovjetek fennhatósága alá került, de ekkor még a budapesti ostromgyűrű bezárása volt a céljuk. A szovjetek, átkelve a Dunán, Tolbuhin csapataival egyesülve két nap alatt már az Óbuda és Buda szomszédságában fekvő falvakban voltak.[15]

Az intézkedési tervet csak ezután, december 26-án dolgozták ki. Eszerint tíz operatív zónára osztották az intézkedési területet, amely közül hat zóna Romániában, két-két zóna pedig Magyarországon és Jugoszláviában volt. A két magyar zóna Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyét és az Alföld belső területeit fedte le.[16] 11-12 gyűjtőtábort alakítottak ki, elsősorban járási székhelyeken, melyeknek az volt a célja, hogy a „felszabadított" magyar hatóságokkal könnyebb legyen az együttműködés. A német származásúak elhurcolásának első szakasza december 22. és 28. között zajlott, elsősorban Baranyában. A második szakasz 1944. december 28. és 1945. január 15. között ment végbe a tiszántúli, Budapest környéki, nógrádi, szatmári, hevesi, békési, Bács-Kiskun megyei területekről. A harmadik turnus január 15. és 31. közé esett,

13 Poljan 1999, 345. Magyar nyelven közli: Vida 2005, 100–101.
14 Márkus 2014, 62–104.
15 Ungváry 2009, 60–66.
16 Bognár 2009, 37–38.

ekkor hurcolták el a Budapest környékén lévő 139 faluból, illetve a borsodi és szabolcsi területekről mozgósítottakat.[17]

A paranccsal egy napon alakult meg Debrecenben az Ideiglenes Kormány, amelynek belügyminisztere Erdei Ferenc lett. A magyar kormány december 26-án szót emelt az elhurcolások ellen. A Vörös Hadsereg alapvetően a magyar közigazgatásra bízta annak eldöntését, hogy a deportálás szempontjából ki számít németnek vagy magyarnak. Mérvadónak számíthatott a név. Egyes források szerint, ha Hitler nevéhez hasonlóan „er"-re végződött, akkor az adott személy németnek számíthatott.[18] Ám, hogy valójában miként döntötték ezt el, nem tudni, miként azt sem, hogy vajon a Dunakanyar német falvaiból miért hurcoltak el olyan nagy arányban civil lakosokat, miközben a Dunazug más német falvai kimaradtak ebből. Kétségtelen, hogy Malinovszkij késlekedése szerepet játszott abban, hogy minél több embert mozgósítson a háttérterületekre, s ezáltal jó pontot szerezzen vezetőinél. Az elhurcoltak száma becsléseken alapszik; egyes kutatók szerint 300 ezer embert deportáltak, ebből 130 ezer lehetett a civil lakos és körülbelül ennek fele, 60–65 ezer ember ténylegesen német származású.[19] E számok mellett Nógrád és Pest megyékből 2729 polgári személyt (2447 férfit és 282 nőt) hurcoltak el. A Dunakanyar falvaiból, részletezve: Nagymarosról 399, Kismarosról 86, Érdről 704, Gyömrőről 196, Újhartyánról 167, Szendehelyről 133, Zebegényből 81, Diósdról 103, Nagybörzsönyből 65,[20] Berkenyéről 82 főt.[21]

Az útvonalak eltértek. A Budapest–Ceglédbercel–Elek vonal nagyjából azonos lehetett. Elektől a Temesvár–Lugos–Karánsebes–Orsova–Vaskapu–Jaşi volt az első útvonal. A másik útvonal a Maros mentén haladt Déva–Adjud (Egyedhalma)–Szineja–Jaşi felé. Általában Jaşi volt az a hely, ahol a vonatokat áthelyezték az orosz sínszabványra. Ez általában átszállással járt és innen ment a szerelvény Dnyepropetrovszkba, illetve a Donyec-medencébe (*Don*yeckij-*bassz*ején = Donbássz), vagy a krími, kaukázusi (grozniji) bányákba.[22] Egyes elhurcoltakat 1946-ban továbbszállítottak az Uralba.[23]

17 A tematikákat lásd Bognár 2009, 38–39. Természetesen e választóvonalak képlékenyek, hiszen az elhurcolások folyamatát nemcsak a frontmozgások, de a végrehajtási szereplők (járások, községek), szervek néhol kaotikus működése is meghatározta. Ezenkívül olyan mikrotörténeti kutatásokra lenne szükség, amelyek feltárnák a németté minősítés lokális gyakorlatait, azt, hogy az egyes területekről milyen motivációk alapján (német származás, hadifogoly-kiegészítés) történtek az elhurcolások.

18 Özv. Kolozsi Imréné Herényi Erzsébet közlése szerint Ónodon azokat hurcolták el, akiknek a neve „r" végződésű volt. Vö. Szebeni 1993, 22–27. Említi Bognár 2009, 43. Ezt az eljárást azonban nem tartom általánosnak, habár tény, hogy interjúalanyaim többségénél a saját vagy a rokonság nevében felfedezhető ez a jellegzetesség.

19 Bognár 2009, 71. A pontos adatokhoz azonban kiterjedt oroszországi kutatásra lenne szükség.

20 Zielbauer 1989, 282.

21 A listát közli Kovács–Schmidt 2010, 42–44.

22 Az interjúkat lásd Kretz–Márkus 2013, 111., 153., 167.

23 Az interjúkat lásd Kretz–Márkus 2013, 167., 172., 186.

Az elbeszélők jellemzői, identitásuk, társadalmi helyzetük

Tanulmányomban a Dunakanyar északi partján fekvő, részben vagy egészben a német nemzetiség által lakott falvakban gyűjtött életinterjúk részleges közlésére vállalkozom,[24] kiegészítve azokat a munkákat, amelyek már foglalkoztak a témával e régióban.[25] Célom a forrásközlés mellett az elemzés is. A felvett beszélgetések olyan életinterjúk, amelyek nagy szeletét a *malenkij robot*ra való elhurcolás, a rabszolgamunka és a visszatérés élményei teszik ki. A tanulmány adta terjedelmi korlátok miatt most öt interjú feldolgozására vállalkozom. Az alábbi sorokon egy zebegényi férfi, egy szendehelyi, egy nagymarosi és két berkenyei nő emlékei elevenednek meg. Célom volt, hogy különböző társadalmi rétegekből válasszak tanúkat, ezért esett a választásom három német *anyanyelvű* és a paraszti társadalomból származó, valamint két német *származású,* de a többségi (magyar) társadalomhoz asszimilálódott, értelmiségi közegből származó elbeszélőre. A neveket az interjúalanyok kérésére anonimizáltam, csak a keresztneveket használtam fel az elemzéskor. Annak ellenére teszem ezt, hogy a nyilatkozók több helyen is elbeszélték már történetüket. Kivételt tettem azonban az elhurcolás indokánál; ott két elbeszélőm eredeti német nevét közöltem, ugyanis ez elengedhetetlen a folyamatok megértéséhez. A beszélgetéseket szerkesztettem, de tartalmukat nem változtattam meg. A nyelvi és beszélgetési sajátosságok miatt a részleteket értelmező szavakkal egészítettem ki, ezt külön, [...]-jel között jeleztem. Módszertanomat az „oral history"[26] és tapasztalattörténet[27] gyakorlatai mentén határoztam meg. A szerveződő narratívumot az emberi jelentéskonstrukciók eszközének látom, amely alkalmas a lelki folyamatok elemzéséhez.[28] A vezetett kérdések mentén szerveződő interjú és az ebből következő alákérdezések alapján alakultak ki a dolgozat „fejezetei". Nem a „miértek" érdekeltek, hanem a „hogyan" kérdésére kerestem választ. Célom volt, hogy a tragédia óta eltelt évtizedek rétegei alól kihámozzam az esemény egészét. Helyhiány miatt azonban eltekintek a részletesebb „tér-idő" elemzésektől, az igeidők formáinak egységesítésétől,[29] annak ellenére, hogy az elemzésekben utalok ezekre, és a hibákat a közlésekben sem korrigáltam. Szintén terje-

24 A munka alapja egy nagyobb ívű interjúgyűjtés, amely segítségével a magyarországi németek „alávetettségi" narratíváját, sorsát vizsgálom a háború utolsó időszakától a tsz-szervezések kollektivizálási időszakáig. Publikálása, feldolgozása folyamatban. A kutatásba 66 településről 98 nőt és 59 férfit vontam be. Az interjúk kérdései (85–90 kérdés) a következő témaköröket takarták: *identitás, integráció, háború, telepítések, kollektivizálás, szocioökonomikus kötődések* változása, amelyekből kisebb narratív egységek bomlottak ki. Ilyen egységnek bizonyultak a Szovjetunióba való elhurcolások történetei is. Az irányított beszélgetésekben a *megítélés*t kerestem. A kutatáshoz tartozott egy statisztikai alapú kérdéssor is, amely a társadalmi, vagyoni adatokat rögzítette. Az interjúgyűjtés lelőhelye: KDM–NNM – Hangtár Ltsz. 2015.2–184. A jellemzéseknél megadom a konkrét interjú hanganyagának leltári számát.

25 Jungné–Krebszné–Paulisineczné 1995; Szebeni 1993.

26 Gyáni 2000; Niethammer 1985; Vértesi 2004.

27 Összefoglalóan és a módszertani alapokat lásd Ö. Kovács 2012, 13–52.; Gyáni 2007, 186–207.

28 László 2005, 22–23. és 128–129.

29 László 2005, 134–148.

delmi korlátok és az ismétlődések miatt csak egyes témákat elemzek behatóbban. Az önmagunkról alkotott kép elemi rétegei személyünk egyedisége, egységessége, időbeli és szociális kontinuitása. Bár az ezek mentén történő identitásváltozások folyamatosak az életben, ez még nem jelenti azt, hogy e dinamikában általános kötődések ne alakulnának ki.[30] Az anyanyelv, a származás, a nemzeti hovatartozás alapjai általában ilyen tartozékai az életnek, csakúgy, mint a társadalmi státusz.[31] Interjúalanyaim más-más kötődésből kerültek bele abba a *térbe,* amelyet emlékezetközösségnek, a kényszermunka, a *malenkij robot* emlékezetközösségének nevezek. Ahhoz, hogy a motivációikat megérthessem és összehasonlítsam, kisebb társadalmi jellemzést állítottam össze azokról, akik elbeszélik ezeket a történeteket.

1. Erzsébet 1923-ban született német („sváb") anyanyelvűként a Nógrád és Hont k.e.e. (közigazgatásilag egyelőre egyesített) megyei Szendehelyen. Az interjút 89 éves korában, 2013 elején e községben adta. 21 éves volt, amikor származása miatt elhurcolták kényszermunkára. Hat elemit végzett, a háború végén cselédként dolgozott. Nyugdíjba takarítónőként ment. Édesapja foglalkozása kőműves, akinek négy testvére volt, közülük két testvér szakmunkásként dolgozott (kovács és kőműves), a másik kettő pedig háztartásbeliként és napszámosként. Édesanyjának szintén négy testvére volt, hárman földművesként, egy pedig gyári munkásként dolgozott. Erzsébetnek négy testvére született: öccse és húga földművesek, míg másik két lánytestvére szolgálónő és takarítónő lett. A szülői ház szobából, konyhából, spájzból, kamrából és egy nyári konyhából állt, a gazdasági épületeket egy istálló és egy disznóól tette ki. A család két ágyon, két szekrényen és két sezlonon osztozott. Erzsébet későbbi férje villanyszerelő volt. Unokája és dédunokája az interjúkészítése előtt pár hónappal költözött Németországba. Közléseit „(E)"-vel jelölöm.[32]
2. Jenő 1925-ben született a Nógrád és Hont (k.e.e.) megyei Zebegényben, német és lengyel származású családban, de már magyar anyanyelvűként. Az interjút 88 évesen adta Budapesten, 2013 nyarán. 19 éves volt, amikor elhurcolták kényszermunkára, megszakítva ezzel gimnáziumi tanulmányait, amit később elvégzett. Végül főiskolára került, ahol matematika–fizika szakos tanári végzettséget szerzett. A háború idején tehát tanuló volt, édesapja vámtisztként és állomásfőnökként dolgozott. A család értelmiséginek számított, Jenő közlése szerint édesapjának testvérei is mind értelmiségi pályán helyezkedtek el. Jenő édesanyjának kilenc testvére volt: egy jószágigazgató, egy tanár, kettő banktisztviselő, egy takarítónő, öt lánytestvére pedig háztartásbeli. Jenő egyetlen lánytestvére gépírónő volt. Jenő családja gyermekkorában nem rendelkezett saját házzal, bérleményben laktak, de két nagy és két kis szoba tartozott hozzá, előszobával és fürdőszobával. A család 5 ágyon és 3 szekrényen osztozott. Jenő szerint közepesen éltek. Jenő az ötvenes években nősült, felesége szintén tanár. Közléseit „(J)"-vel jelölöm.[33]
3. Anna 1926-ban született Budapesten, berkenyei német anyanyelvű családban. 2012 végén, az interjú készítésekor 87 éves volt és a nógrádi Berkenyén élt. 18 évesen hurcolták el *malenkij robot*ra. Hat elemit végzett, a háború idején háztartásbeli volt, nyugdíjba a vasútról ment, ahol beszerzőként dolgozott. Édesapja egyke és földműves volt. Édesanyjának három testvére volt, két lány háztartásbeli maradt, egy fiú földműves lett. Annának két

30 Tóth–Vékás 2013.
31 Pataki 2001, 360–406.
32 Az interjú lelőhelye: KDM–NNM – Hangtár Ltsz. 2015.11.
33 Az interjú lelőhelye: KDM–NNM – Hangtár Ltsz. 2015.40–41.

testvére volt, egy bedolgozó és egy földműves gazdálkodó. Nem ment férjhez. Édesapja vagyoni helyzetét jónak tartotta, de részletesen nem tudott beszámolni egykori házukról, ugyanis 1948-ban, amikor hazatért a kényszermunkáról, a családot a szomszédos szlovák faluba, Kóspallagra telepítették. Három évig tartott, míg visszavásárolták a házukat, amelyet a tsz-szervezéssel államosítottak ismét. Közléseit „(A)"-val jelölöm.[34]

4. Katalin 1928-ban született a Nógrád és Hont (k.e.e.) megyei Berkenyén, német anyanyelvű családban. Az interjú készítésekor 84 éves volt, 2012 decemberében születési helyén élt. 16 évesen hurcolták el a Szovjetunióba, közvetlenül azelőtt cselédként dolgozott. Nyugdíjba a helyi tsz irodai pénztárosaként ment. Édesapja mesterember, asztalos volt, akinek testvérei (számukról nincs adat) háztartásbeliként dolgoztak. Édesanyjának hat lánytestvére is háztartásbeli volt, egyikőjük a második világháborúban vesztette életét. Katalinnak három testvére volt: egy szabó, egy asztalos és egy kovács. Későbbi férje fuvarozó, segédmunkásként dolgozott. Katalin elmondása szerint a háború előtt jól éltek. Házuk két szoba-konyhából állt és présházuk, istállójuk, kocsiszínük is volt. A család egy szekrényen, egy asztalon és sublóton osztozott. Közléseit „(K)"-val jelölöm.[35]

5. Angéla 1927-ben született a Nógrád és Hont (k.e.e.) megyei Nagymaroson, magyar anyanyelvű családban. Anyai nagyszülei német származásúak voltak, de vele magyarul beszéltek. A család értelmiségi, a köztisztviselői réteghez tartozott. Később viszont ők tanították németül, ugyanis édesapja és édesanyja is beszéltek németül, de csak édesanyja volt német anyanyelvű. Édesapja Trencsényből származott, Angéla bocskoros nemesnek írta le. Apai ágon a család vasutasokból állt. Angéla édesapja is MÁV főfelügyelő, majd állomásfőnök lett, akinek három testvére közül az egyik jogászként, a másik mozdonyvezetőként, a harmadik pedig a MÁV igazgatóságán titkárként dolgozott. Édesanyja háztartásbeli és egyke volt. Amikor Angéla hatéves volt, a család először Kalocsára, majd Mosonmagyaróvárra, végül Öttevénybe (Győr mellett) költözött, ahol az apa állomásfőnök lett. 1944 decemberében úgy határoztak, hogy visszajönnek Nagymarosra, azt gondolták, hogy így biztonságosabban átvészelik a frontot. Angélát 17 évesen hurcolták el Nagymarosról. Ekkor Győrbe járt a Szent Orsolya Rend középiskolájába. Később tanító lett belőle. Angélának szintén három testvére volt. Bátyja érettségivel rendelkezett, de üzemi munkás lett, ahogy Angéla fogalmazott, „melós". Nővére szintén pedagógusi pályára lépett. Öccse nyomdaipari mérnökként helyezkedett el. Angéla háború előtti vagyoni helyzetét jónak értékelte. Nagymarosi házukban 3 nagyszoba, konyha, spájz, külön kamra is volt. A házhoz nyári konyha és fürdőszoba tartozott. A család 5 ágyon, 2 hálószobán és ebédlőn osztozott. Angéla az interjú készítésekor, 2013 novemberében 86 éves volt és özvegy. Egykori férje postatisztként dolgozott, aki öngyilkos lett. Közléseit „(AN)"-nel jelölöm.[36]

Az emlékezők a 16 és 21 év közötti korosztályhoz tartoztak az elhurcolás időszakában. Az eltelt 70 év eseményei fényében emlékeztek vissza a deportálásra, nyilván ezen évtizedek tapasztalatainak önigazoló, önheroizáló fényében kommentálva az eseményeket. Magukat a beszélgetések közléseit olyan dialógus alapján megszületett történelmi forrásnak tekintem, amelyben a közlő „önéletírói paktum" szándékával osztotta meg életélményét.[37] Ebben a diskurzusban az „önéletírói" elemeket fikciónak tekintem. Ezek

34 Az interjú lelőhelye: KDM–NNM – Hangtár Ltsz. 2015.8.
35 Az interjú lelőhelye: KDM–NNM – Hangtár Ltsz. 2015.9.
36 Az interjú lelőhelye: KDM–NNM – Hangtár Ltsz. 2015.36–37.
37 A fogalomról és annak kidolgozásáról: Lejeune 2003.

a fikciók az önigazolásokat rejtik, amelyek működése az „oral history" diskurzusában a reflexív alákérdezés révén feltárhatók, elemezhetők, esetenként ellenőrizhetők. Ám ilyen időtávlatban az események pontos menetéről már nem lehet képet kapni,[38] ezért a cselekmények motivációira helyeztem a hangsúlyt.[39] Az interjúk vezetett beszélgetések voltak, amelyek fordulatait és sajátosságait igyekeztem megőrizni a szövegben, de az érthetőség kedvéért– mint említettem – több helyen szerkesztettem is a részleteket.

Az archaikusabb – vélhetően évszázados hagyományokat követő – paraszti közösségben szocializálódott család fiatal lánya az „Én" és a „Másik" identitásformáló elbeszélésénél főleg munkájának koordinátájában válaszolt arra a kérdésre, hogy milyen volt a háború előtti élet. Erzsébet sorsában egyfajta elvesztett és máshogyan meglelt fészket mutat be.

„Szegényes [volt az élet], munkalehetőség nem volt. 17 évesen elmentem Vácra egy péküzletbe szolgálni. Kerestek a háztartáshoz egy lányt és oda mentem takarítani. A helybeli bíró szállított oda fát és mondták neki, hogy kell nekik egy »sváb lány«. Két évig voltam ott. Ha kész volt a reggeli pékáru, kellett felhordani a kenyeret és a zsömléket. A tulajok, a hidasnémeti Károly bácsi és a leányvári Margit néni volt. Ők is németek voltak, de magyarul beszéltünk. Teljes ellátásom volt, csak nagy ünnepeken jöttem haza. [...] Azért jöttem el végül, mert kevés volt a pénz, ők nem tudtak többet fizetni. Átmentem dolgozni a váci fegyházzal szemben álló Fekete József vegyesboltjába." [E]

Katalinnak hasonló sors jutott, elbeszélésében mégis a közösségből, nem pedig saját egyéniségéből bontja ki emlékezését. Családi és falusi szinten is megjelenik az összetartó erő, amelyet mára gyengének érez. Ezt szinte kiegészíti Anna elbeszélése, aki a vallási élet mindennapi rendjével, „szokásaival" határozza meg saját nemzetiségi létét.

„Szegényebb, de békességesebb [volt az élet]. Nem kellett ennyit félni, sem gyilkosságoktól, sem betörésektől. Mindenki iparkodott megteremteni a magáét. Mi is nagycsalád voltunk, volt egypár hold földünk, egy darabka szőlő, bor, 2-3 tehenünk, fogatunk, ökrök vagy ló, amivel apám mindent meg tudott csinálni. Mindent megtermeltünk. Anyám nevelt baromfit, [...] 10–15 libánk volt, akkor tömött egy csomót és ősszel bevitte a váci vásárba. Mindig bevásárolt nekünk iskolaszereket meg iskolaruhákat. Volt egy húgom, minden iskolakezdéskor egy új fölső szoknyát meg új blúzt, kötényt kapott. Szóval, aki akart, az ugyanúgy, mint most, tudott boldogulni." [K]

„Tagja voltam a KALÁSZ-nak,[40] a tanító néni vezette. Hétfőn vagy kedden kellett menni és énekeket tanultunk. A *Leventék*[41] sorban mentek templomba, négyesével. [...] Hát igen, ez a kislány [*magára mutat*], ez nemzetközi. Sváb vagyok, de magyar is, mert itt lakom." [A]

38 Assman 2004, 60.

39 László 2005, 105–106., 123., 125–126., 132–133.

40 Katolikus Asszonyok és Lányok Szövetsége.

41 Ifjúsági szervezet a két világháború között. 1921-ben hívták életre azon 12 és 21 év közötti fiúk számára, akik nem jártak rendszeres testnevelést nyújtó iskolába. Hétvégi test- és menetgyakorlatokra kötelezték a fiatalokat. Az egyesület a trianoni békeszerződés által megtiltott általános védkötelezettség pótlása volt.

Annak ellenére, hogy Jenő is falusi közösségben élt, teljesen más elemeket tart fontosnak megemlíteni elbeszélésében, mint az idézettek. Az értelmiségi családból származó, szinte urbánus életet élő fiú nem a munkáról és családról, hanem az iskoláról, különféle csínytevésekről számolt be. Burokban élt, szinte nem is vette észre életminőségének változását. Számára a falusi társadalom olyan játék, amelyet abban az *„egyletben"* tapasztalt, amely közrefogta Zebegény falusi közösségét.

„Otthon magyarul beszéltünk. Apám vonalán jött ki a [német], de ő sem beszélt svábul. Ő magyarosított '38-ban. Az én gyerekkoromban a falusiak nagyon sokan csak svábul beszéltek egymás között. [...] A Károlyi grófnő alakított egy Virágegyletet Zebegényben. Ez tulajdonképpen összefogta az egész falu idősebb és fiatalabb korosztályát is. Virágok, fák, rózsák nevét adta a tagoknak. Az idősebb generációk fanevet kaptak, a nőknek virágneveket, a gyerekeknek cserjeneveket adtak. Én eperfa szép levelű voltam. [...] Különböző sportversenyek, foglalkozások voltak, az idősebbeknek nyelvtanfolyamokat tartottak, nem németet, mert svábul az a korosztály tudott, hanem franciát, angolt." [J]

Angéla közlése tovább bontja ezt az „urbánus" közeget. Először sorsát írja le, majd leginkább a nagymarosi társadalmat jellemzi. Az ő minőségében a gyermekkor ideális világa abból bomlik ki, hogy a nagymarosi őslakosok mint „elit" jelennek meg. Közlésének eredője főleg a háború utáni változásokban érhető tetten, amikor Angéla családja „alávetettségi" helyzetbe került. A régi rend egyfajta „jó"-ként jelenik meg, amelyben mindenki a „helyén" létezett. Az emlékezet működésében ez a „rend" egyfajta személyes *muzealizációként* működik.[42] A társadalmi töréspontok ugyan megjelennek, csak éppen nem negatív előjellel, hanem pozitív megvilágításban.

„Én Nagymaroson születtem és hat éves koromban kerültünk Öttevénybe. [...] Anyám dehogy beszélt hozzám németül, de Heffenträger volt. [...] Nagyanyám és anyám is tudott svábul, de nem beszéltek. Az értelmiség beszélt németül, de nekem nem volt nyelvérzékem, viszont anyám sokat segített tanulni, főleg a nyelvtanban. [...] Maroson inkább magyarul beszéltek, de az asszonyoknál megvolt a sváb nyelv, kétnyelvűen beszéltek, főleg az öregek, a fiatalok már csak magyarul. De én húsz évvel ezelőtt még tudtam idézni ezeket, mert a szomszédasszonyom sváb volt. [...] A marosi cigányok a Fehér-hegyen laktak, semmi gond nem volt velük. Akikkel gond lett, azok később költöztek be, a háború után. Ezek előkelő cigányok voltak, zenészek voltak, pesti elit éttermekben zenéltek. Akik nem tudtak zenélni, azok a vasútnál dolgoztak, az asszonyok az erdőben nem fát loptak, hanem csemetéztek és ezért részesedést és pénzt kaptak. A nagyanyámnak megvolt a maga cigányasszonya, akitől gombát vett." (AN)

Angéla világlátása, „Én-reprezentációja", amellyel leírja közösségének életét, szintén sajátosan az interjú jelenéből és a kommunista diktatúra alatt elszenvedett korlátozásokból és családjának társadalmi helyzetéből bomlik ki. A cigányságot e társadalmi rend tagjaként érzékelteti, de a zsidóság integrációs megítélésében nemcsak a negatív jelző, de az egész Horthy-korszak egyéni jellemzése bomlik ki. Ebben a bűnbakképzés kérdése is megjelenik a zsidósággal szemben. Angéla beszédében a kommunista időszak

42 Zombory 2011, 149–154.

megtört tapasztalatának projekciója jelenik meg, amely nem más, mint saját „önmegértő”[43] narratívájának alapja.[44] Ez egyrészt személyes élettapasztalatának igazolása, melyet korábbi életszakaszaira is visszavetít, másrészt családjának sajátos, tapasztalatkoordinátája, amely befolyásolta gondolkodását. Minőségi különbségként jelenik meg az „Ők”, a kommunisták és a „Mi”, az értelmiségiek köre. Míg előbbiek csak buta erőszakoskodókként jelennek meg, utóbbiak hazaszeretők, akik örülnek az ország területgyarapodásának.

„Mi problémánk volt a zsidókkal azelőtt? Tudja mikor volt probléma, a ’19-es forradalomba’, mert azt az alja zsidóság csinálta. Ki volt Rákosi Mátyás? Egy kereskedősegéd, egy Róth Mátyás volt, és ezek csinálták. El kell olvasni a Tormay Cecile könyvét, az pontosan leírja, mert végigélte. De a Horthy-rendszerben senki nem tudta, hogy ki zsidó, ki cigány. [...] A kommunistáktól félni kellett a Horthy-rendszerben, mert gyűlölködők voltak, igazságtalanok és veszedelmesek. Az egész felépítésük ilyen volt, amikor láttuk őket. Erőszakosak, kocsmában hangosak voltak, a faluban csak egy-kettő volt. [...] Apám értelmiségi volt, abba a gimnáziumba járt, ahová a Szilárd Leó vagy a Teller Ede. Apám társasága összejárt, mindig politizáltak és én 13 éves voltam, de hagyták, hogy közbeszóljak. Ami tetszett, azt is megmondtam, ami nem, azt is. Mi nagyon fel voltunk dobva attól, hogy a Felvidék visszatért, egy 14 éves gyerek köteteket tudott mesélni erről, hogy igenis nekünk az visszajár, mert ezt galád módon gyalázatosan elvették tőlünk. Arra emlékszem, amikor visszakaptuk Felvidéket és Medvére bevonultak a magyar katonák, akkor az osztálytársaim díszmagyarban kísérték a katonákat. Ez egy akkora élmény volt, amit ma nem lehet elképzelni. Úgy voltunk nevelve, hogy amikor reggel bementünk az iskolába, imádkoztunk. Elmondtuk, hogy »Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, hiszek Magyarország feltámadásában és Nem! Nem! Soha!« Ez egy ezerszer jobb világ volt, mint a kommunizmus, vagy mint most, mert rend volt. Igazságosabb volt, a tolvajt megbüntették, a gyereket megnevelték. A kommunizmusban mindenki egyenlő volt, de az egyik egyenlőbb volt a másiknál, amaz meg még egyenlőbb volt.” [AN]

Angéla és Jenő elbeszélésének különbsége a későbbiekben is előkerül. A kommunista-szocialista időszak szocializációja eltérő hangsúlyokat vált ki. Jenő későbbi iskolaigazgatóként nem érez nosztalgiát a ’45 előtti rendszer iránt, s nem látja benne az ideális rendet, csak felhőtlen gyermekkorát (ez a következő részben jobban kiderül). Angéla viszont az elveszett tisztaságot látja az idealizált „rendben”, amelyet mindig is fenyegetett egy titkos erő (a kommunisták). Ez az emlékezet szintén Angéla családjának társadalmi státuszából öröklődik, amely homogén kulturális és politikai öntudattal rendelkezett.[45] Mivel ez a nemzeti öntudat „elnyomottá” vált Angéla bizonyos életszakaszában, ezért önmegértő, önéletíró narratívájában alapkötődéssé vált. Ez az elitista narratíva

43 Ricoeur 2000, 11–24.

44 Az élettörténetek szerveződésének alapja az *önazonosság* és az *önmegértés*. Míg az előbbi az identitás folyamatosan változó állapota, az utóbbi annak narratív logikáját határozza meg. Részben Paul Ricoeur munkái alapján lásd Tengelyi, 1998.

45 Ennek elméleti alapjáról bővebben Gyáni 2000b, 81–90.

élesen szemben áll az etnicitását megvalló Anna, Katalin és Erzsébet élettörténetével, amelyek tipikusan szociális orientációjúak és nem mitizálók, heriozálók, de mégis kollektív jellegűek. A nemzet homogenizáló ideológiája *(ethos)* és a közösségi szellem heterogenitása *(demos)* annak ellenére megjelenik ezen elbeszélésekben, hogy hasonló etnikum tagjairól van szó.[46] Ezen idézetek nemcsak ideológiai forrásokként szolgálnak, de a német nemzetiség asszimilációjáról is tanúskodnak.

A háború emlékezete

A háború ugyanúgy tört rá a falusi társadalom életvilágaira és azok minőségére, mint a városi világra. Ráadásul a magyarországi német falvakban a *Volksbund*[47] először emancipációs szervezetként, majd pártként éket vert a közösségbe. E szervezettel kapcsolatban hárítást figyeltem meg, kitérő válaszokat és elutasítást. Katalin és Anna nem volt tagja a szervezetnek, s ugyan még emlékeztek, hogy milyen tevékenységet végzett a *Volksbund,* de kérdéseimre szűkszavúan válaszoltak. Egyedül Erzsébet jellemezte az egyesületet, melyet később az 1946-os Németországba történő elűzések indokaként is hirdettek. Ebből fakad az a félelem is, amelyet mondataiban lehet érezni. Beszédében megfigyelhető, ahogy az „Ők" és a „Mi" kifejezéseiben megkülönbözteti magát a „németnek érezték magukat" csoporttól, saját deportálása miatt mégis jobb sorsúaknak tartja őket.

„Nem jó, ellenségeskedés volt. Miért nem jön, miért nem megy [a *Volksbund*ba]. Voltak ott beszédek is [...], most már nem merek semmit mondani. [...] Magyarországon élünk, nem való ide a *Volksbund*. Voltak olyanok, akik kimentek Németországba maguktól,[48] mert jobbnak látták, hogy ott jobb lesz és jobb is lett nekik, mint nekünk, akiket elvittek Oroszországba. Ők németnek érezték magukat." [E]

A háború először távoli, rádióban elhangzott csapatjelentések és piaci beszélgetések témája volt. Akkor realizálódott először, amikor a II. magyar hadsereg katonái katasztrofális vereséget szenvedtek a Donnál. Mégis, a kollektív élménytapasztalat azzal vált teljessé, amikor katonák szállták meg a falvakat a közelgő frontmozgások miatt. A német és orosz katonák közötti különbségtétel nemcsak a származási, a nyelvi korlátokban mutatkozott meg, hanem a civilekkel való bánásmódban, a vagyoni rekvirálásban is. Az efféle azonosulás meghatározta a túlélési stratégiákat is. A menekülés elbeszélésében megjelenik, hogy a szovjet katonák az ital hatására váltak erőszakossá, amellyel az elbeszélő mintha mentesítené a katonákat.

„Az oroszok előtt németek voltak itt, mikor elmentek, azt mondták a szüleimnek, hogy elviszik őket Németországba, jöjjenek. »Auf ! Der Ivan ist hier... Pakoljanak, mert

46 E szembenállásról lásd Heckmann 1992, 12–29.

47 *Volksbund der Deutschen in Ungarn* – Magyarországi Németek Népi Szövetsége. 1938 végén alakult, először kulturális, majd politikai szervezetként működött. A szervezet működése képezte az ideológiai alapját a magyarországi németek háború utáni meghurcolásának.

48 Itt Erzsébet a német hadsereg által végrehajtott 1944/45-ös evakuálásról, és nem az 1946–1948 közötti elűzésről beszél.

elvisz az Ivan!« Jobbak voltak, mint az oroszok, mert a németek nem keresték a nőket, kulturált nép volt, a szobában aludtak. [...] Az oroszok december 8-án jöttek be. Egyszer csak kopogtak az ajtón, tessék elképzelni, tiszta sárosak voltak. Én fiatalasszony[ként] gyorsan felkaptam a ruhámat, kinyitottam az ajtót, bejöttek. Befűtöttem, 3 szobám volt, azt [összenyitották]. Nem tudtam velük beszélni, mutogattak. Hajnal volt, végigmentek a lakáson, eljutottak a pincéig. Rengeteg borunk volt. Berúgtak. Aztán üldöztek, én meg elszaladtam és elmentem a szomszédhoz. Persze jöttek utánam és kerestek, még a [szomszéd] bölcsőt is felforgatták utánam. Itt volt a hegyekben [Börzsöny] a csata, a front. Egy hónapig voltak [itt], elvitték a lovainkat. A kocsikkal, amin jöttek, minden rossz volt. Reggel elmentek, este visszajöttek, a spájzból mindent megettek. A mi utcánkban mindenhol [laktak]. Voltak erőszakoskodás[ok is].” [A]

A front közeledtét és élményeit teljesen máshogyan meséli el Katalin, aki a városban élt 1944-ben. Közlése tükrözi Budapestnek azt a nyugalmát, amellyel az utolsó pillanatban is várta a frontot. Nem a biztonságérzet elvesztése nyilvánul meg az elbeszélésben, hanem továbbra is a mindennapi élet módozatai, a munka és a szórakozás. Ezt nem is a front közelsége akadályozta meg, hanem a szülői üzenet.

„Én ’43-tól Pesten szolgáltam. A Thaly Kálmán utcában [...] egy vegyeskereskedés volt, [ott] egy házaspárnál dolgoztam. [...] Pedig akkor még csak 15 éves voltam. Nagyon rendes gazdáim voltak, például jártak minden szerdán moziba. Nekem is ugyanúgy megvették [a jegyet] – elküldött a gazdasszonyom moziba, hogy menjek jegyet venni. »Nekünk ide veszel kettőt, magadnak meg oda veszel egyet.« Minden alkalommal elvittek, úgyhogy én fiatal koromban nagyon sok filmet láttam. Rengeteg Latabár-filmet néztem, azokat szerettem. A IX. kerületi Tátra utcában volt egy kis mozi, oda mentünk. [...] ’44-ben aztán hazajöttem, mert akkor már nagyon bombázták Pestet és írta anyukám, hogy »gyere haza, ne maradjál ott!«” [K]

A hazatérés azonban már gyökeresen más helyzetet teremtett. Katalin még német katonákat talált otthon, akik felé szimpátiát érzett az azonos nyelvnek köszönhetően. Viszont az orosz katona és kultúrája, a teljes ismeretlenség miatt félelmet és rettegést okozott.

„December 8-án nem is jöttek még be [az oroszok Berkenyére]. Onnan a nőtincsi kereszttől három ágyúlövés [jött]. Előtte még itt voltak a német katonák, nálunk is voltak. Három vagy négy idős bácsi, azok is munkaszolgálatosok voltak, bunkerokat ástak a hegyekben. Még az előtte való napokban anyám mosott nekik és este jöttek, mondták, hogy »Hausfráa, Hausfráa!«, gyorsan a ruháikat kérik, mert menekülni kell. Bejött egy német csoport, sok kocsival, aztán befutott egy tiszt is, és akkor nagyon lihegve, nagyon koszosan azt mondta, hogy az oroszok már nagyon közel vannak. Ők aztán elmentek, de állítólag el is kapták őket. A munkaszolgálatos idősebb bácsik a hegyeknek mentek és valahol Zebegényben vagy hol kötöttek ki. A hegyekben nagy harcok voltak. Ott egy szovjet repülő le is zuhant.” [K]

Akárcsak a városi életben, a falusiaknál is a pince volt az, ami nemegyszer megmentette az ott élőket a harcoktól, sokszor az erőszaktól. A bizonytalan helyzet, a megszálló csapatok erőszakoskodása nem múlt el a harcok befejeztével sem. Erzsébet a családot ért verésről számolt be, édesapja önfeláldozásáról.

„Kijöttünk a bunkerből, mert oda piszkítottak az oroszok, de nem vettek észre. Úgy [emlékszem], hogy ott ültünk az anyummal, húgommal a széken és apám odaszólt svábul, hogy fussunk. Átszaladtunk az ötödik házba. Ott lakott a nénikém és utánunk lőttek [az oroszok], hogy megijesszenek. Nem akartak lelőni. De ennek apám itta meg a levét, úgy ütötték a székkel, hogy egy hónapig nem bírta emelni a karját. Három hétig voltak itt, aztán elmentek és jött egy újabb csapat." [E]

A háború eseményeit egészen más szemszögből látta Jenő, akinek iskolai élményei és sorsa köré szerveződött a frontmozgások kikerülése, az előlük való menekülés. Klaszszikusan, kissé heroizáló, egzotikus elbeszélésnek tűnik narratívája, mégis roppant érdekes forrás a *malenkij robot* kutatása szempontjából. Ugyanis a kifejezés *kis munkát* jelent, amellyel a szovjet hadsereg hirdette az elhurcolásokat. Vagyis ideiglenes, pár napos/hetes romeltakarítást, háttérmunkát ígértek az embereknek, amelyből aztán többéves kényszermunka lett. Így a *malenkij robot* csak képletesen érthető, ezért a kutatók általában idézőjellel különböztetik meg azon emberek sorsától, akiket valójában háttérmunkákra vittek a közeli frontokra. Jenő története azonban kivétel, ugyanis őt mindkét munkára elhurcolták, pedig általában az volt jellemző a Vörös Hadseregnél, hogy csak egyfajta kényszermunkát alkalmaztak a civil lakossággal szemben. Ez bizonyítja azt is, hogy a szovjetek különböző egységei különböző módozattal vették igénybe a civil lakosság forrásait. Elbeszélésében már itt megjelenik a sorsszerűség, ahogy közösségeiben helyet kap és – a szerencséjének is köszönhetően – helytáll.

„Akkor már idősebb fiú voltam, gimnáziumba Vácra jártam. Nagyon rossz baráti társaságba keveredtem, elkezdődött részemről a lógás. Végül kivettek a szüleim az iskolából. Ennek ellenére nem buktam meg, akkor beadtak a bencésekhez. [...] Amikor már bent voltak az oroszok [...] éppen Pápán tanítóképzőbe jártam és egyszer csak bejött a pedellus és azt mondta, »a Wágenhoffer fiút kérik, hívja az igazgató«. A gyerek többet vissza sem jött, és ahogy megtudtam, hogy a szülei voltak, kitelepítették őket Németországba, úgyhogy többet nem találkoztunk. Akkor az idősebbek, az ötödikesek – én akkor negyedikes voltam –, mert ötosztályos volt a képző, úgy döntöttek, hogy most már hazamegyünk, de akkor már az oroszok bent voltak magyar területen. És akkor már hallottuk, hogy fogdossák össze a németeket és viszik őket ki. Illetve helyesebben, menekültek az oroszok elől. De ezt a fiút kitelepítették. Én a negyediknek az első hónapját végeztem el, mert októberben már mondtuk, hogy hazamegyünk. Így kerültem vissza Zebegénybe, s akkor apám meghalt. [...] Az oroszok bejöttek karácsonykor. Voltak németek [is nálunk]. Volt egy fiatal fiú, akivel nagyon jó barátságba keveredtem, annak ellenére, hogy németül annyit tudtam, amennyit kötelező nyelvként tanulni kellett. Ő katona volt. Vele pár napot együtt töltöttem. Aztán a németek Zebegényt elhagyták, az oroszok közeledtek. Bejöttek. Volt néhány puskalövés, egy orosz meghalt, a Fő téren temették el. Mi a népboltnak a nagy pincéjében húztuk meg magunkat. A saját házunknak nem volt megfelelő pincéje. A falu nagy része itt volt, aztán volt egy másik is, egy sziklatemplom, sokan oda mentek be, tehát bomba- és aknabiztos helyre. Aztán az oroszok elkezdték, hogy a »fiatalasszonyok menjenek krumplit pucolni«, de helyettük az idősek jelentkeztek. Ugye féltek, voltak bizonyos visszaélések. [...] Az első társaság, akik a harcos társaság volt, azok mentek tovább. Egy vagy két éjszakát töltöttek a faluban,

elég szedett-vedett csapatnak tűntek, ezeknek meg volt engedve a szabad rablás. Na, most ugye mi lementünk a pincébe, a lakás ott maradt. Másnap felmentünk, a befőttes üvegek mind fejjel lefelé fordítva, rajta voltak az asztalon, fel volt dúlva a lakás. A második csoport tulajdonképpen a megszálló társaság volt. [...] A MÁV-nál használatos volt egy ¾-es zsebes kabát, én apámtól örököltem egyet. Volt is belőle bajom, mert egy fekete nadrág tartozott hozzá. Felvettem ezt a fekete kabátot és kék sildes sapka volt a fejemen. [...] Amikor bejöttek az oroszok, akkor bennünket elvittek Szobtól nem messzire, van egy Helemba nevű hely Szlovákiában. A tankok a sárban olyan mély nyomokat hagytak, hogy nem tudtak az autók rendesen menni. Elvittek oda [...] és ott kellett kalapácsolni. És ahogy mentünk kifelé, az egyik félrehívta az egyik zebegényi embert, lehet, hogy valami munkafelügyelő volt, és mondta, hogy »én SS-es vagyok?« Ekkor döbbentem rá, hogy szent isten, én úgy nézek ki, mint az SS-es, az a fekete ruha rajtam, ez a sildes sapka, és féltem. [...] Érdekes módon történt egy olyan dolog, amit a mai napig nem tudok megmagyarázni. Ebédszünetet tartottunk, akkor még Zebegényben voltunk, mindenkinek volt ennivalója, amit erre a munkára elvitt. Aludni nem lehetett ott, este jöttünk haza, tehát csak napközben voltunk ott. Ebédszünet volt, előttük álltak az őröknek, akik kísértek bennünket, a puskájuk gúlába rakva, négy puska volt összerakva. És én mögötte ültem, egyszer csak egy csattanás és a mellettem lévő, azt hiszem, Cservenáknak hívták, annak a mellébe fúródott egy golyó. Meg vagyok győződve, hogy azt a golyót nekem szánták, tudniillik pontosan a gúla hegyében lévő csőben kapott gellert a golyó és csapódott másfelé, de az egyébként nekem volt szánva. Előttünk egy sík, sima terep volt és nem lehetett senkit látni, hogy ott lőtt volna. Nem halt meg, elvitték azonnal, kivették a golyót. [...] Én egy napra emlékszem, hogy elvittek oda kalapácsolni, ezeket a sárkitüremkedéseket [egyengettük], hát akkor már minden meg volt fagyva." [J]

Az egyaránt értelmiségi-vasutas Angéla történetéből is a menekülés toposza emelkedik ki. Ám közlése nem értelmező, inkább tényszerű kronológia, amely sorsszerűen beletorkollik az elhurcolásba. Míg Jenő átvészeli az első jóvátételi munkáját, addig Angéla családja szemszögéből interpretálja az eseményeket, akik a Győr melletti faluból szöktek vissza Nagymarosra. Jenőnek tehát egyéni, Angélának közösségi sorsa van. Ez látszódik az elbeszélés mondatainak egyes számú, többes számú kifejezéseinek változásaiban. Sok helyen ez a jellegzetesség a tragédia töréspontját takarja, amelyet ehelyütt az „apa egyéni döntése" és a „kollektív elhurcolás" eseménye keretez. Az ezt befoglaló „kaland" annyiban hasonlít Jenő történetrészéhez, hogy megelőlegezi a nagyobb tragédiát. Fenyegetést hordoz, amelyet Angéla azzal old fel, hogy saját „szépségét" emeli ki, ezzel felértékeli magát, megelőlegezve azt, hogy az elhurcolásban az idegen erők értékes személyiségét érdemtelenül igázták le.

„Apám eldöntötte, hogy Öttevényből Nagymarosra megyünk, vonattal mentünk, de Sződnél bombatámadás ért minket, megállt a vonat, gyorsan kiugrottunk és be[-kúsztunk] a vagonok alá. Mikor elment, sokáig álltunk még. Finom ruhába voltam, nem voltam széplány, de a velünk lévő karpaszományos katonák, akik Érsekújvárra mehettek, azok kikezdtek velem, de nem durván. Átjöttek a kupénkba, de a vonat nem indult el, behúzódtunk Komáromba és azt mondták, menjünk el enni. Bementünk egy

étterembe, apám meg valahogy lemaradt. Én megrémültem, mert ott maradtam 6 katonával, de aranyosak voltak. Az egyik azt mondta, hogy ne menjünk Nagymarosra, mert meg fogjuk bánni és [később] apámat is fűzte ezzel. Érsekújvárra mentünk, aztán nem láttuk őket többet, de a címüket felírtam. [...] November 13-án megérkeztünk Nagymarosra. December 20-án bejöttek az oroszok, mi egy ismerősünknél a pincében vészeltük át a nagy támadást. Visegrád még magyar kézen volt és onnan lőtték az oroszokat. Január 2-án már a vagonban voltam." [AN]

A háború betört az emlékezők életébe, jelentős biztonságérzet-vesztéssel párosulva.[49] Az elbeszélésekben először jelenik meg a trauma érzelmi hatása. Ez Erzsébetnél, Annánál és Katalinnál a betörő orosz katonákban mutatkozik meg. A menekülések és fosztogatások villámképekként jelennek meg. A trauma érzelmi sokkja leszűkül a legfontosabb momentumokká és a stressz, valamint az elfojtás oppozíciójának méretével beépül az „életrajzi tudásalapba".[50] Jenőnél ez reflexív módon, epizodikusan történik, míg Angélánál megszépülve, a menekülés bemutatásával interpretálódik, amely számára az emlékezés megerősítését jelenti.

A deportálás kezdete

Az elhurcolás előzmények nélkül tört be a közösség és az egyén életébe. A „bűnösség" miértjeire nem kaptak magyarázatot az elszenvedők azóta sem. A kihirdetést a falvakban a közigazgatás képviselői végezték, ezért nem merült fel az emberekben, hogy komolyabb kényszermunkára szállítanák őket. A pletykák azt súgták, hogy vasutat kell csak építeni, néhol elterjedt, hogy önkéntes alapú lesz a munka. A kidobolást végző ember mindenki portájára bekiabált, hogy másnap kik, milyen felszereléssel jelenjenek meg igazoltatni magukat. Ám a végrehajtás így is esetleges lett. A kihirdetés és az indulás még nem eredményezett az egyéneknél életveszélyes fenyegetést, de a menetek és a folyamatos távolodás már igen. Az elbeszélésekben a csapdába csalás, az árulás élménye jelenik meg. Angéla szerint hazug fenyegetéssel vették őket rá, hogy jelentkezzenek. Elsősorban a kommunistákat okolja ezért a tettért, akik idegenként, a közösségre, nemzetére rátörő erőként jelennek meg ismét, de nem a zsidók, hanem a „tótok" bűnbak képében. Jenő a kisebb kényszermunka után nem is számított újabb „nagy" munkára, s ugyanezt gondolta Katalin is, aki életkora miatt nem is kerülhetett volna a munkaképesek közé, mégis elhurcolták. Erzsébet viszont arra emlékszik, eszébe sem jutott, hogy csak kis munkára viszik őket. A visszaemlékezők számára létbizonytalanságot jelentett ez, hiszen a helyi törvények őreinek sem lehetett hinni. A törvénytelenség nagyságát érzékelteti, hogy alákérdezés nélkül az „indulásnál" Jenő és Katalin is megemlítette, hogy meddig tartózkodott kényszermunkán. Ezt egyfajta „Én-szakadásként" értelme-

49 Ehelyütt érdemes megjegyezni, hogy a tapasztalati dimenziókban a „háború" élménye megnyúlik a jogfosztások (deportálások, kitelepítések stb.) időszakának végéig. Lásd Zombory 2011, 162.

50 Keszei 2012, 16.

zem, amelyben az elbeszélő traumatikusan, erőszakkal szakad el közösségétől, belekerülve egy kényszerközösségbe/világba.

„Én tévedésből kerültem bele. Volt egy rossz szomszédunk, aki azt mondta anyámnak, hogy Juliska, küldd már a lányodat, mert az embereket összeszedik. Összepakoltunk egy bőröndbe, és nem tudtam mi lesz. Az történt, hogy kihirdették [az oroszok], hogy négy helyen felgyújtják a falut, ha nem jelentkeznek önként a lakók. Mi így »önként« mentünk." [AN]

„'45. január 4. Kidobolták, hogy a személyazonosságot igazoltatni kell, azt hiszem, 18–35 éves korig a férfiaknak és a nőknek egyaránt. Akkor anyunak mondtam, hogy én elmegyek személyazonosságot igazoltatni. Azt mondja, uzsonnázzál még meg. Mondom, majd ha visszajöttem, de mire visszajöttem 32 hónap telt el." [J]

„Már mondták előre, hogy lesz összeírás és értesítik azokat, akiknek menniük kell. Voltak öten egy *bizottság*ban és azok hirdették ezt. Azt mondták, kétheti munkára visznek front utáni építkezésre. Meleg bakancsot, plédet, ruhát vigyünk. Összeírásra a bíró házába mentünk. Amikor hazaértem, azt mondtam, hogy elvisznek minket Oroszországba és azt mondta [az apám], hogy tudsz ilyet mondani, ott 40 fokos hideg van, mert ő korábban fogságban volt Szibériában. Szóval, kiírták a neveket." [E]

„Az úgy történt, hogy január 4-én kiértesítettek mindenkit, hogy 17 évtől 30 évig a nők, és 17 évtől 40 évig a férfiak jelentkezzenek másnap reggel kétheti munkára. Két pár lábbelit, két pár alsóneműt, kétheti hideg élelmet hozzon mindenki magával. Én nem estem bele, mert én még csak 16 és fél éves voltam. Ezeket 5-én el is vitték, és úgy látszik, hogy még kevesellték a számot, mert még aznap este jöttek szólni, hogy 16 évtől 35 évig kell a nőknek jönni, és 16 évtől 45 évig a férfiaknak. Úgyhogy 6-án még összeszedtek tizenhét embert. Így január 6-án elmentünk, és visszajöttem '47. január 7-én." [K]

Érdekelt, hogy az elbeszélőim mit tartanak arról, hogy *miért* találták őket alkalmasnak a kényszermunkára. Mit gondolnak arról, hogy miért számítottak bűnösnek. Egyértelműen (itt is) a származás, illetve a közszolgák mentalitása, árulása volt az, amivel indokolták az összeírást. Angéla a kommunisták képében megjelent idegen hatalmat írja le mint lebonyolítókat, de információját hallomásra építi. Jenő esetében az elhurcolás felelőse konkrét egyénhez kapcsolódik. A családtól való elválasztás okozta az első lelki összetörést. Az egyetlen kapaszkodó a szintén elhurcolt rokon vagy falubeli szomszéd ismerősök voltak, akik a menethez csatlakoztak.

„Bementem a szobába, azt mondták rám, hogy anyám után, aki Heffenträger volt, *magyarsváb* vagyok. Mire kinyitottam volna a számat, már kipenderítettek. Nem ismertem az összeírókat se. [...] Maroson úgy beszélik – tehát én ezt nem tudom, csak hallottam, vagyis ha ez hazugság, akkor én utána hazudok –, hogy jöttek Felvidékről menekültek, a tisoisták. A tótók vastagon a németek mellé álltak. Ezek utána rögtön bent voltak a kommunista pártban. Először azt mondták az oroszok, hogy csak a férfiakat akarják vinni, de valaki mondta, hogy *»van itt sváb elég, vigyék a nőket is«*. Ez rögtön párttitkár is lett. Marosról 400 ember vittek el. Kidobolták, kihirdették." [AN]

„Volt egy névsor a svábokról és mivel korábban [német nevű] voltam, [apám magyarosította], ezért belekerültem. Érdekes, hogy a nagybátyám, akinek távoli rokona

volt a tolmács, nekik volt már egy összeállított listájuk azokról, akik lementek jelentkezni. Egymás után hívták az embereket és nézték a nevüket a listán. Akkor mutatták, hogy vagy be a szobába, ahonnan többé nem lehetett kimenni, vagy azt mondták, hogy »elmehetünk«. Amikor én odakerültem, kérdezték, »hogy hívnak«, mondom »Z. Jenő«. Nézte az orosz, de mellette ült az a Schambeck nevezetű férfi, akinek köszönhetem, hogy kikerültem. Nézte az orosz és mutatta, hogy mehetek haza, és az meg odasúgta, hogy »Zoller«, az volt a nevem. Mutatták, hogy menjek a másik szobába." [J]

„[Mindig mondtuk, amikor az oroszok itt voltak], hogy Istenünk nézz már le ránk, hogy legyen valami, hogy tudjunk végre hol aludni és akkor jött ez, hogy Oroszországba visznek munkára. Valami hidakat kell csinálni, ezt mondták. Az iskolában kellett gyülekezni és ott voltak az oroszok és a tolmácsaik is. Voltak állapotos nők, voltak gyerekesek, édesanyák. Volt olyan, hogy a nagyapa és a kicsi gyerekek maradtak a háznál. Egy tolmács mondta – a tanító –, hogy ki felel meg és ki nem felel meg. Elvittek a következő faluba, Nőtincsre. Ez egy magyar falu, ott aludtunk. Ilyen locs-pocs, hideg idő volt, egy hétig szállítottak minket. [Utoljára] Gyöngyösön aludtunk és reggel mentünk Kál-Kápolnára, ott egy utcát kiürítettek nekünk, már annyian voltunk. Onnan vagonírozták be. A kismarosiak akkor már két napja ott laktak. Azért vittek minket, mert német nevünk volt. Édesanyám pedig Grazban volt." [A]

„Nagymarosiak, kismarosiak, zebegényiek voltak és gyalog mentünk Kál-Kápolnára, ugyanis ott volt a gyűjtőláger. Az öcsém is jött, ketten voltunk egy családból." [E]

A név és az ebből adódó származás volt az a kulcsindok, amellyel a végrehajtók a bűnösséget indokolták. Ezzel erősítették nemcsak társadalmilag, de az egyén szempontjából is a *deklasszáció*t, a leértékelést és az emberi „lerombolását", a bűnösség érzetét. Azok számára, akik indok nélkül indultak útnak, még erősebb volt ez a személyi és társadalmi rombolás, amelyből ezután folyamatosan keresték a kapaszkodókat. Jenő elbeszélésében rögtön feltűnik a közös sorstárs, a barát története, aki megpróbáltatásainak részese és segítője volt. Az „Én-szakadásban" ez tűnt az egyetlen menekülőpontnak azok számára, akiket egyedül, rokon és barát nélkül indítottak útnak. A nagymarosi Angéla is megállapítja, hogy kik a sorstársai, de magát el is idegeníti egy részüktől. Együttérzéssel felvázolja ugyan, hogy társai németek, de rögtön hozzáteszi a több évtizedes tapasztalati projekcióját, amely nem engedi meg számára azt a gondolatot/értelmezést, hogy a deportációra német nemzetiségi alapon hurcolták el az embereket.

„Zebegény, Kismaros, Nagymaros, Berkenye, Szendehely, ezekből a falvakból vittek el. Én a szendehelyiekkel voltam együtt, de mi a nevüket nem tudtuk. [...] Már nem ismerek senkit, később szendehelyiekkel találkoztam, ráismertem az arcukra, de ezek már mind megöregedtek. Pedig olyan szépek voltak, nagy sváb szoknyában jöttek és rézsút feküdtek a priccsen.[...] Szó nem volt svábokról, minden 17 éven felüli nőnek 45 éves korig és minden 16 éves fiúnak 55 éves korig árkot ásni kellett menni január 2-án. Azt mondták, hogy mennyi bombatámadás érte az országot és »malenkij robotra«, kis munkára megyünk." [AN]

„Hát azokat a zebegényieket csak felületesen ismertem, de annyira össze voltunk zsúfolva, hogy véletlenül összekerültem egy Salamon Zoltán nevű fiúval. Az édesapja

magas rangú tisztviselő volt a városházán és sokszor nyaraltak Zebegényben, aztán a bombázások miatt ki is jöttek. S hát ezt a fiút is elvitték. Vele voltam." [J]

„Igen, [a nagynénik] ők is. Annus néni, meg a Maris néni, sőt a sógornőjük is ott volt. A bátyjuknak a felesége, az is ott volt velünk. A családból egyedül voltam, mert a húgom még fiatal volt. [...] Mikor odaértünk Kál-Kápolnára, akkor már ott volt fölállítva egy ilyen kommandós iroda, és mindenkit egyenként beszólítottak és mindenkitől megkérdezték, hogy hívják. Kikérdeztek mindent és akkor azt mondták, hogy elvisznek a Szovjetunióba bizonytalan időre, lehet, hogy két év, lehet, hogy négy év, míg föl nem építjük, amit a németek leromboltak." [K]

Az utazás két részből állt, az egyik egy hosszú menet volt, ahol összegyűjtötték a környező falvak embereit, a másik pedig a Kál-Kápolnáról induló vonatút. Az embereket marhavagonokba rakták, amely a bezártság, a hideg miatt egyfajta börtön érzését keltette. A zsúfoltság és az embertelen körülmények, az étel és a fűtés hiánya a túlélési ösztönöket indította el az elhurcoltakban.

„Nagyon sok vagon volt, egy kocsiban vagy húszan voltunk. Egy hónapig utaztunk, szárított szarvashúst kaptunk, nagyon kemény volt. Meg egy kis vizet. Tisztálkodás nem volt, vécézni egy lyukon tudtunk, a vagonból le. A mi vagonunkban, szendiek, katalinpusztaiak és talán kismarosiak voltak. Örültünk, hogy éltünk." [E]

A deportálás élménye

Az utazás története az eltelt idő hossza miatt kronologikussá száradt. A bizonytalanság érzése és az összecsúszó történetszálak ott jelzik legjobban a mentális struktúrát és az élmények rendezésének elvét, az ok-okozati hierarchiákat, amikor a különböző sorsok közös élménnyel szembesülnek. Az első „borzalmas" élmény a vonatúton történt, amikor a kétheti étel elfogyott és éhínség lépett fel. Itt egy barát, egy hozzátartozó se tudott segítséget nyújtani. A sorozatos halálesetek, a rossz körülmények befelé fordítják az emberi érzéseket és az elbeszéléseket, a monotonitás apátiává csontosodik. A történetekben felfedezhető egy második kollektív eseménytörténet, az *adjudi* kastély katasztrófája, ahol az összes interjúalanyt elszállásolták egy éjszakára. A kastély felgyulladt és az embereket kiterelték a hideg éjszakába, ahonnan csak reggel szállították őket tovább. A lassú krízist felváltotta az apokaliptikus halálélmény, amely elsősorban a vakuélményeket erősítette fel az emlékezés visszacsatolásában és a történet rendezésében.

„Összesen két őr jött velünk és csatlakoztak hozzánk emberek Nagymaroson, utána Kismaroson, Verőcénél. Felmentünk Berkenyénél és végigmentünk egész Gyöngyösig, ott a pincékben derékig ért a bor. Annyi eszük volt a gazdáknak, hogy a hordókat széttördelték, hogy ne rúgjanak be az oroszok. [...] Itt még reggelit is adtak, kétszeri étkezés volt. Ők nem adtak semmi étkezést, gyalogoltunk. Kihirdették, hogy ne próbáljunk megszökni, mert aki megszökik, annak a hozzátartozóját fogják meghurcolni. Nekem csak az özvegy édesanyám volt és egy nővérem. [...] Ha valaki lelépett, akkor a következő faluban valakit befogtak, hogy meglegyen a létszám. Így kerültek be nagyon

sokan a csapatba. Emiatt nem szöktünk meg. Egy igen konkrét helyünk volt. A Mátra környékén egy bányászcsaládhoz lettünk elszállásolva. [...] Csak az asszony volt otthon. Mondta, hogy »idefigyeljenek, az én férjem bent dolgozik mint művezető a bányában, én leviszem magukat oda, maradjanak itt. Egy hónapig dolgoznak, addig rendbe jönnek a dolgok. Sok embert keresztülvittek itt, de visszafelé senki nem jött.« De nem mertünk megszökni, féltette mindenki a családját. Holott ez az egész tulajdonképp' csak átejtés volt és megfélemlítés. [...] Ugye ez kb. 120 km, amíg beértünk Kál-Kápolnára, aztán vagonra raktak bennünket, vagy hatvanan voltunk a vagonban, fekvőhely sem volt megfelelő, aztán megindult egy borzalmas út. [...] Gondolja el, hogy 15 napi élelmet kaptam. Reggeli, ebéd, vacsora. Egy biztos, ezeken a helyeken, ahol el voltunk szállásolva, mindig kaptunk ennivalót, meg is szántak bennünket, meg talán ki is volt hirdetve, hogy el kell látni [bennünket]. Közösen egy pléddel betakartuk magunkat, mert fűteni nem tudtunk rendesen. Volt ugyan kályha, de fa az nem. Egy helyen valahol meg is álltunk útközben, hogy hol, nem emlékszem, de ott megengedték, hogy mindenki leszálljon a vonatról, egy ilyen pusztaságban volt, távolban fák álltak és azokból tördelhettünk. Balta, fűrész nem volt. Azzal valamennyire be tudtunk fűteni. Minden vagonnak volt egy parancsnoka, az volt a felelős mindenért, főleg azért, hogy senki meg ne szökjön. Kis ablakok voltak, amik dróttal be voltak tekerve. Volt ott három vagy négy szendehelyi férfi, azoknak volt sonkájuk, kolbászuk és tudom, hogy néha adtak egy-egy falatot. Mi rengeteget éheztünk. Az volt talán a legszörnyűbb időszak, a vonaton való utazás. [...] Erdélyen keresztül, végig a Kárpátokon mentünk, át Szináján, arra emlékszem. Az ablakon keresztül kinéztünk, éppen akkor kelt fel a nap és csodálatos volt a táj, a hegyek, a hó. Borzalmas hideg volt. Később aztán átszállítottak minket Romániában, Adjudba kerültünk, egy kastélyba. Itt át kellett szállnunk a keskeny vágányról a széles vágányra. S Adjudban a kastély kigyulladt és hallatlan pánik alakult ki, összevissza szaladgáltak az emberek és ott kerültem el a zebegényiektől, akikkel korábban együtt voltam. [...] Nem tudjuk, hogy ez szándékos gyújtogatás volt, hogy történt, csak égett ez a kastély és mindenkit kizavartak. Mint a hangyák, úgy rohangáltak. Végül ott éjszakáztunk, egymás mellett feküdtünk." [J]

„1945. január 6-án indultunk [Berkenyéről]. Nőtincs volt az első állomás, de ott már feküdtek velünk foglyok is. Nőtincs – Ősagárd – Apc felé mentünk. Hat napig vonultunk ökrökkel, hátikosárral. 12-én értünk Kál-Kápolnára. Nyílt pályán raktak be minket a vonatba. Egy lyuk volt a vécé. Az úton eltüzeltük a priccseket, mert nem volt tüzelő. Nagyon kevés ételt kaptunk, talán egyszer füstölt halat. Máramarosszigetre értünk és átraktak minket egy nagyobb sínre. Ott volt egy kastély, zsindelyből volt a teteje és meggyulladt. Itt kaptuk volna az első főtt ételt, de a kastély leégett és minket letereltek egy rétre, ahol majd' megfagytunk. Egész éjjel fagyoskodtunk. [...] Amikor kiértünk, akkor csinálták a priccseket, víz csöpögött ki a fából, annyira friss volt. [...] Kijev felé mentünk, két hétig utaztunk. Sokat szomjaztunk, volt, aki meghalt, kitették őket. Tessék elképzelni, asszonyok voltak, kint szültek, két-három hónaposak lettek a gyerekek és meghaltak. Megállt a szerelvény, a salakba tették a gyerekeket. Nem is egyet. [...] Nem tudom aztán meddig mentünk, pár napig. Egy kis lyukon tudtunk kinézni [a vagonból], leszedtük a jégcsapokat, azt ittuk. Láttuk a hegyeket és ez már

Donbássz volt. Ez egy megye és [az egész] csak szénbánya volt. Még mindig füstöltek azok [az épületek], amit a németek felgyújtottak. Nagyon gyöngék voltunk, beraktak minket egy laktanyába, az meg csak beton volt, mert a láger még nem volt kész, ahová minket helyeztek. Volt egy falazott kályha és szén az sok volt, a fűtéssel később nem volt gond. Bányába raktak minket, amikor onnan jöttem haza [lágerba], nem tudtam lefürödni, tele voltam tetűvel és poloskával, úgy tudtam csak aludni, hogy levettem az ingemet." [A]

„Nagymarosról gyalog indultunk, Verőcén éjszakáztunk. Kitelepített házakban, matracokon, ágyban, kabátostul, cipőstül aludtunk. Mi egyedül mentünk, én 120 férfival. Gyöngyösvisontára érkeztünk, ahol szintén ki volt telepítve mindenki a házakból, nem voltak bútorok a lakásokban, ott már a földön aludtunk. Egyszer csak valaki kintről szólt, hogy ott vannak a marosi lányok, a Bergmann lányok. De nekem ez nem mondott akkor semmit, később viszont nagyon jóban lettem velük. Ezek a Bergmann lányok gyümölcskereskedők voltak. [...] Nőtincsen keresztül mentünk, de ma már nem emlékszem, merre haladtunk. Hozzánk nem csaptak senkit, igaz, hogy mindig megszámoltak minket, de nem tudtak számolni, s mi végig százhúszan maradtunk. [...] Ketten megszöktek, én is akartam, de elszalasztottam a pillanatot, nem tudtam felugrani egy kocsira. [...] 17 évesen gyáva voltam. Eszembe se jutott megszökni. Pedig nem a főutakon vittek minket, hanem nádasokon keresztül, ezért nem is találkoztunk senkivel. Még mondták, hogy vigyázzunk, nehogy aknásított területre lépjünk, de nem lett bajunk. Egy hét alatt Kál-Kápolnára értünk és ott rájöttünk, illetve a többiek mondták, hogy »gyerekek ez nem tíznapos munka lesz, hát nézzétek meg a vagonokat.« Mert végig azt mondták, hogy »pár napos munka lesz ez«. Még nyálkás idő volt. [...] Egy orosz őrnagy jött oda hozzám és azt mondta, hogy »én haza fogok menni.« [...] Mutatta a nevemet, cirill betűvel volt írva, de azért ki lehetett olvasni. Át volt húzva a nevem. Megörültem és én odaadtam a fésűimet és az apró dolgaimat egy marosi lánynak, de végül az ment haza és nem én. Mert ezek fizettek, mi nem tudtuk, hogy kinek kellene fizetni. Kiderült, hogy egy marosi, aki felvidéki volt és beszélt tótul, az meg tudta beszélni az oroszokkal, hogy kihúzzák. [...] Pár nap alatt bevagoníroztak és Erdélyen keresztül mentünk, azt hiszem, az Olt-völgyén, mert kanyargós volt. Én nagyon szerettem Erdélyt, levertük a deszkákat, hogy láthassuk a hegyeket. Lehetett látni, melyik az oláh falu és melyik a fehérre meszelt magyar falu. Jaşin mentünk keresztül. Nem sokat adtak enni, egy lyukon ürítettünk. Kályhák voltak a vagonban. [...] Nagyon fáztunk és a repedéseken a havat befújta a szél. [...] Ételt lapos tojást kaptunk, azt mondták, hogy ez omlett, illetve a németektől elzabrált sárgarépakonzervet kaptuk. [...] Adjudba érkeztünk, ott bent voltunk a kastélyban, az volt a szálláshelyünk, levackoltunk. Jött egy gyerek, a Váli Jóska. Azt mondta, pakoljak össze és jöjjek utána feltűnés nélkül. Az emeletről jöttünk le, amikor jött az orosz és az mondta, hogy gyerekek, öregek előre, futás, füstöl a tető. Lakatlan volt ez a kastély, már korábban kiszáradhatott és befűtöttek az emberek, de a fűtéstől meggyulladt a ház. Agyon voltunk fagyva és a férfiak túlzottan befűtöttek, ezért gyulladt meg. Én az elsők között értem ki, az udvaron kaptunk egy tányér babgulyást, főtt volt, íze volt, hús ugyan nem volt benne. Innen vittek a zsidók

gettójába. A gettóban téglaköveken aludtunk, és onnan egyenesen Makijevkába [Makajevka] indultunk." [AN]

Az elbeszélések kronológiai mintái itt egy helyre összpontosulnak, de az „Én–identitások" eltérő interpretációt nyújtnak.[51] Az *adjudi* epizód megmutatja, hogy a jelenből konstruálódó személyes interpretáció mennyivel toldja és toldhatja meg egy *esemény*közlését. A különböző élményminőségek és élményszervezések pszichológiai funkcióiban az *„Én"* az okokra keresi a választ. Mint minden életút, sajátos mikrotársadalmi perspektívából próbálja megtalálni a „hiányokra" a megoldást – ez esetben a kastély felgyulladásának az okát. Ez a nézőpont alakítja az élmények feldolgozásának logikáját is, amellyel a trauma az egyén életének részévé válik, sőt erősíti, igazolja is a helytállását.[52] Ugyanis a traumatikus elbeszélések „újjáélések" is egyben.[53] Ezen újjáélésekben horizontokat is felfedezhetünk, melyek beépültek a közlő személyiségébe. Jenőnél az éhezés momentuma, a vonatút szörnyűsége jelzi ezt a mélységet. Angéla először azt közli, hogy ő megpróbálta volna a szökést, majd pár mondattal később az ellenkezőjét állítja. Számára a kényszermunka traumája életigazolás is egyben, erkölcsi mérce. Szenvedéstörténete további életének előfeltétele, egyfajta megváltás, ezért elbeszélésében nem kérdőjelezheti meg e szenvedés létjogosultságát. Anna számára a kollektív emlékezetből bomlik ki a horizont. Ez nem saját élményében, hanem mások szenvedésében, a salakba eltemetett csecsemők látványában összpontosul. Az ilyen „közösségi" traumák többször akkor keletkeznek, amikor közeli ismerősök szenvedéseit éli át az elbeszélő. Nem kizárt, hogy a salakba temetett gyermek esete Anna falubeli, berkenyei sorstársáról szól.

A lágerlét

A megérkezéskor a legfontosabbak voltak azok a „fogódzók", amikben az alany megbízhatott. Barátok, falubeliek, testvérek nyújtottak kapaszkodót az első időkben, amíg beleszoktak a munkába. Ezek a kapcsolatok azonban időlegesek voltak és a személyek újabb ismeretségek után nyúltak, amelyek később akár szerelmekké is mélyülhettek. A túlélési stratégiának az első momentuma a bizalom kialakítása volt. Ezzel növekedhetett a biztonságérzet.[54] Így fontos volt annak felismerése, hogy kikkel vannak összezárva, ki milyen ember. Az elbeszéléseknél rögtön az első momentum a megérkezés közlése, az „új" állapotok leküzdése és a munkába állás mellett az volt, ahogyan jellemezték azon „segítségnyújtókat", akikre számíthattak. Különösen fontosnak érzem azokat a beszámolókat, amelyek a kapcsolat időtartamát közlik. Ez árulkodik ugyanis a kapcsolat minőségéről.

51 László 2005, 123.
52 László 2005, 124–126.
53 Uo.
54 Pataki 2001, 373.

„[Haltak meg emberek.] Mindjárt az első nap rosszul lett valaki, meghalt és kitették. Ki tudja, hogy mi lett vele. [...] A mi vagonunkban szendeiek, katalinpusztaiak [szendehelyiek] és talán kismarosiak voltak. Örültünk, hogy éltünk [a lágerben], szendeiek és kompoltiak voltak ott és leveleztünk is az otthoniakkal." [E]

„Barátságot nem sikerült kötni. Voltak társaim. Találkoztam egy fiúval, egy marosvásárhelyi székely gyerekkel, azzal két évig éltem egy mosókonyhában. Ő lágerparancsnok volt. Terhes lettem tőle. Amikor elváltunk – mert őt nem engedték Magyarországra, engem pedig Romániába –, akkor azt mondta, hogy majd összekerülünk. Egy orosz tiszt nem engedte ezt, ő hat nappal később ment Romániába. Soha többet nem láttam. Írt ő, kétszer szökött volna hozzánk, de nem engedték. A lányunk, amikor húszéves volt, akkor kiment, felkereste az apját, de akkor már volt neki felesége és két gyereke. A lányom azt mondta, »nem azért jöttem, hogy kérjek valamit«, csak hogy meglássa az apját. A lányom viszont felvette az apja nevét. K. Viktor, 24 éves volt, Győrben esett fogságba, úgy került ki, de már meghalt. Én soha többet nem mentem férjhez, semmit, sehova. Csak a templomba jártam." [A]

A megérkezés és a munkába állás megpróbáltatásai tovább fokozták a személy leértékelését is. Érzékletes leírások kerekedtek a láger állapotáról, az ottani körülményekről. A szavakból a mindennapi élet stratégiái bomlanak ki. A fertőtlenítés és a „feljavító koszt" jelentették a megaláztatások következő szakaszait. Jenő elbeszélésében többször megjelennek ezek az aspektusok. Annak ellenére, hogy hangsúlyozza, nem emlékszik az eseményekre, részletes elbeszélést ad a tábori életről. Itt jelenik meg az elfojtásból adódó komplexitások feltörése. Jenő saját bevallása szerint nem beszélt élményeiről, még családtagjainak sem, elfojtotta magában a történteket.[55] Ezt a személyi „klisét" használja az interjúban is, miközben elbeszéléseiből újabb és újabb részletek bomlanak ki, elevenednek meg. Jenőben az „Én-szakadás" és a félelmek eltűnése egy elfojtott, de gazdag emlékezetkultúrát örökített meg. Angéla megérkezését és munkába állását egy szimbolikus párhuzamból, a harangzúgás eseményéből bontja ki. Utazásának (Erdély kiemelése) és megérkezésének jellemzéséből is kiemelkedőek ezek a „díszített" elemek (haranghang = a halál hangja). Ezeket a momentumokat az ő megváltás jellegű története is indokolja. Helytállásának felidézésében a hazafias gondolkodás játszik központi szerepet, amellyel sokszor leplezi valódi kapcsolatainak feltárását, közlései ezért sokszor végletesek, szimbolikusak, egyszemélyűek.

„Drusovka [...] egy falu volt, nagyon egyszerű házakkal. Ennek a helységnek a szélén volt drótkerítéssel körülkerítve a láger. Ha jól emlékszem, öt hatalmas épület [volt ez], amiben egy század volt, mert így nevezték. Külön volt egy melléképület, egy fürdő, ahol hetenként zuhanyoztak nők és férfiak is. Volt egy férfi, aki a zuhanyt megengedte és akkor lehetett fürdeni, de egyébként bármikor az ember bemehetett tisztálkodni. Kiadták parancsba a fertőtlenítést, már a vonaton betetvesedett a társaság és tetvesen került mindenki ki a táborba. Ott azonnal elkezdték a fertőtlenítést, aztán vagy sikerült, vagy nem. Meztelenre levetkőztettek bennünket, felcser volt csak, orvos nem. Az embernek a fenekét tapogatták meg, aztán kategóriákba lettek osztva. Mi, nem tudjuk

55 Az elfojtásról, tagadásról lásd László 2005, 147–148.

mitől, valószínűleg a fiatalságunknak köszönhető, hogy valahogy átvészeltük ezt az időszakot, mert arra nem emlékszem, hogy alaposan jól laktam volna. Valaki elhintette azt a hülyeséget, hogy csokoládégyárban fogunk dolgozni, mint kiderült, csokoládégyárnak a szénbányát titulálták, ahová el is kerültünk. Tehát két hetes ilyen *pauza* volt, úgynevezett feljavító koszt és ez alatt a két hét alatt herdáltuk el a ruhaneműinket, amiért az oroszok adtak ilyen fél pogácsákat. [...] Mindenkinek volt fizetése. Én körülbelül, átlagban 400 rubelt kerestem, aminek kétfajta értéke volt. Az egyik, hogy a lágerben sokkal olcsóbban kaptunk mindent. Ott egy ebéd körülbelül 3-4 rubelbe került, ebben volt burizs, aztán apró hal és 1 kiló 20 deka kenyér, ez volt a leglényegesebb." [J]

„Sztalinoba szálltunk ki és az orosz puszta az olyan nagy volt, hogy még 18 km-t kellett gyalogolni Makijevkáig. [...] Én nagyjából számítottam arra, hogy mi fog történni, mert a háború alatt nekem kötnöm kellett érmelegítőt a fronton harcoló katonáknak és volt egy levelezőpartnerem, Molnár József főhadnagy. Az [orsolyita] apácák adtak címeket és mi írtunk nekik. Ezért mi stikában már tudtuk, hogy a magyarok halálra fagytak Oroszországban, őt végül amúgy lefokozták. Gyalog mentünk [Makajevka felé], hideg volt és azt olvastam, hogy mielőtt a katonák megfagynak, harangzúgást hallanak és én akkor harangot hallottam. Teljesen le voltunk rongyolódva. A cipőm helyett kaptam egy kalucsnit. Aztán kiküldtek Sachtára,[56] ez egy gyár volt és havat kellett lapátolni. Így foglalkoztattak minket a 40 fokos hidegben." [AN]

„Mi nyáron a síneket csináltuk. Volt egy orosz brigadéros velünk, ő először német fogságban volt és az oroszok azzal büntették, hogy nem küldték haza a háború végén, hanem bizonyos időt még [szolgálnia kellett]. Tudott németül, jó ember volt, mindig cukkoltuk őt, azt mondtuk neki, »Marx – mert így hívták –, több a bor nálatok, mint a víz, nincs kultúrátok«. Az utcán voltak a vécék, amin ajtó helyett rongy lógott addig, amíg el nem használták. A város volt ilyen." [E]

„Amikor kiértünk, nagyon haragudtak ránk az oroszok. Azt hitték, hogy mi önként megyünk ki [nekik dolgozni]. S őket el is küldték a munkahelyükről, mert minket odavittek ingyen... De aztán elmondtuk a *mamkák*nak, hogy minket elvittek otthonról. Kiértünk, akkor 13 hónapig voltunk az első lágerben, Krasznij Lucsban. Éjjel kihallgattak, hogy »nem voltunk-e otthon partizánok«. Itt csak szénbányák voltak. Utána jött nekem Kriskovszka, Gorlovka, Sztalinov. Mindig hazudtak nekem, a testvéremtől nem is tudtam elbúcsúzni, amikor hazavitték." [A]

„Január 31-én érkeztünk ki Kraszna Lucsra, ahol nagy hó volt. Emlékszem, ott kellett állni, míg minden vagonból ki nem szálltunk. [...] Első este bekerültünk, aztán jött a tiszt és mondta, hogy akit a nevén szólít, az »ide fog jönni hozzám«. Jól van, ott ültünk, egyszer csak hallom, hogy szólítanak a nevemen. Nagyon-nagyon megijedtem persze, nem tudtam, hogy mit akar. Még egy berkenyei lányt, és még két másik fiatalembert szólított. Azt mondták, hogy »ti most éjszaka itt őrködtök és vigyáztok, hogy senki meg ne szökjön.« Őrségbe állítottak. Szétosztottunk egymás között egy kis káposztalevest és őrködtünk. Másnap reggel, mikor már ébredeztek a tisztek, akkor mondták, hogy a karbantartó csoporthoz tartozunk. Jött egy tiszt és az mondta, hogy

56 Sachta, Vorosilova, Ukrajna.

»ti fönt voltatok egész éjjel, akkor feküdjetek le.« Mi lefeküdhettünk, de azon a délelőttön, meg a nap folyamán beosztottak mindenkit munkára. Nagy választék nem volt, vagy kőműves [leszel], vagy fűrésztelep[en dolgozol]. Mi aztán kimaradtunk, mert szobatakarítónak maradtunk hatan. Hat nő. Nekünk kellett bent takarítani, meg tüzet rakni, hogy meleg legyen." [K]

A lágeréletet meg kellett szokni. Egy újabb börtön lett, szikár jellemzésekkel. Sokan próbálkoztak szökéssel, de alapvetően a megszokás volt a jellemző. A már említett *deklasszáció* sokszor eredményezi a krízishelyzet mindennapi elfogadását. Ez addig tart, amíg egy újabb, mélyebb vagy súlyosabb fordulat, más krízishelyzet ki nem alakul. Ebben az esetben a betegségek és járványok feltűnése jelentette ezt az új helyzetet. Minden emlékező megpróbált kapaszkodni valakibe, sorsközösséget is vállaltak, valamint megismertek olyanokat, akiknek rosszabb sorsuk lett. Az SS-hadifoglyok, vagy kollaboránsok megjelenései az elbeszélésekben egy rosszabb minőségi helyzetet érzékeltetnek. Ám ez a helyzet sokszor csak képzelt, fiktív, hiszen ők sem tudták, mit tesznek azokkal az emberekkel, akik hadifogságba kerültek. Az elbeszélésekben megjelenik a bátorság és a szerelem motívuma is mint kapaszkodó, valamint a túlélésnek az egyetlen lehetősége, *a szerencse*. Jenő elbeszélésében érezhető a „különállás" és az érzelmi hozzárendelés jellegzetessége. Előbbiben az árulás kapcsolódik össze szerencséjével, hogy megússza a verést, de ezzel egyúttal elválik a láger közösségétől is, akiktől elkülöníti magát. Ez tisztálkodási szokásainak leírásában is megjelenik, amelyet csak megerősít a szovjet „őr" jellemzése. Megjelenik nála a szerelem motívuma is, amely összekapcsolódik az elveszített otthon, az anya érzelmi hiányának képével. Erzsébet és Katalin számára a „lágerÉn"-jük egyet jelentett a monoton munkával, a drasztikus körülményekkel. Angéla továbbra is szikár közlésekkel, afféle képleírásokkal jellemzi történetét. A letaszított személyiség magát azonosítja a rossz priccsekkel, a bányai kitermeléssel. A leigázott közösség és az egyén itt egybemosódik. A monotonitásból a kilépést a betegség megjelenése jelzi, amely szintén „száraz" kitérőként manifesztálódik Katalin történetében. Anna viszont a „más" sorsúakhoz méri saját magát, kiemeli az SS-katonákat, akiknek talán még az övéénél is rosszabb lehetett a történetük, valamint a más nemzetiségűekkel is azonosul. Anna is kiemeli magát a közösségéből, de nem „emelkedik fölé" reflexiójával, ahogy azt Jenő teszi.

„Egy épületben voltunk, ott két nagy helyiség volt, tanterem nagyságúak. Körülötte drótkerítés, egy-két személyes, emeletes priccsek voltak. Körülbelül egy szobában 150 ember lehetett. A lágerben öt helyiségben voltunk kb. 750-en. [...] Hát a szerencse, az egyik szerencse az volt, hogy Salamon Zolival együtt elhatároztuk, hogy megszökünk és a priccs tetején aludtunk egymás mellett. Mellettünk volt a kályhának egy kéményszerűsége és arra raktuk rá a kenyeret, ami maradt. Szárítottuk, hogy az úton legyen majd mit ennünk. Naiv, gyerekes dolog volt ez, de valaki beárult minket. Én akkor éppen kint voltam munkán, ő pedig bent maradt és jött az akkori tiszt és a Zolit borzasztóan megverte. Jött ki a váltás és mondták, hogy »ide figyelj, Jenő, tudod mi vár rád? A Salamon Zolit úgy összevissza verték, te kapod a másik részét«. Tudták, hogy ketten akartunk szökni. Bementem és a kutya nem szólt hozzám. A szovjet tiszt nem hivatott magához, úgy látszik, kiadta a dühét és részéről el volt intézve. Ez egy durvább

ember volt. [...] Nekem kint lett egy nagy szerelmem, az egyik orvosnak a lánya. Két orvoscsalád volt kint, az egyik fogorvos volt, az a tisztek fogát csinálta, ő Nagyváradról jött és nekik 50 kilóig lehetett csomagot kivinni. Ők tudták, hogy a Szovjetunióba jönnek. [...] [Volt egy] lányuk. Gerhard, a fogorvos, a lány neve Magdolna volt. Szóval szerelmesek lettünk egymásba, ott többen összejöttünk fiatalok, azonos korúak és olyasmikkel töltöttük az estét, hogy például zálogosdit játszottunk. Volt ilyen, hogy hány csillagot látsz és akkor annyi puszit adtunk egymásnak, és én egy ilyen zálogot követő játék során kerültem össze ezzel a kislánnyal. Ők korábban jöttek haza, és azt terveztük, hogy összeházasodunk. Akkor nem tudtuk, hogy Nagyvárad nem Magyarországhoz fog tartozni. Politikailag nem voltunk tájékozottak, levelezni is csak másfél–két év után tudtunk a szüleinkkel, már én az anyámmal. Akkor kapott először hírt rólam, hogy még élek, addig azt sem tudta, hogy mi van velem. [...] Én a tisztaságot nagyon fontos dolognak tartottam, mert tudtam, hogy ha elhanyagolom magam, akkor az rossz eredményt fog szülni. Különben is, a bányából, ahogy jöttünk, csak szenesek voltunk. Be kellett menni négykézláb olyan 50-60-70 métert. Én magas ember lévén nem tudtam négykézláb menni, mert a hátam fennakadt a mennyezeten. Akkor szóltam az ottani munkavezetőnek, akivel szintén egész jó kapcsolatba kerültem, hogy »nagyon kérem, szívesen dolgozom a bányában, de valahová máshová osszon be engem, mert nem tudok bemászni, ez borzalom, mire bemászok, teljesen elfáradok, fennakadok«. Erre kitett a főbejárathoz, gyalog kellett lemenni a bányába. Gyalogszerrel kellett lemennünk. Akkor ennek a főbejáratnak hátsó járatai is voltak, ezek már körülbelül 2,5 méter magasak voltak, amit robbantással megcsináltak és egymástól különböző távolságra tettek be ilyen keményfát és tetőt. Akkor áttettek ide, és volt ott egy ember, aki büntetésből lett ide helyezve, mert annak idején Péterváron a németektől elfogadott valamilyen beosztást. Amikor a németeket kiverték, akkor ezeket az embereket kényszermunkára vitték, ez is így került oda. Nálam fél fejjel magasabb, erőteljes, de nem kövér ember volt. Egész jó kapcsolat alakult ki, kettesben dolgoztunk." [J]

„A vécébe megfagyott a víz, éjjel is, nappal is. Csak a hideg volt. Az orosz ellopta még a sálat is. Döbbenet volt, éjjel nem lehetett felmelegedni, télikabáttal takaróztunk, mint a heringek, úgy feküdtünk. Egy kompolti lány feküdt mellettem, ők hozhattak dunyhát magukkal, a szüleiknek volt idejük, hogy felpakolják őket. Én mellé tudtam feküdni, és ezért se a kezem, se a lábam nem fagyott le. [...] Engem istápoltak az öregek is." [AN]

„Talán még fütyültek a madarak azokon a priccseken, amit nekünk csináltak a lágerbe és azon feküdtünk. Nem tudtuk hogyan leteríteni a plédet. A kétheti munkából három év lett. Mi itt maradtunk [Sztalinovóban]. [...] Jó hosszú, két sor ágy, alul és fölül, olyan negyvenen aludtunk." [E]

„Amikor az oroszok látták a bélyegzőt [az érkezett, volt SS-katonákon], akkor Szibériába deportálták őket. Minden héten jött a magas rangú komisszió [és ellenőrizte]. Külön voltak férfiak és nők, száz nő volt egy barakkban. Szénbányában voltam, lapátoltam az *elevátor*ba[57] és a csillébe. A liftből mindig jött a víz, míg leértünk a bányába,

57 Valószínűleg a bányák szállítószalagjait nevezi itt meg az interjúalany.

tiszta vizesek voltunk. Pónilovak vittek négy csillét. [...] Napi nyolc órát kellett dolgozni. [...] Négy lágerben voltam, átkerültem a vasgyárba, vagonokból rakodtuk ki a vasdarabokat. Akkor már nem voltam a testvéremmel. Ő nagyon beteg volt, jött egy magas rangú komisszió és akkor le kellett vetkőztetni meztelenre. Amikor odaragadt [a ruhához] a bőr, akkor azt mondták, hogy álljon félre és felosztották három csoport[ra az embereket]. [...] Ezt nem lehet elmondani. [...] Fejlapot kaptam, *nyemci*nek lettem nyilvánítva és elvittek egy nemzetközi lágerba, ahol mindenféle szökevények voltak; *kirgicek*, ilyen kis fejük volt. Ott voltak jugoszláviai svábok is, Titónak nem kellettek. Az utolsó két lágerem a vasgyár volt: Gorlovka és Makajevka. Még bazár is volt ott, [vettünk is valamit,] mert ekkor kaptunk fizetést is." [A]

„Az történt, hogy már májusban kezdtek megbetegedni [az emberek], júniusban kitört a nagy flekktífusz járvány. Akkor június 13. volt, míg élek, nem felejtem el, az biztos. Elvittek minket le a fürdőbe, hogy fürödjünk meg, és levágták a hajunkat tiszta kopaszra. Nagyon kellemes meleg idő volt. A láger előtt olyan jó gyepes volt, lefeküdtem oda. Volt egy helyiség a lágeren kívül, két-három szoba, *izolátor*nak hívtuk, az egy betegház volt, több szobával. Oda bevittek, június 13-án és július 3-án észleltem egy kicsit a világból valamit. Addig majdnem eszméletlenül feküdtünk mindnyájan 40 fokos lázban. Arra emlékszem, hogy néha-néha kértem egy kis vizet vagy teát vagy valamit. Néha kaptunk egy kinint. Annyira le voltunk gyengülve. Mikor már éledeztünk, nem tudtunk menni. Úgy kellett egymáshoz kapaszkodni. Hát az orvosok. [...] Volt ott magyar orvos is, orosz orvos is, de nem tudtak semmit csinálni. Aztán még visszakerültem a lágerbe és később kikerültünk a kolhozba." [K]

Hétköznapok

A lágerélet mindennapjaihoz – a munka nehézsége és állandósága mellett – hozzátartoztak azok az események, amelyek növelték vagy épp csökkentették a létbizonytalansági tényezőket. Az egyik fő komponens az *étel* volt. Általában háromfajta ételt fogyasztottak a táborlakók – az elbeszélések szerint –, amit főztek rájuk, amit el tudtak lopni, illetve amit koldulásból szereztek. Az ételfejadagok is jelezték azt a rabszolgai státuszt, amelyet a szovjethatalom a szenvedők sorsának szánt. A különböző elbeszélések egyik közös pontja az élelemszerzés. Az „Ők", mint hatalmi ágensek, az elnyomatást és leértékelést az ételosztáson keresztül (is) gyakorolták. Jenő és Angéla is beszél az étel minőségéről, amely szorosan korrelál a létezés minőségével. A két történet „cselekvéses tudása" kétfajta választ is ad az étel megszerzésére, amely egyúttal a hatalom megkérdőjelezése is. Jenő cselesen oldja meg a problémát, Angéla viszont túlburjánzó narratívájában fokozza a szenvedést, halmozva mutatja be ezzel ellenszenvét a „hatalommal" szemben, amelynek tagjait az alábbi részletben erőtlennek, férfiatlannak, hiányos tulajdonságúként érzékeltet.

„Kaptunk ilyen sprotnit, hal volt, a fejét le kellett húzni, olajos dobozban adták. Egyszer a kabátbélésemért kaptam egy fél liter vajat, azt elkenegettem. Egy hónapban egyszer, 10 deka szappannal kellett lezuhanyozni. [...] Moslékot kaptunk. Káposzta-

levest, ami inkább lé volt két szál káposztával. Reggel, este, délben semmi. Amikor kolhozba kerültem, ott korpalevest kaptunk, de akkor is keveset. Nyers korpa volt. Mikor hazaértem, azt kértem anyámtól. [...] Egész télen havat lapátoltunk. [...] Ez '45 februárjában–márciusában volt. Aztán kezdett kitavaszodni és a téglák, a romok le voltak fagyva, akkor csákányokat hoztak és azzal kellett ütni. Én felemelni nem bírtam. De nagyobb szájú csajok jöttek és azt mondták, hogy »mutasd meg, hogyan kell«, s az orosz nem bírta még a csákányt se felemelni. Egy magyar paraszt, egy hadifogoly végül megcsinálta. Ez nem volt más, csak kínzás. [...] Jött a tavasz, kimentünk a kolhozba, ott egy sátorban voltunk. Először ki kellett trágyázni, mert – ott viccelődtünk –, hogy ezt utoljára az első világháborús hadifoglyok takarították ki. A vasvillával görgetni kellett és közben ki kellett menni, levegőt venni, mert az ammónia fojtogató volt. Ide lett berakva a priccs, alatta patkányok rohangáltak. [...] 1200 métert kellett kapálni, de nekem az nem ment. Mert én csak tanultam a répáról, nem tudtam, hogyan kell gondozni. Nem tudtam, melyik a répa, és melyik a gaz. A marosiak kisegítettek. [...] A kolhozban, ahol voltam, mindenki ilyen gennyes sebet kapott, csak én nem. [...] A tizennyolcadik születésnapomat úgy ünnepeltem, hogy csupasz kézzel mácsonyát kellett szednem és tiszta vér volt tőle a tenyerem. [...] Talán százan voltunk abban a kolhozban, amikor odamentünk, de legalább levegőn voltunk, az mégis jobb volt. [...] Novemberben már leesett a hó, akkor már megint fázott a kezünk. S akkor november végén lehet[ett haza] menni." [AN]

„[Első időkben] Főleg burizslevesre, káposztalevesre emlékszem. Előbbi lila színű volt, hatalmas kondérban főzték és ezt ettük legtöbbször. Nekem tulajdonképp rengeteg szerencsém volt a Szovjetunióban. Hosszan tudnám sorolni, de mondjuk az egyik szerencse az volt, hogy szénbányába kerültünk, mert a szénbányában dolgozók fejadagja közül a legfontosabb élelem, a kenyér, 1 kiló 20 deka volt. Azokat a négyszögletes kenyereket, annak a harmadrészét kaptuk, az nem volt 3 kiló 60 deka. Abban benne volt a korpa, egészen sötétbarna színű, viszont tápláló volt. [...] A lágerben mindig adódott valami. Például hoztak fagyasztott halat. Bevittük a pincébe, nem jégverem volt az, de tél volt és a nadrágom szára mindig el volt így kötve, mert az volt a legjobb lopóhely. Lementünk, mondom, »szép nagy halat fogtam«, és a sípcsontomon keresztül beengedtem a lábam szárába. Utána még három órán keresztül kellett lent dolgozni és az a jéghideg hal ott melegedett. De utána este meg tudtam sütni, mert a barakkban volt kályha. Ahol tudtunk, ügyeskedtünk. Ha hozták a kenyeret, azonnal ugrottunk, láncban adtuk a konyháig és akkor mindig kicsipkedtünk belőle egy kicsit, és akkor valamit ettünk. Nekem attól volt szerencsém, hogy a szerelmemnek az édesanyja a konyhán dolgozott, így aztán nekem mindig egy kicsivel több jutott. [...] Akkor egy vasgyárba kerültem és a vasgyárban nem volt más lopnivaló. Ott volt [...] bent egy disznónevelde a lágerben és apró krumplit főztek a disznóknak. Mi ezt megtudtuk, és mivel éjjeli váltásban voltunk, elmentünk oda. Felmásztam a tetejére, onnan beereszkedtem, pontosan bele a krumpli közé és egy vödröt megtöltöttem krumplival. A tetőn lévő másik fiúnak kiadtam, és ezt a krumplit, ahányan voltunk, elosztottuk és megettük." [J]

„Háromszor annyit tudtunk volna enni, mint amennyit ettünk. Ilyen fűleves volt, amit kaszáltak. Zöldleves, káposztaleves volt. De ha lett volna benne legalább egy ká-

poszta, csak egy szál volt benne. Amikor nagy ünnep volt, például május 1., akkor köleskását kaptunk, többet is a szokottnál. Ez volt a nemzeti eledel. Kis kenyéradag volt, húst nagyon ritkán [kaptunk], pici darabkákat imitt-amott." [E]

A bizonytalanságot növelhette vagy éppen csökkentette a táborvezetők és a kisebb beosztású felügyelők terrorja vagy együttérző magatartása. Mindkettő megmutatkozott, ám az idő múlásával a soknemzetiségű, folyton mozgó táborokban azok az egyének, akik hosszabb ideje voltak lakói egy-egy lágernek, megtanulták az orosz nyelvet, ami kivételezett helyzetet biztosított számukra. Kifejezett tábori retorzió, konkrét, durva erőszakoskodás Erzsébet és Angéla történetében elevenedik meg. Az elfojtással a személyiség kitörli, vagy mindennapossá teszi az erőszakot. A félelem és a megszokás további „Én-szakadások"-hoz, további „elnyomáshoz" vezethet, amit a személy csak felejtéssel, vagy az esemény jelentőségének csökkentésével képes kompenzálni.

„Mi az első évben csak fegyveres őrökkel mentünk ki [a táborból], de aztán később önállóan is. [...] A magyar táborvezetők voltak velünk, akik dögök, szívtelenek, lelketlenek voltak. Rögtön kiszolgálták, rögtön talpat nyaltak az oroszoknak. Voltak, akiket megvertek, engem a hajamnál fogva kirángattak, mert nem voltam gyors. Az őrök loptak, tőlem is loptak, komiszak voltak. Egy öreg őr, aki védett, őt *Halszeműnek* hívtuk. A fiatalok eleve rohadtak, rosszak és szívtelenek voltak." [AN]

„Egy jugoszláv volt, Filipnek hívták, az nagyon goromba volt és nagyobb úrnak számított, mint az orosz tisztek. Ő irányított mindenkit. Gorombák voltak a betegekhez is. A lengyelek általában betegek voltak, sokan meg is haltak kint. Nagyon sokat cigarettáztak. Ők eladták a kenyéradagot dohányért és a kis pénzükért halacskákat vettek, kicsi és sós volt, erre nagyon sokat ittak. Ez tette tönkre őket. Az egyik nap, a reggeli sorban a lengyel papa – mindig így mondtuk, papa – azt mondta, hogy ő nagyon beteg, nem tud menni dolgozni. Erre azt mondta [az őr], hogy szimulál és tessék dolgozni menni, aztán a kapunál összeesett és meghalt." [E]

Kisebbfajta ünnepnek számított a kevés pihenőidő. Az elbeszélők még azt is pihenésnek gondolták, amikor hazatértek a bányából, a munkából. Ilyenkor koldulni jártak. Felfedezték a helyiek megértő viszonyulását, ami enyhítette lelki és testi megpróbáltatásaikat.

„Tetveztünk, nagyon sok tetűnk volt, kaptunk klórfertőtlenítést is. [...] Mikor egy parasztházhoz bementünk, egy kis hagymácskát, egy kis krumplit adtak, vagy *kruszocskát*, egy darabka kenyeret – így hívták – adtak. Ha zsidóhoz mentünk be, már ordították, hogy *nyemcki, nyemcki*, olyan nagyon kiabáltak ránk, hogy csak futottunk. A németekre nem haragudtak annyira, mint a magyarokra. Hogy miért? Nem tudom." [E]

A már említett „Én" és a „Másik" identitásformáló tényezője mellett egy kollektív élményben fontosak a „Mi" és a „Mások" fogalmának minőségi különbségei is. A szovjet kényszermunkalágerekben több kelet-európai nemzet tagjai dolgoztak. Elbeszélőim önmaguk régi identitásához képest, illetve a németellenességet érintő propagandagépezet fényében határozták meg önazonosságukat. Megjelenik a helyhez kötöttség is. Egy berkenyei vagy szendehelyi németnek a balmazújvárosi magyarok ugyanolyan „idegen-

nek" tűntek, mint a lengyelek vagy a románok.[58] A nagymarosi Angélát hiába hurcolták el a származása miatt, magát magyarnak pozicionálta és hasonló megvetéssel tekintett a bácskai svábokra, mint a lelketlen őrökre. Angéla identitásának megvallásánál fontos tényező volt magyar és német származása. Amíg az elhurcolásánál *„magyarsváb"*-ként jellemzi magát, addig a későbbi mozzanatokban – az alábbi részlet alapján – tagadja a német „vonalat". Ennek oka, hogy Angéla „tanúságtevő" narratívájával nemzeti gondolkodását kívánja igazolni. Emiatt kizárólagossá válnak számára a nemzetiségi kategóriák; vagy elhalványítja szerepüket, vagy az elnyomók körébe száműzi őket.

„Jártunk egy homokbányába dolgozni, ott német foglyok voltak, de azok nagyon dicsérték az egészet, mert sok kenyeret kaptak, nagyon jól bántak velük és jó szállásuk is volt. Mi románokkal és jugoszláviaiakkal voltunk egy lágerben. Húsz év közeliek voltak, ők a tisztekkel is jóban voltak. A tisztek sokkal jobbak voltak, mint a *„Lágerkommandant."* [E]

„Voltak romániaiak, két nagyváradi házaspár volt, az egyikük orvos. Balmazújvárosról is voltak, olyan Molnárok meg Takácsok, egyáltalán nem német nevűek és sosem tudtak németül. Rájuk fogták, és elvitték őket. Magyarul és németül beszéltünk egymással, aztán lehetett oroszul is. Könnyű volt megtanulni. [A két nagyváradi] orvos házaspár is azért voltak ott, mert a lányaikat el akarták hozni és akkor az apa meg az anya önként jöttek. Nagyvárad mellől, Újpalota nevű faluból jöttek, aztán Csömörről volt pár lány, másokra nem is emlékszem." [K]

„A balmazújvárosiak hoztak magukkal tulipános ládát, abban volt étel, ital. [...] A helyi oroszok jó szívűek voltak, egy répát vagy egy cső kukoricát adtak, sajnáltak minket. Fehér kendőbe tették a puliszkamálét, a kenyeret. Koldulni mentünk a temetőjükhöz. [...] Németekkel voltam három évig, megismerkedtem pár emberrel, de nem tartottam [velük] a kapcsolatot. A jugoszláviaiak olyanok voltak, mint a svábok. Az egyiknek azt írták a szülei, ha van valami ruhátok, azt hozzátok haza, mert nekik csak kecskéik voltak otthon. Voltak olyan baranyaiak, akiknek a szülei volksbundosok voltak és nem kaptak beutazási [vissza Magyarországra] engedélyt. A szüleimmel levelezetem, úgy találtak meg. Anyámnak mindig úgy írtam *Unvergesslich[es] Kind*. S a szüleimet leigazoltatták, de ha a szüleim volksbundosok lettek volna, akkor nem kaptam volna meg a beutazási engedélyt." [A]

„Szászok voltak kint, de én nem találkoztam velük. Egy ismerősöm viszont velük volt. Ő mesélte, ha undorító embert kellett keresni, akkor a bácskai svábok azok voltak. A kenyerük megpenészedett, de magyarnak nem adtak, inkább kidobták a többiek szeme láttára. Ezek nagyon lelketlen emberek voltak. Zsidók is voltak ott és azok ezerszer jobbak voltak. [...] A kommunisták is rengeteg zsidót telepítettek ki." [AN]

A lágerlét nagy elbeszélése a különböző munkák váltakozása, amelyekben az egyes tevékenységek „kis" kronologikus egységekként különülnek el. Az elbeszélők közül sokan szinte anekdotázva meséltek ezekről a munkákról, amiből a sorsszerűséget, a szerencsét és a gondviselést emelték ki. Jenő története a legjobb példa erre. A munka minőségében és mennyiségében az hozott javulást, ha valakit mezőgazdasági

58 Az identitás és haza fogalom lokális jellegéről lásd Zombory 2011, 158.

munkára vittek. A szabad levegő, a könnyen megszerezhető étel biztosabbá és elviselhetőbbé tette az életet.

„Dolgoztam egy évet. Volt ez a szénbányászat, és a munkavezető beosztott ácsmunkára. Innen átvittek bennünket egy vasgyárba. Ott nagyon rossz helyzetünk volt, kazánfűtő [voltam], a salakot kellett kihordanom. Loptunk. Paradicsomot, krumplit, néha egy-egy kacsát. Tudniillik tél volt és egy nagy istálló befejezéséhez vittek ácsként és kőművesként bennünket. Én, mint ács, ezeknek a gerendáknak az oldalát kellett, hogy lefaragjam, megfelelő szerszámot persze adtak hozzá, talán *topor*nak hívták az ácsszerszámot, elég széles darab volt. Ezt a faragást tudtuk csinálni, aztán később engem beosztottak éjjeliőrnek, ez azt jelentette, hogy éjjel az istálló körül kellett járni. [...] Tulajdonképpen ottani, hasonló korú fiúk voltunk hárman vagy négyen, akikkel barátként összejöttünk. Aztán kolhozba kerültem. Körülbelül olyan nyolc hónapot voltam ott. Kikerültünk olyan október táján és '46-ban a nyár közepén jöttünk el. Két épületben voltunk, két kisebb melléképület volt kizárólag a személyzet részére, akik az istállóban elhelyezett állatokat látták el. Az egyikben az ácsok és a másikban a kőművesek voltak heten-heten. Ennyien voltak egy szobában, és aztán később engem beosztottak szakácsnak. [...] Annyival volt jobb, hogy teljesen szabadon mászkálhattunk, ez kint volt, aránylag messze a lakott területtől és könnyebben hozzájutottunk bizonyos élelmiszerekhez, burgonyához, paradicsomhoz. A kőművesek munkájához szükséges malterbe belekevertek valamilyen fagymentesítőt és vizet. Azt pedig egy kisebbfajta lajtkocsival hoztuk, amit ketten el tudtak húzni. Kétkerekű, nyitott kút volt a kolhoz mellett, egy kicsikét távolabb volt az épülettől, ahol lakott az az egy ember, aki felvigyázott a tyúkokra, kacsákra. Más állat nemigen volt ott. Akkor azt csináltuk, hogy kiöntöttünk egy vödör vizet, a kacsák odajöttek és elkezdtek benne pancsolni és a tolluk egy picit odafagyott, úgyhogy annyi időnk volt, hogy hirtelen rávessük magunkat és el tudtuk kapni őket, az őr nem mindig volt kint, vigyáztunk, hogy nehogy elkapjanak. [...] Itt tavaszig voltam, [de] azért egy kicsikét később kezdődött a tavaszi munka, amikor elmentünk, a kolhozban nem indult el a munka. Ezt az istállót utána befejezték, kívülről még vakolták is. Aztán homokbányában dolgoztunk. Észrevettük, hogy ürgék futkosnak összevissza, és a bányával szemben volt egy patak. Amikor a teherautó elvitte a homokot, akkor mi lementünk. Szereztünk vödröt, a vizet felhoztuk és kiöntöttünk valami nyolc vagy tíz ürgét. Mi akkor nem gondoltuk, hogy ezt meg fogjuk enni, hanem mint vadászzsákmányt vittük be a lágerbe. Volt ott egy nagyváradi férfi és mondta, hogy neki adjuk-e az ürgét, ő ezt megcsinálja ürgepörköltnek. Hát mondtuk, »tudja mit, akkor csinálja meg úgy, hogy még hárman is jól lakjunk, meg maga is«, nyolc ürgénk volt. Borzalmasak voltak, megnyúzva úgy néztek ki, mint a patkányok. A nyakuk táján tele volt zsírral, azt leszedte. Hogy hagymát honnan szerzett, azt én nem tudom, de a nagyváradiak másképp voltak elerésztve, még pirospaprikája is volt. Megettük, olyan volt, mintha galambhúst ettünk volna. Úgyhogy én ürgét is ettem kint, akkor először és utoljára, azóta eszembe sem jutott, de nagyon finom volt, kimondottan jóízű. Persze ott kint azért az ember másként ízlelte az ételeket, az éhség miatt." [J]

„Télen havat lapátoltunk, egyre feljebb és feljebb raktuk a kupacokat, olyan nagy volt, mint itthon a szénakazal. Az egyik március 15-én egy kompolti lány felállt a tete-

jére. Még akkor volt hó és elkezdte erélyesen szavalni: »Talpra magyar, hí a haza, itt az idő, most vagy soha.« Mondtuk is, de jó lenne hazamenni. Nyáron síneket raktunk és romokat takarítottunk el. Sem bányában, sem gyárban nem dolgoztam." [E]

„Téeszcsé. Odakerültünk, ott aztán jobb volt, friss levegőn voltunk, meg többet jutottunk ennivalóhoz is, mert hát, ha más nem, kukorica, búza, tök volt, akkor azon éltünk. Az aratás volt a lényeg, kukoricát nem kapáltunk, csak kacsoztunk. [...] Reggel kivittek, nem tudom, hány óra volt, biztos 7-8 óra felé, aztán délután meg jöttek értünk. [...] Akkor behoztak ide és mikor már föl voltam javulva egy kicsit – mert énnekem a tífusz után maláriám is lett –, akkor a fűrésztelepre lettem beosztva. Ott dolgoztam valamennyi ideig. [...] Azt csináltam, ami úgy jött-ment. Esetleg egy fát odavinni, vagy elhozni egy deszkát, ilyen tingli-tangli munkákat kelletett végezni. Olyan nagy valamit nem tudtak ránk bízni, mert nem volt erőnk, nem tudtunk volna ott mit csinálni. Aztán másik városba kerültünk." [A]

A „szerencse"

A hit és a vallásos érzület sokszor segített az életben maradásban. Jenő története a „szerencsékről" szólt, szerinte ez vezette át a lágereken és tette elviselhetővé számára a kényszermunkát. A józan észnek és a racionalitásnak köszönheti, hogy Jenő nem kapott el betegségeket és nem sérült meg, vagy gyengült le. Az éhezés sem törte meg, a kényszermunkát kalandként élte meg, szinte anekdotikusan, zavarba ejtően mesél. Ez a magatartás is – ezen eltelt idő függvényében – a kibeszéletlenség, a félelem kompenzációját jelölheti. A félelem, a szorongás eltűnése újabb én-szakadási réteget jelenthet, amely ily módon épül be a narratívába.

„Szerencséből több volt. Apróságok, amik azért meghatározói voltak az életben maradásnak, meg egyáltalán, hogy karban tudta magát tartani az ember. Mikor bementem az ebédlőbe, ott volt egy pénztár és ott lehetett venni egy ebédet, két ebédet, három ebédet. Nekem körülbelül 400 rubel volt a havi fizetésem, amit illetményként megkaptam, abból kellett gazdálkodnom. Naponta egy ebéd olyan 4 rubelbe került. A mi csajkáink kétliteres edények voltak, úgy működött, hogy odamentem a pénztárhoz és azt mondtam, hogy »kérek két ebédet«, akkor ráírta oroszul, hogy kettő. Ezzel odamentem, ahol osztották az ebédet, ott leadtam és megkaptam a két adag ételt. Rájöttem, hogy az orvosnak volt tintája, »a jó istenit neki, hát én tudok ilyet írni!«. Mentem, egy szelvényt szépen elvittem és tízet vagy hányat leírtam, szépen lekopíroztam. Tökéletesen hamisítottam. Nem vettem többet egy jó ideig, írtam magamnak aszerint, hogy mennyire voltam éhes, ingyen meg tudtam ebédelni. Igen ám, de rájöttek az ottani barátok, »írjál már nekem is egyet«, mondták, és elkezdtem írogatni, de a végén már tíz ebédet írtam ki naponta. Egyszer csak rájöttek, hogy nem stimmel a dolog. Az egyik gyereknél észrevették, hogy mégsem tökéletes az írás és kérdezték, hogy »milyen írás ez, ki írta ezt«, és elmondta, hogy én írtam. Jött ki a váltás, azoktól tudtam meg, »Jenő, jaj lesz neked, rájöttek, hogy csalsz.« Tíz vagy tizenkét porcióval nem stimmelt. Akkor már nem tudom,

hány embernek írtam, háromnak vagy négynek. Bementem és találkoztam a tiszttel és bevitt a Sápiékhoz [a tábori doktorhoz]. Elmondta, hogy képzeljétek el, »ez az ember csalja az ebédet«, ez az ember mit csinált, utána azt mondta nekem, hogy »miért nem szólsz, hogy nincs pénzed, adtam volna neked, hogy vegyél ebédet.« Én ezzel a dologgal a mai napig nem tudok kibékülni, hogy az egyik oldalon az ember sok-sok gonoszsággal találkozik, éhezéssel, betegséggel, piszokkal, kosszal, nehéz fizikai munkával, a másik oldalon pedig egy ilyen emberre akad, aki egyszerűen nem büntet meg, nem ver meg. Én nem kaptam kint egy pofont, én nem kaptam kint egy rúgást se. Mindenütt tulajdonképpen nagyon jól megvoltam. Ez egy furcsa kifejezés volt, amit mondtam, de ténylegesen úgy teltek a napjaim, hogy nem mondhatom azt, hogy borzalmakon mentem keresztül. De tudom, hogy a kint lévőknek kilencven százaléka csak a legrosszabb emlékekkel jött haza és csak a legrosszabbakat mondja. Én sem mondom, hogy jó volt, dehogy volt jó, hát nem voltam otthon, de sok szerencsével, emberséggel is találkoztam. Annak ellenére, hogy el kell mondanom, hogy éheztem sokat, meg nélkülöztem sokat, borzalmas volt távol lenni a hazától, szülők nélkül, de a fiatalságom és az ottani hasonló korú lányoknak és fiúknak az összetartása valahogy a nehézségeken átsegített. [...] Egy másik szerencsés dolog. Bent vagyunk ebben a lágerben és mondja az orvos, hogy ma este huszonegyezni fogunk, nem megyek-e el én is. Huszonegyeztek a századparancsnokok, akiknek pénzük volt, mert őket azért jobban megfizették, mint bennünket. Leültek. Az úgynevezett sántát játszották, ahhoz hét ember kellett. A sánta azt jelentette, hogy akihez a piros alsó került, az – ha jól emlékszem –, de lehet, hogy a piros hetes, de lényegtelen ilyen szempontból, akkor az érhette a saját értékét, érhetett ászt és még egy érték volt még. Talán hetes? Igen! A piros hetes, akihez került, az felhasználhatta hetesként, ászként, alsóként. Én az orvos mellett ültem, volt összesen húsz rubelem és mikor láttam, hogy ásza van az orvosnak, akkor megengedték, hogy én is tegyek az orvosnak a lapjára. Ilyenformán összenyertem ötven rubelt. Nekem az már nagy pénz volt, annak ellenére, hogy 400 rubelt kerestem havonta, de mégis jól jött. Igen ám, de a hétből az egyiket elhívták és erre mondták a többiek, hogy akkor álljak be én hetediknek. Én már keltem volna fel, hát mondtam, hogy »beállok«. Kis tételeket fogok tenni. Igen ám, de előttem a második ember megadta a bankot és a bankot átadni huszonegynél királlyal vagy hetessel lehet. Akkor azt mondja, hogy átadom a bankot. Akkor átvette az orvos, ő is egypár körig adta a bankot, őneki is jött egy hetes és énrám került a sor. Ugye letettem azt az ötven rubelt, amit addig nyertem. Ilyen szerencsét még egyszer nem tudtam elérni az életben. Nekem sorban huszonegyem volt, két ászom volt és akkor nem volt az, hogy huszonegyre ki lehetett dobni, meg kellett állni, tehát hiába volt két lapból huszonegyem, meg kellett állni. Nem tudom, ismeri-e a huszonegyet, az ász és a csizmás, ha együtt van, ki lehet dobni a legtöbb helyen és nem kell megvárni, hogy a bankosnak mennyi lesz, azonnal megkapja a nyereményt, amit ütött, azt az összeget. Én állandóan huszonegyet meg két ászt húztam, mindenkitől én kaptam meg a pénzt. Kettőezer rubelnél tartottam, halomban volt előttem a pénz. Közben bejött az éjszakai váltás, elkezdték figyelni a kezemet, hogy nem csalok-e. Hát én később mézet tudtam venni, olajat tudtam venni. Akkor én még ott maradtam, de nem jött hetes meg ász, én átadtam volna kétszáz rubelnél, ha nem jön hetes meg ász vagy király, hogy továbbadjam. Végre bejött, akkor

még ott maradtam pár körre és még rossz lapra is ütöttem pénzt, csak azért, hogy valamit veszítsek, és aztán a végén mondtam, hogy én felállok, fáradt vagyok, már akkor éjjel két óra felé járt. Igen ám, de azért ez a kétezer rubel óriási dolog volt, hogy ne lopják el tőlem. Hová dugjam, mit csináljak vele? Éjszaka azt csináltam, hogy betettem a nadrágomba és a nadrágomat nem vettem le, mert ha a nadrágot leveszem, akkor valahogy kiszedik. Másnap így mentem dolgozni. Mivel szénbányában dolgoztunk, hát mi magunknak fűtöttünk, mindenki bevitte a fej nagyságú szenet. Nagyon jó minőségű feketeszén volt kint, majdnem az antracithoz hasonló, és azzal tüzeltünk. Volt bent egy nagy téglából épített nem kandalló, mert a teteje az vaslapos volt. Nagyon jól tudtunk fűteni, hideg nem volt a lágerben soha. És akkor másnap, amikor mentem, egy romos épületnek a kéményébe bedugtam a pénzt, és amikor mentünk ki, akkor mindig kiálltam a sorból, mintha vécére mennék pisilni, kivettem valamennyi pénzt és kimentem a bazárba, ahol minden drágább volt, de lehetett mézet kapni, lehetett olajat venni, lehetett pogácsát venni, tehát fel tudtam javítani magamat. Beosztottam persze a pénzt. Első nap még betegállományban voltam és tudom, hogy még az első nap nem mentem ki. [A betegségeknek is] történetük van! Nem volt kedvem dolgozni. Csak a felcser volt, orvos nem volt, és ugye a betegség azzal kezdődött, hogy van-e lázam, vagy nincs. Én kitaláltam, csináltam egy kis zacskót, tele tettem sóval, összevarrtam, rátettem a kályha tetejére. Na, most ez rizikós dolog volt, mert pontosan nem tudtam lemérni, hogy mennyit mutat. Kimentem és mondtam, hogy beteg vagyok. Ideadta a lázmérőt, én meg megemeltem a hónaljam, kiesett a zacskó, én meg betettem a lázmérőt, kiveszi, azt mondja negyvenegy. Fogja a homlokomat, megállapították, hogy nekem belső lázam van. Ilyen alapon két héten keresztül jártam. Hol 38, hol 40, hol 41 volt a lázam. Egyszerűen nem tudták, hogy mi bajom van, de betegállományban tartottak és én voltam az, akinek belső láza van és várták, hogy majd történik valami. De aztán jött ez a huszonegy, még egy napot bent maradtam, s legközelebb már nem volt lázam." [J]

A veszteségek élménye

A „halál" mindennapos volt a lágerekben, többször tört ki tífusz- vagy flekktífuszjárvány. A személyiségben nem oltódik ki az együttérzés, ám a mindennapok halálközeli élménye és annak állandósága, az elmúlást abszurddá, nevetségessé változtatja az emlékezésben. A halálesetek beszámolói ezért felemásak: a megrendülés és a groteszk elbeszélés egymás mellé kerül a történetekben.

„Én temetésen is voltam. Ez egy borzalmas dolog volt. Pincében gyűjtötték össze az embereket, de úgy gondolja el, hogy tíz-tizenöt hullát. Több napon keresztül folyt, hogy naponta meghaltak ketten-hárman. Tífuszjárvány volt, ezt egyébként időszakosan a tetvek, amik elleptek bennünket, azok terjesztették. Az volt a feladatunk, hogy a nagyon rossz állapotban lévő, magas láztól félrebeszélő emberek ruháját vigyük le a fertőtlenítőbe. Ugye ez nagyon veszélyes dolog volt, mert az emberre rámászhat egy tetű és esetleg én is elkapom a tífuszt. És akkor [mondtam, hogy] felveszünk egy gatyát, csak

egy alsónadrágot és magunktól így eltartjuk a ruhánkat és nézzük a kezünket, hogy nem mászik-e rajta tetű. Nem volt könnyű dolog, nem tudom, hányszor fordultunk és vittük ezeket le a fertőtlenítőbe, és hát szerencsére nem voltam beteg. Nekem tulajdonképpen a 32 hónap alatt, amíg kint voltam, komolyabb betegségem nem volt, de lefogytam. Amikor tél volt, ugyanez történt és mindig megnéztük, hogy vannak-e ismerősök, akik meghaltak. A lágeren kívül kellett csinálni egy sírgödröt, de ezt úgy kellett megcsinálni, hogy akkora részt kiástunk [amekkora egy ember volt]. Annyira le volt fagyva, hogy pajszerrel kellett [csinálni], mintha sziklát kellett volna felfeszítenünk. Így volt körülbelül 60-70 centiméter széles és 1 méter 80 centiméter hosszú. Amikor ezt végre kivéstük, akkor leértünk ahhoz a részhez, ami már [nem volt fagyos és] ásható volt, akkor belül ki kellett szélesíteni körülbelül két méter mélységben és ebbe a hullákat egymás után raktuk bele. Ez tömegsír volt, belefért 30–40 ember. Biztos, hogy átalakították a területet, nem tudom, mi épült oda, de biztos megtaláltam volna, ha visszamentem volna." [J]

A szökési kísérletek nagy reményt jelentettek a hazatérésre vágyóknak. Kevés ilyen eset fordult elő, de amikor sikeres volt, általában azt is úgy állította be a tábor vezetése, mintha a szökötteket elkapták és kivégezték volna. Erzsébet egy ilyen történetet mesélt el.

„Két jugoszláv fiú [szökött meg], szerencsésen hazaérkeztek. Mindig azt mondták, aki megszökik, annak otthon kiirtják a családját, akit elkapnak, azt pedig agyonlövik. Ez a két jugoszláv gyerek nagyon jól tudott oroszul, amikor megszöktek, azt mondták, hogy elkapták és becsukták őket. Egy félévre rá otthonról írtak a barátjuknak [aki a lágerünkben lakott], hogy itthon vannak, jól vannak." [E]

A szökések és a többszöri áthelyezések után nőtt a remény a hazatérésre. Ám a hazatérés is ugyanolyan keresztútnak számított, mint amikor 1945 elején az ukrán területekre szállították őket. Nem a megkönnyebbülés, hanem az újabb számkivetettség kezdete volt ez. Az elbeszélések újabb orvosi vizsgálatokkal kezdődnek. Az út indulása a boldogság érzésével kezdődik, az eufória azonban depresszióvá válik, amikor valami kisebb félreértés akadályozza az indulást. A hosszú évek azonban új életet és új identitást is adtak az interjúalanyoknak. A 32 hónapot kint töltő Jenő egészen máshogyan éli meg a hazatérést, mint az otthonát és a párját elveszítő Anna, aki országokat utazik keresztül, hogy hazát találjon, de mégsem leli meg, csak a kitaszítottság marad számára.

„Akkor végül orvosi vizsgálatokon kellett keresztülmennünk. A legutolsó orvosi vizsgálatra *Sztalinó*ba vittek bennünket, ott volt egy gyűjtőtábor, ott már nemcsak mi voltunk, hanem más táborokból is hoztak oda embereket. Ott eltöltöttünk pár napot. Mindennap zuhanyozni kellett. Volt két asztal, ott ültek az orvosok és közöttük el kellett menni feltartott kézzel. Anyaszült meztelenül, és akik ellen nem volt semmi kifogásuk, azok már hazamehettek. [...] Marhavagonok voltak és abba aztán be kellett szállni. [...] Egy vagonba megfelelő számú embert tettek be, de lazábban voltunk, mint amikor kivittek bennünket. Az történt, hogy két vagy három vagonnal kevesebb volt, mint ahányan voltunk. Azt mondták, hogy azok, akik nőtlenek, azok szálljanak ki. A vagonban lévők szinte kitaszították azokat, többek között engem is, hogy »nőtlen vagy, szállj ki«, mert attól féltek, hogy azokat szedik majd ki, akik nősek. Kiszálltunk, hát akkor borzalmas elkeseredés volt valamennyiőnkben. Összejöttünk vagy nyolcvanan. Ekkor

jött egy magas rangú tiszt és kérdezte, hogy »ez a társaság mit keres itt«, majd intézkedett, valahonnan előszedtek más vágányról négy vagont, hozzácsatolták [a szerelvényhez] és végre visszaszállhattunk. De az alatt az egy vagy másfél óra alatt, amit ott kellett töltenünk, csak a borzalom vett erőt rajtunk, hogy itt maradunk és nem megyünk a többiekkel haza. És akkor végre visszaszállhattunk mi is a vagonokba és így hoztak bennünket haza. [...] Amikor magyar területre értünk, óriási fogadtatásban volt részünk, a Vöröskereszt különböző gulyás sátrakat állított fel és adták fel a kosztot nekünk, el is rontottuk jó néhányan a gyomrunkat. [...] Valószínűleg azon az útvonalon jöttünk, amelyiken mentünk, de a körülmények teljesen mások voltak. Nyitott vagonajtó, nyár volt, a vagonajtón kilógattuk a lábunkat. Laza volt akkor a hazaút, teljes a boldogság és aránylag jó ellátásban volt részünk. Debrecenben volt a gyűjtőtábor, oda bevittek, kaptunk ennivalót, csomó kolbászt és szalámit, sonkát, megettük és ehhez a szervezetünk nem volt hozzászokva, annyira mindenki ki volt éhezve, hogy túlterhelte a szervezetét és ott halt meg. Három-négy napot voltunk ott. Szavazás is volt ott, bennünket a „fogolyszabadító Rákosi" címen hoztak haza, hogy neki köszönhetjük ezt." [J]

„Kraszna Lucs volt az első [város, ahol voltam], a második Druzskovka. Akkor ott egy ilyen kisvasutat kellett építeni. Én már sokat betegeskedtem, mindig lázas voltam és az oroszoknál csak az volt beteg, aki lázas volt. »Tempera nyet?« Az »nyetbolsza!« Én meg mindig lázas voltam, mert megtámadta a tüdőmet valami. És akkor volt egy csömöri lány, az nagyon jól tudott oroszul és az mondta nekem, hogy »én megbeszélem a főnökkel, elviszlek kivizsgálásra«. Akkor adtak egy papírt, hogy nem szabad semmit dolgoznom és a legelső betegcsoporttal haza kell hogy vigyenek. De az első csoportról lemaradtam, úgyhogy aztán decemberben, 13-án újból jött egy csoport, bevagonírozták és úgy értem haza, január 7-én." [K]

„*Nyemci*nek lettem nyilvánítva és többekkel elindítottak Németországba. Először Frankfurtba érkeztem. Hiába mondtam, hogy Budapesten születtem, az egész szerelvénnyel együtt *nyemci* voltam. A konzul mondta, hogy a községi levél, keresztlevél, ez semmit nem ér, menjek vissza, ahonnan jöttem. Kilencvenen voltunk hazátlanok, ez azt jelentette – a táborba, ahová érkeztünk, bemondta a mikrofon –, ha van valakinek hozzátartozója bármelyik zónában, az megkapja a jegyet ingyen. De nekem nem volt senkim, csak később tudtam meg, hogy mégis volt, egy nő kiment innen [Berkenyéről], aki rokon volt. [...] Bekerültem egy lágerbe. Ilyen volt ez, ahol foglyok jöttek kintről, mindegyiknek volt száma. Szép láger volt ez, nem olyan, mint az orosz. Jelentkeztem Berlinbe, innen [Magyarországról] a belügyből kaptam útlevelet. Utána kerültem Muppergbe, Thüringiába, egy szeretetházba. Ez 1950-ben történt. Itt nagyon sok szudétanémet volt. Ott született a lányom. Aztán ki akartak vinni Nyugatra, mert közel volt a határ és az ottani pap ki akart vinni, de én azt mondtam, hogy »inkább a küszöbön meghalok, csak a szüleimet még egyszer lássam«. Ha kivittek volna, akkor már nem jöhettem volna haza. Kaptam egy babakocsit és elvittek az állomásra. Egy lengyel nővel jöttem haza, az Szibériából jött, annak egy kisfia volt. Mindig kedvesek voltak a nővérek. De hazajöttem 1950-ben, ekkor a kicsi három hónapos volt. Amikor elváltam a németországi főnöknőmtől, a Frau Jordantól, akkor ő azt mondta, »neked már ilyen jó sorod nem lesz, mint itt volt.« Igaza lett. [...] Prágán keresztül jöttem haza. Nyolc napig utaztam, sosem

adtak jegyet, mindig azt mondták, »a csehek rendesek, majd átengednek«. [Otthon] senki nem tudta, hogy jövök. Szobon jöttem át a határon, és nem volt jegyem, ki akartak szállítani, megmondtam, hova megyek, erre azt válaszolták, hogy »kérjek pénzt«. Undok volt a kalauz, végül nem szálltam ki. Amikor hazaértem, még otthon laktak a szüleim. Kérdeztem, hogy miért ilyen szegények és azt mondták, hogy »majd megtudod, milyen itt az élet«. [...] Én már nem is tudtam, hogy mi az, ha van valakim, hogy mi az az otthon. Mégis hazajöttem." [A]

„Haza"-térés

A hazatérés a megtalált otthont jelentette. A megtalált otthon azonban felemás volt. Míg Jenő valóban euforikus hangulatban élte meg a „megváltást", visszazökkent a kerékvágásba, addig a magukat németeknek vallóknak a megtalált haza újabb retorziót jelentett, újabb megpróbáltatást, a vagyoni elkobzásokat és az áttelepítést. A háború szétesett családokat, erkölcsi kiüresedést eredményezett, s ezzel a bizonytalanság és a leértékeltség folytatódott. Azonban megkönnyebbülést is jelentett a visszaszerzett otthon, hiszen újra ismerős szabályok szerint mozoghatott. Angéla számára a visszaszerzett otthon az áradó hazaszeretetben nyilvánult meg. Ismét képiesen fogalmazva nyilvánítja ki hitét, hűségét, a bibliai képpel díszítve. Anna számára viszont az intenzív leértékelés tovább folyatódott és már csak saját maga és kislánya közösségében bízhatott. A „kibírhatatlan" jelző a lelki teljesítmény határát jelzi.

„Jaj, nagyon szegények voltunk, a szüleim ki voltak telepítve egy másik házba. Négyen laktunk egy házban. Kocsival jöttünk haza, az első utunk a templomba ment. [...] Augusztus 27-én értem haza és egy hónapig voltam otthon, aztán [Nagy]Marosra mentem szolgálni egy vegyesboltba. Apámnak nem volt munkája, kőműves volt és az utcán járkáltak. Anyám mondta, hogy »máris menni akarsz dolgozni?« Mondtam, hogy »hát nagyon szegények vagyunk«. 1945. január 3-án vittek el és 1947. augusztus 27-én értem haza." [E]

„Leesett újra hó. A katonatiszt, aki felelős volt értünk, az egy vagy két nőt felcsinált és teherbe ejtett. De aztán kiüldözték őt, de csak úgy pucolhatott haza, ha viszi magával a foglyokat is. Ott voltunk talán százan a kolhozba és felraktak minket egy teherautóra. Úgy vittek minket szemlézni, mint amikor a marhákat árulják. [...] Egy másik lágerba akartak átrakni minket. Kijött a parancsnok, mert megállítottak a kapu előtt. Szemrevételezéskor meglátta a sebeket, még a nyakukon, arcukon is ez volt, rámondták, hogy »tífusz, tífusz«. Még két ilyen helyre kellett elmennünk, mire kiderült, hogy van két üres vagon és hazavittek velük együtt. [...] Foksányiba bevittek egy téglahangárszerűségbe, ahol emeletes háznyi vaskályhák voltak. Úgy tüzeltünk, hogy a gerendát mindig beljebb raktuk, meleg lett és a tetűlárvák kikeltek rajtunk. Ezt nem tudom elmesélni, hogy az milyen érzés, amikor serceg, ragacsos lesz az ember teste és érezni, hogy eszik a tetvek. [...] Jött a magyar határ és kilógtunk a vagonokból, megcsókoltuk azt a mocskos olajos földet, mert ez a mi hazánk. [...] Szolnokon állt egy rongyos ember és azt kérdez-

te, hogy »honnan jöttünk« és »vannak-e marosiak köztünk«. Mondtuk, hogy »igen, heten vagyunk.« Azt mondták, »ugorjunk át«, mert máshova visznek minket. Átmentünk a személyvonatra, megváltották a jegyünket, most se tudom, kik, de beértünk Pestre. Akkor már az emberek dolgoztak és mi meg rongyosan, koszosan beértünk a Nyugatiba. Ezek itt is mindent elintéztek és felszálltunk a vonatra és így jöttünk haza. 1945. december 24-én értem haza, 11 órakor érkeztem meg. Becsöngettem, kijött az apám, kalapáccsal nyitott ajtót és azt mondta: »Jézusom, Angyal, te vagy az?!« Én az apámat alig ismertem meg, megálltam az ajtóba' és nem mertem belépni, mert minden tiszta volt bent. Lementem inkább a konyhába és az anyám betette a nagyteknőt, amiben megfürödtem. [...] Apám és anyám kis dundik voltak, én meg vékony. Csak álltam, nem tudtunk szóhoz jutni. A szomszédok összeszaladtak, az öreg sváb asszonyok azt mondták, úgy nézek ki, mint a szüreti mulatságokon a madárijesztő. [...] Utána nagyon lassan kellett enni, az orvos azt mondta, hogy vörösbort kell inni, kijöttek a sebek rajtam, az összes gennyes seb, mint Jóbnak a Bibliában. [...] Az orvos két krajcárt nem adott volna értem, azt mondta, hogy »ez vérfázás«. A sebeket jóddal kente be anyám és szinte lenyúzta a bőrömet, de összenőtt. A húsvéti szünet után mentem vissza az iskolába." [AN]

„Persze [marhavagonokkal jöttünk]. Csak az volt a különbség, hogy ezek már visszafelé nem voltak zártak, ki lehetett nyitni az ajtókat – odafelé még le voltunk lakatolva. Úgy jöttem haza, hogy bevittek Debrecenbe és akkor ott fölvették az adatokat, majd kaptunk öt forintot. Fogalmam nem volt, mennyi pénz ez. Csak azt tudom, hogy kimentünk az állomásra és azt mondtam, »tudjátok mit, én most iszom egy fröccsöt«. Soha életemben nem szerettem. Azt hiszem, hogy egy fröccsöt meg talán két almát kaptam rajta. Úgyhogy aztán hazajöttünk Pestre, Pestről pedig Vácra. Vácon aztán nem volt vonatom, az állomáson aludtam és másnap hajnalban jöttem haza. Itthon is nagyon nagy szomorúság volt, a vonaton nekem mondta egy bácsi, hogy tudom-e, hogy Berkenyén telepítés volt. Összetelepítés." [K]

„Öt évig voltam kint. 1945-ben kivittek és 1950. április 18-án jöttem haza. De az ötödik karácsonyt Németországban töltöttem. Édesapámékat 1948-ban Kóspallagra telepítették, de sikerült visszaszerezni[ük] egy házat, amikor én hazaértem, már újra itthon voltak. Aztán jött az újabb kitelepítés, kulákok lettünk '52-ben, újra kiraktak minket. Két katasztrális hold dohányunk volt, cukorrépa és ebből beadás lett. Édesapámnak 41 hold földje volt régen, kulák lett, el kellett mennie Rétságra, aztán elvitték Balassagyarmatra és ott volt a fegyházban. Egy évig volt Dunapentelén, borjakat nevelt, ez volt a büntetése. Itthon maradtam, segítettem kapálni, nagyon lefogytam, aztán elmentem a vasútra füvet gyomlálni. Össze voltunk csomagolva, hogy megyünk a Hortobágyra. [...] És akkor a [házunkból] '52-ben kiraktak minket ide [a második szomszédba], mert a házba berakták a tsz-t, az irodáját. Jött a párttitkár, aki nagy kommunista telepes volt, Bertók volt a neve. Azt mondták, hogy a földet csak házzal együtt veszik be. Mi nem akartunk belépni, de édesapám be volt zárva és azt mondtuk, hogy... Ez már kibírhatatlan volt, egy romházat kaptunk. Négy gyümölcsöst vettek el: alma, szilva, körte, dió. Ez a párttitkár lakott itt, de aztán elment. A házunkból pedig kultúrházat csináltak, aztán függönygyárat. Pályamunkás lettem a vasútnál, húsz évig dolgoztam

ott. ’62-ben mindkét szülőm egy év alatt meghalt. Apám nem vett rádiót, mert azt mondta, »ott csak hazudnak«.” [A]

„»A fogolyszabadító Rákosi«, ezt hallottuk, hogy neki köszönhetjük, hogy hazajöttünk és rá kellett szavazni, behúztuk a keresztet. Nem tudtuk mi, hogyan van. Két napra rá egyszer csak kinyílt a hatalmas nagy debreceni fakapu és azt mondták, »szabadok vagytok«. Nem tudtunk hirtelen a szabadságunkkal mit kezdeni. Adtak egy eltávozási cédulát, öt forintot, egy ingyen vasúti jegyet, egy igazolást, hogy ettől eddig kint voltunk a Szovjetunióban, ez önmagában a vasúti utazásra jogosított. Aztán végül is az történt, hogy beállítottak ott Debrecenbe egy szerelvényt és azzal a szerelvénnyel vittek be bennünket a Nyugati pályaudvarra. Akkor már a *Hadifogoly* című újságban közölték [a nevem]. Az anyám borzasztó boldog volt. Tudták, hogy jövünk haza. Akkor bejöttünk a Nyugatiba és megállt a tehervonat, leugráltunk, volt egy [kordon]kötél előttünk és elkezdtük játszani a Himnuszt, úgyhogy mindenki vigyázzba állt. Velem szemben volt a nagynéném és a két nagybátyám, akik kijöttek várni engem. Nézték ott az embereket, én felismertem őket, ők nem ismertek fel engem, 48 kilóval jöttem haza. Vége volt a Himnusznak, odarohantam hozzájuk és csodálkoztak, hogy ilyen soványan látnak. Útközben dinnyéket dobáltak fel, aztán pörköltet adtak. Olyan gyomorrontást kaptam, hogy azonnal széntablettáért szaladt a nagybátyám a gyógyszertárba és utána bevittek a Földhitel Intézetbe, ahol a nagybátyám pénztáros volt. Ott megcsodáltak ebben az öltözékben, hogy megjöttem a Szovjetunióból. Utána felmentem a nagynénémhez, lefektettek. Úgyhogy én délután mentem ki Zebegénybe, a vonatról láttam az édesanyámat, aki nagyon-nagyon vallásos ember volt és végig haza imádkozott. Ez volt, hazaérkeztem. ’45. január 3-án mentem el és 1947. augusztus 27-én jöttem vissza. Egy hónapot pihentem még Zebegényben, októberben visszamentem Pápára, és akkor befejeztem a tanulmányaimat, a 4. osztályt. Két hónapom volt rá, hogy felkészüljek. A tanárok jóindulatán múlott, hogy átengedtek, a magyar kivételével, mert ott brillíroztam. [...] Amikor kimentünk, két könyv volt velem. Madách *Ember tragédiája* és Villon, a Faludy György fordítása. A mai napig itt őrzöm és megvan, sok mindent megtanultam belőle. Érdekes egyébként, hogy amikor hazajöttem, az *Ember tragédiáját* kaptam magyarból. Egymás után mondtam a színeket és a tanárom különben is az a típus volt, aki mondta, hogy »idézzen, idézzen«. Én abból úgy idéztem, hogy könnyes lett a tanár szeme és utána azt mondta, hogy menjünk fel az igazgatóhoz és történelemből vizsgázzak nála. Történelemből azt mondta, hogy beszéljek a haza bölcséről és nekem be nem ugrott, hogy ki volt a haza bölcse. Deák Ferenc, aki a haza bölcse. Valamit tudtam a konföderációról, egy-két mondatot mondtam, de nagyon-nagyon gyengén szerepeltem. Történelem volt talán végig a tanulmányaim során a leggyengébb pontom.” [J]

Konklúzió

Erzsébet, Anna, Katalin, Angéla és Jenő hazaérkeztek a „kis munkáról", de megpróbáltatásaik folytatódtak. Saját történetüket helytállásként értelmezik, amelyet az adott korszak és világlátásuk követelt. Történtükben azonban több különbség található. A *rurális* közösségből érkező emlékezők szikár közösségi élménynek voltak tanúi. Erzsébetet, Annát, Katalint paraszti társadalomból hurcolták el. Életük „mozgatórugója" az alázat és a munka volt. Láger-létükben is ezt emelték ki. Traumájuk kreatív láncolatában a munkakultúra volt az, amely igazolta helytállásukat a háború alatti társadalomban, a kényszermunkán, majd a hazatérés utáni meghurcolásokban. Véleményem szerint e stratégia volt az, amely az interjú jelenének konstrukciójából önigazolóan visszahatott az emlékezésükre. A trauma cselekvésre sarkallja az „Én"-tudatot, afféle munkára fogja a tapasztalt eseményeket. Így jön létre a személyes narratíva gerince, amelynek fő hatásmechanizmusa a tudatban fellépő hiányok kitöltése. A lerombolt személyiség, a társadalmi kifosztottság, az elveszett haza, a szenvedés értelme mind ilyen aspektus. A *rurális* társadalom családi-falusi közössége erre megadta a választ.

Jenő és Angéla története azonban minőségileg más. Életinterjúik későbbi mozzanataiból két rövid részlet bemutatásával szeretném érzékeltetni, feltételezhetően milyen konstrukciók hatottak emlékezésükre. Jenő története a „csínytevésekre" épült. Gyermekkorából is ezt emelte ki, és a kényszermunka emlékeiből is leleményes emberként (ételloPás, hamisítás, kártyázás) emeli magát a rabok fölé. Többször megjegyzi, hogy ő odafigyelt magára. Kiemelendő, hogy nem keres bűnbakot, egész kálváriájáért csak azt az intézőt teszi felelőssé, aki Zebegénybe besorolta a kényszermunkások közé. Az éhezés ellenére leszögezi, hogy sok emberséggel találkozott kint, amelyre jó emlékként gondol vissza. Jenő további életinterjújából kiderült, hogy tanári pályára lépett, elköltözött Zebegényből és új lakóhelyén tanácstag lett, majd iskolaigazgatói állást kapott. 1989-ig volt tagja az MSZMP-nek. Későbbi gondolkodását az 1956-os élményei alapján próbálom érzékeltetni. Jenő részt vett a fővárosi tüntetéseken, s jelen volt a forradalom főbb eseményein. Amikor a felkelés minőségéről kérdeztem, a következőt nyilatkozta:

„Amit annak idején láttam és amiben én részt vettem..., én az egészet annak idején ellenforradalomnak láttam. Ez egyéni vélemény. Ami az utcán történt, a felkoncolások, amiket hallott az ember, ez mind-mind borzolta az én jó ízlésemet és én az egészet tényleg ellenforradalomnak tartottam. [...] Nekem nagyon nehéz eldöntenem, de amit én láttam, ami volt az utcán, nem tudom ezt forradalomnak [nevezni] [...], amit én gondolok róla, az nem biztos, hogy úgy van." [J]

Jenő a Kádár-rendszer egyik megbecsült iskolaigazgatója volt, pártember. Ezen múltja megmagyarázza hozzáállását aprólékos emlékeihez. A rendszer tagja volt, de kritizálta is, élhetetlen, bürokratikus világnak tartotta. Egy kollektív nemzeti traumát, az '56-os forradalmat kegyetlenségei miatt relativizálta az alapján, amit személyesen látott. Jenő szenvedésének nincsenek ideológiai okozói, sem a rendszert, sem az embertípusokat nem különbözteti meg. Tanító jellemként pedig élelmességét és találékonyságát helyezi túlélésének középpontjába. Kérdéses persze, hogy a szocialista-kommunista idő-

szak mennyire nyomta rá bélyegét emlékezetére. Úgy gondolom, hogy idealisztikus közlései sok szempontból későbbi tanári-vezetői „Én"-jéből konstruálódtak. Jenő egy olyan időszakban volt pedagógus, ahol élettörténetének e szakaszát titkolnia és tabusítania kellett. Véleményem szerint Jenő „szenvedésének" hiánya itt érhető tetten. Emlékezete traumáit tabusította, hiánnyá alakította és narratívájában csak a pozitív emlékek láncolatára kompenzálta, felülemelve magát a „kollektív traumán".[59] Nem kívánt szembesülni a tragédiákkal, még ha közli is a tömeges halálokat (a temetéses epizódnál), akkor is relativizálja azokat. Ezt támasztja alá az a momentum is, hogy a pápai iskolából való hazautazása (1944. október–november) és deportálása (1945. január) között meghalt édesapja, amiről az interjúban keveset beszélt. Jenőt vélhetően egy erős gyászérzésben érte a deportáció. Túlélése, ügyessége kimondatlanul is demonstrációja, feldolgozása ennek a gyásznak. Az apakép itt hiányként léphetett fel, amelyet Jenőnek be kellett töltenie és vélhetően történetével meg is tette ezt saját maga számára, de a beszélgetésben már elhallgatta. Másképpen szólva, saját apahiányának képét úgy kompenzálta, hogy olyan ügyes és felelős emberré vált a deportálás alatt, amellyel megfelelt elhunyt édesapja etikai és erkölcsi elvárásainak. Erős Ferenc (Bibó alapján) szerint ezek egyfajta „kompromisszum" kötések,[60] tudatos bénulások, amelyeket Jenő a rendszerhez igazodva és édesapja hiányában végzett el saját tudatán. Mégis, ha közléseiből lehúzom ezt a réteget, hiteles forrást szerezhetek a *„malenkij robot"* elhurcolásairól.

Angéla szintén pedagógus lett. Elmondása szerint a szocialista-kommunista időszakban zaklatták őt. Nagymaroson talált munkát, többször kellett rábeszélnie embereket, hogy gyermeküket ne írassák be hittanra. Amikor sajátját beíratta, elmozdították állásából és Szobra kellett mennie tanítani. Angélát megkülönböztették, mert testvére '56-ban Nyugatra szökött. Férje postatiszt volt, akit folyamatosan zaklattak tiszti múltja miatt, ezért öngyilkos lett. Ezt az időszakot így foglalta össze:

„A kommunista állam negyven évig agymosás volt. Még'89-ben is úgy kezdődött az egyetemi felvételi, hogy az első kérdésben az szerepelt, van-e a családban partizán. Negyven év után jött egy gengszterváltás, a vörös blúzt lehúzták és felhúztak egy másikat. Aki nyalta az oroszokat, azoknak a retye-rutyája átment. Bunkók voltak. Nem is volt rend és most sincs rend." [AN]

Angéla meghurcolásai és családi kötődése meghatározta kommunizmusellenességét. A leértékelt személyiség „hiányai" ellen ideológiákat keres, melynek célja önmaga és cselekedeteinek igazolása. Angéla helytállása a kényszermunkán igazolja a rendszer elleni magatartását, amely valóban kivetette őt származása, vallása és etikája miatt. Az, hogy életének későbbi szakaszában pedagógus lett, csak erősítette tanító-harcos szellemiségű közléseit. Ám míg Jenőnél ez „funkcionárius" (leleményesség), addig Angélánál „etikai" (érzelmi) vonalon került bele a visszaemlékezésbe. Angéla visszaemlékezésében saját életének története eredendően „harcként" jelent meg, s az egyszerűsítés és a bűnbakképzés tematikája tapasztalhatók meg benne. Korábbi létalapját az elhurcolások momentuma szá-

59 Az interjú folyamán is többször megerősítette, hogy míg sorstársai csak a szenvedésről tudnak beszélni, addig ő az emberségre (szerelemre, szerencsékre, leleményességre) emlékszik.

60 Erős 2007, 19.

molta fel.[61] Annak ellenére, hogy alig egy évig volt orosz kényszermunkán, kálváriájának és helytállássorozatának „nulladik éve" volt ez a sorsesemény. Ennek ellenére története szintén forrásként kezelhető, az etikai-ideológiai rétegeket pedig le lehet fejteni a közléséről.

Tanulmányommal az volt a célom, hogy bemutassam a Dunakanyar falvaiból szovjet kényszermunkára hurcolt emberek emlékeit, reflektálva és adalékot szolgáltatva a történelmi események folyamatára és az „oral history" forrására is. A forrásközlés és elemzés mellett cirkulálva ábrázoltam az elhurcolás-visszatérés oppozíciót, bemutatva annak társadalmi, személyes ideológiai keretét. A felsorolt példák alapján arra következtetek, hogy az „oral history" közlések megfelelő elemzéssel, ugyanolyan hiteles válaszokat képesek adni a „hogyan" történelmi kérdésére, mint az elsődleges források. Nemcsak történelmileg, hanem szociálpszichológiailag is fontos minden megőrzött történet, hiszen a folyamatos felidézésekből újabb és újabb elemek kerülhetnek a felszínre.

Az, hogy pontosan hány embert „mozgósított" a szovjet hadsereg a közigazgatás képviselői segítségével, nem tudni. Körülbelül 300 ezer emberre becsülik (hadifoglyok és civilek együtt) az elhurcoltak teljes számát, akik 30–40 százaléka halhatott meg a megpróbáltatások következtében. 72 évvel a történések után még mindig keveset beszélnek erről az eseményről. S a megsebzett, elpusztított, talán több generáción keresztül is gyászoló családok emlékeiben még ott van a néma ősök sorsa.

Források

Kuny Domokos Múzeum – Német Nemzetiségi Múzeum (KDM–NNM), Tata
Hangtár

Hivatkozott irodalom

Assman, Jan 2004, *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest.

Bognár Zalán 2009, Malenkij robot, avagy a lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. In: Bognár Zalán (szerk.): *„Egyetlen bűnük a származásuk volt..." Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot"-ra a sztálini lágerekbe 1944/45–1955*. Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 13–72.

Bognár Zalán 2015, Polgári lakosság tömeges elhurcolása a Kárpát-medencéből szovjetunióbeli kényszermunkára, kitekintéssel Közép-Kelet és Délkelet-Európára. In: Bognár Zalán (szerk.): *„Itt volt a végállomás". Halálos áldozatokkal járó német és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949*. Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 8–20.

61 Erős 2007, 20.

Dupka György 2013, A Kárpát-medencei németek és magyarok internálásával, deportálásával kapcsolatos fontosabb dokumentumok az orosz levéltárakban (1944–1945). In: Kretz Eleonóra – Márkus Beáta (szerk.): *„Messze voltam én fogságban, a nagy Oroszországban…" Magyarországi németek szovjet kényszermunkán 1944/1945–1949. „Malenkij robot" interjúkötet*. Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 348–362.

Erős Ferenc 2007, Trauma és történelem. In: Erős Ferenc: *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*. Jószöveg, Budapest, 13–26.

Gulyás Gyula – Gulyás János 1990, *Malenkij robot. Filmszociográfia a dudari leventék szibériai lágeremlékéről az Uraltól Kolimáig.* Századvég, Budapest.

Gyáni Gábor 2000a, Emlékezés és oral history. In: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Napvilág, Budapest, 128–144.

Gyáni Gábor 2000b, Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest, 81–95.

Gyáni Gábor 2007, A megtapasztalt és az elbeszélt múlt. In: Gyáni Gábor: *Relatív történelem*. Typotex, Budapest, 187–207.

Harrison, Mark 1996, *Accounting for War: Soviet Production, Employment, and the Defense Burden, 1945–1950.* Cambridge University Press, Cambridge.

Heckmann, Friedrich 1992, *Ethnos*, *Demos und Nation*, *oder: woher stammt die Intoleranz des Nationalstaats gegenüber ethnischen Minderheiten.* In: Gerhard Seewaan (Hg.): *Minder heitenfragen in Südosteuropa*. Oldebourg, München, 10–34.

Jungné Hrabanek Ágnes – Krebsz Ferencné – Paulisineczné Willem Vera (szerk.) 1995, *Zebegényiek kényszermunkán a Szovjetunióban 1945–47-ben*. GarmondText Lap- és Könyvkiadó, Nagymaros.

Keszei András 2012, Jelentés, törés, identitás. In: Bögre Zsuzsanna – Keszi András – Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai– Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől.* L'Harmattan, Budapest, 12–35.

Konaszov V. B. – Terescsuk A. V. 2004, Berija és a „malenkij robot". Dokumentumok Ausztria, Bulgária, Magyarország, Németország, Csehszlovákia és Jugoszlávia polgári lakossága 1944–1945-ös internálásának történetéről. (Ford. Urbánné Kohánka Andrea.) *Történelmi Szemle* (46.) 3–4. 385–402.

Kovács Erika – Schmidt József 2010, *Berkenye története*. Berkenye Német Kisebbségi Önkormányzata, Berkenye.

Kretz Eleonóra – Márkus Beáta (szerk.) 2013, *„Messze voltam én fogságban, nagy Oroszországban…" Magyarországi németek szovjet kényszermunkán 1944/1945–1949. „Malenkij robot" interjúkötet*. Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs.

László János 2005, *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába.* ÚMK, Pécs.

Lejeune, Phillippe 2003, Az önéletírói paktum. In: Phillippe Lejeune: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok.* L'Harmattan, Budapest, 17–47.

Márkus Beáta 2014, „Malenkij robot" Baranya vármegyében. *Múltunk* 3. 62–104.

Niethammer, Lutz 2012, Fragen – Antworten – Fragen. Methodische Erfahrungen und Erwägungen zur Oral History (gekürzte Fassung). In: Julia Obertreis (Hg.): *Oral History*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 31–72.

Ö. Kovács József 2012, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában*. Korall, Budapest.

Pataki Ferenc 2001, Életesemények és identitásképzés In: Pataki Ferenc: *Élettörténet és identitás*. Osiris, Budapest, 360–406.

Poljan, Pavel M. 1999, Westarbeiter. Reparationen durch Arbeitskraft. Deutsche Häftlinge in der UdSSR. In: Dahlmann, Dittmar – Hirschfeld, Gerhard (Hg.): *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation. Dimensionen der Massenverbrechen in der Sowjetunion und in Deutschland 1933 bis 1945.* Klartext, Essen, 337–367.

Poljan, Pavel 2004, *Against their Will*. Central European University Press, Budapest–New York.

Ricoeur, Paul 2000, Történelem és retorika. In: Thomka Beáta (szerk): *Narratívák 4. – A történelem poétikája*. Kijárat, Budapest, 11–24.

Somlyai Magda 1975, *Nagy csaták után 1944–1945.* Kossuth, Budapest.

Szebeni Ilona 1993, *Haza fogunk menni –Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949*. Piremon, Debrecen.

Tengelyi László 1998, *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz, Budapest.

Tóth Ágnes – Vékás János 2013, Az identitás természete. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Önazonosság és tagoltság – Elemzések a kulturális megosztottságról*. Argumentum, Budapest, 11–35.

Ungváry Krisztián 2009, *Budapest ostroma*. Corvina, Budapest.

Vértesi Lázár 2004, Oral history. A szemtanúként elbeszélt történelem lehetőségei. *Aetas* (19) 1. 158–172.

Vida István (szerk.) 2005, *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október – 1948. június. Dokumentumok.* Gondolat, Budapest.

Zielbauer György 1989, Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945–1948). *Történelmi Szemle* (31) 3–4. 270–291.

Zombory Máté 2009, Az én múzeuma. Nemzeti-etnikai hovatartozás és az elűzés emlékezete. In: Zombory Máté: *Az emlékezés térképei – Magyarország és nemzeti azonosság 1989 után*. L'Harmattan, Budapest, 149–208.

Rigó Róbert

A „félreérthetetlen terror" időszaka

A politikai rendőrség Kecskeméten 1945-ben

Tanulmányomban az újonnan felállított Magyar Államrendőrség Kecskeméti, majd Dél-Pest Megyei Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályának megszervezését és első évét mutatom be. Az 1945-ös évet a helyi rendőrség működésének sajátosságai alapján a következő szakaszokra tagolhatjuk. Az első szakasz, az új rendőrség megszervezése, a város szovjet megszállásától, 1944. október 31-től 1945 márciusáig tartott. A második, a nagyarányú letartóztatási hullám kezdetétől, 1945 áprilisától augusztus végéig, ezt az időszakot a politikai rendészeti osztály fokozódó terrorja jellemezte. A harmadik periódusban a kisgazdák megpróbálták kiszorítani a kommunistákat és Bánó Mihály rendőrfőkapitányt a rendőrség vezetéséből. A jogszabályi változások, valamint a választásokra történő felkészülés és a helyi, nagyarányú kisgazda választási győzelem biztosította ennek hátterét. Ez az átmeneti időszak 1945 szeptemberétől egészen 1946. március végéig tartott, ekkor, a választásokat követő néhány hónapban, a kisgazdák meg tudták szerezni a rendőrség vezető pozícióit, de hamarosan kiszorították őket a kommunisták. Éles korszakhatárokat nem lehet húzni ezen periódusok között, de a rendőrség magatartásában, céljaiban eltérések mutathatók ki.

A meneküléssel, a kiürítésekkel és a szovjet megszállással az ország régi közigazgatása szétesett, beleértve a korabeli közbiztonsági, rendőri szerveket is. 1944 végét és 1945 jó részét a hatalmi interregnum határozta meg. Közel egymillió ember menekült nyugatra a szovjetek elől, és több mint 600 ezer embert ejtettek fogságba a megszálló Vörös Hadsereg katonái és deportáltak keletre. Az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény korlátozta az ország szuverenitását, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság és annak elnöke, Vorosilov altábornagy döntő hatalommal rendelkezett az ország politikai és gazdasági élete fölött.

A Vörös Hadsereg megszállása előtt Kecskemétet teljesen kiürítették, a szovjet katonák gyakorlatilag egy üres városba érkeztek. A szovjet katonai jelenlét a kiürített városban igen nagy károkat okozott 1944 utolsó két hónapjában, és 1945-ben is. Budapest ostromához Kecskemét az egyik legfontosabb felvonulási útvonalat és háttérbázist jelentette hónapokon át. A városban a szovjet katonák száma nagyobb volt, mint a polgári lakosságé, továbbá a helyi lakosságnak kilenc katonai kórházat kellett felszerelnie és ellátnia, ami nagy terheket rótt az itt élőkre.[1] A sorra érkező és továbbvonuló katonai

1 Valószínűleg azokon a településeken szenvedett legtöbbet a lakosság a szovjet katonák rablásai és erőszakoskodásai miatt, amelyekben katonai kórházak működtek. Ezekben a városokban több ideig tartóz-

alakulatok széthordták a helyi lakosság ingóságait. Az emberek sokat szenvedtek a katonák erőszakoskodásai, rablásai és a közben elkövetett gyilkosságok miatt, különösen a kiterjedt külterületeken.[2] Jól érzékelteti a helyzet súlyosságát Tóth László polgármester Tildy Zoltán miniszterelnökhöz írt levele 1945. december 12-én:

> „Katonák tízezrei állomásoznak a városban és környékén, s ilyen létszám mellett rendet és biztonságot a mai napig sem sikerült teremteni. E hó 7-én jártak Kecskeméten az Ellenőrző Bizottság [SZEB] tisztjei, s érdeklődtek: hány polgári áldozata van Kecskeméten a háborúnak. Átadtam nekik a névsort, amely 193 erőszakos halált halt emberét tartalmazza a felszabadulás óta máig. Ennyi embert lőttek agyon és gázoltak el részeg orosz katonák; néhány felesége vagy leánya megbecstelenítése miatt akasztotta fel magát. Csak [az] utolsó négy hét alatt 18 haláleset történt. [...] A közbiztonság hiánya minden erőfeszítést lehetetlenné tesz. Nő az elkeseredés, s legutóbb a pusztai lakosok agyonvertek egy »zabráló« orosz katonát. Ezért az orosz hadbíróság december 7-én négy embert halálra, 10-et pedig 5-10 évi börtönre ítélt. [...] A város képe teljesen háborús még ma is. Tudjuk és érezzük, hogy a vesztett háborúért fizetnünk kell, de a lakosság nem érti, hogy a fegyverszünet után több mint fél évvel miért kell legalább minden második nap egy-egy magyarnak életével fizetni, s nem érti, miért kell éppen Kecskemétnek immár egy esztendeje tízezreknek lakást biztosítani? Kecskemétnek egyetlen reménysége az a miniszterelnök, aki mellett ez a város 72%-ban nyilvánította bizalmát a választáson."[3]

---

kodtak a katonák, jobban megismerték a helyi viszonyokat és az erőszakoskodásra, fosztogatásra is több alkalmuk volt. Ezen feltételezés bizonyítása további összehasonlító vizsgálatokat igényel.

2 Rigó 2014, 105–158.

3 Balogh 2015, 206–208. Más levéltári források is beszámolnak a szovjet katonák rablásairól és gyilkosságairól 1945 decemberében. Kovács Bálint 1945. december 31-én kelt lelkészi jelentésében a következőképpen jellemezte a város megszállásától eltelt időszakot: „Kecskemét és benne gyülekezetünk helyzete súlyosabb, mint valaha volt. 1944. október 31-én foglalták el városunkat és azóta szinte szünet nélkül tart a legsúlyosabb megszállás. Testben és lélekben megfáradva, szinte már nem is reméljük, hogy ennek valaha vége lesz. Jelenleg mintegy 35.000 orosz katona van a városban állandóan. Ezek mellett nap, mint nap jönnek az átvonuló alakulatok. Sokszor félelmetes a számuk. [...] Nem bírja azonban a tanyai nép az állandó zabrálásokat! Ezek együtt járnak gyilkolásokkal. Karácsony este és a két ünnepben 26 embert öltek meg. Köztük többet a városban. A lakosság hangulata kétségbeejtő! [...] Bizony a halálozások száma nagyon nagy. De ami a legszomorúbb az az, hogy nagyon sok orosz áldozat." KREL 638/1945. Kovács Bálint lelkészi jelentése 1945. december 31.

1945. december 30-án írt hangulatjelentésében dr. Dános Endre, a Politikai Rendészeti Osztály osztályvezető-helyettese azt írta, hogy a szovjet katonákkal szembeni ellenszenv a tetőfokára hágott. „Ennek az az oka, hogy a rablások, fosztogatások és gyilkosságok orosz katonai egyének részéről napirenden vannak. Karácsony két napjában városunkban 14 gyilkosság történt. Ezen gyilkosságok a legnagyobb bestialitással hajtattak végre. Legkirívóbb eset volt ezek közül Farkas Pál városi adófőtiszt és nejének meggyilkolása. A helyszínre kiszállott rendőri közegek megállapítása szerint karácsonyra virradóra éjjel 11 és 12 óra között nevezettek a város belterületén lévő lakásán orosz katonai gépkocsi állott meg és az utca felöli ablakot majd a spalettát benyomva behatoltak a szobába és az ott tartózkodó adófőtisztet és nejét meggyilkolták, a lakásban található ingóságok legnagyobb részét a teherkocsira felrakva elmenekültek. A város társadalma megrendülve áll ezen gyilkosságokkal szemben. Az utóbbi napokban annyira romlottak a közállapotok, hogy nincs olyan nap, hogy két-három gyilkosság ne történjen. Farkas Pál végtisztességét a városi lakosság demonstrálásra használta fel és temetésén ezrekre menő tömeg vett részt. Testületünket is érte veszteség, ugyanis egy zabráló orosz társaság megfékezésére kiküldött járőr tagjai közül egy meghalt, egy pedig súlyos haslövéssel a helybeli közkórházban fekszik. ÁBTL 1.1. 1945–1946

Megállapíthatjuk, hogy a front átvonulását követően, a fegyverszüneti egyezmény aláírása után, az ország területén a harcok befejeződésével, a választások és az új kormány felállítását követően az erőszakoskodások, a rablások és a gyilkosságok továbbra is jellemzőek maradtak, egészen 1945 végéig, sőt 1946 elejére is vannak erre vonatkozó adataink. Ez azt mutatja, hogy a hosszú évek során kialakult háborús viselkedésminta beleivódott a katonákba és nem ért véget a béke beköszöntével. Mindez a mi szempontunkból azért fontos tény, mert a helyi politikai rendőrség ebben a hatalmi, társadalmi környezetben tartotta terror alatt a lakosságot.[4]

Az új rendőrség felállítása

A front átvonulását követően gondoskodni kellett a rend fenntartásáról és a közbiztonság megteremtéséről. Az első időszakban a Vörös Hadsereg támogatásával megalakuló rendfenntartó szervek kerültek meghatározó szerepbe, melyek a szovjet hatóságoktól kaptak igazolványokat, fegyverviselési engedélyeket és fegyvereket is. A rendőrség munkájába már a kezdetektől bekapcsolódtak a szovjet állambiztonsági szervek.[5] A politikai rendészeti osztályok vezetőit a belügyminiszter nevezte ki, így a kommunista párt biztosítani tudta a rendőrség szervezetében az ideiglenesség időszakában megszerzett hatalmi túlsúlyát.[6]

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány második, 1944. december 28-án tartott ülésén, Erdei Ferenc belügyminiszter beszámolt a szovjet katonai vezérkar képviselőivel folytatott tárgyalások eredményeiről. Az 1945. január 12-i kormányülésén Erdei ismertette az államrendőrség újjászervezésére vonatkozó rendelettervezetet, melyben elkülönítették a felállítandó politikai és bűnügyi osztályokat.

Az újonnan megszállt területeken az új rendőrség kiépítése a helyi nemzeti bizottságok irányításával történt. Ezekben a szervekben az MKP meghatározó szerephez jutott, amit annak köszönhetett, hogy a pártok egyenlő számban delegáltak tagokat a bizottságba. Míg azonban az MKP vezette baloldali spektrumon négy párt volt, addig a jobboldalon csak kettő, így rendszerint az MKP akarata érvényesült ezekben a szervekben.[7] Ennek eredményeként az MKP a helyi rendőrség megszervezését és irányítását

(1950). 3. d. Az, hogy a szovjet katonák a rendőröket is agyonlövik, nem volt egyedüli eset. 1945. november 29-én jelentette Bárd Dezső, Dél-Pest vármegye politikai rendészeti osztályának vezetője, hogy az átvonuló szovjet csapatok miatt „igen sűrűn fordulnak elő a vagyon és élet elleni erőszakok". A jelentés szerint Csordás Imre rendőrt november 26-án minden előzmény nélkül agyonlőtte egy ismeretlen szovjet katona. Rigó 2015, 308–309.

4 Rigó 2014, 169–183.

5 Müller Rolf is kifejti könyvében, hogy „a magyar politikai rendőrség szülőágyát tehát az első perctől kezdve szovjet bábák állták körbe". Müller 2012, 11.

6 Orgoványi 2014.

7 A politikai mező baloldali spektrumához tartozónak tekintjük a Magyar Kommunista Pártot (MKP), a Nemzeti Parasztpártot (NPP), a Szociáldemokrata Pártot (SZDP) és a Szabad Szakszervezetek delegáltjait, míg jobboldalinak a Független Kisgazdapártot (FKGP) és a Polgári Demokrata Pártot (PDP).

is befolyása alá vonta. Az 1945. május 10-én kihirdetett 1690/1945. M. E. számú rendelettel a belügyminiszter ellenőrzése alatt létrehozták az államrendőrségen belül a Budapesti Főkapitányságot és a Vidéki Főkapitányságot. A rendelet szerint minden megyei, városi és járási kapitányságon fel kellett állítani a bűnügyi, a politikai, az igazgatásrendészeti és a rendőrbírói osztályokat.[8]

A központi hatalom hiányában a helyi nemzeti bizottságok és a helyi megszálló szovjet katonai parancsnokságok meghatározó szerepbe kerültek. Bibó István, a Belügyminisztérium közigazgatási főosztályának vezetője meg is jegyezte, hogy „a különböző rendőrségi kiskirályoknak klasszikus időszaka" volt ez.[9]

1945. május 22–23-án az MKP konferenciáján Tömpe András a Vidéki Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának vezetője tárgyalt a küldöttekkel a rendőrség működésével kapcsolatos észrevételeikről, a rendőrség országos szervezésénél mutatkozó problémákról. Tömpe a konferenciáról jelentést írt az MKP Központi Vezetőségének, ebben megállapította, hogy a rendőrség szervezése során a fő hibák a Belügyminisztériumban voltak, mert hiányzik az a központi szerv, amely a rendőrséget szervezi és irányítja. Szerinte Zöld államtitkár maga sem tudja, „hogy mi folyik az országban rendőrségi viszonylatban". Leírta azt is, hogy a konferencián erősen kritizálták a rendőrséget, és ezekről a problémákról maga sem tudott korábban.[10]

Ebben a zűrzavaros időszakban mint a helyi hatalom egyik meghatározó szereplője, felértékelődött a rendőrség, és igen nagy mozgástérrel is rendelkezett, mert az őket ellenőrző szervek nem tudták – talán nem is akarták – ellátni feladatukat. Ilyen időszakban meghatározó az, hogy milyen személy kerül az apparátus élére, és milyen szemlélettel irányítja a beosztottait. Ahogy a központi ellenőrzés egyre inkább működőképessé vált, a helyi vezetők mozgástere szűkült, és egyre inkább az állami utasítások végrehajtása lett a feladatuk.

Mivel az MKP tagjai a kezdetektől fogva meghatározó szerepet játszottak az újonnan megalakuló rendőrségben – főként a politikai rendőrségben –, így a testület által elkövetett törvénytelenségeket és visszaéléseket is rajtuk kérték számon. Éppen ezért az 1945-ös választások előtt fontossá vált, hogy a mind gyakoribbá váló rendőrségi botrányok számát csökkentsék, és ezzel a párt egyik legnagyobb támadási felületét levédjék.

A Kecskeméti Rendőr-főkapitányság megszervezése

A Kecskeméti Nemzeti Bizottság (KNB) 1945. január 16-i ülésén a szociáldemokrata Kara Balázs javaslatára a kecskeméti rendőrség élére Bánó Mihályt nevezték ki, és hatáskörét kiterjesztették a kecskeméti királyi törvényszék egész területére.[11] Az ekkor már kommunista beállítottságú *Kecskeméti Lapok* két nappal korábbi, január 14-i számában Bánó

8 Palasik 2010, 25–26.
9 Idézi Palasik 2010, 10.
10 PIL I. 274/11. 1. ő. e.
11 Iványosi-Szabó 1975, 73.

Mihály a rendőrség új vezetőjeként nyilatkozott, s elmondta, hogy 1. a közbiztonság megteremtése alapvető fontosságú, 2. a polgárőrséget az orosz katonai parancsnokság látta el fegyverrel, 3. fő célja, hogy „*a lakosság nyugalmát és a közrendet helyreállítsuk*".[12]

Bánó Mihály alig múlt 26 éves, amikor Kecskemét és Dél-Pest vármegye rendőrfőkapitánya lett. Korábban részt vett az illegális baloldali mozgalomban, és a szovjetekkel már az első napokban felvette a kapcsolatot. Bánó Mihályról és az új rendőrség megszervezéséről 1969-ben Imre Gábor írt visszaemlékezést. Imre 1945-ben SZDP-tag volt, de Nagy Imre rendőrségi vezető jelentésében MKP-tagként szerepelt, és más dokumentumok alapján is tudjuk, hogy kriptokommunistaként működött. Imre 1945-ben a Kecskeméti Főkapitányságon az Igazgatásrendészeti Osztályt vezette, majd 1946-ban főkapitány lett. Mint Bánó közvetlen munkatársa, a következőképpen jellemezte őt: „hiányzott még a szükséges élettapasztalata és mint tevékenysége folyamán kiderült az emberiesség érzése is. [...] Bánó Mihály rendőr főkapitányi megbízása után volt munkaszolgálatosokból és Budapestről elmenekült fiatalemberekből félelmetes tettrekész politikai nyomozócsoportot állított össze, amelytől rövid idő után a Nemzeti Bizottság polgári tagjai is féltek. [...] Miután a politikai nyomozók többségének, mint munkaszolgálatosoknak bő tapasztalatuk volt a fasiszta rendszer embertelen bánásmódjából, vallatási módszereiből, nem tudtak szabadulni a bosszú érzésétől. A politikai gyanúsítottakkal való bánásmód miatt állandó lett a panasz és több esetben nem is alaptalanul. [...] Tagadhatatlan, hogy a pol. osztály alapos munkát végzett és a háborús bűnösök és népellenes egyének messze elkerülték Kecskemét környékét."[13]

A KNB február 4-i ülésén Bánó előadta, hogy a rendőrség létszáma nagyon alacsony, több emberre lenne szükség ahhoz, hogy a közbiztonságot megerősíthessék. Márkus Ferenc főispán is felszólította a pártokat, hogy tagjaik közül nagy számban toborozzanak megbízható férfiakat rendőrnek. Nagy Imre rendőrkapitány kecskeméti rendőrségről írt jelentése alapján megállapíthatjuk, hogy 1945. április 27-én a kecskeméti rendőrség vezetői között hat MKP-tag, két SZDP-tag volt, és a nyugállományból visszarendelt szakember, Garzó Lajos volt egyedül az FKGP tagja.[14]

A *Kecskeméti Lapok* március 15-i száma arról tudósított, hogy a színházban az MKP nagygyűlésén beszédet mondott Molnár Erik, Révai József és Básti Ágoston az MKP kecskeméti szervezetének titkára. Révai beszédében kifejtette, hogy az MKP elégedetlen, mert lassan haladnak a dolgok, az igazolóbizottságok nem tisztították meg a tisztviselői kart. Kijelentették, hogy fokozni kell a harcot a „nyilasok, a reakciósok és hazaárulók ellen, pusztulnia kell a reakció embereinek, és a régi rendszer embereit el kell távolítani". Révai már ekkor a rendőrséggel kapcsolatos támadásokra is reagált beszédében: „Azt mondják, hogy az új rendőrség rossz, hogy az új rendőrség pártrendőrség, kommunista rendőrség. [...] Ez egy új, fiatal szervezet és vannak hibák. Elvtársak kijelentem, hogy a mi pártunk, a kommunista párt nem törekszik arra, hogy egyeduralom-

12 *Kecskeméti Lapok* 1945. január 14.

13 Bálintné–Szabó, 85–86.

14 PIL I. 274/11., 6. ő. e. 143–146. Jelentés Kecskemét város rendőrségéről, 1945. május 4. Dr. Nagy Imre rendőrkapitány jelentése.

ra tegyen szert. Mi nem törekszünk arra, hogy a rendőrség a miénk legyen. [...] Nem mondunk le arról, hogy a magyar demokrácia rendőrsége éles kard legyen a demokrácia kezében." Végül Básti Ágoston megköszönte a két szónok előadását, majd rámutatott, „hogy a kecskeméti rendőrség, melyet Révai elvtárs is többek között megdicsért, ma sem rendelkezik elegendő fegyverrel, kérve a kormányt ennek elintézésére".[15] Révai nem mondott igazat beszédében, hiszen az MKP mindvégig arra törekedett, hogy a rendőrség az MKP érdekeit szolgálja, azaz „éles kard legyen" a párt kezében. Révai elégedett volt Bánó kecskeméti működésével.

Tömpe András rendőrfőtanácsos 1945. április 27-én járt Kecskeméten, megvizsgálta a helyi rendőrség működését, és arról jelentést is készített. Személyi kérdések vonatkozásában Tömpe megállapította, hogy alkalmasnak tartja Bánót Dél-Pest vármegye és Kecskemét város főkapitányi feladatainak egyidejű ellátására. A kecskeméti politikai rendőrség osztályvezetője Bárd Dezső volt, és további 24 fő dolgozott ott 1945 áprilisában. Tömpe Bárd Dezsőt is alkalmasnak találta a pozíciójára.[16] Ezzel egy időben Nagy Imre a Kecskeméti Rendőrkapitányság ügykezelését és ügyintézését ellenőrizte. Nagy nem volt elégedett, ugyanis a bűnügyek területén visszaéléseket és szabálytalanságokat talált, ezért Garzó Lajos nyugállományú rendőrfőtanácsost visszarendelték szolgálatra, és rábízták a bűnügyi osztály vezetését.[17] Tömpe jelentésében a kecskeméti rendőrség működésére vonatkozóan tárt fel hibákat. Az adminisztrációt rendben lévőnek találta, ugyanakkor megállapította, hogy sok olyan ügyben hozott határozatot a rendőrség, amelyek a bíróság hatáskörébe tartoznak.[18] Tömpe szerint a bűnügyi nyomozók nem tudnak megfelelő jelentést készíteni, mert képzetlenek. Azt is megállapította, hogy az őrizetesek a kezdeti időben hosszabb ideig voltak előzetesben, de már betartják a két-három napot, amikorra döntés születik a sorukról.[19] Azaz a rendőrség nem tartotta be a rá vonatkozó jogszabályokat, a rendőrök rendszeresen túllépték a hatáskörüket és önkényesen viselkedtek.

Néhány nappal később, április 30-án Bánó Mihály 44. számú napiparancsában a kecskeméti rendőrség munkájának csupán a dicséretéről írt, mert a Belügyminisztérium vezetői átvizsgálták a kecskeméti rendőrség munkáját, majd „legteljesebb elismerésüket és dicséretüket fejezték ki a főkapitányság valamennyi ügyosztálya munkája felett". Megállapították azt is, hogy az itteni rendőrség az országban az elsők közé tartozik.[20] Bánó megdicsérte a rendőrség munkáját, és bejelentette, hogy az első szabad

15 *Kecskeméti Lapok* 1945. március 15.

16 PIL I. 274/11., 6. ő. e.

17 Orgoványi 2014.

18 Tömpe András példaként megemlített egy ügyet a jelentésében: Szabó Antal napszámos feljelentette Tormási Sándort, és ismeretlen rendőrtársait, mert „össze-vissza verték". A sérülésekről orvosi látlelet is volt, amely megállapította, hogy nyolc napon túl gyógyuló sérüléseket szenvedett. „Minden nyomozati jelentés, a tények tisztázása nélkül, magán a feljelentésen visszavonta panaszát a sértett és ezen az alapon az ügyiratot irattárba helyezték."

19 PIL I. 274/66., 6. ő. e.

20 Mint fentebb láttuk, Tömpe valóban elégedett volt a kecskeméti rendőrség vezetőivel. PIL I. 274/66., 6. ő. e.

május elsején erejéhez mérten megjutalmazza valamennyi beosztottját. A parancs további részében az „új, demokratikus rendőrség" elmúlt fél évét értékelte. Kifejtette, hogy „a felszabadító orosz hadsereg elől elmenekült rendőrség teljesen védtelenül hagyta Kecskemét városát". Az új rendőrség „fegyver nélkül, éjjel-nappal, fizetés, ellátás nélkül, állandó életveszélyben küzdött [...] a közrend és a közbiztonság érdekében". Végül azzal zárta a parancsot, hogy „az a fogadalom amit mi az első szabad május elsején teszünk, meg fogja acélozni karjaink erejét, hogy a kezünkbe adott fegyver a magyar szabadság fegyvere legyen".[21]

A *Kecskeméti Lapok* május elsejei számába Bánó Mihály írta a vezércikket. Bánó írásában kifejtette nézeteit: Köszöntöm a diadalmas Vörös Hadsereget, mint a reakció által reánk rakott bilincsek széttörőit. [...] – Majd megfenyegette a vélt ellenséget: – „De azok a kezek, amelyekkel megfogtuk a szabadság vörös zászlóját, kíméletlenül lesújtanak mindenkire, aki nem teljes erejével kapcsolódik bele az országépítés munkájába. Minden támadásra, akár nyíltan, akár burkoltan történik és bárhonnan indul el, le fog csapni a dolgozók kérges tenyere."[22]

A *Kecskeméti Lapok* május 6-i számában „Magas elismerésben részesült a kecskeméti rendőrség" címmel jelent meg írás. A lap közölte Bánó Mihály rendőrfőkapitány napiparancsát a helyi rendőrséghez, és értékelte az eddigi munkát is. „Hat hónap telt el a kecskeméti rendőrség demokratikus átszervezése óta. [...] Ma a küzdelmes hat hónap után visszatekintve látjuk, hogy a munkánk eredményes volt és örömmel tekinthetünk a kecskeméti rendőrgárdára, melynek vezetői, tisztikara, beosztottjai és őrszemélyzete a közelmúlt napokban kapott teljes elismerést." Bánó jutalmat is adott a rendőrség valamennyi beosztottjának, majd ismertette a rendőrség vezetőinek véleményét: „A magyar belügyminiszter által kiküldött magas rangú rendőrtisztek szakvéleménye szerint a kecskeméti rendőrség mai összetételében az elsők közé tartozik."[23]

A helyi rendőrség igyekezett szerepét megerősíteni a város közéletében és nyilvánosságában is. A *Kecskeméti Lapok* arról tudósít, hogy a Műkertben 15 ezer fő ünnepelt pünkösdvasárnap. Ott állították fel az MKP és a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) sátrát is. „Szemben hatalmas kör alakú lombaréna. A sátorban Bánó Mihály rendőrfőkapitány és Bárd Dezső rendőrfőtanácsos intézik az ünnepség közbiztonsági rendjét. Egy-két utasítás és a város büszkeségei, az új rendőrség tagjai elfoglalják kijelölt helyüket. [...] A rendőrség díszes sátrában a főkapitányság vezetője közös ebéden látta vendégül a rendőrség személyzetét." A helyi kommunista újságíró, Rázsó Ernő is igen elégedett volt a helyi rendőri vezetéssel.[24]

A helyi politikai rendőrség személyi állománya két jelentős csoportból szerveződött. A tagok egyik része helyi származású, már a háború előtt is közismert és nyilvántartott baloldali személy volt, akiket üldöztek a hatóságok (Balogh Roland, Fejes Pál, Lajos Imre, Szalai Sándor). A politikai rendőrök másik csoportját a korábban munka-

21 Iványosi-Szabó 1975, 214–215.
22 *Kecskeméti Lapok* 1945. május 1.
23 *Kecskeméti Lapok* 1945. május 6.
24 *Kecskeméti Lapok* 1945. május 24.

szolgálatos zsidók adták (Bárd Dezső, Dosler Jenő, Forbáth György, Gold Jenő). A politikai rendőrség tagjainak egy része igen aktív tevékenységet fejtett ki 1945-ben, a népbíróság elé állított vádlottakat rendszerint ugyanaz a néhány nyomozó hallgatta ki. Kutatásaim során több mint száz per anyagát tekintettem át, 43-at pedig feldolgoztam. Ezek alapján úgy látom, hogy a volt munkaszolgálatos politikai rendőrök aktív szerepet játszottak a kihallgatások során. 1945 tavaszán, a kecskeméti politikai rendőrségen 24 fő dolgozott, és egy fő kivételével mindenki az MKP tagja volt.[25] Ez a párttagokra vonatkozó egyoldalúság kezdetektől fogva országosan is jellemző volt.[26]

A fokozódó terror időszaka

A kecskeméti népbírósági ügyek jegyzőkönyveinek többsége arra is rávilágít, hogy miként bántak a politikai foglyokkal a rendőrségen. A kihallgatás során a terror légkörében gyakran előfordult a foglyok brutális kínzása, rendszerint addig verték, gyötörték a letartóztatottakat, amíg azok azt nem vallották, amit a nyomozók hallani szerettek volna. Nem egyszer előfordult, hogy üres lapokat írattak alá a több órán át kínzott emberekkel, és ezekre gépelték rá utólag a vallomásokat, amivel a vádlott a népbírósági tárgyalásán találkozott először, ahol megfenyegették, hogy ne merjen mást vallani, mint ami a rendőrségen felvett jegyzőkönyvben van. Ezeket a népbírósági tárgyaláson mondták el a vádlottak, mert azt hitték, hogy a népbíróság ezt figyelembe fogja venni és kivizsgálja, azonban ez rendszerint nem így történt. Bánó Mihály és beosztottai a rendőrséget egyfajta törvényen felül álló alakulatnak tekintették, maga Bánó is visszaélt a hatalmával, és a nemzeti bizottság tagjait is megfélemlítette.

A kecskeméti rendőrség brutalitása már Bánó kinevezése előtt is jellemző volt. 1944. december 1-jén vették jegyzőkönyvbe, hogy előző nap Sima Ferencet három polgári rendőr letartóztatta, és a fogdába hurcolta. Útközben többször bántalmazták, rugdosták és fojtogatták, a cellában elvették a nála lévő értékeket, majd ismét összerugdosták, és bottal is megverték. Tizenkét óra múlva elengedték, miközben durván szidalmazták. Sima a rendőrségről Tóth Lászlóhoz, a későbbi polgármesterhez ment, ahol azt is elmondta, hogy a verés óta többször vért hányt, úgy összerugdosták.[27]

Kecskeméten a politikai rendőrség 1945 áprilisában, májusában indított jelentősebb letartóztatási hullámot a vélt és valós ellenség, a „reakciósok" és a régi elit prominens tagjai ellen. Azokat, akik visszatértek a városba és „gyanúsak" voltak, néhány nap elteltével kihallgatták, majd az esetek többségében előzetes letartóztatásba helyezték, és néhány héttel később lefolytatták a népbírósági tárgyalást is.

A rendőrség mellett a szovjet katonák is bántalmazták a helyi lakosságot, a politikai rendőrségre bekerülőket nem egy esetben már korábban megfélemlítették. Ámort

25 Rigó 2014, 183–202.
26 Müller 2012, 127–131.
27 MNL BKML IV. 1910/a. szám nélkül (1944-es csomó).

Antal pék a népbíróságon elmondta, hogy „a nyomozati jegyzőkönyvet kényszer hatása alatt írtam alá, mert a vallomásom megtételére kényszerítettek. […] A kényszer abban állott, hogy amikor az orosz Vörös Hadsereg felszabadította a várost, én azonnal hazajöttem és dolgozni akartam, majd nem sokkal később elfogott az orosz politikai rendőrség, ott nagyon megvertek, majd elengedtek." Később, mikor ismét letartóztatták, elmondása szerint már nagyon félt a veréstől, ezért írta alá a jegyzőkönyvet.[28]

A népbírósági tárgyalások jegyzőkönyveiben rögzítettek alapján megállapíthatjuk, hogy a régi elit befolyásosabb, nagyobb presztízzsel rendelkező tagjait kevésbé bántalmazták a politikai rendőrségen, inkább megfélemlíteni próbálták őket. A kevésbé befolyásos pozícióban lévőket, iskolázatlanokat, különösen a betegeket, sebesülteket, fogyatékkal élőket brutálisan verték, kínozták a politikai rendőrök.[29] Előfordult, hogy magasabb pozícióban lévőt is bántalmaztak, például Mendik Istvánt, a gyufagyár volt igazgatóját, aki a népbíróságon elmondta, hogy „a nyomozati vallomásomban azért ismertem el a vádbeli cselekmények elkövetését, mivel tettlegesen bántalmaztak, megvertek a nyomozók".[30] Hencz János a kecskeméti fogházból írt levelet a Népbíróságok Országos Tanácsának (NOT), ebben ecsetelte kihallgatásának körülményeit is: „Ugye ez így történt, ellent mondani nem lehetett, ismételni kellett, hogy úgy történt. Aki a rendőrségen nem a nyomozó urak kívánsága szerint vallott, ott működésbe jött az igazságot osztó gumibot." Édesanyját „a vad-állati bőrbe bújt nyomozó több mint két órán át a leggyalázatosabb módon gyalázta haló poraiba".[31] Ámort Antal péket 1945 márciusában tartóztatta le a politikai rendőrség, majd Ámort 1946-ban perújrafelvételt kért. Kérelmében leírta, hogy több, név szerint megemlített tanúval tudja bizonyítani, „a rendőrségi vallomásom olyan súlyos bántalmazások következtében jött létre, hogy a sérülések következtében napokon át mozdulni sem tudtam, és hetek kellettek ahhoz, míg valamennyire is összeszedtem magam az ott elszenvedett ütlegelések után".[32]

Normák József, akit politikai tömeggyilkossággal vádoltak, 1945. május 14-én, a népbírósági tárgyaláson a következőket mondta: „a nyomozás során nagyon megvertek, a jegyzőkönyvet előre diktálták és én azt sem tudtam, hogy minek írok alá, észnél sem voltam, annyira megvertek, nem igaz a terrorcselekményekből egy szó sem, nem tudom hogyan írhatták azt bele és miért tulajdonítják azt az én bűncselekményemnek, amikor valótlan". Igazának bizonyítására Normák 25 tanú beidézését kérte, akik közül egyet sem hallgatott meg a népbíróság, ellenben az így kikényszerített vallomása alapján halálra ítélték, és még a tárgyalás napján a városi tűzoltóság udvarán nyilvánosan felakasztották.[33]

28 MNL BKML XXV. 18. 53/1945. Ámort Antal ügye.

29 Gyarmati György is megjegyzi tanulmányában, hogy a politikai rendőrség „a »politikai névtelenekkel« szemben viszont gyakorlatilag szabad kezet kapott, s csak ritkán fordult elő, hogy – az MKP vezetőinél történt interveniálás eredményeként – egyikük-másikuk visszanyerte szabadságát". Gyarmati 2004, 657. A Kecskeméti Népbíróság is főként velük szemben hozott halálos ítéleteket. Rigó 2016 (megjelenés alatt).

30 MNL BKML XXV. 18. 263/1945. Dr. Mendik István ügye.

31 MNL BKML XXV. 18. 436/1945. Hencz János ügye.

32 MNL BKML XXV. 18. 53/1945. Ámort Antal ügye.

33 MNL BKML XXV. 18. 63/1945. Normák József ügye.

A szintén felakasztott Turcsányi István július 2-án a népbírósági tárgyalásán elmondta: „A nyomozati vallomásom nem fedi a valóságot, azt kényszer hatása alatt vallottam és írtam alá. Tagadom, hogy bármilyen nyilas akcióban részt vettem volna, a terhemre rótt bűncselekményeket nem követtem el, senkit nem öltem, senkitől nem raboltam el semmit sem. Amikor elfogatásom után a rendőrség politikai osztályához levittek, ott azonnal nekem estek és ütöttek-vertek. Legelső ütések a fejemet érték, úgyhogy megszédültem, így azt sem tudom, hogy kik ütöttek." Turcsányi ellen egy tanú, Vágséllei Kornél vallott a népbírósági tárgyaláson, akit a NOT szintén halálra ítélt és éppen fellebbezés alatt volt az ügye.[34]

Szappanos Gergely 1946. január 18-án a népbírósági tárgyalásán elmondta, hogy „a vádat megértettem, azonban nem érzem magamat bűnösnek. Tagadom, hogy a vádbeli bűncselekményt elkövettem volna. Azért vállaltam el, mert a detektívek ütöttek, vertek, pofoztak. Azt mondták, ha nem vállalom el, agyonvernek."[35]

Horváth Lajos vádlott 1945. november 19-én a népbírósági tárgyalásán előadta, hogy „a nyomozati jegyzőkönyvön az aláírás tőlem származik, azonban a jegyzőkönyv tartalmáról csak a védőmtől értesültem a fogházban. Engem a rendőrségen háromszor is kihallgattak, jegyzőkönyvet azonban csak a harmadik kihallgatásomról vettek fel. Az első két alkalommal úgy összevertek, hogy dobhártyarepedést kaptam, mellyel később 2 hétig kezeltek és csak ezután bírtam hallani. A harmadik esetben gázálarcot húztak a fejemre és abban voltam addig, míg el nem ájultam." Horváth később, 1946. március 22-én fellebbezett az elsőfokú ítélet ellen, mert öt év kényszermunkára ítélték. Horváth sérelmezte, hogy két tanúját nem hallgatta meg a népbíróság. Fellebbezésében kifogást emelt a rendőrségi kihallgatása miatt:

> „A Katz János-féle vallomás ellen az Országos Tanács előtt is kifogást emelek, mert ez a Katz János volt az, aki a rendőrségen való kihallgatásom során a fejemre gázálarcot húzott, engem félholtra vert, s aki ezzel a tényével eljátszotta a sorát annak, hogy az ő vallomása hiteltérdemlőnek tekintessék. A Katz János-féle vallomás és szereplés még egyre jó! Arra jó nagytekintélyű Országos Tanács, hogy vitassam az ártatlanságomat és vitassam azt, hogy ha meg is történt az, hogy én egyszer (vagy többször) pálcákkal a munkaszolgálatosokat megfenyítettem, hogy ezek teljesen kiegyenlítettnek vétessenek azzal a félholtraveréssel, amit én a kecskeméti politikai rendőrségen Katz János ütlegelésével kapcsolatosan kaptam, amely után két hétig majdnem félholtan feküdtem, megsüketültem, egészségileg teljesen tönkrementem. Ezek a kíméletlen ütések nem »hüvelykujjnyi, nem töltőtoll« vastagságú pálcákkal érték a testemet, hanem ököllel, bikacsökkel, vastag bottal, s amelyekkel és százszorosan megfizettem, ha volt vétkem, az én vétkemért. Ha Katz János, Forbáth (Freitag) György, Rozenstein Ibolya és a többi hasonló nevű detektív nem lett megbüntetve az engem ért verésért, ugyanolyan jogon kérem, hogy engem se büntessenek meg. Ha nem jár büntetés azért, nem járhat büntetés az én cselekményemért sem! Ez az osztóigazság nagytekintetű Országos Tanács! [...] Ha bűnösnek is lát az Országos Tanács, enyhítse az ítéletet, mert a fogsággal és a kecskeméti államrendőrségen történt megvereté-

34 MNL BKML XXV. 18. 102/1945. Turcsányi István ügye.
35 MNL BKML XXV. 18. 520/1945. Szappanos Gergely ügye.

> semmel megszenvedtem én mindenért, a jövőért, a múltért és kérve kérem a nagytekintetű Országos Tanácsot, hogy hallgassa meg minden vonatkozásban a kéréseimet."[36]

Poczkodi Albert 1946. január 5-én írt újrafelvételi kérelmet az elsőfokú és a NOT helybenhagyó ítélete kapcsán az ítélet hatályon kívül helyezése érdekében. Indokai között azt írta, hogy az 1945. április 5-én a rendőrségen felvett vallomását a főtárgyaláson visszavonta a következők miatt: „A tekintetes Népbíróság előtt más ügyekben elhangzott tanúvallomásokból és bizonyítékokból is ismeretes, hogy a kecskeméti rendőrkapitányságon 1945. év tavaszán az emberi akaraterőt és elhatározó képességet teljesen megsemmisítő kínzások közben folytak le a nyomozati kihallgatások. Ilyen kínzási eszközökkel jött létre az én ügyemben is a jegyzőkönyv, amit a rendőrhatóság produkált. A rendőrségen kétszer vertek, úgyszólván félholtra. Homlokomon még most is látszanak a revolverütésektől keletkezett nyomok." Két tanú idézését kérte ennek igazolására, akik

> „bizonyítani tudják, hogy a rendőrségi jegyzőkönyv felvétele után még egy hét múlva is tele volt a testem az ütések által keletkezett véraláfutásokkal. Vágséllei Kornél, aki a rendőrségi fogdában egy 50 x 70 cm nagyságú WC helyiségben cellatársam volt, bizonyítani tudja, hogy mindkét vallatásom után szinte eszméletlenségig összeverve kerültem vissza a cellául szolgáló WC-be. Ezen rendőrségi kihallgatások alkalmával figyelmeztettek arra is, hogyha a főtárgyaláson a rendőrségi jegyzőkönyvektől eltérő vallomást teszek, a főtárgyaláson is ugyanazon fogdából felvitt helyiségből, újra a rendőrség elé állítanak és tovább fogják folytatni a »puhításomat«. Ilyen előzmények után és körülmények között én, ha a főtárgyaláson tettem is bátortalan megjegyzéseket rendőrségi vallomásom visszavonására, azt erélyesen visszautasítani és bizonyítékok említésével támogatni nem mertem, mert még a főtárgyalás alkalmával is életveszélyben állónak éreztem magamat. Különben a főtárgyalás szünetében vonult le a Népbíróság két politikai halálos ítélet végrehajtására."[37]

Kerekes József Ferenc 1945. október 4-i népbírósági tárgyalásán azt vallotta, hogy

> „a nyomozók nagyon megvertek, pofoztak, bottal, gumibottal ütlegeltek, ahol értek, rúgtak, ahol értek. A nyomozók közül csupán egy ember nem bántott, a többi nekem esett és úgy vert. Én kértem őket, hogy ne bántsanak, de kérésem hiábavalónak bizonyult. Délután fél hattól másnap hajnali 5 óráig hallgattak ki, ezen időközben vertek és ezért ismertem be mindent, amit akartak. [...] A népügyész előtti vallomásom is kényszer hatása alatt jött létre. Ugyanis dr. Gereben János népügyész akkor jött le a politikai nyomozóosztályhoz, amikor ők engem kihallgattak és a kihallgató teremben, az egész nyomozóosztály előtt hallgatott ki, tehát azok előtt, akik a népügyész közvetlen megérkezése előtt megverve kihallgattak. Az asztalra felkönyökölt Dósler politikai osztályvezető és az ügyészi kihallgatásom egész ideje alatt a szemembe nézett és ezért ismertem be a népügyész előtt is mindent, mert féltem, hogyha bármit is visszamerek vonni, újból nagyon megvernek a

36 MNL BKML XXV. 18. 376/1945. Horváth Lajos ügye.
37 MNL BKML XXV. 18. 3/1946. Poczkodi Albert ügye.

kihallgatásnál jelen volt politikai nyomozók. Amikor a népügyész a politikai osztálynál kihallgatott, még a rendőrség fogdájában voltam, de a súlyos verések miatt senki ellen nem mertem panaszt tenni, mert féltem, hogy újból megvernek emiatt."[38]

A politikai rendőrség és a népügyészség szoros együttműködésére több vallomás is utal, a népügyész a politikai rendőrségen a nyomozók fenyegetése alatt hallgatta ki a vádlottakat, így a népbírósági tárgyaláson hivatkozhatott arra, hogy a vádlott neki is „bevallotta" tetteit, amivel erősíteni lehetett a vádat. Az is előfordult, hogy ha valaki a népügyésznek ártatlanságát szerette volna bizonyítani, akkor a nyomozók megverték, hogy a népügyész előtt is „beismerő" vallomást tegyen. 1945. április 19-én a népbíróság nevében dr. Falcsik László törvényszéki bíró is meghallgatta Normákot, aki előadta, hogy „a vádiratban foglalt beismerésem nem felel meg a valóságnak, mert én semmiféle bűncselekményt nem követtem el. A népügyész előtt is tagadtam, de levittek a fogházba megkínoztak, és ezért másodízben a népügyész előtt beismerő vallomást tettem, mert attól féltem, hogy tagadásom esetén újabb megkínzásnak leszek kitéve." Normák május 14-én a népbírósági tárgyaláson elmondta, hogy a népügyész és a vezető bíró előtt miért nem merte elmondani a valóságot, és visszavonni a rendőrségi vallomását: „mivel tudtam, hogyha itt visszavonom a nyomozás során kényszer hatása alatt létrejött vallomásomat, ismét levisznek a rendőrségre és ott újból nagyon megvernek, nem mertem mást mondani, minthogy fenntartom a nyomozati vallomásomat". Az is kiderült, hogy amikor a népügyész hallgatta ki, április 19-én még a rendőrségi fogdában volt, mikor a vezető bírónál tett vallomást, akkor már a törvényszék fogházában volt előzetes letartóztatásban. Normák itt sem merte visszavonni a vallomását, mert „rettegtem attól, hogy újból átvisznek a detektívekhez és ott megvernek. Hallottam arról is, hogy a törvényszéki fogházból többeket kikértek a detektívek és alaposan megverve hozták őket vissza oda. Minden alkalommal felolvasták előttem a nyomozati jegyzőkönyvet, amit valóban én írtam alá, de azokat a detektívek előre mondották, hogy mi történt s én helybenhagytam azt, mert féltem az újabb verésektől. Egyébként most is félek attól, hogy újból levisznek a rendőrségre és megvernek."[39] Ez ismét a politikai rendőrség, a népügyészség és a népbíróság szoros, törvényen felül álló együttműködésére utal.

Lábodi József vendéglőst a népbíróságon a bíró megkérdezte, hogy miért vallott mást a rendőrségen, mint az ügyészségen. Erre Lábodi azt válaszolta, hogy „nem mondtam azt a rendőrség előtt, hogy sikerült 40-50 személyt rábírni arra, hogy lépjenek be a nyilas pártba. Kifogásoltam, hogy ezt belevegyék a jegyzőkönyvbe, de mégis el kellett azt tűrnöm, mert vallatás közben a kezeimet ütötték." A rendőrség Lábodit 1946 márciusában hallgatta ki, tehát megállapíthatjuk, hogy Bánó Mihály leváltását követően is bántalmazták a fogvatartottakat a kecskeméti politikai rendőrségen.

A politikai rendőrség tagjai és más MKP-, SZDP-tagok is gyakran jelentek meg tanúként a népbírósági tárgyalásokon, és többségében a vádlottak ellen vallottak. Kovács László mozitulajdonos ellen vallott Lajos Imre és Fejes Pál politikai nyomozó, akik korább-

38 MNL BKML XXV. 18. 191/1945. Kerekes József Ferenc ügye.
39 MNL BKML XXV. 18. 63/1945. Normák József ügye.

ban a rendőrség fogdájában raboskodtak baloldaliságuk miatt.[40] Lábodi József vendéglős ellen vallott a rendőrségen és a népbíróságon Balogh Roland, a politikai rendőrség főhadnagya, Szalai Sándor és Sztraka József politikai nyomozók is.[41] Az is előfordult, hogy a politikai rendőrség tagjai a vádlottal szemben, aki a népbírósági tárgyaláson elmondta, hogy veréssel csikarták ki a vallomását, tanúként jelent meg és azt állította, hogy a vádlott önként tett beismerő vallomást. A halálra ítélt és kivégzett Normák József ügyében a népbírósági tárgyaláson 1945. május 14-én Dosler Jenő politikai nyomozó előadta, hogy ő végezte a nyomozást, a „vádlott önként minden kényszer nélkül adta elő vallomását".

A politikai rendőrségen történő „kihallgatását" Varga Gergely rögzítette a legrészletesebben a NOT elnökéhez, Bojtha Bélához 1946. január 22-én a szegedi börtönből írt levelében. Varga Gergelyt 1945. május 11-én hallgatták ki a politikai nyomozók, aki magára nézve súlyosan terhelő vallomást tett, ami alapján július 3-án a népbíróság hét év kényszermunkára ítélte. Vargát azzal vádolták, hogy egy helyi zsidó könyvkereskedőt, Klein Ignácot elvitetett a Gestapóval, és a németek besúgója volt. Varga a következőképpen írta le kihallgatásának történetét:

> „1945. május 3.-án este 7 órakor lettem a kecskeméti rendőrség Zsákai Károly politikai nyomozója által letartóztatva. Letartóztatásom után a rendőrségre vittek, ahol a pincében egy helyiségben már vártak rám Gold Károly, Horbát György[42] politikai nyomozók, Rosenfeld Ibolya női detektív és Bánó Mihály kecskeméti rendőrkapitány. Ott maradt Zsákai Károly politikai nyomozó is. Amint a helyiségbe léptem, nem kérdeztek semmit, csak nekem támadtak és gumibotokkal, bikacsökkel vertek, pofoztak ahol csak értek, amíg össze nem estem. Eszméletlenül egy zárkába csuktak, ahol fogolytársaim vízzel fellocsoltak. Majd ugyanezen nap éjfélkor ismét értem jöttek és az előbb említett kínzó helyiségbe szállítottak, ahol gúzsba kötöttek és alaposan ismételten megvertek. Csak most mondták először »Te bitang kutya, Te jelentetted fel és vitetted el a Gestapóval Klein Ignácot, azt a becsületes magyar embert?« Azonnal tiltakoztam ezen gyanúsítás ellen. Tagadásomra ismét nekem estek és vertek eszméletlenségig. A szobában erős pálinka és borszag terjengett és a jelenlévőkön meglátszott, hogy mindnyájan igen erős ittas állapotban vannak. Milyen módon kerültem előbbi cellámba nem tudom, de ott tértem ismét eszméletre előbbi cellámban. Sokáig lehettem eszméletlen állapotban, mert alig hogy magamhoz tértem hajnali négy órakor ismét értem jöttek. Ismét a vallatóba kerültem, pár óra alatt immár harmadszor. Itt ismét gúzsba kötöttek egy deszkára meztelen állapotban. Elkezdték verni a gyomromat, talpamat. Majd Zsákai Károly politikai nyomozó kettő darab sallert (autógumi heggesztőt) kötött a karomra és azt meggyújtotta. Közben égő cigaretta parazsát nyomkodták lábszáramra és oldalaimhoz. Ekkor rettenetesen kínzó fájdalmak hatása alatt kértem, hogy ne kínozzanak már, mindent aláírok amit csak akarnak. Ekkor Zsákai Károly azt mondotta, hogy »Te gazember, miért nem vallottál mindjárt, akkor nem kínoztunk volna!« [...] Ezen embertelen kínzások után, lábaimon alig állva, karjaimban sajgó fájdalommal, emberi mivoltomban teljesen megszégyenítve és megalázva, elém tettek három darab teljesen üres

40 MNL BKML XXV. 18. 14/1945. Kovács László ügye.
41 MNL BKML XXV. 18. 123/1946 és 549/1949. Lábodi József ügye.
42 A nevét tévesen írta le Varga Gergely, valójában Forbáth György.

ív papírt, rámparancsoltak, hogy azokat mind írjam alá. Már akkor gondoltam, hogy ezen üres általam aláírt lapokra fogják a jegyzőkönyvet ráírni, kényük-kedvük szerint."[43]

Varga fentebb említett kérelmében kitért arra is, hogy a kecskeméti politikai rendőrség működése során elkövetett kegyetlenkedések nem maradtak titokban, külön bizottság is vizsgálta a fogházban történteket. „Július 10-e körül 4 tagú vizsgálóbizottság szállott ki Kecskemétre a törvényszéki fogházba. Ezen bizottság előtt – tagjait név szerint nem ismerem – az itt előadottakat jegyzőkönyvbe mondottam és alá is írtam. Az embertelen kínzások sorozata ma már nem titok, mert a kiszállt bizottság is kétséget kizáróan megállapította, hogy az embertelen kínzások nem mese volt. Sőt még a sajtó is foglalkozott a kecskeméti emberfeletti kínzásokkal. A bizottság az összes letartóztatottakat kihallgatta, cca. 80-100 embert, akik egyöntetűen vallottak."[44] Futó Dezső is említést tett a vizsgálóbizottságról, amikor a parlamentben arról beszélt, hogy honnét van tudomása a kecskeméti esetekről: „Nemcsak szóbeszéd tárgya ez egész Kecskeméten és környékén, hanem állításaim mellett szólnak bizonyosan azok a hivatalos jegyzőkönyvek is, amelyeket maga a belügyminisztériumból kiküldött vizsgálóbizottság vett már fel."[45]

Nem volt egyedi eset a kecskeméti politikai rendőrségen, hogy üres lapokat írattak alá a vádlottakkal, majd a nyomozók koncepciója és fantáziája szerint készítették el a vallomásukat. Prácser László 1945. április 30-án a népbírósági tárgyalásán elmondta, hogy a kihallgatás során „én ott egy üres blankettának írtam alá, nem tudom, hogy arra később mit írtak rá, fenyegetések hatása alatt írtam az üres lapot alá, mert megvertek, kényszer hatása alatt cselekedtem". Prácser azt is elmondta a népbíróságon, hogy a politikai rendőrségen milyen módon hallgatták ki: „a nyomozati kihallgatásom alkalmával súlyosan bántalmaztak, gumibottal, bikacsökkel ütöttek-vertek, herezacskómat cigarettával égették, kínoztak, mindenemet ütötték, így kényszer hatása alatt voltam. A most kihallgatott két tanú: Forbáth György és Moskovits Miklós politikai nyomozók is súlyosan bántalmaztak a nyomozás során." A népbírósági iratok között van az az orvosszakértői vélemény is, amelyet a tárgyalás előtt két nappal, április 28-án jegyeztek le. Eszerint „a következő külsérelmi nyomok ismerhetők fel: a bal térdén [...] és a bal lábszár elülső felszínén [...] alumínium két pengős nagyságú, gyógyulóban lévő [...] váladékos sebek vannak". A fején és a csuklóján is hasonló sebek voltak, a heréin fél centiméter átmérőjű hegesedéseket találtak.[46]

A népbírósági perek dokumentumaiból jól megfigyelhető, hogy a tanúk a rendőrségen a gyanúsítottakra terhelő vallomást tettek, míg a népbíróságon már mást mondtak, és kijelentették, hogy ott mondanak igazat. Tehát a tanúk a politikai rendőrségen, ahol féltek, azt vallották általában, amit a rendőrök hallani akartak, míg a bíróságon már el merték mondani az igazságot, és kiálltak a gyanúsított és az igazság mellett. Több népbírósági peranyagban is előfordult, hogy a tanúk szinte szó szerint hasonlóan

43 MNL BKML XXV. 18. 131/1945. Varga Gergely ügye.
44 MNL BKML XXV. 18. 131/1945. Varga Gergely ügye.
45 *Nemzetgyűlési Napló,* 1945. I. 660.
46 MNL BKML XXV. 18. 29/1945. Prácser László ügye.

nyilatkoztak a vádlottal kapcsolatosan.[47] Amikor az egyik tanútól megkérdezték a népbíróságon, hogy miért tér el a mostani vallomása a rendőrségitől, a kérdésre a következő választ adta: „Amikor én bementem a politikai osztályra ezeket a kérdéseket már készen kaptam, a jegyzőkönyv is el volt készítve, én csak aláírtam."[48]

A Nemzetgyűlés 1946. február 27-i ülésén Futó Dezső egyik interpellációja a gyömrői gyilkosságokkal kapcsolatosan hangzott el, majd a kecskeméti rendőrfőkapitány gyilkosságai és kínzásai ügyében tette fel kérdéseit a belügy- és az igazságügy-miniszterhez. Beszédében rámutatott, hogy országosan ismertek voltak ekkor már a kecskeméti események: „Nem hiszem, hogy akadna a nemzetgyűlésnek egyetlenegy tagja is, aki ne hallott volna a kecskeméti embervadászról, Bánó Mihály rendőrezredesi uniformisba jogtalanul beöltözött cégéres gonosztevőről."[49] Futó Dezső az eddig ismertetett ügyekhez hasonló botrányokat sorolt fel: a kihallgatásra bevitt személyeket kíméletlenül verték, több embert halálra kínoztak, másokat megnyomorítottak, elektromos árammal gyötörték a foglyokat, sallert égettek a testükre, kést vagy tűt vertek a foglyok körme alá, és a női politikai nyomozók kínzási módszereiről is újabb adalékokat sorolt fel.[50]

A politikai rendőrség Kecskeméten is alkalmazta azt a gyakorlatot, hogy miután a népbíróság felmentette a korábban előzetes letartóztatásba vett személyeket, szabadon

47 Például a Kecskeméti László ellen valló négy személy tanúvallomásait egy napon, 1945. április 22-én vették fel, és azok szó szerint megegyeznek. Ennek az volt az oka, hogy a kecskeméti internálótábor parancsnoka, Faragó György az általa fogvatartottakkal íratta alá a tanúvallomásokat, és másnap ezek alapján jelentette föl Kecskemétit, a Platter-konzervgyár személyzeti vezetőjét. MNL BKML XXV. 18. 421/1945. Kecskeméti László ügye.

48 MNL BKML XXV. 18. 201/1946. Körtvélyesi Sándor ügye.

49 *Nemzetgyűlési Napló,* 1945. I. 657.

50 „Amikor Bánó Mihály elé vezettek egy embert, első dolga volt, hogy arcul ütötte öklével vagy pisztolyaggyal verte és utána hasbarúgta. […] Utána levetkőztették a foglyot, díványra vagy székre kötötték és gumibottal verték talpát, csípőjét, karját legalább tíz percig. […] Csak a második menet után kérdezték meg a megverteket, hogy milyen bűnt hajlandók magukra vállalni. […] A különlegesebb kínzások közé tartozott egy villanyárammal telített bádogkorona, amelyet a fejére raktak a letartóztatottnak. Ilyen vallatási módszerek után igazán nem lehet csodálkozni, ha a kihallgatottak nyolcvan százaléka dobhártyarepedést, oldalbordatörést, sérvet, veseszakadást, stb. kapott. […] Tudomásom van arról, hogy Bánó Mihály és pribékjei több embert halálra kínoztak és a fogságban lévő század és század ma is hordják testükön a Bánó-féle vallatási módszerek nyomait. Sokan nyomorékokká váltak, mások testi fogyatékosságot szenvedtek. […] Sallert kötött az emberek talpára, karjára, combjára Bánó és az csontig égette az emberhúst. […] Bánónak és fenevadjainak a vallatása könnyen tartott a fenti módszerek alapján nyolc-tíz óra hosszáig. A foglyok közben többször elájultak, de fellocsolták őket és minden ilyen esetben sót etettek velük. […] Külön kell szólnom a két női politikai nyomozóról, névszerint Takaró Juliannáról és Rosenberg Ibolyáról, akik külön specializálták magukat a férfifoglyok kínzásában, mert a férfiak egy bizonyos részére zsineget kötöttek, amelyet jó szorosan akasztottak a vádlottak nyakába és utána legérzékenyebb részüket nádpálcával kezdték verni, de igen sok esetben tűvel szurkálták. […] A felsorolt személyek a Bánó-féle vallatási módszereken kívül kést vagy tűt vertek a vizsgálati foglyok körme alá, gyufával, gyertyával égették a kihallgatandók lábszárát, bikacsekkel, pisztolyaggyal verték az áldozatok fejét. Arról bővebben szólnom sem kell, hogy sok esetben behozták a kihallgatandók hozzátartozóit, akiket ugyancsak összevertek és közben magukat rendőröknek nevező emberfenevadak kifosztották a beszállítottak lakását." *Nemzetgyűlési Napló,* 1945. I. 658–660.

bocsátás helyett internálta őket. Lábodi József vendéglőst 1946 márciusában tartóztatta le a politikai rendőrség, a Kecskeméti Népbíróság május 11-én tárgyalta az ügyét. Két év börtönre ítélte, a NOT december 9-én nyolc hónapra mérsékelte a büntetését, amit teljesen kitöltöttnek vettek. Ahelyett azonban, hogy szabadlábra helyezték volna, még két évvel később, 1949 februárjában is a szegedi börtönben tartották fogva. Liszka Béla korábbi polgármester 17 éves fiát, Liszka Györgyöt 1945. augusztus 17-én helyezte előzetes letartóztatásba a politikai rendőrség. A Kecskeméti Népbíróság szeptember 15-én hat hónapra ítélte, amit a NOT 1946. május 13-án helyben hagyott, ennek ellenére még 1946 nyarán is internálótáborban volt.

Futó Dezső 1946. február 27-én elmondott nemzetgyűlési interpellációjában követelte egy pártok feletti vizsgálóbizottság felállítását a kecskeméti rendőrségi botrányok kivizsgálására, és a belügy- és igazságügy-miniszterektől is választ várt arra a kérdésre, hogy mit tettek az ügy felgöngyölítése érdekében, és milyen büntetést kaptak a tettesek. Nagy Imre belügyminiszter válasza az 1946. május 2-i ülésen hangzott el, amelyben kifejtette, hogy Bánó Mihály ügyében „számtalan bejelentés érkezett" hozzá és az igazságügy-miniszterhez, amelyeket ő minden esetben kivizsgáltatott, és a két minisztérium közös bizottságot állított fel az ügy feltárására, de a nyomozás még nem fejeződött be. Kifejtette azt is, hogy azokat, „akik az állítólagos bántalmazásban részt vettek, a rendőrség kötelékéből" eltávolította.[51] Tehát megpróbálták egyedi esetként beállítani a kecskeméti rendőrség botrányait, amiért egyes rendőröket terhel pusztán felelősség és nem a kommunisták által irányított belügyi tárcát.

Futó viszontválaszában kijelentette, hogy „elfogult kontár volt az, aki összetákolta ezt a minden alapot nélkülöző választerméket", és ismét felhívta a figyelmet a vizsgálóbizottság jegyzőkönyveire, amelyekben rögzítették a tanúk vallomásait. Futó aggodalmát is kifejezte, mert félt, hogy a jegyzőkönyvek már eltűntek vagy hamarosan el fognak tűnni, ezért kérte Rajk Lászlót, az új belügyminisztert, hogy interpellációjára adjon érdemi választ.[52]

Prácser László népbírósági ügyének dokumentumai alapján megállapítható, hogy a Kecskeméten dolgozó, zsidó származású politikai rendőrök közül többen a második világháború idején egy munkaszolgálatos századba, a 109/7. számúba voltak beosztva, amely a Szovjetunióban, Bobruiszk városában állomásozott. Ebben a században teljesített szolgálatot Forbáth György, Moskovits Miklós, Baráth Mihály, és dr. Kovács Tibor is, aki 1945 tavaszán lett Kiskunhalas polgármestere. Minden bizonnyal a sorsközösség, az együtt szerzett élmények, az átélt szenvedések megerősítették a csoport tagjai közötti kapcsolatot. A helyi politikai rendőrség a *Kecskeméti Lapok* 1945. június 3-i számában megjelent hirdetésben keresett olyan tanúkat, akik az említett munkásszázad parancsnokáról, Keveházi Ferencről terhelő adatokkal tudnak szolgálni.[53]

Nemcsak a politikai rendőrség egyes tagjainak kecskeméti megjelenése körül mutathatók ki egybeesések, hanem az eltűnésük, elköltözésük, haláluk vonatkozásában is.

51 *Nemzetgyűlési Napló,* 1945. I. 800.
52 *Nemzetgyűlési Napló,* 1945. I. 801–802.
53 MNL BKML XXV. 18. 29/1945. Prácser László ügye.

Ehhez nyújt adalékokat Hartyáni József ügye, akit a politikai rendőrség 1945. május 15-én hallgatott ki, majd súlyos bántalmazásokkal kikényszerített vallomása alapján a népbíróság 15 év kényszermunkára ítélte. 1947. december 10-én a NOT megsemmisítette az elsőfokú ítéletet, és a népbíróságot új ítélethozatalra utasította. 1948. március 10-én a népbíróság tanácselnöke felszólította a politikai rendőrséget, hogy a vádlott kihallgatásán részt vevő politikai nyomozókat idézzék be és kérdezzék ki a jegyzőkönyv felvételének körülményeire vonatkozóan, és állapítsák meg, „hogy Moskovits Miklós volt pol. nyomozó azonos személy-e az autóbaleset folytán elhalt Magyarffy Miklóssal és nevezett mikor halt el, állapítsa meg, hogy Alpár József volt pol. nyomozó jelenleg hol tartózkodik, állapítsa meg Gold Jenő volt pol. nyomozó lakhelyét, továbbá állapítsa meg, hogy mennyiben felelnek meg azok a hírek az igazságnak, hogy Rosenstein (Rédei) Ibolya villamosbaleset áldozata lett".

Az ügy ellentmondásos jellegére utal az, hogy a jegyzőkönyvet aláíró nyomozók Moskovits (máshol Moskovics, Magyarfi, Magyarffy) Miklós, Rosenstein (máshol Rosenfeld, Rédey, Ráday) Ibolya és Alpár József (máshol István) többségükben elhunytak, illetve eltűntek a helyi szervek látóköréből 1948-ra. A per dokumentumai között megtalálható Magyarfi Miklós halotti anyakönyve, mely szerint 1946. július 29-én halt meg 30 évesen, agyrázkódásban és koponyaűri vérzésben. A bíróság elnöke a NOT végzésére hivatkozva megállapította, hogy az abban „megnevezett tanúk közül Moskovics (Magyarfi) Miklós meghalt, Rédei (Rosenstein) Ibolya eltűnt, Alpár István ismeretlen helyre távozott, Gold Jenő lényeges vallomást tenni nem tud a nyomozás körülményeire nézve. Sándor Gyula, Forgó István, Borsodi Mihály tanúk pedig közelebbi adatok hiányában feltalálhatók nem voltak."[54]

Egy másik eset szerint brutálisan megvertek egy hajósi férfit a kecskeméti politikai rendőrségen, aki emiatt feljelentést tett. 1945 augusztusában a tárgyaláson felolvasott jegyzőkönyv szerint Rédei Ibolya kivándorolt Amerikába, a kínzásokban részt vevő kollégái Franciaországban és Ausztria amerikai megszállási övezetében tartózkodtak.[55]

Ebben az időszakban nem volt egyedüli eset az, hogy az adott településen visszaéléseket elkövető politikai rendőröket elhelyezték onnét, majd máshol, esetleg új névvel dolgoztak tovább. Palasik Mária hosszasan idéz egy dokumentumból, amelyet 1945. december 7-én Zolnay Kálmán, az Igazságügyi Minisztérium büntetőjogi és államügyészségi felügyeleti osztályának MKP-tag vezetője írt Farkas Mihálynak a Gyömrői járásban elkövetett gyilkosságokkal kapcsolatosan. Zolnay kifejtette, hogy az elmúlt fél évben mindent elkövetett a minisztériumban, hogy az ügyben a „bűnvádi eljárást elodázzam, most azonban, úgy látszik, hogy nem lesz erre többé mód". Ezért azt javasolta, hogy a gyilkosságokat elkövető rendőröket „sürgősen távolítsák el távoli országrészbe, és ha az államügyészség ellenük kézre kerítésükre nyomozólevelet ad ki, gondoskodjanak a rendőrség útján arról, hogy a rendőrség a nyomozólevelek alapján ne találhassa meg a rendőröket".[56] Valószínűnek tartom, hogy a fiatalon el-

54 MNL BKML XXV. 18. 208/1945. Hartyáni József ügye.
55 Tánczos-Szabó 2005, 322.
56 Idézi Palasik 2010, 180.

hunyt, illetve elköltözött kecskeméti politikai rendőröket is hasonló módon igyekeztek eltüntetni Kecskemétről.[57]

1945 folyamán több olyan ügy került felszínre, amelyek egyértelműen arra utalnak, hogy a Vörös Hadsereg katonáinak viselkedését nemcsak a lakosság brutális bántalmazása, hanem a rablások, fosztogatások vonatkozásában is követendő példának tekintette a helyi rendőrség vezetése. Több ügy világít rá, hogy Bánó Mihály rendőrfőkapitány a maga és a rendőrség mint testület számára is igyekezett különböző értékeket, ingóságokat elrabolni a vádlottaktól és a lakosság más tagjaitól, amit külön raktárban gyűjtöttek és osztottak ki a rendőröknek. Amikor ezt számon kérték rajtuk, rendszerint arra hivatkoztak, hogy nagyon alacsony a rendőrök fizetése, ezért szükséges azt kiegészíteni.

A KNB 1945. április 20-i ülésén Reiszmann Gyula (PDP-tag) arra kérte Bánót, engedje meg, hogy az ellenőrző bizottság betekinthessen a rendőrség raktárába. Ezt Bánó nem engedte, kijelentette, hogy „ígéretet teszek, hogy amint a rendőrség elegendő fizetést kap, olyan intézkedést fogok tenni, amellyel mindenki meg lehet elégedve".[58]

Az 1945. május 24-én tartott pártközi értekezleten foglalkoztak a rendőrség rablásaival. Kovács Jenő (SZDP) elmondta, hogy „a rendőrséggel szemben nagyon, de nagyon sok kifogás merül fel; elkobzandó árukat kiosztanak maguk között. Mondhatnám, hogy a legtöbb vád a rendőrséget támadja".[59] Elismerte, hogy a rendőrök sokat dolgoznak, és alulfizetettek, ezért szerinte a városnak kellene kiegészíteni az állami fizetésüket. Tóth László polgármester szerint így is többet ad a város a rendőrségnek, mint amennyi pénz a rendelkezésre áll. Elmondta, hogy „legutóbb egy ülésen voltam, ahol majdnem minden szónok a rendőrséget kritizálta, egy volt aki mentette, és azt a mentséget hozta fel, hogy nekik van a legalacsonyabb fizetésük".[60] Dr. Nagy László (PDP) kijelentette, hogy a rendőrség valahol lefoglalt 30 mázsa kékkövet, a tulajdonosnak visszaadtak öt mázsát, a többit a rendőrök szétosztották, és most drágán árulják.

A nemzeti bizottság június 19-i ülésén is foglalkozott a rendőrségen dolgozók alacsony fizetése felemelésének lehetőségeivel. Rotschild László rendőrorvos (MKP) megjegyezte, hogy „sehol az országban nincsen ennyi orosz, mint városunkban, ezért a rendőrség feladata is igen nehéz", ezért kell több fizetést adni nekik. Imre Gábor megállapította, hogy az állam 130 rendőrnek ad fizetést, de Kecskeméten 300 rendőr van. A 130 felettieknek semmit nem ad az állam, ezért azt javasolta, hogy a kormány emelje fel a fizetett rendőrök számát. Erre nem láttak lehetőséget, így különböző ötletekkel álltak elő a KNB tagjai, miként lehetne a rendőrök bérének fedezetét előteremteni: Rotschild szerint a szórakozóhelyeken, kocsmákban 1, 2, 3 pengős rendőrbélyegeket kell bevezetni, ez biztosítaná a bérpótlékot. Reiszmann Andor (FKGP) azt javasolta,

57 Kutatásaim során igyekeztem több levéltárban is ezen feltételezésem igazolására további utalásokat találni, sajnos eddig eredménytelenül.

58 Iványosi-Szabó 1975, 194–201.

59 MNL BKML XVII/46. (22. d.)

60 MNL BKML XVII/46. (22. d.)

hogy rendezzenek gyűjtést a városban, Sztraka József (MKP) pedig azt, hogy a mozik a vasárnap 11 órai előadásnak a bevételét adják a rendőröknek.[61]

A legbotrányosabb és legnagyobb vihart kirobbantó akciója az volt Bánónak, amikor a Jugoszláviából kitelepített svábokat rabolták ki Kecskeméten. Imre Gábor visszaemlékezésében írt részletesebben erről:

> „1945. évben Jugoszláviából egy vonatszerelvénnyel kitelepített svábok érkeztek Kecskemétre, útirányuk Németország volt. Bánó Mihály rendőr-főkapitányi hatáskörében ismeretlen elgondolás alapján feltartóztatta a vonatszerelvényt és a több száz családot gyermekkel együtt, a deportálás idejéből rossz emlékű téglagyárba telepítette. Ebben a rendőrség hatáskörébe nem tartozó akcióban a városi rendőrkapitányságnak nem volt szerepe. Teljes egészében a politikai osztály hajtotta végre. […] Kb. egyheti visszatartás után valószínű felsőbb parancsra, az ezer főt számláló kitelepítettet útba indította Németországba, az eddig magukkal hozott értékek és felszerelés nélkül. A visszatartott felszerelés több nagy raktárhelyiséget töltött meg és nagy értéket képviselt. Ez a rossz emlékű vagyonelkobzás hosszú ideig foglalkoztatta a város lakosságát és a felettes hatóságokat is. A visszatartott értékeket Bánó Mihály kiosztotta, részben a rendőrség rászoruló tagjainak és a menekült lakosságnak. A Belügyminisztérium igazolásra szólította fel, azzal érvelt, hogy mivel a Belügyminisztérium nem ad fizetést a rendőröknek, ezért a sváb holmik egy részét kötelességének tartotta juttatásnak felhasználni."[62]

Futó Dezső 1946. február 27-én elmondott interpellációjában a kínzásokon és gyilkosságokon túl a politikai rendőrség fosztogatásairól is beszámolt. Kijelentette, hogy több száz millió pengőnyi értéket raboltak el Bánóék, és a letartóztatott személyek lakásait rendszerint kifosztották a rendőrök.[63]

A nemzeti bizottság november 16-i ülésén Kalász László (SZDP) rendőrséggel kapcsolatos interpellációjában az elrabolt sváb ingóságok ügyének kivizsgálását kérte, és azt, hogy az elrabolt értékes holmikat vegyék vissza azoktól, akik kapták, mert a demokratikus rendőrség tekintélyét meg kell védeni. „Hetek óta a városban mindenfelé beszélik, hogy a rendőrségen valóságos rablógazdálkodást folytatnak, az elkobzott sváb holmikkal és a bűnjelekkel. A rendőrség jogtalanul maga között osztja szét, teljesen önhatalmúlag."[64] A kiutalások másolatát a nemzeti bizottság is megvizsgálta, és kiderült, hogy egyes rendőrök jogtalanul nagy mennyiségű ingóságokhoz jutottak. Kovács Jenő felolvasta a névsort, hogy a sváb holmikból kinek mit osztottak ki. Hozzávetőlegesen 200 olyan esetet találtak, „amikor a segítés nem a közcélt szolgálta".[65] A nemzeti bizottság novemberben, Bánó bukása után többször tárgyalta ezt az ügyet, november 30-án megállapították, hogy szabálytalanul osztották szét a rendőrségnél lefoglalt értékeket. Reiszmann Andor (FKGP) megjegyezte, hogy „feltétlenül bizonyos, hogy egyesek nagyon sokat kaptak a

61 MNL BKML XVII/46. (22. d.)
62 Bálintné–Szabó, 87–88.
63 *Nemzetgyűlési Napló,* 1945. I. 657–659.
64 MNL BKML XVII/46.
65 MNL BKML XVII/46.

sváb holmikból". Kalász László (SZDP) kijelentette, hogy „hozzájárul ahhoz, hogy egy rendőr, vagy egy közalkalmazott 1 drb. dunnát igénybe vegyen de, hogy 67 és 104 darabot kapjon egy magányos ember, vagy nő afelett napirendre nem térhet". Megállapította, hogy ha a nemzeti bizottság is „ad acta" akarja tenni az ügyet, akkor maga is bűnös. A kibontakozó vita során Nagy László (PDP) kijelentette, ő és a pártja nem támogatja, hogy a rendőrség vizsgálja ki a saját hibáit, és a javak kiosztásához sem járul hozzá rendelkezés nélkül. „Nem hajlandó ahhoz sem hozzájárulni, hogy bűnös embereket futni hagyjanak." Az államügyészségnek kell kivizsgálnia az ügyet. „Látja, hogy hiba van, mert a bevitt emberekről leszedett ruhákat is kiutalták és a bűnjeleket is. Nem lehet az sem, hogy Dosler úr és társai utasítására holmikat utaljanak ki."[66] Végül a nemzeti bizottság nyolc-hat arányban úgy döntött, hogy az ügy kivizsgálására a Belügyminisztériumot kérik fel.[67]

Más esetekből is tudjuk, hogy a rendőrség a letartóztatott személyek ingóságait lefoglalta, majd eltulajdonította. Hencz János a börtönből 1946. április 9-én írt a NOT-nak. Levelében azt állította, hogy a lakásukról az összes ruhájukat bevitték a rendőrség raktárába, ahonnét azok eltűntek. Kimutatást is mellékelt az ingóságokról, amelyeket lefoglaltak nála. Hencz szerint az értékek eltulajdonításáért Dános Endre, a politikai osztály helyettes vezetője, a raktárosok és a beszállítást végző nyomozók a felelősök. Hencz feltette a kérdést:

> „Hogyan lehetséges az, hogy a Henczék tulajdonát képező értékeket a rendőrségen »csáki szalmájaként« kezelték. [...] Dr. Dános Endre úr ki úgy látszik a Demokráciát úgy értelmezi, hogy egyesektől mindent el kell venni és hogy a kifosztottak ne kereshessék a tőlük jogtalanul elvett értékeket, hát egyszerűen dr. Dános úr hatalmi joga lehetőséget [ad] arra, hogy a kifosztott feleket internálja. Dr. Dános úr azt hiszi, ha ő a feleségemet ütőkártyaként kezében internálva tartja, akkor talán nem merem az értékeinket rajtuk követelni. [...] Emiatt adódott elő, hogy ilyen és hasonló esetek folytán a demokratikus nemzetgyűlés előtt is rámutattak arra, hogy a kecskeméti rendőrségen több százezer arany pengőnek megfelelő értékek tűntek el."[68]

Bánó Mihály a város rendőrparancsnokaként a vagyoni helyzetét is igyekezett mihamarabb megszilárdítani. A szovjetek elől elmenekültek értékeit, ingóságait és lakásokat is igyekezett megszerezni. Bánó rablási ügyeire Papolczy Tibor, az Elhagyott Javak Kormánybiztossága (EJK) vezetője világít rá, aki 1947. március 31-én írt levelet Budapestre Földes Imre helyettes kormánybiztosnak. A levelet azért küldte az ügy teljes dokumentációjával, hogy Földes az ügy kényességére való tekintettel saját belátása szerint dönthessen. Bánó 1946. július 1-jén motorbaleset áldozata lett. Motorkerékpárral utazott Budapestre, és a sajtó szerint egy lovas kocsiról lelépő férfinak ütközött, és halálos balesetet szenvedett.[69] Bánó Mihály halálát követően testvére, Bánó Magda, az MKP

66 Hencz János is azzal vádolta meg a politikai rendőrséget, hogy ellopták a javaik jelentős részét. MNL BKML XXV. 18. 436/1945. Hencz János ügye.

67 MNL BKML XVII/46.

68 MNL BKML XXV. 18. 436/1945. Hencz János ügye.

69 Az MKP kecskeméti titkára jelentette, hogy 1946. július 4-én Bánó Mihály temetésén 2000 főnyi tömeg gyűlt össze, amelyen a rendőrség, az MKP és az SZDP is részt vett. PIL–PMA XI. 34. f. 55. ő. e.

korábbi helyi titkára (1946-ban az MKP helyi propagandaosztályának vezetője, 1946 októberétől az MKP városi vezetőségének tagja) 1946. július 8-án kéréssel fordult Papolczy elődjéhez, és kérte, hogy a testvérétől hozzá került ingóságokat utalják ki neki. E kérelemhez 1946. november 28-án csatlakozott a másik testvér, Bánó István is, aki a kecskeméti rendőrség politikai osztályának munkatársa volt, és az ingóságokat együtt kérték használatra. Az igényelt ingóságok ügyében Papolczy nyomozásba kezdett, és összegezte tapasztalatait.

Közben Bánó Mihály rablási ügyei a Nemzetgyűlésben is napirendre kerültek. Futó Dezső interpellációjában 1946. július 31-én arra kérte a belügyminisztert, hogy Bánó kecskeméti „háromszobás lakásában szíveskedjék a vizsgálatot elrendelni; ott olyan holmik vannak, amelyek miatt tizen és tizen sírnak; mindazoknak, akiket megillet, méltóztassék a maguk jogos tulajdonát visszaadni".[70]

Bánó Mihály rendőrfőkapitány igyekezett megszilárdítani a hozzá került javak használati és tulajdonjogát, valamint megszerzésének módját. Ennek érdekében 1945. július 16-án a polgármestertől levélben kérte, hogy a leltárba foglalt beadványában leírt ingóságokat – amelyek különféle helyekről kerültek hozzá – utalja ki neki használatra. A levélhez mellékelte a leltárt, és megjegyezte, hogy a javak elhagyottak, illetve háborús bűnösök tulajdonában voltak. A lakás egyes helyiségeiről kimutatást készítettek, a bennük lévő elhagyott javak felsorolásával, például a kombinált dolgozószobában négy asztal, egy 16 és egy 11 darabos kávéskészlet, valamint egy nyolc darabból álló aranyozott teáskészlet, egy 13 darabos porcelánkészlet, továbbá 50 darab tányér, 67 borospohár, szobrok, vázák, japán faragványok és 34 darab kép volt. A leltár végén tüntették fel a korábbi polgármester, Liszka Béla egykori bútorait, amelyek akkor az asztalosnál voltak javításon, a felsorolás szerint: három politúros szekrény, egy ebédlőszekrény, egy vitrin, egy festett szekrény, egy kis politúros szekrény, egy íróasztal, egy asztal, kilenc fotel, egy láda és egy konyhakredenc, amelyek szintén Bánóhoz kerültek.[71]

Papolczy 1947. február 26-án megállapította, hogy melyek azok az ingóságok, amelyek jelenleg a kérelmező birtokában vannak, és amelyeket 1945-tel szemben csak 1946 novemberében kértek használatukba adni. A két leltár között jelentős eltérés mutatkozott. Az 1945-ös leltárban jóval több dolog volt, mint az 1947. február 26-aiban. Papolczy kifejtette: tudomása van arról, hogy Bánó Mihály az általa önkényesen igény-

Bánó halálát követően Futó Dezső a Nemzetgyűlés 1946. július 31-i ülésén ismét interpellációt nyújtott be a kecskeméti rendőrség főkapitányának botrányai ügyében. Futó megállapította, hogy Bánó ellen nem tettek intézkedéseket, csupán az MKP zárta ki. Futó azt is sérelmezte, hogy Bánó halála után több fórumon is elismerően nyilatkoztak munkásságáról: a helyi rendőrség napiparancsában, az MKP kecskeméti szervezete gyászjelentésében, és idézi a helyi lap vezércikkét is, melyben megállapították, hogy a „magyar munkásmozgalomnak egy lelkes, fiatal katonája halt meg. Az első napokban munkához látott, kommunista lelkesedéssel és szívóssággal szervezte a demokratikus rendőrség első egységeit. […] Kecskemét dolgozó népe Bánó Mihályban szeretett fiát gyászolja. A súlyos élet-halálharcot vívó munkások szemében a bánat könnye ül. Sohasem fogják az ő Misikéjüket elfelejteni." *Nemzetgyűlési Napló,* 1945. II. 696.

70 *Nemzetgyűlési Napló,* 1945. II. 697.

71 MNL BKML XXIV. 101. 256/1947.

be vett ingóságok egy részét budapesti lakásának berendezésére szállította el. Papolczy mellékelte a leltárakat is, és kérte a jogi osztály véleményét.

Bánó Mihály vagyonszerzési gyakorlatára vonatkozóan a levéltári anyagok között található két másik ügy is. Az egyik egy 1945. október 9-i átadási-átvételi jegyzőkönyv, amelyet közjegyző hitelesített. Böjthe Vilmos bérelte az Arany János utca 4. szám alatti lakást (a főtér mellett), amelyet átadott Bánónak, hogy azokat megőrizze. A használati díj fizetésétől eltekintett a tulajdonos, mert Bánó Mihály a bútorok épen tartásának kötelezettségét vállalta. Böjthe Vilmosné Bánó Mihály halála után egy nappal, 1946. július 2-án bejelentést tett az Elhagyott Javak Kormánybiztosságára (EJK). Bejelentette, hogy a lakásába 1945. január 7-én Bánó az ő beleegyezésével beköltözött, és rá bízta a lakásban maradt ingóságokat is. Később Bánó meggondolta magát, és a lakáshivatalnál a lakást az ingóságokkal együtt kiigényelte úgy, hogy ő lakás és bútorok nélkül maradt. Böjthéné elmondta, hogy „később megegyeztünk kényszerből és kaptam vissza az ottmaradt bútorokból", de továbbra is sok érték maradt Bánónál. Ezeket felsorolta és kérte vissza. Bánó halála után, 1946. július 8-án leltárt tartott az EJK a lakásban, ahol jelen volt az édesapa, Bánó Alajos is, aki kijelentette, hogy visszaadják Böjthe Vilmosnénak az ingóságait. Böjthéné 1946. augusztus 5-én újabb beadvánnyal fordult az EJK-hoz, ebben felsorolta azokat az értékeit, amelyeket a lakásában találtak, de azokat nem adta vissza neki Bánó Alajos, hanem az EJK raktárába szállította, és onnét próbálta visszaigényelni: festményeket, vázákat, könyveket, kályhákat, csillárokat, székeket, edényeket, étkészletet kért vissza.[72]

Egy másik dokumentum alapján 1945 decemberében Csonti Szabó Margit kérte, hogy Bánó Mihály kecskeméti rendőrfőkapitány „lakásairól" szíveskedjenek visszautalni az ő bútorait: a diófa asztalt és sublótot, a tölgyfa asztalt és a telefonasztalt, a zöld gobelin székeket és a rekamiét. Mivel férjhez akart menni, ezekre a bútorokra szüksége volt, és Bánó megígérte a vőlegényének, hogy ezeket a bútorokat visszaadja. Egy 1945. december 19-i határozattal ezeket a bútorokat vissza is adták neki.[73]

Megállapíthatjuk, hogy Bánó Mihály vezetése alatt az új rend őrzői a jogi és törvényes kereteket felrúgták, a politikai rendőrség tagjai kegyetlenül terrorizálták a letartóztatott polgárokat. Válogatott kínzásokat alkalmaztak annak érdekében, hogy nekik tetsző vallomásokat csikarjanak ki és nekik tetsző ítéletek szülessenek, melyek nem egy esetben kivégzéssel végződtek. A politikai rendőrök átvették a háború alatt kialakult brutalitást a nyilasoktól és a szovjet katonák viselkedését, így maguk is kriminalizálódtak, verték, kínozták az embereket és raboltak, fosztogattak saját vagyoni gyarapodásuk és jólétük érdekében. Az ehhez hasonló terror, erőszak és visszaélés a rendfenntartó szervek részéről nem volt egyedi eset ebben az időszakban.[74] 1945-ben a Bánó család

72 MNL BKML XXIV. 101. 256/1947.

73 MNL BKML XXIV. 103/a. 70300/1656.

74 A főállamügyész 1945. szeptember 24-én jelentést írt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság Pest megyei kirendeltségének a budapesti politikai rendőrség tevékenységéről. Ebben kifejtette, „hogy az új feladatokra a régi személyzet használhatatlansága miatt új, tapasztalatlan gárdát kellett összekovácsolni. Zömük ellenálló volt vagy olyan megbízható egyén, akiknek elkötelezettsége nem kétséges. A főállamügyész-helyettes az apparátus negatívumait is hangsúlyozta: olyanok is voltak közöttük, akiket csak a

tagjai fontos pozíciókat töltöttek be: Bánó Mihály ezredes, rendőrfőkapitány, az MKP részéről KNB-tag lett, az apja Bánó Alajos a rendőrség árellenőrző osztályának vezetője lett,[75] testvére, Bánó Magda az MKP titkára, majd propagandistája.[76] Összességében azonban a Bánó család kecskeméti „tündöklése" kérészéletűnek bizonyult.

Küzdelem a rendőrség vezetéséért

Imre Gábor visszaemlékezésében értékelte Bánó Mihály tevékenységét a városban, és a történtekre is igyekezett magyarázatot adni. „Bánó Mihály fiatalos hevületében tervei, elgondolásai végrehajtásánál nem válogatta az eszközöket. Féltek tőle és a pártkoalíció polgári része, velük a Szoc. Dem. Párt is szorgalmasan gyűjtögette ellene a panaszanyagot."[77] A Bánó-ellenes pártok közötti együttműködésre nem találtam egyértelmű bizonyítékokat, de azt tudjuk, hogy a helyi MKP szerette volna a szociáldemokrata Tóth László polgármestert kiszorítani, és azt is, hogy Tóth többször egyeztetett a miniszterelnökkel és a belügyminiszterrel is 1945-ben, melyeken Bánó működése is téma lehetett.

A *Kecskeméti Lapok* 1945. április 29-i számából tudjuk, hogy Miklós Béla miniszterelnök átutazott Kecskeméten, és csak pár percet töltött a városházán, ahol rövid kihallgatáson fogadta Tóth Lászlót és Bánó Mihályt. A lap május 10-i száma arról tudósított, hogy Tóth László járt a belügyminiszternél és a népjóléti miniszternél Budapesten.[78] A lap arról is írt, hogy május 30-án tartotta a város törvényhatósági bizottsága az első ülését. Ezen a polgármester beszámolt a szovjet megszállás utáni időszakról, ekkor Safrankó Emánuel az MKP Duna–Tisza közi területi párttitkára szembeszállt a polgármesteri jelentés politikai részével, mert Tóthot ki akarták szorítani a pozíciójából. A polgármestert az NPP részéről Szabó Gyula, majd Révész László (FKGP) is védelmébe vette, és az SZDP is kiállt tagja, Tóth László mellett. Végül a polgármestert és Aszódi József helyettes polgármestert a város törvényhatósági bizottsága megerősítette a hivatalában.[79] Tóth László polgármester és Márkus Ferenc főispán augusztus elején a miniszterelnöknél, Miklós Bélánál járt kihallgatáson, amikor ismertették a város nehéz helyzetét.[80]

bosszúvágy és más »nemtelen« indulatok vezettek, így »...kapzsi kereseti lehetőség, szadisztikus ösztönöknek és hajlamoknak a kielégítése...« stb. Már 1945 legelején előfordultak »meg nem engedett cselekedetek«, s mindez tükrözte a központi irányítás fogyatékosságait. [...] Sokakat hetekre-hónapokra őrizetben tartottak, értelmetlenül titkolóztak, s az ilyen törvénytelenségekkel szemben nehéz volt a fellépés." Botos–Gyarmati–Korom–Zinner 1988, 87.

75 *Kecskeméti Lapok* 1945. augusztus 26. 1.

76 MNL BKML XXIV. 101. 256/1947.

77 Bálintné–Szabó é. n., 87.

78 *Kecskeméti Lapok* 1945. április 29. és május 10.

79 *Kecskeméti Lapok* 1945. június 3.

80 *Kecskeméti Lapok* 1945. augusztus 5.

Bánó a KNB május 4-i ülésén előadta, hogy a rendőrségnek kevés hely jut a városházán, ezért kérte a nemzeti bizottságot, járuljon hozzá, hogy megkaphassák a Népbank és a téglagyár épületét. Erre dr. Nagy László (PDP) megjegyezte, hogy a Népbank a részvénytársaság tulajdona, azonban, ha Bánó el tudja intézni, hogy a rendőrség megkapja, a bizottság hozzájárul.[81]

Bánó Mihály rendőrfőkapitány 1945. július 3-án kelt napiparancsában a rendőrtanosztálynak írt, amely hathetes kiképzésen vett részt. Ebben kifejtette, hogy a „demokratikus Magyarországnak egyik legfontosabb alapja, fenntartó oszlopa a rendőrség, tehát mindenkinek tudni kell, hogy munkája, felkészültsége, tudása, élete mintegy pillére, oszlopa a demokratikus ország életének. […] A diadalmas Vörös Hadsereg felszabadítása lehetővé tette a magyar nemzet felszabadulását és államformájának demokratikus felépítését. A fiatal magyar demokráciának legelső feladata az országot megtisztítani a reakció és fasizmus minden maradványától, hogy megteremtsük hazánk tiszta politikai életét. A demokratikus magyar rendőrség feladata a reakció felszámolásával biztosítani országunk fejlődését és a szabadságszerető népek megbecsülését."[82]

A *Kecskeméti Lapok*ban július elején megjelent Rázsó Ernő „*Súgva-búgva*" című írása, melyben védelmébe vette a „sokat támadott" helyi rendőrséget. Ebben megállapította, hogy „naponta hallatszik rendőrségünk ellen, jól ismert helyről a támadás. A fiatal demokráciának e legnépibb hajtását, a demokratikus rendőrséget most már hetek óta fúrják-faragják azért, mert kitűnő rendőrségünkben megvolt és megvan az erély, hogy a lappangó reakciót felszámolja és a társadalomra veszélyes alakokat az őket megillető helyre juttassa. Persze azok súgnak-búgnak, akiknek valamelyik kegyeltjük, vagy valamely atyámfia érezte rendőrségünk kérlelhetetlen szigorát. […] Rajta tehát derék rendőrségünk, félúton nem megállni…" Az írásból kiderül, hogy a Bánó-féle rendőrség módszerei és kegyetlenségei ellen egyre komolyabb erők léptek fel. Ennek ellenére még a novemberi választások előtt és a rendőrfőkapitány személyéről történő törvényhatósági bizottsági szavazás előtt a kommunista párt országos és helyi szinten is igyekezett kiállni Bánó mellett és erősíteni a pozícióját, ennek érdekében Kecskemétre szervezték az első országos rendőrtanfolyamot és a vármegyei rendőrnapot is.[83]

1945 nyarán nagy volt az érdeklődés a rendőri állások iránt. Augusztusban a *Kecskeméti Lapok*ban adtak fel hirdetéseket, amelyekben rendőröket toboroztak, ezért érkezett sok pályázat. A pályázathoz politikai igazolást is be kellett nyújtani, ezeket a nemzeti bizottságtól kérték a pályázók, akik főként szegényparasztok és munkások voltak.[84] Általában szegény, tanulatlan emberek jelentkeztek, jórészt földművesek, nem tudták általában azt sem, hogy kinek címzik az igazolási kérelmüket. Általában négy elemivel rendelkeztek, és az SZDP-, az NPP- vagy az MKP-tagságukra hivatkoztak.

A *Kecskeméti Lapok* augusztusban beszámolt arról, hogy a belügyminiszter rendeletére Bánó Mihály augusztus 13–15-re országos rendőrtoborzást hirdetett Kecskemét-

81 Iványosi-Szabó 1975, 219–225.
82 MNL BKML XVII/46. 158/1945.
83 *Kecskeméti Lapok* 1945. július 8.
84 MNL BKML XVII/46. 210-537/1945.

re, amire 750-en jelentkeztek. Megkezdték a felvett rendőrök kiképzését, akiket majd az ország különböző pontjaira helyeznek. „Az egész országban Kecskeméten rendezték az első rendőrtanfolyamát az új demokratikus államrendőrségnek, melynek vasárnapi záróvizsgáján" magas rangú rendőrtisztek voltak a vendégek. Szent István ünnepén „vármegyei rendőrnap lesz Kecskeméten, szintén első az országban".[85]

A lap augusztus 23-i számában beszámoltak a „nagy sikerű rendőrnapról". Az augusztus 19-én tartott rendőr tanosztály vizsgán, majd azt követő rendőrünnepségen részt vett a kommunista párt és a rendőrség országos vezetése is. A rendőrség részéről itt volt dr. Szebenyi Endre miniszteri osztályfőnök, a Belügyminisztérium rendőr főosztályának vezetője, Székely Béla altábornagy, a rendőrség vidéki főkapitánya, 'Zsarnai Kálmán'[86] vezérőrnagy, vidéki főkapitány-helyettes és természetesen Bánó Mihály vármegyei főkapitány. Délután a színházban műsoros előadást rendezett a főkapitányság, melyen Rákosi Mátyás is részt vett. Rákosi beszédet is mondott, „melyben az új demokratikus államrendőrségről mondott elismerő nyilatkozatot. Műsor után a meghívottak és a rendőrlegénység közös vacsorán vettek részt. Másnap Farkas Mihály belügyi államtitkár dr. Szebenyi Endre min. osztályfőnök kíséretében megszemlélte" a Dél-Pest Vármegyei Főkapitányság díszszázadát és egyéb egységeit, „mely után az előzőleg megejtett ellenőrzésen látottak alapján legteljesebb megelégedését fejezte ki a főkapitányság tisztikarának és legénységének. Szebenyi elismerésében külön kiemelte, hogy az a fejlődés, amin a kecskeméti államrendőrség szervei az elmúlt hónapok alatt keresztül menetek, példát nyújtanak valamennyi rendőrhatóság számára, feladataik és kötelességeik teljesítésére vonatkozólag."[87] A lap augusztus 26-i számában ismertették az esemény kapcsán Bánó Mihály rendőrfőkapitány díszparancsát, amiben megismételte a felettes szervek elismerő szavait és megköszönte, illetve megdicsérte a rendőrök munkáját.

1945. szeptember 24-én a törvényhatósági bizottság ülésén a Magyar Államrendőrség Kecskemét város főkapitánysága vezetőjének, és Dél-Pest vármegye főkapitányának a megválasztásáról tárgyaltak. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1700/1945. M. E. számú rendelete értelmében a városi főkapitány személyét és a politikai osztály vezetőjét az önkormányzat törvényhatósági bizottsága terjeszti fel. Ennek megfelelően a város főispánját a belügyminiszter arra utasította, hogy a bizottság jelölje ki a megfelelő személyeket. A bizottság ülésének megkezdéséig csak az FKGP tett jelölést, így az egyetlen jelölt dr. Mikes Iván rendőr százados volt a főkapitányságra, a politikai osztály vezetésére pedig dr. Sahin-Tóth István FKGP-tag, bírósági jegyző. Tompos Sándor (MKP) bizottsági tag szóban indítványozta a jelenlegi vezetők kinevezésének meghosszabbítását, azaz Bánó Mihályét és Dosler Jenőét. Ezek után dr. Révész László (FKGP) 27 bizottsági tag aláírásával beadványt adott át a főispánnak, amelyben kérték a titkos szavazás elrendelését. A főispán elrendelte a titkos szavazást, amelynek eredményeként 85 érvényes szavazatot adtak le a tagok, ebből dr. Mikes Iván 44-et kapott, míg Bánó Mihály 41-et. Minden bizonnyal a titkos szavazásnak köszönhetően kapott Mikes szavazatokat

85 *Kecskeméti Lapok* 1945. augusztus 19.
86 Az újságban a nevet elírták, valójában Zolnay Kálmánról lehet szó.
87 *Kecskeméti Lapok* 1945. augusztus 23.

az SZDP és az NPP tagoktól, így alakulhatott ki ez az eredmény. Ez nagy jelentőségű döntés volt a város életében, hiszen így meg lehetett szabadulni Bánótól. A törvényhatósági bizottság az első helyen dr. Mikes Iványt, második helyen Bánó Mihályt jelölte a város főkapitányának. A politikai rendőrség osztályvezetőjére 87 szavazatot adtak le. Ebből Sahin-Tóth István 51, Dosler Jenő 36 szavazatot kapott.[88]

Mikes kinevezése elhúzódott, Bánó Mihály még október végén is jelentett a város helyzetéről. 1945. november 29-én Bárd Dezső jelentette, hogy Dosler Jenő, a kecskeméti rendőrség politikai osztályának vezetője november 15-től bizonytalan időre „szabadságoltatott". Az osztályt Bárd Dezső, a vármegye politikai osztályának vezetője vette át.[89] Mikes végül 1946. január 10-én kapta meg Dél-Pest vármegye főkapitányságának vezetését. Bánónak még rendőri beosztás sem jutott. Imre Gábor véleménye szerint „nem okozott megrázkódtatást a főkapitány személyének változása, csupán a politikai osztály munkamódszere változott meg."[90] Mikest két és fél hónap után, március 29-én felfüggesztették, mert az Országos Rendőr-főkapitányság fegyelmi eljárást indított ellene, a helyét Imre Gábor foglalta el. Ennek oka Imre szerint az volt, hogy „Mikes félreértette a helyzetét, a politikai erőviszonyokat. A politikai osztály összegyűjtötte az elkövetett szabálytalanságokat és az adatok birtokában jelentést tett", ami alapján megindították a gyanúsított ellen a fegyelmi eljárást.[91] A kommunista vezetésű Belügyminisztérium nem sokáig tűrte meg a kisgazda főkapitányt.

*

Hivatalosan a háború 1945. április közepén véget ért Magyarországon és május 8-án Európában, de az évek során az ellenséggel szemben kialakult háborús mentalitás és magatartásminta továbbélt. A megszálló Vörös Hadsereg katonái részéről a rablás és fosztogatás, valamint az erőszakoskodások és gyilkosságok 1945 végéig folytatódtak Kecskeméten. Az MKP irányítása alatt megszervezett és vezetett rendőrség ebben a környezetben a mintát adó szovjet magatartást vette át és ültette be a napi rutinjába. Bánó Mihály írásaiból jól kivehető, hogy a rendőrséget egyfajta kiváltságos élcsapatnak tekintette, amely a kommunizmushoz vezető úton a vonakodókat, a kételkedőket likvidálhatja vagy éppen végigverheti. Bánót a felettes szervek támogatták ebben a tevékenységében, mert a kommunisták Kecskemétet a 'legreakciósabb' városnak tartották, minden bizonnyal a polgárosodó és befolyásos gazdatársadalom miatt, ahogyan Kovács Bálint megemlítette: lelkésztársai a helyi gazdatársadalmat „parisztokráciának" nevezték.[92] Ez a feltételezés az MKP részéről helyesnek bizonyult, hiszen az 1945-ös választáson, a törvényhatósági jogú városok közül itt utasították el leginkább a baloldali pártokat (25%) és kapott legnagyobb támogatottságot a kisgazdapárt (73%).[93]

88 MNL BKML IV. 1903/a. Közgyűlés jegyzőkönyv, 1945. szeptember 24.
89 ÁBTL 1.1. PRO vegyes iratok, 1945–1946. (3. d.)
90 Bálintné–Szabó é. n., 88.
91 Bálintné–Szabó é. n., 89.
92 Rigó 2009, 23.
93 Rigó 2014, 312–313.

A Kecskeméti Rendőr-főkapitányság, főként annak Politikai Rendészeti Osztálya Bánó Mihály időszakában, az 1945-ös év első kétharmadában terror alatt tartotta a helyi lakosságot, az erről szóló híradások pedig hamarosan országos botránnyá duzzadtak. A politikai nyomozók kényük-kedvük szerint kínozták a letartóztatottakat és vertek ki belőlük nekik tetsző vallomásokat, ami alapján a népügyészséggel együttműködve akár halálos ítéletek is születtek, minden bizonnyal ártatlan emberek esetében is. Az MKP helyi és országos vezetése együttműködve a rendőrség legfelső vezetésével igyekezett Bánó és a helyi rendőrség pozícióit megvédeni, de az itt történtek a társutas helyi pártok, a szociáldemokraták és a parasztpártiak számára is tűrhetetlenek voltak, így sikerült Bánót 1945 szeptemberében megbuktatni. Jól látta a korabeli magyarországi folyamatokat Gascoigne, a SZEB brit politikai missziójának vezetője 1945. novemberi jelentésében, amikor a választás eredményének elemzése kapcsán írta: „azt sem szabad elfelejteni, hogy tavasszal és nyár elején a kommunista párt félreérthetetlen terrort gyakorolt az országban…”[94]

Források

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

1.1. A Magyar Államrendőrség budapesti és vidéki politikai rendészeti osztályának iratai, 1945–1946 (1950). 3–5. doboz: A Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályának iratai.

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (MNL BKML)

IV. 1903/a. Kecskemét Törvényhatósági Bizottsága. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1945–1948.

IV. 1910/a. Kecskemét Város Polgármesterének iratai, elnöki iratok, 1937–1944.

IV. 1910/c. Kecskemét Város Polgármesteri Hivatalának iratai.

IV. 1926. Kecskemét th. Város Közigazgatási Bizottságának iratai, 1944–1945.

XVII. 46. A Kecskeméti Nemzeti Bizottság iratai.

XVII. 406/a. Igazoló bizottsági iratok.

XXIV. 101. Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága Kecskeméti Kirendeltségének iratai, 1947–1948.

XXIV. 103/a. A Magyar Pénzügyigazgatóság Kecskeméti Kirendeltségének iratai. Általános iratok, 1946–1950.

XXV. 18. A Kecskeméti Népbíróság iratai.

XXXV. A Magyar Kommunista Párt Duna–Tisza közi Területi Bizottsága (Kecskemét) iratai, 1945–1948.

94 Glavanovics 2015, 32.

Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (KREL)
638/1945. Kovács Bálint lelkészi jelentése 1945. december 31.

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL)
I. 274. Magyar Kommunista Párt iratai.

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár–MSZMP Pest Megyei Bizottsága Archívuma (PIL–PMA)
XI. 34. Magyar Kommunista Párt Dél-Pest Megyei Bizottsága iratai.

Hivatkozott irodalom

Dokumentumok, dokumentumgyűjtemények

Bálintné Mikes Katalin–Szabó Sándor (szerk.) é. n., *Így kezdődött. Dokumentumgyűjtemény Bács-Kiskun megye 1944–45. évi történetéhez.* Bács-Kiskun Megyei Tanács VB Művelődési Osztálya, Kecskemét.

Iványosi-Szabó Tibor (szerk.) 1975, *Dokumentumok Kecskemét történetéből.* I. kötet. Kecskemét Város Tanácsa VB, Kecskemét.

Nemzetgyűlési Napló 1945 1946, I. kötet: 1–30. ülés (1945. IX. 29.–1946. V. 9.). Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, Budapest.

Nemzetgyűlési Napló 1945 1948, II. kötet: 31–50. ülés (1946. V. 10.–1946. VIII. 9.). Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája.

Kecskeméti Lapok 1945. évfolyama.

Irodalom

Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Zinner Tibor 1988, *Magyar hétköznapok Rákosi Mátyás két emigrációja között, 1945–1956.* Minerva, Budapest.

Glavonovics Andrea 2015, Tehetetlen szemlélők. Brit diplomáciai jelentések és a brit sajtó tudósításai Magyarországról 1945-ben. *Rubicon* 4. 22–34.

Gyarmati György 2004, A politika rendőrsége a Rákosi-korszakban, 1945–1956. In: Valuch Tibor (szerk.): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig.* Argumentum–Osiris Kiadó, Budapest, 652–664.

Kovács Bálint 2006, *A kecskeméti szolgálat évei, 1942–1957.* Emmaus Kiadó, Kecskemét.

L. Balogh Béni (szerk.) 2015, *„Törvényes" megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* MNL, Budapest.

Müller Rolf 2012, *Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban*. Jaffa Kiadó, Debrecen.

Orgoványi István 2014, A politikai rendőrség létrehozása és működése a Duna–Tisza közén 1945–1946-ban. *Betekintő* 4. szám, http://www.betekinto.hu/en/2014_4_orgovanyi.

Palasik Mária 2010, *Félelembe zárt múlt. Politikai gyilkosságok Gyömrőn és környékén 1945-ben.* Napvilág Kiadó, Budapest.

Rigó Róbert 2009, A német megszállás, a front átvonulása és az azt követő időszak Kecskeméten. Interjú Kovács Bálint református lelkésszel. *Forrás* 6. 22–38.

Rigó Róbert 2014, *Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948).* ÁBTL–Kronosz Kiadó, Budapest–Pécs.

Rigó Róbert 2015, Kecskeméti Hétköznapok 1944–1945 fordulóján. In: Gyarmati György, Pihurik Judit (szerk.): *Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátországban 1939–1945.* Magyar Történelmi Társulat–Kronosz Kiadó–ÁBTL, Budapest–Pécs, 295–313.

Rigó Róbert 2016, Halálos ítéletek a Kecskeméti Népbíróságon. (Megjelenés alatt.)

Soós Mihály 2004, A háborús és népellenes bűntettek feltárásának forrásai. In: Gyarmati György (szerk.): *Az átmenet évkönyve, 2003.* ÁBTL, Budapest. (Trezor 3.) 81–107.

Tánczos-Szabó Ágota 2005, Népbíróságok működése a mai Bács-Kiskun megye területén 1945 és 1948 között. In: Szabó Attila (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XX.* BKMÖL, Kecskemét, 315–333.

Cseh Dániel

Demokratikus önszerveződés vagy presztalinizáció?

Az átmenet évei Jászberényben (1944–1949)

Intenció és értelmezési keretek

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy Jászberény 1944 és 1949 közötti történetét a „komplex rendszerváltás" értelmezési kerete alapján mutassam be. Komplex rendszerváltás alatt azt értem, hogy a politika, a társadalom, a gazdaság és a kultúra valamennyi alrendszerében megfigyelhető egy cezúra és változtatási szándék. Az időhatároknak településtörténeti relevanciájuk van, hiszen az új hatalom a szovjet bevonulással (1944. november 15.) nyert kibontakozási lehetőséget, s a jászberényi átmenet a helyi autonómiák utolsó maradványának, a Redemptus Közbirtokosságnak a felszámolásáig (1949) tartott, ekkorra fejeződött be a régi közjogi intézmények lebontása. Jelen dolgozat célkitűzése a makrotörténetileg jól feldolgozott hatalom- és elitváltás mikroszintű narratívájának felépítése, amely az „őrségváltás"[1] egy kis közösségen belüli megvalósulásának állomásaira, módszereire reflektál.

Kutatásomban elsősorban levéltári forrásokra támaszkodtam, amelyek közül releváns információkat találtam a Nemzeti Bizottság (a továbbiakban: NB) üléseinek a jegyzőkönyveiben, de az őrségváltás és a tisztogatás módszereiről a földigénylő bizottsági és népügyészségi iratok is illusztris példákkal szolgáltak. A primer forrásokon kívül egykorú sajtótermékek[2] (megyei és helyi lapok) anyagát is felhasználtam, valamint az események kontextusának megértéséhez és árnyalt interpretálásához az érintettek visszaemlékezéseit is bevontam a történészi konstrukcióba. Jelenleg három ágens vissza-

1 Az őrségváltás kifejezést használom minden olyan politikai törekvésre, amely a társadalom alrendszereiből ki akar szorítani egy meghatározott csoportot, s helyüket más csoportokból érkezőkkel kívánja betölteni. Egyaránt őrségváltásnak tekintem tehát az úgynevezett „zsidószármazásúak" kiszorítását a kultúrából, a gazdaságból „nem zsidószármazásúakkal", miként az úgynevezett „kulákszármazásúak" kiszorítását a városirányításból „munkásszármazásúakkal".

2 A két világháború közötti időszak csaknem teljes lapszámban megmaradt orgánuma az 1919-ben induló *Jász Hírlap* volt. Kezdetben *a Jászberényi Keresztény Kisgazda- és Földmunkás Párt lapja* alcímet viselte, 1923 szeptemberében lekerült a címlapjáról ez az osztályozás, 1924 februárjától pedig a *Politikai hetilap* megnevezés. Az utolsó megmaradt szám 1944 szeptemberében jelent meg. Megszűnéséig a kormánypártot támogatta, szerkesztője pedig mindvégig Fazekas Ágoston volt.

1945 után két helyi lap gyakorolt jelentősebb befolyást, illetve szolgál illusztris példákkal a helyi közéletről. A kommunisták által alapított *Jászsági Szabad Nép*, valamint a kisgazda *Jászkürt* (ilyen névvel másik két újság is megjelent a dualizmus időszakában).

emlékezése érhető el: Tóth Mihályé[3] teljes terjedelmében, ami egy interjúfelvétel gépelt változata; Tóth-György Istváné szemelvényekben, ezeket közli a Nagy József és Tóth János által írt Jászberény-monográfia;[4] valamint Völgyi Istváné[5] a *Jászsági Szabad Nép* hasábjain, ezt is idézi Nagy–Tóth. Mindhárom ágens a Magyar Kommunista Párt tagja és funkcionáriusa volt.

A téma helytörténeti feldolgozása éppen csak elkezdődött. A két világháború közötti településtörténetről tudomásom szerint nem is jelent meg önálló mű, hacsak Erdész Sándor *A redemptionális per utóhullámai* című munkáját nem tekintjük annak, ami a mozgalom 1930-as évekbeli újraéledésével is foglalkozik. Az 1945 utáni várostörténet-írás erőteljesen ideológiai meghatározottságú volt az első évtizedekben. Az első nagyobb ívű munka szintén Erdész Sándortól való.[6] A kéziratban maradt dolgozat viszont számtalan tárgyi tévedést tartalmaz, ami a nem teljes körű forráshasználat eredménye (például az alapító NB-tagok nevének hibás megadása azáltal, hogy egy évvel későbbi taglistát vett alapul). A Jász Múzeum akkori igazgatói, Erdész Sándor és Tóth János számos gyűjtést végeztek (interjúk, képek), s néhány – a Jász Múzeum Adattárában őrzött – elemzést, összefoglalót is írtak. A helytörténet következő – ezúttal már tudományos helyi értékkel is bíró – állomása Nagy József és Tóth János *Jászberény város története a felszabadulástól napjainkig* című, 1970-ben kiadott monográfiája. Ez – bár szintén megfelelt a kommunista indoktrinációnak – széles körű és alapos levéltári kutatáson, sajtófigyelésen és az érintettek megszólaltatásán alapuló munka volt, korrekt hivatkozási szisztémával és bőséges adatközléssel. Alapműnek számít a vonatkozó időszakról a jászberényi helytörténeti diskurzusban. A monográfia nagy hiányossága ugyanakkor, hogy ideológiai konformizmusa miatt narrációja éppen a hatalomváltás gyakorlata iránt érzéketlen, pedig egy kisebbség hatalomra jutásának technikája egyetemes relevanciával bíró téma. A legújabb kutatások közül Csönge Attila munkássága említendő meg, akinek az 1945. és 1947. évi választásokkal, valamint a jászberényi földosztással kapcsolatban jelentek meg tanulmányai.[7]

A kutatás előfeltevéseinek gyökereként az egyik kommunista visszaemlékező, Tóth Mihály egy-egy elejtett megjegyzése, valamint Nagy–Tóth az egyikre adott reflexiója szolgált. Tóth megemlítette, hogy 1945 őszén a Magyar Kommunista Párt (a továbbiakban: MKP) taglétszáma már elérte az 1500 főt.[8] Nagy–Tóth erre vonatkozóan elmésen jegyezte meg, hogy ennek fényében még siralmasabbak az MKP 1945-ös eredményei, hiszen mindössze 1441 szavazatot kapott.[9] Ismert a fiktív tagság országos jelensége,

3 Jász Múzeum Adattára (JMA) 48–68. *Munkásmozgalmi hagyományok Jászberényben 1. A Kommunista Párt harcai a Tanácsköztársaság idején és a felszabadulás után* (Tóth-interjú 1956). Elmondta: Tóth Mihály mozi-üzemvezető. Magnetofongyűjtés. Gyűjtötte: Erdész Sándor. Jászberény, 1956. február hó.

4 Nagy–Tóth 1970.

5 Völgyi István visszaemlékezése. *Jászsági Szabad Nép* 1945. 06. 22.

6 JMA 208-79. Erdész 1956.

7 Csönge 2010; Csönge 2011; Csönge 2016.

8 Tóth-interjú 1956, 5.

9 Nagy–Tóth 1970, 83.

de már a kortársaknak is szembeötlő volt az MKP jászberényi alulreprezentáltsága. A másik gondolatébresztő megjegyzés szerint 1944-ben – az 1919-es idők mintájára – egy egységes kommunista pártot akartak alapítani, és csak felsőbb utasításra alapítottak két pártot, az MKP-t és a Szociáldemokrata Pártot (a továbbiakban: SZDP).[10] Már akkor megfogalmazódott bennem a jól szervezett kisebbség koncepciója. Adott volt egy tizenkilences nosztalgiájú szűk kör, akik mindössze a társadalom 10%-át tudták maguk mögött, de az összes baloldali érzelmű szavazó sem érte el a 30%-ot (1945-ös választási adatok), akik azonban mégis hatalomra jutottak, mert hatalomra kellett jutniuk. Az érdekelt tehát, hogy milyen módszerekkel és milyen súrlódások árán ragadja meg a hatalmat egy kisebbség. Bizonyítékot szerettem volna arra nézve, hogy jászberényi szinten beszélhetünk-e demokratikus önszerveződésről, koalíciós időszakról, amit csak 1948, a fordulat éve rekesztett be, vagy már a szovjet bevonulással egy presztalinizációs fázis indult el a politikai életben, amiben ezek a homályos jogkörű intézmények (Nemzeti Bizottság, Igazoló Bizottság, Földigénylő Bizottság) csak demokratikus díszletek, illetve az őrségváltás eszközei voltak.

A magyar történetírói hagyomány többféleképpen interpretálta az 1945 és 1948 közötti eseményeket. A marxista-leninista ideológia által megrajzolt kép szerint a magyar társadalom többségét kitevő „dolgozó magyar nép" évszázadokon át lefojtott önszerveződési és érdekvédelmi igénye kapott itt szabad folyást, és az 1944–1945-ben megalakult pártok a „demokrácia", a „népképviselet" szellemében fogantak,[11] s történelmi küldetésüket hajtották végre, amikor átrendezték a tulajdonviszonyokat,[12] kriminalizálták az előző időszak köztisztviselőit, nagytőkéseit.

Más megközelítés szerint a szovjet bevonulással megszűnt Magyarország szuverenitása – vagy csak folytatódott a megszállása –, és nem lehet „demokratikus önszerveződésről" beszélni a települési szovjet hadparancsnokságok árnyékában.[13] Eszerint a

10 Tóth-interjú 1956, 4.

11 Donáth Ferenc így ír erről indoktrinált eufemizmussal: *„A népmozgalom időszaka ez,* amikor a dolgozók közvetlenül, saját szerveik útján intézik, alakítják életüket, tisztítják a talajt, [...] Országszerte népi szervek alakulnak: üzemi bizottságok, nemzeti bizottságok, földigénylő bizottságok, termelési bizottságok [...] A népi szervek egy részét a dolgozók hozzák létre, spontán alakulnak, nem a kormány kezdeményezésére. [...] A népmozgalom, amely a dolgozóknak a hatalom közvetlen gyakorlására vonatkozó igényét hordozta, egyenes leszármazottja fél évszázad demokratikus tömegmozgalmainak [kiemelés az eredetiben]." Donáth 1969, 11, 13.

12 Orbán Sándor már megkérdőjelezi az önszerveződés dogmáját, de csak, hogy egy huszárvágással a munkásosztály laudációjába kezdhessen. „Avagy ha el is ismerik az agrárforradalom tényét, azt elválasztják a parasztság alapvető tömegeinek cselekvő részvételétől, és úgy tartják, hogy azt *helyettük, nekik* csinálták. S ebben nemcsak a munkásosztály valóságos vezető szerepének és áldozatvállalásának valaminő eltúlzása játszik közre. [...] Mindezeken túl még azt is őrzi az emlékezet, hogy a parasztság nem kis részének eme átalakulásokkal szemben megnyilvánuló kezdeti tartózkodását nemegyszer »kívülről« jövő kezdeményezés: propaganda vagy éppen kitartó szervezőmunka árán sikerült feloldani és aktivitássá változtatni."(Kiemelés az eredetiben.). Orbán 1972, 7.

13 „»választott« helyi önkormányzatok – legyen szó akár a nemzeti bizottságokról, akár települési igazgatási fórumokról – akkoriban nem léteztek. A nemzeti bizottságok túlnyomó többsége a frontátvonulás után újjászerveződni engedett pártok delegáltjaiból rekrutálódott. [...] »Pártmentességről« azonban sehol sem volt szó. Mi több, Révai József arra ösztönzi kommunista párttársait, hogy leghasz-

közéleti pluralizmus csak látszólagos, demokratikus díszlet volt, ami nem a hazai kommunisták gyengeségével, jó szándékával, engedékenységével, hanem Sztálin fokozatossági politikájával magyarázható. Az ágensi perspektíva felől közelítve azt láthatjuk, hogy a gazdasági-társadalmi struktúra átalakítása egy durva – katonai és politikai – intervenció[14] eredménye volt. A szovjet katonák vagy a politikai agitátorok, hatósági személyek által elkövetett erőszakcselekmények különösen a vidéki társadalom kollektív élményanyagába mélyen beivódtak, és sok esetben máig fel nem oldott traumákként terhelik az egykori áldozatokat.[15] Ezek fényében a „koalíciós időszak" három-négy évét a „presztalinizáció"[16] időszakának nevezhetjük.

Bevezetés – Jászberény 1945 előtt

Jászberény helyzete a térség jogállása miatt volt sajátos. 1745-ben a Jászkunság lakói megváltották a Német Lovagrendnek elzálogosított földjeiket, s ezzel visszavásárolták régi kiváltságaikat is *(redemptio)*. Az 1876-ig fennálló jászkun különállás két pilléren nyugodott: a kollektív és az egyéni autonómián. Előbbin azt kell érteni, hogy a Jászkun Hármas Kerület nem tagozódott be a királyi vármegyerendszerbe, és a főispánokkal egyenrangú főkapitány irányította, az egyes kerületeknek pedig a törvényhatósági bizottság által választott kapitányaik voltak. Utóbbi pedig az úrbéri viszonyok hiányát jelenti, azt, hogy a jászkunsági gazdálkodók a földterületeik tulajdonosai voltak, a mezőgazdasági munkát pedig nem jobbágyok, hanem vagy maguk a tulajdonosok (szegény- és kisparaszti birtok esetén), vagy napszámosok, illetve haszonbérlők (közép- és gazdagparaszti birtok esetén) végezték.

Jászberény hagyományosan jómódú középbirtokosok városa volt. A 18. század közepén 770 család birtokolta a nagy kiterjedésű határt, amelynek nagy része középparasztok tulajdonában állt.[17] A 20. századra azonban jelentős birtokaprózódás ment

nálhatóbb nemzeti bizottsági kádereiket kooptáltassák mielőbb a felálló igazgatási szervekbe. Kezdettől bonyodalmas pártalkuk nyomán bízták meg az újjászerveződő közigazgatás tisztségviselőit – jórészt pártdelegáltakból. Vezető tisztségek esetében ez soha nem történhetett a helyi szovjet város-, vagy területparancsnok előzetes jóváhagyása nélkül." Gyarmati 2015.

14 Csite–Kovách 2002, 223.

15 Ö. Kovács József tapasztalattörténeti aspektusból a következőkre hívja fel a figyelmet: „Az »idegen« hadsereg [Bibó szerint is] »kalkulálhatatlanná« vált. A második világháború végének ezt a kollektív tapasztalatát semmiképpen sem lehet figyelmen kívül hagyni, ha le akarjuk írni és meg akarjuk érteni a falusi társadalmi reakciókat. [...] A szovjet katonák ekkori erőszakosságai, és főként a nők megerőszakolása, tömegek elhurcolása malenkij robotra és a Gulagra, a ki- és áttelepítések mindenki számára nyilvánvalóvá tették, hogy a háború vége egyúttal egy másik, kevésbé gyötrelmes időszak kezdetét is jelenti." Ö. Kovács 2012, 74.

16 A fogalmat Gyarmati György használja az 1945–1947-es időszakra, ahol párhuzamosan futottak a demokratizálás reményei a szovjetizálás előkészítésével, amely versenyfutásból az utóbbi rendszeralternatíva került ki győztesen. Gyarmati 2011.

17 Fodor 1942, 426–469., 458.

végbe, ami nagymértékben csökkentette a nagyobb birtokosok, és megnövelte a kisbirtokosok számát. A birtokaprózódás nem járt együtt nagyobb birtokok koncentrációjával, amely mint birtoktest a 20. század középső harmadára gyakorlatilag eltűnt a jászberényi birtokstruktúrából. Ennek majd a földosztás során lesz nagy jelentősége *(1. táblázat)*.

1. táblázat
A jászberényi birtokrendszer alakulása a 20. század első harmadában

Kategóriák	1900	1930	1935
Birtokos (fő)	1955	2723	3288
Átlagos földterület (kh/fő)	24,6	17,6	5,6
100 kh-nál nagyobb birtokok (db)	49	21	7

Forrás: MSK ÚS. 86. (1934) és 99. kötet (1936); Fodor 1942, 459.

2. táblázat
Jászberény fejlettségi mutatói 1910-ben

Fejlettségi mutatók	Jászberény	Alföldi átlag
Írni-olvasni tudók aránya a 6 éven felüli népességből (%)	71,10	72,34
Orvoslátta halottak aránya (%)	74,04	59,68
Kő- vagy téglaépítésű vagy -alapozású lakóházak aránya (%)	9,60	25,27
Vándorlási egyenleg rátája 1901 és 1910 között (%)	-0,08	-5,86
Nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya a keresők közül (%)	40,62	22,37
Egy mezőgazdasági keresőre eső kataszteri tiszta jövedelem (K = korona)	85,59	79,60
Komplex fejlettségi mutató	0,27	0

Forrás: Szilágyi 2015, 115–130., 158–176., 229–312.

A *2. táblázat*ból kitűnik, hogy Jászberény közepesen fejlett alföldi település volt. Az alfabetizmus és a mezőgazdaság eltartó képessége területén az átlag körül mozgott (előbbiben kissé alatta, utóbbiban valamivel fölötte). Látványos volt lemaradása a lakóházak építőanyagának tekintetében. Három mutató szerint azonban magasan az átlag fölött helyezkedett el. Magasnak mondható az orvoslátta halottak aránya, amiből a lakosság vagyoni helyzete és értékstruktúrája mellett az egészségügyi infrastruktúra kiépültségének mértékére is következtethetünk. Az Alföld népességkibocsátó terület volt, lakosságának 6%-át veszítette el migráció útján, míg Jászberény lélekszáma gyakorlatilag stagnált. A foglalkozásszerkezet elemzésének gyakori szempontja a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági népesség arányának összehasonlítása. Jászberény esetében a nem mezőgazdasági dolgozók aránya kétszerese volt az alföldi átlagnak, ami szintén a polgárosodás megindulását mutatja a településen. A komplex fejlettségi mutató szerint Jászberény a 818 alföldi település konstruált rangsorában a 207. helyet foglalta el *(2. táblázat)*.

3. táblázat
A város foglalkozásszerkezete 1930-ban

Foglalkozás	Kereső (fő)	Arány (%)
Mezőgazdasági termelő	8190	61,69
Iparos	2230	16,80
Kereskedő	598	4,50
Házi cseléd	589	4,44
Közalkalmazott, szabadfoglalkozású	572	4,31
Nyugdíjas, tőkepénzes	507	3,82
Napszámos	141	1,06
Egyéb	449	3,38

Forrás: MSK Ús. 86. kötet (1934).

1930-ban a város lakosságának mindössze 65%-a lakott a belterületen, míg 35%-uk a környező tanyákon.[18] Amint az az alábbi táblázatból is kiolvasható, a dominánsan mezőgazdasági karakterű településen (a lakosság 62%-ának a mezőgazdasági termelés volt a fő jövedelemforrása) igen alacsony volt (2% alatti) az önálló gazdálkodást nem folytató agárproletárság aránya, akik természet- vagy pénzbeli bevételeiket mások birtokain végzett munkával keresték. Alacsony arányuk oka, hogy az agrártársadalom tengelyét adó kis- és középparasztságnak nem volt sem pénze, sem igénye arra, hogy állandó cselédeket, napszámosokat tartson. Az időszakos munkák alkalmával fordult csak elő, hogy a napszámosok munkaerejét is igénybe vették *(3. táblázat)*.

4. táblázat
A mezőgazdaság tulajdonosi szerkezete az 1930-as években

Birtoktípus	Tulajdonos (fő) 1930-ban	Terület (kat. hold) 1935-ben	Átlagos birtoknagyság (kat. hold)
100 kat. hold felett	21	5 931	282,43
50–100 kat. hold	69	4 931	71,46
10–50 kat. hold	1005	22 417	22,31
1–10 kat. hold	1533	10 762	7,02
1 kat. hold alatt	95	960	10,11

Forrás: MSK Ús. 86. (1934) és 105. kötet (1938).

18 Fodor 1942, 459.

5. táblázat
A mezőgazdaság birtokstruktúrája 1935-ben

Birtoktípus	Gazdaságok (db) 1935-ben	Terület (kat. hold) 1935-ben	Átlagos birtoknagyság (kat. hold)
100 kat. hold felett	40	5 931	148,28
50–100 kat. hold	74	4 931	66,64
10–50 kat. hold	1097	22 417	20,43
1–10 kat. hold	2862	10 762	3,76
1 kat. hold alatt	2762	960	0,35

Forrás: MSK Ús. 105. kötet (1938).

A két táblázat adatai (a tulajdonosok és a birtokok száma) csak korlátozottan feleltethetők meg egymásnak. Egy birtoknak ugyanis nem feltétlen volt csak egy tulajdonosa, mint ahogy egy tulajdonosnak is lehetett több birtoka. Azokban a kategóriákban azonban, ahol megközelítőleg azonos a birtokok és a tulajdonosok száma, feltételezhető a két érték hozzárendeléses viszonya. A legnagyobb eltérések a szélső kategóriákban vannak, a legnagyobb és a legkisebb birtokok esetében. Annak, hogy több 100 kat. hold fölötti birtok volt, mint tulajdonos, két oka van. Egyrészt egy-egy gazdagparasztnak több 100 kat. holdon felüli táblában is lehetett elosztva az összes mezőgazdasági ingatlanja, másrészt más települések lakói is birtokoltak földet Jászberényben.[19] A 10 kat. hold alatti birtokok a tulajdonosoknál nagyobb száma pedig magyarázható azzal, hogy a nem főállású mezőgazdasági termelők (őstermelők) nem szerepelnek az 1930. évi népszámlálás adatait feldolgozó MSK Ús. 86. kötetében, holott köztudomású, hogy számos értelmiséginek, közalkalmazottnak volt kisebb-nagyobb birtoka, sok esetben szőlője.[20] A hozzávetőleg 2800 kat. hold összterületű 1 kat. hold alatti birtokokon természetesen nem 95 tulajdonos osztozott (mert így ki sem jönne az egy főre vetített 1 kat. hold alatti terület), hanem rajtuk kívül sok más nem őstermelő is. Az viszont megkérdőjelezhetetlenül kiolvasható a táblázatból, hogy a birtokstruktúra domináns képződménye a kis- és a középparaszti birtok volt. Ezt igazolja az ebbe a birtoktípusba tartozó földek összterülete, valamint, hogy a birtokok és a tulajdonosok száma között nincs szignifikáns eltérés *(4.* és *5. táblázat)*.

A dualizmus időszaka óta a gazdasági-társadalmi folytonosságot támogató jelöltek nyerték az ország-, illetve nemzetgyűlési választásokat, úgymint a balközépi, majd a fúziót támogató Sipos Orbán 1865-től 1875-ig, később pedig a települést fél évszázadig képviselő gróf Apponyi Albert 1881-től 1933-ig, aki ellenzéki volt ugyan, de az 1867-es rendezést elfogadta, tehát kormányellenzéki volt és nem rendszerellenzéki.[21] Apponyi

19 MSK Ús. 105. kötet (1938), 161–162.

20 A jászberényi nincstelenréteg vékonyságát mutatja, hogy az 1913-as papírgyárépítést a jászberényi zsidó szőlősgazdák lobbija akadályozta meg, akik azzal érveltek, hogy a papírgyár megépítése esetén – munkaerőigényéből kifolyólag – nem lenne elég napszámos, akik műveljék a szőlőt. Cseh-interjú, 2012.

21 Jászberény politikai kultúrájának alakulásáról bővebben lásd Cseh 2015.

1933-as halála után időközi választásokat tartottak Jászberényben, ahol Imrédy Béla akkori pénzügyminiszter a Nemzeti Egység Pártja (a továbbiakban: NEP) képviseletében, Baráth Endre jászberényi földbirtokos pedig a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt (a továbbiakban: Kisgazdapárt vagy FKGP) jelöltjeként mérkőzött meg egymással az alábbi eredménnyel:

Érvényes szavazat	4825 szavazat
Imrédy Béla (NEP)	3649 szavazat (75,62%)
Baráth Endre (FKGP)	1176 szavazat (24,37%)[22]

A jászberényi mandátumot Imrédy nyerte el, 1935-ben azonban lemondott róla (és pénzügyminiszteri posztjáról is), és a Nemzeti Bank elnökeként folytatta tovább pályafutását.[23] Az időközi választáson egyedüli jelöltként a NEP jelöltje, Antal István, a miniszterelnök sajtófőnöke mérettette meg magát. Bár a választás napját kitűzték, mivel az ajánlóívek leadási határidejéig egyedül őrá érkezett ajánlás, a választást meg sem tartották, hanem a kitűzött napon ünnepélyesen átadták neki a mandátumot. Antalra 4723 ajánlás érkezett,[24] ami a választásra jogosultak több mint négyötödét jelentette.[25]

Az 1935. évi nemzetgyűlési választások előtt a NEP mellett már az FKGP is Antalt jelölte, aki ismét egyedüli jelöltként kapta meg a mandátumot. A választási névjegyzékben szereplő 6150 fő közül 5870 (95,44%) ajánlotta.[26] Az 1939-es választás előtt a helyi NEP átalakult a Magyar Élet Pártja (a továbbiakban: MÉP) alapszervezetévé.[27] Jelöltjük Takách-Tolvay József nyugalmazott altábornagy volt, ellenfele pedig Jenes András, a jákóhalmi kerület kisgazda nemzetgyűlési képviselője *(6. táblázat)*.

6. táblázat

Az 1939. évi nemzetgyűlési választások Jászberény választókerületi eredményei

Terület	Takách-Tolvay József	Jenes András	Összes érvényes szavazat
Jászberény belterület	2743 (73,36%)	996 (26,64%)	3739
Jászberény külterület	1152 (55,20%)	935 (44,80%)	2087
Egyéb települések	1309 (48,57%)	1386 (51,43%)	2695
Összesen*	5235 (61,19%)	3321 (38,81%)	8556

* Az adatok ellentmondásosak, hiszen a hivatalos végeredménytől eltérő érték jön ki mindkét jelölt esetében, ha összeadjuk az egyes részkerületi eredményeket. Az „Összesen" mezőkben a hivatalos végeredményeket szerepeltettem.
Forrás: Jász Hírlap (1939) 23. 1.

22 *Jász Hírlap* (1933) 10. 1.
23 Kiss 2012, 1.
24 *Jász Hírlap* (1935) 6. 2.
25 *Jász Hírlap* (1935) 4. 4.
26 *Jász Hírlap* (1935) 16. 1.
27 *Jász Hírlap*(1938) 16. 1.

Ez volt az első olyan választás 1922 óta,[28] amikor az ország egész területén titkosan szavaztak, bár a vidékiek listára és egyéni jelöltre is szavazhattak (kettős szavazat).[29] Jászberényben a választásra jogosultak aránya a két világháború között – szemben az országos 26–33% körüli aránnyal[30] – 18–20% között mozgott,[31] és érdekes módon 1939-re emelkedett 33% fölé,[32] holott akkor országos szinten 4%-kal csökkent ez az arány.[33] Ugyan nem zárható ki a pártpreferenciák módosulása a harmincas évek folyamán, de figyelemfelkeltő a kisgazdapárti jelölt szignifikánsan jobb szereplése az 1933-ashoz képest (24, illetve 39%). Kiolvasható az adatokból Jászberény kormánypárti elkötelezettsége mellett, hogy megszerveződött egy jelentős ellenzéki csoport, amely a centrum felől – és nem a szélsőjobbról vagy a forradalmi baloldal irányából – próbálta előzni a domináns politikai erőt. Megugrott a választási részvétel is, ami egyértelműen a Kisgazdapártot erősítette. (Ez közvetett bizonyíték a nyílt szavazás választási hajlandóságot visszatartó erejére.)

A városirányítási elit[34] genezise a dualizmus második fele óta ugyanazon családokból (Koncsek, Friedvalszky, Bathó, Tarnay, Pénzes) került ki, egyes személyek évtizedekig viselték hivatalukat. A város polgármestere 1918 végétől Friedvalszky Ferenc volt, aki 1940-ben megromlott egészségi állapota miatt hat hónapos betegszabadságot kért, majd az év végén lemondott.[35] Utódjául Pénzes Sándort választották meg Koncsek László ellenében 58:28 arányban.[36] Az említett családok mind Apponyi lelkes híveinek számítottak, a képviselő halála után pedig a helyi – változó nevű – kormánypárt tagjai és funkcionáriusai voltak. Jelentős szerepet töltöttek be a Főtemplom plébánosai is a város közéletében, úgymint Koncz Menyhért a dualizmus második felében és Kele István a két világháború között. Mindketten a mindenkori győztes képviselőt és holdudvarát támogatták.

A fentebb közölt statisztikai adatokból kitűnik, hogy Jászberény egy lassan polgárosodó, dominánsan római katolikus agrártársadalommal rendelkezett, ahol több évtizedes kontinuitás mutatható ki a main-stream politikai aktorok és koncepciók tekintetében.

28 2200/1922 ME-rendelet. In: Parlamenti Almanach 1922–1927, 7–44.

29 1938. XIX. tc. http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=8074, letöltés dátuma: 2016. május 10.

30 Hubai 2001a, 35., 43., 50., 58.

31 Hubai 2001b, 42., 65., 85., 105.

32 Hubai 2001b, 133.

33 Hubai 2001a, 65.

34 A fogalmat Szilágyi Zsolttól kölcsönöztem és hasonló jelentéstartalommal használom. Szilágyi 2011. Bár Szilágyinak a „politikai elit" kifejezés mellőzése mellett felhozott egyik érve, miszerint a városi közgyűlés tagjai nem feltétlen voltak pártelkötelezettek, Jászberényre kevésbé érvényes. A helyi képviselők – különösen a valódi befolyással bírók – nagy része Apponyi-, majd kormánypárti volt, míg az ellenzék egy jól körülhatárolható része kisgazda. Volt olyan eset, amikor a politikai szerepvállalás a városirányítási elitbe való bekerülést eredményezte (például Baráth Endre 1927 óta virilis képviselő kisgazdapárti jelöltsége után választott közgyűlési képviselő lett, ami egyértelmű legitimációs többletet jelentett). Persze az is igaz, hogy az effektív pártpolitizálás csak a nemzetgyűlési választások idejére került előtérbe, a mindennapi közgyűlési konfliktusok nem a párthovatartozás szerint artikulálódtak.

35 Sugárné Koncsek 2003, 89.

36 *Jász Hírlap* (1940) 49. 1.

A társadalom széles rétege rendelkezett földmagántulajdonnal, igen alacsony a 'nincstelenek' aránya, akiket mezőgazdasági munkásként a kis- és középbirtok képes volt felszívni. Az ellenzéki véleményeket nem a szélsőségek, hanem a jobbközép pozíciót elfoglaló FKGP csatornázta be. A két világháború között nem volt sem illegális kommunista szervezkedés (néhány fő alkalmankénti röplapterjesztését leszámítva), sem nyilas mozgalom, és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (a továbbiakban: MSZDP) sem rendelkezett jelentős társadalmi támogatottsággal.[37] (Az első világháború előtt éledező szociáldemokrata mozgalom renoméját nagyban rontotta, hogy a párt titkára és hivatalos lapjának, a *Jászberény*nek szerkesztője, Lázár Henrik a városban is véráldozattal[38] járó Tanácsköztársaság helyi vezéralakja volt.) A kormánypárti helyi elit támogatottságát a „jó kormányzás" is biztosította, hiszen Friedvalszky Ferenc polgármester számos eredményt tudott felmutatni 22 éves hivatalviselése alatt (infrastrukturális fejlesztések, a Tanítóképző megalapítása és campusának felépülése stb.).[39]

1944 – színre lépnek a kommunisták

Már 1944. szeptember elejétől érkeztek a hírek a szovjet csapatok előrenyomulásáról, amelyeket főként az előlük menekülők hoztak. Ami a társadalom többségét riadalommal töltötte el, az a hithű kommunisták számára a reményteli és várva várt lehetőség volt. Tudni kell ehhez, hogy a háború első éveiben a rendszerellenzéki baloldaliakat (tizenkilences kommunisták, szociáldemokraták, szakszervezeti tagok) munkatáborokba vitték, s a hazatértük után is rendőri felügyelet alatt tartották őket.[40] Tehát bennük nemcsak a tizenkilences idők – véleményem szerint még számukra is ellentmondásos[41] – emléke és a kommunizmus ideája élt, hanem a közelmúltban szerzett, a hatóságoktól elszenvedett kisebb-nagyobb sérelmek is. Tóth Mihály visszaemlékezésében a „mind az ötünket" formulát használta. Itt magán kívül további három személyt

37 Nagy–Tóth 1970, 15.

38 1919. július 13-án a Vörös Őrség katonái a fegyvertelen tömegbe lőttek. Az eseménynek 11 halálos áldozata és 27 sebesültje volt. Sebők 2015, 308–309.

39 Bővebben lásd Frivaldszky 2015.

40 Nagy–Tóth 1970, 25.

41 Tóth Mihály is megemlítette visszaemlékezésében a vérengzést, ahol a román támadás miatt „felzaklatott és félrevezetett tömeg újból verekedést kezdeményezett, megtámadta a rendfenntartó Vörös Őrséget, mely fegyverét használta. Az összetűzésnek több halálos áldozata és sebesültje lett." (Tóth-interjú 1956, 12.) Kitűnik az interpretációból az ágens kognitív disszonanciája: érzékelhetően fájlalta a tragikus eseményeket, de mégsem ismerhette el a vörösök túlkapását, ezért – sejtetve – ellenforradalmi erők manipulatív aknamunkájának tulajdonította az egyébként együttérzésére érdemes lakosság tüntetését.

Tóth-György István 1920-as büntetőperében többen is mellette tanúskodtak mondván, „ahol lehetett, enyhíteni igyekezett a kommunizmus kegyetlenségeit, és a polgári lakossággal szemben sok esetben humánusan viselkedett. [Törvényszéki] elnöki tisztének megtartása éppen a polgárság érdeke volt, emiatt kérték is erre". Sebők 2015, 98.

nevezett meg, úgymint Tóth-György Istvánt, Farkas Jánost és Suba Jánost (feltehetően Vasas Márton volt az ötödik). Az aposztrofálás azt sugallja, hogy ők öten köztudottan kommunisták voltak a városban a két világháború között is.[42] Sokatmondó, hogy közülük hárman az MKP, ketten az SZDP alapító tagjai lettek.

> „Összejöttünk, négyen-öten lehettünk, minden este itt találkoztunk az egyik elhagyott zsidóházban... Itt szemben a Weisz István igazgatónak a háza üres volt, őt elvitték gettóba a nyilasok. Ez veszélyes volt, mert a németek mindig itt csoportosultak a központban. Persze megbeszéltük, hogy te gyere 10 perccel előbb és te 10 perccel később. Világítás nem volt, a sötétben beszélgettünk a dolgokról. Egymást nem is láttuk, csak sugdolóztunk, hallgattuk a lépéseket, mert a kapu nyitva volt."[43]

Tóth-György István visszaemlékezéséből nyilvánvalóvá válik, hogy a tizenkilences kommunisták tudatosan készültek a szovjet csapatok bevonulására, az „új Tanácsköztársaságra". Ennek érdekében hallgatták az illegális moszkvai rádiót, keresték fel egymást.[44] A jászberényi kommunisták már a német megszállás (1944. március 19.) óta tartottak az internálástól, de 1944. november 1. után, amikor az SS vette át a városparancsnokságot, még a titkos találkozásaikat is beszüntették.[45]

> „Az orosz csapatok jövetele már éreztette hatását november elején. Bombázások voltak. Itt a laktanya környékén több bomba esett le, nálam is betörte az ablakokat. Nekem is volt az udvaron egy bunker, ahol a lányommal és a feleségemmel elbújtunk. Attól kezdve, hogy úgy mondjam, állandó izgalomban éltünk, különösen azok, akik hát tudtuk azt, hogy ha a németek elmennek, minket is összeszednek. Én egész éjjel nem aludtam, mindig készenlétben voltam, a kert végén a szomszéd kerítését áttörtem, hogy majd esetleg nem az utcán, hanem a kertek alatt tudjak menekülni. Elhatároztam magamban, hogy ha zörgetnek éjjel, akárki lesz, én már menekülök. De nem következett be. November 15-én reggel hallottuk a lódobogást. Akkor már tudtuk, hogy itt vannak az oroszok. Tudtuk onnan is, hogy a németek a gimnázium mellett felrobbantották a hidat, fölgyújtották a Vallus-féle malmot. Akkor én ki is jöttem, meg volt a zsebem rakva cigarettával, és kínáltam vele az orosz katonákat."[46]

A visszaemlékezésekből és a jegyzőkönyvi reflexiókból az a kép rajzolódik ki, hogy a szovjet hadsereg november közepi bevonulására a helyi tizenkilences vagy a velük szimpatizáló kommunisták lelkesen készültek, s amint megérkeztek a szovjet csapatok, azonnal felkeresték a városparancsnokot. Két okból volt szükségük erre: egyrészt a támogatásuk elnyerése érdekében (ezt egy lejelentkezésként kell elképzelni, amelyben közölték, hogy Jászberényben ők a kommunisták, őket kell támogatni), másrészt a politikai eligazítás kérése céljából.

42 Tóth-interjú 1956, 3.
43 *Tóth-György István visszaemlékezése.* Idézi Nagy–Tóth 1970, 25–26.
44 Nagy–Tóth 1970, 25.
45 Tóth-interjú 1956, 3–4.
46 *Tóth-György István visszaemlékezése.* Idézi Nagy–Tóth 1970, 26.

A szovjet városparancsnok a bevonulás másnapján felvette a kapcsolatot a helyi kommunistákkal, és sürgette az MKP jászberényi szervezetének megalapítását, továbbá, hogy segítsék elő a többi demokratikus párt megalakulását is, valamint, hogy vegyék kezükbe a közigazgatás ellenőrzését.[47] „Nagyszerű támogatást kaptunk, mi, kommunisták és a Kommunista Párt az akkori szovjet városparancsnoktól"[48] – emlékezett vissza Tóth Mihály 1956-ban. Ebből is látszik, hogy mind a pártok megalapítása, mind a későbbi nemzeti bizottságok megalakítása szovjet szándékok szerint és ösztönzésre történt, a helyi kommunisták agitálásával. Azok a vélemények, melyek szerint 1945-ben tabula rasa volt, és a társadalom saját maga hozta létre demokratikusan működő önkormányzati szerveit,[49] nem számolnak azzal, hogy amit a szovjet városparancsnokok ösztönöztek, azokat maga Sztálin kívánta.

Tóth-György Istvánék ekkor még nem sejtették, hogy a teljes hatalomátvételig még három évet kell várniuk. A tizenkilences idők mintájára egy egységes munkás-(kommunista) pártot akartak alapítani, ezért leültek tárgyalni a szociáldemokratákkal. E megbeszélések bő egy hónapig tartottak, mivel az Ideiglenes Nemzeti Kormánytól érkezett felhívás hatására alakították meg az önálló MKP helyi szervezetét. (Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944. december 22-én alakult meg, tehát a felhívása csak ezután érkezhetett meg Jászberénybe.) Az MKP alakuló ülését a főtéri úgynevezett Filiczki-házban tartották meg, aminek elmenekült a tulajdonosa.[50]

7. táblázat

A kommunista pártok alapító tagjai (1919, 1944)

KMP* (1919)	MKP (1944)
*Tóth Mihály***	*Tóth-György István*
Lónyai Béla	*Tőth Mihály*
Strabák István	*Vasas Márton*
Farkas János	Vass János
Gerendási Károly	Pokorny Gusztáv
Göböly Sándor	Völgyi István
Tőth-György István	*Horváth Béla*
	Horváth Béláné
	Ozsgyáni Sándor

Forrás: Sebők 2015, 297.; Tóth interjú 1956, 16.

* Kommunisták Magyarországi Pártja.

** Dőlt betűvel szedtem azon személyek nevét, akik 1919-ben és 1944 után is politikai szerepet vállaltak.

47 Nagy–Tóth 1970, 26.

48 Tóth-interjú 1956, 4.

49 Barta Tamás nagyvonalúan így interpretálja a Nemzeti Bizottságok megalakulását: „1945-ben a legtöbb helyen a front elvonultával a keletkezett hatalmi űrt helyben választott önkormányzati szervek, úgynevezett nemzeti bizottságok töltötték be", ezek rendszerét pedig „pártfüggetlen helyi önkormányzatiság"-nak nevezi. Másutt így fogalmaz: „az ország és a társadalom nagy mértékben tabula rasa volt". Barta 2015.

50 *Tőth-György István visszaemlékezése.* Idézi Nagy–Tóth 1970, 26.

Az MKP alapító tagjainak többsége bizonyíthatóan tizenkilences volt, Tóth-György és Tóth mint a KMP-s mag tagjai, Vasas Márton pedig mint az 1919-es jászberényi tanács közoktatási és sajtóügyi népbiztoshelyettese. A tizenkilencesek közül Tóth, Lónyai és Strabák mind Oroszországban ismerkedtek meg a bolsevik ideológiával és hatalomtechnikával, és a KMP-nek is először Budapesten lettek a tagjai *(7. táblázat)*.[51]

Tóth-György István 1887-ben született napszámos családban. Tizenhárom évesen Budapestre ment szabóinasnak. A fővárosban a Szabók Szakszervezetének lett a tagja, majd németországi munkája idején belépett az ottani szociáldemokrata pártba (SPD). Harcolt az első világháborúban, majd az őszirózsás forradalom idején a Szabók Szakszervezetének titkára volt. 1919-ben a jászberényi KMP alapítói közé tartozott, a tanács Forradalmi Törvényszékének az elnöki tisztét töltötte be,[52] valamint a helyi munkás-, paraszt- és katonatanács egyik jegyzőjeként, valamint az Intéző Bizottság tagjaként működött. A Tanácsköztársaság bukása után négyhavi börtönbüntetésre ítélték. A két világháború között úri szabóként dolgozott, a Lehel Szálló alatt volt az üzlete, de mindvégig a kommunista párt tagja maradt. 1944-ben az MKP egyik alapítója és elnöke.[53]

Tóth Mihály feltehetően 1895-ben született,[54] polgári foglalkozását tekintve szintén szabó volt. 1918-ban a keleti fronton, Bukovinában került kapcsolatba a bolsevikokkal, majd az év novemberében belépett a KMP-be. Központi utasításra alakította meg többedmagával a jászberényi pártalapszervezetet és a tanácsot. Az 1956-ban felvett, apologetikus visszaemlékezése szerint egyedül várta be a városban a románok megérkezését. A Tanácsköztársaság bukása után letartóztatták és 44 hónap börtönbüntetésre ítélték, ahonnan azonban két és fél év letöltése után kiengedték (az öt évnél rövidebb időtartamra elítéltek amnesztiát kaptak). A két világháború között többször rendőri felügyelet alatt állt, ám néhány alkalommal sikerült illegálisan röplapokat terjesztenie. 1944-ben ő is MKP-alapító tag lett.[55]

A KMP-seknek a jászberényi szociáldemokratákkal kapcsolatban kellemetlen tapasztalataik is voltak. A helyi szociáldemokrata orientáció régebbi és szervesebben a magyar politikafejlődéshez kapcsolható, mint a moszkvai ösztönzésű kommunista párt. Jászberényben a gimnázium tanáraiból (Hajtai Ferenc, Varjas Sándor) és diákjaiból (Gyetvai János, Háy Mihály, Lévai Oszkár) 1906-ban egy baloldali kör alakult. A társaság tagjai az 1907-ben indult *Jászberény* című újság szerkesztősége körül tömörültek, amely lap 1915-ig (a szerkesztők hadba hívásáig) tematizálta a város baloldali-progresszív közvéleményét. Még 1917-ben sem voltak sehol a kommunisták, amikor Lázár Henrik,[56] a helyi munkásbiztosító igazgatója és az MSZDP jászberényi titkára megkezdte a *Jászberényi Újság* szerkesztését, ami később a jászberényi MSZDP, majd a Jászberényi Városi Tanács hivatalos

51 Sebők 2015, 297.

52 JMA s.n. s.a., Tóth-György István. In: 1133. sz. Bercsényi Miklós Úttörő Csapat Forradalmi nyomolvasói munkája. Jászberény.

53 Kiss 2006, 25.

54 A Tóth-interjú 1956, 8. egyik paratextusa 61 évesnek írja az érintettet.

55 Tóth-interjú 1956, 1–4.

56 Lázár Henrik később a Tanácsköztársaság egyik vezéralakja lett Jászberényben. Sebők 2015, 300.

közlönye lett.[57] A helyi szociáldemokraták – amellett, hogy az országos vezetés túl radikálisnak tartotta őket – több helyütt támadták a jászberényi kommunistákat, mondván, Tóthék – oroszországi „tanulmányútjuk" miatt – nem vagy félreismerik a magyar viszonyokat. Saját magukat tekintették az igazi kommunistáknak, a KMP-seket pedig „álkommunistáknak", baloldali ellenforradalmároknak.[58] Mindezekből két dolog is nyilvánvalóvá válik: a kommunizmus építésében a helyi szociáldemokraták legalább olyan elkötelezettek voltak, mint a nevükben is kommunisták, illetve ha az MKP-sek sikerrel akarták végrehajtani Moszkva utasításait, akkor ki kellett egyezniük az egyetlen, baloldalról nézve is hiteles potenciális ellenzékükkel, a szociáldemokratákkal.

8. táblázat
A jászberényi NB SZDP-s tagjainak politikai előélete

Tagok	Korábbi pártjuk
Farkas János, pártelnök	KMP
Kiss Ernő	MKP
Suba János	KMP
Iványi Pál	n. a.
Cseh Demeter	n. a.
Pfalz György	n. a.

Forrás: MNL JNSZML XVII-17. 1, 5.; Sebők 2015, 297., 300.

Amint az a *8. táblázat*ból is kitűnik, a kommunisták az országosan is alkalmazott eszközhöz: kriptokommunisták beszervezéséhez folyamodtak. A jászberényi SZDP vezetője egy tizenkilences kommunista lett (Farkas János). Suba János szintén KMP-s volt, ráadásul funkcionárius is, a 15 fős Intéző Bizottság tagja 1919-ben. Még érdekesebb Kiss Ernő esete, aki az 1945. január 8-i nemzeti bizottsági előkészítő egyeztetésen még az MKP képviseletében vett részt, de a továbbiakon már SZDP-s delegáltként. A vonatkozó információk alapján egyértelmű, hogy a helyi munkáspártok tagjai mindannyian egy bolsevik típusú rendszerátalakításban voltak érdekeltek, s az is, hogy ezen átalakítás levezénylésében a moszkvai tapasztalatokkal és összeköttetéssel rendelkező MKP-sek akarták játszani a vezető szerepet, ezért már jó előre bebiztosították baloldalon belüli hegemóniájukat. Próbálták ezt először azzal, hogy egységes munkáspártot alapítanak, majd pedig a fragmentált baloldal kívánalmának megfelelve az SZDP vezető pozíciónak megszerzésével *(8. táblázat)*.

1944. december végén tehát három párt alakult meg: az MKP, az SZDP és az FKGP.[59] Az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe sorhúzással a kisgazda Baráth Endrét küld-

57 Cseh 2015, 176.
58 Sebők 2015, 297.
59 Az FKGP megalakulását újjáalakulásnak is lehet tekinteni, hiszen a két világháború között a kormánypárt egyetlen látható ellenzéke az FKGP volt. Források híján nem lehet kimutatni az esetleges átfedé-

ték.[60] Baráth Endre 1927 és 1944 között a képviselő-testület tagja, 1930-tól az FGKP politikusa, később megyei elnöke. 1935-ben már választott képviselőként jutott be a helyi testületbe (korábban virilisként), ami azt mutatja, hogy pártpolitizálása (1933-ban indult a nemzetgyűlési választáson) rezonált a társadalom ellenzéki szegmensével. 1939-től az FGKP pótlistás képviselőjeként részt vett a nemzetgyűlés munkájában.[61]

A fenti három párt tartotta az 1945. január 8-i tanácskozást, ahol a felállítandó Nemzeti Bizottság szervezeti körvonalairól egyeztettek.[62]

A Nemzeti Bizottság

A Jászberényi Nemzeti Bizottság 1945. január 24-én alakult meg. Mivel az előzetes egyeztetésen nem tudtak megállapodni az elnök személyében, ezért ennek a kérdésnek a rendezése erre az ülésre maradt. A többségben lévő baloldaliak – értelemszerűen – az elnök szavazattöbbséggel való megválasztását javasolták, a Polgári Demokrata Párt (a továbbiakban: PDP) egyik delegáltja, Németh Ferenc viszont – kisebbségük tudatában – a kollektív vezetőség mellett érvelt, vagyis hogy a pártok vezetői felváltva elnököljenek a bizottság ülésein. Végül titkos szavazással döntöttek az elnök személyéről, ahol a papírforma valósult meg: 15 szavazattal (a három baloldali párt együtt) az MKP-s Tóth-György Istvánt választották meg a bizottság elnökéül, aki vigaszdíjként az FKGP, valamint a PDP helyi elnökeit, Baráth Endrét és Merza Istvánt javasolta alelnököknek, akiket egyhangúlag meg is választottak, a PDP-s Zámbori Pált pedig jegyzőnek.[63] A társadalomban hozzávetőlegesen egyharmados támogatottsággal rendelkező baloldali pártok[64] kétszeresen felülreprezentáltan, 60%-os többségbe kerültek az NB-ben, aminek így az elnöke is kommunista lett. A későbbiekből kiderül az elnök gyakorlati jogkörtöbblete: ő tárgyal különböző informális csatornákon az egyes hatósági szervekkel és vezetőkkel, így a szovjet városparancsnokkal is. Ezzel a kommunisták gyakorlatilag már 1945 elején átvették a hatalmat a városban, hiszen az NB jogkörét a későbbiekben kitágítóan értelmezték és olyan ügyekben is döntéseket hoztak (például lemondatá-

seket az 1945 előtti és utáni FGKP között, viszont Baráth Endre személye önmagában is sejteti a kontinuitást. De figyelembe kell venni azt is, hogy ezek a pártok jellemzően választási pártok voltak, a ciklus alatt nem fejtettek ki professzionális párttevékenységet minden településen, s csak a választási kampány alkalmával alakultak meg.

60 Tóth-interjú 1956, 17.

61 Kiss 2012, 4.

62 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 01. 08.

63 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 5–6.

64 Pontos információink nincsenek a pártok 1945 eleji támogatottságáról, viszont rendelkezésünkre állnak az 1945. novemberi választások eredményei (részletes ismertetés a későbbiekben), illetve Sárosi Zoltán szóbeli közlése (tartalmilag idézi Nagy–Tóth 1970, 26.), miszerint 1945. január elején 37, a hónap végére száznál több tagja volt az MKP-nek, az FKGP viszont jóval nagyobb taglétszámmal rendelkezett. Mindezen adatokból (vissza)következtetve biztonsággal állítható, hogy a baloldali-kommunista kisebbség az egyenlő kvótaelv alapján szerveződő NB-ben többséggé transzformálódott.

sok), amelyekben való eljárásra nem volt törvényi felhatalmazása a bizottságnak. A három baloldali párt kapcsán azért is lehet összefoglaló kategóriaként kommunistákról beszélni, mivel az SZDP-tagok közül kettő bizonyíthatóan kommunista volt, a közös pártalapítási terv pedig a többi szociáldemokrata elköteleződéséről ad hírt, de azért is, mert Tóth-György István maga írta visszaemlékezésében, hogy ő agitálta Szarvas Ferencet a Nemzeti Parasztpárt (a továbbiakban: NPP) helyi szervezetének megalapítására,[65] amely párt orientációja szintén nem kérdéses *(9. táblázat)*.

9. táblázat
A Jászberényi Nemzeti Bizottság tagjai 1945. január 24. – február 19.

Pártok	Tagok	részarány	
MKP	Tóth-György István, pártelnök Tóth Mihály Vasas Márton Pokorny Gusztáv Vass János	20%	60%
SZDP	Farkas János, pártelnök Iványi Pál Cseh Demeter Kiss Ernő Suba János	20%	
NPP	Szarvas Ferenc, pártelnök Badari Imre Szappanos János Oláh János Mizsei András	20%	
FKGP	Baráth Endre, pártelnök Árva József Friedvalszky Béla Sárközy Imre Baráth János	20%	40%
PDP	Merza István, pártelnök Németh Ferenc Válenti Demeter Nyitó József Zámbori Pál	20%	

Forrás: MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 5.

Németh Ferenc (PDP) javaslatára egy sajátos jászberényi intézmény jött létre az NB-n belül: az elnöki tanács. Ennek a „bizottság a bizottságban" testületnek az öt pártelnök lett a tagja, jogköreiben pedig a törvény-előkészítő bizottságok és a végrehajtó hatalom kompetenciái egyesültek. Feladata a bizottság elé kerülő ügyek összeállítása és a halasztást nem tűrő ügyekben való eljárás volt. Az ilyen intézkedésekről utólag be

65 *Tóth-György István visszaemlékezése.* Idézi Nagy–Tóth 1970, 27.

kellett számolnia a bizottságnak, bár az nem volt tisztázva, hogy ezek megerősítéséhez a bizottság utólagos beleegyezése szükséges-e.[66] Az elnöki tanács az üléseit a Városháza kistanácstermében tartotta.[67] A pártelnökök közötti viszony megromlásával azonban ezek az ülések sorra elmaradtak.

Az első ülésen kijelölték az NB két legfontosabb feladatkörét, amely tökéletesen szimbolizálta az NB későbbi tevékenységének kettősségét. Az első feladatkör a karhatalom megtisztítása volt, a másik pedig a városi közmunka megszervezése.[68] Két apró részterület, amely magában foglalta az elkövetkező évek ellentmondásos politizálását is. A karhatalom átszervezése az „őrségváltás" első lépését jelentette, amelyet továbbiak követtek a teljes hatalom- és elitváltásig. A közmunkára vonatkozó javaslatokkal pedig az NB elsődleges rendeltetését töltötték volna be: a városi élet újraindítását, a káreltakarítás és az újjáépítés lebonyolítását. A későbbiekben, mint látni fogjuk, az NB energiáinak nagy részét a pozíciócserék kötötték le, vagyis a hatalomváltás előkészítése.

Állandó problémát jelentett az NB legitim hatóságként való elismertetése. Már az első ülésen kibontakozott egy olyan igény, amely mentelmijog-szerűen arra irányult, hogy a bizottság tagjainak ne kelljen közmunkát végezniük, mert akkor nem tudják ellátni hivatalos teendőiket. Tóth-György ezt egy NB-tagsági igazolvány kiállításával kívánta megoldani.[69] A következő – elnöki tanácsi – ülésen pedig az merült fel, hogy ha az NB elnöke el akar járni valamilyen ügyben, például felkeresne egy vállalatot vagy egy másik hatóságot, akkor hogyan bizonyítsa az illetékességét. Erre egy NB-igazolvány mint hatósági jelvény kiállítását javasolták.[70]

Baráth Endre (FKGP) NB-tagsága főispánná való kinevezésével megszűnt, helyét – alelnökként is – Sárközy Sándor foglalta el.[71] Tóth-György István (MKP) helyére pedig – miután betöltötte a polgármesteri állást – Csík Pétert delegálta a pártja. Az új elnök Farkas János (SZDP) személyében ismét egy tizenkilences kommunista lett.[72]

Az Igazoló Bizottság tagjait a főispán sorsolta ki, minden NB-delegációból egy főt. Ennek megfelelően a bizottság tagjai a következők lettek: Baráth Endre (FKGP), Tóth-György István (MKP), Suba János (SZDP), Szarvas Ferenc (NPP), Merza István (PDP). A testület még fel sem állt, Baráth tagsága már meg is szűnt a főispáni tisztéből fakadó összeférhetetlenség miatt.[73] Hasonlóképpen ebből a bizottságból is távozott Tóth-György, miután polgármesterré tették.

Az NB létszámának csökkentését a képviselő-testület megalakításának elhatározását követően (1945. március 2.) döntötték el. Az új bizottság pártonként 3-3 delegált-

66 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 7. 1945. 01. 24.
67 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 7. 1945. 01. 24.
68 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 8. 1945. 01. 24.
69 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 7. 1945. 01. 24.
70 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 9. 1945. 01. 28.
71 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 23. 1945. 02. 20.
72 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 69. 1945. 05. 07.
73 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 23. 1945. 02. 20.

ból, összesen 15 főből állt. A létszámcsökkentés akkor következett be, amikor a képviselő-testület elkezdte a munkáját.[74]

Hiába képviselte a nemzeti jobbközép a jászberényi társadalom 70%-át, és jelentett volna valódi, demokratikus alternatívát, a helyi viszonyoktól független tényezők (szovjet megszállási zóna, a szovjet hadsereg közvetlen jelenléte a városban) a kommunistáknak és kádereiknek kedveztek.

Őrségváltás

A rendőrség megszervezése

Már az első nemzeti bizottsági ülésen szóba került a karhatalom rendezésének kérdése. Tóth-György István elfogadhatatlannak tartotta a karhatalom akkori összetételét, ahogyan ő fogalmazott: „A karhatalom személyzete is olyan, hogy az kritika tárgyává tehető, olyan elemek foglalnak abban helyet, kiknek helye nem ott volna."[75]A kommunistáknak alapvető célja volt a hatósági pozíciók megszerzése, a hivatalok személyi összetételének számukra kedvező módosítása. Ehhez kezdetben az NB volt az egyetlen eszközük, amit elsősorban nem a városi élet újjászervezésére akartak felhasználni, hanem a közigazgatásra kifejtendő nyomásgyakorlásra és az egyes hivatalok, személyek befolyásolására. Az NB által – alulról – megszervezett rendőrség civil emberekből civil emberek vezetésével történt, amivel a csendőrséget akarták felváltani mindaddig, amíg központilag, a Belügyminisztériumból vezérelve meg nem történik a karhatalmi infrastruktúra kialakítása. Ezt a hatóságot Polgári Rendőrségnek hívták, de legtöbbször csak rendőrségként hivatkoztak rá (szemben az úgynevezett „fehérszalagos" polgárőrséggel, amelynek a közmunka ellenőrzése volt a feladata).

A városi közmunka és a rendőrség megszervezése kezdetben szorosan összefüggött egymással, hiszen a közmunka lebonyolítása a rendőrség hatáskörébe tartozott. Az NB ezért ezt a két ügyet rendszerint együtt tárgyalta, de az őrségváltás igényéből kifolyólag az egészből mindig az lett, hogy a közmunka kérdését pihentették, és kizárólag a rendőrség személycseréiről és vezetőváltásáról egyeztettek.

A rendőrség mihamarabbi átszervezése, vagyis a kommunisták által is elfogadható személyekkel való feltöltése, valamint a közmunka kivétele a rendőrség feladatai közül azért is vált egyre égetőbb feladattá, mert amíg nem volt a városnak ütőképes karhatalma, addig a szovjet katonák érezték feladatuknak a városban való járőrözést és rendfenntartást, ami a lakosság visszatetszését váltotta ki.

74 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 02./5.
75 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 8. 1945. 01. 24.

A rendőrség átszervezésével a bizottság dr. Gerendássy János tiszti ügyészt bízta meg polgári állásának megtartása mellett,[76] helyettesének pedig Keszthelyi Rezsőt jelölték.[77]A kihágási ügyek felelőse dr. Molnár György lett.[78]

A kültelki polgárőrség megszervezését először Baráth Endre hozta szóba, de egyúttal javasolta, hogy ez ne fegyveres testület legyen.[79] Gerendássy viszont éppen azt kérte, hogy a karhatalom létszámának növelése mellett a tanyákon szolgálatot teljesítőket is lássák el fegyverrel.[80]

1945. április 21-én érkezett a városba a megyei rendőrfőkapitány, hogy megszervezze Jászberényben is a Belügyminisztériumból központilag irányított rendőrséget. A főkapitány az NB ülésén tartott előadását történelemértelmezéssel kezdte, amelyben már csak úgy hemzsegtek a vulgármarxista toposzok.[81] Világossá tette, hogy a rendőrség is a politikai leszámolás jegyében fogant. Nyíltan ki lett mondva, hogy ez a törvények és a rendőrség legfőbb feladata.

> „A vezetőkkel szemben nem lesz könyörületes, de a kisemberekkel szemben belátást fog gyakorolni. A megtévedt kisembereket kikapcsolja a nemzet életéből, *internáló táborba* fogja elhelyezni. Azokat azonban, akik zöld lepelt vontak ezek szeme elé, azokat könyörtelenül *ki fogja irtani*."[82] (Kiemelések tőlem – Cs. D.)

A rendőrség szervezeti felépítésének (50 gyalogos és 10 lovas rendőr) ismertetése még riasztóbb képet fest.

> „A városi rendőrséghez szükséges [egy] rendőrkapitány. Nem szükséges, hogy végzett ember legyen. Lesz politikai osztály, vezetőj[ének] politikailag igen művelt embernek kell lennie. [...] Az őrszemélyzethez fiatal parasztgyerekeket kell felvenni, és ezekből kell kinevelni az igazi rendőrt."[83]

A tartótisztek elvárt „politikai műveltsége" alatt azt kell érteni, hogy ismerniük kellett a Kommunista Párt mindenkori álláspontját a tisztogatás mértékét illetően. Rendőröknek olyan személyeket válogattak, mint a szélsőséges szervezetek általában:

76 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 10. 1945. 01. 28.
77 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 13. 1945. 01. 31.
78 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 15. 1945. 02. 07.
79 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 16. 1945. 02. 07.
80 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 26. 1945. 02. 20.
81 „Ha a magyarság történelmét vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a magyarság két rétege egymástól elhidegült. A vezető társadalmi réteg elhidegült a munkás rétegtől. A munkás réteg pedig elhidegült azért, mert az ott lévő magyarság széles rétege, bármennyire szeretett volna a kultúra fokán emelkedni, nem találta meg az odasegítő kezet, az odavezető utat. [...] Emiatt került a nemzet 1914-ben a német hódító karjába. Belementünk ebbe a háborúba, amit el kellett veszítenünk, mert az egész európai közvélemény ellene volt. El kellett veszítenünk, mert a munkásság el volt hidegülve. El kellett veszítenünk, mert nem volt számára hely." MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 61. 1945. 04. 21.
82 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 61. 1945. 04. 21.
83 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 61. 1945. 04. 21.

fiatal nélkülözőket, akik identitást és egzisztenciát kapva bevethetők voltak az állami presszió eszközeiként.

A Polgári Rendőrséget feloszlatta, aminek átszervezésével annak vezetőjét, Gerendássyt bízta meg.

A közigazgatás megtisztítása és megkettőzése – az 'árnyék-nómenklatúra'

Az őrségváltás több módon történt. Legfontosabb módszer az intézmények megszállása volt. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy egyes hivatalok hatósági jogkörét nem vagy alig kérdőjelezték meg, viszont saját embereikkel töltötték fel azokat. Ahol a hivatali elmozdítás nem volt lehetséges vagy időszerű, oda politikai megfigyelőket küldtek, ami a közigazgatás megkettőzését jelentette. Ezt a hatalomtechnikai megoldást 'árnyék-nómenklatúrának' neveztem el.

Az első politikai megfigyelői státusz létrehozását Farkas János (SZDP) javasolta, aki Gerendássy János rendőrségi átszervező mellé akart saját pártjából egy politikai megfigyelőt küldeni Kiss Ernő (korábbi MKP-tag) személyében. Kezdetben heves vita bontakozott ki e kérdés fölött, ahol az FGKP és a PDP egységes álláspontot képviselt, a baloldal viszont megosztott volt, ezért első körben nem is sikerült megegyezésre jutni.[84] Jól mutatja a baloldali többség parlamentarizmushoz való hozzáállását, hogy amikor megvolt a többségük valamilyen javaslat elfogadásához, akkor az MKP-s elnök egyből szavazást rendelt el, viszont amikor ez kérdéses volt, egy következő ülésre halasztották a döntést. Azon – hosszas polémia után – Tóth-György Istvánt választották meg politikai megfigyelőnek.[85]

A következő NB-kinevezett Kiss Ernő volt, akit a közmunka megszervezéséért felelős fehér szalagos polgárőrség élére delegált a bizottság.[86] Ez tekinthető Kiss kárpótlásának is a rendőrségi fiaskó után, de az mindenképpen látszik, hogy Kiss fontos volt a kommunistáknak, és megbízhatónak tartották. A közellátási tisztviselők fölé és a polgármester mellé is akartak rendelni egy személyt, viszont az igazoló bizottsági eljárások megindulása miatt ezt levették a napirendről.[87]

Az NB – kommunista javaslatra – folyamatosan terjesztette ki a jogkörét azzal, hogy kompetenciákat csoportosított át a Polgármesteri Hivataltól. A hatásköri túlterpeszkedés első lépése az ellenjegyzési jog bevezetése volt, aminek értelmében az új személyi igazolványok csak úgy váltak érvényessé, ha a polgármesteren kívül az NB elnöke vagy valamelyik alelnöke is ellátta hitelesítő aláírásával.[88] Követelték, hogy a „közszolgálati állások betöltésénél kérje ki a Polgármesteri Hivatal, s általában minden hivatal a Nemzeti Bizottság álláspontját", majd cinikusan megjegyezték, hogy az

84 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 12. 1945. 01. 29.
85 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 14. 1945. 01. 31.
86 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 17. 1945. 02. 07.
87 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 27. 1945. 02. 20.
88 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 14. 1945. 01. 31.

NB „ilyen ügyekben úgyis esetenként eljár".[89] Németh Ferenc (PDP) indítványozta, hogy a „hivatali tisztségviselők titoktartási kötelezettségükre tekintet nélkül tartozzanak a hozzájuk [intézett] kérdésekre válaszolni".[90] A kölcsönös bizalmatlanság légköre abból is látszik, hogy a nem-kommunista bizottsági tagok is szerették volna maguk alá rendelni a városi hatóságokat. Később már nemcsak a városi közigazgatást, hanem a központi hatáskörbe tartozó helyi szerveket is presszionálták. A jászberényi kiegészítő hadparancsnokság éléről eltávolították Bándy Józsefet, s helyére Dósa Pált nevezték ki. A Bándy ellen felhozott vádak a következők voltak: „tiszta német származású. Múltja közismerten fasiszta és németbarát."[91] Különös optikája van a „fasisztázásnak" aközben, hogy az illetőt a származása alapján bélyegzik meg. A vezetőcsere nem volt elég, a teljes személyzet átvilágítását – a gyakorlatban: koholt vádak gyűjtését – javasolták.

A polgármester lemondatása (bővebben lásd lentebb) után már jóval bátrabb volt az MKP, s egy komplett javaslatcsomagot készített a politikai ellenfelekkel való leszámolásra és a közigazgatásból való eltávolításukra.

> „1. Kerestessék meg a polgári rendőrség, hogy a nácikkal távozott és azóta ide visszatért egyének sürgősen nyilvántartásba veendők, akikről pedig megállapítást nyer, hogy múltért hibásak, népellenesek voltak és reakciósnak nevezhetők, azonnal internálandók.
> 2. A közigazgatásnál s általában mindenütt azok, akikről megállapítható, hogy a nyilasokkal tartottak, a németeket dédelgették a Vörös Hadsereg bevonulása után is tétlenkedtek, szabotáltak, akár gyöngeségből, akár reakciós gondolkodásuknál fogva, azokat félre kell állítani, s helyükre [a Nemzeti Bizottság] demokratikus, megbízható egyéneket állítson. [...]
> 3. A földreform gyors keresztül vitele érdekében a párt szükségesnek tartja a Telekkönyvi Hivatalhoz új és demokratikusan gondolkodó telekkönyvvezetőt beállítani. [...]
> 7. Mondja ki a Nemzeti Bizottság, hogy addig míg illetékes szervek másként nem intézkednek, a Nemzeti Bizottság eltekint a közigazgatásba beállítottak képesítésétől indokolt esetekben."[92]

Az idézett forrásrészletből kitűnik, hogy a kommunisták már 1945 telén és kora tavaszán minden lehetőséget megragadtak a közigazgatási fluktuáció mesterséges előidézésére és felgyorsítására. Mint azt később látni fogjuk, a reakciós kategória jogilag igen homályos megfogalmazásának az lett a következménye, hogy a kommunistákkal feltöltött hatóságok szereplői a maguk jog- és igazságérzetére hagyatkozva állapíthatták meg valakinek a népellenességét, ami lehetett pusztán annyi, hogy csendőrként szolgált vagy a volt polgármester alkalmazottjaként tevékenykedett. Ezek az ismérvek a Városháza összes 1945 előtt munkaviszonyba kezdett dolgozójára érvényesek voltak. A legszemléletesebb javaslat a 7. pont, ahol a végzettségbeli – szükségszerű – előírásokat értelmezték rugalmasan a kommunisták. Erre azért volt

89 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 12./4.
90 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 49. 1945. 03. 20.
91 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 10./3.
92 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 54. 1945. 04. 03.

szükség, mert a sok kompetens személy elküldésének következtében az adott munka elvégzésére alkalmas káderekben hiányt szenvedett a párt, s e kiskapu lehetővé tette a pozíciók gyors feltöltését.

A polgármester elmozdítása

Alig több mint egy hónapja működött a Nemzeti Bizottság, amikor a közigazgatás „megtisztítását" összekötötték a polgármester lemondatására irányuló nyomásgyakorlással. A kommunisták érvelésében a „fejétől bűzlik a hal" motívum jelent meg, míg a valós indok Pénzes Sándor polgármester és hivatalának erőközpontként való működése volt. Ő és tisztikara volt az utolsó és egyetlen legitimen megválasztott, illetve kinevezett grémium a városban, s miután a kommunisták mindinkább kimutatták a foguk fehérjét, mások számára is szimpatikusabbá vált. A korábban Apponyi-párti, helyi MÉP-elnök, Pénzes Sándor könnyű célpontnak bizonyult, ezért először őt vették célkeresztbe.

Pénzes Sándor 1883-ban született jászberényi földbirtokos, politizáló családban (apja városi tanácsos volt). Jogi tanulmányait Budapesten, Berlinben és Kolozsvárott végezte, majd Marosvásárhelyen ügyvédi képesítést nyert. Jászberényben ügyvédi irodát nyitott, majd 1914-től polgármesterré választásáig (1940) 26 évig töltötte be a város tiszti főügyészi állását. Az Apponyi-párt tagja, a NEP egyik alelnöke és a MÉP városi vezetője volt. A németek távozásakor a helyén maradt, s bevárta a szovjet csapatok érkezését.[93] Az NB már az egyeztető ülésén felvetette az eltávolításának kérdését, amit akkor elnapoltak.[94]

A polgármester elmozdításának forrásait feldolgozva egy tragikomikus dráma bontakozik ki a szemünk előtt, amelynek komikumát a jogilag értelmezhetetlen érvek és vádak, tragédiáját pedig a meghurcolt emberek sorsa jelenti.

> Vass János (MKP):
> „A városháza a *reakciós elemek gyűjtőhelye és búvóhelye*, innen kelnek szárnyra a *legfantasztikusabb rémhírek*, amelyek a németekkel kapcsolatosak. Mindezideig tűrtük, hogy ezeknek az eljárásoknak vége lesz és *megértik az idők szavát*, hogy a *demokratikus átalakulásnak be kell következnie. Fasisztamentes városházát akarunk.*[...] A polgármester, akinek égisze alatt történik mindez, a polgármesteri állástól mentessék fel és a polgármesteri teendők ellátásával nyomban mást bízzanak meg."[95] (Kiemelések tőlem – Cs. D.)

A dráma megértéséhez meg kell fejteni a szereplők által használt nyelvet, dekódolni kell a szituatív valóságban evidens, történeti távlatban viszont magyarázatra szoruló utalásokat, referenciapontokat. A kommunisták a politikai ellenfeleikre a következő becsmérlő jelzőket használták: „fasiszták", „reakciósok", „oda nem illők", „nem megfelelők" – súlyosságukat tekintve csökkenő sorrendben. Kik kaphatták meg ezt a bélyeget?

93 Sugárné 2003, 181.
94 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 01. 08.
95 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 01./2.

Amint azt az idézett szövegrész is mutatja, bárki, aki 1945 előtt közhivatalt viselt. Vass szerint a Városháza a reakciósok, fasiszták búvóhelye. 1945-ben a Polgármesteri Hivatal egyetlen új alkalmazottat nem vett fel, csak elbocsátott, a tisztikarba csak egy új személy, az NB által megválasztott Koncsek János került. Vagyis a „búvóhely" metaforának csak úgy van értelme, ha mindenkit, aki 1945 előtt is hivatalnok volt, fasisztának tekintettek. A „legfantasztikusabb rémhírek" alatt azokat a híreszteléseket értette Vass, amely szerint a németek visszajönnek, és megbüntetik azokat, akik lepaktáltak az oroszokkal stb. Visszatérő motívum a kommunisták érvelésében az „idők szavára", vagyis a történelmi szükségszerűségre való hivatkozás is, amivel saját törekvéseiket igyekeztek legitimálni.

> Merza István (PDP):
> „A háborús fejlemények a polgármestert teljesen igénybe vették, s az oka annak, hogy nem avatkozhatott kellő mértékben bele a városháza életébe. Egyébként is *a Nemzeti Bizottság nem bír hatáskörrel* ezen kérdés megoldására, *bízzuk* azt a *képviselőtestületre.*"[96] (Kiemelések tőlem – Cs. D.)

Merza, talán a kommunistáktól való félelmében, talán valós megértésből, együttérzést tanúsított a „vádlott" iránt. Mondandójának magva az volt, hogy a polgármester-választás a hatályos községi törvény szerint a képviselő-testület kompetenciái közé tartozik, erre nincs joga az NB-nek. Első ránézésre szembetűnő a különbség a két megközelítési mód között: amíg Vass hosszasan moralizált és vádolt, addig Merza egy rövid félmondattal semlegesítette az érvelést, mondván, az irreleváns.

> Farkas János (SZDP):
> „Nem lehet elodázni ezen kérdést. *Mindenütt intenzívebben folynak már a munkák.* Teljesen indokolt Vass János indítványa, mert a polgármester a mindenkori rendszer kiszolgálója volt."[97] (Kiemelés tőlem – Cs. D.)

Bár a polgármester eltávolítása kezdeti célja volt a kommunistáknak, az ügy aktualitásával kapcsolatban Farkas szólta el magát. A kiemelt rész arra utal, hogy más településeken már elmozdították az 1945 előtti tisztikart. Elindult tehát egy sajátos teljesítési verseny a települési MKP alapszervezetek között, hogy melyik tudja gyorsabban az őrségváltást levezényelni, amiben Jászberény sem akart lemaradni.

> Németh Ferenc (PDP):
> „a miniszterelnök Szegeden elmondott beszédében szabályozta a Nemzeti Bizottságok hatáskörét. A bizottság ebben a kérdésben nem dönthet, arra nem jogosult, saját hatáskörben a polgármestert el nem küldhetjük."[98]

96 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 01./2.
97 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 01./2.
98 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 01./2.

Sárközy Imre (FKGP):
„addig nem lehet elbocsátani egyébként sem a polgármestert, míg az igazoló bizottsági eljáráson keresztül nem esett, különben [is] a bizottság nem bír hatáskörrel a kérdés megoldására."[99]

Utóbbiak csak megerősítették, kiegészítették Merza azonnali precíz helyzetértékelését. Ezenfelül az FKGP és a PDP képviselői jelezték, hogy nem kívánnak részt venni a határozathozatali eljárásban.

Farkas János (SZDP):
„Minden párt azt hangoztatja, hogy demokratikus munkát akarunk végezni. Így teljesen érthetetlennek tartom, hogy akkor egyesek most a szavazáson nem kívánnak részt venni. A régi rendszer emberei itt tovább helyet nem foglalhatnak."[100]

Merza István (PDP):
„nem a polgármesteri állás betöltése mellett foglalt[unk] állást, hanem nem rendelkezünk jogi alappal ezen kérdés megoldására."[101]

Farkas a demokratikus kötelességtudattal zsarolta a jobboldali képviselőket, láthatóan nem ismerve a tartózkodás jogi fogalmát és politikai funkcióját. Az érintettekben visszatetszést kelthetett, hogy egy tizenkilences kommunista oktassa ki őket a demokráciáról. Merza még zárásként leszögezte, hogy esetükben nem politikai elköteleződésről, hanem jogi szakvéleményről van szó. A szavazást megejtették, és a várható eredmény született: a baloldaliak a polgármester lemondatása mellett szavaztak, a nemzeti jobbközéphez tartozók pedig tartózkodtak. A helyzet feszültségét jelzi, hogy először közli a jegyzőkönyv név szerint a szavazás eredményét. Hasonlóképpen szavaztak arról is, hogy betöltsék-e az így „megüresedő" állást. A háromfős kijelölő bizottság Tóth-György Istvánt, az NB elnökét jelölte, aki ezt el is fogadta.

A történet azonban ezután sem ért nyugvópontra, további érdekes látószögek kerültek napvilágra.

Vass János (MKP):
„Nem érdekel, hogy a két párt miért nem vett részt a szavazásban, nem érdekel, hogy vállalják-e a felelősséget, vagy sem. Teljesen érthetetlen ezen munkájuk, eljárásuk akkor, amikor az orosz hadsereg itt van."[102]

A keresetlen szavakkal induló felszólalás az addigi kommunista megnyilatkozásokhoz képest a politikusi érvkészletet radikálisan új elemmel gazdagította. Februárig egyszer sem fordult elő, hogy ilyen nyers őszinteséggel és pragmatizmussal reflektáltak volna a

99 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 01./2.
100 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 01./2.
101 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 01./2.
102 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 01./3.

szovjet jelenlétre. A kötelező közhelyek elhangoztak, rendkívül körültekintő és tapintatos volt mindig az említésük, de ilyen nyíltan nem utaltak a szovjet hadsereg pressziós jellegére. Lehet ezt úgy is értelmezni, mint fenyegetést, de úgy is, mint a realitások tudatosítását.

A következő hetekben felgyorsultak az események. Egymást érték a főispáni leiratok, megsemmisítő végzések és az erre születő, igencsak sajátos nemzeti bizottsági reakciók. A kisgazdák a főispánhoz fellebbeztek a polgármester-választás ügyében. Március 10-én tárgyalta az NB a főispán leiratát, amelyben „arról értesíti a Nemzeti Bizottságot, hogy értesülései szerint olyan ügyekben tesz intézkedést, amelyek elintézése más hatóságok jogkörébe tartozik, és olyan intézkedéseket tesz, amelyek a Nemzeti Bizottság *hatáskörébe nem tartoznak. A belső rend és a jogbiztonság érdekében* felhívja a Nemzeti Bizottság figyelmét arra, hogy *nem ügyintéző hatósági szerv* és a 14/945. sz. M. E. rendelet 3. §-a értelmében a közigazgatási szervezetbe nem illeszkedhetnek be. Ugyancsak hatáskörét lépik túl a Nemzeti Bizottságok, amikor tisztviselői állások betöltése körül járnak el".[103] (Kiemelések tőlem –Cs. D.)

Kiss Ernő (SZDP) véleménye szerint „a főispán által elfoglalt álláspont nem felel meg a kormány mai felfogásának és a demokratikus szellemeknek [sic!] sem". Megítélése szerint az NB azért jogosult „a demokratikus irányzatnak meg nem felelő"[104] tisztségviselők elmozdítására, mert még nem volt képviselő-testület. Merza István rögzítette, hogy „nem érzi magát hivatottnak arra, hogy kritikát gyakoroljon felettes hatóságának intézkedése felett".[105] Itt csapott össze először nyilvánosan a jogászias és a jogon kívüli hatalomgyakorlást akaró érvelés. Az NB baloldali többsége határozatilag nem vette tudomásul a főispáni leiratot és döntését megküldte a Belügyminisztériumnak is.

A kommunisták nyomásgyakorlása sikerrel járt, a polgármester beadta a lemondását, amit az április 3-i NB-ülésen ismertetett az elnök. Tóth-György István április 4-én foglalta el a hivatalát. Az FKGP újból fellebbezett, mire az alispán a polgármester-választást megsemmisítette. Jogi indoklása szerint az előző polgármester lemondása nem volt törvény szerinti, ezért a helyette való választás sem volt az. A probléma az volt, hogy az NB már akkor betöltötte a polgármesteri állást Tóth-Györggyel, amikor Pénzes még nem mondott le. Utóbbi fellebbezett a lemondatása ellen, majd később – feltehetően ismételt nyomásgyakorlásra – bejelentette, hogy rendelkezésre bocsátja a hivatalát. Ezt azonban nem tekintette törvényes lemondásnak a vármegye, és az egész eljárást megsemmisítette.[106] A leiratra jogilag értelmezhetetlen sértegetések hangoztak el a kommunisták részéről.

> Csík Péter (MKP):
> „*Reakciós papírronggyal* nem érdemes foglalkozni. Indítványozom: Ne vegyük tudomásul."
>
> Kiss Ernő (SZDP):
> „Az alispáni leiratot nem vehetjük tudomásul, mert az teljesen a főispáni leiraton alapul."

103 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 10./1.
104 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 10./1
105 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 10./1.
106 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 67. 1945. 05. 03.

Vass János (MKP):
„Ismerjük már ezt a *komolytalan levelezést.* Most ezt folytatja az alispán is. Ezeknek a *komolytalan embereknek* az eljárását nem vesszük tudomásul."[107] (Kiemelések tőlem – Cs. D.)

A reakciókból egyértelműen látszik, hogy a kommunisták nem is akartak együttműködni a vármegyei hatósággal vagy betartani a hatályos jogszabályokat. Érzékelték, hogy mozgásterük a szovjet jelenlét miatt jelentősen kitágult, és láthatóan úgy voltak vele, elmennek a határig, hogy a lehető legtöbbet hozzák ki a jelenlegi helyzetből. Feltehetően értették a főispán és az alispán kifogásait, elvégre Kiss Ernő és Csík Péter doktori fokozattal is rendelkezett, esetükben nem lehet az alacsony kvalifikáltsággal magyarázni reakcióik bárdolatlanságát és szakmaiatlanságát.

Merza István (PDP):
„Ha van egy *elismert kormányunk,* akinek a főispán és alispán *kinevezett személyei,* akkor nem helyezkedhetünk olyan álláspontra, hogy egy *felsőbb hatóság* rendelkezését nem veszszük tudomásul. […] ha a határozatokkal nem vagyunk megelégedve, akkor éljünk a *fellebbezéssel*."[108] (Kiemelések tőlem – Cs. D.)

Merza István (PDP) egy utolsó, reményvesztett próbálkozást tett, hogy jobb belátásra térítse a saját hatalmuktól megrészegült bizottsági társait, de hiába. A baloldali többség azt a határozatot fogadta el, hogy nem veszik tudomásul az alispán leiratát és fellebbeznek ellene.

Az alispán május 3-án érkezett a városba egy békítő nemzeti bizottsági ülésre, ahol először dióhéjban összefoglalta a vármegye jogi kifogásait, majd morális jó tanácsokkal látta el a bizottság tagjait. Például, hogy ne fasisztázzanak le mindenkit úton-útfélen,[109] s hogy a vezetéshez nem elég forradalmi lelkület, szakértelem is kellene hozzá.[110] Viszont mivel Pénzes Sándor már kérte a nyugdíjazását,[111] és még nem volt megalakítva a képviselő-testület, az alispán a kész helyzetre nem talált jobb megoldást, mint hogy ismételjék meg a polgármester-választást. A kommunistáknak ez valóban a diadal napja volt: 10%-os társadalmi bázisukkal legyőzték a Kisgazdapártot és a vármegyét is. Az NB ezúttal már egyhangúan megválasztotta Tóth-György Istvánt polgármesternek.[112] Jászberény is belecsúszott a szervezett kisebbség uralmába.

107 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 62. 1945. 04. 21.
108 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 62. 1945. 04. 21.
109 „De viszont ne süssük rá kellő ténybeli alap nélkül senkire, hogy fasiszta. […] Ehhez ténybeli alap kell! Ily kifejezés használata ma már ténybeli alap nélkül becsületsértő, büntetőtörvénykönyvbe ütköző." MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 67. 1945. 05. 03.
110 „Azt se gondolják, hogy baj az, ha hozzáértő ember áll azon a ponton." MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 67. 1945. 05. 03.
111 Pénzest 1945-ben letartóztatták, majd az 1947-es tárgyalásán a szolnoki népbíróság felmentette. Sugárné 2003, 181.
112 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 68. 1945. 05. 03.

A képviselő-testület összehívása

1945 elejétől kezdve az egyetlen rendszeresen ülésező hatósági szerv a nem reprezentatív alapon megalakított Nemzeti Bizottság volt. Jogkörén, mint még látni fogjuk, sokszor túlterjeszkedett, de a tagjai azzal is tisztában voltak, hogy sokáig nem tartható fenn az az állapot, hogy legitim önkormányzat nélkül működjön a város. Ezért Németh Ferenc (PDP) még 1945 februárjában javasolta a képviselő-testület összehívását. Farkas János (SZDP) az indítvány ellen foglalt állást, mondván, a képviselő-testület nem volna más, mint egy kibővített Nemzeti Bizottság. Látható, hogy nem is gondolt a szabályos népképviseleti választás megtartására, mert akkor nyilvánvalóvá váltak volna a pártok közötti erőviszonyok és leképeződött volna a valós társadalmi akarat. Tóth Mihály (MKP) is ellenezte a képviselő-testület összehívását arra hivatkozva, hogy a városi tisztségviselők hivatalból is tagjai lettek volna a testületnek, így addig, amíg nem estek át az igazolóbizottsági eljáráson, megítélése szerint nem minősültek megbízható személynek. A kommunisták tehát meg kívánták őrizni kivételes hatósági szerepkörüket, amit a közjogilag nehezen meghatározható – így nehezen ellenőrizhető vagy felelősségre vonható – Nemzeti Bizottságon keresztül gyakoroltak. A szavazás igen érdekesen alakult, mert 11-en az összehívás mellett, 12-en az ellen foglaltak állást, vagyis két fő átszavazott a baloldalról, mert az ülésen nem jelent meg Merza István PDP-elnök (és Kiss Ernő SZDP-elnök sem).[113]

A polgármester lemondatásának határozatba foglalása (1945. március 1.) után ezúttal már a kommunisták vetették fel a képviselő-testület összehívásának kérdését. Szabad választásokra senki sem gondolt, meglepő módon még a PDP-s és FKGP-s képviselők[114] sem (utóbbiaknak pedig elemi érdekük lett volna, hogy nyilvánvalóvá váljon a társadalmi többségük). A kommunisták minden pártból ugyanannyi képviselő küldését javasolták, míg Merza István (PDP) a párttagság arányában alakította volna ki a képviselő-testületet. A baloldali többség – természetesen – a kommunista javaslatot fogadta el,[115] hiszen – a visszaemlékezésekből tudjuk, hogy – az FKGP-nek sokszorta nagyobb taglétszáma volt, mint az összes többi pártnak együttvéve.

Sárközy Sándor (FKGP) és párttársai fellebbeztek a főispánnál és a Belügyminisztériumnál is. Az alispáni és a főispáni leiratot az április 3-i ülésen vitatták meg. A főispán szerint „az új képviselő-testületben a társadalmi rétegeknek arányos képviseletet kell nyerni. Felkéri a Nemzeti Bizottságot, hogy kérje be az egyes pártok taglistáját, és az új képviselő-testületet a nyilvántartott tagok számának arányában alakítsa újjá".[116] Jogilag értelmezhetetlen reakciók születtek a kommunisták részéről, mint például Vas János (MKP) indítványa, hogy „ne vegyék tudomásul a főispán intézkedését mint komolytalant".[117] Merza István (PDP) csak annyit mondott, hogy „a felsőbb hatóságok intézkedéseit nem lehet tudomásul nem venni. […] ha a bizottság sérelmesnek vagy tévesnek tartja, forduljon a fel-

113 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 25. 1945. 02. 20.
114 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 25. 1945. 02. 20.
115 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 1945. 03. 02./4–5.
116 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 52. 1945. 04. 03.
117 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 52. 1945. 04. 03.

sőbb hatósághoz döntésért, s addig tartsa függőben az elintézést. A maga részéről is a rendeletet úgy értelmezi, hogy arányos képviseletet nyerjenek a pártok a képviselő-testületben."[118]

A kommunisták polgármester-választásnál aratott győzelme előrevetítette, hogy a képviselő-testületet is az ő igényeik szerint hívják majd össze. A 70 fős képviselő-testület először 1945. június 16-án ült össze, amiben minden párt 14 fővel képviseltethette magát.

A társadalom visszajelzései – az 1945-ös és az 1947-es választások

A jászberényiek két választáson mondhattak véleményt az épülő új rendszerről, és mindkét alkalommal egyértelmű üzenet született. Az új választójogi törvény alapján minden 20. évét betöltött magyar állampolgár titkosan szavazhatott, kivéve a feloszlatott jobboldali pártok vezetőit, a népbírósági eljárás alatt állókat, a volt SS-katonákat és az internáltakat.[119] Jászberényben a választásra jogosultak száma 20 085 fő volt, akik közül 17 191 személy (85,59%) ment el szavazni[120] *(10. táblázat).*

10. táblázat

Az 1945-ös országgyűlési választás jászberényi eredményei

Pártlisták	Eredmény Jászberényben		Országos eredmény	
	szavazat (db)	arány (%)	szavazat (db)	arány (%)
Független Kisgazdapárt	11 819	69,63	2 697 137	57,03
Szociáldemokrata Párt	2 880	16,86	823 250	17,41
Magyar Kommunista Párt	1 441	8,44	801 986	16,96
Nemzeti Parasztpárt	626	3,67	324 772	6,87
Polgári Demokrata Párt	240	1,41	76 393	1,62
Magyar Radikális Párt	–	–	5 763	0,12
Összesen	17 006	100	4 647 145	100

Forrás: Hubai 2001a, 74. és 2001b, 165.

A Kisgazdapárt felülreprezentáltsága a párt helyi gyűjtőpárt-jellegéből fakadt. Amellett, hogy mellette állt a teljes redemptus elit[121] és a középbirtokosság, ami már önmagá-

118 MNL JNSZML XVII-17. JNB jkv. 1945–1947. 52. 1945. 04. 03.

119 1945. VIII. tc. http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=8215, letöltés dátuma: 2016. május 10.

120 Hubai 2001b, 165.

121 A kifejezést közkeletűen használják a kommunista visszaemlékezők és az ötvenes években publikáló helytörténészek, muzeológusok is. Jelentése – a családi kontinuitás feltételezésén túl – gazdagparasztok, agrárprofilú gazdasági elit. A családrekonstrukciók még váratnak magukra, de a ritka és kifejezetten Jászberényben jellemző családnevek (például Bathó, Elefánthy, Fecske, Friedvalszky, Mizsei, Pénzes, Pintér, Sárközy, Zámbori) egyezése valószínűsíti a származási közösséget is.

ban a lakosság körülbelül 50%-át jelentette, támogatta az egyház és a közigazgatási értelmiség, valamint a vállalkozók is – tehát mindenki, aki a magántulajdonon alapuló és piaci viszonyok alapján szerveződő társadalmat, tulajdon- és jogbiztonságot akart. A Kisgazdapárt volt a társadalmi-gazdasági folytonosság platformja azok számára is, akik a Horthy-korszakban még ellenzékinek számítottak (mint maga a Kisgazdapárt is), de szembesülve a kommunizmus mint reális alternatíva lehetőségével, konzervatív attitűdöket vettek fel. A Kisgazdapárt kristályosodási pontját a Sárközy, a Baráth, a Mizsei és a Friedvalszky családok és rokonságaik jelentették, akiknek közös politikai szocializációs élménye az Apponyi-pártiság volt. E családok jobbára a mindenkori kormánypártot támogatták, míg mások kisgazda ellenzékiek voltak már a harmincas években is (például Baráth Endre). Tóth Mihály meglátása szerint a párttagok 60–65%-a gazdálkodó, míg 35–40%-a kereskedő, iparos, közalkalmazott, értelmiségi és nyugdíjas volt.[122]

Az SZDP – a baloldal többi pártjához mérten – kimagasló szerepléséhez hozzájárult a kommunistáktól való elkülönülésük, amellyel egy úgymond polgáribb arculatot kölcsönöztek a pártnak. Az SZDP feladata az volt, hogy felszívja a város rendszerkritikus, baloldali értelmiségét, azokat is, akik nem szavaznának egy kommunista pártra. Ebben a jól kidolgozott szereposztásban Farkas János SZDP-elnök folyamatos „peyeristázása"[123] is csak eszköz volt a hitelesítésére. Kicsi a valószínűsége ugyanis annak, hogy egy tizenkilences, a két világháború között illegális kommunista értékrendje 1944 után egy csapásra megváltozzon. Az MKP és az NPP leszerepelése az ipari és mezőgazdasági szegénység

11. táblázat

Az 1947-es országgyűlési választás jászberényi eredményei

Pártlisták	Eredmény Jászberényben		Országos eredmény	
	szavazat (db)	arány (%)	szavazat (db)	arány (%)
Független Kisgazdapárt	8 117	51,14	766 000	15,34
Nemzeti Parasztpárt	1 817	11,45	413 409	8,28
Magyar Kommunista Párt	1 581	9,96	1 111 001	22,25
Független Magyar Demokrata Párt	1 552	9,78	262 109	5,25
Szociáldemokrata Párt	1 484	9,35	742 171	14,86
Magyar Függetlenségi Párt	546	3,44	670 751	13,43
Keresztény Női Tábor	472	2,97	69 363	1,39
Polgári Demokrata Párt	199	1,25	49 740	1,00
Magyar Radikális Párt	105	0,66	85 535	1,71
Demokrata Néppárt	–	–	824 259	16,50
Összesen	14 389	100	4 084 544	100

Forrás: Hubai 2001a, 79. és 2001b, 189.

122 Tóth-interjú 1956, 17.
123 Tóth-interjú 1956, 17–18.

hiányának köszönhető, amely miatt a földosztás sem válhatott kampányzászlóshajóvá. Az eredmény – a tanulmány elején említett – érdekessége, hogy az MKP jászberényi alapszervezetének 1500 fős párttagsága ellenére a pártra mindössze 1441-en szavaztak.

A PDP egy kis értelmiségi párt maradt annak ellenére, hogy prominensei közül többen a NEP funkcionáriusai (Zámbori Pál, Válenti Demeter) vagy támogatói (Németh Ferenc, a kormánypárti *Jász Hírlap* egyik újságírója) voltak. Arra vonatkozó információ nem áll rendelkezésre, hogy a MÉP-be átléptek-e, illetve végig tevékeny tagjai maradtak-e.

Az 1947. évi választójogi törvény politikai szempontok alapján szűkítette a választásra jogosultak számát.[124] Jászberényben a visszaéléseknek és a polgári tulajdonelvet semmibe vevő földosztásnak köszönhetően a Kisgazdapárt nem veszített jelentősen támogatottságából (igaz, Jász-Nagykun-Szolnok megyében nem lehetett szavazni a Demokrata Néppárt listájára, amely országosan sok szavazatot elvett a Kisgazdapárttól), és a lemorzsolódó szavazóit sem az MKP, hanem az NPP szerezte meg. A jászberényi társadalom nemzeti és vallásos identitásával magyarázható, hogy a marxista történelem- és világszemléletből építkező kozmopolita és ateista eszmeiségű MKP a legkilátástalanabb szociális helyzetben sem volt képes megnyerni a helyi társadalom szélesebb rétegeit *(11. táblázat)*.

12. táblázat
A politikai tömbök szereplése Jászberényben

Választások	Baloldali-kommunista tömb		Jobbközép-demokrata tömb	
	szavazat (db)	arány (%)	szavazat (db)	arány (%)
1945	4 947	28,97	12 059	70,61
1947	4 882	30,76	10 886	68,58

Az összesített adatokból világosan látszik, hogy a politikai erőtér – minden kommunista törekvés ellenére – gyakorlatilag semmit sem változott a negyvenes évek második felében. A jászberényi társadalom döntő hányada elutasította a szovjet típusú rendszerváltoztatást *(12. táblázat)*.

Összegzés – demokratikus önszerveződés vagy presztalinizáció?

A kutatás során arra a kérdésre szerettem volna választ kapni, hogy a jászberényi források mint a mikrokontextus instrumentumai milyen kölcsönhatásban lesznek a köztörténeti narratívákkal. Ezzel kapcsolatban azt a célt tűztem ki magam elé, hogy rekonstruáljam egy szervezett kisebbség egy kis közösségen belüli hatalomátvételének

124 1947. XXII. tc. http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/dokument/XXII47.htm, letöltés dátuma: 2016. május 10.

metodológiáját és stációit. A dolgozat elején nagyvonalúan – korántsem a teljesség igényével – felvillantottam két értelmezési és narrációs lehetőséget az átmenet éveinek történészi konstrukciójára. Nem kívánok makrotörténeti következtetéseket levonni, megállapításaim és eredményeim Jászberényre vonatkoznak. De mint rész az egészben, úgy a jászberényi történet is egy újabb mozaikkal gazdagíthatja a magyar történetet.[125]

Elsőként a címben is feltett kérdésre kísérelek meg válaszolni. Erős kétségek férnek a későbbi baloldali pártok „demokratikus" elköteleződéséhez, hiszen Jászberényben például a helyi kommunisták 1944-ben egy pártot szerettek volna alapítani a '19-es idők mintájára, csak a szovjet városparancsnok utasítására alakítottak két pártot: a harciasabb MKP-t, és a mérsékeltebb SZDP-t. A jászberényi MKP vezetője, a tizenkilences kommunista Tóth-György István visszaemlékezése szerint ő maga agitálta Szarvas Istvánt, hogy alakítsa meg a Nemzeti Parasztpártot, hogy még inkább biztosítsák a kommunisták nemzeti bizottsági többségét. És a nemzeti bizottságok sem a társadalom demokratikus igényei nyomán jöttek lére, hanem a szovjet városparancsnok sürgetése révén. Mindez ellentmondani látszik a „demokratikus önszerveződés" mítoszának, hiszen korlátozottan lehet „demokratikus önszerveződésnek" nevezni valamit, amit a megszálló hatalom katonai képviselője erőltet, s amiben a társadalom kisebbségét képviselő személyek többséget szerezhetnek.

Jászberényben nem létezett fragmentált, demokratikus baloldal: a baloldali politikát reprezentáló szereplők mind egy bolsevik típusú társadalomátalakításon munkálkodtak, többségük tizenkilences kommunista volt. A pluralizmus látszatát úgy valósították meg, hogy a tizenkilences kör felosztotta magát a két megalakítandó munkáspárt között: s körükből kerültek ki az MKP és az SZDP alapítói és meghatározó funkcionáriusai, majd rávettek néhány szegényparasztot az NPP megalakítására.

A következőkben a hatalom megszerzésének módszertanára reflektálok. Az NB nem népképviseleti alapon jött létre, nem reprezentálta a jászberényi társadalom valós preferenciáit, hanem a mandátumképzés manipulációjával a baloldali-kommunista kisebbséget többséggé transzformálták. A baloldali pártok arányossági együtthatója 2 volt, míg a jobboldaliaké 0,57. Hasonló módon történt a képviselő-testület megalakítása is. A kommunisták végig élvezték a szovjet hadsereg támogatását, amely érthető módon – politikai erőszakcselekmények nélkül is – nyomatékkal bíró pressziót jelentett a társadalmi többségüket érvényesíteni kívánó jobboldali pártokkal szemben.

A Nemzeti Bizottság üléseinek jegyzőkönyveiből nyilvánvalóvá válik, hogy dominánsan a baloldali pártok tagjainak antiparlamentarista beidegződései ütköztek a jogállamiságban, a hatósági hierarchiákban gondolkodó FKGP- és PDP-párttagok attitűdjeivel. Míg előbbiek történelmi igazságtételekben, jogon kívüli hatalomgyakorlásban

125 Az ezredforduló óta számos olyan monográfia és tanulmány jelent meg, amely egy adott település társadalomtörténetével, elitjével foglalkozik a 20. század első felében, vagy éppen az 1940-es évek elitváltásait vizsgálja. Lásd például Szilágyi 2011; Takács 2008;Rigó 2014.
A közelmúltban a Rubicon folyóirat online felületén kibontakozó vita is érinti a helyi társadalmak és a represszív hatalom viszonyát. Lásd Ö. Kovács 2015; Barta 2015; Gyarmati 2015; Horváth 2015; Gulyás 2016.

gondolkodtak, addig utóbbiak a szociális kérdéseket a tulajdon- és jogbiztonság megőrzésével, szigorúan a törvényi, rendeleti előírásoknak megfelelően kívánták megoldani.

A politikai ellenfelekkel való leszámolásban a kommunisták Jászberényben is a fokozatosság elvét alkalmazták. Az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe még delegálták a képviselőt (tehát akkor sem volt a társadalmi támogatottság mérését legalább megkísérlő szándék, például a párttagság arányának figyelembevétele), a Nemzeti Bizottság összetételét már manipulálták, az operatív őrségváltást végrehajtó intézményekből (Igazoló Bizottság, Földigénylő Bizottság) már ki is zárták a jobboldaliakat, végül pedig politikai és sajtótámadásokat intéztek a politikai ellenfeleikkel (polgármester, egyes kisgazda politikusok) szemben.

A társadalom a megfelelő csatornákon (például választások) jelzéseket küldött az új hatalom felé. Mind a kvantitatív (választási eredmények), mind a kvalitatív források (visszaemlékezések) alátámasztják, hogy a két világháború közötti úri-konzervatív és agrár-tradicionalista irányvonal 1945 után – a kommunistaveszély érzékelésével – addigi felszínes sérelmeiket félretéve egy centrális helyzetű politikai tömbbé olvadt össze. Az FKGP 1945 utáni választási eredményei nagyjából megegyeznek az 1939-es választás MÉP és FKGP eredményeinek összegével. Ugyan a választójog kiszélesedett, de az leginkább a szegényebb és iskolázatlanabb rétegeket érintette, akik a baloldali-kommunista pártok potenciális szavazói voltak. Visszaemlékezésében Tóth Mihály is a két jobboldali tábor összeolvadására utal. „A régi hangadó családok, látva, hogy minden veszély nélkül beleszólhatnak a vezetésbe, megkaparintották a Kisgazdapártnál a vezetést. Sárközi, Baráth, Mizsei, Friedvalszky nagy kiterjedésű rokonsága a Kisgazdapárt részére megnyerte, úgyszólván, a 2–3 holdas kisparasztok nagy többségét."[126] Ez egy politikai irigy rivális percepciója, aki jól érzékeli, hogy ellene még a korábbi ellenfelek is összefognak.

Összességében kijelenthető, hogy a forradalmi baloldal által megfogalmazott rendszerváltó igények nem találkoztak a társadalom jelentékeny hányadának értékvilágaival (római katolikus vallásosság, tulajdontisztelet, állagőrző konzervativizmus). A vonatkozó adatokból kitűnik, hogy a városban nem volt számottevő bázisa a kommunista ideológiának, a gazdasági helyzetből adódóan nem volt jogalapja az érvelésüknek, hanem éppen ellenkezőleg, a helyi társadalom nagy többsége olyan, a magántulajdonra és jogbiztonságra épülő berendezkedésben akart élni, amit ekkor a tömegdemokráciával amúgy hadilábon álló úri-konzervatívok és az állam gazdasági szerepvállalását azért elfogadhatónak tartó kisgazdák jelenítettek meg.

126 Tóth-interjú 1956, 17.

Források

Jogszabályok

2200/1922 ME rendelet. In: Baján Gyula (szerk.): *Parlamenti Almanach az 1922–1927. évi nemzetgyűlésre (Strum-féle országgyűlési almanach)*. Magyar Távirati Iroda Rt., Budapest.

1938. XIX. tc. http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=8074, letöltés dátuma: 2016. május 10.

1945. VIII. tc. http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=8215, letöltés dátuma: 2016. május 10.

1947. XXII. tc. http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/dokument/XXII47.htm , letöltés dátuma: 2016. május 10.

Adattárak

Hubai László 2001a, *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. I. kötet. A választások története és politikai geográfiája.* Napvilág, Budapest.

Hubai László 2001b, *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. II. kötet. Választókerületi adattár.* Napvilág, Budapest.

Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

86. kötet (1934)

99. kötet (1936)

105. kötet (1938)

Parlamenti almanach 1922–1927: In: Baján Gyula (szerk.): *Parlamenti Almanach az 1922–1927. évi nemzetgyűlésre (Strum-féle országgyűlési almanach)*. Magyar Távirati Iroda Rt., Budapest.

Interjú, visszaemlékezés

Cseh János: Személyes interjú. Készítette: Cseh Dániel. Jászberény, 2012. március 3–4.

Tóth-György István visszaemlékezése. Idézi Nagy–Tóth 1970.

Völgyi István visszaemlékezése. *Jászsági Szabad Nép* 1945. 06. 22.

Újságok

Jász Hírlap (1921–1944)

Jászkürt (1947) 2–35.

Jász Múzeum Adattára

48–68. *Munkásmozgalmi hagyományok Jászberényben 1. A Kommunista Párt harcai a Tanácsköztársaság idején és a felszabadulás után.* Elmondta: Tóth Mihály mozi-üzemvezető. Magnetofongyűjtés. Gyűjtötte: Erdész Sándor. Jászberény, 1956. február hó.

s.n. s.a., Tóth-György István. In: *1133. sz. Bercsényi Miklós Úttörő Csapat Forradalmi nyomolvasói munkája.* Jászberény.

208-79. Erdész Sándor 1956, *Jászberény város története 1945-től az 1956. évi ellenforradalomig* [kézirat]. Jászberény.

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (MNL JNSZML)XVII-17. A Jászberényi Nemzeti Bizottság iratai. Ülésjegyzőkönyvek (JNB jkv.). 1945–1947.

Irodalom

Barta Tamás 2015, *Hozzászólás egy furcsa cikkhez.*
http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/hozzaszolas_egy_furcsa_cikkhez/, letöltés dátuma: 2016. február 7.

Cseh Dániel 2015, A várospolitika szereplői és konfliktusai (1867–1914). In: Pethő László (szerk.): *Jászberény története a reformkortól a harmincas évekig.* Jászsági Évkönyv Alapítvány, Jászberény, 95–177.

Csite András – Kovách Imre: Vidéki történet. In: Kovách Imre (szerk.), *Hatalom és társadalmi változás. A posztszocializmus vége. Szociológiai tanulmányok.* Napvilág Kiadó, Budapest, 219–308.

Csönge Attila 2010, *„Nehogy a reakció idejében észrevegye." Az 1947-es választási csalássorozat Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében.* In: Fülöp Tamás (szerk.): Zounuk 25. JNSZML, Szolnok, 431–472.

Csönge Attila 2011, *„A földért harcolni kell!" Adalékok a második világháborút követő földosztás történetéhez.* In: Fülöp Tamás (szerk.): Zounuk 26. JNSZML, Szolnok, 407–438.

Csönge Attila 2016, *Földosztás Jászberényben (1945–1948)*. In: Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.): Vízöntő. Ünnepi kötet a Jászságról Bathó Edit tiszteletére. Damjanich János Múzeum, Szolnok, 207–214.

Donáth Ferenc 1969, *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Fodor Ferenc 1942, Berény. In: Uő: *A Jászság életrajza.* Budapest, 426–469.

Frivaldszky Ferenc 2015, Friedvalszky polgármester működésének első szakasza. In: Pethő László (szerk.): *Jászberény története a reformkortól a harmincas évekig.* Jászsági Évkönyv Alapítvány, Jászberény, 318–336.

Gulyás Martin 2016, *Az 1945-ös csongrádi földosztás sajátosságai és vesztesei.*
http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/az_1945_os_csongradi_foldosztas_sajatossagai_es_vesztesei/, letöltés dátuma: 2016. február 7.

Gyarmati György 2011, *A Rákosi-korszak – Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* ÁBTL–Rubicon, Budapest.

Gyarmati György 2015, *Furcsa cikk vagy furcsa hozzászólás.*
http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/furcsa_cikk_vagy_furcsa_hozzaszolas/, letöltés dátuma: 2016. február 7.

Horváth Gergely Krisztián 2015, *Földosztás vagy földfosztás? Az egyházakkal szembeni gyakorlatról, 1945.*
http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/foldosztas_vagy_foldfosztas_az_egyhazakkal_szembeni_gyakorlatrol_1945/, letöltés dátuma: 2016. február 7.

Kiss Erika 2006, Jászberényi polgármesterek 5. rész. *Jászkürt* 2006. 11. 25.

Kiss Erika 2012, *Apponyi utáni képviselők [kézirat].* Jászberény.

Ö. Kovács József 2012, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Korall, Budapest.

Ö. Kovács József, *A demokratikus földreform mítosza. A földelkobzás és földosztás új értelmezési kísérlete.*

http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/o_kovacs_jozsef_a_demokratikus_foldreform_mitosza_a_foldelkobzas_es_foldosztas_uj_ertelmezesi_kiserl/, letöltés dátuma: 2016. február 7.

Nagy József – Tóth János 1970, *Jászberény város története a felszabadulástól napjainkig.* Jászberény Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága, Jászberény.

Orbán Sándor 1972, *Két agrárforradalom Magyarországon. (Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961).* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Rigó Róbert 2014, *Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948).* ABTL Kronosz, Budapest–Pécs.

Sebők Balázs 2015, Az 1918–19. évi forradalmak. In: Pethő László (szerk.): *Jászberény története a reformkortól a harmincas évekig.* Jászsági Évkönyv Alapítvány, Jászberény, 288–317.

Sugárné Koncsek Aranka 2003, *Jász történelmi arcképcsarnok.* (Jászsági Füzetek) Jász Múzeumért Alapítvány, Jászberény.

Szilágyi Zsolt 2015, *Települések közti kapcsolatok az Alföldön a 20. század első harmadában 1. rész. Feltételek és kontextusok teremtése az alföldi falvak laterális kapcsolatainak elemzéséhez.* DE BTK Történelmi Intézet Modernkori Magyar Történeti Tanszék, Debrecen, 115–130., 158–176., 229–312. http://real.mtak.hu/28771/1/Szil%C3%A1gyi%20Zsolt%20--%20Bolyai%20k%C3%A9zirat%2014.pdf, letöltés dátuma: 2016. május 10.

Szilágyi Zsolt 2011, *Város és elit. A Horthy-kori Kecskemét történeti földrajzi és társadalomtörténeti megközelítésben. [Doktori értekezés kéziratban.]* Témavezető: Timár Lajos. DE BTK Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen, 201–203. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/2437/118052/8/Értekezés-t.pdf, letöltés dátuma: 2016. május 10.

Takács Tibor 2008*, Döntéshozók – Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a XX. század első felében.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Novák Csaba Zoltán

A nómenklatúra színre lépése

Rendszer- és politikai elitváltás Székelyföldön a második világháború után[1]

A Román Kommunista Párt (RKP) 1947 végén megszerezte a teljes politikai hatalmat Romániában és ennek birtokában elkezdődött a társadalom szovjet típusú átalakítása (államosítás az iparban, a mezőgazdaságban és a kultúrában, a politikai pártok betiltása, „osztályharc" az ellenségesnek tartott társadalmi csoportokkal szemben). E felülről szervezett és irányított folyamatot az akkorra országos szinten újjászervezett kommunista párt vezette le. A párt ekkor már egy viszonylag jól kiépített struktúrával rendelkezett. Az úgynevezett átmenet éveiben (1944–1947) az RKP mind nagyobb szerepet játszott a háború utáni román kormányokban. Ezzel párhuzamosan gőzerővel és minden lehetséges módszert kihasználva zajlott az úgynevezett pártszervezés: a pártelit és az aktivisták „kitermelése", működőképes párstruktúrák kialakítása, a társadalom mozgósítása, a lehetséges politikai ellenfelek semlegesítése, a kommunista propaganda tolmácsolása, elfogadtatása, ami összességében egy több szálon futó, komplex folyamatnak tekinthető.[2] A szovjetizálás hatékony lebonyolításának alapfeltétele volt a működőképes pártstruktúrák (helyi elit, aktivisták, tömegbázis) kialakítása.

Az RKP – szintén szovjet nemzetiségpolitikai modell alapján – ügyelt arra, hogy a nemzeti kisebbségek által lakott régiókban a saját soraikból rekrutált elittel hajtassa végre a szovjetizálást. Az 1944 ősze után ismét román közigazgatás alá kerülő Székelyföldön is hasonló folyamatok játszódtak le. A térségből kivonuló magyar adminisztráció után keletkezett politikai űrben egyre nagyobb teret és lehetőséget kaptak a két világháború közötti időszakban betiltott vagy nem támogatott politikai csoportosulások. Megalakultak az RKP helyi szervezetei, elkezdődött a pártaktivisták toborzása, azok ideológiai kiképzése, majd egy többlépcsős elitcsere a helyi politikai életben és a közigazgatásban.

Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy Székelyföldön milyen körülmények között zajlott le 1944 után a politikai rendszerváltás, hogyan szerveződött meg az RKP, miként alakultak ki a társadalom szovjet típusú átalakításának helyi feltételei.

1 This paper was supported by UEFISCDI-CNCS, Project PN-II-ID-PCE-2011-3-0841, Contract Nr. 220/31.10.2011 Crossing Borders: Insights into the Cultural and Intellectual History of Transylvania (1848–1948) / Dincolo de frontiere: Aspecte ale istoriei culturale si intelectuale a Transilvaniei (1848–1948).

2 Novák 2005, 66.

Bemutatjuk a kommunista párt helyi szervezetei megalapításának körülményeit, a párttagság alakulását. Külön fejezetben elemezzük a politikai elitváltást, a kommunista pártbeli elit rekrutációjának és képzésének folyamatát, elemezzük a pártkáderek és aktivisták tevékenységét, különös tekintettel arra, hogy ez miként illeszkedett az országos folyamatokba: rendelkezett-e helyi specifikumokkal, érdekérvényesítő szereppel, s ha igen, akkor ez hogyan nyilvánult meg.

A helyi adminisztratív-politikai elitet strukturális-pozicionális megközelítésben definiáljuk: esetünkben a politikai elithez tartozik az a személy, aki fontos tisztséget tölt be a helyi párt-, majd a helyi politikai-közigazgatási apparátusban. Ilyen értelemben az elit fogalma kimondottan az általunk vizsgált intézményekhez kapcsolódik, ahol az elfoglalt pozíció jelenti a politikai elithez való tartozás feltételét. Vilfredo Pareto meghatározásából kiindulva, miszerint az elithez azok tartoznak, akik az élet valamely területén vezető szerepet vívtak ki maguknak, formálisan definiált hatalmi pozíciókat foglalnak el társadalmi szervezetek vagy intézmények élén, a helyi mikroszféra politikai elitjének tekintjük a politikai életet fokozatosan irányítása alá vonó kommunista párt vezető szerveinek tagjait, kádereit és az új hatalom kínálta vezető-közigazgatási pozíciókat elfogadó, elfoglaló személyeket, mikrotársadalmi csoportokat.[3]

A pártkádereket illetően Richard V. Burks meghatározásából indulunk ki, miszerint a kommunista pártok szerkezete két képzeletbeli koncentrikus körben rajzolódik ki. A belső kör közepén található a döntéshozók viszonylag szűk körű csoportja, ők a politikai hatalom birtokosai, a külső körben pedig maga a pártapparátus, a káderek, az aktivisták, akik érvénybe léptetik a döntéseket, birtokolják az adminisztratív hatalmat.[4] A székelyföldi káderek országos szintre kivetítve a külső kör részét képezték. Helyi viszonylatban viszont a legfontosabb politikai és közigazgatási funkciók birtokosaivá váltak a második világháborút követő időszakban. Káderként tekintünk tehát azokra a – helyi szinten a képzeletbeli belső körben elhelyezkedő – személyekre, akik életük egyik szakaszában, szervezési és politikai feladatokat ellátva, aktívan részt vállaltak és részt vettek a kommunista párt belső életében. Jelen esetben olyan személyekről van szó, akik az illegalitás éveiben vagy az 1940-es évek közepétől önkéntesen léptek be az RKP-ba, ott aktív szervezési, ideológiai, politikai szerepet vállaltak.

Elemzésünk terepe az 1944 őszén Romániához visszakerült Székelyföld. Az akkor négy megyéből (Maros, Udvarhely, Csík, Háromszék) álló Székelyföld sajátos nyelvi, kulturális és etnikai entitást képezett, amit a pártszervezés korai időszakában a helyi adottságokat kihasználó RKP is figyelembe vett.

3 Takács 1998. (http://www.szociologia.hu/dynamic/9801takacs.htm, letöltés dátuma: 2015. június 12.)
4 Burks 1961, 7.

Az átmenet évei 1944–1947

A második világháború után

Románia 1944. augusztus 23-i kiugrását követően a Székelyföld szeptember–október folyamán ismét román közigazgatási irányítás, pontosabban a Felszabadított Területek Közigazgatásának Kormánybizottsága fennhatósága alá került. A román vezetés gyorsított ütemben igyekezett integrálni a térséget mind közigazgatásilag, mind gazdaságilag a román államkeretbe. Az új közigazgatási vezetőket (főispánok, fontosabb települések polgármesterei) központosított rendszerben, Bukarestben nevezték ki. November elejére a Székelyföld négy megyéjében, Háromszéken, Udvarhelyen, Csíkban és Maros-Tordában sikerült felállítani a kormánybiztos által kinevezett román hatósági szerveket (prefektusok, szolgabírók, községi bírók, jegyzők, polgármesterek, csendőrség, katonai helyőrségek).[5]

A vesztes háború tudata mellett, a visszatérő román közigazgatás és hadsereg magatartása csak fokozta az amúgy is nyomasztó székelyföldi közhangulatot. A történelmi pártok és a visszatérő román közigazgatás képviselői az itt élő magyarokat háborús bűnösként kezelték. A magyar lakosság félelmeit csak fokozták a csendőrség és a magukat „voluntároknak" (önkénteseknek) nevező félkatonai alakulatok atrocitásai. A román nagyvezérkar abból a megfontolásból engedélyezte ezen csapatok felállítását, hogy pacifikálják a front mögötti területeket, előkészítve a román közigazgatás visszatérését. A legismertebb önkéntes alakulat, a Gavrilă Olteanu vezette Iuliu Maniu Erdélyi Önkéntes Ezred szeptember elején szerveződött Brassóban és a hónap közepén Sepsiszentgyörgyön kezdte el a székelyföldi tevékenységét. A gárdisták rejtett lőszerraktárakat, fegyvereket keresve vonultak végig a településeken rabolva, fosztogatva és bántalmazva a lakosságot. Az egyik legismertebb és legbrutálisabb esetre Szárazajtán került sor, ahol a helyi román lakosok hívására megérkezett, kész listával rendelkező önkéntesek 11 személyt végeztek ki. A hónap végére eljutottak a Csíki medencébe, néhány nap csíkszeredai tartózkodás után Csíkszentdomokoson hajtottak végre a szárazajtaihoz hasonló megtorló akciókat. Fegyverrejtegetés vádjával itt is 11 személyt végeztek ki, közöttük egy öregasszonyt. Olteanu gárdistái tovább haladtak a Gyergyói medencébe, ahonnan a gyergyószentmiklósi szovjet városi parancsnok felszólítására távoztak, majd ezt követően szétszóródtak. A gárdisták megfékezésében és leszerelésében szerepet játszott, hogy hírük a nemzetközi közvélemény elé is eljutott, valamint, hogy a kommunisták és a Szovjetunió belpolitikai megfontolásból egyaránt nemkívánatosnak tartotta ezen megnyilvánulásokat.[6]

Az önkéntesek által elkövetett atrocitásoknál is súlyosabban érintette az erdélyi magyarságot több ezer magyar férfi internáló- és munkatáborokba való hurcolása. A fegyverszüneti szerződésre hivatkozva a román hatóságok a Székelyföldön kezdték el

5 Nagy–Vincze 2004, 38–52.
6 Uo.

az észak-erdélyi magyar férfilakosság egy részének internálását. A székelyeket ez hatványozottan érintette, mivel jelentős részük az 1941-ben megszervezett Székely Határvédelmi Erőknél szolgált és a front széthullása után többen hazaszöktek a családjukhoz. A Târgu-Jiuban, Focşaniban és Földváron felállított munkatáborokba több ezer magyar férfit internáltak, akik közül az embertelen bánásmód és körülmények következtében sokan életüket vesztették.

A térségbe visszatérő román közigazgatás tevékenysége nem volt hosszú életű. A Szovjetunió a romániai politikai szereplők sakkban tartása érdekében Észak-Erdélyben szovjet katonai közigazgatást vezetett be. November 10-én Maros-Torda megyét, majd 11-én Csík, Udvarhely és Háromszék megyét is elhagyták a román hatóságok. A távozó hivatalnokok helyét az Országos Demokrata Arcvonalba (ODA) tömörülő baloldali szervezetek és a szovjetek felügyelete alatt úgynevezett politikailag megbízható, helyi személyek vették át, az esetek többségében betartva az etnikai arányokat. A Székelyföldön három megye, Csík (Rancz Károly), Udvarhely (Szilágyi Ignác) és Háromszék (Kerekes Béla) élén állt magyar vezető. A rendet és fegyelmet úgynevezett népőrségek tartották fenn. Udvarhely megyében még határőrséget is szerveztek, megakadályozandó a fosztogatásokat és ellenőrizendő a kereskedelmet. A gazdasági nehézségeket a székely megyék úgy próbálták enyhíteni, hogy egyfajta önellátásra rendezkedtek be. Háromszéken például közadóval próbált a megye jövedelemhez jutni. A szovjet közigazgatás 1945 tavaszáig tartott, majd március–június között a román közigazgatás szovjet engedéllyel visszatérhetett Észak-Erdélybe. E rövid időszak a háború és az azt követő nehézségek közepette viszonylagos stabilitást hozott térség életébe, mérsékelte az etnikai jellegű konfliktusokat, biztosította a kétnyelvűséget.

A román közigazgatás visszatérése újabb, a magyar lakosság diszkriminációjára is használható rendelkezéseket eredményezett. Az úgynevezett CASBI-törvény (Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Ellenőrző Pénztár) alkalmazásával nagyon sok magyar és német veszítette el a vagyonát. A törvény szerint a Romániával hadban álló országok alattvalóinak tulajdonában levő javakat a román állam vette kezelés alá. Ezzel a magyar állampolgárságú személyek, a magyar érdekeltségű vállalatok – a német érdekeltségek, javak mellett –, továbbá az Észak-Erdélyből elmenekült vagy kitelepített lakosok teljes ingó és ingatlan vagyona a CASBI felügyelete alá került. A CASBI révén az állam a magyar közösség tulajdonában levő szövetkezetek ellen is hadjáratot indított 1944 őszén, amikor egyes szövetkezetek tulajdonát annak felügyelete alá helyezte azzal az ürüggyel, hogy azoknak a magyar állam pénzügyi támogatást nyújtott. Súlyos következményekkel járt a szövetkezetek 1945-ben, Bukarestben tartott kongresszusán elfogadott határozat is, amely betiltotta az etnikai alapon szerveződő szövetkezeteket.[7]

Az 1945. március 23-án megjelent új, 187. számú földbirtoktörvény már több ponton is hátrányosan érintette a magyar nemzetiségűeket. Az elkobzás az 50 hektár feletti földdel rendelkező „földbirtokosokat" célozta meg, de a törvény további olyan kategóriákat is meghatározott, amelyekhez tartozókat megfosztották vagyonuktól. Ilyenek voltak a „határon kívül rekedtek", a „kollaboránsok" és a „menekültek". E kate-

7 Vincze 1999, 107–142.

góriák meghatározása eleve pontatlan volt, és a gyakorlatban csak a magyar vagy német nemzetiségű román állampolgárokra alkalmazták – egyszerű nyilatkozatok alapján. Ugyancsak sérelmes volt a magyarságra nézve az a törvény is, amely csak azon északerdélyi lakosok román állampolgárságát ismerte el, akiknek az 1940-es második bécsi döntés előtt Romániában állandó lakhelyük volt, és akik az akkor érvényben levő törvények értelmében román állampolgársággal rendelkeztek.

A közösségi élet szempontjából elmondható, hogy a háború utáni időszakban működött a székely falu hagyományos társadalmi aktivizmusa, annak szerkezete nem szenvedett helyrehozhatatlan törést. A helyi közösségek viszonylag gyorsan igyekeztek újjászervezni magukat. Polgárőrségek, tűzoltócsoportok alakultak, esetenként pedig kalákában igyekeztek elvégezni a különböző munkákat, megszervezni a falvak ellátását, a kárt szenvedett infrastruktúra rendbehozatalát. A gazdátlanul maradt ingó- és ingatlanvagyon közösségi megőrzésbe került.[8]

A Magyar Népi Szövetség és a Szociáldemokrata Párt megszervezése, szerepe a helyi politikai életben

A front átvonulása, a szovjet csapatok megérkezése teljes mértékben megváltoztatta a politikai újjászervezés feltételeit. Az 1944 szeptemberében, több magyar politikai pártot és szervezetet magába tömörítő, Kolozsváron létrehozott Erdélyi Magyar Tanács rövid életűnek bizonyult. Néhány vezető politikusát (Demeter Béla, Teleki Béla) a bevonuló szovjetek elhurcolták. A szovjet jelenlétnek és később, a Groza-kormány kinevezésének köszönhetően elsősorban az úgynevezett baloldali pártok szerveződhettek újjá és kerültek jelentős lépéselőnybe. Ezek a szerveződések az első időszakban lokális jellegűek voltak, majd idővel betagozódtak a különböző regionális vagy országos szintű szervezetekbe, pártokba, mint amilyen a Szociáldemokrata Párt, Magyar Népi Szövetség (MNSZ), RKP.

Az ODA-t vezető RKP támogatásával a magyar jellegű szerveződések közül a két világháború közötti, baloldali Magyar Dolgozók Országos Szövetsége (MADOSZ) jogutódjaként elismert MNSZ kapott zöld utat. A szervezet 1944. október 16-án alakult meg Brassóban, nemzetiségi alapon szerveződő baloldali pártként. A szervezet élére a csíkszentdomokosi származású, egykori MADOSZ-os aktivistát és vezetőt, Kurkó Gyárfást választották meg. Az ODA által is támogatott központi MNSZ-vezetés fokozatosan magába olvasztotta a Székelyföld különböző településein megalakult baloldali magyar szervezeteket, és ahol nem volt, a Brassóból és Marosvásárhelyről kiküldött aktivisták révén megalakították a helyi alapszervezeteket. 1945 folyamán Marosvásárhely központtal megalakult a Maros-Torda, Csík, Udvarhely, Háromszék megyei szervezeteket tömörítő regionális központ. Az MNSZ csíkszeredai megalapítása például Vargancsik István aktivista nevéhez kapcsolódik, aki Brassóból érkezett a szovjetektől kapott

8 Arhivele Naţionale Române Direcţia Judeţeană Harghita (ANRDJHR – Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Igazgatósága), fond Comitetul Judeţean de Partid Odorhei (Az RKP Udvarhely megyei bizottsága), 1/1944–1945. dosszié, 15. f.

menlevéllel és kézifegyverrel. Az 1945 első felére megszilárduló háromszéki szervezet munkáját a marosvásárhelyi központból kiküldött Csupor Lajos irányította (később a kommunista párt színeiben a Magyar Autonóm Tartomány elnöke lesz). Székelyudvarhelyen – Brassóból érkező aktivisták szervezésében – október 11–13. között alakult meg a MADOSZ (későbbi nevén MNSZ) megyei bizottsága, a szovjetek által is elfogadott Szilágyi Ignác elnökletével.

Az MNSZ csatlakozott az ODA-hoz, átvéve annak osztályharcos retorikáját és jogot formált az erdélyi magyarság egyetlen legitim képviselőjének státuszára. Ugyanakkor, alkalmazkodva a kommunisták retorikájához, az erdélyi magyar társadalmat demokratákra és árulókra osztotta, feltételesen kizárva néhány társadalmi réteget. A polgárság és az értelmiség „be kell bizonyítsák becsületes munkájukkal, hogy a nép mellé állnak" – hangsúlyozta Kurkó Székelyudvarhelyen 1946-ban.[9] Ugyanekkor az MNSZ számos esetben jogvédelmi munkát is felvállalt, ami oly mértékben növelte a népszerűségét, hogy tagsága 1945 második felére 387 753 főre duzzadt. 1945–1946 folyamán az MNSZ székelyföldi tagsága folyamatosan növekedett. 1946-ban Maros-Torda megyében több mint 40 ezer tagról beszéltek, Háromszéken 36 ezres tagságot jeleztek a hivatalos statisztikák. Udvarhely megyéből 43 ezer, Csík megyéből pedig 30 ezer tagot jelentettek. Ezen számok alapján elmondhatjuk, hogy 1946–1947 táján az MNSZ tagságának majdnem felét a székelyföldi szervezetek adták. A ténylegesen aktív, tagsági díjat fizetők száma viszont ennél sokkal kisebb volt. Az MNSZ székelyföldi vezetői általában a regionális központból kiküldött aktivisták kapcsolati, mozgalmi hálózatából kerültek ki, akik együttműködtek az RKP helyi embereivel. A helyi városi, községi, járási szervezetek különböző szakosztályaiban, főleg 1947 előtt, a lokális értelmiség, papság és tisztviselői gárda is aktív szerepet vállalt.

Az MNSZ működését valójában három belső irányvonal határozta meg: a szervezet szélsőbaloldali szárnya, amely a nemzetiségi kérdést a kommunista párt politikájának szemszögén keresztül látta; a népi-demokratikus szárny, amely bizonyos feltételek teljesítése mentén képzelte el a baloldali pártokkal való együttműködést és az úgynevezett polgári, nemzeti irányvonal, amelyet az egyházak és egyes értelmiségi csoportok képviseltek.[10] Az MNSZ-en belüli irányzatok közötti jelentősebb törésvonal már 1945 végén létrejött. Többen felrótták a szervezetnek a politikai tisztogatások során tanúsított radikalizmusát és ennél is élesebben bírálták az MNSZ 1945 novemberi marosvásárhelyi kongresszusán megfogalmazott álláspontját, amellyel gyakorlatilag lemondott egy esetleges határrevízióról, hangoztatva, hogy a nemzetiségi kérdés nem határkérdés.

A Székelyföldön az MNSZ belső ellenzékének leghangsúlyosabb megnyilvánulására 1946-ban a székelyudvarhelyi kongresszuson került sor, ahol a szervezet hivatalos programját vitatták meg, illetve mutatták be. A hangulat már a kongresszus előkészülete alatt is feszült volt Udvarhely megyében, ahol a lakosság egy jelentős része nagyon elégedetlen volt. Ahogy egy korabeli jelentésben írták: „[c]sak azt látják, hogy ők mind magyarok, Magyarországot akarnak, népszámlálást követelnek. Az hihető, hogy ezek

9 Nagy–Olti 2009, 45–49.
10 Uo.

elszigetelt jelenségek, s a többség másképpen gondolkozik. Később azonban kint járva a falukon mindenütt szinte egységesen ezt mondják a székelyek."[11] Hasonló jelentések érkeztek Háromszékről is, főleg a katolikus többségű vidékekről. A belső ellenzék élesen bírálta a tanügyi kérdések megoldásában tapasztalt hiányosságokat. A kongresszus harmadik napjára tervezett népgyűlésen pedig ellentüntetésre is sor került. Papok által vezetett földművesek, kézműves mesterek, kiskereskedők fejezték ki nyilvánosan az MNSZ hivatalos politikájával szembeni nemtetszésüket és fejezték ki szimpátiájukat a szovjet közigazgatás időszakában hangoztatott autonómiatervek iránt.[12] Az ellenzék, amelyet hivatalosan fasisztának bélyegeztek, megnyilvánulásainak közvetett következményeként az MNSZ 1946-ban erőteljes érdekvédelmi, sérelmi politizálásba kezdett, olyan célok mentén, mint például az állampolgársági kérdés gyors és hatékony megoldása, a CASBI-törvény felülbírálása, egyenlő jogok, az anyanyelvi oktatási rendszer kiszélesítése, nemzetiségi statútum készítése. Az 1946-os romániai választásokon az MNSZ külön listán indult és a szavazatok 12 százalékát, a mandátumok 9 százalékát (29 mandátum) szerezte meg. A parlamentbe kerülve az MNSZ megpróbálta hangsúlyosabban megjeleníteni a romániai magyarság legfontosabb kéréseit, problémáit. A székely megyék listáin 15 jelölt – néhány központi vezető és helyi képviselők – jutott be a román parlamentbe.[13]

E rövid korszaknak az országos szinten végbement, radikális politikai változások vetettek véget. A nemzetközi politikai helyzet alakulásával egyértelművé vált a kelet-európai térség szovjet befolyási övezetbe tartozása, aminek hatására Romániában is felgyorsultak az események. Az RKP az úgynevezett szalámitaktika révén felmorzsolta a történelmi pártokat, a király 1947. novemberi lemondatásával pedig megszerezte a teljes hatalmat. A hatalomváltás megpecsételte az MNSZ sorsát is, amelyben a kommunisták támogatásával a szélsőbaloldali irányvonal került előtérbe. Luka László kezdeményezésére a szervezet kénytelen volt feladni a magyar közösség képviseletére fókuszáló, az úgynevezett elvtelen egység politikáját. Az RKP nemzetiségpolitikai koncepciójában már nem kapott helyet a nemzeti kisebbségek önálló intézményrendszere, a kollektív integráció helyett az egyéni integráció modelljét helyezték előtérbe. Az MNSZ további küldetését a kommunista ideológia közvetítésében látták. Az RKP támogatásával a szervezet központi vezetőségében, majd a vidéki szervezetekben is fölénybe került a szélsőbaloldali irányvonal. Kurkó Gyárfást leváltották a vezetői tisztségből, helyét Kacsó Sándor vette át. Ezt a lépést a vidéki szervezetekben is tisztogatási hullám követte. Az MNSZ székelyföldi regionális központjában, Marosvásárhelyen 1947. június 18-án vette kezdetét a megyei és helyi MNSZ-vezetők tevékenységének felülvizsgálata. A szé-

11 Uo. 339. Keresztúri Antal MKP küldött beszámolója az MNSZ székelyudvarhelyi kongresszusáról. 1946. július.

12 Makkfalvi 1997, 252–255.

13 Nánássy János, Kiss József, Kacsó Ferenc (Maros megye), Kacsó Sándor, Imecs Béla, Izsák Domokos (Udvarhely megye), Kurkó Gyárfás, Selyem Tamás, Szentmiklóssy Ferenc, Miklós Antal, László István (Csík megye), Havadtőy Sándor, Szabó Albert, Szakács János, Tóth Géza. Töttösy 2005, 151–152.; Nagy–Olti 2009, 369–372.

kelyföldi szervezeteket már az 1946-os székelyudvarhelyi események után a „reakció" fellegvárának tartotta az MNSZ szélsőbaloldali szárnya.[14]

Az 1948–1950 közötti időszakban az MNSZ érdekvédelmi szervezetből átalakult a kommunista párt és a párton kívüli magyar tömegek között közvetítő „transzmissziós szíjjá". A központ után átszervezték a vidéki szervezeteket is, ami jelentős tagcserével járt és a szervezetben eddig is jelen levő kommunisták jutottak nagyobb szerephez. Az épülő proletárdiktatúra számára kényelmetlenné vált egykori MNSZ-vezetőket félreállították, sokukat (Kurkó Gyárfás, Balogh Edgár, Csőgör Lajos, Demeter János) kirakatperekben többéves börtönbüntetésre ítéltek. Az MNSZ ettől kezdve egyszerű végrehajtó szerepet, tömegszervezeti funkciót töltött be, közvetítette a párt ideológiáját és propagandáját a magyar közösség felé. Az MNSZ 1953-ban szűnt meg – „oszlatta fel önmagát" –, más kisebbségi- és tömegszervezetekkel együtt. Ekkor a Román Munkáspárttá átkeresztelt kommunista párt vezetése úgy vélte, hogy a nemzetiségek politikai, gazdasági integrációjához már nem szükségesek az önálló nemzetiségi szervezetek.

A szociáldemokraták első erdélyi szintű szervezési kísérletére szintén Kolozsváron került sor. A szervezet egy rövid ideig tartó önálló lét után betagozódott a Romániai Szociáldemokrata Pártba, létrehozva a párt Magyar Tagozatát. 1945-től kezdődően az inkább nagyvárosi múlttal és hagyománnyal rendelkező szociáldemokratáknak a székelyföldi városokban és néhány nagyobb községben sikerült kisebb, néhány száz taggal rendelkező szervezeteket létrehozniuk. Politikai aktivitásuk viszonylag szerénynek mondható, többnyire kerülték a kommunistákkal való konfliktusokat. 1948-ban, a pártegyesítés során a néhány székelyföldi szociáldemokrata szervezet betagozódott a Román Munkáspárt helyi struktúráiba. A történelmi pártok közül a régióban újjászerveződött a Nemzeti Liberális és a Nemzeti Parasztpárt is, amelyek közül az utóbbi bírt nagyobb jelentőséggel. Az 1946-os választások során magyar nyelven is kampányolt, illetve magyar tagozat létrehozásával is próbálkozott. A parasztpártiak Maros megyében és a Brassóhoz közel levő Háromszéken fejtettek ki komolyabb aktivitást. A parasztpárt politikai súlyának és befolyásának csökkentését a kommunisták a parasztpárti vezetők kompromittálásával, illetve a térség – elsősorban román nemzetiségű – parasztságának aktiválásával megbízott Ekésfront létrehozásával, majd megerősítésével érték el. A román földművesek erős parasztpárti beágyazottsága miatt az Ekésfront helyzete viszonylag későn stabilizálódott, tagsága a Székelyföldön megyénként három- és négyezer között mozgott.

A genezistől a tömegpártig: az RKP megszervezése

Az RKP a megalakulását követő időszakban, 1922-ben, Romániában körülbelül 2000 taggal rendelkezett, míg 1944-ből hozzávetőleg 1000, 1945 októberében pedig immár 256 000 párttagról van tudomásunk.[15] 1948-ra a párttagok száma elérte a 799 351 főt, a Szociáldemokrata Párttal való egyesülés után pedig a Román Munkáspártnak (RMP)

14 *Szabad Szó* 1947. 441. sz.
15 Süle 1990, 214.

1 057 428 tagja volt.[16] A fent említett adatokból nyilvánvalóan kitűnik, hogy a párt életében az 1940-es évek jelentős változásokat eredményeztek. 1944-ben az RKP még nagyon csekély támogatottságot élvezett, a néhány illegalistát és szimpatizánst leszámítva igen kevés embert tudott megmozgatni.

Székelyföldön a kommunista párt megyei szervezeteit teljes mértékben új alapokra kellett helyezni, ugyanis a két világháború között csupán tucatnyi, a kommunista párthoz kötődő mozgalmi személy tevékenykedett a térségben. Amikor 1941-ben a magyar csendőrség felgöngyölítette a Székelyföld területén működő illegális kommunista mozgalmi hálózatot, a négy megyéből összesen 185 ember esetében merült fel a konkrét vád vagy gyanú, hogy valamiféle kapcsolatban lehetnek a kommunista mozgalommal.[17] Az illegális kommunista mozgalom csíráival csupán Marosvásárhelyen találkozhatunk. Itt a pártnak voltak alapszervezetei, majd az illegalitás éveiben titkos sejtjei, ugyanakkor az itteni munkások számára a szakszervezet és a különböző munkásszervezetek tevékenysége is jelentős kohéziós erővel bírt.[18]

Az RKP székelyföldi szervezeteinek útja a genezistől a „tömegpártig" két nagyobb szakaszra bontható. 1944–1947 között megalakultak a párt helyi szervei, elkezdődött a tagság megszervezése, a helyi vezetők kijelölése, ideológiai kiképzése és a politikai, közigazgatási tisztségekbe történő elhelyezése. 1948–1950 között a hatalomra került kommunista párt rendezte és megerősítette a sorait.

Az első kommunista sejtek, szervezetek helyi csoportok kezdeményezéseként alakultak meg, először a térség nagyobb központjaiban, majd idővel betagozódtak az RKP regionális és központi szerkezetébe. 1944 őszén Kolozsváron megalakult a Kommunisták Észak-Erdélyi Pártja, majd később, már bukaresti kapcsolatok révén, más településeken is megalakultak a kommunista párt helyi szervezetei. A Székelyföld legnagyobb városában, Marosvásárhelyen 1944. szeptember 24–28. körül alakult meg a kommunista párt a helyi illegalisták kezdeményezésére, akik munkaszolgálatból szöktek meg és „az orosz csapatok szeptember 28-i bevonulása előtt néhány nappal érkeztek haza. A hazajöttek, azonnal megalakították a párt 8 tagból álló Ideiglenes Végrehajtó Bizottságát. Ezt a bizottságot

16 Cătănus–Neacşu 1998, 155–156.

17 A kolozsvári törvényszéken állam és társadalom törvényes rendjének felforgatására irányuló tevékenység miatt vádat emeltek Szabó Julianna és társai ellen. A per során összesen 185 személyt vádoltak meg. A többségüket letartóztatták és internálták, többen szabadlábon védekezhettek. A hatóságok célja a székelyföldi kommunista szervezkedés felszámolása volt. A legnagyobb illegalista csoportosulás Maros-Torda vármegyében (Marosvásárhely, Szászrégen, Maroshévíz, Gödemesterháza) működött, itt 91 személyt tartóztattak le. Csík megyében (Gyergyószentmiklós és környékbeli falvak, Csíkszereda, Csíkszentdomokos) 62 személyt tartóztattak le, Udvarhely megyében (Parajd, Máréfalva, Székelyudvarhely) pedig 11 személyt. A Marosvásárhely-központú székelyföldi hálózat vezetői a kolozsvári tartományi szervezet alárendeltségébe tartoztak. A vád szerint a mozgalom tagjai helyi sejteket hoztak létre, röpiratokat és kommunista propagandát terjesztettek. ANRDJCV, (Arhivele Naţionale Române Direcţia Judeţeană Covasna – Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatóság), Asociaţia Naţională a Foştilor Deţinuţi şi Deportaţi Politici Antifascişti jud. Trei Scaune (Az Antifasiszta Politikai Foglyok és Deportáltak Országos Szövetségének Háromszék Megyei Szervezete). 2. dosszié, 1–63. f.

18 Novák 2005b, 64–84.

később 16 tagra bővítették és egy 5 tagból álló ideiglenes vezetőséget választottak."[19] 1944 végéig az összes székelyföldi megyeközpontban megalakult az RKP helyi szervezete. Sepsiszentgyörgyön és Székelyudvarhelyen brassói küldöttek alapították meg az első kommunista sejtet szeptember végén, illetve októberben, Csíkszeredában pedig november 9-én alakult meg a helyi szervezet Balló Albert vezetésével.[20]

1944 végére megalakultak a megyei és járási bizottságok. Először azokat a személyeket aktiválták, akik már a két világháború között is valamiféle kapcsolatban voltak a kommunista mozgalommal. Lévén, hogy ezek száma rendkívül alacsony volt, olyan úgynevezett megbízható munkás, kisiparos, értelmiségi, földműves származású emberek is helyzetbe kerültek, akik kifejezték szimpátiájukat és lojalitásukat a baloldali mozgalmak iránt, és akik perspektívát láttak a politikai aktivitásban.[21] A közigazgatási szintek alapján történő vezető szervek megalakításával párhuzamosan elkezdődött az alsóbb szintek és a tagság megszervezése. Elsőként a térségben létező üzemekben, gyárakban alakultak sejtek, majd azokban a falvakban, ahol létezett helyi kisipar (Parajd, Szentkeresztbánya, Barót, Gyergyószentmiklós, Székelykeresztúr).[22] Háromszéken az első kommunista sejtek a két legnagyobb sepsiszentgyörgyi üzemben alakultak meg, a textilgyárban 18 taggal, a dohánygyárban pedig kilenc párttaggal. 1945 januárjában a párt megyei szinten már 120 tagot számlált.[23]

Az első hónapokban a szervezési tapasztalatokkal alig rendelkező, helyi szinten minimális legitimitást magának tudható pártszervezet minden területen égető emberhiánnyal küzdött. Csupán a nagyobb településeken alakultak meg a néhány tagot számláló helyi pártszervezetek, sejtek. A Groza-kormány kinevezése után (1945. március 6.) az RKP meghatározó kormánytényezővé vált, javítva ezzel némileg Székelyföldön is a helyi szervezetek tekintélyén, presztízsén, de a párttal szembeni elutasítás még így is jelentős maradt. „Megyénkben a politikai hangulat Pártunk iránt részben jó, részben támadó" – olvashatjuk egy jelentésben 1946 júliusából.[24]

---

19 Uo.

20 ANRDJHR, fond Comitetul Județean de Partid Ciuc (az RKP Csík megyei bizottsága), 1/1945. dosszié, 19. f.

21 Az RKP Háromszék megyei bizottsága: Csobot Imre titkár (szabó), Péter Gyula szervezési titkár (csizmakészítő), Kisgyörgy Tamás (asztalos), Schuller Sándor tömegszervezeti felelős (tanár), Florescu Alexandru (CFR-vasutas), Szabó Károly szakszervezeti felelős (textilmunkás), Ráduly Mihály (lakatos), Boér Lajos ifjúsági felelős (tisztviselő), Tóth Géza és Takács János a földművesekkel való kapcsolattartásért felelősök (földművesek), Bordás Anna nőszervezeti felelős (munkás), Scwarz Károly agitáció- és propagandafelelős (textilmunkás), Máthé Irma textilmunkás. Ugyanekkor megalakultak a járási vezetői szervek is: Uzon járás Puskás István, Kovászna járás Szász Mihály, Barót járás Bíró József, Kézdivásárhely járás pedig Keresztes Lajos irányítása alatt. ANRDJCV, fond Comitetul Județean PCR Treiscaune (Az RKP Háromszék megyei tanácsa), 1/1945. dosszié, 27. f.
Az RKP 1944. december 6-án megalakult Udvarhely megyei tagozatának vezetősége: Sorbán Géza titkár (vasmunkás), Csiszér Xénia (védőnő), Szilágyi Ignác (cukrász), Bonyháti József (magántisztviselő), Bartalis Ferenc (faesztergályos), Izsák Tibor (ügyvéd). ANRDJHR, fond Comitetul Județean de Partid Odorhei, dos. 1/1944–1945. 22. f.

22 ANRDJHR, fond Comitetul Județean de Partid Odorhei, 1/1944–1945. dosszié, 22. f.

23 ANRDJCV, fond Comitetul Județean PCR Treiscaune, 1/1945. dosszié, 34. f.

24 ANRDJCV, fond Comitetul Județean PCR Treiscaune, 1/1946. dosszié, 58. f.

1945 folyamán az aktív szervezői munkának köszönhetően megalakultak a párt működését biztosító legfontosabb osztályok, illetve alosztályok, az akkori szóhasználatban: „reszortok". Ezek az osztályok a párt különböző területeken kifejtett tevékenységét szervezték és irányították (propaganda, káderiskola és könyvterjesztés, szervezési, politikai-nevelési, agitáció, sajtó, kultúra). Az osztályok élén a titkár állt, akit munkájában a különböző felelősök segítettek. Az osztályok alkották a párt gerincét, működésük hatékonyságától függött annak sikere. 1945-ben megalakultak a járási titkárságok, amelyek a maguk szintjén létrehozták a járási osztályokat. A járási vezetők az esetek többségében a helybeliek közül kerültek ki, de ha szükség volt rá, a megyétől is neveztek ki titkárokat, aktivistákat. A vidéki szervezetek a megyei központi osztályok hatáskörébe tartoztak, amelyek a megyei Központi Bizottságnak tartoztak felelősséggel, innen kapták a módszertani utasításokat és ide küldték el havi jelentéseiket.

A párttagság a kitartó szervezőmunka ellenére csak lassan gyarapodott, az aktivista hálózat pedig gyenge volt. 1945–1946 folyamán számos, a kommunista párt számára kellemetlen híresztelés járta be a térséget, miszerint angol intervencióra kerül sor, és megbukik a Groza-kormány. A nemzeti kérdést hangsúlyosabban tematizáló MNSZ népszerűsége az őt ért kritikák ellenére is sokkal nagyobb volt.[25] A térségben emellett nagyon erős volt a katolikus egyház befolyása és a háború után visszatérő román közigazgatással szembeni szkepticizmus. „A megye lakosságát a párizsi határozatok és Erdély sorsa foglalkoztatja. Passzív a magatartásuk: sehogy sem akarnak belenyugodni Erdély Romániához csatolásába és ehhez hozzájárul egyrészt a papok izgatása, másrészt a csendőrök és az adószedők magatartása a párizsi döntés után. A papok nagy propagandát fejtettek ki, különösen a csíksomlyói búcsúval kapcsolatban, azt terjesztették, hogy ott fog eldőlni Erdély és a magyarság sorsa, mert fog menni angol és amerikai kiküldött és ott kell bebizonyítani a magyarságunkat. És ezzel a trükkel több mint 100 000 embert csábítottak oda"[26] – jelentették Udvarhely megyéből. Az 1946. június 8–10. között megtartott Csíksomlyói búcsúra a pártvezetés ellenkampányt szervezett, de a csíki pártaktivisták az elemzések szerint nem álltak a helyzet magaslatán, olyannyira, „hogy a tömegbe vegyült kommunisták nem merték vállalni kilétüket, még a zöld faleveles egyezményes ismertető jelet is elrejtették".[27]

Az RKP helyi szervezetei ezért sajátos politikai üzenettel és taktikával próbáltak meg teret nyerni. Az ODA-ba tömörülő baloldali pártok között országos szinten az RKP jelentős helyet foglalt el, és a szovjet támogatás is előnyt jelentett számára. Az ODA rendszeres egyeztető fórumain az RKP helyi képviselői ezt a stratégiai pozíciót próbálták meg kihasználni, elsősorban a politikai és ideológiai kérdések tematizálásában. Ugyanakkor az MNSZ-ben több, úgynevezett kettős párttagsággal (kommunista és MNSZ) rendelkező aktivista is tevékenykedett. Az RKP egyrészt az MNSZ hátsze-

25 1945 júliusában a 146 ezer lakosú Háromszéken a kommunista párttagok száma 2806 volt, az MNSZ tagsága pedig 45 ezer körül mozgott. 1945 nyarán Udvarhely megyében 1929 tagja volt a kommunista pártnak, az MNSZ-nek pedig 38 671. A megye lakosságát 135 165 főre becsülték. ANRDJHR, fond Comitetul Judeţean de Partid Odorhei, 2/1945. dosszié, 103. f.

26 ANRDJHR, fond Comitetul Judeţean de Partid Odorhei, 2/1946. dosszié, 97. f.

27 ANRDJHR, fond Comitetul Judeţean de Partid Ciuc, 1/1946. dosszié, 67. f.

lében kampányolt, igyekezett kihasználni a szövetség nagyobb tagságát, mozgósító erejét, másrészt, ha a lehetőség adott volt, igyekezett elhatárolódni a szervezettől, hangsúlyozva, hogy oda úgynevezett reakciósok is befurakodtak. A kommunisták szövetségesének számító Ekésfront sem állt túl jól.[28] A jelentések szerint a román többségű falvakban (elsősorban Háromszéken és Maros megyében) az Ekésfrontban parasztpárti befolyás érvényesült, a kommunista párt pedig ekkor nem rendelkezett román anyanyelvű aktivistákkal a térségben.[29]

Az 1946-os választások helyi eredményei is a fenti erőviszonyokat igazolták. Székelyföldön az MNSZ elsöprő győzelmet aratott.[30] A párizsi békeszerződésnek az erdélyi magyarság szempontjából kedvezőtlen lezárása ugyanakkor újabb kritikát zúdított az RKP helyi képviselőire, még a szövetségesnek számító MNSZ egyes tagjai részéről is. Az elhangzott vádak szerint az RKP magyar tagjai, vezetői „eladták Erdélyt".[31] 1946 végén a párstatisztikák szerint a munkás kategóriába sorolható személyeknek közel fele még nem volt párttag.

Az 1945–1946-ban bekövetkezett kül- és belpolitikai események után a pártszervezés legfontosabb feladata a legitimáció megerősítése, a „tömegek" bizalmának megnyerése lett. A párt periferikus helyzetének megváltoztatása érdekében a helyi szervek erőteljes kampányba és tagtoborzásba kezdtek. A munkásság megszervezése, mozgósítása a szakszervezeteken keresztül történt. A tömegtámogatottság növelését célozta meg a különböző „tömegszervezetek" létrehozása. Ezeknek elméletileg a különböző társadalmi csoportok érdekeit kellett képviselniük, gyakorlatilag azonban az RKP szatelitszervezeteivé váltak: Kommunista Ifjak Szövetsége (KISZ), Hazafias Szövetség, Ekésfront, a szovjet–román barátságért felelős ARLUS, női szervezetek és egy idő után az MNSZ és más nemzeti kisebbségi szervezetek.

A propaganda fontos eszköze volt a pártszervezésnek. A párt számára nehéz terepnek ígérkező vidéken a munkásokból, földművesekből toborzott helyi aktivisták, néhány hetes ideológiai gyorstalpaló után csoportosan járták a falvakat. Útjukra többször elkísérték őket az úgynevezett munkásbrigádok, négy-öt személyből álló csoportok, akik önkéntes munkával segédkeztek a földműveseknek szerszámaik megjavításában. A párt gondoskodó arculatát hivatott népszerűsíteni az esetenként a helyi közállapotokhoz igazított politizálás is. Mivel 1946 folyamán több összetűzés is volt a katonaság, a csendőrség, illetve a magyar nemzeti jelképeket használó csoportok között, a helyi párt-

28 Az Ekésfrontot 1933-ban alapította Petru Groza a parasztság érdekeinek képviselete végett. Az Ekésfront már a két világháború közötti időszakban szövetségre lépett olyan szervezetekkel, amelyek közel álltak a kommunista párthoz. 1945 után az RKP egyik tömegszervezeteként működött azzal a céllal, hogy a parasztságot távol tartsa a történelmi pártoktól és mozgósítsa a kommunista párt elvárásai szerint.

29 ANRDJCV, fond Comitetul Judeţean PCR Treiscaune, 1/1946. dosszié, 44. f.

30 Például Háromszék megyében az induló politikai pártok közül a legtöbbet, 63 795 szavazatot az MNSZ kapta, míg a kommunistákat is soraiban tudó baloldali pártokat tömörítő szövetség, a Demokratikus Pártok Blokkja 5899, a Brătianu-féle liberális párt 3000, a Nemzeti Parasztpárt pedig 5496 szavazatot kapott. ANRDJCV, fond Comitetul Judeţean PCR Treiscaune, 1/1946. dosszié, 44. 7. f.

31 Uo.

vezetők próbáltak közbenjárni a központnál annak érdekében, hogy a közigazgatási, bírósági alkalmazottak köréből kiszűrjék a magyarellenes magatartású személyeket.[32]

A kommunista párt korán felismerte annak jelentőségét, hogy az ünneplés a tömegagitáció leghatásosabb eszköze. Az átmenet éveiben a pártnak esélye sem volt a teljes ünnepi spektrumot (állami, családi ünnepek) kisajátítani, de már 1945-től elkezdte kiépíteni saját ünnepi rítusait. Ezek ideológiai töltetű, kommunista mozgalmi tartalommal bíró rendezvények voltak, mint a munka ünnepe május 1-jén vagy a kommunista forradalom ünnepe november 7-én. 1946 folyamán a megye- és járásközpontokban, illetve néhány nagyobb községben szerveztek nyílttéri felvonulással járó ünnepeket. A helyi mozgósítás felemás eredményeit a kis létszámú munkásság és a falvakról toborzott szegényparasztok jelenlétével kompenzálták.[33]

Az 1946-os választásokat, mint említettük, a Székelyföldön a külön listán induló MNSZ nyerte meg elsöprő többséggel, de az országos eredmények megerősítették a Demokratikus Pártok Blokkjával 68 százalékos többséget szerző kommunisták pozícióit. „Megyénkben a politikai hangulat a választási győzelem után nyugodt és csendes. A választási győzelmet megyénk lakossága kész ténynek veszi és mindazok, akik eddig a demokratikus munkától távol tartották magukat folyamatosan bekapcsolódnak. […] naponta vannak olyanok belépése (sic!), kik eddig a párttal szemben semmiféle szimpátiát nem mutattak" – olvashatjuk egy jelentésben.[34]

A választási győzelem után lassú fordulat következett be az RKP vidéki szintű politikájában. Az ideológiai harc a korábbiaknál nagyobb hangsúlyt kapott. Az év második felében a székelyföldi megyei szervezeteknek a Brassóból kiküldött káderek új feladatokat osztottak ki, úgymint az osztályharc fokozását, a reakciósok kizárását, a gazdasági helyzet javítását, a női emancipációt, a nemzetiségek közötti egyenlőtlenségek felszámolását.[35] Ugyancsak 1946-ban, a választások után elkészültek az első politikai elemzések a köztisztviselőkről, bírákról, előkészítendő az új kormánnyal és a baloldali pártokkal eddig nem szimpatizáló személyek lecserélését. A kommunista párt ebben az időszakban a lehetőségeihez mérten már folyamatosan szivárogtatta be embereit a helyi állami és közigazgatási rendszerbe.

1947-re a kommunista párt politikailag még jobban megerősödött, elkezdődött az „osztályharc". Az ellenségesnek tartott gazdag parasztok és földbirtokosok ellen erőtel-

32 ANRDJCV, fond Comitetul Judeţean PCR Treiscaune, 1/1946. dosszié, 49. f. Uzonban az ifjúsági csoport kitűzte a magyar zászlót, amit a rendőrség egyszer levetetett, a másodszori kitűzés után már nem engedték levenni. A csendőrök a konfliktus közben levegőbe lőttek, mire a tömeg meg akarta ostromolni a laktanyát. A csendőrség erősítést kapott, többeket letartóztattak. 1946 a kommunista és a baloldali propagandaellenes megnyilvánulások szempontjából kiemelkedő évnek számított a Székelyföldön. A kommunista ideológiával nem szimpatizáló, az MNSZ nemzeti érdekérvényesítő politikájával elégedetlen társadalmi csoportok, személyek (kisiparosok, gazdák, egyházi személyek) több alkalommal és több helyszínen nyíltan kifejezték elégedetlenségüket. Az MNSZ székelyudvarhelyi országos kongresszusán ellentüntetésekre is sor került, amelynek visszhangja bejárta a székelyföldi településeket.

33 ANRDJCV, fond Comitetul Judeţean PCR Treiscaune, 1/1946. dosszié, f. 71.

34 Uo. 161. f.

35 Uo. 109. f.

jes propaganda vette kezdetét, tekintve, hogy ezek a csoportok még mindig véleményformáló szerepet töltöttek be a helyi közösségek életében. A megyei pártvezetés – kihasználva az országos és a regionális szervezetek támogatását – a helyi problémák tematizálásával is igyekezett növelni a népszerűségét. A térségben uralkodó súlyos gazdasági nehézségeket ugyanakkor csupán felszíni kezeléssel próbálták tompítani, mint amilyen a munkafegyelem erősítése, lépések az üzérkedők ellen, takarékossági politika, falvakon és vidéken a háziipar fellendítése, közmunka-lehetőségek teremtése (erdőirtás, favágás, bányafeltárás).[36]

Az RKP székelyföldi kiépülésének korai szakaszát több tényező lassította, akadályozta, amelyek közül a legtöbb a székelyföldi társadalom sajátos szerkezetéből és mentalitásából eredeztethető. A székelyföldi kisvárosokban (Marosvásárhely kivételével) nem létezett a kommunista mozgalomnak táptalajt nyújtó komolyabb ipari központ. A székely paraszti társadalom (leszámítva a földnélküli szegényparasztokat) természetszerűleg nem volt érdekelt a gazdaság kommunista típusú átalakításában. A vallás és az egyházak komoly társadalomszervező befolyással bírtak a helyi társadalom életére. A székely társadalom többsége elsősorban gazdasági, társadalmi reformokat, földosztást, az erdők újramérését, az életminőség javítását és a nemzetiségi problémák megoldását várta el a mindenkori kormánytól. Ezzel magyarázható az a tény, hogy a kezdeti időszakban sok volt a politikailag bizonytalan személy, aki nem tette le a garast azonnal a kommunisták mellett. Döntő többségük az MNSZ-ben tevékenykedett, ahol nem voltak annyira korlátozó ideológiai megkötések és a nemzetiségi sérelmi politikának is több tér jutott. Ezen sajátosságok megmutatkoztak a párttagság alakulásában is, főleg Csík és Udvarhely megyékben. Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a romániai magyarság életére akkor legnagyobb hatással bíró MNSZ-en belül a Székelyföldön volt a legerősebb az a mag, amely ellenezte a kommunistákkal való szorosabb együttműködést és karakteresebb nemzeti politizálást szorgalmazott. Mindezek ellenére a kommunista párt térfoglalása, tagságának növekedése majd hatalomra jutása egy gyors folyamat eredménye volt a Székelyföldön is, amit azonban elsősorban az országos és nemzetközi szintű politikai folyamatok befolyásoltak. Ezek közül az országos politikai erőviszonyok alakulása és a kommunista párt monopolhelyzetének kiépülése volt a legfontosabb.

Az RKP 1947-ben bekövetkezett hatalomátvétele újabb fordulatot eredményezett a helyi pártszervezésben. A politikai hatalom birtokában a párt hatékonyabban lépett fel ellenfeleivel szemben, illetve a székelyföldiek számára is nyilvánvalóvá vált, hogy rövid távon jelentős politikai változásokra nem lehet számítani. Az RKP helyi képviselői egyre több állami és közigazgatási kulcspozíciót szereztek meg a térségben, illetve jelentős mértékben nőtt a pártba belépők száma, elsősorban Maros megyében és Háromszéken. Csík és Udvarhely megyék esetében e téren nem beszélhetünk hasonlóan látványos változásokról. Maros megyében 1948-ban 12 774 kommunista párttagot tartottak nyilván, Háromszék megyében számuk 11 960, Udvarhely megyében 6442, Csík megyében pedig 4411 volt.[37]

36 ANRDJCV, fond Comitetul Judeţean PCR Treiscaune, 2/1947. dosszié, 1. f.
37 Novák 2005, 64–84.

1948-tól, a hatalomátvétel után a helyi kommunista propaganda új erőre kapott, az aktivisták csoportjai magabiztosabban járták a falvakat, újságokat, propagandaanyagokat osztogattak. A Román Munkáspárt (RMP – az RKP és a Szociáldemokrata Párt egyesítéséből jött létre) az államilag szervezett és tervezett társadalom modellje szerint rátért a kapitalizmus „maradványainak" felszámolására, a gazdaság és társadalom szovjet típusú átalakítására. Ennek a folyamatnak szerves részét alkotta a termelési eszközök feletti rendelkezés magánjellegének megszüntetése, vagyis az államosítás. A jogi alapot az áprilisban elfogadott új alkotmány jelentette. Az államosítás legfontosabb hulláma – június 11-től kezdődően 1948 novemberéig – több szakaszban, egy országos, a Székelyföldet is magába foglaló, egységesen megtervezett és lebonyolított forgatókönyv szerint zajlott le.[38] Székelyföldön július 10-én érkeztek a megyeközpontokba az RMP instruktorai, majd tájékoztatták a helyi pártvezetést a konkrét teendőkről. Estére összehívták az üzemek, gyárak munkásbizottságainak elnökeit vagy titkárait és az államosításban részt vevő szakembereket, aktivistákat. Éjszakába nyúló maratoni üléseken ismertették az államosítandó egységek listáját és kijelölték az új munkásigazgatókat, akik, miután megkapták megbízóleveleiket, általában délelőtt 9 és 11 óra között elindultak a számukra kijelölt gyárakba. A kijelölt ipari egységeket lepecsételték, elkezdték a leltározást, és ahol lehetett, a munkások számára tájékoztató gyűléseket szerveztek, a délutáni órákban pedig ténylegesen is átvették az adott gyár vezetését.

Az államosítás fontosabb fejezeteinek befejezése után az RMP hozzálátott a vidéki gazdasági szerkezet és a falu szovjet típusú átalakításához. Elkezdődött a mezőgazdaság szocialista átalakítása, a föld és a termelőeszközök köztulajdonba helyezése, azaz a kollektivizálás. A kollektív gazdaságok (a magyarországi köznyelvben „tsz"-nek nevezett formáció megfelelője az erdélyi magyar nyelvben a „kollektív", a továbbiakban e kifejezést használom) létrehozása egy váltakozó intenzitással zajló, viszonylag hosszú, rendkívül komplex folyamatnak bizonyult. Az első szakaszban alkalmazott módszerek (deportálás, kényszerítés, terménymegvonás, beszolgáltatások) miatt elsősorban Háromszék megye területén kollektív-ellenes megmozdulások törtek ki. 1950 végén Székelyföld területén leállították a kollektivizálás első szakaszát, amelynek eredményeképp 86 kollektív gazdaság jött létre (Csík megye: 10, Háromszék megye: 24, Maros megye: 39, Udvarhely megye: 13).[39]

Az államosítás és a kollektivizálás a gazdasági vonatkozásokon túl komoly társadalmi-politikai összetevőkkel is bírt. Az üzemek, gyárak és magánvállalatok, az egyházi tulajdon, az oktatási intézmények államosításával gyakorlatilag a kommunista ideológia legerősebb potenciális helyi ellenfeleit (az értelmiséget, a középosztályt, az arisztokrácia maradványait) hozták gazdaságilag lehetetlen helyzetbe és magas fokú állami függőségbe. Az államosítás során lefejezték azt a vékony helyi magyar, középosztálybeli elitet is,

38 A törvény az államosításra kerülő egységeket a következő kategóriákba sorolta: 1. iparágak, amelyekben minden egységet államosítanak, 2. a törvény mellékletében felsorolt egységek, gyárak, amelyek a meghatározott számon felüli munkást foglalkoztattak, 3. egységek, amelyek tíz lóerő fölötti meghajtóerővel rendelkeztek, 4. egységek, amelyek elméleti vagy gyakorlati kapacitása meghaladja az illető iparágban meghatározott szintet. Olti–Gidó 2005, 114–115.

39 László 2009, 72–73.

amely a háború után az MNSZ-ben talált megnyilvánulási lehetőséget. A kollektivizálással pedig átrendezték – az amúgy nehezebben megtörhető falusi társadalom – hierarchiáját. A pártállam a falusi világ átalakítására az alávetettség megteremtésének kettős, politikai-gazdasági rendszerét építette ki, ami lehetővé tette az erőltetett iparosításhoz szükséges gazdasági erőforrások felhalmozását, ugyanakkor újraszabályozta az államhatalom és a helyi közösségek viszonyát. A falusi környezetben a kollektivizálás révén új társadalmi, politikai, gazdasági kapcsolattípusok alakultak ki. A folyamat eredményeképp a negyvenes évek végéig az államhatalomtól még relatíve független paraszti társadalom fölött rideg politikai-gazdasági kontroll épült ki. Az új falusi kollektív- és néptanácsi elnökök és bizottságok kinevezésével a falvak hagyományos, nagygazda vezetőrétegét lecserélték, s helyükre új, a kommunista ideológia alapján rekrutált és kiképzett személyek, csoportok kerültek.[40]

Az 1948-as hatalomátvétel után a politikai ellenfeleitől „megszabadult" RMP elérkezettnek látta az időt, hogy rendezze a sorokat a saját és a szatellitszervezetek tagságában. A párttagok politikai, társadalmi hátterét, múltját már 1947-től elkezdték tüzetesebben átvizsgálni. A pártvezetés így igyekezett megszabadulni azoktól a társutasoktól, akik a párt ideológiájának nem megfelelő politikai és társadalmi háttérrel rendelkeztek, de az átmenet éveiben valamilyen okból kifolyólag csatlakoztak a párthoz. Az ellenőrzések (az úgynevezett „pártverifikálások") 1948 végén, 1949 elején zajlottak le. A pártvezetés ezzel véglegesítette az átmenet folyamatát, stabilizálta a káderállományt, amelylyel el akarta kezdeni a térség szocialista típusú átalakítását.[41]

Új politikai elit Székelyföldön

Székelyföldön 1945 után folyamatos politikai, majd gazdasági elitcsere ment végbe, amelynek eredményeként a kommunista párthoz tartozó vagy az azzal szimpatizáló személyek kerültek a fontosabb helyi állami-közigazgatási pozíciókba. Ezzel párhuzamosan kiépült a kommunista párt lokális infrastruktúrája, és a párt a folyamatos ideológiai képzésben részesülő aktivistái révén próbált meg tömegbázist kialakítani. A második világháború utáni első, székelyföldi politikai elitcsere két nagyobb szakaszban zajlott le, 1945–1948, illetve 1949–1950 között. Az RKP kétlépcsős rendszerben igyekezett kihasználni a számára egyre kedvezőbb politikai konstellációt. Első lépésként megszervezték a párt helyi (falusi, járási, városi, megyei) struktúráit, ezeket igyekeztek megfelelő káderállománnyal kitölteni, majd a képzettebb kádereket és a párt iránt lojalitást mutató csatlakozókat beszivárogtatták a helyi állami és közigazgatási intézményekbe. A pártnak elsősorban lojális végrehajtókra volt szüksége, akik megteremtették a párt helyi bázisait, növelték annak népszerűségét és végrehajtották az ideológiai utasításokat.

40 Gagyi 2006, 116.
41 Tăraş 2015, 366–391.

A székelyföldi pártszervezetek az első időszakban két rekrutációs bázisból építkeztek. A helyi pártszervezést, ahol ehhez megvoltak az adottságok, az egykori illegalisták kezdték el, ahol pedig nem voltak jelen megfelelő politikai súllyal, oda a nagyobb munkásközpontokból küldtek ki szervezőket. A káderhiány miatt az első időszakaszban többséget képeztek az úgynevezett demokratikus, a kommunista mozgalomhoz frissen csatlakozók, az esetek többségében kisiparosok, munkások, majd egy bizonyos idő után földművesek. Ebből a kategóriából került ki Háromszék és Udvarhely megye 1944 utáni első vezetője, továbbá Sepsiszentgyörgy, Udvarhely vagy Marosvásárhely polgármestere.

A világháború utáni általános alapelvek (a háborús bűnök elkövetőinek, illetve az annak mondott és az azokkal együttműködő személyek kizárása) révén jelentős tisztogatás zajlott le a politikai életben, amit a kommunista párt erősödő helyzetéből fakadóan maximálisan ki is használt. Az 1946. évi választások után helyzetjelentések készültek a megyékben tevékenykedő köztisztviselőkről, bírákról, előkészítendő az új kormánnyal és a baloldali pártokkal eddig nem szimpatizáló személyek lecserélését. 1947 januárjában pedig de facto is elkezdődött a jegyzők leváltása.[42] A pártideológiai szempontokat csak abban az esetben írták felül, ha az adott pozíció bizonyos mértékű szaktudást igényelt, de az illető személynek még ez esetben is lojalitást kellett mutatnia a kommunista párt iránt. Mindeközben az RKP helyi szervezeteiben zajlott a majdani káderek kiválogatása és képzése, hogy a felkészített személyekkel fokozatosan feltöltsék a politikai és közigazgatási rendszert.

Az RKP 1945-től kezdődően folyamatosan bővítette az alkalmazott munkatársak számát. Voltak, akiket ideiglenesen emeltek ki a termelésből kampányidőszakban, és voltak állandó alkalmazottaik is. A fennálló kezdetleges viszonyok, a káderrekrutáció és -képzés miatt a helyi pártszervezetben állandó volt a káderek fluktuációja, gyors ütemben cserélődtek az emberek.[43] A RKP hatalomátvétele után az elitcsere első és meghatározó szakasza lezárult. Az 1948-as néptanácsi választásokkal Székelyföldön is sikerült egy, a párt iránt lojális és az új politikai rendszert elfogadó közigazgatási-politikai elitet pozícióba helyezni. Ekkorra a székelyföldi párttitkárok több mint fele részesült valamilyen szintű pártoktatásban.

A székelyföldi megyék élén (akárcsak országos viszonylatban) a 25–27 tagból álló úgynevezett megyei tanácsok álltak, amelyek az RMP hatalomra kerülésével a megyék teljes politikai és közigazgatási irányítása fölött tejhatalmat gyakoroltak. Az új megyei vezető testületek többnyire munkás és paraszti származású káderekből álltak, akiknek többsége 1944 után csatlakozott a párthoz. Többségük a párt különböző alapszervezeteiben kezdte el karrierjét, onnan emelték ki továbbképzésre, majd magasabb funkcióba.

1949-ben az RKP újabb lépésre szánta el magát. Már nem elégedett meg a lojalitásukról bizonyságot tevő „társutasokkal", akiket úgynevezett időközi bizottságok felállításával és a párttagok „verifikálásával" távolítottak el tisztségeikből. Háromszék megye 23 tagot számláló megyei bizottságából például kilenc tagot zártak ki. Helyüket a párt-

42 ANRDJCV, fond Comitetul Judeţean PCR Treiscaune, 6/1947. dosszié, f. 1.

43 Lásd erről Novák 2005b.

iskolákban képzett, az osztályharc kitételeinek megfelelő társadalmi származású káderek vették át. A folyamat 1950-ben, az új közigazgatási reformmal zárult le. A „reform" során a teljes vidéki közigazgatási-politikai elitet lecserélték. Az RMP erre az időszakra székelyföldi viszonylatban is kitermelte végrehajtó embereit és hozzáláthatott a helyi társadalom gyökeres átalakításához.[44]

A kommunista párt a lenini és sztálini tanítások szellemében a pártszerkezet kialakításában elsősorban a szegényebb, úgynevezett hátrányos helyzetű rétegeket célozta meg. A kiválasztott és a termelésből kiemelt káderek döntő többsége szilárd egzisztenciával alig rendelkező családokban látta meg a napvilágot. Gyerekkorukat, életük elsődleges szocializációs kereteit ez a környezet határozta meg. Azzal, ha valaki a két világháború közötti időszakban egy Maros-menti fűrésztelepen, egy marosvásárhelyi szegénytelepen vagy egy székelyföldi többgyerekes szegényparaszti családban látta meg a napvilágot, a további életpályát komolyabb megpróbáltatások tetézték. A különböző munkástelepeken vagy a paraszti családban felnövő gyerekek életét a tipikus munkás- és parasztélet mindennapjai határozták meg: többgyermekes család, szegényes lakhatási körülmények, a korán, szinte gyerekként elkezdett munka, elemi iskola, az inasévek vagy a paraszti munka. A primer szocializációs kereteket a család, a munkástelep vagy éppenséggel a falu szűkebb közössége alkották. Azok az elsődleges sémák, amelyek alapján a saját világuk valóságáról alkotott valóságot megkonstruálták, ezekben a miliőkben alakultak ki. Szülőföldjükön többnyire magyar környezetben szocializálódtak, idővel, bekapcsolódva a pártmunkába, vegyes román–magyar vagy román többségi közegben is megfordultak. A közösségi életet a munkás nagycsalád, a sok testvér, a munkásgyerekek, ritkább esetben a munkásotthon koordinátái által behatárolt mikrovilág jelentette. Itt alakult ki identitásuk társadalmi osztálymagja is.[45]

A pártba való belépés ebben az időszakban a személyes kapcsolatokon alapult. A második világháború előtti illegalisták jól ismerték egymást vagy a telepen dolgozó munkásokat. Közülük keresték meg a tehetségesebbnek ítélt társakat. A káderszelekció elsődleges szempontjai ebben az időszakban a párt iránti hűség és a megfelelő társadalmi származás voltak. A pártnak olyan emberekre volt szüksége, akik még keveset láttak, tudtak a világból, akik képesek voltak naiv, erős hittel szolgálni az ideológiát, akik nem sokat kérdeztek, hanem végrehajtották a kapott utasításokat. A pártmunkára kiválasztott személyek pedig örömmel csatlakoztak, hisz eddig az időpontig egy olyan társadalmi csoporthoz tartoztak, amelynek tagjai korábban boldogulási kísérleteik közben strukturális akadályokba ütköztek. Kiválasztásukkal a hatalom nemcsak felemelte őket a társadalmi ranglétrán, de az eddig fent levők fölötti hatalommal is felruházta. A kiválasztás, a párt „megelőlegezett bizalma" a külvilág irányába jelzésértékkel bírt.[46]

„A pártfunkcionárius a pártutasítások tökéletes végrehajtója, aki teljes meggyőződéssel igyekszik követni a párt irányvonalát" – olvashatjuk az egyik pártiskolai előadás

44 Novák 2004, 191–205.
45 Novák, 2005a, 100–128.
46 A megelőlegezett bizalom kifejezést Gyarmati György használja. Gyarmati 1991, 51–64.

szövegében.[47] Ezt várta el a párt cserében a „hatalomért". A kádert a pártszerkezetbe való feljutása az új világ megépítését vezető kiváltságosok egyikévé tette. A kiváltságos poszt birtoklása nem járt a tudás és szakértelem egyidejű megkövetelésével. A pártiskolákat leszámítva, alacsony iskolázottságú helyi kommunista káderek igényelték az utasításokat, azoknak az értelmezését, enélkül képtelenek lettek volna végrehajtani a kirótt feladatokat. A párt állandó jelleggel ellenőrizte az amúgy egzisztenciális és személyi függőségben levő helyi kádereket. A párt bizalma, amely egy felülről értelmezett kategória volt, a körkörös bizalmatlanság formájában működött, vagyis mindenki mindenkit megfigyelt, kritikát és önkritikát gyakorolt. A káderek tevékenységéről, politikai használhatóságukról állandó jellemzések készültek. Néhány példa, hogy a sepsiszentgyörgyi párttanfolyam 1948-as végzőseit milyen jellemzések alapján helyezték funkciókba: „G. Ferenc: felkészületlenül jött az iskolába. Az anyag nagy részét átvette. Szorgalmas, fegyelmezett, párthű. Alaptermészete határozott. Iskolai végzettsége hat elemi, vagyoni állapota másfél hold föld. Rendőrnek alkalmas, minden munkát elvégez, amire (sic!) a párt megbízza."[48] Sz. József már nem teljesített annyira jól, így rá sokkal kevesebb pártfeladat hárult a jövőben. „Kevés felkészültséggel jött. Az anyagból keveset vett át, nem fejlődőképes, nem alkalmas arra a posztra, amit most betölt, becsületes. Csak sejtmunkára alkalmas. A párt érdekében mindent vállal, mi tőle telik."[49]

A kádermozgást a legtöbb esetben központi, felső döntés alapján hozták meg. Az RKP csúcsvezetésében megvoltak a megbízható magyar vagy magyarul is beszélő káderek (Mogyorós Sándor, Luka László, Goldberger Miklós), akik rendelkeztek székelyföldi terepismerettel és közvetítettek Bukarest irányába. Többnyire az ő utasításaik és felügyeletük alapján alakult a helyi káderpolitika. Jó példa erre a háromszéki első titkár, Imecs 1947. január 12-én bekövetkezett leváltása. „Mogyorós elvtárs utasításait közli, melyben le kell váltani Imecset. A javaslat helyébe tenni Lezsákot és Lezsák helyébe Izsákot. Luka elvtárs utasítása, hogy Viktóriát ki kell dobnunk a megyénkből. Semmit nem hoznak csak visznek és a nép éhezik. Közli, hogy 450 hadifogoly-levelet hozott Mogyorós elvtárs, melyet ki kell használni, párt és női federáció propagandájára."[50]

A háború utáni időszakban az RKP élén tevékenykedő nómenklatúra tagjainak többsége az illegalitásban szocializálódott, a börtönök világa alakította személyiségüket. A romániai szélsőbaloldali aktivisták csoportja a háborút megelőzően a társadalom periferikus helyzetben lévő, integrálatlan részéhez tartozott.[51] E csoportot összevetve a székelyföldi helyi kommunisták csoportjával, nagyon sok hasonlóság mutatkozik, mégis alapvető különbség, hogy döntő többségük 1944 után csatlakozott a párthoz. A többségben paraszti és munkásszármazású káderek már nem az illegalitásban, hanem a párt által szervezett tanfolyamokon, pártiskolákban szocializálódtak.

47 ANRDJMŞ, fond CRM-PCR, 19/1951. dosszié, 306. f.
48 ANRDJCV, fond Comitetul Judeţean PCR Treiscaune, 3/1948. dosszié, 8. f.
49 Uo. 89. f.
50 ANRDJCV, fond Comitetul Judeţean PCR Treiscaune, 1/1947. dosszié, 1. f.
51 Tănase 1998, 40–41.

A káderek szakmai képesítéséből kiindulva (szabó, kertész, lakatos, asztalos, gépész, bányász, villanyszerelő, földműves stb.) azt állapíthatjuk meg, hogy többnyire alacsony iskolázottságú emberekkel van dolgunk. A kommunista hatalom megpróbálta megsemmisíteni az évszázadok óta rögzített társadalmi hierarchiát. „Ezzel, azok az egyének, társadalmi csoportok, amelyek a vágyott identitáskép megkonstruálásában korábban legyőzhetetlen strukturális akadályokba ütköztek, hirtelen arra ébredtek, hogy a külső hatalom célkitűzéseikben támogató szövetségesük. Oda emeli őket a társadalmi ranglétrán, ahová mindig sikertelenül törekedtek, társadalmi hierarchia csúcsára, sőt hatalommal ruházza fel őket, a korábban fent levők feletti hatalommal."[52] A hatalomhoz való ragaszkodás jegyében az új elit igyekezett elsajátítani a hivatalos hatalmi diskurzust, átvéve annak számos agresszív, intoleráns elemét. Az ideológiai megalapozottságú szelekciós szempontok alkalmazása az elitrekrutációs praxisban természetesen kihatott a szakmai kompetencia színvonalára is, amely az új, népi káderek megjelenésével nagyot zuhant. Erről híven tanúskodik a hivatalos írásbeliségben bekövetkező döbbenetes szintű hanyatlás.[53]

A párt soraiba önkéntesen beálló aktivistákat először fel kellett készíteni a társadalom meghódításáért folytatott harcra. A szervezési, ideológiai alapkérdések tisztázására mindenképp szükség volt, ugyanis az első hullámban csatlakozó káderek zöme semmiféle elméleti vagy gyakorlati felkészültséggel sem rendelkezett, ami a politikai aktivitást illeti. Ezért a rekrutáció mellett az elméleti felkészítés játszotta a legfontosabb szerepet. A tehetségesebbnek tartott aktivistákat kiemelték a termelésből és pártiskolába küldték. Az a tudás, amit az elsődleges szocializáció alatt elsajátítottak, nem volt elégséges a pártmunka elvégzéséhez. 1945-től kezdődően a káderek felkészítése céljából vidéken több pártiskola is indult, román és magyar nyelven egyaránt.[54] A felsőbb vezetői tisztségre kiszemelt káderek Brassóban, Marosvásárhelyen, majd Bukarestben részesültek képzésben. Az alsóbb szintekre helyben szerveztek különböző tanfolyamokat. A paraszt származású jövendőbeli káderekneknek külön úgynevezett parasztiskolát hoztak létre. A régió városaiban, nagyobb településein több ilyen típusú tanfolyam működött.[55]

A rövid tanfolyamok elvégzése után a központi pártszervezetek kijelölték a frissen végzett káderek feladatait. Az aktivisták a pártmunka különböző területein kaptak feladatot. Alapvető fontossággal bírt a vidéki szervezetek kiépítése és a kommunista eszmék vidéken való terjesztése, népszerűsítése. Ezt a feladatot az erre a célra külön kiválasztott propagandisták látták el. „Kimentünk terepre, gyakran nagyon távolra, pl.

52 Oláh 1998, 108.

53 Gyarmati 1991, 62.

54 Arhivele Nationale Române – Direcţia Judeţeană Mureş (Románia Állami Levéltár, Maros Megyei Igazgatóság), a továbbiakban ANRDJM, 1945/6. dosszié, 42. f.

55 Az 1948 novemberében beindult kézdivásárhelyi pártiskolának például 30 hallgatója volt, földművesek, munkások és mindegyikük 1945 után lépett be a pártba. A tanfolyam kezdete előtt a megyei pártvezetés szelekcióján estek át. Volt lemorzsolódás is, de a hiányt minden esetben pótolták. A program a következő volt: reggel nyolctól tízig előadás, azután szeminárium, délután négytől este hétig közös tanulás. Szabad idejükben munkásindulókat tanultak, filmet néztek. ANRDJCV, fond Comitetul Judeţean PCR Treiscaune, 3/1948. dosszié, 8. f.

Sepsiszentgyörgyre, Kézdivásárhelyre, Udvarhelyre és szerveztük az ifjúságot. Létrehoztuk az ottani szervezeteket, gyűléseket tartottunk, beszédeket mondtunk a pártról, a munkájáról, célkitűzéseiről."[56]

A kommunista párt székelyföldi szervezeteit többnyire helyi származású, a pártvonalat, az utasításokat mereven végrehajtó kádercsoport irányította. Tevékenységük alapját a párt központi szervezete iránti feltétlen lojalitás és a tanfolyamokon elsajátított ideológiai alaptételek határozták meg. Székelyföld történetében először került pozícióba egy olyan politikai elit, amely teljes mértékben és minden szinten ki volt szolgáltatva egy adott politikai centrumnak és képzettsége, világszemlélete is képtelenné tette arra, hogy alapvető helyi szempontokat képviseljen és érvényesítsen. Míg az MNSZ helyi szervezeteiben tevékenykedő vagy azokkal együttműködő csoportok egy része a kommunista hatalomátvételt megelőző időszakban többször is próbálkozott a helyi gazdasági, társadalmi, kulturális és nemzetiségi igényeknek megfelelő elképzeléseket, programokat kidolgozni és a gyakorlatba átültetni,[57] addig az RKP helyi képviselői már a negyvenes évek második felében is csak a központ által engedélyezett mértékben jelenítették meg a nemzeti érdekérvényesítési problémákat. Jó példa erre az RKP háromszéki vezetőségének viszonyulása a magyar nemzeti szimbólumok használatához. 1946 folyamán a Mikó Líceumban az MNSZ ünnepségein használták a magyar zászlót. A megyei pártelnök, aki minden területen igyekezett befolyásolni az MNSZ tevékenységét, bekérette a beszédeket, és nem engedte kitenni a magyar zászlót.[58]

56 Interjú Csernovics Sámuel egykori pártaktivistával. Novák 2005a, 100–128.

57 1946-ban megbeszélésére került sor Háromszék megye gazdasági jövőjéről. A helyi RKP székhelyén, szeptember 13-án összehívott tanácskozáson helyi gazdasági szakemberek vettek részt és a korabeli viszonyok között egy komplexebb, a teljes Székelyföldet érintő tervezet vázlatát körvonalazták. Az elképzelések szerint az előző időszakban, a magyar állam által is támogatott helyi- és kisipar jelentette volna az alapokat, de egy székelyföldi hálózatot tömörítő, magánkezdeményezést is figyelembe vevő szövetkezet megszervezésével. Ennek része lett volna például (a magyar állam által szintén meglebegtetett) egységes energiaellátó hálózat kiépítése a térségben, a Gyilkos tónál létesítendő villamosenergia-központ. Javaslatok hangzottak el továbbá több iparág fejlesztésére vonatkozóan: kőbányászat, üveggyár, fafeldolgozó üzemek (hogy a fa ne nyersanyagként távozzon), papír, cellulózgyártás, a térségben található ásványi termékek feldolgozása (borvíz, széntermelés, útburkolatnak kockakő, tégla- és cementgyár). A mezőgazdasággal és állattartással kapcsolatban kiemelték a lentermesztést és -feldolgozást, burgonya-feldolgozást, hús- és tejfeldolgozó üzemek létesítését, a gyapjú- és bőrfeldolgozást. A házi ipar (textilfeldolgozás, fazekasság, faragászat, erdei gyümölcsök, gyógynövények hasznosítása) és a turisztika továbbra is fontos eleme maradt volna a helyi gazdasági életnek. ANRDJCV, fond Comitetul Judeţean PCR Treiscaune, 3/1946. dosszié, 14. f.

58 ANRDJCV, fond Comitetul Judeţean PCR Treiscaune, 1/1946. dosszié, 29. f.

Következtetések

Az RKP-nak a hatalom megszerzését célzó stratégiája több szakaszra bontható. Székelyföldön a háború utáni hónapokban megalakultak az első sejtek a megyeközpontokban. Marosvásárhely kivételével a két világháború között egyik településen sem működött komolyabb kommunista szervezkedés, ezért a tagtoborzás nehézkesen indult. Marosvásárhelyen egykori illegalisták kezdeményeztek, más településekre elsősorban brassói illetőségű küldöttek és szervezők érkeztek és ők indították be a pártéletet, aktiválták a kommunista mozgalom két világháború közötti időszakának helyi szimpatizánsait, toborozták a fordulatban lehetőséget látó és a mozgalomhoz csatlakozó személyeket. Jellemző erre az időszakra, hogy némi változást hozott ugyan a párt megítélésében a Groza-kormány 1945. májusi beiktatása, de még mindig jelentős volt az RKP aktivistáival szembeni elutasítás. 1945 folyamán az RKP tagsága egyik székely megyében sem haladta meg sokkal a kétezres számot. Az RKP szervezői érzékelték a csekély beágyazottságból eredő gondokat, ezért többnyire az ekkor már jelentős tagsággal bíró MNSZ hátszelében tevékenykedtek. Ez lehetővé tette esetenként az MNSZ-től való elhatárolódást, azzal érvelve, hogy az MNSZ-ben helyet kapnak a reakciósok. A baloldali pártok szövetségének választási „győzelme" és az MNSZ viszonylagos választási sikerei 1946-ban mérföldkövet jelentettek a helyi politikai életben. Az RKP jelentős kormányzati tényezővé vált, egyre több hatalmi kulcspozícióval rendelkezett, amit a vidéki szervezetek is kihasználtak. Az RKP 1947-ben bekövetkezett hatalomátvétele újabb fordulatot eredményezett a helyi pártszervezésben. A politikai hatalom birtokában a párt nemcsak hatékonyabban lépett fel ellenfeleivel szemben, de az RKP helyi képviselői egyre több állami és közigazgatási kulcspozíciót szereztek meg a térségben is, továbbá jelentős mértékben nőtt a pártba belépők száma ebben az időszakban.

A székelyföldi politikai elitváltás első szakasza 1948-ra lezajlott, majd ezt követően, újabb cserékkel, 1949–1950-ben teljesedett ki. A párt kitermelte és kiképezte a saját ideológiai elvárásainak megfelelő káderanyagot. A kádereket többnyire munkás- és szegényparaszti családokból toborozták és különböző, a majdani beosztásuknak megfelelő tanfolyamokon, pártiskolákban részesítették alapszintű politikai képzésben. A kommunista hatalomátvételt követő elitváltással Székelyföldön egy olyan, teljesen új emberekből álló csoport szerezte meg a társadalom fölötti gazdasági és politikai ellenőrzést, amely a kommunista párt által működtetett centralizált rendszer részeként ideológiailag és egzisztenciálisan is függött a párt központi vezetésétől, s nem jeleníthetett meg semmiféle helyi vagy regionális érdeket érvényesítő politikát.

Források

Levéltári források

ANRDJHR (Arhivele Naţionale Române Direcţia Judeţeană Harghita – Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Igazgatósága)

fond Comitetul Judeţean de Partid Ciuc (Az RKP Csík megyei bizottsága), 1945–1946.

fond Comitetul Judeţean de Partid Odorhei (Az RKP Udvarhely megyei bizottsága), 1944–1946.

ANRDJCV (Arhivele Naţionale Române Direcţia Judeţeană Covasna – Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága)

fond Comitetul Judeţean PCR Treiscaune (Az RKP Háromszék megyei tanácsa), 1945–1948.

fond Asociaţia Naţională a Foştilor Deţinuţi şi Deportaţi Politici Antifaşcişti jud. Trei Scaune (Az Antifasiszta Politikai Foglyok és Deportáltak Országos Szövetségének Háromszék Megyei Szervezete)

ANRDJMŞ (Arhivele Nationale Române Direcţia Judeţeană Mureş – Román Nemzeti Levéltár, Maros Megyei Igazgatósága)

fond Comitetul Judeţean PCR 1945–1946, 1951.

Hivatkozott irodalom

Burks, Richard V. 1961, *The dinamics of Communism in Eastern Europe*. Princeton Univ. Press.

Dan Cătănus – Gheorghe Neacşu 1998, Componenţa PCR în perioada 1945–1970. Evaluări statistice. *Arhivele Totalitarismului* 4. 154–171.

Gagyi József 2006, *Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez*. Marosvásárhely.

Gyarmati György 1991, A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. *Valóság* 2. 51–63.

László Márton 2009, A kollektivizálás menetrendje és modelljei a Székelyföldön. *Korall* 36. 55–84.

Makkfalvi Gábor 1997, A marosvásárhelyi Rubicon. In: Pál-Antal Sándor – Szabó Miklós (szerk.): *A Maros megyei magyarság történetéből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 251–269.

Nagy Mihály Zoltán – Olti Ágoston 2009, *Érdekképviselet vagy pártpolitika? Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez 1944–1953*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor 2004, *Autonomisták és centristák. Észak-Erdély a két román bevonulás között (1944. szeptember–1945. március)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Pro-Print Könyvkiadó, Kolozsvár–Csíkszereda.

Novák Csaba Zoltán 2004, A Magyar Autonóm Tartomány elitjének kialakulása. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban*. Teleki László Intézet, Budapest, 191–202.

Novák Csaba Zoltán 2005a, A párt szolgálatában. Kádersors a Székelyföldön. *Múltunk* (50.) 4. 100–127.

Novák Csaba Zoltán 2005b, Az RKP hatalmi szerkezetének kiépítése Maros megyében, 1944–1948. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok?* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 64–83.

Oláh Sándor 1998, Elitrekrutáció a szocializmusban. In: Bodó Júlianna (szerk.): *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 101–125.

Olti Ágoston – Gidó Attila 2005, A legfontosabb termelőeszközök 1948-as államosítása Csík és Udvarhely megyében. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok?* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 112–146.

Süle Andrea 1990, *Románia politikatörténete 1940–1944*. Medvetánc, Budapest.

Stelian Tănase 1998, *Elite şi societate*. Humanitas, Bucureşti.

Takács Károly 1998, Az elit szociológiai fogalmáról. *Szociológiai Szemle* (8.) 1. 139–148. http://www.szociologia.hu/dynamic/9801takacs.htm, letöltés dátuma: 2015. június 12.

Tăraş Silviu 2015, Az alakulóban levő háromszéki kommunista elit azonosságtudatának elemei. In: Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Elitek Háromszéken a 19–20. században. A politikai, gazdasági, egyházi és kulturális élet szereplői. Tanulmányok*. Pro-Print Könyvkiadó – Háromszék Vármegye Kiadó, Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy, 366–390.

Töttösy Magdolna 2005, *A Magyar Népi Szövetség Története 1944–1953.* I–II. Pallas-Akadémia, Csíkszereda.

Vincze Gábor 1999, *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda, 107–142.

Oláh Sándor

„...nem tudtuk diadalra vinni, mert nem voltak meg a kellő feltételek..."

A szovjetizált adminisztráció kudarcai egy székely faluban a kollektivizáláskor

A romániai kollektivizálás közel 13 évig elhúzódó folyamatában (1949–1962) az ötvenes évek közepe a kommunista program stagnálási időszaka volt. Bár a „mezőgazdaság szocialista átalakításának" kérdése nem került le a Román Munkáspárt Politikai Irodájának és a Központi Bizottság Titkárságának napirendjéről, a kezdeti lendületes és erőszakos kollektivizálási hullámot Sztálin halála után egy csendesebb időszak követte. Az RMP Központi Bizottságának 1953. augusztus 19–20-i plenáris ülésén először került sor a kollektivizálási kampányban addig alkalmazott erőszakos módszereket elítélő kritikai számbavételre. Decemberben egy belügyminisztériumi jelentésben elemezték az igazságügyi és belügyi szervek erőszakos intézkedéseit 1951–1952-ben, elítélve és a „jobboldali elhajlóknak" (Ana Pauker, Luka László és Teohari Georgescu) tulajdonítva 34 738 paraszt letartóztatását. A kollektivizálás ütemének újabb fokozását, az RMP II. kongresszusán (1955. december 23–28.) határozták el. „A kongresszus döntése a bukaresti kommunisták sztálinista konzervativizmusát tükrözte, lemondtak az új hullám politikájáról, hogy ne veszélyeztessék pozícióikat a rendszer liberalizálásával."[1]

Székelyföldön a „szocialista szektor" térhódítása a mezőgazdaságban – az állami, szövetkezeti és társulási formákban működő termelőszervezetek alakításával –1957-ig párhuzamosan haladt az országos ütemmel.[2] A kollektív gazdaságok szervezésére alkalmasnak vélt településekre 1949 nyarától a megyei pártbizottságok tehettek javaslatot a Központi Bizottság agrárszekciójának, a javaslatokat az agrárszekció kiküldöttjei terepen elemezték és döntöttek – maradva az erdélyi magyar terminológiában meggyökeresedett formulánál – a kollektív szervezésekről. Később a tartományi pártbizottságok hatáskörébe utalták a kollektív gazdaságok szervezésének jóváhagyását. A Székelyföld nagy részét magába foglaló Sztálin Tartományban 1951-ben a kollektív gazdaságok alakítása a következő szervezési szakaszokban történt: a rajoni pártbizottság összehívta a rajoni néptanács, a tömegszervezetek, a milícia és a tanügy vezetőit, és közösen elemezték településenként a kollektív gazdaság alakításának helyi feltételeit. Azokba a falvakba, ahol kedvezőnek látták a kollektivizálás feltételeit, a helyi viszonyok megismerésére

1 Oprea 2005, 90.

2 A változó ütemben zajló társadalomátalakítási program szakaszait összefoglalja László 2009.

aktivistákat küldtek. A rajoni néptanács egy következő gyűlésén a kiküldöttek beszámoltak tereptapasztalataikról, majd eldöntötték, hogy az előterjesztettek közül mely településeken leginkább kedvezőek a szervezés feltételei. Ezekbe a falvakba újra aktivistákat küldtek, kezdeményező bizottságokat alakítottak és a helyi párt-alapszervezeti gyűlésen megállapították azokat a módszereket, amelyekkel a tekintélyesebb középgazdák beszervezhetők a kezdeményező bizottságba és meggyőzhetők a belépési nyilatkozatok aláírásáról.

Az 1950 szeptemberében végrehajtott közigazgatási átszervezés felszámolta a megyerendszert a Román Népköztársaságban. Udvarhely megyét rajonná alakítva, Sztálin Tartományhoz csatolták. 1952 szeptemberétől a rajon az ekkor létrehozott Magyar Autonóm Tartomány, majd egy újabb közigazgatási átszervezéssel (1960) a Maros-Magyar Autonóm Tartomány része lett.[3] Székelyudvarhely rajon egy kisvárost és 28 községet (89 faluval) foglalt magába. A rajon lakossága az 1956-os népszámláskor 81 668 főt számlált,[4] ebből 14 500 lakos városon, illetve a városkörnyéki falusias jellegű településeken élt. A lakosság nemzetiségi megoszlása a következő volt: 98,1%-a magyar, 1,4%-a román, a cigány, szász és zsidó lakosok pedig együttesen 0,5%-ot tettek ki. A rajoni székhely Székelyudvarhely, az Udvarhelyi-medence adminisztratív, kereskedelmi, kulturális központja, szerény gazdasági potenciállal.[5] A kollektivizálás üteme 1952 óta Székelyudvarhely rajonban is stagnált: 1956-ban még csak 11 kollektív gazdaság működött, annak ellenére, hogy az RMP KB Udvarhely megyében már hat évvel korábban 24 kollektív gazdaság megalakítását tervezte 1950 júniusáig.[6] A döntően rurális térségben a falusi lakosság változatos települési és gazdaságföldrajzi környezetben élt: 400–900 méter tengerszint feletti magasságban elhelyezkedő néhány száz lelkes kis falucskákban és az egy településből álló több ezer lakosú nagyközségekben. Az éghajlati, domborzati viszonyok különbségeinek jelentékeny szerepe volt a termelésszervezésben, a mezőgazdasági kultúrák alakításában: a rajon déli-délnyugati részén a termékeny folyóvölgyekben megterem a kukorica, búza, a szelídebb domboldalakon a hidegtűrő szőlőfajták, de a zordabb éghajlatú havasalji települések gyenge minőségű szántóin csak burgonya, árpa és zab termett. E tényezők hátrányos helyzetbe hozták az itt élő magángazdákat az új politikai-adminisztratív hatalom negyvenes évek végén induló társadalomszervező, társadalomátalakító programjában. Az ugyanahhoz a közigazgatási egységhez (Székelyudvarhely rajonhoz) tartozó településeket a gazdasági elvonás mértéke többnyire differenciálatlanul, egyformán érintette: a terménybeszolgáltatási kötelezettségek megállapításánál nem vették figyelembe az éghajlati (és csak részben a talajminőségi) különbségeket, ugyanazok az utasítások, beszolgáltatási kötelezettségeket rögzítő rendeletek, adózási szabályok sújtottak minden községet.

3 1956 januárjában a rajon déli-délnyugati részén kialakították Székelykeresztúr rajont, amelyet 1960-ban meg is szüntettek.

4 A Magyar Autonóm Tartomány... 1960, 31.

5 Az 1944. őszi főhatalomváltást megelőző években Udvarhely megyét a közbeszédben a „legmagyarabb és a legszegényebb" székelyföldi megyeként emlegették.

6 Cătănuş–Roske 2000, 206.

1955. április 17-én a rajon északkeleti részének nagyközségében Lövétén – a Kis-Homoród menti falvak közül elsőként – felavatták a Vörös Hajnal kollektív gazdaságot. Az eseményt kiemelt figyelem övezte úgy a vidék falvaiban, mint a tartományi és rajoni vezetés részéről.[7] Történetkutatói szempontból is figyelmet érdemelnek e nagyközség társadalmában 1945 után bekövetkezett változások. Dolgozatunkban arra vállalkoztunk, hogy e mikrotársadalmi erőtérben történtekkel illusztráljuk: „a hatalom nemcsak az intézményes szerkezetekben és azok által működik, hanem jelen van a társadalmi ágensek közötti mindennapi interakciókban, megjelenik a cselekvési viszonyokban. Láthatóvá válik, hogy az emberek egyszerre tárgyai és alanyai a hatalomnak, mely egyszer rájuk irányul, másszor ők igyekeznek akaratukat érvényesíteni."[8] Akárcsak a szovjet befolyás alá került kelet-közép-európai társadalmak makroszintjén, a vizsgált lokális miliőben is egy radikális kisebbség tört hatalomra, erőszakos cselekedetek sorozatával próbált hegemóniát szerezni a pozíciók hierarchiájában a társadalmi tér belső viszonyainak átalakításával. Az alábbiakban áttekintjük, mely tényezők képezték a hatalmi akarat társadalmi támogatottságának alapjait, és milyen egyéni megfontolások, stratégiák alakították a település lakosságának világérzékelésében, társadalmi közérzetében és valóságészlelésében a – csoportközi viszonyokat és rokonsági kapcsolatokat is – meghatározó markáns különbségeket. A lövétei kollektivizálástörténet – a jelen visszatekintő horizontjáról – feltárható helyzeteinek sokaságában azonosítható egyéni és csoportos cselekvés- és viszonyulásmódok illusztrálják, hogy „az egyén a szovjet típusú rendszerben nem egyszerűen passzív tárgya volt a politikai hatalom akaratának, hanem számos tekintetben aktív alakítója, még inkább sokszorosítója".[9]

A helyi miliő sajátosságai

Lövéte a Kis-Homoród mente legnépesebb települése, lakossága 1956-ban 3961 fő volt, a faluhatár területe 10 166 ha, ebből mezőgazdasági terület 7092 ha, amiből viszont csak 788 ha (11%) a szántóterület. A mezőgazdasági termelésben az 1950-es évek elejéig – a szántóterület egyharmadát évente pihentető háromfordulós rendszerben – ugarhagyó gazdálkodás folyt. Az agrárviszonyokat a kisbirtokrendszer, a nagyrészt gyenge termőképességű talajok, a kor színvonalától elmaradó termelési technika jellemezte. A mezőgazdaság termelékenysége szempontjából ez a község volt az egyik legkedvezőtlenebb természeti adottságú település Székelyudvarhely rajonban. A családi gazdaságok létfenntartásában a szántóföldi növénytermesztés szerény jövedelmezőségét a nagy kiterjedésű, az erdős legelőket és természetes kaszálókat hasznosító állattenyésztés és az ipari foglalkozások jövedelmei pótolták. A község területének

7 A MAT-ban 1953–1955 között mindössze négy kollektív gazdaság alakult. László 2009, 84.
8 Szabó 1998, 226.
9 Ö. Kovács 2012, 33.

altalajkincse a vasérc,[10] melynek bányászata és feldolgozása kereseti lehetőséget biztosított a lövétei férfi munkaerő egy részének. A múlt század negyvenes-ötvenes éveiben a bányászok és gyári munkások mellett a lótartó gazdák szén- és mészkőfuvarozással is keresethez juthattak: 1951-ben mintegy 30 fuvaros szállított szerződéssel a szentkeresztbányai üzemhez, és 130–150 családfő állt alkalmazásban a bányánál és az üzemnél. Ekkor 910 családi gazdaságot tartottak nyilván a községben, de 1953-ra a terménybeszolgáltatási kötelezettségek mérséklésére birtokszétíratásokkal védekező családok miatt számuk 1165-re nőtt. A természeti javak kiaknázhatósága, az önellátást középpontba helyező gazdálkodást és az ipari munkavállalást összeegyeztető kétlaki életforma feltételei mellett összességében ezt a sok vonatkozásban tradicionális világot a tartós szűkösség és stagnálás jellemezte. E léthelyzet egyik következményeként állandó volt az időszakos elvándorlás, a családi gazdaságon kívüli munkavállalás. „A népes községből, hol nem volt ritka az öt-tíz gyermekes család, a lakosságfölösleg mindig elvándorolt, ugyanis mindig kevés volt a föld."[11]

A kommunista eszme a lokális miliőben

A kommunista ideológia társadalmi támogatottságának feltételei között egyfelől a gazdasági szféra említett sajátosságát, az életjavak állandó szűkösségét kell említenünk. Ebben a társadalmi közegben a gazdasági javak a szűkösség miatt felértékelődtek, s kétségtelenül visszhangra talált a kommunista ideológia egyenlőségeszméje és a propagandában harsogott gondtalan jólét ígérete. Megvoltak a helyi adottságok az ipar fejlesztésére is: a kommunizmus gyors és mindent átfogó iparosítást ígért, sokak számára ez tette a kommunista eszmét vonzóvá.[12] Másfelől ki kell emelnünk a helyi társadalom mindennapi életének uralkodó világnézeti beállítódását, az erős vallásosságot, a gondolkodásmódot, világértelmezést meghatározó katolikus vallás hatalmi akarattal szembeni domináns szerepét.

A kommunista eszmék térhódítását a helyi társadalomban az emlékezet foglalkozási csoportokhoz (suszterek, bányászok), néhány rokonsági hálózat törekvéseihez kapcsolja. Az új eszmék felkarolásában szerepe volt a vagyoni-jövedelmi helyzetnek, a vélt vagy valós családi-egyéni kockázatoknak, a pártpropaganda ígéretei alapján várható előnyök vonzerejének, az egyéni érdekeknek és a mentalitásbeli sajátosságoknak is. „De kik voltak ezek az úgynevezett kommunisták? A suszterek, mintha tudták volna, hogy később suszter lesz a főnökük, az első világháború után orosz fogságból hazatért, bolsevizmus által megfertőzött egyének egy része, a bányászok egy része és a földművesek közül azok, akik nem szerettek dolgozni, és munkaidőben naphosszat üldögéltek a piac-

10 Itt volt az 1940–44 közötti Magyarország egyetlen erdélyi vasérclelőhelye.

11 Mihály 2006b, 195.

12 A község szomszédos településén épült fel a hetvenes-nyolcvanas években termelésének csúcsára jutott szentkeresztbányai fémipari üzem.

híd karzatán[13] a 'Paradicsomról' álmodozva. Érdemes megjegyezni, hogy a második világháború alatt fogságba esett, majd hazatért férfiak nem lettek kommunisták. Ezek meggyőződtek már a fogságban, hogy a „paradicsom zöld".[14]

A hatalom vallás- és egyházellenessége, a hitélet és vallásgyakorlás korlátozása, a katolikus egyház elleni támadások (Márton Áron püspök bebörtönzése, a csíksomlyói búcsún való részvétel akadályozása) a katolikus felekezetű lövétei lakosság nagy többségét szembeállította a hatalmi akarattal. „A pártállami hatalom szemében a lokális egyházi szerveződések mint az utolsó meghódítandó, az egész országot behálózó intézményrendszer, egy ellenpolitikai egység képeként jelentek meg, ezért azok kiiktatása, átalakítása a radikális társadalompolitika elemi érdeke volt."[15] Ezt a hatalmi akaratot támogatták a lövétei kommunisták is. A kommunista ideológia behatolása a helyi közösségben új társadalmi választóvonalakat hozott létre, átalakította az addigi nyílt, közvetlen kommunikációt: a „templomba járó emberek" és a párttagok között gyanakvást, bizalmatlanságot szült. A hatalom ott volt a mindennapi élethelyzetekben: „Itt a Bányatelepen jó pénzkereset volt, jó pénzforrás, sok munkás dolgozott ott, közöttük sok volt a párttag, ügyelni kellett a beszédre. Sok volt pártiskolába, kiemelték, megtették valahol elnöknek, valamelyik más faluba. Sok bányászból elnököt csináltak a kisebb falukba, Kénosba, Szentábrahámon. Nagy kommunisták voltak a Balázs testvérek, ezek inkább olyan városi gyerekek voltak, a Buglyák is mind nagy kommunisták voltak, pedig sok birtokuk volt. A Kolozsiak, a Fazakasok, ott kint Sópástyán,[16] ezek olyan nem templomba járó emberek voltak, hanem mind párttagok. A bányászoknak nem volt szabad a templomba menni, egymást figyelték. Sópástyán volt a kommunista fészek, ott sokan voltak."[17] A hatalmi akarat elfogadása, támogatása vagy elutasítása nyomán keletkező társadalmi választóvonalak a családon belül testvérek között is húzódhattak: „A Kolozsiak közül az egyedüli Kolozsi János volt, akit ejsze három-négy őszön is bezártak. Cséplőgépje volt, amikor meglátták az első kalongyákot, hogy a nép kezdett aratni, akkor a gépet neki ki kellett állítani, jelenteni kellett, hogy a gép rendben van, lehet aratni. S akkor őt egy éjszaka elvitték két-három hónapra s állítottak egy más embert a gép mellé. Mikor a cséplés lejárt, akkor hazaeresztették, hogy vigye haza s javítsa ki a gépet. Egy szem gabonát nem adtak neki. Ennek az embernek a rokonai, testvérei mind kommunisták voltak, de nemhogy segítették, még ők áztatták el, mert nem volt kommunista mint ők, nem állott be a kollektívbe."[18] Változatos okok, indítékok, stratégiák vezethették az egyént a hatalmi akarat szolgálatába: „Voltak egy néhányan, akiknek birtokuk volt, de ezek olyanok voltak, hogy Brassóba töltötték el a fiatal életüket, amikor megnősültek, hazajöttek, de ezek nem szerettek itthon a mezőn dolgozni. Birtokuk volt, de

13 A Kishomoród fölötti „piachíd" fontos kommunikációs helyszín a falu központjában.

14 Balázs 2000a, 4.

15 Ö. Kovács 2012, 407.

16 A község belterületének egyik szimbolikusan leértékelt része: meredek domboldalra kapaszkodó falurész, ahol szegényebb rendű családok laktak. A falu központjában lakók és a „sópástyaiak" társadalmi elkülönülését az ünnepi női ruházat díszítő mintáival is jelezték.

17 A szerző interjúja Orbán Ignáccal (1930–2010), 2003. november 23.

18 A szerző interjúja Orbán Ignáccal (1930–2010), 2003. november 23.

azért szervezkedtek, mert egyikből brigádos, a másikból a gáteren beméről lett, mindegyik arra pályázott, hogy én most állok bé, hogy valami főnök legyek. Volt olyan gazda, akinek birtoka elég volt, de a mindennapi kenyér nemigen került ki, csak olyan gazdálkodást folytattak, volt aki csak halászni szerette... A legnagyobb bűnös Tamás Józsiné, azok a magyar időbe s a régi román időbe bőrérleléssel foglalkoztak, a marhabőrt vették, tímárkodtak, sok birtokot esszeszedtek. S az asszony verte az asztalt erősen: nálunk kollektív kell. Később kiderült, hogy azért, mert sok birtoka volt, s félt, nehogy kulákot csináljanak belőle. S aztán a kollektívbe beállottak, nagy pártemberek lettek, a gyermekeiket mind valahova iskolába be tudták rakni, más ember gyermeke nem jutott be sehova se."[19]

A végkifejlet felől nézve az ideológiai törésvonalakat, a csoportközi viszonyokat a helyi közösségen belül, egy kortanú összegző véleményét idézzük: „Lövéte lakosainak jelentős többsége nem volt kommunista és nem is szolgálta ki a kommunistákat. Ellenszenvüket a kommunizmussal szemben, amikor csak lehetett, ki is mutatták. Gondoljunk csupán az úgynevezett bányásznapokra. Mielőtt be nem tiltották e napok megünneplését, minden ilyen alkalommal egy-két kommunistát megvertek, lehetett az gyárigazgató, bányamérnök vagy akármilyen más aktivista. Emlékszem, egy alkalommal a bányásznapokat a még termelő sóbányánál ünnepelték. Az ünneplésre érkező Kurkó Gyárfást, a Magyar Népi Szövetség (MNSZ) országos vezetőjét verték fejbe sörösüveggel, még mielőtt ünnepi beszédét elmondta volna. A nép tudta, hogy a Magyar Népi Szövetség a Román Kommunista Párt szekértolója. A kommunistaellenesség legerősebb megnyilvánulásai az 1947-ben Székelyudvarhelyen, az MNSZ által rendezett választási gyűlésen történt események voltak. Ezen gyűlés folytatásának lett áldozata Balázs Pál, a lövétei MNSZ titkára, akit ezen a napon meggyilkoltak."[20]

A kommunista eszme – elkötelezett híveinek gondolkodásmódjában – felülírta a helyi társadalmi beágyazottságból eredő korábbi kapcsolatok jelentéstartalmait és a nemzeti identitástartalmakat is: „Ladó István, ő volt, aki létezett itt Lövétén a legboszszúállóbb ember. Amikor mentünk negyvenkilencbe sorozatra, Oklándra mentünk, ott Ladó volt a delegátus, a bíró Dobri János volt. Jó két fekete lovunk volt, azokra magyar színű szalagot köttünk volt. Oklándon a katonák leoldották. Ladó erősen támadt, s a bíró es igen. Azt mondta, na te Ignác, ha te magyar színű szalagot tettél a lovakra, most olyan helyré vitetlek katonának, hogy ott döglesz meg. Így a szemembe mondta, ott a bizottság előtt, amikor meztelenül álldogáltam. Én nem szóltam semmit. A tisztök egyáltalán nem foglalkoztak, hogy miért köttük, csak ezek a falubeliek ketten. Hát féltem, mert akkor egyiköt a szénbányába, s a másikot a rézbányába, s a mást ólombányába, amelyiköt hova akarták, oda küldték. Aztán én Udvarhelyt egy őrnaggyal felvettem a kapcsolatot, s az úgy elrendözte, hogy én nem voltam egy órát se katona. De az sok pénzbe került. Ügyes ember volt, elmagyaráztam, hogy jártam."[21]

19 A szerző interjúja Orbán Ignáccal (1930–2010), 2003. november 23.

20 Balázs 2000c, 5. A tragikus esemény 1946. június 30-án történt. Következményeiről lásd Mihály 2006, 104–105.

21 A szerző interjúja Orbán Ignáccal (1929–2010), 2003. november 23.

Új intézmények, új káderek

Centralizáció, közigazgatási felügyelet

Székelyföldön a negyvenes évek végén a hatalom társadalomátalakító programjának szócsöve a Román Munkáspárt helyi tagszervezetei mellett a Magyar Népi Szövetség volt. Az MNSZ tagsága jóval meghaladta a RMP vidéki szervezeteinek taglétszámát. Az MNSZ a negyvenes évek végén, a kezdeti önálló érdekvédelmi politizálás után az RMP befolyása alatt állt.[22] 1948-ban a szervezet propagandakiadványa politikai céljait, a társadalmi tagolódáshoz és az ország vezető politikai szervezetéhez való viszonyát így fogalmazta meg: „A romániai magyarság nagyrészt dolgozó parasztokból áll. Ez meghatározza a dolgozó magyarság nemzetiségi szervezetének, a Magyar Népi Szövetség politikáját is. A Magyar Népi Szövetség központi vezetősége leszögezte, hogy a Magyar Népi Szövetség az osztálykülönbözőség alapján áll és küzd a kizsákmányolás ellen városon és falun egyaránt. A Magyar Népi Szövetség elismeri a Román Munkáspárt vezetését és követi útmutatását."[23]

1949. április 10-én – egy hónappal a RMP kollektivizálását meghirdető plenáris ülése után – Okland járás[24] MNSZ-szervezete „gyűlést tartott, ahol jelen volt a járás összes községének MNSZ tagszervezet-elnöke, szervezője és pénztárosa. A gyűlés célja a mezőgazdaság kollektivizálási rendszerének (sic!) feldolgozása volt. A gyűlést szeminárium formájában tartották Ambrus János, az udvarhelyi MNSZ delegátusa vezetésével és Bokor Ferenc, az okland járási MNSZ titkárának vezetésével. A gyűlésen feldolgozták, ki a kulák, ki a középparaszt és azt a kérdést, hogy ki lehet tagja a Mezőgazdasági Szakszervezetnek. A gyűlésen körülbelül 65 személy volt jelen, akiknek 50%-a a feldolgozott problémákhoz passzívan viszonyult, a többi résztvevő lelkesedett a feldolgozott problémák iránt..."[25] 1949 májusáig a megyei és járási főszolgabírói hivatalok személyi állományában, szervezeti felépítésében nem történt lényeges változás. A községeket a választott bírók és a kinevezett jegyzők vezették. 1949 május–júliusában létrehozták a megyei, járási, városi és községi ideiglenes bizottságokat. A bizottságok tagjait osztályszempontok szerint *nevezték ki:* például Udvarhely megyében a megyei bizottság elnöke egy cukrász lett, az alelnök vasöntő, a tagok közt volt kőműves és munkásnő. A járási, városi és községi bizottságokba szintén munkások, földművesek és kevesebben tisztviselők kerültek be. A tagság kinevezését úgynevezett verifikálások előzték meg.[26] Az új adminisztratív intézmények megalakításában, szervezeti felépítésében,

22 Nagy 2009, 94–95.

23 Robotos 1948, 16.

24 Az akkori közigazgatási beosztás szerint Udvarhely megye keleti – a két Homoród mente falvait és néhány erdővidéki falut magába foglaló – járása.

25 Arhivele Naţionale Direcţia Judeţeană Mureş, Direcţiunea poliţiei de siguranţă. Dosarul 1244. Anul 1948–949 f. 57.

26 „Ebben az évben jöttek létre az ideiglenes bizottságok, ekkor készítették elő a rajonálást, 49 nyarán. K: Mit jelentett az, hogy előkészítették? V: Az embereket [...] kezdték verifikálni. K: Az igen részletes

működésében döntő volt a párt irányítása: „Az ideiglenes bizottságok csak akkor tudják teljesíteni a feladataikat, ha a párt irányítja és támogatja tevékenységüket. […] A párt az ideiglenes bizottságokban részt vevő párttagokon keresztül vezeti ezeket a bizottságokat."[27]

Az 1950. decemberi néptanácsi választásokig az ideiglenes bizottságok voltak a megyei, járási, városi és községi pártalapszervezetek eszközeiként a társadalmi-gazdasági átalakítás legfontosabb hatalmi intézményei. A különböző szintű ideiglenes bizottságokban a társadalmi-gazdasági szféra teljességének átfogására, ellenőrzésére ügyosztályokat, bizottságokat hoztak létre. Megyei szinten mezőgazdasági, kereskedelmi, tanügyi, munka- és nyugdíjügyosztály, egészségügyi, erdészeti, az utakért és vízművekért felelős, pénzügyi, káder, adminisztrációs, helyi lakásgazdálkodási ügyosztályok működtek.[28] A termelés és a gazdálkodás szervezésében megnövekedett a járásközpontok szerepe. Az ideiglenes bizottságokat a mezőgazdasági termelés irányításának, a javak elvonásának végrehajtásában a törvénykezés széles hatáskörrel ruházta fel.[29] Az RMP Központi Bizottságának és az RNK MTH 1950/568 számú határozata a terménybetakarítás előkészítéséről és időbeni végrehajtásáról, valamint az 1950. évi beszolgáltatási terv végrehajtására vonatkozó utasítások részletezték az ideiglenes bizottságok feladatait, hatásköreit. Eszerint az ideiglenes bizottság összeállítja a községek magángazdaságainak beszolgáltatási tervét, majd a cséplés megkezdése előtt kikézbesíti a gazdáknak a kötelezettségeket rögzítő jegyzőkönyveket. Ezek nélkül egyetlen gazdaság sem csépelhetett. A cséplőgépek – jóllehet ekkor még nagyrészt magán- vagy társulati tulajdonban voltak – nem működhettek a megyei ideiglenes bizottságok engedélye nélkül. A községi ideiglenes bizottság jelölte ki a szérűk helyét, rögzítette minden cséplőgép napi üzemtervét: a gazdák sorrendjét, előnyben részesítve a szegény- és középparasztságot. A falvakba küldött cséplési ellenőröket a járási ideiglenes bizottságok – a pártalapszervezetek ellenőrzése mellett – jelölték ki a „mezőgazdasági munkások soraiból". A gabona begyűjtő központokhoz történő szállítását szintén az ideiglenes bizottság szervezte, a szekérkaravánokat az ideiglenes bizottság megbízható delegátusai kísérték. A hatalmi akarat szerint „[a] falusi ideiglenes bizottságok minden feladata szorosan összekapcsolódik a kulákok elleni harccal".[30]

A falvak mindennapi életében új normák, ellenőrzési és fegyelmezési technikák jelentek meg. A vidéki társadalomban az addigi egyenértékűségen, méltányosságon ala-

önéletírások, amiket kértek, ezt a célt szolgálták? V: Ez a verifikálás olyan megszokottá, természetessé vált idővel. Kellett beadni, szóval mindent, amit az életrajzával közölt az ember, azt kellett igazolni ismerősökkel. S az életrajzába beírták az ismerősöket, akkor utána az aktivisták felkeresték ezeket, kértek nyilatkozatot vagy jellemzést az illetőről, s azok adtak, s attól függött, hogy az milyen volt, mármint voltak-e kihágások pártszempontból, hogy lehet-e annak az állásnak viselője." KAM Társadalomtörténeti Dokumentumtár, MAT-kutatás, MAT-interjúk, 4. Gagyi József interjúja.

27 *A Román Munkáspárt…* 1949, 32.

28 Gagyi 2004, 77–78.

29 Comisiunea de Stat pentru Colectarea Cerealelor, Hotărirea nr. 774 din iulie 1949. Colectivizarea agriculturii în România…

30 *A Román Munkáspárt…* 1949, 35.

puló értékrendet és csereviszonyokat megváltoztatta a társadalmi játszmákban megsokszorozódott, „elszabadult hatalom". A helyi közösségekben nem volt egyedi eset az új intézmények gyakorlatával és az új személyek eljárásaival szembeni ellenállás, az önkény, erőszak és fenyegetés elutasítása. Egy kis Udvarhely megyei faluban például spontán közösségi tiltakozásban nyilvánult meg az ellenállás: „Folyó év ápr. 20-án Lókod községben egy rebellis jellegű tüntetés volt, ahol 80–100 személy – férfiak és nők – vett részt. Ez a tüntetés a község vezetői ellen volt, éspedig Hegyi Balázs a község jelenlegi bírója, Szőcs Lajos a RMP titkára, Szőcs Mózes volt RMP titkár, jelenleg a miklósfalvi államosított malom ellenőre és a községi Ideiglenes Bizottság ellen. A tüntetésen a lakosság elégedetlenségét fejezte ki ezek ellen, mondva, hogy a fentnevezettek a szövetkezeti árúk szétosztásánál becsapták a lakosságot, ahelyett hogy a lakosság érdekeit védenék. A lakossággal szemben ellenségesen viselkednek, amikor a jogait kéri, vagy kívánságait fejezi ki. Így Vas Dénesné és Sándor Gyuláné lókodi szegény- és középparaszt asszonyok és a Népi Demokrácia Egységfrontjának aktív tagjai azt állítják, hogy Hegyi Balázs és Szőcs Mózes volt RMP titkár és az Ideiglenes Bizottság eltulajdonítottak a kukorica, cukor és szövet-adagokból és családjaiknak juttatták. Fentnevezettek még azt állítják, hogy ezen személyek a fekete dubával [zárt, ablak nélküli személygépkocsi – O. S.] fenyegették a lakosságot, amely elviszi azokat, akik valamit szólnak. Így fentnevezettek félelmet és elégedetlenséget keltettek a lakosság minden kategóriájában, amiért a lakosság kéri a leváltásukat a vezető pozíciókból, mondva, hogy amíg ők lesznek a vezetők nem lesz nyugalom és elégedettség a faluban."[31]

Lövétén a negyvenes évek végén sokasodtak az egyházellenes megnyilvánulások: a helyi kommunisták névtelen feljelentésekkel, rágalmazásokkal, fenyegetésekkel (fegyverrel lőttek be a paplak ablakán), újságcikkekben támadták a plébánost és az egyházi iskola tanítónőit, mert „a tanítónők a község vezetőségének és az RMP titkárságának több ízben történt felszólítására és megbeszélésére sem hajlandók a Demokratikus vonalon haladni".[32] A plébánost egy temetési gyászbeszéd „köztársaság-ellenes" tartalmáért az MNSZ Udvarhely megyei hetilapjában a Népköztársaság nyílt és merész megtámadásával vádolták és fenyegették meg a „jelenlévők".[33] 1948 őszén a plébánost letartóztatták, a hírre a népházban összegyűlt feldühödött híveket a hatóságnak csak Szentkeresztbánya plébánosának segítségül hívásával sikerült lecsendesítenie. Az 1949 nyarán szabadlábra helyezett pap kuláklistára került. Az ideiglenes bizottságok működése idején fokozódtak a hagyományos vallásos érték- és szokásrend elleni támadások: sokasodtak a hitélet, a megszokott vallásos gyakorlat akadályozásának és állami felügyeletének kísérletei, a faluban „mindennapi vallásháború"[34] dúlt. Ebben a folyamatban a helyi kommunisták együttműködtek a hatalom intézményeivel. Feljelentésekkel 'segítették' az akkor vidéken még kis létszámú állam-

31 ANDJ Mureș. Direcțiunea poliției de siguranță. Dosarul 1244. Anul 1948–949. f. 58.

32 Mihály 2006a, 109.

33 Mihály János 2006a, 113.

34 Ö. Kovács József korhangulatot idéző kifejezését jellemzőnek találjuk a lövétei mikrotársadalmi harcokra is. Bővebben: Mihály 2006a.

biztonsági szervek munkáját, célpontjuk a községbe helyezett új plébános, György Árpád lett: „…Ellenőrzéseinkből kiderül, hogy az Udvarhely megyei Lövéte községben György Árpád róm. kat. plébános lelki gyakorlatokat kezdett a róm. kat. híveknek, folyó év március 24-től, ami a jelenben is folyamatban van […]. A lelki gyakorlatok miatt Lövéte község lakossága a következő napokon nem ment a mezőre vetni: márc. 25-én, 28-án és 31-én. A fent említett napokon Lövéte község lakossága ünnepi öltözetben egész nap a templomban volt, gyónt és imádkozott. Lövéte község lakossága a párttagokon kívül kedvezően fogadja György Árpád plébános ezen akcióját, a párttagok és az öntudatosabb emberek kívánják, hogy György Árpád a kezdeményezésével ne emeljen korlátokat és ne tegye tönkre az ő munkájukat."[35] A hitélet gyakorlásával szembeni korlátozó kísérlet ekkor sikertelen volt.

A természeti-földrajzi viszonyokat nemegyszer figyelmen kívül hagyó vetési terveket a hatalom fegyelmezési, felügyeleti eszközökként is használta. 1949-ben a falu búcsús ünnepe a gabonabegyűjtés kulcseseménye, a cséplési kampány – és a helyi politikai vezetés szándékai – ellenére a hagyományos szokásrend szerint folyt le: „Folyó év szept. 8-án Lövéte községben egy zarándoklat volt a kis Szent Mária napja tiszteletére.[36] A zarándoklatot György Árpád községi plébános szervezte és vezette. A zarándoklat 10 órakor kezdődött, kb. 1500 római katolikus hívő – férfiak, nők és gyermekek – részvételével. A hívek mellett még jelen volt Mihály Lajos Kápolnás községi római katolikus plébános és az Udvarhely megyei bethlenfalvi plébános, akinek nevét nem sikerült megtudnunk, ugyanakkor jelen volt Keresztes szerzetes Udvarhelyről. A zarándoklat alatt nem történt semmiféle rendszerellenes megnyilvánulás. De mégis tudomásunk van arról, hogy a lakosság György Árpád és a vallásos ünnep befolyása alatt megtagadta a cséplési kampány folytatását, annak ellenére, hogy az Ideiglenes Bizottság felhívta a lakosság figyelmét, hogy szept. 8-a munkanap és mindenkinek csépelni kell menni a cséplési kampány befejezéséig. Megjegyezzük, hogy a Lövéte községi ideiglenes bizottság, folyó év szept. 7-én György Árpád róm. kat. plébánosnak javasolta, hogy az egyházi szertartást reggel 8-kor tartsa meg, fentnevezett pap nem vette figyelembe az ideiglenes bizottság kérését, a szertartás 10 órakor kezdődött és 14 óráig tartott, így a lakosságot elvonta a cséplési munkálatoktól."[37] Az idézett dokumentumrészletekben a helyi erők játszmáit, az erőviszonyok dinamikáját követhetjük nyomon, ahol a „harc nem csupán a gabonáért folyt, hanem az emberek lelkéért és gondolkodásuk átalakításáért is. Az állami bürokráciának társadalmi bázisra is szüksége volt."[38]

35 ANDJ Mureş. Dosarul 1271. Anul 1948–949. f. 629.

36 Az egyházközség búcsúnapja szeptember 8., Kisasszony napja.

37 ANDJ Mureş Direcţiunea poliţiei de siguranţă. Az Okländ járási állambiztonsági iroda 1/3255. sz. jelentése az Udvarhely megyei állambiztonsági szolgálatnak, 1949. szept.

38 Horváth 2015, 26.

A néptanács

„A néptanácsok azonban csak úgy teljesíthetik
összes nagy feladataikat, ha munkájukat
a párt irányításával végzik."[39]

„...a falusi néptanácsok terv szerint dolgoznak.
Már kezdettől tudják, mi mindent kell elvégezni a faluban
és minden gazdának megmondják mi a teendője."[40]

1950 decemberében az első néptanácsi választásokon minden községben helyi vezetők kerültek az új közigazgatási intézmények élére. Az elnökök és titkárok a Népi Demokrácia Frontjának jelöltjei voltak, a jelöltlistákra csak szegény- és középparasztok kerülhettek fel, ezek közül is azok, akik nem voltak „ellenségesek" a népi demokratikus rendszerrel. A néptanácsokat szovjet mintára hozták létre, a hatalmi felügyelet és erőszak gyakorlásának eszközeiként: „A szocializmus építésének útján a szovjet tapasztalatok az útmutatóink. Ezeket a tapasztalatokat a néptanács megalakításánál is fel kell használnunk. A néptanácsok országunkban hasonló feladatokat fognak teljesíteni, mint a helyi szovjetek a Szovjetunióban"[41] – olvasható egy propagandakiadványban. A néptanácsokat a politikai vezetés látszólag széles körű, politikai, adminisztratív, társadalmi és gazdasági feladatkörrel ruházta fel, de valójában a társadalomátalakító kommunista program harci eszközének tekintették. „A néptanácsok óriási jelentősége az, hogy ezeken a legszélesebb tömegszervezeteken keresztül biztosítják a tömegek részvételét az államvezetésben. A pártszervezeteknek be kell vonniuk a szegény- és középparasztság széles tömegeit a néptanácsok munkájába. [...] A néptanácsoknak, amelyek a községekben gyakorolják az államhatalmat, osztálypolitikát kell folytatniuk, olyan politikát, amely védi a szegény- és középparasztságot, és szünet nélkül méri a csapásokat a kulákok haddállásaira; hajtóerővé kell válniuk a dolgozó parasztság kulturális színvonalának emelésében, a különböző szövetkezeti formák megteremtésében és kifejlesztésében, a munkatársulások előmozdításában."[46] A néptanácsok személyi állományának összetételét a káderpolitika osztályszempontok szerint határozta meg: a szegény- és középparasztság soraiból választottak helyi néptanácselnököket, titkárokat, képviselőket. A jelölési procedúra a társadalompolitikai, társadalomszerkezeti átalakítási törekvéseket tükrözte: képviselőjelöltek listájára nem kerülhettek fel a kulákoknak nyilvánított családok harmad-negyedrangú rokonai sem. A néptanács „rendelkező és végrehajtó szerve" a végrehajtó bizottság, amely minden, a felettes hatóságoktól származó feladatot, törvényt, rendeletet végrehajt. A működési szabályzat 23. pontja egyértelműen szabályozta a községi és városi néptanácsok és a fölöttes rajoni néptanácsok hierarchikus viszonyát: eszerint „a rajoni néptanács VB-a a községi néptanács VB. rendelkezéseit megsemmisítheti,

39 *A Román Munkáspárt...* 1949, 21.
40 *A Román Munkáspárt...* 1949, 27.
41 *A Román Munkáspárt...* 1949, 22.

módosíthatja vagy felfüggesztheti". Az új intézmény harci feladatai közül egyik legfontosabb a kollektív gazdaságok megalakításáért folytatott – a kényszerek és az erőszak változatos formáit alkalmazó – „meggyőző", „felvilágosító" munka volt.

A választott vezetőket 1952 júliusában minden községben leváltották: kinevezett, a tartományi és a rajoni pártbizottság által kijelölt idegen néptanácselnökök és titkárok kerültek a községi néptanácsok vezetésébe. A kádermozgás egy országos méretű akcióba illeszkedett: a hatalom a néptanácsok élére több mint 8000, „fejlett osztálytudatú" városi munkáskádert helyezett.[42] A pártvezetés nézete szerint a helyi elnököket, titkárokat éppen a rokoni, szomszédi, baráti kapcsolataik akadályozták a pártpolitika 'helyes' alkalmazásában. „Nem volt semmi gyűlés, csak ismertették, hogy a párt határozata vagy utasítása alapján így lesz. Nem emlékszem, hogy valahol megmaradtak volna, mindenhol lecserélték a helyi vezetőköt. Azt akarták ők biztos ezzel a lépéssel kipróbálni, hogyha nem tudnak eleget elérni a helyből választott vezetők, akkor a munkásosztályból próbálják ideplántálni, azok jobban betartják a szabályokat, utasításokat, ilyen cél lehetött. Nem rágalmaztak a leváltásért egyet sem, hogy ezért vagy azért kellett leváltani, pártutasítás alapján történt."[43] Az 1953. december 20-ai választásokon továbbra is a Rajoni Pártbizottság jelölte idegen vezetők kerültek a községi néptanácsok élére, akik csak feletteseik engedélyével utazhattak volna haza családjukhoz, de ezt a függőséget igyekeztek kerülni: „Az utóbbi időben megállapítást nyert, hogy a községi néptanácsok végrehajtó bizottságainak elnökei és titkárai igen gyakran eltávoznak a községükből anélkül, hogy a rajoni végrehajtó bizottságtól engedélyt kérnének, vagy eltávozásukat előzőleg bejelentenék. Ismételten és nyomatékosan felhívjuk a figyelmét az elnök és titkár elvtársaknak, hogy községükből kizárólag a rajoni végrehajtó bizottság engedélyével távozhatnak el."[44] Egy tartományi ellenőrzés megállapította, hogy a titkárok és elnökök egy része hiányos iskolai képzettsége okán alkalmatlannak bizonyult szolgálati teendői ellátására. A rajoni néptanács végrehajtó bizottsága ezért valamennyi községi néptanács elnökével „szigorúan bizalmas" körlevélben közölte, hogy „hivatkozva a tartományi néptanács körrendeletére, amelyben kiértékeli egyes elnökök és titkárok felkészültségét a rendelkezések tanulmányozása terén, megállapítja, hogy több elnök és titkár hiányos iskolai felkészültsége miatt nem tudja feladatát kellőképpen elvégezni, feladatul adja, hogy hiányos iskolai képzettségüket haladéktalanul pótolják. [...] utasítottuk a községi iskolák igazgatóit, hogy a tantestület bevonásával adjanak segítséget az elvtársaknak, hogy a 7 elemi iskola anyagát felfrissítsék és elsajátítsák, megjavítva ezáltal professionális és politikai munkájukat. Amennyiben szükségét érzik, kérjenek segítséget az igazgatóktól a rendelkezések feldolgozására és értelmezésére. Vegyék fel a kapcsolatot az igazgatókkal és heti 3-4 órában foglalkozzanak önképzésükkel. Szükséges, hogy mielőbb letehessék az elemi iskola VII osztályából a vizsgát."[45]

42 Cătănuş–Roske 2000, 46.

43 A szerző interjúja Rácz Dénes (sz. 1924) volt néptanácsi alkalmazottal, 1992. július 10.

44 ANDJ Harghita Sfatul Popular Lueta. 93 dosszié. F. 164. 1954. 72.

45 Az elnök és a titkár aláírásával ellátott levél. Kelt Székelyudvarhely, 1954. április 12. Mihály János magángyűjteményéből.

A rajoni néptanács rendszeresen ellenőrizte a községi néptanácsok és a képviselőkből szervezett különböző bizottságok tevékenységét és az ellenőrzések következtetéseit szigorú hangú körlevelekben közölték az érintettekkel. A tapasztalt hiányosságok, mulasztások, a legtöbb esetben felrótt passzivitás a pártállam vidéki kiépítésével szembeni alkalmazkodó ellenállást jelzik: „A községi néptanácsok végrehajtó bizottságainak üléseit analizálva még nagyobbak a hiányosságok. A félév folyamán 22 ülést kellett volna megtartani, melyből Szentpálon 10-et, Lövétén 7-et tartottak meg. Megállapítást nyert, hogy az állandó bizottságok csak névlegesek, legtöbb helyen nem működnek. A női bizottságokat nem működtetik, még mindig leértékelik a nőbizottságok segítségét. A legtöbb községi végrehajtó bizottság elfeledkezik a 10 napos tájékoztató jelentés beküldéséről. Amelyek, ha be is küldik, nem felelnek meg a követelményeknek mert csak általánosságokban jelentenek, minden konkrétum nélkül, amely jelentés hasznavehetetlen."[46]

Lövétén a „Honpolgári Bizottságokkal volt több esetben megbeszélés, azonban nem vállaltak semmi munkát, azért mert azt gondolták, hogy a földeken nem lesz semmi. Az elnökkel, Lázár István elvtárssal több esetben volt megbeszélés, azonban vele semmire sem lehetett menni, egyszerűen minden munkát megtagadott."[47]

Az idegen vezetők panaszaiból arra következtethetünk, hogy Lövétén a képviselők hűvösen, idegenkedve fogadták a vezetőcserét: nem siettek a kinevezett káderek segítségére, sőt bírálták tevékenységüket. 1952 augusztusában a vb-gyűlésen az új titkár panaszkodott a képviselőkből szervezett állandó bizottságok passzív magatartására: „Nem voltam kisegítve az állandó bizottságok tagjaitól [...] az elvtársak nem jelentkeztek s így nem volt kitől kapjak segítséget." Egy képviselő szerint „az új elnök és titkár talán kissé túlbuzgóan kezdte meg működését bizonyos ügyekben, ahol nem is illetékesek." A rajoni vezetés figyelemmel kísérte az új vezetés tevékenységét, sürgették a „pártosabb szellemet" munkájukban, arra buzdították, hogy elsősorban a párt irányvonalát kövessék, s ne a helyi érdekeket képviseljék. 1953 áprilisában a vb-gyűlésen a rajoni kiküldött a néptanács munkáját bírálta: „Hiányosságok vannak a lövétei Néptanács Végrehajtó Bizottságának működésében. Ezek a hiányosságok az elnök elvtársat terhelik, mert nem elég dinamikus a politikai irányítás. Felkéri az elnök elvtársat, hogy magatartását változtassa meg és legyen szeme előtt Pártunk irányvonala és azokat hajtsa végre, ne pedig a falu népével haladjon. [...] A községet politikailag irányítsa, ne keresse egyes személyek bizalmát, hanem az egész munkásosztály érdekeinek megfelelően végezze feladatát."[48] Az idegen vezetők nehezen ismerték ki magukat a helyi viszonyokban, nem voltak vezetési tapasztalataik. A lövétei néptanácselnök 1955. augusztus 5-én három év szolgálat után felmondott. A vb-gyűlésen a rajoni kiküldött bírálta az elnök magatartását: „Komoly hiányossága: lekicsinyelte a rajoni delegátusokat, sokszor vitába bocsátkozott velük, ami nem volt helyes részéről, mivel nem vette szívesen az általuk nyújtott segítséget. Elhatalmasodott benne az önhitűség, nem nagyon bírja a kritikát [...] ki akar bújni

46 ANDJ Harghita SFPL. 2 dosszié F. 164. 1954. f. 31.
47 ANDJ Harghita SFPL. 1. dosszié F. 164. 1954. f. 28.
48 ANDJ Harghita SFPL. 5. dosszié F. 164. 1952. f. 115.

a felelősség alól, azáltal, hogy beadja a felmondását…" Az új káderekneknek kötelező lett volna elfogadni az 'építő bírálatot', hogy munkájukat a jövőben 'megjavítsák', de kényszerként élték meg új szerepeiket, és inkább menekülni szerettek volna. Válaszában „Balázs Ferencz elnök elvtárs az elhangzott bírálatok alapján megállapítja azt, hogy részben volt igazuk az elvtársaknak, azonban mint elnök nemigen kapta meg a segítséget a végrehajtó bizottsági tagoktól, hogy a munkálatokat pontosan el tudják végezni. Az a tény, hogy meg akar szabadulni a néptanácstól most is fennáll, mert neki van szakmája, amit keservesen tudott megtanulni, és azt szerette volna továbbra is folytatni." A néptanácselnököt – bár „városi származásúként nem nagyon értett a közigazgatási munkákhoz" – hiába kérte, nem váltották le.[49] A titkár panaszai is hasonlók, őt is „a termelésből vették ki és nemigen értett a munkálatokhoz, helyben sem volt olyan személy, aki be tudta volna vezetni. A segítséget nem kapta meg a képviselőktől. Az aktivistákkal vitázott […] de ez nem éppen az ő hiányossága, mert kikényszerítették, elbizakodottnak mondták és sokat rágalmazták a Rajoni Néptanács előtt és éppen ezért a munkakedvét elvették és a felmondását beadta." A titkárt bírálók közül a milicista és a rajoni kiküldött fogalmaznak a legélesebben. A milicista szerint a titkár „alkoholt fogyaszt bizony elég gyakran és ilyenkor többet mond a kelleténél. A delegátusokkal is volt vitája több ízben, fölényes volt velük szemben és nem fogadta jónéven az általuk nyújtott segítséget."

A bírálatokban a magánélet történéseinek is politikai jelentést tulajdonítottak. A rajoni kiküldött úgy vélte, hogy „a titkár családi élete sem volt példaadó a népnek, aminek egyrészt ő volt az oka annál is inkább mivel látta, hogy nem tudnak egyezni hamarabb kellett volna, hogy szakítson a feleségével."[50] A lövétei vb tagjai esetenként szembefordultak a rajoni vezetéssel, egy kiküldött úgy vélte, hogy „a végrehajtó bizottsági tagok felfelé, a felsőbb szerveknek a hibáit jobban ki tudják nyilvánítani, mint itt helyben egymás hibáját. Az elhangzottak alapján azt lehet megállapítani, hogy a végrehajtó bizottság nagyon el van családiasodva, ami részben a munka rovására megy. Nem adják meg a segítséget egymásnak azon keresztül, hogy rámutassanak konkrétan minden hibára, nem járnak el elég pártszerűen ezzel kapcsolatban."[51]

Az 'elcsaládiasodás' a helyi kapcsolathálózatok cselekvésszabályozó szerepére utal: a személyes kapcsolatok, kötelékek beágyazottságában élő képviselők magatartása nem volt elég pártos, nem felelt meg a hatalom elvárásainak. Hiába volt gondosan megállapított szelekciós szűrő a választásokon, a „mezőgazdaság szocialista átalakítására", az embertől emberig folytatott felvilágosító munkára, házi agitációra erőltetett képviselőkre állandó panasz volt az ötvenes években a passzivitás, érdektelenség. A helyi néptanácsi képviselők viszonyulásában a felsőbb hatalmi akarat és a lokális érdekek konfliktusa tárgyiasult. A képviselői szerep nem volt olyan fontos pozíció, mint az elnököké, titkároké, a testületben passzívan, látszataktivitást színlelve el lehetett tölteni egy választási ciklus időszakát, ritkán került sor leváltásokra. A falvak párttagjai közül tartományi és rajoni képviselőket is választottak, akik a tartományi és rajoni gyűlésekről ha-

49 ANDJ Harghita SFPL. 1. dosszié F. 164. 1954. f. 230.
50 ANDJ Harghita SFPL. 1. dosszié F. 164. 1954. f. 3.
51 ANDJ Harghita SFPL. 1. dosszié F. 164. 1954. f. 31.

zatérve továbbították a legsürgősebb feladatokat. 1956-ban a választások után újra központi feladatként jelölték ki a képviselők fokozottabb részvételét a mezőgazdaság szocialista átalakításában: „Balázs Anna, mint Tartományi képviselő rámutat arra, hogy a tartományi alakuló ülésszakon is kihangsúlyozottabb tárgy a mezőgazdaság szocialista átalakítása volt. A megválasztott községi képviselők is tekintsék a legfontosabb feladatuknak. Ugyanakkor szem előtt kell tartanunk azt, hogy először az alkalmazottak rokonaikat és a hozzátartozóikat győzzék meg és azután fejtsenek ki agitációt más dolgozókkal szemben."[52] Erre biztatta a lövétei képviselőket a rajoni agitátor is: „Demeter Ferencz a rajoni Pártbizottság insztruktora rámutat arra, hogy ezen alakuló ülésszak Lövéte község életében egy forduló pontot kell jelentsen. A képviselők egyik legfontosabb feladata lesz, hogy elsősorban saját magukat győzzék meg a kollektív gazdaságok felsőbbrendűségéről, mert még nagyon sok olyan képviselő elvtárs van, aki nem tagja semmiféle szocialista szektornak. Rámutat arra, hogy a szocialista szektorba való tömörülésnek négy formája van. Első és legfelsőbb rendű a kollektív gazdaság, második a mezőgazdasági társulások, egyszerű termelő csoportok és állattenyésztő csoportok."[53] A képviselők mellett az állami alkalmazottakat és a nőket folyamatosan a kollektivizálás melletti agitációra kötelezték. A politikai szervezetek kezdeményezte nevelési célzatú rendezvényekbe igyekeztek bevonni a falusi asszonyokat is. Gyakori panasz volt a nőkre, hogy vonakodnak, húzódoznak ezektől az akcióktól.[54]

Az új tulajdonformák és tulajdonviszonyok létrehozása

Az állami gazdaságirányítás, a tulajdon állami kisajátítása a vizsgált falvakban nem volt ismeretlen, előzmények nélküli tapasztalat. A háború alatt, a magyar állami adminisztráció időszakában – a hadigazdálkodás körülményei között – érvényben volt a mezőgazdasági termények elvonásának rendszere: a terménydó, hatósági árszabályozás, az ipari növények kötelező termesztése. A gazdasági elvonás mértéke azonban nem mérhető a magánparaszti gazdálkodást a negyvenes évek második felétől sújtó gazdasági elnyomás súlyosságához. A hatalom a kollektivizálás harci feladatának meghirdetése előtt, már 1947 nyarán kidolgozta a terménybegyűjtésnek azt a formáját, amely kisebb-nagyobb korrekciókkal egészen 1957. január 1-jéig érvényben volt. Ekkor a terménykvóták beszolgáltatását a szerződéses felvásárlás váltotta fel. Ez is kényszerített elvonási forma volt hatósági árakon, az állami árszabályozással rögzített felvásárlási árak általában a szabadpiaci árak egyharmadának feleltek meg.

A köztulajdon fölötti rendelkezési jogosultságok teljes kisajátításában, a függőségi viszonyok kialakításában – feltehetően a várható társadalmi ellenállás kerülésére – a

52 ANDJ Harghita SFPL. 3. dosszié F. 164. 1956. f. 39.
53 ANDJ Harghita SFPL. 3. dosszié F. 164. 1956. f. 40.
54 ANDJ Harghita SFPL. 5. dosszié F. 164. 1957. f. 15.

gyakorlatban a fokozatosság elve érvényesült. A Kis-Homoród menti falvakban nem volt nagybirtok, a legjelentősebb gazdasági javakat (közföldek, erdők, legelők) köztulajdonban, a birtokos gazdák tulajdonrészei alapján közös kezelésben használták. Lövétén a közös erdő és legelőtulajdon volt a legnagyobb közös vagyon, ennek kisajátítása, használatának állami felügyelete alá vonása a negyvenes évek végén történt. „Egyszer csak jöttek s a pénztáros ládát lepecsételték s elvitték a közbirtokosságét, ami nagyapámnál volt, ő volt a közbirtokossági pénztárnok, ez akkor volt, amikor a közbirtokosságtól elvettek volt mindent. Azt mondta anyám, hogy nagyapám olyan rendbe tartotta, napirenden voltak iratok, minden, pénzkiadás, pénzbevétel, amikor eladtak egy erdőt, abból mit vásároltak. Mindent elvittek, mint a sas a csirkére egyből lecsaptak, s vittek mindenfélét."[55] A makropolitikai döntések következményeként az országos léptékű tulajdonkisajátítási folyamatok mellett (ipari vállalatok, bankok, erdőterületek államosítása) a sajátos kisközösségi, társulati tulajdonok kisajátítására is sor került. E vidéken már a századelőtől élénk szövetkezeti mozgalom bontakozott ki, mezőgazdasági gépek, épületek, malmok, cséplőgépek voltak szövetkezeti tulajdonban, vagy a társulatok, gazdakörök tulajdonában (a társulat több, tehetősebb gazda önkéntes szövetsége volt egy vagyontárgy megszerzésére, vagy tulajdon létrehozására és adminisztrálására). Ezeket a tulajdonokat a közületek részben önerőből, másrészt 1941–1944 között kedvezményesen, magyar állami támogatással vásárolták.

A társulati tulajdonban lévő lövétei malom jogi helyzete kapcsán a lövétei Ideiglenes Bizottság az alábbi kérdéssel fordult a felettes járási bizottsághoz: „Lövéte községben van egy malom, mely malom a Középszegi Malom néven szerepel. Ez a malom 270 lövétei gazdáé volt. Ezelőtt két évvel ezt a malmot gondnokság alá helyezték, hogy ki, azt nem tudtam eddig megállapítani. Gondnok volt annak idején kinevezve. Most ezelőtt pár héttel új gondnok lett a malomhoz állítva, mivel a volt gondnok más beosztást kapott. Egyesek szerint ez a malom községesítve lett, mások szerint nem lett községesítve (községi tulajdonba vették – O. S.). A tény az, hogy amióta gondnokság alá lett a malom téve, azóta a községnek és állítólag másnak sem számoltak el a gondnokok a Comcerealhoz[56] leadott és más néven eladott termény árával, úgyszintén a kiadásokkal sem. Kérjük az Ideiglenes Bizottságot közölni velünk e malom jogi állását, hiszen ez tovább így nem mehet. A gondnok valakiknek el kell számoljon. Tisztában kell lennünk, hogy ki a malom jogi tulajdonosa, amit itten mind ez ideig nem állott módomban megállapítani."[57] A tulajdonjog körüli zűrzavar tisztázása az új faluvezetőknek azért volt fontos, mert a járás ideiglenes bizottságának utasítására a malom vámjövedelmével is el kellett számolni: „Népköztársaságunkban a kollektálást végző kormánybizottság folyó év február hó 10-én kelt 1231/1950 sz. távirati rendeletére értesítjük az ideiglenes bizottságokat, hogy a magán, mint a működésben lévő nacionalizált malmok gabona vámkészleteit a lakosság céljaira kiosztani szigorúan tilos. A malom vámgabona az állami gabonagyűjtés szerves része és ennek szétosztása tervszerüleg kell történjen azon

55 A szerző interjúja György Dénessel (sz. 1954) 2003. október 20.

56 Betűszó, a vállalat román nevének rövidítéséből. Magyarul: Állami Gabonakereskedelmi Vállalat.

57 ANDJ Harghita SFPL. 5 dosszié F. 164. 1950. f. 156.

szerv által amely a kollektált gabonamennyiség szétosztása felett rendelkezik."[58] Lövétén a község két cséplőgépe közül az egyik egy gazdatársulat tulajdonában maradt 1953-ig, de a használatáról már 1951-től a rajoni mezőgazdasági ügyosztály, illetve ennek utasítására a helyi néptanács rendelkezett. Az üzemeltetés költségei a tulajdonosokat terhelték, ezt a helyzetet elégelte meg a társulat, s kérte a rajoni néptanácsot, hogy a cséplőgépet „vonják ki a használatból, mert meghibásodott és a javítási költségek magasak". A rajon a helyi néptanács vb hatáskörébe utalta a választ, amely egyértelmű: „mi mint Lövéte Község Néptanácsa kötelezzük a fentnevezett gazdatársulatot, hogy a tulajdonát képező cséplőgépet haladéktalanul, vagyis a legrövidebb időn belül hozassák rendbe."[59] A magán- vagy társulati tulajdonban lévő gépeket, berendezéseket, termelőeszközöket először szövetkezeti tulajdonba vették, majd végleges kisajátításuk 1953 őszén történt meg. Ekkor a Rajoni Mezőgazdasági Ügyosztály az alábbi felszólítást küldte a lövétei néptanácshoz: „Felkérjük a Néptanácsot, hogy 24 órán belül a jelen rendelet kézhezvételétől számítva jelentsék, hogy van-e olyan mezőgazdasági gépük, ami a volt gazdakörök, vagy géptársulatok tulajdona volt és átment szövetkezeti tulajdonba és most a 86/1953 számú Minisztertanácsi határozat alapján a Szövetkezet átadta az Állami Gazdaságnak. Székelyudvarhely 1953 szept. 30."[60] A rajoni utasítás a szocialista típusú szövetkezetre hivatkozik, ezt az intézményt a pártállam idején a volt szövetkezeti tulajdon beolvasztásával hozták létre, fő tevékenysége a szerződéses terményfelvásárlás (hatósági áron), valamint a kiskereskedelmi hálózat áruellátása, az árukapcsolásos elosztás és elvonás volt, rendszeresen alkalmazva az osztályszemlélet alapú diszkriminációt. A szövetkezetek irányítását nem a tagság tartotta kézben, hanem teljesen pártállami befolyás és irányítás alatt működött.

Az ötvenes években a föld- és ingatlankisajátítás ismert formái (kollektivizálás, államosítás) mellett a politikai hatalom folyamatosan rendeleti úton is igyekezett gyarapítani a „szocialista tulajdont".[61] Az 1953 februárjában érvénybe lépett 308-as minisztertanácsi határozat az ötvenes évek folyamán végig hatályban volt. 1953. február 9-én tartományi bizottság alakult alkalmazásának kidolgozására: a földek átvételére és a további használati formák megszervezésére rajoni és községi bizottságokat alakítottak, ez utóbbiakba szegényparasztokat kellett beválasztani. Az így képzett állami tartalékföldet elsősorban a szocialista termelőszervezetek megerősítésére használták. A 'felajánlott' földekből szerződés alapján négy-öt éves időszakra a kevés földdel rendelkező magántermelőknek is osztottak. Lövétén két kulákcsaládtól 22 ha földet sajátítottak ki, ez

58 Járási Ideiglenes Bizottság 1950. február 18. ANDJ Harghita SFPL. 5. dosszié F. 164. 1950. f. 36.

59 ANDJ Harghita SFPL. 6. dosszié F. 164. 1953. IV. 2. 8.

60 ANDJ Harghita SFPL. 56. dosszié F. 164. 1953. f. 13.

61 Az 1951/111. sz. törvényerejű rendelet az örökös nélküli vagy gazdátlan, elhagyott javak állami tulajdonba vételéről rendelkezett. A nagybirtokok és ipari vállalatok, bányák államosítása után a szerényebb vagyonnal rendelkező társadalmi kategóriáktól a legfontosabb vagyontárgyakat, a földet és az épületeket az 1950/92., 1952/142., 1953/308. és az 1955/524. sz. rendeletekkel, minisztertanácsi határozatokkal sajátították ki.

a birtok azonban 84 parcellában szétszórtan hevert.[62] A szocialista termelőszervezetek részére a falvak belterületén lévő ingatlanokat, épületeket a néptanács helyi határozatokkal is kisajátíthatta. Lövétén a szövetkezet számára egy lakos kamráját sajátította ki a VB, a hatalmi felsőbbség szokásos agresszív modorában szólítva fel a tulajdonost: „Mi alulírott Lövéte község Végrehajtó Bizottsága ezennel felszólítjuk György Andrásné 508 házszám alatti lövétei lakost, hogy a Lövéte községben saját tulajdonát képező 3-as számú üzlethelyiségnél lévő kamráját amely közvetlenül az üzlethelység mellett van adja át a lövétei Szövetkezetnek használatra tekintettel arra, hogy ezen üzlet mellett raktár helyiség nincs és ez feltétlenül szükséges mint kézi raktárnak a szövetkezet részére. Amennyiben ezen helyiséget nem engedi át úgy az eljárást a felettes hatóságokon keresztül meg fogjuk indítani a fent nevezettel szemben.

Elnök Titkár Lövéte 1953. aug. 31-én."

A kollektív gazdaság megalakítása

„A mérnökök kijöttek, s megnézték a terepet,
s azt mondták ez nem kollektívnek való birtok,
ez legelőnek való, vagy juhnak, vagy szarvasmarhának."[63]

A lövétei kollektív gazdaság megalakításának folyamata és későbbi működése a helyi társadalmi erőviszonyok küzdelmének következménye volt: egy radikális, agresszív kisebbség külső támogatással megkísérelte rákényszeríteni akaratát a többségre. A közös gazdálkodáshoz szükséges, közösen használatba vehető földterületek kialakításának hosszú évekig elhúzódó folyamata konfliktusokat, feszültségeket gerjesztett a faluban. A jobb földrajzi és termőhelyi adottságú területeket a kollektív szervezők igyekeztek nagyobb táblákba összevonni. Földcserékre kényszerítették a kollektívbe belépni nem hajlandó birtokosokat, alkalmasnak ítélt parcelláikat a közös gazdaságba belépett tagság földjeivel cserélték ki. Ezek azonban rendszerint silányabb minőségűek, és a falutól nagy távolságra lévő parcellák voltak. „Volt itt egy nagygazda ember, sok birtoka volt csak nem szeretett dolgozni. Na, annak a birtokán kezdtek előbbször szervezkedni, aztán gyűjtöttek még s akkor egy-egy darab földet elvettek másoktól. Nekünk is beleesett egy két holdas terület, s asztán helyette messze Kongófánál adtak volt egy darabot. Ezen a területen nekifogtak gabonát termeszteni, de nem sikerült. De azt a birtokot nem adták már vissza. Akkor elvettek egy másik darabot, jöttek közelebb a faluhoz. Amit tőlünk elvettek, kiosztották

62 Később a 115/1959. sz. törvényerejű rendelettel felülvizsgálták a kulákok, állami alkalmazottak és munkások földtulajdonát. Ha a család a föld megműveléséhez külső munkaerőt is alkalmazott, bérbe adta, vagy részes művelésben dolgoztatta meg, a tulajdonost kötelezték, hogy birtoka egy részét átadja az államnak, vagy a lakóhelyén már megalakult kollektív gazdaságnak. Egy kimutatás szerint Lövéte községben 1959 áprilisában 9 családtól 47,5 ha mezőgazdasági terület került ily módon a helyi kollektív gazdaság és a néptanács tulajdonába. A csíkszeredai KAM-Regionális és Antropológiai Kutatások Központja adattára: K. 190.

63 A szerző interjúja Orbán Ignáccal (1930–2010), 2003. november 23.

másnak, ezzel a birtok nagyon esszezavarodott."[64] „A jó földeket s a jó kaszálókat elszedték, de mi nem voltunk tagok. Apám nem állott be, azt mondta ez egy gazember szervezet... Akiktől elvették a földet, a tagoknak a területeit adták oda cserébe, annak az értéknek megfelelően, amennyit elvettek, de mind olyan területeket, ami minőségileg felit se érte, mennyiségileg annyit adtak, de isten háta megett, úgyhogy lehetett menni hajnalba öt órakor jó nyugodtan a mezőre, hogy kilencre odaérjél. S olyan helyeken voltak a földek, ahol vagy a medve, vagy a vaddisznó összetörte."[65]

A néhány áras (1 ár = 100 m^2) szalagparcellákból, vagy jobb esetben egy-két holdas birtokokból földcserékkel, gépi művelésre alkalmasabb nagyobb birtokrészeket a tulajdonuk védelmében ellenállók miatt nehezen, presszionáló eljárásokkal, erőszakkal, hatósági fenyegetésekkel lehetett kialakítani. Volt, aki a méltánytalan „földcsere" miatt nyers tiszteletlenséggel, az erőszak kilátásba helyezésével fenyegette a szervezőket, így próbálta védeni tulajdonát:

> „Jegyzőkönyv
> Felvétetett 1954 március 30-án, a Néptanács hivatalos helyiségében Lövétén, hol jelen volt: Kilyén Dénes a Néptanács titkára, valamint Péter András, Rádu Lázár, Nadrág József, Ladó István mint tanuk, akik hallották András Alajos kulák fenyegetésért való kijelentését. Többek között 3-4 szer egymás után kijelentette, hogy azt a személyt, aki a saját földjére rá mer menni, hogy megdolgozza, kaszával fogja levágni, mert ő azt a földet, amit komeszálás (tagosítás – O. S.) alkalmával kapott nem fogja megművelni, és a saját földjét sem fogja átadni a kollektív gazdaságnak, mert azt ő drága pénzért vette. Kérem az elvtársi Néptörvényszéket, a kollektív tagok nevében, mivel ezen személyeket súlyosan megfenyegette, és kimerítette a büntető törvénykönyv 494 sz. 3 bekezdését, úgy ennek értelmében kérjük az illető megbüntetését."[66]

Egy gazda azért fenyegette a vezetőséget, mert a tagosított kollektív területtel elzárták a birtoka felé vezető mezei utat, ezért felszólította a gazdaság vezetőit, hogy nyolc napon belül nyissanak utat a földjéhez. Mások a törvényekben bízva, a hatalom felsőbb intézményeihez küldött beadványokkal, folyamodványokkal keresték igazságukat. Orbán István 79 éves, nyolcgyermekes birtokos 1954. január elején földjei szétíratását kérte gyermekeire a helyi néptanácstól, de Ladó István gazdasági elöljáró ezt megtagadta. Tavasszal a kollektívet kezdeményező tagok önkényesen elfoglalták és megszántották egyik parcelláját, ekkor Orbán István tiltakozó levelet küldött a „Néptanács keretében működő Koll. Gazdaság Szervező Bizottságának". A tiltakozást „annyira vették figyelembe, hogy 1-2 nap múlva árpával bevetették a földet". A továbbiakban röviden illusztráljuk a tulajdonos részére méltánytalan csere kényszerítésének és a tulaj-

64 A szerző interjúja Orbán Ignáccal (1930–2010), 2003. november 23.
65 A szerző interjúja György Dénessel (sz. 1954.) 2003. október 20.
66 ANDJ Harghita SFPL. 2. dosszié F. 164. 1954. f. 90.

donfosztás sikertelen kísérletének epizódjait, a változatos lokális presszionáló eljárásokat és eszközöket az Orbán család (apa és fia) irataiból.[67]

„Egy néhányan kollektívet akarnak alakítani" – írta 1954 áprilisában a Földművelésügyi Minisztériumhoz küldött beadványában Orbán István. „A határnak a jobb fekvésű és jobb termő részébe jelölték ki, miáltal a fent említett 23 ár szántóm is beleesett. Birtokcsere végett 5-6 esetben voltam a községházán. Hajlandó lettem volna megfelelő ellenértékű birtokért cserevásárba menni, de velem csak gúnyolódtak, és egyik másik hegyoldalban lévő elhanyagolt birtokkal akartak kiszúrni. Azt mondtam, nekem hitvány birtokom elég van, olyanokért nem adom, mire feleletül azt mondta a néptanács titkára, vegyem tudomásul, hogy a birtokomra többet nem mehetek. Még kulákséggal is megfenyegetett. A földet pedig megszántották és bevetették."[68]

A terület-összevonásokat akadályozta, hogy a „cserevásár" fő feltétele a „megfelelő ellenérték" és a közös megegyezés hiányzott, ehelyett a tulajdonosok önkényességgel és fenyegetésekkel szembesültek. Orbán István a minisztériumtól kérte, hogy birtokai „törvényes szétosztására engedélyt adni szíveskedjék, mert öregsége folytán munkaképtelenné vált és a birtok utáni terhek további rendezésére teljesen képtelen". A Minisztérium a kérvényt kivizsgálás végett visszaküldte a rajonnak – részletezte egy későbbi, a Nagy Nemzetgyűléshez címzett beadványban Orbán István fia József, „ahonnan Máthé Mózes rajoni gazd.-i elöljárót küldték ki. Máthé Mózes a kérvényben foglaltakat a valóságnak megfelelőnek találta. Ladó István gazd.-i elöljárót utasította, hogy a jóváhagyás, amikor megjön a Minisztériumból a koll. Bizottság azonnal üljön össze, még abban az esetben is, ha már az apám gabonáját csépelné is a gép. A birtokot írják szét és mindenkinek az így nyert birtokmennyiség alapján foganatosítsanak új beszolgáltatás kivetést. Apámnak pedig azt mondta a föld továbbra is a magáé, az árpát arassa le, cséplesse ki, a vetőmagot pedig abból adja vissza."[69]

A rajoni utasítás ellenére a helyi gazdasági elöljáró a birtokot nem írta az utódokra. Az Orbán család és a közösen gazdálkodó falubeliek között konfrontációkra került sor: „Gabonaéréskor apám elküldött a jelzett földre, nézzem meg, hogy megérett-e az árpa. A társult tagok éppen aratták. Mondtam és kérdeztem Mihály András patakbelitől: tudják, hogy ennek a földnek és a benne levő árpának az ügye hogyan áll, nem volna egészségesebb, hogy az árpa aratását abbahagyják? Kérdezte tőlem Mihály András: hogyan áll az ügye? Mondtam neki: ne játszódja a butát, nagyon jól tudja. Hogyha mégis nem tudná, úgy elmondom a Máthé Mózes által kiadott utasítást, hadd tudja. A mérnök, Ladó István, Mihály bátyám és előttem mondta apámnak: A föld továbbra is a magáé és a benne levő árpa is, az árpát arassa le, cséplesse ki és abból a vetőmagot adja vissza. E beszéd alatt Balázs István nagy dühösen, felfogott kaszával hozzám futott és

67 A helyi, rajoni és országos hatalmi fórumokhoz címzett tiltakozó levelek, beadványok kézzel írt másolatait a család megőrizte. Jelen munkánkhoz Mihály János történész magángyűjteményéből bocsátotta rendelkezésünkre. Köszönet érte!

68 Orbán István 1954. április 28-án kelt beadványa a Földművelésügyi Minisztériumhoz. Másolatban Mihály János magángyűjteményében.

69 Orbán József 1955. április 5-én kelt beadványa a Román Népköztársaság Nagy Nemzetgyűlése Elnökségének. Másolatban Mihály János magángyűjteményében.

ordította nekem: Régi reakciós-, burzsújidőkorabeli finánc, mit akarsz? Eltakarodj innen, mert, hanem a kaszanyelét úgy beléd ütöm, hogy a túlsó oldaladon kimegy a vége... András Józsefné mondta nekem: mi azt az utasítást kaptuk, hogy az árpát arassuk le. Azt kérdeztem: Kitől? Felelte: A Párttól. Azt mondtam erre: Személyre van szükségem, arra, aki mondta, mert a Párt ilyen utasítást nem adott. Újra azt mondta: A Párt adta – gúnyosan még hozzáfűzte: menj, írj a minisztériumodba!"[70] Fenyegetés, verbális erőszak, a mindenható, mitizált Párt a szántóföldön, a helyi hatalomgyakorlás eszközkészletében: a hatalom vidéki elszabadulásának vagyunk tanúi. „A párt itt valamilyen személytelen szentséggé válik, amit csak nagybetűvel szabad leírni."[71]

„Apámnak elmondtam a történteket. Ő Ladó Istvánhoz küldött a községházára, kérdezzem meg tőle, hogy tud-e az esetről. A községházára mentem. Kérdeztem Ladó Istvántól: Tudsz-e róla, hogy az árpánkat aratni kezdték? Felelte: Nem. Erre azt mondtam: Ezt hiába mondod nekem, mert a te tudtod nélkül semmit sem csinálnak. Kérlek, hogy menj és az aratást hagyasd félbe! Erre azt mondta nekem: Menj, az Istenedbe, írj, ahova akarsz, mert úgyis elintézés végett visszaadják nekünk, és amit mi intézünk, az jár! E jó eredménnyel hazamentem. Az árpát learatták és az utolsó kévéig mind elhordták a földről."[72] A gazdasági elöljáró álláspontja – „amit mi intézünk, az jár" – a helyi hatalmi önkény, arrogancia, a szétterjedt, önjáró hatalomgyakorlás szóbeli megnyilvánulása.

„Eljött a vetés ideje. Apámmal egy szekér trágyát vitettünk a szóban forgó földre. Vittük az ekeszereléket is. Amíg mi a szekér trágyát szétterítettük és a földet megbarázdáltuk, az alatt a társult felek a trágyájukat áthányták az ők földjükre. Megbarázdáltuk a földet és elindultunk onnan a mezőnek egy másik részébe krumpliásni. Mikor indulófélben voltunk odajöttek: Mihály András, Ladó Lajos, Fazakas Lajos és Baranyai, mely utóbb kérdezte apámtól: Miért nem adta oda a földjét? Apám felelte: Mert nem ígértek érte megfelelőt. Mondta Mihály András: Úgy akartuk, hogy az útfelőli szélébe kimérjük. Erre apám felcsattant és azt mondta: Úgy akartátok az anyátok picsáját! Én kértem, hogy mérjétek ki oda, vagy, ha a más szélén méritek, mérjetek úthelyet is, de egyiket sem tettétek meg. Erre Baranyai csattant fel és ordította: Hogy beszél azzal az emberrel, nem tudja, hogy a községben ő a kicsi Isten? Apám felelte: Hogy miféle azt nem tudom, csak azt tudom, hogy Mihály fiammal komások s az én rokonságomból nősült. Ezután Mihály András mondta: Idáig nem ártottam maguknak, de ezután ártani fogok. Ekkor otthagyott minket."[73] Az eseményben a személyközi viszonyok, viszonyulások átalakulását követhetjük nyomon: az új, ideologikus tartalmak megváltoztatták a társadalom- és világfelfogásokat, szétrombolták a baráti, rokoni kapcsolatokat. Felforgató kérdésnek minősült, hogy ki kicsoda, milyen hatalma van a helyi társadalmi mező új pozíciórendszerében.

70 Uo.

71 Litván 1988, 152.

72 Orbán József 1955. április 5-én kelt beadványa a Román Népköztársaság Nagy Nemzetgyűlése Elnökségének. Másolatban a Mihály János magángyűjteményében.

73 Uo.

„Az elnök irodája ajtaján kopogtattam és beléptem. Köszöntem, ezután Ladó felé fordultam és kérdeztem: Áll-e a megegyezésünk? Adtok-e vetőmagot, mert holnapután apám be akarja vetni a földet, s ezért tudni akarja. Az árpáért mikor jöjjön? Erre Kelemen Ignác azt mondta: Ladó egyedül nem csinálhat semmit. Ekkor leültem. Ladó nagy haragosan mondta nekem: Állj fel onnan! Kérdeztem: Miért? Nem szabad leülnöm? Nem vagyok bíróság előtt, hogy vigyázzba álljak. Ladó kérdezte: Nem látod milyen gyűlésbe jöttél be? Feleltem: Azt látom, hogy elegen vagytok, de ebből biztosan nem tudom meg állapítani. Talán kollektív-gyűlés? Ladó haragosan mondta: Sesszió-gyűlés! Olyan mintha a minisztériumba mentél volna be. Takarodj ki, innen!”[74] Nemcsak az új egyéni pozíciók erejét, de az új hatalmi terekben megjelenő hierarchikus viszonyokat és elvárt magatartásmódokat is meg kellett ismerniük az alávetetteknek. A közel egy évig elhúzódó helyi hatalmi erő- és erőszak-demonstráció után 1955 januárjában megtörtént a családi földbirtok szétíratása: „a rajoni gazdasági hivatalhoz kérvényt adott be apám, melyhez hozzácsatolta a minisztérium által kiadott birtokszétírási jóváhagyást és így végre január közepe táján a birtokot szétírták.”[75]

Annak ellenére, hogy a faluban már 1953-tól közösen dogozott 18 család a *Vörös Hajnal*nak elnevezett kollektív gazdaságban, a közös termelőszervezet hivatalos elismerése, *a felavatás* késett. A helyi néptanács vb 1955. február 2-i jelentésében kifogásolta, hogy a felettes rajoni szervek nem sokat törődnek a kollektív gazdasággal: „Minden becsületes dolgozónak, nekünk új káderekne k és minden értelmiséginek első és fő feladata, hogy hazánkban is bevezetni a nagyüzemű gazdálkodást ki kel küszöbölni a kisparcellák között lévő barázdákat. [...] Fejlesszük és erősítsük meg a helybéli Vörös Hajnal kollektív gazdaságot. Beszámolva a látottakról, a helybeni kollektív gazdaságban van előrehaladás, de nem olyan, amilyen kellene, hogy legyen. Ez onnan származik, hogy felettes szerveink nem sokat törődnek, nincsen felavatva, nem kapunk semmi segítséget.”[76]

1955. április 17-én ünnepélyes külsőségek között avatták fel a kollektív gazdaságot: jelen voltak a Tartományi Pártbizottság és a Végrehajtó Bizottság képviselői, a Rajoni Néptanács elnöke, a szomszédos községi néptanácsok vb elnökei, a „patronáló” vállalat – a szomszédos szentkeresztbányai vasüzem igazgatója, a „kollektív tagok teljes létszámban, valamint a község lakosságának kb. 200 lelke” (a község lakosságának létszámához mérten ez utóbbi adat a helyi lakosság nagy többségének távolságtartását jelzi).

Az ünnepi alakuló gyűlésen a kollektív elnöke terjedelmes beszámoló jelentésben részletezte a közös gazdaság megalakulásának előzményeit. A beszámoló a kor propagandairodalmában használt kategóriákat, jelzőket visszhangozta (helyes út, osztályellenség, szép eredmények, komoly segítség, mozgósítás, ingadozó középparaszt, kulákok befolyása stb.), ugyanakkor elkendőzte, homályban hagyta, csak sejttette a tagosításhoz szükséges földcserékkel kialakult súlyos konfliktusokat, az alkalmazott erőszak eseteit.

74 Uo.

75 Uo.

76 Procese verbale, Biroul Executiv. Raport agricol. ANDJ Harghita SFPL. 1. dosszié F. 164. 1954. f. 119.

„…A helyi Pártalapszervezet tanulmányozva Pártunk és Kormányunk határozatait és utasításait ezen keresztül meglátta a helyes utat, amelyen kell haladni. Ezért 1949 őszén megalakítottuk a kezdeményező bizottságot öt taggal, aminek az eredménye az volt, hogy szerveztünk több mint 60. tagot, azonban nem tudtuk diadalra vinni, mert nem voltak meg a kellő feltételek és nem is kaptunk a felsőbb szervektől kellő támogatást ugy a Rajon, mint a Tartomány részéről és az akkori munkánk felbomlott. Azután 1952 tavaszán ismét újra szerveztük a kezdeményező bizottságot, azonban ebben az évben sem fejtett ki kellő munkát és 1953 tavaszán fogott hozzá a szervezési munkájához. Ebben az időben 18 családot szerveztünk be 33. munkaerővel melyből férfi 13, nő 20, földterület összesen 119,32 Ha melyből szántó 28 ha, kaszáló 91,20 Ha, állatállomány 10 drb igás ökör 2 drb igás ló 3 drb igás tehén, 1 drb borju, 6 drb juh és 4 drb bárány. Gazdasági felszerelésünk 15 drb szekér, 10 drb eke 7 drb borona és 9 drb taliga. Tehát kollektív gazdaságunk a fent említett munka erővel, állatállománnyal birtokkal és leltári tárgyakkal alakult meg. […] 1953 őszén az őszi vetést már közösen végeztük, valamint 1954 évben teljesen közösen dolgoztunk annak dacára, hogy nem voltunk nyilvántartva mint kollektív gazdaság és kezdetlegesek voltunk nehézségekben küzdöttünk és mégis értünk el szép eredményeket… Kaptunk segítséget és irányítást a tartományi és rajoni pártbizottságtól valamint a rajoni néptanács mezőgazdasági ügyosztályától. Ezután azonban még nagyobb segítséget várunk úgy a politikai, mint a szakmai munkák irányításában. Ugyszintén segítséget kaptunk a Szentpáli kollektív gazdaságtól 1953. Őszén kölcsön vetőmagot adott, mivel meg tudtuk kezdeni a közös munkát. Hogy a fenti eredményeket el tudtuk érni, komoly segítséget adott a helyi alapszervezet ahol a Párttagoknak 80%-a részt vett a politikai és szervezési munkákban valamint mozgósította a dolgozókat a földcserére. Úgyszintén segítséget kaptunk a helyi néptanácstól a mozgósításban a földcserék alkalmával, komoly segítséget adott a helyi tantestület minden egyes tagja, szintén a földcserék létre hozása alkalmával. A szövetkezet is segítséget nyújtott, úgyszintén az egészségügyi alkalmazottak is. Az elért eredmények mellett voltak hiányosságok is: hiányossága volt a helyi I.M.Sz. alapszervezetnek, hogy ezen a téren nem adott semmiben segítséget. Hiányosság volt még az alapszervezet egyes tagjainál, mint pl. Pál András, Lázár István valamint Trinfuly Mihályné, ahelyet, hogy segítséget adtak volna ellen propagandát fejtettek ki községünkben, amelyen keresztül akadályozták a szervezés menetét. Nehézségekbe ütköztünk úgy a szervezésnél mind a földcsere alkalmával, mert az osztályellenség igyekezett megakadályozni a szocialista szektor létrejövetelét. Ilyenek elsősorban a kulákok, mint pl. György István, Pál György, Kolozsi János akik ellen propagandát fejtettek ki a földcserék alkalmával és nemcsak, hogy saját maguk ellene voltak, hanem befolyás alatt tartottak egyes ingadozó középparasztokat is, akik még a jelenben is akadályozzák gazdaságunk fejlődését. Ezeknek a középgazdáknak javasoljuk, hogy térjenek a helyes útra, vonják ki magukat a kulákok befolyása alól, haladjanak Pártunk és Kormányunk irányvonalán, harcoljanak a hektár hozam emeléséért az állattenyésztés fejlesztéséért, a kollektiv gazdaság megerősítéséért. A gazdaságunk megerősítése és kiszélesítése érdekében komoly gondot fordítunk az új tagok beszervezésére a becsületes szegény és középparasztok soraiból. Harcolunk a hektárhozam állandó emeléséért, hogy hozzájáruljunk mi is országunkban 10.000 000

tona [sic!] búza és kukoricatermés eléréséhez, mely hozzá fog járulni a munkásosztály jobb ellátásához és a munkás-paraszt szövetség megerősítéséhez."[77]

A nagyközség nyilvánosságában a kis létszámú kollektivista tagság a hagyományos szokásrendet látványosan próbálta érvényteleníteni: a szent, ünnepi időben, a falu nyilvánosságában az uralkodó hatalmi ideológiát szimbolizáló jelekkel vonult ki mezei munkára: „Mikor beindult a kollektív ötvenötbe, tavasszal mentek a Kutyadombra szántani, abbiza jó ökrökkel, mert a Kutyadombon es elvettek volt egy darabot. Egy vasárnap reggelre összegyűjtötték a rezesbandát, az ökrök szarva hegyére pionír nyakkendőt tettek, a kollektivista asszonyok felöltöztek székely ruhába ültek fel a szekérre s a rezesbanda ment elől, az ökrös szekerek az asszonyokkal utána, így mentek végég a falun. Kacagnivaló volt, aki nem volt benne nézte s röhögte."[78]

A kollektív gazdaság fejlesztését állandó feladatként rótták ki a rajoni vezetők nemcsak a kollektív gazdaság vezetőségének, hanem a helyi néptanács végrehajtó bizottságának és a helyi 'tömegszervezetek' tagjainak is. A „mezőgazdaság szocialista átalakítása terén kifejtett tevékenységről" a vb elnökének időszakos beszámolókat kellett küldenie a rajoni vb-hez. Az 1956. december 20-án kelt terjedelmes jelentésében a néptanácselnök hárítással leplezi a szervezési kudarcokat: „Tudjuk azt, hogy a II. Pártkongresszus feladatul tűzte minden egyes Pártalapszervezet és Végrehajtó bizottság elé, hogy első és legfontosabb feladatnak tekintsék a mezőgazdaság szocialista átalakítását. Lövéte községben 1953-ban alakult meg a szocialista szektor a Vörös Hajnal kollektív gazdaság. Mindössze 18 család alkotta a tagságot. Az év folyamán minden erőnkkel arra törekedtünk, hogy ezen létszámot szaporítsuk és újabb szocialista szektort alakítsunk községünkben. A RMP plenáris ülésének határozatai is mélyrehatóan foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Ennek értelmében a helyi alapszervezet karöltve a végrehajtó bizottság vezetőségével lefektetett egy intézkedési tervet melynek értelmében községünkben ebben az évben 10 taggal kellett volna bővüljön a szocialista szektor taglétszáma. Azonban ezt a tervet 100%-ban nem sikerült teljesíteni, mivel az év folyamán csak 6 új tag lépett be a gazdaságba, illetve adta be kérvényét. Tervbe volt véve, hogy Lövéte erdős területeinek létesítünk egy társulást. A szervezési munka meg is volt szervezve, több esetben gyűlést tartottunk és ismertettük a minta alapszabályzatot, látszatuk az volt, hogy eredményre számíthatunk. Azonban közbejöttek a magyarországi események és politikánk nem tudott odahatni, hogy az embereket belépésre bírja. A jövőben első feladatként tűzzük magunk elé ennek a kérdésnek a teljesítését és minden erőnkkel azon kell legyünk, hogy minden egyes dolgozóba beoltsuk a szocialista mezőgazdaság felsőbbrendűségét."[79]

1957-ben a helyi néptanácsnak változatlanul aktuális feladata a kollektív gazdaság megerősítése. „A jövőre vonatkozóan mindent elkövetünk annak érdekében, hogy a meglévő szocialista szektort kibővítsük és újakat létesítsünk. A Kirulyi erdőrészen a múlt év-

77 A lövétei Vörös Hajnal kollektív gazdaság iratai, 1955. Mihály János magángyűjteményében.
78 A szerző interjúja Orbán Ignáccal (1930–2010), 2003. november 23.
79 A VB elnök beszámolója. Kelt Lövéte, 1956. december 20. ANDJ Harghita SFPL. 3. dosszié F. 164. 1956. f. 587.

ben gyűléseket tartottunk és ezek keretében ismertettük az állattenyésztési társulás minta alapszabályzatát, és az eredmény mutatkozott is, több ember is érdeklődést mutatott, azonban a magyarországi események megakadályozták a konkrét eredmények elérését."[80] Vélelmezhető, hogy az eredménytelenség magyarázatára, a sikertelenségre hatásos hárítási eljárás volt a rajoni vezetők előtt a magyar forradalomra hivatkozni.

A kollektív gazdaság megalakulása után a helyi néptanács erőszakos eszközökkel – a munka- és igaerő elvonásával büntetve – próbálta kényszeríteni az ellenálló magángazdákat a „helyes út" választására: „Ötvenhatba három hónapos instrukció volt a faluban, itt a népnek. Én akkor még legény voltam, édesapám járt a lovakkal: minden reggel nyolc-kilenc órakor kellett jelentkezni a néptanácsnál, azok, akik rendes gazdaemberek voltak, nem azoknak, akiknek csak két hitvány gebéje volt. Ezeket összeszedték – még voltak valami aktivisták itt, akkor Sata volt a néptanácselnök –, aki megvette a lábát annak írtak egy papírt, hogy tíz köbméter követ, terméskövet az útra ki kellett rakni. S azt, amikor lehordta, akkor kellett hívni, hogy vegyék át a követ. S akkor kérdezték, meggondolkozott-e s beáll-e, s ha azt mondta nem, akkor adtak ötven mázsa mészkőre papírt, hogy az almási bányától, az üzemhez fel kellett szállítani. Ezt úgy mondták, hogy gondolkozási idő. Ha a mészkövet felhordta, újra megkérdezték: meggondolkozott-e? Ha megint nem volt a válasz, adták a másik tíz köbméter követ! Úgyhogy ez három hónapot tartott, majdnem egész télen. De akkor se szaporodtak nagyon a kollektivisták. Egy páran beállottak volt, de azok egy pillanatra ott es hagyták. Volt egy ember, az bevitt két jó lovat s felszerelést, hámat, szekeret s mindent, mikor egy éve volt mindent otthagyott. A másik egy pár ökröt hagyott bent s kilépett."[81]

A lövétei vb-elnök 1957. december 5-ei jelentése a „mezőgazdaság szocialista átalakításában tett előrelépésről", valójában a képviselők, vb-tagok ambivalens magatartásáról tudósít: „Összehívtuk a szervező bizottságot és megbeszéltük a tennivalókat. Ezen a téren megállapítottuk azt, hogy a szervező bizottságban vannak képviselők, akik még nem győződtek meg a mezőgazdaság nagyüzemű formájának felsőbbrendűségéről és nem léptek, illetve nem adták be kérvényeiket egy szocialista egységbe se. Ezen elvtársaknak nincs erkölcsi alapjuk arra, hogy más személyekkel foglalkozzanak. A végrehajtó bizottságban is vannak olyan személyek, akik birtokkal rendelkeznek és még mindig húzódoznak a közös gazdálkodástól, ilyen személyek Orbán György aki azt mondja, hogy minden segítséget megad, de ő még vár, Miklós Anna alelnök szintén húzódozik, az ilyen személyekre mint VB tagokra nem lehet támaszkodni."[82]

A tulajdonszerzés, a szerény gazdasági eszközökkel rendelkező Vörös Hajnal kollektív gazdaság megerősítése a kollektivizálás végleges befejezéséig állandó politikai feladata volt a lövétei néptanácsnak, a tantestületnek, a szocialista szektor minden alkalmazottjának. A képviselőket a rajoni kiküldöttek állandó felvilágosító munkára sarkallták, 'embertől emberig' folytatott 'házi agitáció'-ra, a szocialista mezőgazdaság felsőbbrendűségének hirdetésére utasították. Ezt a politikai programot szolgálta a

80 ANDJ Harghita SFPL. 5. dosszié F. 164. 1957. f. 64.
81 A szerző interjúja Orbán Ignáccal (1930–2010), 2003. november 23.
82 ANDJ Harghita SFPL. 5. dosszié F. 164. 1957. f. 499.

könyvtárban szervezett könyvismertető éppen úgy, mint az iskolai oktatás. „A mezőgazdaság szocialista átalakításához hogyan járult hozzá a könyvtár?" – kérdezte egy rajoni kiküldött a vb-gyűlésen. A helyi káderek nem késlekedtek a válasszal: „mezőgazdasági könyvismertetők tartásán keresztül, ezenkívül olyan tartalmú könyvek olvasásán keresztül melyek a mezőgazdaság szocialista átalakítását és annak felsőbbrendűségét tükrözik. Az iskolaigazgató javasolta, hogy a vb tagok is kapcsolódjanak bele az olvasásba és ezen keresztül szóbőségre tesznek szert és megtanulják, használni rendesen anyanyelvüket. Egyed István insztruktor elvtárs hozzászólásában rámutat arra: több könyvismertetést kell szervezni és főleg olyan könyvekét, amelyek a mezőgazdaság szocialista átalakítását segítik elő. A könyvtáros elvtársnő részéről is hiányosság az, hogy szüleit még nem győzte meg, hogy álljanak be a társulásba, vagy a kollektív gazdaságba. Így nincs erkölcsi alapja arra, hogy másokkal ilyen irányban foglalkozzon. Javasolja az elvtársnőnek, hogy írjon szüleinek, világosítsa fel a mezőgazdaság szocialista formájának felsőbbrendűségéről."[83]

Az avatással hivatalosan is elfogadottá vált Vörös Hajnal kollektív gazdaságnak 1955-ben termelési tervet kellett teljesítenie. A gazdaság az avatás után két hónappal állami kölcsönnel 131 juhot vásárolt. A következő évben juhakol építésére kértek kölcsönt, és a beruházások azonnali következményeként a tagságnak kioszthatói jövedelem csökkent. A kollektív gazdaságok minta-alapszabályzata szerint kötelező volt a jövedelem 10%-ának visszatartása az úgynevezett oszthatatlan vagy állóalapba, ugyanakkor az építkezésre, állatvásárlásokra felvett bankkölcsönöket is törleszteni kellett. Egy jelentésből kiderül, hogy 1957-ben a „gazdaság tagjai az év folyamán nem kaptak pénzosztalékot mivel a múlt év folyamán az építkezésekre és a juhállomány szaporítására nagy összegű beruházási kölcsönöket vettünk fel, amit mindenképpen vissza kell fizetni".[84]

Az ipari kereseti lehetőségekhez képest nagyon szerény jövedelmet biztosító kollektív gazdaságból a férfi munkaerő egy része az ipari munkahelyekre vándorolt, emiatt a kollektív vezetősége adminisztratív intézkedésekkel próbálta visszarendelni az eltávozottakat, de nem sok sikerrel. A téli időszakban ipari munkahelyekre távozott kollektivista férfiaknak tavasszal a gazdaság vezetősége az alábbihoz hasonló felhívásokat küldött:

> „Vörös Hajnal Kollektív Gazdaság Lövéte: sz. 41/1956
> Pál Lajos elvtársnak 447 házszám. Mi Lövéte Vörös Hajnal Kollektív Gazdaság vezető tanácsa felhívja a figyelmét Pál Lajos elvtársnak, hogy 1956 Április 1-én sziveskedjék a hejét el foglalni a gazdaságban mint tag, tekintettel, hogy a gazdaságnak szüksége van férfi munkaerőre és az elvtársra nagyon szükség van mivel kevés a férfi munkaerő és építés előtt is állunk, kérjük az elvtársat minden támogatást adjon meg a gazdaság fejlődése érdekében. Lövéte 1956 Március 21-én. Elnök Könyvelő"[85]

Az iparban, bányászatban dolgozó lövéteieket a néptanács is próbálta a kollektív gazdaság felé irányítani, felszólításokat küldött a foglalkoztató vállalatok vezetőségé-

83 ANDJ Harghita SFPL. 5. dosszié F. 164. 1957. f. 495.
84 ANDJ Harghita SFPL. 5. dosszié F. 164. 1957. f. 104.
85 Mihály János magángyűjteményéből.

hez: bocsássák el a lövétei munkásaikat, hogy beállhassanak a helyi kollektív gazdaságba. A sok esetben munkaerőhiánnyal küzdő vállalatvezetők olykor cinkosságot vállaltak alkalmazottaikkal: „Édesapám például Balánbányáról háromszor volt elszámolva, Lövétéről ment a papír, hogy György Dénest el kell számolni, mert nem állott bé a kollektívbe. Akkor elszámolták apámat – maga csak menjen haza, s mutassa magát, lássák, hogy otthon van, mondták neki – jött haza s itthon két hétig kaszált, megcsináltuk az egy tehénnek a takarmányt, mert az erdei kaszálóink nem estek belé a kollektivizálási zónába. S akkor két hét múlva megérkezett egy fekete kocsi, kiszállott két nyakkendős bácsi, meg voltunk ijedve, azt hittük, hogy a végrehajtók, vagy az állambiztonsági szervek. Jöttek, hogy édesapámnak vissza kellene menni, dolgozni. S akkor visszavették, még úgy is volt, hogy azt a két hetet is kifizették, amit itthon ült. Kellett hozza a papírt, hogy el van számolva, itthon a néptanácsnál meg kellett mutassa, ettől itthon megnyugodtak."[86]

A kollektív gazdaság működését a falu nyilvánosságában fennállása alatt végig társadalmi vita kísérte. A propagandában sokat sulykolt tétel 'a szocialista mezőgazdaság felsőbbrendűségéről' a lövétei viszonyok között a gyakorlatban nem mutatkozott meg. A község lakosságának többsége megőrizte magántulajdonát, élénk figyelemmel követte a közös gazdálkodás szervezetlenségét, a vezetők tapasztalatlanságának következményeit, a közös tulajdon pazarlását, prédálását. Az alább elbeszélt eset a kollektív gazdálkodás minősítésének a közemlékezetben rögzült egyik markáns toposza: „Négyszáz darab bárányt elvittek volt a Karulyosba, mert ott jó legelő van. Elfogadta volt őrzésre két vagy három csángó legény. Az elnök s a brigádos s még két-három ember felült a szekérre, elmentek s a bárányokat megnézték, két jobbat feltettek a szekérre s mentek által a Tolvajosra a vendéglőbe. Odaadták mind a kettőt, egyiket megették, a másikért a hús mellé italt adtak. Ezt megismételték sokszor, igen de a pakulárok es kezdték vinni, úgyhogy ősszel a négyszázból hetvenhat darab volt! A javát elhordta az elöljáróság, s a pakulárok, a gyengébbek a szajvánba (juhakol – O. S.) megdöglöttek! Nagy híre volt, hogy most bézárják a legényeket. Igen, de mikor előállottak a törvényszéken – mert ők felírták, hogy az elöljárók hányat vittek el, még a dátumot es írták – akkor egyből lezárták a doszárt, az ügyet megállították, senkit nem büntettek meg."[87]

Végül is a megalakulástól a kollektivizálás országos befejezéséig (1962) eltelt nyolc év alatt alig sikerült növelni a tagság létszámát. Az ötvenes évek második felétől fokozottan fejlesztett bánya- és kohóipar folyamatos és vonzóbb munkalehetőséget jelentett az aktív lakosságnak, mint a gyengén fizető Vörös Hajnal kollektív gazdaság. A bánya és gyáripar közelsége lefékezte és végső soron megakadályozta a falu teljes kollektivizálását. De a gazdasági tényezők mellett az erős egyházi kötődésnek, a hagyományos egyházi szokásrendnek, az erre támaszkodó ideológiai ellenállásnak is szerepe volt abban, hogy a közös gazdálkodás mindvégig szerény keretek között maradt.

A helyi társadalmi kommunikációban a magántulajdonukat sikeresen megőrző családok a kései nyolcvanas évekig elhatárolódtak a kollektivistáktól. Ez a viszony a sze-

86 A szerző interjúja György Dénessel (sz. 1954), 2003. október 20.

87 A szerző interjúja Orbán Ignáccal (1930–2010), 2003. november 23.

mélyközi kapcsolatokban, találkozási helyzetekben alkalomadtán kifejezésre is jutott: „Amikor fekete kenyeret adtak a nyolcvanas évekbe sorba kellett állni érte, s valaki azt mondta volt egy kollektivistának, hogy magának még ez is kár, magát innen ki kéne vetni a sorból s egye meg a szart, mert elvette a földet, s most mü es ide kell álljunk sorba. Két ilyen kollektív tag állott a sorba, ott ment ez a szöveg, s pont egy olyan állott mellettük akitől egy csomó földet elszedtek. Az azt mondta: maguknak még ez es kár."[88]

A lövétei kollektivizálástörténet illusztrálja, hogy a külső hatalmi akarat helyi támogatottsággal szétterjedve a társadalomban erőszakkal szétrombolt miliőket, kapcsolatokat, de az összefonódó szétziláló, ellenőrző, irányító és felügyelő erők is megtörhettek a helyi társadalom ellenállásán és a hatalmi szándék végül kudarcot vallhatott. Bármilyen gigantikus gépezetek működtek az állami bürokráciában a kommunista utópia megvalósításáért, nem sikerült teljesen uralom és ellenőrzés alá kényszeríteni a társadalom minden szféráját.

Források

A csíkszeredai KAM-Regionális és Antroplológiai Kutatások Központja adattára

Arhivele Naţionale Direcţia Judeţeană Harghita (ANDJ Harghita)
Sfatul Popular Lueta

Arhivele Naţionale Direcţia Judeţeană Mures (ANDJ Mureş)
Direcţiunea poliţiei de siguranţă

Mihály János magángyűjteménye, Lövéte
A lövétei Vörös Hajnal kollektív gazdaság iratai.

A kollektív gazdaság minta-alapszabályzata. Politikai Könyvkiadó, 1953.

A Magyar Autonóm Tartomány Statisztikai Évkönyve. Bucureşti, 1960.

A Román Munkáspárt a dolgozók hazája a néptanácsok az államhatalom helyi szervei. A falusi pártaktíva tanfolyamai részére. 8 lecke. Kiadja a Román Munkáspárt. 1949.

Dr. Balázs Márton 2000abc: Kommunista jellegű mozgalmak, események Lövétén. *Lövétei Kiáltó* (3.) 7., 8., 10. szám (2000. június–október.)

Colectivizarea agriculturii în România. Aspecte legislative 1945–1962. Gheorghe Iancu, Virgiliu Ţărău, Ottmar Traşca. Presa Universitară Clujeană, Colecţia „Bibliotheca Historica" a Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga" Cluj-Napoca, 2000.

Robotos Imre 1948, *Munkás-paraszt szövetség.* Kiadja a Romániai Magyar Népi Szövetség Központi Közművelődési Bizottsága. (A dolgozó magyar nép kiskönyvtára 2. sz.)

88 A szerző interjúja György Dénessel (sz. 1954), 2003. október 20.

Hivatkozott irodalom

Cătănuş, Dan – Roske, Octavian 2000, *Colectivizarea agriculturii în România. Dimensiunea politică.* Vol. I. 1949–1953. Institutul Naţional pentru studiul totalitarismului, Bucureşti.

Gagyi József 2004, *A krízis éve a Székelyföldön 1949.* Pro Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Horváth Sándor 2015, Az erőszak államosítása és a kollektivizálás – kutatási problémák és keretek. In: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 9–27.

László Márton 2009, A kollektivizálás menetrendje és modelljei a Székelyföldön. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat* (10.) 36. 55–84.

Litván György 1988, „Mi kommunisták különös emberek vagyunk…" *Századvég* 6–7. 150–159.

Mihály János 2006a, Ideológiák harca egy székely nagyközségben 1945–1952 között. *Székelyföld* (10.) 4. 97–123.

Mihály János 2006b, Földhasználat, földtulajdon egy Kis-Homoród vidéki nagyközségben. *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*, Székelyudvarhely. (VI.) 182–215.

Nagy Mihály Zoltán 2009, Érdekképviseleti lehetőség – integrációs alku. In: Nagy Mihály Zoltán – Olti Ágoston (szerk.): *Érdekképviselet vagy pártpolitika? Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez 1944–1953.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 17–100.

Oprea, Marius 2005, „Transformarea socialistă a agriculturii": asaltul final, 1953–1962. In: Dobrîncu, Dorin – Iordachi, Constantin (ed.): *Ţărănimea şi puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România (1949–1962).* Polirom, Iaşi, 83–112.

Ö. Kovács József 2012, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Korall, Budapest.

Szabó Márton 1998, *Politikai tudáselméletek*. Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, Budapest.

Szerzőink

Andrásfalvy Bertalan (DSc) néprajzkutató, prof. em., PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék
Balaton Petra (PhD) történész, KGRE BTK Történettudományi Intézet
Bartha Ákos (PhD) történész, MTA BTK Történettudományi Intézet
Cseh Dániel történész, PhD-hallgató, DE Történettudományi Doktori Iskola
Filep Antal (PhD) néprajzkutató, PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék
Horváth Zita (PhD) történész, ME BTK Történettudományi Intézet
Kaposi Zoltán (DSc) történész, PTE Közgazdaságtudományi Kar Marketing és Turizmus Intézet
Kósa László (MHAS), történész, néprajzkutató, prof. em. ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék
Novák Csaba Zoltán (PhD) történész, Román Akadémia, Gheorghe Sincai Társadalomtudományi Intézet – Marosvásárhely
Oláh Sándor társadalomkutató, KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Csíkszereda
Paládi-Kovács Attila (MHAS) néprajzkutató, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola
Rigó Róbert (PhD) történész, Pallasz Athéné Egyetem Kecskemét, Tanítóképző Főiskolai Kar
Ritter György történész, MNL OL, PhD-hallgató, PTE BTK, Interdiszciplináris Doktori Iskola
Szilágyi Adrienn (PhD) történész, MTA BTK Történettudományi Intézet
Szilágyi Miklós (DSc) néprajzkutató, MTA BTK Néprajztudományi Intézet

Contents

Prologue

Why exactly Rural History? 7

Discussion

Statements of ethnographers about their professional careers and the transition of rural regions 9
Bertalan Andrásfalvy: The state of rural regions 10
Antal Filep: Rural history and ethnography. Ethnographic approach of historicity and continuity 22
László Kósa: The particularities of Hungarian ethnographic researches (1945–1990) 28
Attila Paládi-Kovács: Ethnographic assessment and personal aspects 38
Miklós Szilágyi: Introspection and self-evaluation – Inspired by questions about the outcomes, the role (and lack) of historical and ethnographical research into rural society 51

Studies

Zita Horváth: The peasantry of Borsod County during the age of socage-settlement 65
Adrienn Szilágyi: From settlement to local elite. A social-historical analysis of the nobility of 19th century Békés County 107
Zoltán Kaposi: The sale of tenancies in the first half of the 19th century in Somogy 127
Petra Balaton: Regional economic development – The 'Felvidék' initiative. The office of the Ministry of Agriculture in Zsolna (1908–1919) 157
Ákos Bartha: Segregationalism in the countryside. Bajcsy-Zsilinszky Endre's mandate in Derecske (1922–1926) 189
György Ritter: "I got a headpiece, I legally became a nyemic..." Memories of Germans deported in 1945 from the Danube Bend to Soviet labour camps in the Light of "oral history" sources 229
Róbert Rigó: The time of "unambigous terror". Political police in Kecskemét in 1945 273
Dániel Cseh: Democratic self-organization or pre-Stalinization? The years of transition in Jászberény (1944–1949) 303

Csaba Zoltán Novák: Nomenclature takes the stage.
The change of regime and the political elite in Székelyföld
after the Second World War 339
Sándor Oláh: "... we could not triumph because the necessary
conditions were lacking..." Failures of sovietized administration
in a Sekler village during collectivization 363

Authors 393

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Felelős kiadó: Fodor Pál
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Borító: Horváth Imre
Tördelés: Palovicsné Tihanyi Éva
Térképek: Nagy Béla
Nyomdai munka: Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila

Rápillantva a magyar társadalom által az elmúlt három évszázadban bejárt útra, egyértelműen látszik, hogy az iparosodásban, városiasodásban s általában az államélet és a modernizáció jelenségköréhez kapcsolható 'vívmányok' megteremtésében mindenkor megkerülhetetlen volt a vidéki erőforrások szerepe, legyen szó gazdasági teljesítményről, urbanizációról, adóbevételről, katonai potenciálról és a mindezek hátterében álló demográfiai alapról. Különösen a 20. század második felére igaz mindez. A század közepéig a magyar társadalom fele a mezőgazdaságban kereste meg kenyerét. A század második felének struktúrabontó forgataga következményeként mára úgy csökkent tizedére az agrárkeresők aránya, hogy vidéken ezzel párhuzamosan nem jelentek meg hosszú távon is életképes boldogulási alternatívát jelentő jövedelemforrások. A kommunista diktatúra időszakának társadalmi homogenizációs és modernizációs törekvései kiüresítették a korábbi létkereteket, az addig 'csupán' sorsot jelentő paraszti életformát zsákutcává változtatva. Ennek következményeképp a vidéki terek mostanra látványossá váló kiürülése a nyári aszályhoz hasonló jelenséget eredményezett, amikor az erek, csermelyek, patakok érzik meg először a szárazságot, míg az itt a nagyvárosi létet jelképező folyamok esetében átmenetileg megtévesztő következtetésekre vezethet az összességében még mindig nagy vízhozam. A *Vidéktörténet*ben megjelenő tanulmányokkal ezért hangsúlyosan kívánjuk megjeleníteni az 1945 és 1989 közötti időszakot, amikor a vidéki társadalom korábbi, a tapasztalat által századokra menően visszaigazolt szerveződési módjait, boldogulási technikáit, magyarán annak alapszövetét a kommunista diktatúra oly mértékben roncsolta, hogy az már szinte helyrehozhatatlannak látszik.

9 789634 160489